ЗМІСТ

Вшанування академіка П.Т.Тронька з нагоди його 85-річчя 6

Недбайло А. Ми разом захищали Батьківщину 11

З історії тоталітаризму 16

Архірейський Д., Ченцов В. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр.: погляд на проблему крізь архівні джерела 16

Трубенок О. Українське робітництво за умов наступу тоталітаризму (друга половина 20-х — початок 30-х рр.) 55

Прилуцький В. Опір молоді політиці більшовицького режиму та репресивні заходи проти неї в УСРР (1928–1936 рр.) 82

Нікольський В. Статистика політичних репресій 1937 р. в Українській РСР 103

Кокін С., Пшенніков О. Без строку давності. «Викриття» органами НКВД «Військово-фашистської змови у Червоній Армії» (Продовження) 113

Лошицький О. «Лабораторія» — 2: Полтава. Документальні матеріали про масові репресії в Полтавській області у 1937–1938 рр. 129

Людські долі 179

Ковальчук Г. Директори Всенародної бібліотеки України (20–30-ті рр.) 179

Рубльов О., Фельбаба М. Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років 207

Матяш І. «Він ніколи не був ні шовіністом, ні націоналістом, а тільки українцем...». Життєва драма О.Грушевського 252

Швидько Г. Композитор і диригент В.Кашницький: невідомі сторінки життя 265

Василенко В. «Я прошу пожаліти мою старість...». До 110-ї річниці з дня народження письменниці Зінаїди Тулуб 280

Ільєвич С. Трагічні долі селекціонерів 297

Омельчук Д. Леонтій Стародворський. Портрет вчителя в контексті епохи 304

Церква як об'єкт уваги спецслужб 311

Рубльова Н. Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917–1937 рр.) 311

Данилюк Ю. Сліди «злочину» вели у Ватикан... 331

З історії спецслужб України 336

Божко О. Особливі відділи в системі органів державної безпеки 1918–1946 рр. 335

Чисніков В. Керівники органів державної безпеки Радянської України (1918–1953 рр.). Матеріали до біографічного довідника 362

Золотарьов В. Випробування совістю. Сторінки біографії комісара держбезпеки 3 рангу С.Мазо 374

Подкур Р. Повстанський рух та опозиційні політичні угруповання в інформаційних документах органів ЧК-ГПУ (початок 20-х рр.) 390

Литвин С. Вбивство С.Петлюри і ГПУ. До історіографії проблеми 398

Гнітько С. Боротьба з контрабандою в Україні у 20-ті роки 410

Ільюшин І., Пшенніков О. Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України (вересень–жовтень 1939 р.) 424

Маловідомі сторінки історії 434

Амонс А. Справа польського прокурора 434

Фостій І. Діяльність ОУН на Буковині у 1940–1941 рр. 454

Мусієнко І. Політичні репресії на Північній Буковині та Хотинщині у 1940–1941 рр. 472

Вєдєнєєв Д., Єгоров В. Меч і тризуб. Нотатки до історії Служби безпеки Організації Українських Націоналістів (Продовження) 485

Єфименко В. Тактика і методи роботи працівників спеціального підрозділу ОУН(Б) 504

Бажан О. Зовнішньо-політичні акції СРСР у 50–80-ті рр. та їх вплив на розвиток опозиційного руху в Україні 515

Дмитрук В. Нелегальна інформаційна мережа в Чехословаччині та її вплив на формування опозиційних настроїв в Україні (кінець 60-х — початок 70-х рр.) 525

Дискусії та рецензії 533

Васильєв В. М.Грушевський: останні сторінки драми 533

Щуровський А. З історії органів державної безпеки України: про методологічно-виховну цінність наукових праць 536

Усенко І. Політичні репресії 20-х років: спроба історичного аналізу 541

Шевченко В. Сила правди. 545

ВШАНУВАННЯ АКАДЕМІКА П.Т.ТРОНЬКА З НАГОДИ ЙОГО 85-річчя

12 липня 2000 р. в Інституті історії України Національної академії наук України відбулося вшанування академіка НАН України П.Тронька з нагоди його 85-річчя. Голова Адміністрації Президента України В.Литвин оголосив ювілярові привітання Президента України Л.Кучми та його Указ про присвоєння П.Троньку звання Герой України з врученням ордена Держави.

Петра Тимофійовича тепло привітали прем'єр-міністр України В.Ющенко, віце-прем'єр-міністр України М.Жулинський, міністр освіти і науки України В.Кремінь, міністр культури України Б.Ступка, голова Служби безпеки України Л.Деркач, голова Державного комітету України з інформаційної політики І.Драч, голова Державного комітету архівів України Р.Пиріг, народні депутати України академіки НАН України П.Толочко та Б.Олійник, президент НАН України академік НАН України Б.Патон, віце-президент НАН України академік НАН України І.Курас, директор Інституту історії України НАН України академік НАН України В.Смолій та багато інших представників державних, наукових, навчальних установ і закладів, громадських об'єднань.

П.Тронько є головою Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», в рамках діяльності якої видається і наш журнал. Петро Тимофійович докладає чимало зусиль для всебічного вивчення історичного минулого нашого народу, зокрема у найтрагічніші його періоди. Завдяки своїй наполегливості, хисту не тільки вченого-історика, але й державного і громадського діяча П.Тронько зміг надати справі повернення з небуття імен багатьох наших співвітчизників високого громадсько-політичного і гуманістичного звучання.

На адресу П.Тронька надійшли численні привітання і найкращі побажання з різних куточків України. Редакційна колегія журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» з приємністю приєднується до численних привітань на адресу ювіляра і щиро бажає йому здоров'я, щастя, подальших успіхів в усіх його починаннях.

ТРОНЬКО ПЕТРО ТИМОФІЙОВИЧ

Коротка біографічна довідка *

Тронько Петро Тимофійович — вчений-історик, державний і громадський діяч, засновник сучасної школи істориків-краєзнавців. Народився 12 липня 1915 р. у с. Забродн Богодухівського району Харківської області. З селян. У 1936–1937 рр. — у Червоній Армії. Після демобілізації вчителював, згодом перебував 10 років на комсомольській роботі у Харківській, Сумській, Івано-Франківській, Київській областях та другим секретарем ЦК ЛКСМУ. Учасник Великої Вітчизняної війни.

1948 року закінчив Київський державний університет ім. Т.Г.Шевченка. 1951 року закінчив аспірантуру в Академії суспільних наук при ЦК ВКП(б) (Москва), де захистив кандидатську дисертацію «Комсомольське підпілля України в боротьбі проти гітлерівських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни».

У 1951–1961 рр. — завідуючий відділом, секретар Київського обкому Компартії України, завідуючий відділом ЦК КПУ. У 1961–1978 рр. — заступник Голови Ради Міністрів УРСР, водночас у 1967–1988 рр. — Голова Правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Очолював делегації Української РСР на XX сесії Генеральної Асамблеї ООН (1965 р.) та на ЕКСПО–67 (Монреаль, 1967 р.).

У 1968 р. в АСН при ЦК КПРС (Москва) захистив докторську дисертацію «Український народ в боротьбі проти гітлерівських загарбників в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)». Лауреат Державної премії СРСР (1976 р.) за працю «Історія міст і сіл Української РСР» (в 26 томах, 1967–1974 рр.).

У 1978–1979 рр. — віце-президент Академії наук УРСР, з 1980 р. — завідуючий відділом регіональних проблем історії України Інституту історії АН УРСР. З 1986 р. — віце-президент Міжнародного комітету славістів, з 1990 р. — Голова Правління Всеукраїнської спілки краєзнавців. Академік Національної академії наук України (1978 р.), професор, заслужений діяч науки і техніки України (1990 р.).

У 90-ті роки — позаштатний радник Президента України з питань історико-культурної спадщини, голова Комісії з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президентові України, Голова Правління Всеукраїнського Фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. Олеся Гончара, віце-президент Асоціації історичних міст України, член Всеукраїнського комітету ветеранів Великої Вітчизняної війни.

---

* Використано відомості з біобібліографічного довідника «Вчені Інституту історії України» (Вип. 1. — К., 1998. — С. 329–331).

Голова Головної редколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», головний редактор журналу «Краєзнавство», член редакційної ради і головної ради журналу «Пам'ятки України», член редколегії журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». Опублікував близько 500 праць, брав участь як автор і головний редактор у багатьох колективних виданнях.

Відзначений високими радянськими та українськими урядовими нагородами, зокрема орденом Леніна, чотирма орденами Трудового Червоного Прапора, орденами Червоної Зірки, Вітчизняної війни 1-го ступеня, Жовтневої революції, Дружби народів, 15 медалями, Почесною відзнакою Президента України (липень 1995 р.). Герой України (7 липня 2000 р.).

Анатолій Недбайло,
двічі Герой Радянського Союзу,
генерал-майор авіації у відставці
(Київ)

МИ РАЗОМ ЗАХИЩАЛИ БАТЬКІВЩИНУ

55 років тому відгриміли переможні залпи Великої Вітчизняної війни — найсуворішого випробування нашої країни, нашого покоління. Посивіли, старшими, мудрішими стали її безпосередні учасники, ряди яких помітно поріділи. Невблаганний час не зважає на те, що їм довелося пережити трагічні, складні роки війни і післявоєнного буття. Для них вони промайнули миттєво.

Петрові Тимофійовичу Троньку — ветерану війни — виповнилося 85. Я ж його пам'ятаю чорночубим, двадцятисемирічним ватажком комсомолу 8-ї Повітряної армії, основу якої складали такі ж, як і він, молоді люди — випускники авіаційних училищ, шкіл, технікумів, вузів. Батьківщина поклала на їхні ще не дуже міцні плечі величезну відповідальність — захищати небо і землю від фашистських загарбників. Героїчні Київ і Сталінград, неприступні Міус, Ростов і Севастополь — сотні повітряних боїв, бомбових ударів, штурмових вильотів закарбувалися навічно в пам'яті генералів, офіцерів, сержантів і солдатів частин і з'єднань 8-ї Повітряної армії.

Петро Тронько — мій бойовий побратим, мій земляк. Обидва ми народилися на Слобожанщині в Харківській губернії, я — в Ізюмі, він — у Богодухівському районі. В юності ми всі мріяли про майбутнє, намічали плани, прагнули їх здійснити. У 1936–1937 рр. П.Тронько відбував строкову службу в Червоній Армії. Він був курсантом школи морських льотчиків і льотчиків-спостерігачів в м. Єйську Азово-Чорноморського краю. Не скажу, мріяв він присвятити своє життя авіації чи ні, але початкову, досконалу підготовку до польотів здобув.

Та життя склалося по-іншому. Демобілізувався, повернувся до мирних справ — вчителював, працював у шахті, в комсомолі. Війна застала його на посаді першого секретаря Станіславського (Івано-Франківського) обкому комсомолу. Це був наймолодший в Україні працівник такого високого рангу. З перших днів війни, його мобілізували до армії і відправили на фронт в авіацію. У перших боях з ворогом він помічник начальника політвідділу 26-го районного

авіабазування, згодом — корпусу. У 1941 р. брав участь в обороні Києва та ряду інших міст України, а у лютому 1942 р. отримав першу бойову нагороду — медаль «За боевые заслуги».

На початку липня 1942 р. його викликали в політуправління Південно-Західного фронту і повідомили, що він призначається помічником начальника політвідділу 8-ї Повітряної армії. Армія була сформована у відповідності з наказом народного комісара оборони СРСР від 9 червня 1942 р. з частин і з'єднань військово-повітряних сил фронту та авіаційних дивізій і полків, що прибули до її складу з резерву Ставки Верховного головнокомандування. Згодом армію передислокували під Сталінград, куди німецьке командування спрямувало величезні сили, намагаючись захопити місто і перерізати волзький водний шлях.

Завдання, поставлене перед авіаторами, частинами і з'єднаннями фронтів, що обороняли Сталінград, було надзвичайно складним. У 8-й Повітряній армії, точніше в її 75-му гвардійському штурмовому полку, я остаточно освоївся у квітні 1943 р. у Котельниковому. Тут випало довучуватися майстерності в справжніх бойових умовах. Новачки завжди пишалися бойовими подвигами бувалих льотчиків, намагалися використовувати практично їхні знання й досвід.

Не можна сказати, що наші перші кроки в навчанні на прифронтових аеродромах полягали лише в теоретичних заняттях і окремих вильотах. Ішла напружена робота, оволодіння новою технікою, яка надходила з глибокого тилу. Воїни армії, авіації розуміли, що ворог ще не зломлений до кінця, відчайдушно відбивається, а наші втрати відчутні. Боліло серце, коли довідувалися ми про героїчну смерть в бою наших товаришів.

Командири, політпрацівники, не шкодуючи сил, часу, здоров'я, робили все для того, щоб кожен воїн глибоко усвідомлював становище на фронті, відчував особисту відповідальність за долю Батьківщини, не шкодував ні крові, ні життя в ім'я її інтересів. Вихованню високих морально-бойових рис: мужності, сміливості, відваги, ненависті до ворога підпорядковувався кожний день війни, кінця якої ще не було видно. І хоч мені чималу частину нелегкої служби під час війни довелося провести в повітрі, а П.Троньку на землі, гарантії вижити для нас обох були рівними: куля, осколок бомби, снаряду могли наздогнати повсюди.

Під час війни сотні авіаторів нашої 8-ї Армії відзначилися в боях, були нагороджені високими урядовими відзнаками. В армії ходили легенди про бойову майстерність і безстрашність Володимира Лавриненкова. В небі Сталінграда він здійснив 88 бойових вильотів, провів 40 повітряних боїв, під час яких збив особисто 9 ворожих літаків і 7 — разом з товаришами. Пізніше стало відомо, що під час Великої Вітчизняної війни він провів понад 100 боїв, особисто збив 30 ворожих літаків. Почав воювати сержантом, а закінчив гвардії майором, командиром полку винищувачів. У травні 1943 р. відважному льотчику було присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу, а в липні 1944 р. на його грудях засяяла друга Золота Зірка.

Знали ми й про подвиги Ахмет-Хан Султана — випускника Качинської військової школи льотчиків. Він також став двічі Героєм Радянського Союзу. Загалом за проявлену відвагу, мужність і зразкове виконання бойових завдань по розгрому німецько-фашистських загарбників під Сталінградом 12 авіаторам нашої Повітряної армії було присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу, а 19 льотчиків отримали його незабаром після завершення Сталінградської битви. Понад тисячу повітряноармійців було нагороджено орденами й медалями.

З часом зростала й моя майстерність льотчика-штурмовика, твердішим ставав характер, з'явилася безстрашність, я почав краще бачити і навчився чіткіше «читати» землю на полі бою. Мої бойові побратими, я особисто, уважно слідкували за нововведеннями, запозичували досвід, добре знали про героїзм і відвагу кращих льотчиків полку і армії. Добре пам'ятаю, наприклад, статтю П.Тронька в газеті «Комсомольская правда» про льотчицю-героїню Лілію Литвяк з нашої 8-ї Повітряної.

Вихованка комсомолу, вона у 15 років прийшла до аероклубу, стала уважно цікавитися всім, що там відбувалося. Водночас продовжувала вчитися у школі: успішно оволодівала математикою, алгеброю, німецькою мовою. Закінчивши десятирічку з атестатом відмінниці, вона раніше за всіх ровесників-одноклубників почала літати на навчальному літаку.

Почалася війна і вона твердо заявила: «Тепер моє місце на фронті», пішла добровольцем в армію. Після відповідної підготовки їй з товаришами було доручено нести повітряну вахту над великим тиловим містом, відбивати нальоти ворожих бомбардувальників. Але дівчина хотіла активнішої бойової роботи. У напружених повітряних боях в небі Сталінграда Лілія Литвяк загартувалася. Її майстерності міг позаздрити будь-який льотчик. На її рахунку було 12 фашистських літаків, збитих особисто і разом з товаришами. Командування високо оцінило ці подвиги: героїню нагородили трьома бойовими орденами. В один з липневих днів 1942 р. вона не повернулася на базу, загинула в нерівному бою з «месершмітами». Нікому не хотілося вірити в її смерть.

Спливли роки. П.Т.Тронько, обіймаючи високу посаду в уряді України, доклав чималих зусиль для спорудження пам'ятника на місці загибелі Л.В.Литвяк. І це не поодинокий приклад, їх можна навести багато. Спорудженню, збереженню, реставрації пам'яток-обелісків, які увічнюють немеркнучий подвиг народу у розгромі німецько-фашистських окупантів, він завжди приділяв і приділяє величезну увагу.

Вже в тій статті наочно проявився талант П.Т.Тронька — історика, чому, безперечно, прислужився життєвий досвід, робота вихователем, керівником молоді. І другий момент хотілося б підкреслити. Про минулу війну можуть писати набагато правдивіше ті, хто був її безпосереднім учасником, з'їв не один казан фронтової солдатської каші. Ту статтю поправу можна вважати початком дослідницької роботи П.Т.Тронька, якої він не полишає вже понад

піввіку. Вітчизняна війна, ратний і трудовий подвиг радянських людей — наріжна, вузлова тема його наукових здобутків.

На фронті наші шляхи розійшлися. П.Тронька відкликали з армії, направили на щойно визволену від німців Лівобережну Україну, на комсомольську роботу. Воїн, вийшовши «на гражданку», не змінив набутих звичок: рано встає, поважно ставиться до оточуючих, прислухається до думки старших і поважає їх, не боїться взяти на себе відповідальність, прагне, щоб намічене завжди виконувалося. Ці і багато інших гарних рис притаманні Петру Троньку, суть життя якого — у вірному служінні Батьківщині. Безперечно, військова служба і цивільна мають свої відмінності, проте характерно, що П.Тронько до будь-якої справи ставиться з надзвичайною відповідальністю.

Після роботи секретарем Київських обкому і міськкому комсомолу він працював другим секретарем ЦК ЛКСМУ, закінчив Київський державний університет ім. Т.Шевченка, Вищу партійну школу, Академію суспільних наук при ЦК КПРС, став кандидатом історичних наук, працював на партійній роботі, 17 років був заступником голови Ради Міністрів УРСР.

П.Т.Тронько і як справжній фахівець, і просто як чуйна й доброзичлива людина користувався симпатією голів Ради Міністрів УРСР І.П.Казанець, О.П.Ляшко і В.В.Щербицький, міністри, з якими щоденно зустрічався у справах (він відав питаннями шкільної освіти, охорони здоров'я, культури тощо), працівники апарату Ради Міністрів, голови облвиконкомів і міськвиконкомів. Шанували його і рядові працівники країни, хто був з ним особисто знайомий. До нього зверталися тоді й продовжують звертатися понині десятки людей, і багатьом з них він чим міг допоміг і допомагає.

Петро Тимофійович обирався депутатом Верховної Ради України дев'яти скликань. Зробив вагомий внесок у розбудову Української держави, відродження духовності та історичної пам'яті українського народу. Виконував важливі державні завдання за межами України: очолював урядові делегації на міждержавних переговорах з країнами Європи та Азії, був головою делегації України на Всесвітній виставці в Канаді, на сесії Генеральної асамблеї ООН. Згодом він став доктором історичних наук, професором, дійсним членом (академіком) Академії наук УРСР та був удостоєний високих урядових нагород.

Не скажу, що часто, але доводилося і мені зустрічатися з П.Т.Троньком. У 1975 р. мені пощастило входити до складу делегації на чолі з П.Т.Троньком на Днях української культури в Білорусії. Пам'ятаю теплу зустріч членів нашої делегації з відомим партійним і державним діячем П.М.Машеровим. Президія Верховної Ради БРСР нагородила тоді П.Т.Тронька Почесною грамотою.

У нашій країні гідно оцінюються не лише військова доблесть, мужність, відвага, а й трудові звершення. Я радий з того, що серед його нагород є орден Червоної Зірки та інші, отримані на фронті, а також ордени Богдана Хмельницького І-го та ІІ-го ступенів, одержані вже у незалежній Україні.

П.Т.Тронько — відомий український учений-історик, державний, громадський діяч. З багатим життєвим досвідом і глибокими енциклопедичні-

ми знаннями, які допомогли йому стати визнаним главою кількох наукових шкіл — істориків-краєзнавців, славістів, пам'яткознавців, дослідників молодіжного руху. Важко переоцінити його вклад у розвиток освіти в Україні, охорону культурної спадщини, українського музейництва.

Він – один з фундаторів Товариства охорони пам'яток історії та культури, яке очолював 22 роки поспіль. За його ініціативою і з безпосередньою участю розгорталася робота по спорудженню музею Народної архітектури та побуту в Києві, музею Українського козацтва на о. Хортиця в Запоріжжі та ряду інших.

Нині він є головою комісії при Президентові України по відтворенню видатних пам'яток історії та культури і на цьому посту проводить значну роботу. Одночасно є головою Фонду імені О.Гончара.

Останні роки П.Т.Тронько зосередився на науково-дослідницькій і організаторській роботі в Інституті історії України НАН України, де понад 20 років є завідувачем відділу регіональних проблем історії України. Як автор та член редколегії, він неодноразово брав участь у підготовці багатотомних праць, виступав відповідальним редактором колективних та індивідуальних монографій, збірників наукових праць.

Гідно оцінена його науково-організаторська робота по підготовці і виданню 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР», якій немає аналогів у світі. Йому як головному редактору видання, двом заступникам головного редактора і ученому секретарю видання було присуджено Державну премію СРСР в галузі науки і техніки.

Навколо відродженої за ініціативою П.Т.Тронька Всеукраїнської спілки краєзнавців, яку він беззмінно очолює, сформувався багатотисячний актив дослідників. Він є головним редактором журналу «Краєзнавство».

Постановою Кабінету Міністрів України П.Т.Тронько затверджений головою Головної редакційної колегії багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», перед якою поставлено завдання — відновити добре ім'я тисяч співвітчизників — жертв необгрунтованих репресій сталінського тоталітаризму.

На довгому життєвому шляху мені зустрічалися тисячі людей. З П.Т.Троньком мене єднає не тільки почуття щирої поваги до нього, а й особиста дружба. З нагоди ювілею бажаю йому здоров'я, щастя, нових творчих успіхів.

З ІСТОРІЇ ТОТАЛІТАРИЗМУ

Дмитро Архірейський,
Віктор Ченцов
(Дніпропетровськ)

АНТИРАДЯНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ОПОЗИЦІЯ В УСРР В 20-ті рр.: ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ КРІЗЬ АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Важко долати стійкі стереотипи радянської свідомості, над створенням яких тривалий час працювала потужна ідеологічна машина тоталітарної держави. Один з таких історичних міфів було складено про революцію і громадянську війну 1917–1921 рр. Ці події подавалися як безкомпромісна (*«класова»*) боротьба двох головних діючих сил: більшовиків — *«єдиних захисників прав трудящих»* та контрреволюційного табору, до якого були штучно приписані і білогвардійські *«елементи»*, і національні рухи, і вчорашні союзники більшовиків з-поміж соціалістів. Чільне місце у стані *«контрреволюціонерів усіх мастей»* відводилося й *«хижакам-імперіалістам»* з Антанти.

На нашу думку, революцію в Україні правильніше буде визначити як боротьбу всіх проти всіх, адже в 1917–1921 рр. тут протистояли одна одній понад десять різних армій, що спиралися на певні соціально-політичні та національні кола суспільства або репрезентували інші держави. Військова поразка цих армій ще не означала автоматичного зникнення відповідних ідеологій, тобто певні суспільні групи не відмовлялися від спроб втілити в життя свої погляди й задуми, але не військовими, а іншими засобами.

Коли Червона Армія залишилася єдиним військовим переможцем, боротьба ідеологій не припинилася: багато учасників антибільшовицьких рухів, які не емігрували, стали на шлях нелегальної або напівлегальної опозиції до нової влади. Причому сили, що під час громадянської війни переймалися ворожістю одна до одної (УНР до Махна, Махно до офіцерських формувань, монархісти до соціалістів і навпаки), зазнавши поразки і перейшовши до підпілля, природно були змушені поєднувати свої зусилля у боротьбі проти пануючої партії.

Як відомо, регулярна армія УНР фактично припинила своє існування у 1920 р., після невдалої спроби Польщі відірвати од *«країни Рад»* Правобережну Україну. Але найбільш завзяті та послідовні її керівники (С.Петлюра, Ю.Тютюнник та ін.) продовжували національно-визвольну справу, перейшовши до інших методів боротьби, передусім партизанських, підпільних та агентурно-розвідувальних. Отже, 1920 р. можемо вважати роком початку діяльності антирадянської національної опозиції в Україні.

Дана стаття присвячується історії національної опозиції 20-х років, аналізує її відносини з радянською владою. Головним джерелом дослідження є офіційна урядова документація, насамперед маловідомі матеріали органів держбезпеки. З досвіду вивчення репресивної політики радянського режиму 30-х років відомо, що беззастережно довіряти таким джерелам не можна з огляду на їх штучне походження, фальсифікаційний характер. Є певні побоювання й щодо вірогідності аналогічних джерел 20-х років, але, на відміну від 30-х років, у 20-ті подібна документація або не фальсифікувалася структурами ГПУ-НКВД, або фальсифікувалася не так масово, і тому не містить в собі спотворену модель реальної дійсності.

У 20-ті роки, особливо в середині десятиріччя, органи держбезпеки виконували здебільшого роль спостерігачів та інформаторів і для них просто не мало сенсу доносити вищому керівництву перекручену чи взагалі видуману інформацію. Тому достовірність цих матеріалів є вищою, ніж подібної документації 30-х років. Вони є одним з основних джерельних комплексів для дослідження взаємин влади та опозиції, повстанського руху, репресивної політики держави в цей час, а науковий інтерес до них підвищує той факт, що на джерела подібного гатунку довгий час було накладено ідеологічне табу, вони залишаються майже не дослідженими.

Інше зауваження стосується наукової термінології. Слід зазначити, що комуністична партія будь-які форми протидії своєму пануванню розглядала як злочинні й визнавала контрреволюційними. Оскільки незгоду з радянською системою виявляли досить широкі верстви суспільства та прибічники різноманітних ідейно-політичних орієнтацій, більшовики розробили певну класифікацію своїх супротивників, розділивши їх передусім на зовнішніх (закордонних) та внутрішніх.

Як ті, так і інші вважалися контрреволюціонерами, але за останніми було закріплено термін *«вітчизняна контрреволюція»* (котрий був запозичений й радянською історіографією). Цей термін поширювався на селян-постанців, неблагонадійних робітників, *«потенційно небезпечну»* інтелігенцію, духовенство, на осіб, що дотримувалися націоналістичних, монархістських, соціал-демократичних, взагалі будь-яких некомуністичних поглядів на так званих «колишніх людей», тобто осіб, які розглядалися як *«соціально небезпечні»* за своїм походженням чи фахом.

Під *«вітчизняною контрреволюцією»* влада розуміла також всі ті верстви населення, які виявляли хоча б пасивний опір більшовикам або висловлювали в різних формах незадоволення існуючим режимом. Не ставлячи під сумнів наявність всіх цих антирадянських сил, рухів, поодиноких осіб, ми вважаємо за доцільне в науковому обігу застосовувати замість терміна «контрреволюція» термін *«опозиція»*. Опозиція поділялася на збройну й мирну (просвітницько-культурну, пропагандистську тощо), еміграційну та внутрішню,

національно-визвольну і монархістську, соціалістичну та анархістську тощо. Заміна терміна автоматично позбавляє більшовиків монополії на революцію і знімає, наприклад, з есерів і анархістів тавро контрреволюціонерів.

Національна опозиція була досить потужною силою і являла собою найбільш серйозну загрозу для панування більшовиків в Україні. Ми розглянемо ті течії опозиції, які спиралися, головним чином, на інтелігенцію, залишаючи поза увагою селянський повстанський рух опору, котрий, на нашу думку, потребує окремого дослідження.

Слід зазначити, що у 1920 р. діяльність підпільних організацій являла собою цілком реальну загрозу для більшовиків: боротьба йшла за політичну владу в країні, обидві сторони використовували весь можливий арсенал засобів для досягнення кінцевої мети.

Так, 5 червня 1920 р. радянські газети повідомили про виявлення одеською ЧК підпільної петлюрівської організації на чолі з колишнім командиром Дроздовського полку Добровольчої армії Гусаком-Гусаченком (приклад об'єднання в умовах підпілля вчорашніх супротивників проти спільного ворога). Під приводом боротьби з Ю.Тютюнником Гусаченко готував перехід своїх вояків на бік останнього. Чекісти заарештували брата Ю.Тютюнника Георгія, капітана Москвина, Чижевську-Волзьку та інших осіб[1].

Надзвичайні органи в цей час отримали наказ: *«Кожного контрреволюціонера, який організовує в тилу змови з метою відволікати сили з фронту, як зрадника і вбивцю необхідно негайно знищити і не завтра, а сьогодні, негайно»*[2].

До об'єднаних врангелівсько-петлюрівських організацій належала й виявлена 30 серпня того ж року єлисаветградська підпільна організація, на чолі якої стояли полковник російської армії О.Бєліченко і кандидат права Берлінського університету Муссій. За цією справою були заарештовані колишні дворяни Завадський, Васильєва, І.Бєліченко, Седлецький, Ярошенко, Т.Литвиненко, Леонтьєва[3].

Влітку в Одесі ліквідували 54 учасників іншої змішаної організації, серед них — полковників Кошинського, Снитка, Домбровського, Климовича, Усієвича, Гребача, підполковника Овсянникова, секретаря «Просвіти» Кравченка[4].

На думку чекістів, петлюрівське підпілля перебувало під керівництвом Центрального повстанського комітету (що мав розгалуження по всій Україні) і намагалося зв'язатися з регіональними повстанськими центрами й загонами. Так, на Полтавщині чекісти ліквідували Полтавський комітет визволення України на чолі з директором гімназії професором Приймою (заарештували понад 100 осіб) і Полтавський губернський повстанський комітет (ув'язнено понад 200 осіб, серед них Сопара-Нельговського, Трясила, Бедуха, Узенка, Юрченка).

На Криворіжжі органи ЧК виявили подібну організацію, до якої входили Скляр, Власенко, Михайленко, Ткаченко та інші, а також повітовий повстанський штаб, що містився в с. Гурівці[5]. На Катеринославщині було розгромлено

потужну організацію «Повстанком Херсона і Катеринославщини», що нараховувала, за даними ЧК, понад 12 тис. осіб[6]. Було знищено також Кодимську повстанську організацію, члени якої займалися агітацією і пошуками однодумців[7].

Завдали відчутного удару чекісти й по Уманській повстанській організації та петлюрівським осередкам в Павлограді, Лозовій, Ізюмі, які ставили собі на меті визволення України *«від насильників»*. Серед сотень репресованих були священик П.Рендо, колишні офіцери царської армії Домбицький, Петренко, Дементьєв, викладачі Пістрименко, Едриксон[8].

Загалом в 1920 р. органи ЧК заарештували в Україні понад 45 тис. осіб, з яких 3879 було розстріляно, 5692 ув'язнено у концтаборах, а 334 — у тюрмах, 1772 відправлено на фронт, 317 вислано до інших губерній. 40% засуджених за «контрреволюційні злочини» було розстріляно, 51% — ув'язнено у концтаборах і тюрмах[9].

Слід зауважити, що народне незадоволення й активізація діяльності опозиції були безпосередньо пов'язані з важкою ситуацією в Україні, зокрема з економічною кризою 1921–1922 рр. і посиленням голоду. В документах органів держбезпеки неодноразово зазначалося, що *«настрій всіх верств населення залежить від рівня майбутнього врожаю та їх матеріального забезпечення»*[10].

«Настрій робітників великих підприємств незадовільний, — повідомлялося в одній з чекістських доповідних 1921 р., — *бо жоден завод продовольством не забезпечувався... Студентство і дрібнобуржуазна інтелігенція більше цікавляться задоволенням власних шкурних інтересів... За їхніми словами, становище Радвлади взагалі і компартії зокрема більш скрутне, ніж будь-коли..., продовольства нема і взяти нема звідки. Настрій службовців радустанов у більшості незадовільний, пригнічений внаслідок поганого продовольчого стану. Щодо ставлення робітників до Радвлади і компартії, то воно байдуже. Вони взагалі перестали цікавитися політикою і засуджують Радвладу, мовляв, вона довела їх до голоду і злиднів. Про здачу підприємств в оренду робітники говорять, що Радвлада сама не в змозі упоратись з промисловістю і віддає перевагу колишнім господарям. На комуністів дивляться з усмішкою і вказують на них, як на радбурів, а Леніна і Троцького називають царками, що засіли у Кремлі»*[11].

На хвилі подібних настроїв і ставлення до влади збільшилась кількість робітничих страйків, стихійних протестів, демонстрацій, заворушень. У 1922 р. державне забезпечення промисловості ще більше погіршилось, виникли проблеми з видачею пайків. Відсутність сировини і палива призвела до закриття підприємств, масового безробіття, затримки зарплати, що лише посилювало страйковий робітничий рух.

Хоча робітники здебільшого не висували національно-визвольних гасел (приміром, в інформаційних бюлетенях ВУЧК зазначалося, що *«діяльність контрреволюційних елементів має тут дуже незначне значення»*[12]), але загальний нестабільний стан в країні був зручним для діючої національної

опозиції, яка намагалася скористатися з цього. Сама компартія визнавала, що основна загроза існуванню радянської влади йшла від сил, які вели активну боротьбу з режимом шляхом повстань, змов, збройних дій, політичної агітації.

У березні 1921 р. у Києві був організований Всеукраїнський центральний повстанський комітет (Центрповстанком) на чолі з *«п'ятіркою»*, визнаною Ю.Тютюнником вищим військовим і громадянським органом національної влади в Україні [13]. В губерніях створювались повстанські комітети, завданням яких була підготовка збройного повстання проти більшовиків, призначеного на травень 1921 р.

За даними ВУЧК уряд УНР за сприянням Польщі намагався координувати діяльність всіх регіональних повстанкомів в Україні. Організаційним центром петлюрівської агентури в Україні був польський штаб Львівського військового округу. Зустріччю і відправкою емісарів, які здійснювали зв'язки Ю.Тютюнника (він номінально очолив повстанський рух) з повстанцями на місцях, завідувала група офіцерів під керівництвом колишнього полковника російського генштабу Кузьминського.

Під командою Тютюнника перебували загони отаманів Брови, Літа, Чорної Хмари, Темної Ночі, Заболотного, Левченка та інші. Для підготовки повстання Україна ділилася на десять агітаційно-організаційних районів. До 1 травня призначався виступ з території Румунії ударних груп козаків-донців і кубанців загальною кількістю 10 тис. осіб під командою Глухого. Планувалося, що це буде початком всеукраїнського повстання на чолі з уповноваженими представниками Холодноярського Цупкому [14].

Передбачалося, що армія самого Тютюнника перетне польський кордон і захопить Правобережжя. Керівником повстанських формувань Лівобережжя призначався отаман Брова. Великі надії покладалися і на Армію Української Республіки, яка нараховувала 18 тис. осіб. Окремі підрозділи армії очолювали генерали Безручко, Мількявич. Останній тісно співдіяв з польським генштабом, проводив переговори з головнокомандуючим Східної Галичини Галлером та особисто з Пілсудським [15].

За цих обставин, у 1921–1922 рр. продовжувалися чекістські операції проти «петлюрівщини» (тобто проти руху, що мав на меті здобуття повної державної незалежності України), яка визнавалась *«найбільш злісним ворогом Радянської України»* з-поміж інших антибільшовицьких сил.

У липні 1921 р. київська губчека розпочала операцію з ліквідації Центрповстанкому та його філій, а також Української військової організації в Київській школі червоних старшин, організації січових стрільців, повітових повстанкомів, осередків у частинах Червоної Армії і Центральній залізничній організації [16]. Чекісти заарештували 4-х керівників: полковника Чапилка (начальника Цупкому), Наконечного-Дністрова (секретаря), Комара і полковника Гриня. Начальника штабу організації колишнього штабс-капітана Чапилка-молодшого було вбито при спробі втечі [17].

Були ліквідовані також Політичний центр (або Центральна п'ятірка) в Одесі, Вознесенське підпілля на чолі з полковником Виноградовим, залізнична організація Балтського району, осередок у містечку Білозірка [18].

Подільська губчека повідомляла про знищення п'яти місцевих *«контрреволюційних»* організацій: в Ольгопільському повіті було заарештовано 116 осіб, у Могилівському — понад 80, у Проскурівському — більше 130, у Жмеринському — до 40, у Брацлавському — 110 осіб. У Полтавській губернії чекісти захопили членів Лубенського повстанкому, знищили підпілля в Пирятинському повіті, підпільний гурток семінаристів у Пирятині. Запорізька губчека виявила організацію з центром у Молочанську, що складалася з німців-колоністів і представників місцевої інтелігенції, мережу «куренів» у Мелітопольському повіті [19].

У Харкові було заарештовано членів губповстанкому та його осередків у школі червоних старшин, Агропромисловому інституті, на електростанції, кооперативних курсах, в Медичній академії, Південному окрузі шляхів сполучення, на кавалерійських курсах [20]. До керівної п'ятірки підпілля, як виявилося, входили полковники Котелевець і Волох, офіцери Водотика, Юрченко, Демченко.

У Куп'янському повіті діяла п'ятірка Кияшка, Тищенка, Кравцова, Прими і Журби, що мала зв'язки з отаманами Сировацьким, Колодієм, Погорєловим, Домченком, Винником і діяла під виглядом гідрометричного трудового загону Донводбуду. Повстанком Валківського повіту в складі Бабюка, Захарчука, Перетятка, Пчілки і Чаєвського координував дії загону отамана Білецького.

Харківський губповстанком мав осередки також у Богодухівському повіті (Кисіль, Юрченко, Котепевець, Ситник), у с. Сватово-Лучках (Коненко, Тронза), у Волчанську (отаман Брова), у Чугуївському повіті (от. Кочубей). Повстанком підгримував зв'язки з формуваннями отаманів Шепеля на Поділлі, Орла на Бердянщині, Карого та Ткача на Київщині, з повстанкомом Донбасу. Підпілля Донбасу нараховувало 46 осіб, переважно робітників заводу «Донсода» (керівник Клейн). Один з членів повстанкому Дулін був пов'язаний з ростовською білогвардійською організацією «Відродження Росії». Провід Донецького підпілля отримував завдання безпосередньо від керівників Цупкому — Адаменка, Чалого, Якубовського, Таращенка.

Пристосовуючись до реалій радянського життя, члени повстанкомів підробляли документи державних установ, військових частин, викрадали службові бланки. Вчитель малювання Сулін, приміром, виготовив печатку з написом «УПВ на Х», тобто «Уповноважений повстанських військ на Харківщині». По селах організовувались нелегальні диспути з питань поточної політики радянської влади. Підпільники прагнули проникнути до партійних осередків (під час арештів знайдено 20 чистих партквитків), здійснювали напади на установи й підприємства під виглядом червоноармійців.

Внаслідок здійсненої харківськими чекістами операції зазнали арештів 243 особи. За судовим вироком 27 з них було розстріляно, інших 27 — засуджено до різних строків ув'язнення, а решту виправдано і звільнено [21].

У розгромі Цупкому і повстанського комітету Катеринославщини, Херсонщини і Таврії особливу роль відіграли катеринославські чекісти, які простежили зв'язки між підпільними організаціями. До ЧК потрапила декларативна частина «Програми союзу Української держави», в якій викладалися основні принципи діяльності Цупкому: *«1) Завзята боротьба за самостійну Українську Народну Республіку; 2) Геть партії — єдиний національний фронт; 3) Самодіяльність найширших кіл громадських. Хай сам народ, а не партійні крикуни, будує власну державу»* та ін. [22]

Як речові докази «контрреволюційності» розглядалися накази «По повстанських військах УНР», що містили заклики до збройної боротьби з більшовиками: *«Мусимо пам'ятати, що тому, хто не стане до боротьби проти гнобителів разом з нами, не повинно бути місця на Українській землі»* [23]. Вочевидь, деякі лідери національного підпілля вважали, що боротьба з тоталітарним режимом вимагає тоталітарних же методів. Звідси прагнення до уніфікації національних партійно-політичних форм діяльності і «більшовицьке» ставлення до громадського пасиву.

25 серпня 1921 р. за постановою колегії катеринославської губчека із 114 заарештованих у цій справі було розстріляно 52 члени повстанкому, серед яких — 28 представників інтелігенції, 15 селян, 4 робітники. Серед загиблих — І.Бардашов, К.Рибка, Ф.Бузько та ін. [24]

Приблизно в цей же час кременчуцька ЧК ліквідувала Холодноярський повстанком і Повстанську Раду Черкащини, подільська ЧК — петлюрівське підпілля у Вінниці, волинські чекісти знищили петлюрівську організацію отамана Голуба — командуючого Волинським повстанським районом. Взагалі за першу половину 1921 р. ВУЧК заарештувала близько 1500 учасників національного підпілля і повстанського руху в Україні [25].

Отже, широкомасштабний план повстань по всій країні в 1921 р. реалізовано не було. Спробою реанімувати збройний опір режимові став прохід з Польщі до України загонів Палія-Чорного (27 жовтня 1921 р.) і Ю.Тютюнника (5 листопада того ж року), які з'єдналися в районі Дідковичів і розпочали рейд Правобережною Україною [26].

У сучасній історіографії ця подія стала хрестоматійною, тому ми не вважаємо за доцільне приділяти їй багато уваги, лише зазначимо, що сподівання лідерів національно-визвольного руху не виправдалися, рейд закінчився нищівною поразкою українських вояків, які не були підтримані загалом населення. Ця спроба змусила більшовицьку владу сконцентруватися і в подальшому безкомпромісно ставитися до будь-яких збройних акцій української національної опозиції. Зі свого боку польський і румунський уряди значно скоротили фінансову підтримку С.Петлюри, яку подавали до цього, сподіваючись на користь і для себе.

За таких умов уряд УНР в еміграції був змушений реорганізувати Військову раду й орієнтувати своїх прибічників на суворо конспіративну роботу. Робилися відчайдушні спроби відродити підпілля. Колишні члени Всеукраїнського повстанкому М.Лозовик, І.Шамуленко та М.Симак за допомогою емісара Петлюри Т.Бесарабенка взялися до створення нового політичного центру для підготовки збройного повстання.

Ставку робили на т.зв. Козачу раду, яка виникла ще 5 серпня 1921 р. у Білій Церкві й поширила свій вплив на все Правобережжя. Після консультацій з Петлюрою і Тютюнником було видано наказ № 1 «До всіх повстанських загонів Правобережної України», який пропонував під *«загрозою смерті»* підкоритися владі новоутвореного підпільного центру [27]. Бесарабенку було надано повноваження командуючого повстанськими силами на поки що умовному Північно-Східному фронті Правобережної України.

Налагоджуючи зв'язки з іншими осередками підпілля, Козача рада поєднала зусилля з подібною організацією на Київщині, яка іменувалася 8-им повстанським районом і очолювалася М.Якубовичем. Прибувши у квітні 1921 р. до Таращанського повіту за розпорядженням Тютюнника, Якубович призначив місцевих отаманів Куравського, Богуна, Титаренка-Яструба, Титаренка-Кузьменка, Ковтуна-Вовчка керівниками окремих підпільних районів. Члени організації спільно з групою київських студентів вели агітацію серед селян, доводячи, що розвиток України при радянській владі просто неможливий [28].

21 листопада, у момент виступу війська Тютюнника, вийшов наказ по 8-му повстанрайону про початок загального повстання в Україні, а у січні 1922 р. в Білій Церкві було укладено угоду про оперативне підпорядкування 8-го району Козачій раді. Нова формація зосередила свої зусилля на здійсненні диверсійних і терористичних актів [29].

У березні 1922 р. київські чекісти розгромили Козачу раду та її філії, причому було виявлено стійкі зв'язки підпілля з «українською професурою та українською інтелігенцією», зокрема з такими діячами як С.Чеховський-Василенко, Веселовський та ін. [30]. Усього заарештували 814 членів організації, з яких 245 віддали під суд. Керівництво підпілля було страчено [31].

На початку 1922 р. також було викрито підпілля 1-го повстанського району, до якого входили Єлисаветградський, Кам'янський, Первомайський, Олександрівський і Звенигородський повіти. На чолі місцевої організації стояв вчитель Г.Нестеренко (Орел). Зв'язок із штабом С.Петлюри він підтримував через «червоних старшин» Березняка, Королька, Могилу і мав певний вплив на місцевих отаманів Залізняка, Завгороднього і Чорного Ворона [32]. Загальне повстання організацією планувалося на час проведення продовольчої кампанії, а до того вона займалася індивідуальним терором проти радянських і партійних функціонерів. Органи ГПУ за даною справою заарештували 1248 осіб [33].

Певно, з цим підпіллям була пов'язана організація повстанських військ Херсонщини, начальник штабу якої Осипенко, полонений на початку 1922 р., на допитах повідомив, що *«штаб його групи містився в Ольгопільському районі» і «по всіх селах в районі Одеси є підпільні організації цього штабу. Найбільш значна з них — у Первомайську»* [34]. Приблизно в цей же час підпільна петлюрівська організація була виявлена у Веселовському районі Мелітопольського повіту [35].

У березні 1922 р. у с. Валки Харківської губернії було затримано петлюрівських старшин Захарчука і Бабюка (колишнього члена УКП). Слідство виявило зв'язок заарештованих з групою УКП у Берліні, яку очолювали Мороз і Висоцький. Через бюро військовополонених групу «укапістів» (61 особа) було переправлено до України, де вони влаштувалися працювати вчителями, директорами, працівниками дитячих будинків. Дуже швидко вони встановили контакти з повстанцями Богодухівського повіту, а також із вищезгаданим керівником Харківського губповстанкому полковником Котелевцем. Чекісти ліквідували й цю групу, й організацію в Куп'янському повіті — частину раніше ліквідованого харківського підпілля. Остання нараховувала до 250 членів під керівництвом Журби і Кияшка.

75 підпільників були заарештовані на Криворіжжі за звинуваченням у створенні петлюрівської організації, яка формувала збройні загони, агітувала селян *«на користь УНР»*. Цю організацію навесні 1922 р. створив В.Скляр (Сірко), що прибув з-за кордону. Сіркові вдалося встановити зв'язки з Чорноморською повстанською групою (провід: Гамалія, Завірюха), яка, за даними ГПУ, мала навіть територіальні дивізії: Єлисаветградську на чолі з А.Воїновим (Гонтою), Олександрійську (командир Черевик) і Миколаївську (командир П.Черненко)[36]. Лише учасників єлисаветградського підпілля чекістами було заарештовано понад 500 осіб.

На Волині було розгромлено повстанську армію отамана Петрика і знищено близько 600 її бійців. Крім того, в Україні було ліквідовано цілий ряд інших підпільних організацій: повстанком 10-го району, чудновське підпілля, Романівський, Олександрівський, Чигиринський повстанкоми[37].

Доповідаючи про ліквідацію в першій половині 1922 р. мережі повстанкомів на Чернігівщині (Чернігівський, Городнянський, Конотопський, Ніжинський, Козелецький і Остерський повіти), чекісти повідомляли, що *«загальна кількість заарештованих (складає) поки що 150 чол., з яких 80% петлюрівська інтелігенція — вчительство, студентство і колишні офіцери. Решта — куркульський елемент. У заарештованих виявлено значну кількість зброї та набоїв. Організація ця, певно петлюрівського забарвлення, мала зв'язок з іншими губерніями і закордоном. Існування цих повстанкомів можна пояснити широкою підтримкою і співчуттям до бандитизму (*повстанства. — *Авт.) з боку значної частини куркульського елементу (*селянства. — *Авт.), в якого ще не вибили бажання підтримувати бандитів»*[38].

Отже, чернігівське національне підпілля спиралося головним чином на інтелігенцію, яка була основним носієм національно-визвольних ідей, залучаючи до своєї справи найбільш національно свідому і політично активну частину українського селянства. Звичайно, така тенденція мала поширення по всій Україні.

Згідно з офіційною статистикою ГПУ у першій половині 1922 р. в УСРР за «контрреволюцію» і «бандитизм» засудили 7004 особи, з яких 746 було розстріляно, а 590 — ув'язнено[39].

Але, незважаючи на значні масштаби репресій, національна опозиція не склала зброї, *«українська контрреволюція»* залишалася основним об'єктом уваги ГПУ. До 1923 р. проводом Петлюри робилися нові спроби створити єдиний фронт боротьби проти радянської влади. З цією метою провадилися переговори із зацікавленими особами в Румунії, Угорщині, Італії, було укладено угоду з великим князем М.М.Романовим. У Польщі формувалися збройні загони Булах-Булаховича, Оскілка, Калиша, Шепере, Удовиченка.

Інший еміграційний центр — «Республіканська Демократична Спілка», створена у Празі Шаповалом і Винниченком, прийняла рішення про необхідність повернення політичних емігрантів до України, зайняття ними відповідальних посад і використання свого нового становища для досягнення республікою дійсного суверенітету[40]. Послідовники цього курсу невдовзі стали провідними особами того суспільно-культурного (із соціально-політичним присмаком) руху, який отримав назву *«українізації»* й, за умов лояльного ставлення до комуністичної влади, мав легальні можливості для національного розвитку України.

Але в 1923 р. поки ще домінувала думка про збройний засіб повернення незалежності Україні. У січні ГПУ зазначало, що *«українська контрреволюція... продовжує існувати у вигляді досить цільної в ідеологічному відношенні маси, здатної до активних виступів, яка за прикладом минулих років покладає сподівання на весну, а з нею і на чергову авантюру закордонних отаманів»*[41]. Основними рушійними силами національного підпілля чекісти визнавали автокефальний рух на чолі з Всеукраїнською Церковною Радою та інтелігенцією, яка, *«прикриваючись навіяною любов'ю до рідної України, ... веде інтенсивну роботу, ледве піддаючись нашим заходам протидії»*[42].

Продовжуючи нищення української національної опозиції, в 1923 р. ГПУ розправилося з 20 учасниками Об'єднаного повстанського загонного комітету Київщини, філії якого були розташовані в Гоголевому і Браницях. У ході ліквідації Браницького райповстанкому на Чернігівщині в ніч на 7 квітня бойові дії тривали близько шести годин. Було заарештовано 180 (за іншими даними 220) осіб[43].

В середині 1923 р. у Бердичівському окрузі було виявлено організацію «Гуляй Воля», яку очолював полковник Кравченко-Пугач. Структурно ця організація розподілялася на штаб та дванадцять районів. Штаб займався формуванням повстанських загонів. Було заарештовано 95 підпільників[44]. Тоді ж у с. Носівці на Чернігівщині було ліквідовано повстанком і підпорядкований йому збройний загін у 100 бійців, що виник навколо місцевої «Просвіти». Повстанці здійснювали диверсії переважно на об'єктах залізничного транспорту[45].

Протягом 1923 р. на Поділлі були ліквідовані гайсинське підпілля (13 осіб), брацлавська організація (17 осіб), підпільний зв'язок формувань отамана Гальчевського (30 осіб); на Полтавщині — лубенський повстанком (8 осіб), Російсько-Український Союз боротьби з Комінтерном (дві особи), а також численне катеринославське петлюрівське підпілля (138 осіб)[46].

В Одеській губернії було заарештовано членів організації «Курінь смерті», яка прагнула помститися владі за розстріл 120 учасників петлюрівського підпілля

у 1921 р. Покарання зазнали 19 осіб, серед них керівники Сідлецький і Фоменко [47]. Припинили існування харківська «група 22-х» (провід: Манківський, Рєзніков), «Правобережна організація» (Шульга, Болозович, Височанський) [48].

Було розгромлено значне угруповання, яке обрало шлях *«культурного завоювання своїх національних позицій»*. Сюди входили київська організація (проф. Сарнавський, Михновський, Шелест), яка проповідувала ідею об'єднання українських партій з метою відновлення влади гетьмана, дві харківські організації — Громадська шкільна рада, члени якої, на думку співробітників ГПУ, виховували юнацтво в націоналістичному дусі, і Кооперативна рада, керівництво якої, нібито, поставило собі за мету витискувати комуністів з кооперації. 16 вересня 1923 р. були взяті під варту учасники кременчуцького «Гуртка виховання нації» вчителі Р.Галик, О.Пашта, А.Хандеборенко, Г.Маляр, О.Гук, А.Зеленський; на Одещині — Осетюк-Миколаєв, Дудлієр, Пізняк; у Києві — студенти ІНО Спиринський, Дахно, Орловський, які агітували за повну незалежність України [49].

Існування в 1923 р. подібних гуртків і організацій свідчить про те, що приблизно з цього часу національна опозиція, залишивши своєю стратегічною метою державну незалежність України, почала шукати інших, окрім найбільш радикальних, засобів реалізації своїх планів. Блискавична ж реакція на це репресивних органів свідчить, що влада фактично поставила на один рівень небезпечності для себе бойове підпілля і ці, цілком цивільні опозиційні об'єднання.

Отож не дивно, що водночас з ліквідацією активно діючого підпілля надзвичайні органи радянської влади провадили ретельний контроль і цілеспрямовані репресії проти інтелігенції, яка завжди розглядалася більшовиками як живильне середовище опозиційних сил. Під пресом політичних репресій з перших років нової держави перебували численні наукові установи, навчальні заклади, культурно-просвітницькі організації. Зокрема, як націоналістичні осередки розглядалися організації «Просвіти».

12 липня 1920 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про Просвіти», яка ставила за мету удержавлення цих громадських інституцій, а в разі неможливості цього — повну їх ліквідацію [50]. По всій Україні прокотилася хвиля трусів «Просвіт» як осередків *«контрреволюції»*. У жовтні 1922 р. пленум ЦК КП(б)У охарактеризував їх як *«дрібнобуржуазні, націоналістичні, куркульські установи національного цькування»* [51].

У 1923 р. з ними було майже покінчено. Число «Просвіт» скоротилося у дев'ять разів, але компартія продовжувала нищення *«просвітянства»*, під яким нею розумілося *«певне психологічне явище, особливий стан душі так званого «свідомого українця», що кохається у співах, рідному театрі, рідній літературі, неньці Україні і не визнає нічого в світі, що не є суто українським, національним»* [52].

Влада всіляко намагалася залучити до *«культурно-просвітницької роботи широкі верстви сільської інтелігенції з метою зацікавлення й радянською розбудовою»*, наголошуючи, що *«цей захід повинен упроваджуватися на противагу жовто-блакитному (петлюрівському) бандитизму, що розраховує на сільську інтелігенцію, яка стоїть у своїй більшості осторонь від радянського будівництва»* [53].

В інструкціях надзвичайним органам прямо вказувалося, що *«необхідно... використовувати... зрушення у бік примирення з Радянською владою серед сільської інтелігенції, яка була до останнього часу ідеологом і організатором повстанства, і передусім чуйним ставленням до досить хворобливих... національних почуттів (це стосується української інтелігенції)..., залучити до органічної праці кращих її представників* (читай: найбільш лояльних до нової влади. — *Авт.*), *нейтралізувавши стомлену і зневірену у всьому більшість»* [54].

Встановивши свою диктатуру, компартія почала формувати державну машину придушення вільнодумства в країні. Звичайно, основних ударів зазнала інтелігенція, виробник і носій вільнодумства. Репресивні органи були зобов'язані невпинно *«стежити за інтелігенцією, яка працює в радустановах, за їх розмовами, уловлювати їхній політичний настрій, дізнаватися про їх місцеперебування у вільний від занять час і про все підозріле доносити...»*.

Звичайно ж, періодичним ретельним «чистокам» підлягали місця роботи й діяльності представників інтелігенції. На початку 20-х рр. гостра боротьба *«по затискуванню буржуазної ідеології»* розгорнулася у вищих навчальних закладах України. У 1921 р. відбулася «перереєстрація» студентства: з університетів та інститутів виключили близько 4 тис. осіб з-поміж «різних контрреволюційних елементів» і 7 тис. з-поміж тих, хто *«лише вважав себе студентами»*. У 1922 р., після чергової чистки, за стінами вузів опинилося ще 8 тис. осіб [56].

У лютому–березні 1922 р. вузівська професура висловила свій протест проти нового «Положення про вузи», згідно з яким відмінялася автономія вищої школи і запроваджувалися посади політкомісарів, які формально відповідали за стан навчального процесу, а фактично стежили за благонадійністю викладачів і студентів. Застрайкували професори Києва, Одеси, Кам'янця-Подільського [57]. В.Ленін одразу рекомендував своїм українським колегам *«звільнити 20–40 професорів обов'язково. Обміркувати, підготувати і ударити міцно»* [58].

Внаслідок чисток, наприклад, у Полтавському інституті народної освіти були виявлені «буржуазні націоналісти» Р.Кутепов, декан ІНО, та С.Грушевський, лектор інституту. Партосередок звинуватив обох в україномільській діяльності у минулому і вимагав від них публічного покаяння у пресі [59]. У Катеринославському гірничому інституті планувалося вилучити 40 студентів з *«антирадянським минулим»*; в одеських вузах виявили 200 осіб *«антирадянського елементу, що підлягає виключенню під час чисток»*; в Київській губернії виявили групу *«реакційної»* професури (Правдич-Неминський, В.Колпунов, В.Шапошников, В.Раєвський) [60].

Влада недаремно розглядала вузи як розсадники вільнодумства й національно-визвольних ідей і будь-що намагалася більшовизувати їх. Чим більше атрофувалися й вихолощувалися вузи як вогнища опозиційності, тим більше,

відповідно, лояльними вони робилися до влади, позбавляючи українську молодь чи не єдиного шляху до національної свідомості.

Іншим способом приборкання інтелігенції стали висилки її представників за кордон або за межі України. Після доповіді наркома освіти України Г.Гринька «Про політичні виступи професури» політбюро ЦК КП(б)У 23 червня прийняло рішення *«запропонувати Наркомпросу і ГПУ застосувати як один з репресивних заходів проти активістських елементів професури висилання за межі федерації»* [61].

ОГПУ зажадало від ГПУ УСРР списків *«антирадянської інтелігенції»* з детальними характеристиками, що грунтувалися на компрометуючому матеріалі. Виконуючи цей наказ, українські чекісти склали списки на 77 представників інтелігенції, які підлягали висиланню [62], і в середині серпня 1922 р. ці особи вже були заарештовані. Серед них було 47 представників вищих навчальних закладів, в т.ч. 32 професори [63]. 7 вересня секретар ЦК КП(б)У Д.Лебідь повідомив Секретаріат РКП(б) про «вилучення» 70 таких осіб, частина з яких була відправлена за кордон, а решта — у висилку на Північ [64]. За межами України опинились І.Красунський, В.Бабкін, О.Флоровський, Г.Секаль та ін. [65]

Засіб контролю над інтелігенцією органи держбезпеки знайшли в обов'язковій реєстрації будь-яких професійних чи громадських об'єднань, а також у створенні прорадянських громад і організацій. У 1923 р. ГПУ УСРР у своєму звіті ВУЦВК повідомляло, що інтелігенція в цілому вороже ставиться до влади, особливо на Полтавщині і Поділлі. Оскільки найбільш «реакційні» сили, тобто актив опозиції, гуртувалися навколо Медичної громади і Асоціації інженерів, чекісти пропонували на противагу їм створити лояльні, тобто цілком підконтрольні державі секції Медичної громади, секції при Спілці Всеробітземлісу тощо.

Серед підозрілих вважалися письменницький гурт «Плуг», Українська наукова громада, Громадянська шкільна рада, Сільгосподар, видавництво «Рух», яким керував Г.Щербаненко. Останній, приміром, характеризувався як *«завзятий контрреволюціонер»*, *«дуже релігійна людина»*, яка «висловлює думки про перспективи роботи з підйому національної самосвідомості українців у представництві «Руху» в Сибіру» [66].

Проте на певне послаблення радикально-терористичних течій національного опозиційного руху з 1923 р. вплинули не тільки репресії, але й курс держави на «українізацію», прийнятий XII з'їздом РКП(б). На розлад у лавах прибічників національної ідеї вплинув також *«перехід»* на бік більшовиків Ю.Тютюнника, взятого в полон 16 червня 1923 р. внаслідок чекістської операції на території УСРР [67]. На його заклик склали зброю деякі повстанські формування, а з-за кордону повернулися такі відомі повстанські діячі як Бондаренко, Очеретько та ін. Певний внесок зробили й ті кола національного табору, що пішли за «Спілкою» Винниченка і Шаповала.

У травні 1924 р. Всеукраїнська конференція КП(б)У прийняла «Відозву до української інтелігенції», яка містила заклик до освічених верств еміграції повернутися на батьківщину і взяти посильну участь у розбудові нового життя. Тисячі патріотів повірили «Відозві» і, мов метелики на вогонь, поспішили в Україну, де на грунті «українізації» створювалися передумови для розквіту національної думки і культури.

«Українізація» явно повернула частину опозиції обличчям до влади. Оцінюючи ситуацію, що склалася у 1923–1924 рр., один з відомих у минулому членів УПСР Сухенко сказав: *«Тепер створювати організацію* (антирадянську. — *Авт.*) *може лише божевільний або провокатор»* [68]. ГПУ, підкреслюючи важливість для влади цього процесу «осовєчування» української інтелігенції, вказувало на «декларацію 66-х» харківських інтелігентів, аналогічні заяви полтавських, одеських, волинських вчених, письменників, що містили визнання політики радянської влади, за що, до речі, звинувачувалися опонентами у ренегатстві, зраді національної справи [69]. Зрозуміло, що подібний розкол серед опозиції був дуже вигідний властям.

До січня 1924 р. ГПУ дійшло висновку, що «активна петлюрівщина на території України майже вмерла» [70]. Але певні опозиційні імпульси, може й не такі відчутні, як до цього, існували, і тому органи держбезпеки й надалі мали на меті «повне виявлення і висвітлення всіх петлюрівських та інших угруповань і систематичне спостереження за їх повсякденною діяльністю» [71]. Пильне і невпинне спостереження велося за будь-яким ворушінням в інтелігентських колах. В Київській губернії, наприклад, під наглядом перебувала організація «БУД», яка виникла влітку 1923 р., об'єднувала колишніх діячів Центральної Ради на чолі з професором Єфремовим і підтримувала слабкі контакти з варшавським Українським центральним комітетом. Під наглядом перебував «Анонімний комітет», керівники якого (Сарнавський, Шепулін, Филимонюк) мали намір реалізувати плани ліквідованого раніш Цупкому.

Українська інтелігенція розглядалася радянською владою як живильний грунт петлюрівщини і постійно перебувала в полі зору ГПУ, про що свідчать спеціальні «огляди громадської думки і настрою української інтелігенції». Наведемо деякі характерні приклади подібних оглядів. Так, щодо поточного стану України інтелектуальна опозиція висловлювалась, що країна «зараз є фактично не більш як радянська колонія». Наслідки судового процесу над отаманом Хмарою в 1924 р. сприймалися таким чином: *«Радянська влада ще не вгамувала ненаситну спрагу української крові, якщо розстріляли такого видатного українського діяча»* [72].

Офіційно запроваджена владою політика *«українізації»*, яку цілком обґрунтовано можна вважати певним позитивним наслідком національно-визвольних змагань попередніх років *, дала можливість національній опозиції

* Т.зв. *«українізація»* зокрема і нова економічна політика взагалі були вимушеним тактичним кроком більшовицької влади, але не стратегічною її метою, і змусив її до цього факт всенародного незадоволення більшовиками в 1920–1921 рр. Саме з цього випливає сенс твердження про *«українізацію»* як певний позитивний наслідок українсько-радянських воєн 1917–1920 рр. З іншого боку, цей і *«українізація»*, так би мовити, «засвітили» переважну більшість явних і потенційних супротивників вла-

вести свою діяльність у більш легальних формах, ніж до цього. Це була перша вагома причина послаблення нелегальної діяльності опозиції. Іншою причиною, звичайно, були постійні і добре організовані репресії.

І все ж таки певна частина опозиції, актив руху опору, взагалі не вважала можливими будь-які компроміси з чужою для України владою. Відповідно продовжувалися операції з вилучення *«контрреволюційного елементу»*. Всі намагання розпочати активні антирадянські дії негайно каралися. 17–25 вересня 1924 р., наприклад, ГПУ УСРР провело значну операцію всеукраїнського масштабу.

Внаслідок цієї й інших операцій через тюрми протягом 1924 р. пройшло 19670 осіб. З них 943 особи обвинувачувалися у контрреволюційній діяльності, 749 — у належності до антирадянських партій і проведенні контрреволюційної агітації, 4632 — у шпигунстві і зраді батьківщини, 2557 — в участі у масових безладдях і бандитизмі, 3367 — у злочинах проти ладу республіки[73].

У 1925 р., торкаючись питання про *«українську контрреволюцію»*, ГПУ констатувало, що після розгрому сотні організацій протягом 1921–1923 рр. поняття *«петлюрівщина»* вживається «як загальне визначення вузько-шовіністичних прагнень» деяких кіл української інтелігенції[74]. Зокрема, занепокоєння влади в середовищі інтелігенції викликали дві групи, орієнтовані відповідно на партію хліборобів і УНДО в Празі.

М.Грушевського, який повернувся з-за кордону, чекісти розраховували використати *«як зброю по розкладенню українських контрреволюційних кіл»*[75]. З березня 1924 р. історика було взято на *«облік неблагонадійних»*, віднесено до *«групи української контрреволюції лівого забарвлення»*[76]. Співробітники ГПУ розмірковували, яким чином використовувати Грушевського — *«по політичній чи чекістській лінії»*. Посадити його в крісло президента Академії Наук, підпорядкувавши останню партійним органам, чи створити навколо Грушевського мережу *«своїх»* людей? Зупинилися на визначенні, що першочерговим є *«посилення суперечності у верхах української шовіністичної громадськості, зокрема найбільш міцної зараз групи проф. Єфремова і всередині її»*[77]. Вирішено було зосередити зусилля на Єфремові, за Грушевським же поки що встановити ретельне спостереження.

Певною хронологічною межею у стосунках влади з українською опозицією (і легальною, і нелегальною) став 1926 р. На липневому пленумі ЦК ВКП(б) зазнали поразки прибічники демократизації країни з-поміж більшовицького керівництва. Партія взяла курс на поступове згортання непу. Посилився тиск на приватників, розпочався перерозподіл бюджетних коштів на користь промисловості за рахунок сільського господарства. Зростання цін на промислову продукцію спричинило кризу збуту товарів. Селяни відмовлялися продавати за безцінь продовольство. Виникла гостра товарна криза. Робітники вимагали поліпшити продовольче забезпечення. Поточна політика державної партії не могла не викликати активізацію опозиції, в т. ч. і національної.

ди, які в ході цих процесів розгорнули активну діяльність згідно із своїми переконаннями. Протягом кінця 20–30 рр. цей актив було репресовано. Але не слід вважати, що непівські *«українізація»* для того й були вигадані більшовиками, аби виявити прихованих ворогів і при слушній нагоді покарати їх.

Іншим чинником пожвавлення внутрішньої опозиції стало загострення зовнішньополітичного стану СРСР, а також активізація еміграції, на яку вплинуло політичне вбивство в травні 1926 р. у Парижі С.Петлюри. ГПУ уважно спостерігало за діяльністю начальника петлюрівської контррозвідки полковника Чеботарьова, який виступав від імені «Союзу боротьби за самостійну Україну» і підтримував зв'язки з польським генштабом. За даними ГПУ служба Чеботарьова розповсюджувала в Україні прокламації «До селян і робітників», займалася засланням до країни терористів для здійснення терактів проти відомих членів компартії[78].

Найбільш потужною організацією за кордоном було Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), що намагалося підтримувати зв'язки з опозиційними колами всередині України, а також займалося розвідницькою діяльністю на її території, в т.ч. й на користь декількох країн, уряди яких допомагали українській політичній еміграції. У США колишній міністр О.Назарчук створив організацію «Січ», представники якої займалися агітацією серед місцевих фермерів-українців. Певну загрозу ГПУ вбачало в організації генерала Дельвіга й отамана Гацули, що готували збройні групи для засилання в СРСР. Але єдиного антирадянського блоку, на думку співробітників ГПУ, еміграції створити було не під силу з причини міжусобних конфліктів[79].

Здійснюючи загальний контроль над інтелігенцією, ГПУ цікавилося передусім тією її частиною, яка «залишалась сліпо вірною ідеям *«самостійної України»* і, оговтавшись в період 1923–1925 рр. від погромів 1920–1922 рр., знову залучилася до активної протирадянської діяльності». Звичайно, до цієї категорії належали й реемігранти. Доказами прискіпливої уваги радянського керівництва до української інтелігенції стали рішення політбюро ЦК КП(б)У від 26 червня 1925 р. про створення спеціальної урядової комісії «Для вивчення питання про українську інтелігенцію» і від 22 лютого 1926 р. про «рішучу боротьбу з правими угрупованнями в середовищі української інтелігенції»[80]. Отже, активізація репресивної політики уряду була своєрідною відповіддю на певну активізацію діяльності української національної опозиції, яка намагалася якось організуватися.

Циркулярний лист ГПУ «Про українську громадськість» (березень 1926 р.) висвітлює деякі поточні політичні погляди *«правих кіл»* українського суспільства, які бажали, щоб *«влада на Україні була дійсно українською»*. Опозиціонери не приховували, що будуть докладати всіх сил для пробудження національної свідомості українців і вважали, що *«в українізації кожен українець повинен бачити не розвиток національної культури, а політичне шарлатанство компартії»*.

Отже, і в ГПУ зметикували, що опозиція почала відходити від позитивного сприйняття процесу «українізації», зміст якого перекручувався на користь пануючої партії. Крім того, влада бачила загрозу не тільки в діяльності нелегальних чи напівлегальних політичних гуртів і груп опозиції. Сенсом виникнення численних наукових товариств, приватних українських книговидавців, діяльності українізованих літературних і драматичних студій, товариства ім. Леонтовича, грамофонної громади, навіть відділень українського Червоного Хреста ГПУ бачило *«обробку української громадськості в антирадянському шовіністичному дусі»* [81].

З іншого боку розгортання «українізації» стало природним соціально-політичним і культурним фоном, на якому в середині 20-х років розгорнулися дискусії про подальші шляхи розвитку України, на що, звичайно, впливала й нелегальна опозиція. Більше того, за таких умов незалежні ідеї почали висловлюватися й урядовими діячами. Україна в економічних та історичних дослідженнях і політичних заявах багатьох діячів КП(б)У (М.Скрипника, Г.Гринька, М.Яворського, О.Шумського) дедалі більше розглядалася як економічно і політично незалежна від Москви республіка, пов'язана з СРСР лише конституційною угодою [82].

Опір керівного ядра націонал-комуністів України централізаторській політиці ЦК ВКП(б) і московського уряду в 20-і — першій половині 30-х рр., як і *«самостійницькі»* тенденції в середовищі українських літераторів, вже є визнаним фактом сучасної історіографії, тому ми не будемо на цьому зосереджувати увагу. Але зауважимо, що не тільки неприхований імперський централізм Москви викликав як зворотню реакцію певні сепаратистські вияви у позиції О.Шумського, М.Скрипника й ін., які природно мали б поступово дійти до думки про повну незалежність України як держави. Така теоретична думка (більше того, випробувана практикою) вже давно була в арсеналі українських політиків, прихильників та епігонів УНР, і звичайно, не могла не впливати на погляди правлячих націонал-комуністів.

Цей вплив, як і власне діяльність національної нерадянської опозиції, за винятком хіба що декількох, найбільш відомих осіб, досі залишається поза увагою історичної науки, хоча сучасники добре розуміли вартість взаємин між націонал-комуністичними колами і нерадянською опозицією. Приміром, Й.Сталін в листі від 26 квітня 1926 р. зазначав, що *«Шумський не бачить, що при слабкості корінних комуністичних кадрів на Україні цей рух* (поки що культурно-громадський. — *Авт.*), *очолюваний часто-густо некомуністичною інтелігенцією, може набрати місцями характеру боротьби проти «Москви» взагалі, проти росіян взагалі, проти російської культури взагалі та й найвищого досягнення — ленінізму. Я не буду доводити, що така небезпека стає все більш і більш реальною на Україні. Я хотів би лише сказати, що від таких дефектів не вільні навіть деякі українські комуністи. Я маю на увазі такий, всім відомий факт, як стаття відомого комуніста Хвильового в українській пресі... Шумський не розуміє, що оволодіти новим рухом на Україні за українську культуру можна лише борючись з крайностями Хвильового в лавах комуністів»* [83].

Не маючи на меті висвітлення політичного протистояння між націонал-комуністами в керівництві України і московським центром, ми хотіли б підкреслити важливість впливу цього протистояння як на подальший розвиток української національно-політичної думки, так і на саму долю української державності.

Зростання національної самосвідомості української громадськості змусило ГПУ видати у вересні 1926 р. спеціальний циркуляр «Про український сепаратизм», текст якого завершувався тезою про те, що зміцненню націоналістичних тенденцій сприяє «українізація» взагалі та діяльність УАПЦ (*«міцного оплоту сепаратизму»*) і ВУАН (*«компактної маси видних діячів УНР»*) зокрема. ГПУ вигадало *«формулу контрреволюційних елементів»*: мова, наука, культура, територія, суверенність, відповідно до якої і розвивала свою діяльність. На думку керівництва ГПУ, націоналісти, розмірковуючи про дійсне місце України в СРСР, були впевнені, що вона *«дає Союзу 40% прибутків»*. У циркулярі наводилися факти проявів сепаратизму, наприклад, повідомлялося про діяльність нелегальної організації кубанських студентів (Павленко, Бурба та ін.), статут якої передбачав об'єднання селян України, Кубані, Криму, Західного Дону, південних районів Курщини і Вороніжчини у межах єдиної держави.

Турбувало ГПУ і формування громадської думки про вину більшовиків у вбивстві Петлюри [84]. 22 червня 1926 р. в записці своєму заступникові Ф.Дзержинський зазначив: *«У зв'язку з тим, що польська і українська преса обвинувачують більшовиків у вбивстві Петюри і в зв'язку з переданим мені Вами повідомленням про те, що ад'ютант Петлюри... присягнув жорстоко «помститися більшовикам»... необхідно... здійснити масову операцію проти петлюрівців... посилити пильність в охороні партійних і радянських установ на Україні і вождів, перевіривши їх апарати з точки зору зв'язку з петлюрівцями... захопити достатню кількість заручників... посилити охорону ЦК ВКП(б)»* [85].

Отже, у 1926 р. ГПУ повертається до посиленої боротьби з українським націоналізмом із застосуванням каральних акцій.

Катеринославський окружний відділ ГПУ в січні 1927 р. ліквідував підпільну організацію (30 селян), очолювану сином вчителя, члени якої розповсюджували антирадянські прокламації і збирали зброю [86].

Роменський відділ доповідав про виявлення *«куркульської»* організації, члени якої висували своїх кандидатів у Ради, а також створили драмгурток і гурток бандуристів для *«обробки (населення) в шовіністичному дусі»* [87].

Апарат харківського ГПУ розробляв справи «1099» на групу осіб, які видавали комуністів при владі Директорії, і «613» по звинуваченню колишнього прокурора окружного суду у проведенні агітації *«петлюрівського характеру»* [88].

У лютому 1927 р. в Харкові було заарештовано ряд осіб (В.Лещенка, Б.Щербаненка, Я.Стороженка, С.Халяву, А.Харченка), які утворили «Українську мужицьку партію». При обшуках було знайдено програмні документи

організації, щоденник одного з його членів, по якому нібито простежувалася діяльність «харківського правового підпілля» ще з 1922 р., і список групи підпільників на 35 осіб.

Програма УМП ставила основним завданням організації створення *«суверенної української держави... мужиків»* і передбачала збройний нейтралітет незалежної України у міжнародних стосунках, виборне місцеве управління, створення потужної національної армії «за принципом озброєного народу», незалежність судів від держави і залучення до їх роботи широкого загалу населення, турботу держави про розвиток національної освіти і культури і, найголовніше, святість принципів приватної власності і «широкої приватної ініціативи при повному контролі і регулюванні з боку держави». Держава мала всіляко сприяти розквіту сільського господарства фермерського типу і гарантувати соціальні завоювання революції[89].

Як випливає з матеріалів слідства, до 1924 р. у цю групу входили видні кооператори, в минулому активні українські діячі Д.Колпух, П.Височанський, О.Лебеденко. Члени організації в 1922–1924 рр. мали зв'язки з нелегальною Кооперативною радою. До керівного ядра УМП входили В.Доленко (відповідав за релігійне питання і зовнішню політику), Б.Щербаненко (питання освіти), В.Лещенко (національне питання), Я.Стороженко і Н.Жилін (кооперація), А.Оражевський (фінанси). Всього до організації пристало близько 60 осіб. Серед них — І.Марченко, Ф.Матвієнко-Гарний, Г.Лопушинський, О.Гордієнко, Є.Бондаренко, В.Коваль, Ф.Друзь, Н.Яшек, Ю.Яспицький, Г.Моманенький та ін. На одному із засідань керівництва УМП розглядалася пропозиція надати організації ім'я вбитого С.Петлюри[90].

У 1926–1927 рр. ГПУ, слідом за партійним керівництвом, виділяло дві основні політичні течії в колах української антирадянської громадськості, головна різниця між якими, на думку співробітників держбезпеки, полягала в питанні про їхнє ставлення до радянської влади. Так звані *«праві кола»* визнавали останню окупаційною і вважали за необхідне вести з нею боротьбу, політику *«українізації»* характеризували як нещиру і штучно насаджену. Найбільш видатним представником «правої» течії вважався академік С.Єфремов.

Іншою течією було т.зв. зміновіховство, послідовники якого в цілому лояльно ставилися до влади, вважаючи, що держава, проводячи політику *«українізації»*, надавала можливість розвиватися українській національній культурі. Але водночас зміновіховці виявляли незгоду з політикою влади на селі і вимагали більшої самостійності України в СРСР. Номінально очолював течію М.Грушевський.

В ГПУ місцем зосередження сил обох течій вважали ВУАН, іменуючи її *«ідеологічною верхівкою української контрреволюції»*. З 400 співробітників Академії понад 130 визнавалися неблагонадійними. ГПУ одночасно стежило і за прибічниками Єфремова (Лободою, Новицьким, Кримським, Липським, Кащенком) і за послідовниками Грушевського (О.Грушевським, Савченком, Студинським, Тимченком, Гутновським), включаючи, звісно, й самих лідерів[91].

5 грудня 1926 р. Єфремов занотував у щоденнику: *«Якусь вакханалію розводить ГПУ навколо Академії. Тільки за два тижні п'ять чоловік наших працівників викликали, допитували про Академію, вимагали подавати відомості про нерозголошення цього факту, відпускали... А цікавили більш за все стосунки Грушевського, Кримського, Єфремова: хто що говорить, що робить...»*[92].

Боротьба за вплив на ВУАН розглядалася властями як боротьба за вплив на всю українську громадськість. Академія, звичайно, підтримувала широкі науково-громадські контакти, тому у полі зору ГПУ перебували викладачі багатьох вузів (Кривченко, Дем'янчук, Филипович, Зеров, Гермайзе та ін.), керівники наукових товариств (Яворницький у Дніпропетровську, Кравченко у Житомирі, Харлампович у Ніжині), члени товариств економістів, юристів, істориків, співробітники історико-літературної та етнографічної комісій, інституту української наукової мови. Намагаючись обмежити вплив авторитетних вчених на студентство, ГПУ спостерігало за гуртком культури українського слова при Київському інституті народної освіти, де читали свої лекції Тимченко і Зеров, етнографічним гуртком ІНО, який працював під керівництвом дочки М.Грушевського О.Грушевської. Дійсно, студентство сприймало Академію як центр опозиційного руху в Україні того часу. Один з працівників ВУАН зазначав, що *«Академія є однією з-поміж небагатьох установ, які не займаються політикою, але якщо займаються політикою, то не на користь радянській владі»*[93].

ГПУ цікавилося геть усім, що відбувалося в академічних колах, контролюючи навіть процес обрання академіків і президента ВУАН. Ще у березні 1927 р. політбюро ЦК КП(б)У підтвердило рішення про підтримку кандидатури Грушевського на посаду президента Академії наук як більш лояльну до влади особу, ніж Єфремов. Але наприкінці грудня власті вже визнали *«неприпустимим утворення єдиного фронту між Грушевським, Єфремовим і Кримським»* і запросили (читай: призначили. — *Авт.*) на посаду президента ленінградського академіка Д.Заболотного[94].

Побоювання комуністичного керівництва, слід визнати, були недаремними. У зв'язку із загостренням суспільно-політичного становища в країні у 1927 р. ГПУ відзначало *«нівелювання політичних настроїв обох течій на тлі загального поправління українського суспільства»*. «Праві» і зміновіховці однаково різко негативно ставилися до політики властей щодо селянства, разом виступили із засудженням кампанії цькування владою академіка Єфремова у 1928 р.[95]

Не обмежуючись тиском на представників академічної науки, ГПУ ретельно відстежувало всіх потенційних супротивників із середовища української інтелігенції, подавляючи щонайменші вияви сепаратизму, хоч би то були крамольні розмови чи конкретні прояви радикальної націоналістичної діяльності. Так, предметом розслідування харківського ГПУ в 1927 р. стало розповсюдження сотень листівок антиурядового змісту, присвячених річниці вбивства

Петлюри і підписаних «Союзом боротьби за самостійну Україну»[96]. У Коростені ГПУ виявило «шовіністичну» групу місцевих інтелігентів, лідер якої Т.Макода, секретар при Наросвіті, таким чином висловлював свої погляди: *«...Я — націоналіст. Ми — українські інтелігенти, яких дуже багато, і партія — два цілком протилежних табори, які прагнуть один одного обдурити...»*[97].

Подібне ж *«шовіністичне угруповання»*, на думку властей, утворилося в Дніпропетровську навколо професора Яворницького. З 1927 р. до ГПУ почала надходити інформація, що місцева «українська професура... виїздить з експедиціями та екскурсіями на Дніпробуд і провадить там серед селян антирадянську шовіністичну агітацію». Наводилися висловлювання професорів Синявського, Яворницького, Пархоменка, аспіранта Білого про поточні події в Україні. Так, інспектор Козар, який характеризувався в ГПУ як *«найбільш яскрава антирадянська постать»*, вважав, що *«українізація — це один із засобів, який вживається компартією, аби запобігти національному повстанню на Україні. Давши українському народові волю у користанні мовою, влада не допускає українського націоналістичного руху і карає тих, хто насмілюється навіть думати про це»*[98]. Професор Яворницький, оцінюючи дійсні стосунки між Україною і Росією, висловлювався: *«Москва потужна тепер. Якби відокремити від неї Україну й інші підкорені народи, вона б нічого не була варта»*.

Виявляючи «конкретні факти агітації» дніпропетровської професури, ГПУ встановило, що прагненнями (принаймні теоретичними) цього угруповання було:

«1) захопити до своїх рук вплив на сільське вчительство, через нього провадити роботу по недопущенню до сільрад комуністів і бідняків, а навпаки, просуванню до них заможних селян;

2) заперечувати землеустрій, зберегти за заможним селянством його наділи землі;

3) обробляти в шовіністичному (термінологія, звичайно, ГПУ. — *Авт.*) *дусі селянську молодь, яку призивали на службу до Червоної армії;*

4) прагнути до об'єднання з національностями Кавказа і Польщі проти росіян і євреїв, виховуючи в народі націоналістичні тенденції, викривати серед селянства гніт України Москвою і «жидами»[99].

Під пильним оком ГПУ були й інші представники інтелігенції, які висловлювали незалежні думки. Збираючи інформацію про *«соціально небезпечних осіб»*, органи, як і в попередні роки, продовжували здійснювати широкомасштабні операції з *«вилучення контрреволюційного елементу»*. Так, Уманський відділ ГПУ заарештував Д.Тарасюка, який свого часу брав участь у діяльності петлюрівської організації «Визволення України». Під час обшуку в нього було знайдено декларацію «Мета української селянської партії», яка оголошувала Україну єдиною демократичною державою *«без домішку комунізму»*[100].

У м. Лянцкоруні на Поділлі було знищено *«контрреволюційне угруповання»* з 13 осіб на чолі з А.Гладуном, колишнім членом Трудового конгресу і

місцевим волосним комісаром за часів УНР[101]. Житомирський відділ стежив за «угрупованням шовіністично настроєних вчителів» с. Глубочок, громадянами Домбровським, Широким, Ратновським й ін., які в розмовах обговорювали тему звільнення України від Москви[102].

У 1927 р. органи держбезпеки були стурбовані прагненням *«української контрреволюції»* поширити свій вплив не тільки на село, але й на робітників міст. Приміром, Дніпропетровський відділ ГПУ одержав сигнал про існування на заводі ім. Дзержинського в Кам'янському великої підпільної організації, до якої входило близько 270 робітників. Під час арештів і трусів було знайдено програмні документи, які основним завданням організації визначали боротьбу за незалежність України, для чого передбачали створення потужного повстанського війська за типом Війська Запорізького на чолі з гетьманом і курінними отаманами[103].

Поява подібних формацій була викликана, насамперед, антинародною політикою влади, а не спеціальними намаганнями опозиції, яка сама потребувала певної організації. Форми ж і методи дії, опору владі, що передбачалися подібними нелегальними групами, запозичувалися останніми з досвіду народних рухів часів громадянської війни. Звичайно, що влада, теж пам'ятаючи про цей досвід, була дуже налякана такими тенденціями в середовищі пролетаріату, яке комуністи традиційно вважали своєю вотчиною.

Взагалі, 1927 р. виявив досить низьку активність національної опозиції, про що свідчить і статистика ГПУ: заарештовано було 107 осіб, з яких тринадцять вислано за межі України[104]. Певно, що масштабні репресії попередніх років вже повисмикували з лав опозиції актив, з іншого боку ще досить значна частина української інтелігенції залишалася у полоні ілюзій про *«українізацію»* і достатність для розвитку національної справи лише культурно-просвітницької діяльності. І, звичайно, певна частина залишалася взагалі бездіяльною, налякана зміцненням державного тоталітаризму.

Продовженням конфлікту між націонал-комуністами України і ЦК ВКП(б) у 1928 р. стала боротьба центрального керівництва з т.зв. *«волобуєвщиною»*. Ця подія теж уже стала набутком хрестоматії, і ми залишаємо її поза увагою, але зазначимо, що Москва одразу використала існування *«волобуєвської платформи»*, на якій нібито стояло українське партійне й урядове керівництво, в політично-поліцейській боротьбі з *«націоналістичним ухилом»* взагалі[105], тобто зі всією українсько-націоналістичною опозицією.

Відповідно до генеральної лінії партії на викоренення націоналізму, ГПУ УСРР розпочало готувати масову операцію проти *«українського революційного активу»*. Обґрунтовуючи її необхідність, органи держбезпеки вказували на те, що українська еміграція «позбулася настрою пасивності і приниченості» і розгорнула діяльність по створенню терористичних груп, розповсюдженню антирадянських листівок. ГПУ зазначало спалах активності закордонних націоналістичних організацій полковника Чеботарьова, генерала Безручка, появу часопису «До бою»[106].

11 січня 1928 р. ГПУ УСРР завершило слідство у справі групи полковника Зелінського, котрий намагався створити українську антирадянську організацію в Одесі. Зелінському вдалося встановити зв'язки з монархістськими колами в Болгарії і Франції. За даною справою було засуджено 10 осіб [107].

Одночасно розглядалася справа *«контрреволюційної»* організації «Полуботківська громада» з Білої Церкви. За даними ГПУ організація зародилася ще в 1922 р. серед учнів фастівської трудової школи під впливом викладача П.Мшанецького, колишнього члена УПСР. У 1924 р. до групи підлітків (22 особи) приєдналися члени іншої організації — «Спілки націоналістів» з села Кожанка. До керівного органу організації входило сім чоловік: Поштаренко, Селезень, Шевченко, Новохацький, Головатий, Філоненко і Теличко. Хлопці займалися антикомуністичною агітацією серед селян. 14 найбільш активних членів гуртка були засуджені до ув'язнення у концтаборах на три роки кожний [108].

Приблизно в той же час ГПУ ліквідувало групу Коваля (15 осіб), яка сповідувала ідею незалежності України від Москви і вела антирадянську агітацію, готуючись до збройного повстання у недалекому майбутньому [109].

Підсумовуючи хід боротьби з *«українською контрреволюцією»* станом на березень 1928 р., ГПУ УСРР зазначало, що «загострення міжнародних обставин і ряд економічних і політичних ускладнень всередині країни за останні півроку окрилили надії українських к.-р. елементів і сприяли зростанню... їх активності. Українська контрреволюція пожвавилася, посилюючи свій натиск у боротьбі з Радвладою».

З метою паралізувати цю активність на початку березня в Україні було здійснено масові труси й арешти серед неблагонадійних кіл інтелігенції. Лише в 31 окрузі республіки було заарештовано 421 особу, здійснено 115 обшуків [110].

Серед розгромлених в цей час опозиційних утворень була харківська *«хліборобська»* організація, яку в ГПУ визначили як *«украй праве, монархістське крило української громадськості»*, її члени орієнтувалися на гетьмана П.Скоропадського і мали надію, що останньому за підтримкою німців пощастить повернутися та очолити уряд України. Тактика організації визначалася членами таким чином: *«Нам треба використати всі можливості, які надаються сучасними умовами і комуністами для довгої і тривкої роботи над національним вихованням нашої інтелігенції»* [111]. «Хлібороби» намагалися створювати артілі та філійні гуртки, підтримувати стосунки з однодумцями в Україні й за кордоном. З метою поширення свого впливу на суспільство вони наприкінці 1926 р. створили власне прес-бюро, яке висвітлювало поточні проблеми *«під кутом зору, бажаним для українських націоналістів»* [112]. У цій справі було заарештовано Кобзу, Дідусенка, Нечитайла, Колосника, Кекала, Курносова, Коваленка, Степаненка. Було конфісковано печатку і штамп «Харківської управи партії хліборобів-демократів», а також нелегальну літературу.

В Харкові ж із листопада 1927 р. існувала антирадянська студентська організація, до якої входили аспірант Н.Тихонов, студенти І.Волощук, Г.Голубков, А.Дикун, В.Карпенко, І.Костенко, Ф.Голубничий, Ф.Василенко. На

своїх зборах юнаки обговорювали питання економічної політики компартії, наслідком якої був поступовий занепад господарства країни, через що, на їх думку, особливо страждало село. Студенти виступали за денаціоналізацію промисловості, ліквідацію монополії зовнішньої торгівлі, демократизацію управління, можливість вільної організації селянських спілок тощо. Вони, звичайно, займалися антирадянською агітацією, намагалися створювати в селах нелегальні гуртки [113].

На Дніпропетровщині було заарештовано 18 колишніх членів українських партій есерів і есдеків (Ларін, Чернета, Богацький, Воблий та ін.), які створили в селах Очеретуватому, Спаському і Підгородньому підпільну повстанську організацію й займалися агітацією серед селян, спрямованою на зрив урядових кампаній і заходів [114].

У Пологівському районі у березні 1928 р. була ліквідована підпільна бойова група «Визволення України» (9 осіб), в статуті якої було зазначено, що у випадку війни комуністи і комсомольці будуть оголошені поза законом [115].

На хуторі Безручки (Полтавщина) були заарештовані 10 учасників «куркульсько-петлюрівської організації», завданням якої була *«підготовка до визволення України від грабіжницької Москви»*. Закономірним є той факт, що більшість заарештованих (Закара, Глушко, Безбокий, Луговий) в 1923 р. вже притягалася до кримінальної відповідальності за участь у петлюрівському підпіллі. Вони виступали проти державної кампанії по самооподаткуванню селян.

У селах Ольхівці і Закупне (Поділля) припинило існування *«петлюрівське угруповання»* у складі п'ятнадцяти колишніх учасників руху за незалежність України. Серед інших було заарештовано начальника станції Закупне Л.Радзевича, співробітника Ольхівецького сільбанку П.Цвигуна. Згідно з агентурними даними члени організації мали намір колись-то *«дати відсіч місцевим комуністам і представникам влади», підкреслювали, що вони свідомі українці і «їх переконання з них ніхто не виб'є»* [116].

У Шевченківському окрузі І.Бойко, Н.Дворовий, Б.Рачко, А.Семенко й ін. юнаки були звинувачені в створенні молодіжної організації, яка *«обробляла маси з метою повести боротьбу за звільнення України від московського засилля»* [117].

Крім виявлення й ліквідації будь-яких нелегальних утворень національної орієнтації, органи ГПУ, використовуючи свої широкі агентурні можливості, вели справжнє полювання і за окремими особами, які відрізнялися своїм нелояльним ставленням до існуючого ладу і не приховували своїх поглядів, думок, переконань [118].

Як складова частина операції проти української опозиції передбачалася й чистка установ і підприємств. Як і до цього, з роботи звільняли *«колишніх діячів УНР, колишніх політбандитів і керівників повстанкомів»*, ставлячи їх на облік або висилаючи за межі України.

Намагаючись заручитися *«всенародною»* підтримкою у своїх чорних справах, ГПУ одночасно з проведенням репресивних акцій збирало відгуки на це

в різних колах громадськості. Але більшість людей справедливо вважала, що ніякого єдиного блоку української контрреволюції не існує, а власті *«арештовують взагалі всіх щирих українців»* [119].

Певним підсумком всієї попередньої боротьби радянської влади з українською нерадянською опозицією і московського керівництва з українськими націонал-комуністами став об'єднаний пленум ЦКК і ЦК КП(б)У, який розгромом позиції Шумського і Максимовича (лідера КПЗУ) орієнтував виконавчу владу на подальшу ліквідацію *«українських буржуазних націоналістів»*. Щодо проводу КПЗУ пленум прийняв спеціальну резолюцію «Про націоналістичних зрадників» [120]. *«Як висновок,* — підсумовує дослідник Г.Костюк, — *КПЗУ 1928 року було виключено з Комінтерну як партію, що, мовляв, збочила до націоналізму... Майже всіх керівників опозиційної КПЗУ було заманено до СРСР і тут їх всіх винищено в концентраційних таборах»* [121].

Реалізуючи установки даного форуму, органи ГПУ УСРР протягом 1928 року доповідали про розгром «Спілки визволення України» у Вінницькому окрузі (19 осіб на чолі з Саваринським), «Обласного повстанкому» поблизу Кичкаса (30 осіб на чолі з Зимою та Букреєвим), петлюрівських нелегальних організацій в с. Дзяловому Подільского округу (10 осіб на чолі з П.Чернюком і М.Тиквачем), у Волинському окрузі (керівники Гриневич і Курінець), організації «Селянська спілка» на Уманщині [122]. У серпні в Києві було заарештовано полковника армії УНР П.Дерещука, на Уманщині у вересні — отамана А.Криничка, на Запоріжжі — керівників Козацької ради Лисенка і Водоп'янова [123]. Запорізький відділ ГПУ розробляв справу 27 членів повстанкому, який нібито підтримував зв'язки із закордонним петлюрівським центром [124]. В цьому ж було звинувачено А.Тесовського, керівника селянської організації на Баршині. В селі Кисляк Тульчинського округу було розгромлено угруповання з восьми колишніх вояків отамана Волинця на чолі з І.Миколайчуком, «натхненником розвитку незадоволення владою», в якого при обшуку було знайдено п'ять примірників «Універсалу» Центральної Ради і тридцять брошур націоналістичного змісту [125].

Форми протесту населення ставали більш відкритими. Так, у Подільському окрузі готувалося збройне повстання «під прапором УКП». Повстанці вже розробили план захоплення виконкому, міліції, інших державних установ. Напередодні повстання ГПУ здійснило арешти 25 учасників підпілля, в т.ч. і керівника Шпортія [126]. Органи держбезпеки докладали максимум зусиль у пошуках осіб, які розповсюджували видані друком листівки «Нехай живе самостійна Україна», «Нехай живе Українська Народна Республіка! Чи довго ми будемо терпіти московську неволю? З підписом «Український революційний комітет» і позначкою «З хати до хати» [127].

У той же час репресивно-каральні органи влади повертаються до застосування практики фізичного знищення представників опозиції, від чого вони намагалися утримуватися протягом доби *«українізації»*. Приміром, були розстріляні 5 членів Вінницького повстанкому (К.Саваринський, П.Зозуля й ін.), а решта 15 — засуджені до різних строків ув'язнення. Колегія ОГПУ засудила

до розстрілу за контрреволюційну діяльність *«петлюрівців»* С.Річкова, А.Голубенка, К.Плотникова [128]. В Чернігівському окрузі *«у зв'язку із зростанням терористичних проявів»* ГПУ готувало на початку 1929 р. чергову масову операцію *«з вилучення активного петлюрівського і бандитського елементу»* [129].

У лютому 1929 р. були заарештовані члени т.зв. «української групи» на Миколаївщині (М.Плахотний, А.Луценко, А.Басай, Ф.Якунін, П.Пальчик та ін.), у березні — 5 вчителів Мур-Куриловецької школи на Поділлі (В.Мельник, П.Грибіда, К.Теровський, М.Расвський і Т.Шкребетненко), які переконували селян у тому, що *«комунізм — фантазія, яка не може здійснитися»* [130].

У квітні 1929 р. Особлива нарада при Колегії ГПУ УСРР *«в порядку здійснення оперативного тиску на українську контрреволюцію»* винесла додаткові присуди з цілого ряду *«кримінальних»* справ.

За матеріалами ГПУ в 1928–1929 рр. простежується намагання органів держбезпеки показати, що зусилля відомства спрямовані на боротьбу вже не просто зі стихійним протестом населення, а з організованими підпільними утвореннями та формуваннями. З'являється ряд справ, матеріали яких повинні були переконати верховну владу, а при можливості й широку громадськість, в гострій небезпеці, що начебто загрожувала режиму з боку «української контрреволюції». В інформаційних документах ГПУ намагалося показати значні масштаби повстанського руху, а також трансформацію форм протесту опозиції від індивідуальної опозиційності (персонального підпілля) і створення агітаційних гуртків до формування масових підпільних антиурядових об'єднань, часто військово-терористичного характеру.

Стосовно документації ГПУ цього періоду, яка відображає діяльність антирадянської національної опозиції, постає доречне і важливе питання, а чи не є вона продуктом фальсифікації, як це було, скажімо, з матеріалами слідчих процесів 1933–1938 рр., тобто періоду масових репресій? Прямої відповіді без детального, грунтовного аналізу всього даного комплексу джерел та порівняння їх з іншими джерелами ми поки ще не можемо дати, але мусимо зробити кілька припущень і зауважень.

Що дає нам підстави слідом за матеріалами органів держбезпеки говорити про певну масовість і активізацію дій опозиції в Україні у 1927–1929 рр.? По-перше, повторюємося, зникнення *«українізаційних»* ілюзій, тобто переконань у можливості компромісу з радянською владою в національних питаннях, у переважної частини антирадянських кіл суспільства, на що з 1927 р. дуже впливала реальна політика режиму. По-друге, досить відчутне протистояння з московською владою до 1929 р. націонал-комуністичного крила місцевого республіканського керівництва, що давало можливість більш вільно діяти й антирадянській національній опозиції, принаймні у межах України. Крім цього, в той час, коли Сталін крок за кроком поступово наближався до повної централізації партійного керівництва, зосередивши всю увагу на придушенні насамперед партійної опозиції, яку він вважав ворогом номер один, антирадянська опозиція, певно, була для нього не такою небезпечною. Про це

свідчать і випадки повернення окремих представників останньої із заслань і концтаборів (після амністій, а найчастіше після закінчення строків ув'язнення), чого вже практично не було у майбутньому.

Але з 1929 р. почалися кардинальні зміни. Як зазначив Г.Костюк, *«...традиційно імперські націоналістичні сили, для яких ідея братнього співжиття рівних і вільних народів була чужа і ворожа, ...після тривалої внутрішньої боротьби на початку 1929 року опанували в партії та в цілому СРСР ситуацію до такої міри, що вже відчули можливість ширшої і активнішої акції»* [131]. Отже, органам держбезпеки давалася пряма команда на провсдення наймасштабніших репресивних заходів щодо будь-якої без винятків опозиції.

Таким чином, ГПУ було безпосередньо зацікавлене в тому, аби продемонструвати верховній владі свою зростаючу міць, через що могло вдаватися і до фальсифікації окремих справ. Тим більше, що попередня робота по спостереженню за інтелігенцією і рештою суспільства, коли *«під ковпаком»* органів опинилося багато *«потенційних ворогів»* радянської влади, полегшувала їх теперішнє завдання і давала можливість вибирати чи карати за дійсні вияви «контрреволюції», чи вдаватися до фальсифікацій.

Так, у серпні 1929 р. у Маріуполі розглядалася справа «Української демократичної народної партії», яка, за версією ГПУ, оформилася в 1925 р. з метою підготовки селянства до збройного повстання і створення Української національної самостійної держави. Враховуючи загальний стан у країні, продовольчі труднощі, незадоволення селян політичною владою, члени УДНП намагалися зривати державні заходи, виступаючи з агітацією на селянських сходах. Для випуску листівок було обладнано підпільну друкарню, складено текст відозви із закликом озброїтися і підняти повстання проти *«душогубців українського народу»*. Осередок «партії» склався в с. Новотроїцькому з філіями в селах Андріївського району і на Бердянщині.

ГПУ пов'язувало виникнення організації з діяльністю місцевої «Просвіти», навколо якої згуртувалася група інтелігенції, що знаходилася під впливом свого земляка П.Вербецького, колишнього діяча Центральної Ради і урядовця при Скоропадському. Остаточно організація сформувалася в 1926 р., коли було вироблено її програму і статут. Членом УДНП визнавався кожен свідомий українець, який жадав би боротися за самостійність України і мав би кредо «Україна для українців». До осені 1928 р. в організації нараховувалось понад 20 осіб. Після арештів ГПУ висунуло обвинувачення І.Миронцю, М.Сушку, А.Сушку, М.Харчуку, О.Сірому, В.Пашкульському, П.Харчуку, І.Мостовому, К.Миронцю, Д.Шостаку, А.Курдюмі, М.Ковалю, С.Королю, вимагаючи їх розстріляти, а інших 12 осіб ув'язнити в концтаборах на 5 років кожного із забороною проживати на території України протягом наступних 3 років [132].

В с. Кухарі на Київщині ГПУ ліквідувало нелегальну організацію «Сосновий батальйон», до якої входили місцеві юнаки, що під впливом завідуючого школою Моргуна займалися антирадянською агітацією, готуючись до повстання. Було заарештовано 17 осіб.

Однак найбільш масовою і небезпечною ГПУ вважало виявлену в 1929 р. організацію «Спілка визволення України». У травні 1929 р. було заарештовано групу київських студентів (М.Павлушков, Б.Матушевський, О.Бобир, С.Бурчак), які повідомили, що в 1923–1925 рр. у 1-й Київській трудшколі ім. Т.Шевченка нелегально діяло товариство «Єдність і згода» (ТЄЗ), яке мало, на думку співробітників ГПУ, захищати *«молодь від радянського впливу»* [133]. Ідейне керівництво ТЄЗ-ом приписувалося директору цієї школи В.Дурдуківському і проф. С.Єфремову. В 1925 р. ТЄЗ було розпущено, але його справу продовжили учасники історико-архівного семінару проф. Й.Гермайзе і вечорів у В.Чехівського, які обговорювали проблеми пошуку самостійного шляху розвитку України.

За версією органів держбезпеки, саме на грунті подібного гуртування в 1925 р. М.Павлушков створив «Спілку української молоді» (СУМ), орієнтовану на розбудову незалежної української демократичної республіки. За свідченням Павлушкова ідейними керівниками СУМ залишилися Єфремов і Дурдуківський [134]. Організація була структурована (складалася з п'ятірок на чолі з центральним бюро) і будувалася як бойова, з обов'язковим навчанням її членів військового мистецтва, зокрема стрільби. Передбачалися можливості здійснення терактів проти радянських керівників. Під час панахиди в Софіївському соборі по вбитому С.Петлюрі (1926 р.) члени СУМу розповсюджували націоналістичні листівки. Восени 1928 р. керівництво СУМу встановило контакти з подібною організацією «старшої генерації» — «Спілкою визволення України» (СВУ), що виникла в 1926 р. внаслідок діяльності Комітету по збиранню пожертв на пам'ятник Петлюрі, до складу якого входили Єфремов, Дурдуківський, Старицька-Черняхівська, Чехівський.

У липні 1929 р. ГПУ заарештувало Дурдуківського і Єфремова. Їх звинуватили в створенні організації, яка мала на меті повалення в Україні радянської влади. ГПУ вважало СВУ блоком «правої опозиції» і зміновіховців, тобто об'єднанням всіх українських опозиційних сил на платформі єдиного національного фронту [135], і робило висновок, що «керівний центр «СВУ» знаходиться в Академії Наук, організація орієнтується всередині країни на селянське повстання, зовні — на капіталістичні держави; веде свою роботу по лінії Академії Наук, автокефальної церкви і молоді (школи і вузи); підтримує зв'язок із закордоном через легальні наукові відрядження і через іноземні консульства; під гаслом єдиного національного фронту намагається об'єднати всі частини української інтелігенції для боротьби з радянською владою; керує і утворює спеціальні спілки і гуртки націоналістичної молоді...».

Таке формулювання дозволяло одразу ж почати розправу з широким загалом української інтелігенції, звинувативши її у контрреволюції, чим і скористалися органи держбезпеки. У 23 округах УСРР планувалося заарештувати 811 осіб, серед яких 685 належали до категорії *«українська контрреволюція»*, 126 — до духовенства. Передбачалося ув'язнити 133 професори, 19 науковців, 40 представників кооперації, 211 вчителів, 89 службовців, 61 студента, 113 селян, здійснити 179 трусів [136].

Операція повинна була допомогти репресивним органам *«відшукати українське підпілля і знайти зв'язки на Київ та інші округи»* (тобто формація Єфремова і Дурдуківського (СВУ) навіть співробітниками ГПУ не розглядалася як абсолютне підпілля, останнє ще треба було відшукати. З іншого боку СВУ могло бути основою для утворення такого підпілля). Потенційними кандидатами у в'язні розглядалися проф. Шумлянський, проф. Сицинський, вчитель Кобилянський (Кам'янець-Подільский округ), Отамановський (Вінницький округ), співробітники музею Абрамович і Кравченко (Житомирський округ), проф. Яворницький, брат С.Єфремова П.Єфремов, проф. Пархоменко (Дніпропетровський округ), етнограф Мартинович (Красноград), вчителі Петрусь, Тригубенко, Карпович (Чернігівський округ), викладачі Галюн та Івченко (Роменський округ), багато інших [137].

У вересні по всіх округах розпочалися масові арешти. У Полтавському окрузі здійснили 11 арештів і 10 обшуків (серед інших було заарештовано проф. Воропая), в Одеському окрузі — 43 арешти (в т.ч. проф. Герасименка), в Уманському — 40 арештів, в Дніпропетровському — 22, в Луганському — 11. Але ГПУ констатувало певну невдачу: арешти та обшуки зовсім не підтвердили широкий розмах контрреволюційної діяльності в колах української інтелігенції [138]. Однак політична кон'юнктура тоталітарного режиму вимагала інших результатів боротьби з *«контрреволюцією»*.

Керівництво ГПУ, аби досягти необхідних для себе показників, вирішило йти іншим шляхом. Секретний відділ ГПУ не приховував, що *«розробка підпільної контрреволюційної діяльності і зв'язків з «СВУ»* в цих округах буде здійснюватися слідчим засобом» [139]. Невдовзі до центру почала надходити інформація про те, що в ході слідства вдалося *«виявити»* групу *«шовіністичної професури та автокефального духівництва»* в Кам'янці-Подільському (Філь, Сицинський, Шумлянський), яка нібито підтримувала зв'язки з *«правими колами»* ВУАН; групу лікаря Вутовського і священика Винарчука в Дунаївцях, які *«використовували легальні можливості роботи у філії Українського Червоного Хреста, український хор, автокефальну громаду для нелегальної контрреволюційної діяльності»* тощо.

Луганське ГПУ інкримінувало заарештованому професорові Ліщині-Мартиненку створення гуртка «українізаторів». Вивчення мови, культури та історії України трактувалося як прикриття антирадянської діяльності. *«Хоча конкретних матеріалів про зв'язки цієї групи з «СВУ» доки немає,* — зазначалось у зведенні ГПУ, — *проте наявність зв'язків Ліщини з Києвом і Полтавою дають змогу вважати, що робота луганської групи проводилася під безпосереднім впливом з Києва»* [140].

Факту виявлення під час арешту мешканців с. Власівки (Кременчуцький округ) Я. і М.Яківців, М.Красночуба та Ф.Білявського «шовіністичних і контрреволюційних» віршів було достатньо, аби звітувати про існування тут підпільної організації. Подібне сталося і в с. Яремівка, де було заарештовано Тукалівського, Озерського, Євтушенка та ін. [141]

17 вересня 1929 р. в Запорізькому окрузі взяли під варту 11 осіб, у Шевченківському — 43, у Херсонському — 16. 1 жовтня Роменське ГПУ затримало 12 осіб. Ніженське — 11, Артемівське — 8. Наприкінці жовтня в тюрмах перебувало вже 604 особи, в т.ч. 100 — у Києві, 60 — у Шевченківському окрузі, 54 — в Уманському, 47 — в Одеському [142]. Арешти продовжувались до 13 січня 1930 р. Від усіх заарештованих вимагали зізнатися в належності до СВУ.

За версією ГПУ С.Єфремов, В.Дурдуківський, Й.Гермайзе, Л.Ніковицький, Г.Голоскевич, К.Товкач були винні у створенні й керівництві підпільною організацією «Братство української державності» (БУД), яка ще з 1919 р. керувала національним повстанським рухом в Україні [143]. Після самоліквідації БУДа в 1924 р. (вплив *«українізації»*) згадані *«контрреволюціонери»* взялися за розбудову іншого антирадянського утворення відповідно до нових умов. І в 1926 р. виникла СВУ, що мала зв'язок з однойменною емігрантською організацією, а також із закордонним петлюрівським центром.

СВУ ставила за мету *«повалення радянської влади шляхом збройного повстання за допомогою військ іноземних країн, а також реставрацію капіталістичного буржуазного ладу з військово-фашистською диктатурою»*. СВУ мала свою програму і статут, поділялася на п'ятірки, склад яких затверджувався президією центральної групи на чолі з академіком Єфремовим. Побудована відповідно до окремих аспектів діяльності, СВУ мала автокефальний, кооперативний, літературний, медичний відділи [144]. Організація мала філії в Одесі, Полтаві, Дніпропетровську, Чернігові, Вінниці, Миколаєві, в 31 окрузі республіки. Під безпосереднім керівництвом Єфремова і Дурдуківського нібито діяла бойова терористична група СУМ [145].

Під виглядом викриття СВУ розгорнулася кампанія шельмування української інтелігенції. Вже наприкінці 1929 р. радянські газети надрукували повідомлення ГПУ УСРР про ліквідацію цієї *«контрреволюційної»* організації [146]. Подальші публікації в пресі і мітинги *«радянської громадськості»* здійснювалися просто за вказівками керівництва компартії. 18 грудня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило склад суду над членами СВУ. В цей час під слідством перебувало 474 особи. Незабаром у квітні 1930 р., 45 членів організації судили в Харкові [147].

В останні роки з'явилося чимало наукових публікацій, в яких переконливо доведено, що «Спілки визволення України» як організації не існувало. Так, відомі автори В.Пристайко та Ю.Шаповал на основі аналізу документів ГПУ, зокрема архівних кримінальних справ, зробили висновок про фальсифікацію справи СВУ [148]. Вони вказали на відсутність конкретних доказів існування організації, наявності її програми та статуту. Звинувачення будувалися на неконкретних і суперечливих свідченнях самих обвинувачених, причому дехто з них на суді змінив показання. У ході додаткової перевірки слідчої документації було встановлено конкретні факти застосування протизаконних методів ведення слідства, грубі порушення кримінально-процесуального законодавства.

Слід погодитись з дослідниками, що більшість засуджених мала стійкі погляди і переконання. Вони критично ставилися до радянської влади, обго-

ворювали між собою недоліки того суспільства, що будувалося. Але мова може йти швидше про інтелектуальну опозицію. Організованих дій у створенні і функціонуванні СВУ документи не підтверджують. Справу використали фактично для знищення верхівки української наукової інтелігенції, яка відчувала себе патріотами власної країни, що нова влада розцінювала як буржуазний націоналізм [149].

Процес СВУ переслідував чисто політичні цілі. Потрібно було підтвердити сталінську тезу про реальність постійно існуючої загрози реставрації капіталізму в СРСР. Прорахунок в політиці пояснювався наявністю контрреволюції, в тому числі націоналістичної [150]. Розуміючи, що найбільший опір режиму може вчинити освічена частина нації, розправлялися насамперед з інтелектуальною елітою. Про це свідчать і офіційні матеріали тих років. Так, секретар ЦК КП(б)У П.Любченко у передмові до стенографічного звіту про процес СВУ писав: *«Стенограма процесу над СВУ повинна стати в руках трудящих могутньою зброєю для викриття тої каїнової змовницької роботи, що й провадили і провадять українські націоналісти проти країни Рад. Стенограма процесу СВУ... розкаже кожному, на кого і для чого працює українська буржуазія, українські націоналісти, за яку «самостійну», за яку «незалежну» Україну вони борються»* [151].

Отже, внаслідок фальсифікацій ГПУ важко говорити про існування організованого національного підпілля, але сама справа СВУ може вважатися своєрідною і закономірною реакцією влади на пожвавлення дій української опозиції. Одночасно органи держбезпеки зафіксували факти певної активізації національно свідомої молоді, що фактично означало зміну поколінь в опозиційних колах українського суспільства. Так, з 1927 р. під наглядом ГПУ перебували студенти Дніпропетровського гірничого інституту М.Котик, І.Мостовий і С.Дудник. Органи держбезпеки зацікавилися Котиком у лютому 1927 р., коли на окружній студентській конференції він у виступі звинуватив радянську владу в зубожінні всіх прошарків населення, зокрема студентів, а також у дискредитації «українізації». Подальше спостереження за Котиком виявило його прихильність до національної опозиції, несприйняття ним *«завоювань соціалістичної революції»*, намагання з його боку вести антирадянську агітацію серед студентів. Протягом 1928 р. ГПУ фіксувало факти зборів на квартирі Котика нелояльно настроєних щодо влади студентів, які наполегливо обговорювали проблеми національної політики в Україні [152].

31 січня 1929 р. Котик, Бойко, С. і М. Дудники були заарештовані за обвинуваченнями в *«шовіністичних»* поглядах, проведенні антирадянської агітації і спробах гуртування молоді [153]. Під час слідства заарештовані юнаки не стали приховувати своїх поглядів. Мостовий, приміром, обурювався колонізаторською політикою Москви в Україні, політикою русифікації, диктатом комуністичної партії тощо [154]. Котик вважав причиною всіх лих України роз'єднання українців, обурювався вбивством Петлюри і відкрито називав більшовиків своїми ворогами, не визнаючи їхню владу законною [155].

Порпаючись у минулому заарештованих, ГПУ виявило їх *«куркульське»* походження, участь у *«політбандах»* та *«українському шовіністичному русі»* і навіть неодноразові їх арешти органами ЧК. За постановою Особливої наради Котика і Мостового було ув'язнено до концтаборів строком на 3 роки. Проте Мостовий у таборі вступив до групи *«націоналістів-самостійників»*, тому після звільнення йому заборонили жити в Україні. Котик після відбуття строку ув'язнення був висланий на Північ ще на 3 роки [156].

У квітні 1929 р. київський відділ ГПУ ліквідував ще одну молодіжну *«контрреволюційну»* організацію, яка іменувала себе «Комітетом визволення України» (КВУ) і мала осередки в Києві, Уманському і Білоцерківському округах. Її метою було відновлення незалежної УНР. Організація друкувала і розповсюджувала антирадянські листівки, встановила контакти з польським консульством, лідерами закордонного національного руху. Членами організації були переважно представники інтелектуальної молоді, які прийняли націоналістичну ідеологію старшої генерації і намагалися реалізувати її у *«формах активної боротьби з радянською владою»*.

У справі КВУ були заарештовані три брати В.Бондаренко, П.Бондаренко і Б.Бондаренко, М.Брацлавський, М.Леонтович, К.Стригуля, Н.Павлушкова, М.Ніколаєв, Т.Шевчук, Віщенко, І.Олексієв, І.Карабчевський, Т.Демчук, А.Олексієнко, Т.Дем'янчук, І.Червенко, В.Багач (Київ), М.Миронюк, Г.Козко, А.Лесь (с. Русалочка на Уманщині), А.Зінченко, Г.Бондаренко, Д.Бурбана, В.Мальований, М.Гриба (Богуслав), всього 28 осіб, яких звинуватили у створенні *«контрреволюційної організації»* [157]. Брали під варту навіть тих, хто лише одержував і читав листівки КВУ чи просто знав і не доносив про існування цієї групи. Всі були засуджені до різних строків ув'язнення.

Протягом 1929 р. зведення ГПУ продовжували рясніти повідомленнями: *«Ліквідовано контрреволюційний гурток «Провідна зірка» в Запорізькому окрузі», «отримано нові дані про антирадянське угруповання в Київському інституті народної освіти...», «ліквідовано антирадянське угруповання в Уманському педтехнікумі...»* [158].

Отже, боротьба з українською опозицією посідала значне місце в діяльності ГПУ УСРР, причому інтенсивність цієї боротьби зростала від 1927 до 1930 рр. Якщо у 1927 р. по лінії «української громадськості» було заарештовано 107 осіб, то в наступному році мова йшла вже про «українську контрреволюцію» і політичних репресій зазнало 285 осіб, а за першу половину 1929 р. — 332 особи (за іншими даними заарештували 583 особи, висунули обвинувачення в контрреволюційній діяльності проти 551, визнали учасниками контрреволюційних угруповань 261 особу, інкримінували прагнення до активних дій 85, а організацію терактів 143, до розстрілу засудили 10 осіб, 188 вислали на Соловки, ще 67 — за межі України і лише 31 звільнили, решту, напевно, ув'язнили) [159].

Справа СВУ розпочала серію інших кримінальних справ і процесів проти прибічників самостійного розвитку України. Були *«виявлені»* і розгромлені

Український націоналістичний центр, Союз Кубані і України, Українська військова організація, Всеукраїнський боротьбістський центр, терористична організація ОУН, Український революційний демократичний союз, повстанські організації у Правобережній Україні тощо [160].

Те, що прихильники самостійної України не тільки існували, а якось і діяли, намагаючись реалізувати свої погляди і задуми, не викликає сумніву. Великі сумніви викликає лише ступінь їх організованості і політичної спроможності, що досить нав'язливо демонструвало ГПУ. Читаючи офіційну документацію органів безпеки, бачимо, нібито в 1928–1930 рр. українська національна опозиція була більш потужною, організованою і впевненою в своїх силах, ніж під час визвольних змагань 1917–1920 рр., коли існували певні шанси на здобуття Україною державної незалежності. Отже, починаючи саме з кінця 20-х рр. ГПУ, виконуючи замовлення політичного керівництва, почало вдаватися до брутальної фальсифікації реальної дійсності.

Дослідження проблеми протидії української національної опозиції комуністичній владі в 20-ті роки дозволяє виділити декілька характерних етапів цього процесу.

В період переходу від «воєнного комунізму» до нової економічної політики (1920–1923 рр.) радянське керівництво стикалося, як правило, з реальним і запеклим опором прибічників УНР. Проти комуністичного панування виступали добре організовані збройні формування як всередині країни, так і з-за кордону. Опорою численних антирадянських змов і повстань були широкі соціальні верстви: від представників колишніх т.зв. експлуататорських класів до селянства, робітників, інтелігенції, незадоволених диктатурою однієї партії. Головними формами діяльності опозиції були найбільш радикальні: збройна боротьба, підпільна робота й агітація.

Національне підпілля здебільшого являло собою мережу організацій військового типу на чолі зі старшинами армії УНР. Повстанство і підпілля були прямим і органічним продовженням національно-визвольної справи попередніх 1917–1920 рр. Але влада, що набирала силу, за допомогою налагодженого карального апарату, широко застосовуючи репресії, спромоглася розгромити головні осередки збройної опозиції і поставити під контроль потенційних супротивників режиму. Під особливим наглядом опинилася українська інтелігенція, головний носій ідей УНР і загальнодемократичних принципів, яка лише своїм існуванням ставила під сумнів монополію комуністичної ідеології. Проти інтелігенції, як живильного середовища більш активних форм опозиції, застосовувався цілий арсенал ідейно-організаційних і репресивних засобів впливу: обов'язкова реєстрація, т.зв. чистки вузів і установ, кампанії боротьби з *«буржуазною ідеологією»*, примусові висилки за кордон, організації політичних судилищ, смертна кара та ув'язнення тощо.

З 1923 р. починається новий етап у стосунках влади та опозиції. Економічні перетворення на ринкових засадах неминуче вели до демократизації в царині суспільних відносин і духовній сфері. Політика *«українізації»*, звернення комуністичного керівництва до інтелігенції з пропозицією співробітництва, певна лібералізація у сфері національних стосунків розкололи лави опозиції. Багато хто повірив владі, а швидше повірив у можливість розбудови незалежної України легальним і мирним шляхом. Звідси відмова од військово-терористичних методів боротьби і перехід до культурно-просвітницької та кооперативної діяльності. В Україну повертається ряд визначних емігрантів-політиків, вчених, діячів культури. Внаслідок цього відбувається зростання суспільної ваги наукових, кооперативних і громадських інституцій. Відповідно зменшуються політичні репресії, але органи держбезпеки невпинно вдосконалюють методи спостереження і контролю за інтелігенцією, тим більше, що окремі, але численні її представники, які не повірили у щирість влади, залишилися, так би мовити, в індивідуальній опозиції, ще глибше приховавши свою неприязнь до режиму.

Загострення зовнішньополітичних умов у 1926 р., товарна криза, а головне поразка прибічників демократизації країни серед комуністичного керівництва на липневому (1926 р.) пленумі ЦК ВКП(б) відбилися й на стосунках між владою та опозицією, особливо національною. До краю загострилися взаємини між націонал-комуністичною течією КП(б)У і централістським ЦК ВКП(б), що вилилося в просте поліцейське переслідування невгодних осіб. Частина української інтелігенції почала позбуватися ілюзій щодо можливостей «українізації» і альтернативу їй знов побачила у переході до нелегальної антирадянської діяльності. Під ідейно-моральним впливом генерації доби УНР свідомо розвивалася молодь, яка шукала виходу своєї енергії у підпільній діяльності т.зв. гуртовщини. Але рівень організації опозиційного підпілля вже не давав можливості піднестися до рівня 1920–1923 рр.

Нарешті, з 1927 р. компартія переходить до рішучих спроб покінчити з національною опозицією в УСРР. Після відповідних рішень пленуму ЦК КП(б)У у липні 1927 р. боротьба з *«українською контрреволюцією»* вступила в нову фазу. Розуміючи, що процес національного відродження України за час непівської відлиги набрав небажаних для радянської влади форм, ГПУ почало здійснювати масові операції, намагаючись ізолювати якомога більше активних прихильників ідеї незалежної України.

Суть справи полягала не в активізації чи радикалізації дій опозиції, а в тому впливові, який вона поширювала на народ, бо, на думку Г.Костюка, *«національна самосвідомість у провідних прошарках українського народу до того часу стояла вже на високому рівні й почуття національної відокремленості від Росії було вже панівним серед цих прошарків»* [161]. Ось чому для влади було важливим ізолювати опозиційну інтелігенцію від народу, «совєтізувати» першу у різний спосіб, компрометувати її зв'язками зі *«світовою буржуазією»* чи *«імперіалізмом»*. Гарним знаряддям для викриття стали сфабриковані судові процеси, які з цього часу росли мов гриби після дощу. Не обмежуючись політичною, адміністративною, а то й фізичною розправою з прямими супротивниками режиму, власті намагалися продемонструвати на-

роду загострення класової боротьби в країні, інакше кажучи, *«виявити «класових ворогів»* і нацькувати на них трудящих. «Правда» писала, що процес над СВУ повинен був *«розплющити очі багатьом елементам з інтелігенції і особливо з селянства, яке вагалось і хиталось, на дійсне обличчя куркульської контрреволюції»* [162].

Особливість же політичних репресій кінця 20-х років полягає у фальсифікації судових справ, фабрикації показових судів. Адже владі важливо було обгрунтувати зміни у політиці партії і перехід до воєннокомуністичних методів керівництва державою.

Примітки

[1] Пролетариат (Харьков). — 1920. — 5 июня.
[2] Ф.Э.Дзержинский — председатель ВЧК-ОГПУ. — М., 1977. — С. 211.
[3] Большевик (Винница). — 1920. — 17 сентября.
[4] На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг: Сборник документов и материалов. — К., 1971. — С. 234, 235.
[5] ВЧК-ГПУ. Документы и материалы. — М., 1995. — С. 203–208.
[6] На защите революции... — С. 239.
[7] Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ). — Ф. 5. — Спр. 22729.
[8] ВЧК-ГПУ. Документы и материалы. — С. 210–213.
[9] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 253. — Арк. 38.
[10] Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО). — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 633. — Арк. 118.
[11] Там само. — Спр. 212. — Арк. 58.
[12] Коммунист (Харьков). — 1921. — 8 октября.
[13] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 334. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 2.
[14] Героїзм і трагедія Холодного Яру. Збірник матеріалів і спогадів. — К., 1996. — С. 208–224.
[15] ЦДАВО України. — Ф. 3201. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 11; Ф. 3204. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 17.
[16] ДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 55568; ЦДАВО України. — Ф. 3361. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 1–14.
[17] Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 по 1 ноября 1921 г. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 152.
[18] ЦДАВО України. — Ф. 3361. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 3.
[19] На защите революции... — С. 341.
[20] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 305. — Арк. 4–6.
[21] ДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 18772. — Т. 1–8.
[22] Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии... — С. 188.
[23] Там же. — С. 187.
[24] Там же. — С. 152, 153.
[25] ЦДАВО України. — Ф. 3361. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 5.
[26] ДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 18038.

[27] Там само. — Ф. 13. — Спр. 254. — Арк. 43.
[28] Там само. — Арк. 45.
[29] Там само. — Спр. 225.
[30] Центральний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації (далі — ЦА ФСБ РФ). — Ф. 8. — Оп. 6. — Спр. 10. — Арк. 25.
[31] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 466. — Арк. 52; Голинков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. — М., 1986. — Кн. 2. — С. 224–226.
[32] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 466. — Арк. 52.
[33] Голіченко В.Д. Партійне керівництво органами державної безпеки. На матеріалах України. — К., 1968. — С. 144.
[34] ЦДАВО України. — Ф.3204. — Оп.2. — Спр.11. — Арк.31.
[35] Державний архів Запорізької області. — Ф. Р–1113. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 9.
[36] Звезда (Екатеринослав). — 1922. — 19 ноября.
[37] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 254. — Арк. 51.
[38] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1251. — Арк. 126.
[39] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 254. — Арк. 92.
[40] Там само. — Спр. 420. — Т. 1. — Арк. 35; ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 529. — Арк. 557.
[41] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 420. — Т. 1. — Арк. 31.
[42] Там само. — Спр. 193.
[43] ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 586. — Арк. 57; ЦДАВО України. — Ф. 3204. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 44.
[44] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 193. — Арк. 33.
[45] Там само. — Ф. 5. — Спр. 66304.
[46] ЦДАВО України. — Ф. 3204. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 44.
[47] ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 528. — Арк. 336.
[48] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 420. — Т. 1. — Арк. 24.
[49] ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 529. — Арк. 558; ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 420. — Арк. 44.
[50] Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні в 20–30-ті роки. — К., 1991. — С. 11.
[51] Директивы пленума ЦК КП(б)У по национальному вопросу // Известия ЦК КП(б)У. — 1922. — № 12. — С. 24.
[52] Коряк В. Просвітянство // Вісті ВУЦВК УСРР. — 1922. — 11 лютого.
[53] Эйдеман Р. Ударные уезды и районы. (К вопросу о борьбе с бандитизмом). — Х., 1921. — С. 43.
[54] ЦДАВО України. — Ф. 3204. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 29.
[55] Мельгунов С.П. Красный террор в России. 1918–1923. — Симферополь, 1991. — С. 239.
[56] Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Вказ. праця. — С. 181.
[57] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 45. — Арк. 208; Спр. 1471. — Арк. 107.
[58] Ленин В.И. Л.Б.Каменеву и И.В.Сталину // Полн. собр. соч. — Т. 54. — С. 177.
[59] Ткачова Л. Соціальне обличчя української інтелігенції 20–30 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 1992. — № 2. — С. 72.

[60] ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 63. — Арк. 75.
[61] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 987. — Арк. 138.
[62] Литвин А. «На каждого интеллигента должно быть дело» // Родина. — 1995. — № 6. — С. 33.
[63] ЦДАВО України, — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 262; Діло (Львів). — 1922. — 22 жовтня.
[64] Красовицкая Т. Что имеем, не храним... // Московские новости. — 1990. — № 20. — С. 15.
[65] Діло (Львів). — 1922. — 6 жовтня.
[66] ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 529. — Арк. 535.
[67] Там же. — Спр. 528. — Арк. 206; ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 439. — Т. 2.
[68] ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 528. — Арк. 196.
[69] Там же. — Спр. 529. — Арк. 560.
[70] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 420. — Т. 1. — Арк. 20.
[71] Там само. — Спр. 193. — Арк. 32.
[72] Там само. — Спр. 420. — Арк. 348.
[73] ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 529. — Арк. 539.
[74] Там же. — Ф. 2. — Оп. 4. — Спр. 222. — Арк. 35.
[75] Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. — К., 1996. — С. 131.
[76] Там само. — С. 133.
[77] Там само. — С. 131, 134.
[78] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 445. — Т. 1. — Арк. 17.
[79] Там само. — Арк. 44.
[80] Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД... — С. 60; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 2. — Арк. 136.
[81] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 445. — Т. 1. — Арк. 25.
[82] Костюк Г.О. Сталінізм в Україні: (Генеза і наслідки): дослідження і спостереження. — К., 1995. — С. 157.
[83] Сталін Й.В. Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У // Твори. — М., 1948. — Т. 8. — С. 152, 153.
[84] Об украинском сепаратизме. — Харьков, 1926. — С. 44.
[85] Ф.Э.Дзержинский — председатель ВЧК-ОГПУ. — С. 461–462.
[86] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 370. — Т. 1. — Арк. 21.
[87] Там само. — Арк. 31.
[88] Там само. — Спр. 193. — Арк. 35.
[89] Там само. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 76–78.
[90] Там само. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 84.
[91] Там само. — Ф. 13. — Спр. 166. — Арк. 9.
[92] Пристайко В. Жертви терору. Як ДПУ боролося з українською академічною наукою // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1994. — № 1. — С. 75.
[93] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 166. — Арк. 14.
[94] Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: Сторінки ненаписаної історії. — К., 1993. — С. 71; ДА СБУ. — Справа-формуляр на М.Грушевського. — № 7537. — Т. 3. — Арк. 200–203.
[95] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 166. — Арк. 20.

[96] ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 6. — Спр. 332. — Т. 1. — Арк. 399.
[97] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 370. — Т. 3. — Арк. 27.
[98] Там само. — Арк. 156.
[99] Там само. — Арк. 160.
[100] Там само. — Т. 2. — Арк. 79.
[101] Там само. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 27.
[102] Там само. — Спр. 2. — Арк. 63–б.
[103] Там само. — Арк. 168.
[104] Там само. — Арк. 261.
[105] Скрипник М.З. З приводу економічної платформи націоналізму // Більшовик України. — 1928. — № 6; Гірчак Є. Платформа Українського націоналізму // Більшовик України. — 1928. — № 2. — С. 42; ДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 012927.
[106] ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 6. — Спр. 333. — Т. 2. — Арк. 794.
[107] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 37. — Арк. 113.
[108] Там само. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 48.
[109] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 370. — Т. 1. — Арк. 177.
[110] ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 8. — Спр. 391. — Арк. 206.
[111] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 370. — Т. 1. — Арк. 287.
[112] Там само. — Арк. 287.
[113] Там само. — Арк. 289.
[114] Там само. — Арк. 293.
[115] Там само. — Арк. 299.
[116] Там само. — Арк. 300.
[117] Там само.
[118] Там само. — Арк. 298; ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 6. — Спр. 332. — Т. 1. — Арк. 220, 392, 457.
[119] ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 333. — Арк. 221.
[120] Сталін Й.В. До 60-річчя з дня народження. — К., 1940. — С. 187.
[121] Цит. за: Костюк Г.О. Сталінізм в Україні... — С. 106.
[122] ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 6. — Спр. 333. — Т. 2. — Арк. 914; Спр. 334. — Т. 3. — Арк. 53, 201, 269; Спр. 335. — Т. 4. — Арк. 161.
[123] Там же. — Арк. 43, 76, 344.
[124] Там же. — Арк. 473.
[125] Там же. — Спр. 336. — Арк. 2080.
[126] Там же. — Спр. 335. — Т. 4. — Арк. 482.
[127] Там же. — Спр. 334. — Т. 3. — Арк. 33.
[128] Там же. — Арк. 2056.
[129] Там же. — Арк. 2055.
[130] Там же. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 198; Спр. 11. — Арк. 16.
[131] Цит. за: Костюк Г.О. Сталінізм в Україні... — С. 110.
[132] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 100. — Арк. 1–21.
[133] Там само. — Спр. 166. — Арк. 108.
[134] Там само. — Арк. 110; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2994. — Арк. 29.
[135] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 166. — Арк. 114.
[136] Там само. — Ф. 3. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 63.
[137] Там само. — Арк. 29–31.

[138] Там само. — Арк. 256.
[139] Там само. — Арк. 189.
[140] Там само. — Арк. 349.
[141] Пристайко В. Жертви терору... — С. 76.
[142] ДА СБУ. — Ф. 3. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 351, 397, 490.
[143] Там само. — Спр. 67098-ФП. — Т. 238. — Арк. 1–10.
[144] Документи про підготовку й проведення судового процесу над членами Спілки визволення України // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1995. — № 1/2. — С. 373–396.
[145] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 112, 113, 114.
[146] Правда. — 1929. — 22 ноября; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2994. — Арк. 28–29.
[147] Спілка визволення України. Стенографічний звіт судового процесу. — Х., 1931.
[148] Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993; Болабольченко А. СВУ — суд над переконанням. — К., 1994; Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки визволення України». Невідомі документи і факти. — К., 1995.
[149] Пристайко В., Шаповал Ю. Фарс з трагічним фіналом (До 65-річчя процесу у справі «Спілки визволення України») // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1995. — № 1/2. — С. 190–198.
[150] Там само.
[151] Спілка визволення України. Стенографічний звіт судового процесу. — Т. 1. — С. 5.
[152] ЦА ФСБ РФ. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 123; Спр. 11. — Арк. 186–187.
[153] Там же. — Спр. П-8805. — Арк. 16.
[154] Там же. — Арк. 32.
[155] Там же. — Арк. 82.
[156] Там же. — Арк. 99, 105.
[157] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 166. — Арк. 107.
[158] ЦА ФСБ РФ. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 121, 122, 146, 151; Спр. 10. — Арк. 324.
[159] Там же. — Ф. 3. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 68; ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 370. — Т. 1. — Арк. 82; Спр. 166. — Арк. 153.
[160] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 36, 47, 65, 84, 91, 95, 110, 117, 170, 174, 258.
[161] Цит. за: Костюк Г.О. Сталінізм в Україні. — С. 201.
[162] Правда. — 1930. — 21 апреля.

Оксана Трубенок
(Переяслав-Хмельницький)

УКРАЇНСЬКЕ РОБІТНИЦТВО ЗА УМОВ НАСТУПУ ТОТАЛІТАРИЗМУ (друга половина 20-х — початок 30-х рр.)

У другій половині 20-х — на початку 30-х рр., в умовах утвердження більшовицьких концепцій побудови індустріального суспільства, загострилася проблема реалізації економічних та інших інтересів робітництва, які перетворилися на об'єкт політичних маніпуляцій і соціально-економічних експериментів з боку тоталітарного режиму.

Становлення адміністративно-командної системи управління економікою супроводжувалося формуванням певної моделі соціального розвитку, що потенційно несла в собі можливість утвердження справедливості, але ціною меншої свободи для особистості. Одна з суттєвих вимог соціалізму — опіка над членами суспільства з боку держави, лідера. Це накладало на суспільне життя певні обмеження тоталітарного характеру. Адже рівність мала своїм зворотнім боком низький рівень життя, а повсюдний контроль над людиною — примус і насильство [1].

Наступ тоталітаризму, виявом якого став і поворот до командної економіки, означав, що вводився в дію комплекс взаємопов'язаних заходів, спрямованих на утвердження державного максималізму, з характерним для нього ігноруванням життєвих реалій, коли підвищення якості життя працівників промислового сектору відсувалося на невизначену перспективу.

Тому особливий науковий інтерес викликають друга половина 20-х — початок 30-х рр. — відрізок часу, коли остаточно сформувалися основні суттєві риси радянської влади у ставленні до робітництва та було визначено його реальне місце в суспільній ієрархії та в системі цінностей тоталітарного режиму.

У здійсненні програми індустріального розвитку політика правлячої комуністичної партії була націлена на те, щоб отримати якнайбільшу віддачу від робітників на виробництві через інтенсифікацію їхньої праці. Хронічна нестача бюджетних ресурсів у соціально-побутовій сфері внаслідок їх перерозподілу на користь капітального будівництва і розвитку промисловості трак-

тувалася як вимушений, але необхідний захід, як тимчасові труднощі перехідного етапу.

Водночас за допомогою ідеологічних механізмів у робітників наполегливо формували псевдозадоволеність життям, насаджували почуття особистої відповідальності за реалізацію широкомасштабних загальнодержавних планів промислового розвитку. Цей процес передбачав виховання нового ставлення до праці: самовідданість, ударництво перетворювалися на невід'ємний атрибут радянської епохи.

Для підпорядкування інтересів робітництва державним інтересам слугував досить широкий спектр заходів, зміст і масштаби яких зазнавали постійного «удосконалення» і розширення: від методів позаекономічного примусу до заходів репресивного характеру. Найбільш симптоматичними ознаками становлення системи позаекономічного примусу і адміністративного тиску в сфері виробництва були звуження правової захищеності робітників, законодавче запровадження системи примусу і неможливість виявлення протесту, оскільки це трактувалося владою як антирадянські прояви.

Виконання політичної волі абсолютної меншості здійснювалося шляхом маніпулювання суспільною свідомістю і відвертого ігнорування законності. Каталізатором цього стала нестабільність моральних устоїв, яка сприяла становленню довільного або, точніше кажучи, антисоціального режиму законності. Адміністративний тиск ми розглядаємо на прикладі змін у трудовому законодавстві, взагалі у законотворчій діяльності по відношенню до робітництва та практики застосування законів, інструкцій, розпоряджень на місцях.

Система адміністративного примусу обумовлювала вразливість робітників навіть у соціально-економічному відношенні, тобто не лише у сфері виробничій, а й у побутовому плані. Вона запроваджувалася з подвійною метою: забезпечити виконання виробничих програм і, що найголовніше, — політичну лояльність робітництва. Застосування ж репресивно-каральних дій у робітничому середовищі мало на меті «підхльостування», наочно показуючи, що чекає на уявних і реальних противників існуючого режиму.

У ході підготовки і здійснення індустріального стрибка суспільство налаштовували на безкомпромісну боротьбу, оскільки *«здійснити нове комуністичне суспільство»* означало *«загнати населення до нового ладу силою»*[2]. Поряд із формуванням зовнішньополітичних стереотипів у свідомість робітників цілеспрямовано насаджувалися нові стереотипи лояльності, дисципліни, самовіддачі.

Методи керівництва комуністичної партії характеризувались абсолютизацією класового підходу та політизацією всіх економічних і соціальних процесів. Невідповідність поведінки представників тих чи інших верств суспільства партійній стратегії регулювалася заходами репресивного характеру. Останнє робило каральну політику причиною значних деформацій робітничої свідомості, адже ця політика гальмувала вільний вияв почувань і думок, сприяла усвідомленню того факту, що радянська влада підтримується силою ГПУ.

Та, як вважає багато дослідників, всупереч насильницькому насаджуванню стереотипів мислення, вигідних для влади, і викоренення небажаних думок, марксистсько-ленінські ідеї не стали переважаючим світоглядним принципом, стимулами і мотивами творчої активності робітників. Тому пошуки конкретних винуватців цього явища призвели врешті-решт до зміщення уваги від буржуазних спеціалістів, куркулів, що *«пробралися на виробництво»*, до *«літунів»* і *«рвачів»*, тобто безпосередньо до робітників [3].

Соціалістична система організації праці не передбачала рівність усіх працюючих перед законом, свободу праці і найму. Між тим основним важелем в зміцненні дисципліни був розвиток самодисципліни, правомірної поведінки, що забезпечував зростанням свідомості робітництва. Робітнича самодисципліна була прямо протилежна таким явищам, як порушення трудової дисципліни, випуск неякісної продукції, безвідповідальність.

Для тоталітарного режиму характерним було ігнорування впливу позавиробничої сфери, «способу життя» робітників та умов виробництва на рівень свідомого виконання покладених на них обов'язків. При офіційному однобічному підході до мотивації праці (*«справа честі, доблесті і геройства»*) утвердження соціалістичної дисципліни праці відбувалося тим успішніше, чим більша частина учасників виробництва перетворювалася на активних провідників урядових рішень і відповідних правил внутрішнього розпорядку роботи підприємств.

Загальний порядок робіт на підприємствах визначався правилами внутрішнього розпорядку, які встановлювалися за узгодженням між адміністрацією і відповідною профспілкою і затверджувалися інспектором праці. Відповідно до правил, що діяли до 1928 р., серед обов'язків робітників було виконання розпоряджень адміністрації та покладеної на них роботи, навіть якщо вони були незгодні з розцінкою або нормою. Невихід на роботу згідно з правилами був можливий тільки з поважних причин: хвороби робітника, пожежі, участі в суді в ролі свідка або засідателя, у випадку арешту [4].

Основними порушеннями трудової дисципліни вважалися: невиконання розпоряджень адміністрації; порушення правил техніки безпеки; недобросовісне і недбале ставлення до своїх обов'язків; випадки хуліганства, так званого *«пустунства»* — псування інструменту, обладнання; прояви *«спецеїдства»*, тобто негативної поведінки по відношенню до інженерно-технічного персоналу. Якщо робітники висували якісь вимоги, що виходили за рамки пунктів колективного договору, вони також потрапляли до розряду порушників труддисципліни [5].

Серед найважливіших обов'язків адміністрації були: вчасне постачання робітників необхідними інструментами і матеріалами; вчасна видача заробітної плати і розрахункової книжки; видача спецодягу. Згідно з правилами, затвердженими Народним Комісаріатом Праці (НКП) СРСР 19 липня 1927 р., звільнення за порушення правил внутрішнього розпорядку допускалося виключно при наявності санкції розціночно-конфліктної комісії (РКК). Поряд з правилами, які визначали коло обов'язків працівників і адміністрації, функ-

ціонував табель стягнень до них, що передбачав міру покарання у випадку порушення цих правил.

Проявами падіння трудової дисципліни у 1927/1928 господарському році були часті розмови у робочий час, недбале ставлення до обладнання, крадіжка інструментів, порушення правил внутрішнього розпорядку, що сприяли створенню аварійної ситуації, випадки відмови від роботи, хуліганство, прогули [6]. У доповіді на II-й Всеукраїнській конференції КП(б)У представник Вищої ради народного господарства (ВРНГ) УСРР відзначив, що незадовільний стан трудової дисципліни гальмував досягнення якісних показників розвитку промисловості у 2-й половині 1927/1928 р. [7]

Найбільш розповсюдженим явищем, що свідчило про низький рівень трудової дисципліни, були прогули. Причому в більшості випадків їх можна трактувати не просто як свавільне порушення правил внутрішнього розпорядку, а як явище, що зумовлювалося рядом об'єктивних чинників. Серед них — нераціональна організація виробничого процесу [8], погані житлові умови робітників, віддаленість житла від місця роботи, тривалий термін захворюваності робітників тощо [9].

Деякою мірою стаття 47 Кодексу законів про працю (КЗП) легалізувала неявку на роботу, оскільки згідно з нею обмежувалося право адміністрації на розрив трудового договору у випадку, коли робітник не з'являвся на роботу більше 3-х днів поспіль або 6-ти днів на місяць без поважних причин, що, на думку владних структур, легалізувало протягом 1926–1928 рр. право на прогули без поважних причин до 25% річного робочого часу [10].

Однією з вагомих причин падіння трудової дисципліни, що свідчила про незгоду робітництва з обраним керівництвом компартії курсом, було небажання робітників миритися з існуючими умовами праці та виробництва. Так, у 1926 р. на одеському заводі «Метал» після зниження розцінок на виконання робіт на 30–40% відбувалися масові прогули, особливо з боку робітників вищої кваліфікації [11]. А серед шахтарів Петрівського рудоуправління (Донбас) в холодну пору року прогули зростали у зв'язку зі збільшенням захворювань через нестачу спецодягу [12].

Невиходи робітників збільшувалися також внаслідок гострої нестачі хліба та довгого стояння у чергах: на шахті ім. Чубаря Луганського округу робітники, яким не вистачило хліба, відмовилися виходити у нічну зміну [13]. На заводах Харкова головною причиною прогулів у 1927/1928 р. було невміння адміністрації організувати безперебійний виробничий процес [14].

Одним з перших проявів наступу на окремі завоювання робітництва, задекларовані радянським трудовим законодавством, була постанова Наркомату юстиції (НКЮ) УСРР від 3 червня 1927 р., яка законодавчо обгрунтовувала свавільні дії адміністрації і звужувала повноваження РКК (органу нагляду за виконанням умов колективного договору і первинного органу вирішення конфліктів між робітниками й адміністрацією).

Істотною особливістю трудового законодавства УСРР було те, що розірвання трудового договору наймачем було можливе лише за умов удоскона-

лення правил внутрішнього розпорядку, за непридатністю до виконання своїх обов'язків того, хто найнявся (зокрема внаслідок систематичного порушення ним умов договору), а також при скороченні штатів. У випадках виникнення конфлікту з причин, що надавали право наймачеві на звільнення, зацікавлена особа могла звернутися до РКК та поставити питання про законність звільнення у примирливо-третейських і судових органах.

Проте згадана постанова НКЮ звузила коло повноважень РКК, надавши адміністрації підприємства право звільняти робітників під час скорочення штатів [15]. Вона суперечила закону, тим більше, що найчастіше при скороченні штатів внаслідок раціоналізації адміністрація намагалася звести рахунки з небажаними робітниками.

У такій ситуації профспілки не могли використати пункт про переваги найбільш нужденних робітників або тих, які утримували сім'ї. Спілка повинна була довести, що її підзахисний не поступається за своїм кваліфікаційним рівнем іншому працівнику. Але в УСРР суд не встановлював кваліфікацію, тому позов у будь-якому випадку залишався без наслідків [16].

Подібні звільнення мали масовий характер. Наприклад, влітку 1926 р. в результаті *«розвантаження»* заводу ім. А.Марті кількість безробітних у Миколаєві збільшилася на 1455 осіб [17]. Управлінський персонал часто мотивував це посиленням боротьби за зміцнення дисципліни, тим самим автоматично перетворюючи всіх звільнених на ледарів і порушників трудової дисципліни. Це давало підстави робітникам вважати подібні скорочення чисткою, *«для того, щоб робітник був менш вимогливим»* [18].

Ситуація ускладнювалася невисоким рівнем компетентності РКК, які приймали рішення, що суперечили чинному законодавству і сприяли тим самим зверненню робітників до місцевих органів праці. До рішень, що порушували законодавство про працю, належали санкції РКК на звільнення за порушення правил внутрішнього розпорядку (коли таке порушення траплялося вперше, тобто не мало систематичного характеру) і на виплату за надурочну роботу в одинарному розмірі.

З усієї кількості рішень РКК, оскаржених і перевірених у порядку нагляду в окружних відділах і інспектурах праці за 1926/1927 р., було скасовано: у Дніпропетровську — 40%, Запоріжжі — 51%, Зінов'євську — 54,6%, Одесі — 40%, Миколаєві — 86,9%. Це спричинило тяганину і подовжило терміни остаточного вирішення порушених РКК питань.

У 1928 р. подальше згортання повноважень РКК проявилося у вилученні ряду притаманних їм функцій. Зокрема, вони вже не мали права розглядати питання про невиплату зарплати, невиплату підйомних при переводі на роботу в іншу місцевість, про невиплату вихідної допомоги при звільненні через раціоналізацію виробництва, якщо сам робітник не порушить перед нею цих питань [19].

Зміни у трудовому законодавстві свідчили про поширення каральної політики. Так, постанова Центрального виконавчого комітету (ЦВК) і Ради Народ-

них Комісарів (РНК) СРСР від 4 червня 1926 р. «Про умови праці на сезонних роботах» встановлювала: *«Розірвання трудового договору наймачем допускається... у випадку невідвідання роботи більше одного місяця внаслідок тимчасової втрати працездатності і більше двох тижнів внаслідок інших поважних причин»*. Згідно ж з новою постановою «Про умови праці тимчасових робітників і службовців» від 14 січня 1927 р. *«при наймі робітника на невизначений термін розрив трудового договору наймачем допускається... у випадку неявки на роботу більше одного тижня внаслідок тимчасової втрати працездатності або більше трьох днів підряд з інших поважних причин»* [20].

Між тим, наприклад, через відсутність спецвзуття робітники Максимівського рудника часто хворіли. Через велику кількість невиходів у зв'язку з цим робітників розраховували. Подібне чекало й на робітників Сніжнянського рудника, які, звертаючись до адміністрації з метою покращення житлових умов, отримували розрахунок [21].

У 1927 р. на шахтах Донбасу для підняття трудової дисципліни використовували несанкціоновані методи і в обхід колдоговору ставили питання про те, що той, хто порушує календарну систему виходу на роботу, звільняється з першого разу [22]. Тому на скорочення внаслідок прогулів робітники реагували так: *«як раніше жилось робітнику погано, так і тепер»; «в мирний час господар, крім звільнення, знаходив і інші засоби впливу, а тепер як потрапиш в адмінвідділ, так тебе і виженуть»* [23].

Наступним кроком влади стала постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 13 червня 1928 р., яка зробила можливим розрив трудового договору у випадку, коли робітник не з'явився на роботу протягом трьох днів в місяць без поважних причин [24].

Велике невдоволення робітників викликали результати кампанії переукладання колективних договорів на 1928 р., коли адміністрації надавалися права після двох стягнень на третє звільняти робітників [25]. Інколи адміністрація, користуючись правом сильнішого, переводила робітників на нижчеоплачувану роботу за порушення правил внутрішнього розпорядку, що було прихованою формою штрафу і тому недозволеним методом.

На ролі трудової дисципліни у підвищенні продуктивності праці наголошувалося у 1928 р. на Пленумі ЦК КП(б)У, де зазначалося, що у вугільній і металообробній галузях завдання підняття трудової дисципліни повинно бути центральним в роботі госпорганів, партійних організацій і профспілок.

Наслідки реалізації рішень Пленуму позначилися: на нараді, скликаній Сталінським окружним комітетом КП(б)У, відзначалося прагнення окремих партійців поставити питання так, щоб робітники звільнялися, якщо вони один раз не вийшли на роботу [26]. Учасники наради констатували: *«У нас повна відсутність квартир. Є 15–20 чоловік робітників, яких потрібно вигнати через невиходи, але вигнати з квартир ми не маємо права... Невиходи на роботу часто пов'язані з тим, що робітник цілий день проводить у чергах то за картоплею, то за борошном»* [27].

Боротьба за підвищення дисципліни на шахтах ускладнювалася великою плинністю, нестачею кваліфікованих забійників внаслідок відсутності житла. У таких випадках робітники самі були зацікавлені у найскорішому звільненні і отриманні компенсації за невикористану відпустку. Нестача робітників потрібних кваліфікацій не давала адміністрації можливості застосовувати у всіх випадках табель стягнень. На заваді до його застосування стояла і профспілка, що особливо обстоювала інтереси кадрових робітників, які за невиходами поступалися хіба що так званим *«літунам»*.

Так, на шахті № 3/18 Петрівського рудоуправління з 22-х рішень адміністрації про звільнення робітників за невиходи РКК затвердила тільки 6, у 12 випадках покарання пом'якшили, а в 4 — залишилися розходження. Інколи сама адміністрація підходила до вирішення таких питань компромісно, не бажаючи конфліктувати зі спілкою. Деморалізуючим фактором було і те, що біржі праці через короткий проміжок часу направляли звільнених робітників назад на ті ж шахти, і спілка наполягала на їх прийомі (шахта № 9 Будьонівського рудоуправління)[28].

У 1928 р. простежувалася певна закономірність — зростала кількість конфліктів, вирішених шляхом узгодження з профспілкою, причому переважно на користь робітників. Наприклад, на шахті № 2 Рутченківського рудоуправління кількість конфліктів, вирішених за угодженням зі спілкою без передачі на розгляд РКК, зросла з березня по травень з 47 до 76, а кількість конфліктів, розібраних в РКК, залишилася майже стабільною (37 у березні, 38 у квітні і 43 у травні). У переважній більшості випадків шахтна адміністрація і техперсонал самі критично ставилися до доцільності застосування табеля стягнень, оскільки опір з боку профспілок знижував його дієвість і можливість використання.

Внаслідок «Шахтинської справи» адміністрація шахт вважала за доцільне уникати конфліктів з профспілками. Адже за умов відсутності дійового механізму контролю над правомочністю дій адміністрації, в обстановці антагоністичних відносин з нею, робітники в цілому схвально оцінили проведення судового процесу над інженерно-технічними працівниками. (Характерна реакція робітників шахти в Лідієвці: *«Ми відчуваємо тепер Жовтень»*). Прагнучи скористатися цим і частою зміною адміністративного персоналу, робітники висували ряд вимог: підвищення розцінок, зменшення надурочних робіт, надання спецодягу, додаткових відпусток[29].

Переломним моментом для робітництва став початок 1929 р., коли радянські, партійні, профспілкові органи докладали чимало зусиль для впровадження соцзмагання як нового соціалістичного методу праці. Адже підсумки виконання виробничих програм І-го і ІІ-го кварталів 1928/1929 р. засвідчували невиконання плану в галузі продуктивності праці[30].

Вважалося, що змагання піднесе виробничі показники на вищий рівень, зміцнить трудову дисципліну. На цій проблемі акцентувалася увага в листі ЦК ВКП(б) партійним організаціям про підняття трудової дисципліни (21 лютого 1929 р.). Поява листа була викликана тривогою за успішність виконання як

загального плану промисловості на поточний господарський рік, так і особливо завдань по зниженню собівартості, що *«становило загрозу подальшому розвитку соціалістичного будівництва»* [31]. Партійними організаціями пропонувалося вжити такі заходи:

— мобілізувати широкі робітничі маси на боротьбу за підйом продуктивності праці, зміцнення трудової дисципліни, уникання прогулів, викорінення недбалого ставлення до обладнання, інструментів, механізмів, звернувши при цьому особливу увагу на створення такої моральної обстановки на підприємстві, при якій прогульники і порушники трудової дисципліни відчували б себе морально засудженими й ізольованими в своєму товариському середовищі;

— зобов'язати парторгани повести рішучу боротьбу з проявами хвостистських настроїв з боку окремих господарників і професіоналістів, а також технічного й адміністративного персоналу, що полягали у відсутності належної наполегливості у встановленні труддисципліни;

— парторгани повинні в своєму керівництві роботою судових органів і органів НК Праці спрямувати їх діяльність в бік забезпечення належної трудової дисципліни на виробництві. Зокрема, затверджені НКП СРСР 19 липня 1927 р. Правила внутрішнього розпорядку і табель стягнень повинні дійсно проводитися в життя;

— ЦК звертає увагу на необхідність рішучої боротьби з усіма випадками хуліганства і насильства з боку окремих робітників по відношенню до інженерно-технічного персоналу. Всі справи про такі хуліганські вчинки з боку робітників повинні обов'язково передаватися до суду для рішучого покарання винуватих;

— одночасно у пресі повинно бути дане широке висвітлення питань праці, підняття трудової дисципліни, більшої поваги до праці і т.п. [32]

Нова тенденція втілювалася шляхом подальшого звуження правового поля, що перетворювало робітників на слухняних виконавців владних розпоряджень. Посилення адміністративного тиску виявлялося у підданні обструкції всіх тих, хто ухилявся від ударної праці, висловлював незгоду зі способами реалізації проголошеного курсу. Заходи громадського впливу (показові суди, бесіди, стінгазети, «чорна» дошка) доповнювалися адміністративними стягненнями.

Постанова РНК СРСР від 6 березня 1929 р. надала право адміністрації підприємств самостійно накладати на порушника дисципліни стягнення аж до звільнення з роботи [33], що суперечило трудовому законодавству. Так, у 1929 р. по об'єднанню «Київсилікаттрест» боротьба з прогулами ознаменувалася оголошенням догани і звільненням тих, хто підпадав під категорію «злісний прогульник і симулянт». За сезон по об'єднанню було оголошено 104 догани і звільнено за прогули і порушення трудової дисципліни 24 особи [34].

Стаття 42 КЗП забороняла видавати прогульникам на руки при звільненні будь-які документи. Розпочалася практика видачі таким робітникам *«вовчого білету»* [35]. У 1930 р. на заводі ім. Ворошилова (Алчевськ), щоб запобігти залишенню робітниками заводу, які масово розраховувалися, цеховий комітет про-

катного цеху зробив двом робітникам записи у профспілкових квитках про те, що їх пред'явники звільняються, оскільки не виявили бажання працювати на даному заводі. Робітництво цей факт оцінило як прояв кріпосного права [36].

Про розміри застосування адміністративних стягнень, наприклад, по м. Кременчуку у жовтні 1928 — вересні 1929 рр. свідчать такі дані. За зазначений період адміністративним відділом було накладено: штрафів — на 20216 крб. 50 коп.; примусової праці — на 1778 днів; арешту — на 542 дні; висловлено громадську догану 11 особам. Робітники становили 35,8% всіх осіб, притягнутих до відповідальності [37].

Наприкінці 1929 р. посилилися пошук і викоренення так званих класово ворожих елементів, що «проникли» на виробництво. Частково це пояснювалося наслідками реалізації рішень пленуму ЦК ВКП(б) про суцільну колективізацію (листопад 1929 р.). Символом нового підходу до тих, хто працював на підприємствах і в шахтах, стало гасло у дусі класової непримиренності: *«Білогвардійщині, куркульні, друзям «італійок» та іншим немає місця в лавах робітництва, немає місця серед соціалістичного виробництва»* [38].

У звітно-статистичній роботі державних органів масового характеру набула підготовка зведень про соціальний склад робітників. Так, на нараді з обслідування підприємств Донбасу (27–28 серпня 1929 р.) зазначалося, що *«на шахтах працює багато кадрових робітників і серед них є вихідці з села, дрібні кустарі, вибиті з міста, засуджені на декілька років, колишні білогвардійці, які займаються дрібним шкідництвом: спуском вагонеток, псуванням лебідок…»* [39].

У 1929 р. комуністична фракція Всеукраїнської ради профспілок (ВУРПС) визнала за потрібне, щоб під час кампанії переукладання колективних договорів було проведено низку заходів, які б надали набору робочої сили класового спрямування, а саме: встановити такі умови, за яких би куркульські, заможні елементи не мали вільного доступу на підприємства [40].

З окремих округів до Політбюро ЦК КП(б)У надходили відомості про недостатньо жорстке застосування табеля стягнень, який *«або не застосовувався, або застосовувався по-бюрократичному, що призводило до повної дискредитації цих стягнень, бо ніякого громадського тиску стосовно їх застосувань не було, а списки вивішували, маючи іноді «мертві душі», які вже давно пішли з рудника. Календаризація виходів не проводилася і тільки тепер почали роботу в цьому напрямі. Хитість трудової дисципліни призводить до того, що частішають випадки симуляції. На одному з рудників після опублікування про застосування 3-го пункту група робітників близько 60 чоловік пішла до лікарні і чоловік 50 з них принесли записки»* [41].

З початку 1930 р. в органах НКП і НКЮ, а також у профспілкових органах розпочалася чистка, метою якої було добитися ліквідації «примиренства» та «правого ухилу» в їхній діяльності, оскільки *«послаблення трудової дисципліни пояснюється ще й тим, що з боку органів, покликаних розглядати трудові конфлікти, помічається деякий хвостизм, примиренство й потурання послабленню труддисципліни»* [42].

У січні 1930 р. відбулася реорганізація НКП. Його остаточно перетворили на додаток до партійно-державного механізму із втратою властивих йому функцій догляду за дотриманням трудового законодавства, які перепрофілювалися на забезпечення виконання народногосподарських завдань[43]. Отже, відтепер законні робітничі вимоги розглядалися лише як прояви *«рвацьких»* тенденцій.

На цей же період припадає видання проекту постанови ЦВК та РНК СРСР «Про заходи боротьби з хуліганством серед робітників і службовців». Відповідно до нього робітники, яких заарештовували за обвинуваченням у хуліганстві, могли бути звільненими з роботи через 3 дні перебування під вартою як за прогул з неповажних причин [44].

Правила внутрішнього розпорядку, затверджені НКП СРСР 17 грудня 1930 р., фактично забороняли робітнику відмовлятися від надвстановленої (надурочної) роботи, а також від виконання роботи за розцінками та нормами, з якими він був не згоден. Жорстко фіксувався початок і кінець робочого дня: тих, що спізнилися, реєстрували і допускали до роботи тільки з дозволу адміністрації; щоб залишити роботу раніше, необхідно було отримати перепустку. Про свій невихід на роботу працівник мав повідомити або напередодні, або того ж дня майстрові або завцеху.

«Удосконалений» табель покарань передбачав такі стягнення за порушення трудової дисципліни: догану з оголошенням по підприємству, цеху й повідомленням фабзавмісцевкому чи цехкому і відміткою в документі робітника; притягнення до відповідальності перед виробничим товариським судом; у випадку злісного або систематичного порушення трудової дисципліни — звільнення без попередженя і вихідної допомоги з забороною вступати на промислові підприємства і на транспорт протягом 6 місяців.

У випадку злісного порушення трудової дисципліни робітника треба було притягати до кримінальної відповідальності в трудовій сесії народного суду. При цьому адміністрація мала право, не очікуючи вироку суду, звільнити робітника або відсторонити його від роботи. До того ж незалежно від накладеної міри покарання наймач мав право стягти збитки, завдані порушенням трудової дисципліни, і не заплатити робітнику заробітну плату за час запізнення або прогулу.

Коли робітника звільняли за порушення трудової дисципліни, це обов'язково відзначалося у документі робітника [45].

Постанова НКП СРСР від 10 квітня 1930 р. надавала право адміністрації звільняти робітника, якщо його перехід на іншу роботу викликав неодноразове (не менше 3-х разів) вироблення браку (без попередження і вихідної допомоги) та у випадку його переводу за постановою комісії з чистки (з вихідною допомогою за 12 робочих днів)[46]. Своєрідним доповненням до цього була ст. 57 КЗП, згідно з якою (станом на 1 травня 1929 р.) у випадку систематичного недовироблення норми робітник міг бути звільнений [47].

Передбачені законодавством з 1929 р. покарання за дрібну фабрично-заводську крадіжку включали такі заходи дисциплінарного впливу: догана

з оголошенням по цеху або заводу (якщо вартість вкраденого не перевищує 50 крб.) та звільнення.

З 1931 р. відмінялася правомочність колективних договорів стосовно забезпечення робітників спецодягом, а єдині норми і термін його використання встановлював тепер лише НКП СРСР. У разі пошкодження, привласнення спецодягу чи спецвзуття, що відтепер були власністю підприємств, робітник відповідав у п'ятикратному розмірі заподіяної шкоди. Крім того, адміністрації надавалося право, незалежно від матеріального відшкодування, у разі привласнення, свідомого знищення або свідомого пошкодження спецодягу чи спецвзуття, притягти робітника до кримінальної відповідальності (або покарати його за табелем стягнень) [48].

Вищезазначеними законодавчими актами чітко окреслювалося коло осіб, яких вважали злісними дезорганізаторами виробництва. Такими оголошували не тільки тих, хто порушував трудову дисципліну, а й тих, хто своїми діями сприяв зриву виконання виробничої програми (навмисне псування та поломка інструментів, механізмів, простої в роботі, систематичне виготовлення браку, відмова од виконання певної роботи).

З кінця 1931 р. для них встановлювався ще один засіб громадського впливу — виробничі товариські суди, метою яких було не лише покарання дезорганізаторів виробництва, які зривали соціалістичне змагання і ударництво, підривали трудову дисципліну, а й залучення широкого кола робітників до боротьби з цими явищами. Арсенал засобів впливу на притягнутих до відповідальності був досить широким: від попередження до порушення перед профорганізацією питання про виключення із членів спілки на певний термін та клопотання перед адміністрацією про усунення від роботи [49].

І якщо в 1930 р. діяльність таких судів передбачала зазначення причини звільнення в розрахунковій книжці робітника, а робітника, який порушував правила внутрішнього розпорядку, брали на особливий облік і протягом 6 місяців не направляли на роботу до промислового сектору, то інструкцією НКЮ УСРР та ВУРПС від 13 січня 1932 р. виробничим товариським судам надавалися особливі повноваження. Зокрема, в деяких випадках припускалося звільнення з роботи поєднувати з виключенням зі спілки. Подібні заходи рекомендувалося застосовувати і до *«соціально-небезпечних елементів»* як такі, що вважалися остаточними і не підлягали оскарженню [50].

Архівні матеріали містять певні відомості про застосування карних методів на окремих підприємствах. Так, на Сталінському заводі кількість стягнень за порушення правил внутрішнього розпорядку в жовтні 1930 р. становила 1489, а в листопаді збільшилася до 1528, в тому числі 88 — за відмову від роботи [51].

Кадрові робітники вугільної галузі запропонували свій засіб боротьби з прогулами — зараховувати їх до терміну відпусток, що знайшло втілення в окремих колективних договорах (Лисичанське, Горлівське рудоуправління).

Проте існував ще й інший бік проблеми. У 1930 р. перевірка на заводі ім. Петровського (механічний цех «А») виявила 67 *«паперових»* ударників,

підтвердженням чого були невиконання ними взятих на себе зобов'язань та низький рівень трудової дисципліни (поява в нетверезому стані, сон під час роботи, затягування роботи з метою підвищення розцінок, передчасне залишення роботи). Генеральною перевіркою у вересні 1930 р. в цьому цеху було виявлено 222 *«паперові»* ударники. Серед робітників, яких притягнули до відповідальності, були член компартії та комсомолець (обох виключили відповідно з партії й комсомолу, а також і з профспілки)[52].

Поряд з тим траплялися випадки незаконного поводження адміністрації з тими робітниками, які мали високі результати праці. На шахті № 4-біс Боківського рудоуправління вагонника-ударника, який за 5 місяців не мав жодного прогулу, завідуючий шахтою звільнив, оскільки той недодав одного вагона вугілля з не залежних від нього причин [53].

Логічним продовженням боротьби з прогулами на державному рівні стало видання у листопаді 1932 р. урядової постанови, яка передбачала звільнення працівника навіть за один день відсутності на роботі. Абсурдність цієї постанови розуміли навіть керівники підприємств. Так, керівництво заводу ім. Петровського зазначало: *«якщо ми будемо притримуватися постанови уряду, то залишимося без робочої сили»*. Тому не дивно, що на дніпропетровських заводах фактично почали захищати прогульників, і за допомогою цехової адміністрації прогул перетворювався на *«невихід з поважної причини»*. Щоправда, цей захід застосовували лише до кваліфікованої робочої сили.

У мартенівському цеху «А» заводу ім. Петровського за останні 5 днів листопада 1932 р. допустили прогули 96 осіб, а звільнено було лише 38 з них, що свідчило про довільне, чи, вірніше, раціональне, трактування згаданої постанови. На заводі ім. Молотова за останню декаду листопада невиходи з поважних причин зросли з 0,9% до 2,3%, а за І-шу декаду грудня 1932 р. 95 прогулів із 182 становили невиходи з поважних причин [54].

Одним з найбільш суттєвих порушень трудового законодавства була кампанія по самозакріпленню, яка повністю підривала права робітника на вільний вибір місця праці і мала стати перешкодою плинності робочої сили. Це був вимушений захід влади, адже, незважаючи на ряд рішень про покращення матеріально-побутових умов робітників вугільної та інших галузей та встановлення пільг для тих, хто тривалий час працював на одному місці, партійними організаціями визнавалося, що виконувалися вони незадовільно.

Тому для боротьби з плинністю при профспілкових організаціях встановлювалися так звані громадські заслони, до складу яких входили представники шахткому, адміністрації, комсомолу, преси і кадрових робітників-ударників. Крім того, категорично заборонялося протягом 6 місяців приймати на роботу всіх звільнених за власним бажанням, ретельно перевірялися документи новоприбулих [55].

В обстановці боротьби з плинністю робочої сили на шахті № 1 Фоминського рудоуправління зафіксували навіть факт побиття чотирьох робітників представниками шахтної адміністрації, секретарем партосередку та головою

шахткому, оскільки робітники, серед яких був і ударник, взяли розрахунок на шахті [56]. Випадки тиску на робітників, які бажали взяти розрахунок, були не поодинокими. На Одеському заводі ім. Дзержинського та на інших підприємствах створили комсомольські заслони, які зобов'язували робітників не змінювати місця роботи.

В цілому до кінця 1-ї п'ятирічки самозакріпилося (з урахуванням примусовості) не більше третини від загальної кількості робітників, тобто близько 216 тис. осіб [57]. Це було свідченням не лише нав'язування цього заходу, а й прагнення робітників шляхом пошуків нових робочих місць своїми силами вирішувати свої житлові, матеріальні та виробничі проблеми.

Введення наприкінці 1932 р. паспортної системи означало упорядкування і розподіл міграційних потоків, було радикальним засобом боротьби з *«літунством»* і ліквідувало свободу вибору місцепроживання.

Політизація соціально-економічного життя УСРР внаслідок становлення тоталітарного режиму сприяла запровадженню правового безчинства не лише на рівні виробничих відносин, а й на рівні побутових інтересів робітництва. На підставі постанови Ради Праці і Оборони СРСР від 2 вересня 1927 р. вводилося обов'язкове окладне страхування будівель від вогню. Це стосувалося власників будинків і нежитлових будівель.

Так, постановою Лубенського окружного виконкому страхові суми встановлювалися в розмірі 50% оціненої вартості кожної будівлі — не нижче 200 крб. для житлової і 50 крб. для нежитлової. Для членів профспілок і робітників встановлювалися знижки в розмірі 20%. Невнесення вчасно суми переходило в недоїмку і стягувалося адміністративним чином, в таких випадках нараховувалася пеня в розмірі 0,2% за кожний день відстрочки або 6% за місяць. *«Злісним неплатникам»* страхових зборів загрожувало притягнення до судової відповідальності [58].

Такі ж суворі заходи існували і щодо неплатників податків, яким згідно з проектом постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 14 березня 1928 р. загрожували опис, арешт і продаж з прилюдних торгів майна [59]. Про свавілля фінансових органів і беззахисність робітників перед ними можна судити з документальних джерел.

Так, у Полтаві в грудні 1930 р. мав місце масовий (400–500 актів) опис майна робітників за дрібну заборгованість, як-от: збір за собаку, податок з будівель. Причому, коли потрібно було отримати, наприклад, всього 3 крб. 50 коп., майна описували на суму значно більшу — 42 крб. В іншому випадку 14 грудня було здійснено опис майна робітника заводу «Метал», в той час як він сплатив податок ще 25 листопада. Представник фінінспекції не зважив навіть на документальне підтвердження цього факту [60].

Низький рівень забезпечення робітників за картковою системою при введенні з 1 березня 1929 р. забірних книжок часто призводив до різноманітних зловживань і неузгоджень при користуванні ними. Як зазначала 24 липня 1930 р. комісія ЦК КП(б)У в справах робітничого постачання Донбасу, 30–40% ре-

сурсів втрачається внаслідок безладного розподілу, невідрегульованості обліку, спекуляції. Для боротьби зі зловживаннями забірними книжками створили спеціальну комісію, яка неодноразово здійснювала свої «чистки». Так, у жовтні 1928 — вересні 1929 рр. було затримано за різні зловживання власників 1061 книжки. 35 з них зовсім виключили зі складу членів кооперації, 170 виключили на різні терміни, 773 зазнали різних стягнень [61].

У 1930 р. для тих, хто зловживав забірними книжками, встановлювалися суворі санкції аж до судової відповідальності. У випадку втрати нова книжка видавалася не раніше ніж через місяць з дня оголошення в газеті. При звільненні сезонних робітників забірна книжка у них вилучалася [62].

Тяжкими залишалися житлово-побутові умови робітництва. Ситуація, коли більшість житла, де проживали робітники, була у власності державного сектора, дозволяла державі перетворити його на один із потужних важелів регулювання потоку робітничих кадрів та посилення їх віддачі на виробництві.

У 1929 р. з'явився проект постанови про виселення з рудничних селищ протягом 7 днів влітку і 2-х тижнів узимку тих, кого звільняли за табелем стягнень та за власним бажанням. Особи, які звільнялися у зв'язку зі скороченням штатів, також підлягали виселенню із житла, що було власністю рудоуправлінь та підприємств, із встановленням пільгового терміну виселення — відповідно 2-х тижнів і 1-го місяця [63]. Влітку 1929 р. на вимогу Політбюро ЦК КП(б)У форсували темп виселення нетрудових елементів з рудничих колоній, перевіряючи тих, хто проживав у цих колоніях. Виселенню підлягали і порушники трудової дисципліни [64].

Поряд з такими заходами досить широко впроваджувалося стимулювання ударників шляхом встановлення закономірного зв'язку між виробничими досягненнями, трудовою дисципліною і можливістю отримання певних благ. У 1931 р. розпорядженням НКП УСРР виділявся фонд промтоварів для преміювання робітників вугільної промисловості. Преміюванню підлягали робочі бригади і окремі робітники, що виконували виробничі завдання, зокрема з продуктивності праці. Обов'язковою умовою, що давала право на отримання премії для всіх категорій робітників, була відсутність прогулів з неповажних причин. Якщо робітник звільнявся за табелем стягнень або самовільно йшов з роботи, то він позбавлявся права на отримання промтоварів навіть тоді, коли згідно з виробничими заслугами йому належала премія [65].

Постановою ЦК ВКП(б) про забезпечення робочою силою кам'яновугільної промисловості Донбасу (лютий 1931 р.) встановлювався такий порядок видачі обідів і сніданків в їдальнях і буфетах, за яким прогульники позбавлялися права отримувати продовольство у відповідності з кількістю прогульних днів. Крім цього, норми видачі м'яса і жирів також встановлювалися відповідно до наявності прогулів у робітників [66].

Певні обмеження встановлювалися і для отримання соціальної допомоги при тимчасовій непрацездатності. З 1931 р. робітник, який захворів внаслідок гострого сп'яніння або вчинків, ним спричинених (бійки, поранення), позбав-

лявся допомоги протягом перших п'яти календарних днів хвороби. Одинакам, починаючи з 6-го дня хвороби, допомога видавалася у повному розмірі [67].

Кампанії по розповсюдженню державних позик були одним з найхарактерніших прикладів державної політики антисоціального спрямування, в якій принципи добровільності й доцільності стояли далеко не на пріоритетних місцях. Зокрема, при реалізації позики *«четвертого завершального року п'ятирічки»* серед робітництва застосовувалися неприпустимі методи: вивішування *«чорних»* дощок, звільнення за непідписку, висунення вимог до робітників окремих підприємств гарантувати підписку співробітників, які перебували у відпустках чи відрядженнях [68].

На шахті ім. Крупської секретар партосередку наполягав на переселенні робітників, які не підписалися на позику, в гірші квартири. В іншому випадку секретар написав гасло: *«Вважати тих, хто не підписався на позику, «позбавленцями», нечленами спілки; таких переселити з хороших квартир в гірші, відпустки та зарплату видавати в останню чергу…»*. А на заводі ім. Старостіна робітника, який у відповідь на заклик з боку комісії сприяти реалізації позики побив секретаря цехового партосередку, виключили зі спілки і вигнали з заводу. Крім того, постановою робітничих зборів справу передали на судовий розгляд [69].

Поступове розширення меж застосування каральних заходів проти робітників свідчило, що значна частина робітництва, в тому числі й висококваліфікована, не підтримувала деякі заходи радянської влади, засуджувала насильницький характер відносин держави з виробниками матеріальних благ. Проте партійно-державне керівництво наполягало на необхідності подальшого застосування каральних заходів по відношенню до робітників, які характеризувалися протестною формою поведінки.

У доповіді про народногосподарський план на 1933 р. Голова РНК СРСР В.Молотов заявив: *«Потрібно ще добитися зміцнення трудової дисципліни, не допускати прогулів, боротися з ледарством і розхлябаністю на виробництві, не кажучи вже про те, що злодіям і шкідникам не місце в наших підприємствах і на будовах. Цих останніх треба відправити куди-небудь подалі, а то і застосувати рішучі каральні заходи»*[70].

Висловлювання власної точки зору, яка розходилася з офіційною ідеологією, оберталося для робітників обвинуваченнями у класовоневитриманих вчинках. У зв'язку з цим ГПУ класифікувало робітників як антирадянський елемент, коли вони порівнювали умови життя в країні до 1917 р. і за часів радянської влади не на користь останньої. Природно, що заклики розрахуватися за це з владою розглядалися як підривна антирадянська діяльність.

Зведення ГПУ УСРР про настрої робітників, що надходили до ЦК КП(б)У, дають можливість з'ясувати обсяги «шкідництва», яке можна розглядати як своєрідну активну протестну діяльність прихованого характеру, за змістом наближену до луддитського руху. Ще у 1926 р. подібні дії були зафіксовані на заводі ім. Петровського, коли під нову мартенівську піч було підкладено вибухівку. Після вибуху заарештували підозрюваного робітника Цепляєва [71].

Саме ламання машин, псування окремих механізмів набули значного поширення. Інколи, як це трапилося на одному заводі у Сумському окрузі, машини псувалися для того, щоб домогтися затягування виробничого процесу, що особливо важливо було для сезонників [72]. Подекуди, особливо на шахтах, дрібні навмисні поломки техніки пов'язували із притоком на шахти селян, дрібних кустарів і так званих *«колишніх людей»*, яких було або вигнано з міст, або засуджено на декілька років, зокрема за те, що в роки громадянської війни вони воювали не на боці радянської влади [73].

Поломка інструментів, псування обладнання, особливо у гірничих галузях, стали також своєрідною реакцією на запровадження соцзмагання і прагнення влади адміністративним шляхом залучити до нього якомога більше робітників. У 1929 р. на заводі ім. А.Марті було затримано декілька осіб, які з цих причин псували заводське обладнання [74]. На шахті № 6 Кадієвського рудоуправління виявленого подібного *«шкідника»* заарештували і притягли до кримінальної відповідальності. Аналогічне мало місце і у випадку з бурильником шахти № 2 Хрустальського рудоуправління [75].

Немає потреби перераховувати інші випадки, інформаційні зведення ГПУ та ЦК КП(б)У свідчать, що їх, як і фактів реального псування машин і механізмів, було достатньо і в наступні роки [76].

Зазначимо, що легітимний спосіб вирішення проблем виробничої і позавиробничої сфер життєдіяльності робітництва мав містити, так би мовити, дозволені методи і передбачав єдність та певну згуртованість дій. Проте заборона страйків як методу боротьби робітництва за свої права обумовила відповідне негативне ставлення режиму до учасників, і особливо організаторів таких організованих форм протесту.

Переслідування, звільнення з роботи робітників, яких не влаштовували умови життя і праці, які були ініціаторами різноманітних форм прояву невдоволення, широко практикувалися ще з 1926 р. Зокрема, адміністрація Артемівської економії, на якій застрайкували робітники, що приїхали з Києва, звільнила з роботи *«підозрілих осіб»*, а гірники шахти ім. К.Маркса отримали попередження про звільнення [77]. Аналогічно вчинили на шахті № 8 Горлівського рудоуправління, де 31 робітник дістав попередження про звільнення, а спілка винесла їм громадську догану [78]. В свою чергу адміністрація шахти «Червоний Профінтерн» постановила розрахувати заводія, решта невдоволених робітників отримали догану [79].

У травні 1927 р. в Артемівському окрузі не допустили до роботи трьох забійників, які були не задоволені розцінками. Коли на шахті «Марія» 12 лісогонів, протестуючи проти підвищення норм, не вийшли на роботу, ініціатора цієї акції на підставі табеля стягнень розрахували, решту перевели на іншу роботу [80]. Наприкінці 1932 р. невдоволення робітників заводу «Червоний Жовтень» (Зінов'євськ) матеріально-побутовими умовами викликало чистку серед робітництва від *«класово ворожих елементів»*, цілу групу яких виключили з заводу [81].

У досліджуваний період помітна певна метаморфоза: якщо раніше шукали винних у середовищі «класових ворогів», що вели підривну діяльність, то згодом класифікували ворогами всіх, хто не поділяв ентузіазму будівництва соціалізму. Тому звільнення все більше набували характеру боротьби з класовим ворогом. Так, у 1926 р. у директивах секретаря ЦК КП(б)У Ф.Корнюшина голові ГПУ УСРР В.Балицькому вказувалося на необхідність *«посилити роботу по боротьбі з антирадянськими партіями, щоб локалізувати їх дії на Маріупольському заводі і вплив на робітників заводу»* [82].

Згідно з постановою РНК СРСР від 12 травня 1927 р. на державних підприємствах створювалися воєнізовані команди для їх охорони. Охорона підприємств також передбачала здійснення ряду інших заходів: очищення підприємств від осіб, котрі можуть бути використані для диверсійної та шпигунської роботи; застосування найрішучіших репресій за прояви недбалості, яка може створити небезпеку для нормальної роботи підприємств [83].

Робітників переслідували не лише за активні дії чи неугодні вчинки, а й за слова. Так, робітники Катеринівського рудоуправління Сталінського округу висловили своє обурення тим фактом, що робітницю, яка відкрито заявила, що голова правління за рахунок робітників купив будинок, одразу ж викликали до ГПУ, піддавши її таким чином морально-психологічному тиску [84]. Гірника Калінінського рудника засудили до 2-х років ув'язнення з суворою ізоляцією і до 3 років позбавили прав за сказані ним слова про хабарництво тих, хто виконував обов'язки народних засідателів [85].

Проте найбільше різних покарань зазнавали робітники, яких звинувачували у шкідництві. Саме за такими обвинуваченнями були заарештовані і притягнуті до відповідальності робітник шахти № 6 і два забійники шахти ім. Ілліча Кадієвського рудоуправління, бурильник шахти № 2 Хрустальського рудоуправління [86].

Поодинокі випадки *«викриттів»* і арештів *«шкідників»* поступово набирали масового характеру. У 1929 р. на шахті № 25 Боківського рудоуправління *«викрили»* куркулів та *«колишніх людей»*, яких обвинувачували у нездорових настроях щодо продовольчої кризи. Характерно, що на пленумі райкому профспілки гірників ввели як обов'язкову систему здійснення запитів у відповідних сільських радах про робітників з небажаними настроями [87].

22 серпня 1929 р. надзвичайна сесія Білоцерківського окружного суду за обвинуваченням в антирадянських настроях та створенні нелегальної петлюрівської контрреволюційної організації, «що ставила своїм завданням скинути Радянську владу та утворити самостійну українську республіку, готувала теракти над радянськими працівниками», засудила 4-х осіб, зокрема 2-х робітників Богуславської суконної фабрики, до 5 років позбавлення волі, поразки у правах та конфіскації частини їхнього майна [88].

У 1931 р. в Донбасі була проведена широкомасштабна операція по виселенню «куркульства» з промисловості. Велику «засміченість» куркулями (до 40 осіб на окремих шахтах і підприємствах) виявили на Щегловському та

інших рудниках Сталінського району, на Дружківському заводі Костянтинівського району, на шахтах Гришинського і Горлівського рудоуправлінь.

Крім того, ГПУ розкрило цілу низку *«контрреволюційних організацій і угруповань»*, що охопили своєю діяльністю значну частину промислових районів Донбасу і складалися з куркулів та інших антирадянських елементів. Зокрема, повідомлялось, що *«виявлена і ліквідована диверсійно-повстанська організація (з тилових ополченців, куркулів і осіб з контрреволюційним минулим), що охопила ряд шахт Чистяківського району й окремі підприємства Сталінського, Риківського та інших районів. Слідством встановлено, що ця організація є відгалуженням великої повстанської Українсько-націоналістичної організації з центром в м. Києві. Основні установки в Донбасі: а) вербування невдоволених українців, головним чином з куркулів, тилових ополченців і т.д.; б) шкідництво в шахтах; в) отруєння продуктів; г) ініціювання волинок і страйків»*[89].

Доводиться констатувати, що своєрідним соціальним підсумком 1-ї п'ятирічки, за висловом одного одеського робітника, було те, що *«...робітничий народ в даний час більше ніж будь-коли ненавидить вас правлячу верхівку влади. Робітничий клас навчений гірким досвідом, що хто спробує суперечити, то з ним швидко розраховуються і розправляються так, що він потім себе проклинає, що говорив проти»* [90].

Якщо у карному кодексі, чинному в 1927 р., знайшла відображення постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про обмеження застосування виключної міри соціального захисту (розстрілу)» стосовно так званих господарчих злочинів, а пропаганда й агітація каралися позбавленням волі на термін не менше 6 місяців, то за законом від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної власності» розкрадачів майна і тих, хто його псував, прирівнювали до ворогів народу. Встановлювалося покарання — розстріл з конфіскацією всього майна або позбавлення волі на термін, не менший 10 років, з конфіскацією майна [91].

На межі 20–30-х рр. процес виявлення і покарання *«шкідників»* у середовищі робітників під виглядом боротьби з економічною контрреволюцією почав набирати обертів. Про це свідчать, зокрема, документи Державного архіву Служби безпеки України, які певною мірою дають можливість, по-перше, зрозуміти сценарій, за яким висувалися обвинувачення і здійснювалося правове переслідування робітників, а, по-друге, встановити втрати робітництва внаслідок поширення репресивних заходів.

Згадані документи презентують обвинувальні висновки, підставою до появи яких була діяльність Донецького оперативного сектору ГПУ УСРР, і які відображають просто таки патологічну підозріливість режиму, особливо, якщо врахувати реальний стан справ у промисловості, зокрема у вугільній галузі Донбасу. Згідно з цими висновками всі вади промислового розвитку зумовлювалися підривною діяльністю соціально небезпечних елементів, серед яких опинилися і робітники. Це деякою мірою спростовує думку, що наприкінці 20-х рр. репресії оминали робітництво, а основного удару зазнали управлінці, технічна інтелігенція.

У вересні 1930 р. була ліквідована так звана контрреволюційна повстанська організація «Союз визволення робітників і селян». В обвинувальному висновку у справі цієї організації помітна деяка суперечливість встановлених слідством фактів, окремі розбіжності у свідченнях *«членів організації»*. Так, стверджується, що «Союз» був ідеологічною опорою куркульства, яке повинно було стати головною базою в момент підняття збройного повстання, і разом з тим організаційне ядро цієї організації складали робітники. Зазначається, що після залучення до організації незначної кількості робітників-одинаків, що проявляли невдоволення заходами влади, комітет організації поставив собі за мету розширення організації через охоплення розташованих навколо Луганська населених пунктів [92].

Початок формування організації був віднесений до 1926 р., коли група колишніх червоних партизан і членів компартії, виключених з партії через ідеологічні розходження та *«за різні злочини»*, почала виявляти антирадянські настрої. Період формування організації містив дворічний проміжок, коли частина виключених з партії перейшла на Луганщину і влаштувалася працювати на заводах, де вони спочатку обмежувалися систематичними виступами проти заходів партії і радянської влади. Основна причина, що сприяла утворенню монолітної організації, як це випливало з ходу розслідування, — швидке зростання промисловості, здійснення партією політики ліквідації куркульства на основі суцільної колективізації при активному опорі останнього.

Поштовх до згуртування членів організації надала конференція, що відбулася влітку 1928 р. в Луганську. Деякі з її учасників — колишніх фронтовиків, висловивши один одному свої образи і невдоволення існуючим станом речей, вирішили піти до колишнього есера О.Усатого, щоб поділитися з ним своїм настроєм і шукати виходу з ситуації, що склалася. На квартирі Усатого її господарі, Т.Книш і П.Росляков, прийняли рішення про створення організації. В результаті обробки до організації додалися робітники М.Костенко, Ф.Курінний (колишній член партії) і Плужниченко (колишній комсомолець).

Назва організації та її комітет були затверджені на других організаційних зборах. До комітету увійшли М.Костенко, Плужниченко, О.Усатий, Т.Книш і П.Курінний. За свідченнями Книша, програма організації передбачала таке: встановлюється радянська виборна влада без участі будь-якої партії, в тому числі і комуністичної; армія складається з вільнонайманих при виборних командирах; суд виборний; друк урядовий з дещо обмеженою свободою слова; фабрики, заводи і рудники належать робітникам через виробничі профспілки; земля належить земельному товариству і закріплена за землекористувачами по нормі [93].

Слідство «виявило» організаційну діяльність і методи вербування нових членів організації. Структурною одиницею організації були п'ятірки: кожен член комітету мав свою п'ятірку і виконував обов'язки на певному об'єкті (завод, село і т.п.). За свідченнями П.Рослякова, на заводі ім. Артема була створена група з Т.Книша і Ф.Курінного, а на заводі ім. Жовтневої революції — група на чолі з

П.Курінним, до якої входили також М.Костенко і Грушевський. За свідченнями Усатого, Книш і Плужниченко створили осередок на емальзаводі, а Костенко займався вербуванням і створенням осередків у військовому містечку.

Діяльність організації зводилась до антирадянської агітації на виробництві і в селах. П.Курінний зауважив: *«Я постійно відкрито виступав на зборах проти заходів радянської влади, а також проти рішень партії. Крім виступів на зборах, я дуже часто з гострою критикою виступав і в середовищі окремих груп робітників. Крім цього, я іноді намагався компрометувати окремих членів партії»*. Обвинувачений Риженко визнав свою вину в тому, що *«виступав проти пропозиції про те, що всі повинні підписатися* (на 3-тю державну позику. — *Авт.*)»[94].

Слідство *«з'ясувало»*, що комітет готувався до збройного повстання восени 1930 р., відмовившись від попередніх планів (восени 1928 р., коли проводилась кампанія самообкладання і очікувалося обкладання збільшеним сільськогосподарським податком, та восени 1929 р., коли здійснювалась підготовка до розкуркулювання).

Проте під час слідства зізнання обвинувачених не були підтверджені обгрунтованими доказами, в тому числі й речовими (вилученою зброєю та т.і.). Так, переворот начебто передбачалося здійснити шляхом збройного повстання, а між тим Т.Книш зізнався, що були лише наміри зайнятися вербовкою працівників Луганського патронного заводу [95].

Резолютивна частина обвинувального висновку у справі містила список з 66 обвинувачених, 8 з яких за соціальним походженням або за професією були робітниками:

Усатий Олександр Сергійович, 1877 р. народження, з селян, освіта початкова, за професією покрівельник-муляр, до арешту — помічник завідуючого базою Центрального робітничого кооперативу (ЦРК) у Луганську, колишній есер, згодом боротьбист, не судимий;

Курінний Павло Микитович, народився у 1894 р. у с. Жовте Луганського округу, з робітників, освіта початкова, працював приймальником Луганського ЦРК, колишній член КП(б)У (1925–1930 рр.), не судимий;

Росляков Павло Парфентійович, народився у 1894 р. у с. Н.Богданівка Луганського округу, з селян, освіта початкова, працював бракувальником на заводі ім. Артема (Луганськ), колишній член КП(б)У (1918–1920 рр.), член спілки металістів;

Книш Тимофій Пилипович, народився у 1891 р. у с. Дмитрієвка Старобільського округу, з селян, освіта початкова, працював пакувальником на емальзаводі ім. Артема (Луганськ), колишній член КП(б)У (1917–1922 рр.), був засуджений на 2 роки за розтрату;

Костенко Михайло Йосипович, народився у 1903 р. у с. Дмитрієвка Богучарського повіту, з селян, працював на заводі ім. Жовтневої революції (Луганськ), колишній член КП(б)У, перебував під судом за порушення військової дисципліни.

Курінний Федір Микитович, народився у 1896 р. у с. Жовте Луганського округу, освіта початкова, працював робітником на заводі ім. Жовтневої революції (Луганськ), колишній член КП(б)У;

Генієвський Іван Йосипович, народився у 1908 р. у с. Дяченково Воронезького округу, освіта початкова, працював робітником на спиртзаводі, член ЛКСМУ, не судимий;

Орлов Іван Михайлович, 1897 р. народження, уродженець с. Нижнє Тепле, з торговців, освіта початкова, до арешту деякий час працював на заводі, безпартійний, служив у білій армії, не судимий.

Під час судового розгляду справи з цих 8 осіб винними себе визнали всі, окрім І.Генієвського, якого було *«викрито свідченнями інших»*.

Інший обвинувальний висновок міститься у справі, що складається з 3-х томів і сповіщає про викриття у 1933 р. *«шкідницької, диверсійної і повстанської організації в системі треста «Донбасантрацит»*. Зазначимо, що окремі її *«керівники»* і *«учасники»* (в основному інженери і керівництво тресту) зазнали репресій за «підривну роботу» ще за часів «Шахтинської справи» і процесу «Промпартії». Реанімація і *«розкручення»* цих давніх сюжетів у даному випадку є найкращою ілюстрацією механізму фальсифікації кримінальних справ такого роду, що реально існував.

Як і у попередньому випадку, створення *«контрреволюційних осередків»* в системі тресту «Донбасантрацит», а також у Боківському і Шварцевському рудоуправліннях датувалося 1926–1927 рр. Широке розгортання активної підривної роботи пов'язувалося з організацією на початку 1932 р. згаданого тресту і концентрацією в тресті та рудоуправліннях *«організаторів контрреволюційної роботи»* — достроково звільнених інженерів Бабичева, Єлютіна, Геклера, Малькова та ін., а також нерепресованих її *«активних учасників»* Бейтельспахера, Балабанова, Савичева, Шмідта, Абрамова та ін. [96]

Мета організації формулювалася так: насильницьке повалення радянської влади і відновлення капіталістичного ладу шляхом систематичного підриву економічної могутності СРСР і активної бойової співдії інтервентам. Поряд з цим організація начебто займалася шкідництвом, спрямованим на зрив і дезорганізацію вуглевидобування, а також масовим вербуванням антирадянськи настроєних осіб.

Підставою для арештів, крім вищезазначеного, стали звинувачення в організації повстанських загонів на селі, а також у шпигунській діяльності (повідомлення про стан вугільної галузі і про політичні настрої мас німецького консула у Харкові і за кордоном). Паралельно організація контактувала з *«фашистським резидентом»* Штоффелем, що організовував повстанські загони в німецьких колоніях.

За версією слідчих, організація була досить розгалуженою: контрреволюційні осередки містилися в Хрустальському, Боківському, Чистяківському, Фомінському, Шварцевському, Свердловському рудоуправліннях — на 80 із 102 діючих шахт. Повстанськими загонами охоплювалося до 180 осіб.

За даною справою проходили і робітники, яким відводилася роль низових учасників — виконавців диверсійних актів. І хоча основний контингент завербованих формувався з середовища нижчого технічного персоналу, особливо з-поміж осіб, що обслуговували механізми (переважно з колишніх куркулів, торговців та інших *«соціально ворожих елементів»*), *«зізнання»* засуджених і список тих, кого судила трійка ГПУ УСРР, розширювали коло обвинувачуваних.

Так, обвинувачений Берзін *«зізнався»*, що *«на обов'язки осередкового керівника припадало завербувати надійних і вірних осіб із переважно тих, хто поділяє наші погляди; з таких людей необхідно підбирати осіб з різними кваліфікаціями: слюсарів, ковалів, електриків, гірників і навіть чорноробів»* [97].

Особливістю організаційної побудови було те, що виконавці не завжди знали про мету і завдання організації і зовсім не знали її керівництва, тобто при побудові організації за основу був взятий виробничий принцип; завдяки підпорядкованості по службовій лінії приховувалась підривна робота і зберігалася конспірація. Така організаційна піраміда надавала слідчим можливість враховувати соціальне походження як вагомий фактор схильності обвинувачених до шкідництва, антирадянської налаштованості, опозиційності до влади.

Робітників, яким висувалося обвинувачення у виконанні диверсійних актів (псуванні механізмів, затопленні шахт, здійсненні вибухів тощо), нараховувалося як мінімум 12 осіб: *Т.М.Бжеленко* (слюсар шахти № 151), *І.А.Войнилович* (монтер шахти № 7/8), *А.Д.Деримарко* (електромонтер шахти № 7/8), *В.І.Фішер* (слюсар шахти № 7/8), *О.С.Майборода* (слюсар шахти № 7/8), *М.О.Омельченко* (монтер шахти № 7/8), *Г.Ф.Ємельченко* (монтер шахти № 7/8), *Д.П.Романченко* (слюсар шахти № 152), *П.П.Писанець* (електромонтер шахти № 151), *М.Є.Бережний* (слюсар шахти № 151), *С.А.Курбатов* (монтер шахти № 162), *В.П.Бережний* (слюсар шахти № 162). Більшість з них, окрім Бжеленка, Омельченка, Ємельченка, Курбатова, були селянського походження.

Міра покарання у справі не зазначена, проте вказано, що по відношенню до Фішера, Ємельченка, Романченка, Курбатова, Омельченка та Бережного утримання під вартою замінили на підписку про невиїзд [98].

Відгомоном судового процесу «Промпартії» певною мірою стало обвинувачення тих, хто входив до *«контрреволюційного осередку»* Шварцевського рудоуправління, оскільки на чолі *«осередка»* слідство поставило засудженого у справі «Промпартії» інженера Геклера, який організував його з приходом на посаду помічника головного інженера по капітальному будівництву після дострокового звільнення.

Список обвинувачених досить великий — 34 особи, 19 з яких становили робітники. Дехто з них не визнав себе винним, у проведенні шкідницьких актів та антирадянської агітації, проте лише 3-х робітників звільнили з-під варти під підписку про невиїзд — Серебрянського, Федюшина та Устименка. Серед тих, чию діяльність визнали соціально небезпечною для роботи вугільної галузі, були:

Федюшин А.П., народився у 1878 р. у Курському окрузі, працював слюсарем на шахті «Американка»;

Тимофієв П.П., народився у 1889 р. у с. Новопавлівка Красно-Лучського округу, робітник-слюсар;

Козлов М.М., народився у 1892 р. у м. Лободян Тамбовського округу, з селян-середняків, за спеціальністю столяр, працював десятником будівельного відділу Шварцівського рудоуправління;

Марченко Д.С., народився у 1885 р. у с. Морозово, розкуркулений, працював столяром на шахті № 22;

Марченко А.С., народився у 1883 р. у с. Морозово, з селян-середняків, працював столяром будвідділу Шварцівського рудоуправління;

Зубенко А.П., народився у 1888 р. у с. Новопавлівка, за спеціальністю слюсар, працював на шахті № 17 «біс»;

Фоменко К.М., народився у 1892 р. у с. Новопавлівка, з селян-середняків, коваль;

Колесников О.Я., народився у 1904 р. у с. Новопавлівка, з селян-куркулів, за спеціальністю кріпильник, працював на шахті № 160;

Хільченко В.Р., народився у 1901 р. у с. Новопавлівка, з селян-середняків, був у банді Корсуна, за спеціальністю котельник;

Скрипник П.О., народився у 1892 р. у с. Новопавлівка, з селян, за спеціальністю слюсар, працював на шахті № 17 «біс»;

Загорулько Т.З., народився у 1894 р. у с. Новопавлівка, з селян-середняків, за спеціальністю кочегар;

Устименко Я.Ф., народився у 1904 р. у с. Іванівка, з селян, за спеціальністю слюсар, працював на шахті № 17 «біс»;

Діденко С.Т., народився у 1882 р. у с. Попівка, з селян-куркулів, служив у білій армії, працював на шахті № 17 «біс»;

Кукуншний А.П., народився у 1874 р. у с. Новопавлівка, з селян-середняків, за спеціальністю столяр, працював у Шляхбуді;

Краснобай С.І., народився у 1883 р. у с. Новопавлівка, куркуль, позбавлений виборчих прав, працював кріпильником на шахті № 21;

Медведєв А.Є., народився у 1902 р. у с. Новопавлівка, з селян-куркулів, кріпильник;

Кукуншний О.М., народився у 1881 р. у с. Новопавлівка, куркуль, позбавлений виборчих прав, працював водокачником на шахті № 15;

Бондаренко О.А., народився у 1896 р. у с. Новопавлівка, торговець, позбавлений виборчих прав, працював чорноробом;

Скидан О.М., народився у 1875 р. у с. Новопавлівка, з селян-куркулів, працював сторожем на шахті № 151[99].

4-ий том згаданої архівно-кримінальної справи містив аналогічний опис *«організаційної структури»*, *«злочинної діяльності»* та перелік осіб, *«встановлених як членів і учасників контрреволюційного осередку»* в Боровському рудоуправлінні. На підставі свідчень деяких працівників рудоуправління та

робітників шахт, слідство дійшло висновку, що за 9 місяців 1933 р. було здійснено близько 60 шкідницьких і 300 диверсійних актів, що спричинило невиконання плану вуглевидобутку взагалі (95,7%) і механізованого видобутку зокрема (90,8%) внаслідок низького рівня використання механізмів (84,2%) [100].

Слідчі вважали, що до диверсій залучалися 39 робітників (слюсарі, електрики, намотувальники та ін.), які мали справу з шахтним обладнанням і механізмами і які були в основному класово ворожі і вороже налаштовані до існуючого ладу [101]. Щоправда, серед тих, кого засудили у цій справі за злочини, передбачені статтею 54-ою Кримінального Кодексу УСРР (діапазон звинувачень — від антирадянської агітації і збирання відомостей про настрої робітників і селян за заподіювання шкідництва), було лише декілька робітників:

Юдін Гаврило Кирилович, народився у 1890 р. у с. Ладигіно Жуківського району, за професією колісник, працював на шахті № 13;

Бреєв Андрій Євтійович, народився у 1890 р. у с. Ситрівка Суджайського району, за професією столяр, працював на шахті № 28/29;

Адаменко Костянтин Дмитрович, народився у 1879 р. у с. Боково-Платово Краснолучського району, розкуркулений, за професією візник, працював на Центральній проходці;

Дяченко Тихін Павлович, народився у 1890 р. у с. Боково-Платово, розкуркулений, за професією зарубник, працював на шахті № 1.

Зазначимо, що А.Бреєв і К.Адаменко винними себе не визнали [102], проте це навряд чи покращило їхню долю.

Таким чином, активізація репресивно-каральної системи в УСРР наприкінці 20-х — на початку 30-х рр. була одним з проявів наступу тоталітарного режиму у всесоюзному масштабі. Обмеження елементарної свободи волевиявлення у виробничій та соціально-побутовій сферах створювали спотворену норму життєдіяльності для мільйонів українських робітників. Поступове нарощування обсягів і сфери застосування каральних заходів свідчили про відмову держави регулювати життєдіяльність своїх громадян цивілізованим правовим шляхом.

Зростання виробничого потенціалу країни супроводжувалося по суті антисоціальною політикою моноідеологічного тоталітарного режиму, зокрема, щодо робітництва, і було ознакою дегуманізації відносин влади і тих, чиїми руками здійснювалося промислове будівництво і виробництво. Врешті, перманентний пошук винних — *«класових ворогів»*, *«дезорганізаторів виробництва»*, *«шкідників»* — свідчив про свавілля кримінального судочинства, для якого недотримання правових гарантій стало нормою функціонування.

Примітки

[1] Лебон Г. Психология социализма. — СПб.: Макет, 1996. — С. 10.

[2] Дорошенко В. Сталинские репрессии и новая историческая общность — русский народ // ЭКО. — 1995. — № 12. — С. 144.

[3] Заславский И. Труд и занятость в тоталитарную эпоху: 30–40-е годы // Социалистический труд. — 1990. — № 4. — С. 105.
[4] Вопросы труда на Украине. — 1928. — № 12. — С. 5.
[5] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2722. — Арк. 17.
[6] Там само. — Арк. 70, 71.; Спр. 2742. — Арк. 37; Спр. 2242. — Арк. 27.
[7] Тун Я. За соціалістичну трудову дисципліну. — Х., 1930. — С. 17.
[8] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2242. — Арк. 27.
[9] Там само. — Спр. 2280. — Арк. 24 зв.
[10] Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. 290. — Оп. 1. — Спр. 63. — Арк. 2.
[11] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2314. — Арк. 2.
[12] Там само. — Спр. 3056. — Арк. 55.
[13] Там само. — Спр. 3197. — Арк. 91.
[14] Там само. — Спр. 3056. — Арк. 55; спр. 2342. — Арк. 47.
[15] Там само. — Спр. 2653. — С. 65.
[16] Вопросы труда на Украине. — 1928. — № 4. — С. 12.
[17] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2270. — Арк. 19.
[18] Там само. — Спр. 2523. — Арк. 4 зв.
[19] Вопросы труда на Украине. — 1928. — № 2. — С. 13; № 12. — С. 13.
[20] Там же. — 1928. — № 10. — С. 11.
[21] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр.2314. — Арк. 94.
[22] Там само. — Спр. 2720. — Арк. 38.
[23] Там само. — Спр. 2523. — Арк. 14 зв.
[24] Кодекс законов о труде с изменениями и дополнениями по 1-ое мая 1929 г. — Х.: Юр. изд-во НКЮ УССР, 1929. — С. 14.
[25] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2824. — Арк. 16.
[26] Там само. — Спр. 2720. — Арк. 17, 51.
[27] Там само. — Арк. 55, 63.
[28] Там само. — Спр. 2722. — Арк. 69.
[29] Там само. — Арк. 72.
[30] Тун Я. За соціалістичну трудову дисципліну. — С. 33.
[31] Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926–1932 гг.). Сборник документов и материалов. — К.: Политиздат Украины, 1966. — С.174–175.
[32] Там же. — С. 175–177.
[33] Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. — М., 1957. — Т. 2. — С. 19.
[34] ДАКО. — Ф. 290. — Оп. 1. — Спр. 373. — Арк. 102.
[35] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2890. — Арк. 22.
[36] Там само. — Спр. 3572. — Арк. 76.
[37] ДАКО. — Ф. 2046. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 42.
[38] Тун Я. За соціалістичну трудову дисципліну. — С. 73.
[39] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2890. — Арк. 15.
[40] Там само. — Спр. 2907. — Арк. 28.

[41] Там само. — Спр. 2952. — Арк. 23.
[42] Тун Я. За соціалістичну трудову дисципліну. — С. 75.
[43] Питання праці. — 1930. — № 19. — С. 11.
[44] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 92. — Арк. 152.
[45] Збірник постанов про працю. — Х., К., 1932. — С. 224–230.
[46] Там само. — С. 98.
[47] Кодекс законов о труде с изменениями и дополнениями по 1-ое мая 1929 г. — Х., 1929. — С. 18.
[48] Збірник постанов про працю. — С. 109, 329.
[49] Там само. — С. 506.
[50] Там само. — С. 509.
[51] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3243. — Арк. 10.
[52] Там само. — Арк. 23.
[53] Там само. — Спр. 4227. — Арк. 83.
[54] Там само. — Спр. 5575. — Арк. 25.
[55] Там само. — Спр. 4221. — Арк. 10.
[56] Там само. — Спр. 4227. — Арк. 11.
[57] Там само. — Спр. 4407. — Арк. 52.
[58] Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО). — Ф. 2068. — Оп. 1. — Спр. 386. — Арк. 48–49.
[59] ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 83. — Арк. 259.
[60] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3163. — Арк. 29.
[61] ДАПО. — Ф. 2046. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 34.
[62] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3122. — Арк. 60.
[63] Там само. — Спр. 2952. — Арк. 54.
[64] Там само. — Арк. 13.
[65] Там само. — Спр. 4221. — Арк. 49.
[66] Там само. — Арк. 5.
[67] Збірник постанов про працю. — С. 428.
[68] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5440. — Арк. 9.
[69] Там само. — Спр. 5551. — Арк. 115.
[70] Молотов В. Итоги пятилетки и план 1933 года. — М., 1933. — С. 30.
[71] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2314. — Арк. 39.
[72] Там само. — Спр. 2800. — Арк. 13 зв.
[73] Там само. — Спр. 2890. — Арк. 14.
[74] Там само. — Спр. 2907. — Арк. 21.
[75] Там само. — Спр. 2991. — Арк. 3, 6, 20, 21.
[76] Там само. — Спр. 5482. — Арк. 5.
[77] Там само. — Спр. 2314. — Арк. 52; Спр. 2523. — Арк. 50.
[78] Там само. — Спр. 2523. — Арк. 93.
[79] Там само. — Спр. 2523. — Арк. 50.
[80] Там само. — Арк. 91.
[81] Там само. — Спр.5457. — Арк. 27.
[82] Там само. — Спр. 2206. — Арк. 243.

[83] Там само. — Спр. 2507. — Арк. 90.
[84] Там само. — Спр. 2987. — Арк. 19.
[85] ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 1582. — Арк. 8а.
[86] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2991. — Арк. 20, 21, 25.
[87] Там само. — Спр. 2907. — Арк. 43.
[88] ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1226. — Арк. 45.
[89] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4227. — Арк. 16.
[90] Там само. — Спр. 6210. — Арк. 2.
[91] ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 1784. — Арк. 339, 340; Сборник законов СССР. — № 62. — С. 360.
[92] Державний архів Служби безпеки України. — Спр. 61. — Арк. 7.
[93] Там само. — Арк. 11.
[94] Там само. — Арк. 22.
[95] Там само. — Арк. 26.
[96] Там само. — Спр. 85. — Т. 1. — Арк. 1.
[97] Там само. — Арк. 11.
[98] Там само. — Арк. 79.
[99] Там само. — Т. 2. — Арк. 48–63.
[100] Там само. — Т. 4. — Арк. 38.
[101] Там само. — Арк. 51.
[102] Там само. — Арк. 86, 87, 96–98.

Віктор Прилуцький
(Київ)

ОПІР МОЛОДІ ПОЛІТИЦІ БІЛЬШОВИЦЬКОГО РЕЖИМУ ТА РЕПРЕСИВНІ ЗАХОДИ ПРОТИ НЕЇ В УСРР (1928–1936 рр.)

Роки, коли в Українській СРР остаточно утвердився тоталітарний лад, були одним з найдраматичніших періодів у житті українського народу. Глибокі деформації в усіх сферах життя суспільства, що відбулися в той час, ми відчуваємо й сьогодні. Протягом останнього десятиріччя завдяки зусиллям вітчизняних і зарубіжних істориків зроблено значний крок у вивченні історії України в період утвердження тоталітарної системи. Але ця складна багатопланова тема безперечно потребує подальшого дослідження. До цього часу залишається маловивченою така важлива проблема, як опір політиці правлячого режиму, зокрема з боку молоді. Автор на основі архівних документів намагається висвітлити це питання.

Молодь завжди відігравала помітну роль в житті суспільства, особливо на переломних етапах його розвитку. Цілком природно, що, здійснюючи *«революцію зверху»*, правлячий тоталітарний режим прагнув залучити для досягнення своїх цілей молоде покоління.

Так, він намагався якнайширше використати молодь при проведенні хлібозаготівельної кампанії 1928 року, яка була по суті першим кроком у політиці воєнно-комуністичного наступу на селянство. Подекуди це йому вдалося. Але, як зазначалося в документах того часу, *«не легко довелося осередкам переборювати той настрій, що спостерігався як серед деяких комсомольців, так і безпартійного селянства в зв'язку з самооподаткуванням»*, *«в самооподаткуванні роль осередків була незначна»* [1]. Було чимало випадків, коли збори по самооподаткуванню зривалися або приймалися *«неправильні»*, *«помилкові»* рішення.

Переважна більшість селянської молоді була незадоволена політикою правлячого режиму на селі. Деякі молоді селяни не тільки висловлювалися проти хлібозаготівельної кампанії, а й намагалися чинити їй опір. Значно зросла активність *«куркульської»* молоді. Згідно з повідомленнями, що надходили до ЦК ЛКСМУ, вона робила спроби взяти молодь під свій вплив: активно відвіду-

вала збори (навіть дівчата, які раніше жодної участі в них не брали), намагалася або їх зірвати, або провести свої рішення; розповсюджувала чутки тощо [2].

Як свідчать матеріали керівних комсомольських органів, невдоволення заходами з хлібозаготівель набули масового поширення серед молоді, в т.ч. серед членів ЛКСМУ, в Харківському, Полтавському, Дніпропетровському та інших округах УСРР. Наприклад, Тульчинський ОК ЛКСМУ повідомляв, що в с. Лугове Джулінського району комсомолець-голова сільради зриває роботу з хлібозаготівель, мотивуючи тим, що хліба в селі немає. В с. Шумилово того ж району комсомольці відмовились влаштувати показовий суд над «хлібним спекулянтом». У Білоцерківському окрузі секретар осередку с. Завадівка Володарського району вів *«агітацію як серед селян, так і серед комсомольців проти хлібозаготівель»* [3].

Так звані «селянські» настрої були поширені і серед інших верств молоді, в тому числі серед військовослужбовців. За повідомленням Політуправління Українського військового округу (ПУ УВО) в 1-му кварталі 1928 р. серед військових комсомольців було зареєстровано 230 випадків активного виявлення *«селянських настроїв»*, зокрема 142 випадки *«незадоволення політикою партії на селі в зв'язку з продовольчою програмою»*. З цієї причини 20 червоноармійців добровільно вийшли з лав комсомолу [4].

Можна вважати, що внаслідок зміни курсу більшовицького партійно-державного керівництва, особливо по відношенню до селянства, політичні настрої та орієнтири значної частини молоді почали змінюватися, зросла її громадсько-політична активність. Якщо раніше молоді люди цілком лояльно ставилися до правлячого режиму і були далекі від політичного життя, то у 1928–1929 рр. багато хто з них починає висловлюватися проти заходів більшовицького керівництва, а іноді намагається чинити опір існуючій владі.

Свідченням цього є значне збільшення кількості виявлених органами ГПУ «антирадянських» організацій і груп молоді. Відтворити справжню картину опозиційного молодіжного руху надзвичайно складно. Більшість джерел про діяльність «антирадянських» угруповань ще й досі залишаються недоступними для широкого загалу дослідників. Ті ж документи, які пощастило знайти автору, навряд чи можна вважати достатньо повними і об'єктивними.

Згідно з документами комсомольських та каральних органів у 1928–1929 рр. на селі діяло чимало підпільних молодіжних угруповань. Так, повідомлялося, що в трьох селах Липовецького району на Вінниччині було створено організацію молоді, яка мала назву «Народна партія визволення України» (НПВУ), а в Цебельківському районі на Одещині — «Спілку молоді», до якої входило 8 осіб на чолі з секретарем сільради [5]. У с. Олександрівка Покровського району Запорізького округу виникло угруповання молоді, яке мало свого голову, секретаря, друковані видання, членські книжки.

На хуторі Південна Долина Попаснянського району Артемівського округу органи ГПУ заарештували групу молоді, *«що поставила за мету створення щось на зразок селянської спілки»*. Їх звинуватили в тому, що вони

вербували нових членів, підкреслюючи пригнічення селян податками; намагалися придбати зброю; намітили пограбувати касу, райміліцію. «Контрреволюційну» групу молоді було виявлено також у Березнегуватському районі Херсонського округу [6].

В одному з сіл Макарівського району на Київщині під керівництвом вчителя діяла *«куркульська група молоді»*, яка випустила 2 номери підпільної газети «За мати Україну». В с. Забули того ж району також організувалось молодіжне угруповання, дії якого мали політичний характер [7]. У Білоцерківському окрузі ГПУ ліквідувало підпільну *«петлюрівську»* організацію «Комітет визволення України», в діяльності якої брали участь деякі комсомольці. *«Антирадянське»* угруповання молоді утворилося в с. Білозірка Мелітопольського округу. А в с. Козацьке Звенигородського району Уманського округу колишній секретар осередку ЛКСМУ організував групу молоді, яка здійснювала *«антирадянську»* роботу по зриву хлібозаготівель [8].

Зараз важко судити, наскільки всі ці повідомлення відповідають дійсності. Скоріше за все значна частина справ про *«контрреволюційні угруповання»* була сфабрикована. Але те, що серед селянської молоді в цей період ширилося невдоволення політикою правлячого режиму і вона намагалася створювати гуртки та групи, не викликає сумніву.

Як і у попередні роки, досить поширеними «антирадянські» молодіжні угруповання були серед молоді, що вчилася. Так, за даними, що надходили до ЦК ЛКСМУ, в 1928 р. у Білоцерківському педагогічному технікумі існувала *«шовіністична Полуботківська громада»* [9], а у Полтавському сільськогосподарському технікумі — «Петлюрівська спілка української молоді» [10]. Широкого розголосу набуло викриття комсомольським осередком у мехшколі Ілінецького району Вінницького округу «Української національної організації молоді» (УНОМ), до якої входило 18 учнів [11].

У квітні 1929 р. органи ГПУ заарештували 7 студентів старшого курсу Чернігівського сільськогосподарського технікуму, яких було звинувачено у створенні *«контрреволюційної петлюрівської»* групи «Товариство визволення селян» [12].

У березні 1929 р. на нараді в ЦК ЛКСМУ повідомлялося, що за даними ГПУ серед значної частини студентства існує глибоке невдоволення і навіть угруповання по цілому ряду округів. У Харкові, Києві, Чернігові, Кам'янець-Подільському «ворожі» сили об'єдналися в угруповання, що налічують в 5–7 інститутах по 30 осіб, яких *«іноді доводиться заарештовувати, оскільки справа доходить до зв'язку з закордоном»* [13].

Представники української діаспори стверджують, що в цей період в УСРР діяли такі таємні політичні організації молоді: «Буревісник» у Києві, студентський гурток «Драгоманівці», група «Смерть або Вільна Україна», організація в педагогічному технікумі у Харкові, а також угруповання в Одесі, Полтаві та інших містах республіки [14].

Особливе місце серед подібних організацій займає «Спілка української молоді (СУМ)». У багатьох зарубіжних виданнях стверджується, що ця органі-

зація дійсно існувала, мала широку мережу осередків та тисячі членів. Автор вважає, що це така ж вигадка, як і відповідні сфабриковані звинувачення, висунуті свого часу на процесі СВУ-СУМ.

Але не викликає сумніву існування серед студентської молоді гуртків і груп, до яких входили юнаки та дівчата, опозиційно настроєні до правлячого режиму. Наприклад, у Київському інституті народної освіти (ІНО), де навчалися керівники міфічної *«фашистської»* організації СУМ, згідно з доповідною запискою до ЦК ВЛКСМ були розвинуті націоналістичні настрої: *«В наукових гуртках збираються представники реакційних груп і заявляють — «Ми представники українського народу і культури»* [15].

Були спроби організувати підпільні групи і серед армійської молоді. За повідомленням ПУ УВО на початку 1928 р. у 138-му полку було виявлено 11 командирів відділень з «відверто селянсько-куркульською психологією і шовіністичним ухилом». Деякі з них домовилися організувати увесь молодший командний склад для боротьби з радянською владою, а в разі невдачі піти в ліс [16]. Подібні угруповання існували і в інших частинах Червоної Армії та військових учбових закладах.

Не припиняли свою діяльність підпільні троцькістські та децистські угруповання, серед членів яких було чимало молоді. Лише в Одесі троцькістська організація нараховувала в своїх лавах 62 колишніх комсомольця. Вона охоплювала своїм впливом 19 підприємств та 5 вузів міста. В Артемівську було розкрито групу троцькістів, до якої входило 6 комсомольців і 3 кандидати в члени партії [17].

Дніпропетровський ОК ЛКСМУ ухвалив виключити з лав комсомолу групу з 9 осіб, що проводили опозиційну роботу: розповсюджували серед молоді троцькістські документи, організовували опозиційні гуртки, підтримували зв'язок з іншими містами і ставили за мету організацію троцькістського комсомолу [18].

У квітні 1929 р. органи ГПУ розкрили і заарештували молодіжну троцькістську групу в комуні К.Маркса Доманівського району Первомайського округу. Її члени отримували з Москви «антирадянські» листівки та літературу, які розповсюджували серед комунарів та селян навколишніх сіл. Вплив цієї групи поширювався далеко за межі комуни [19].

Партійна опозиція знаходила підтримку серед студентів Харкова, Києва та інших міст. Згідно з інформацією ГПУ в УСРР до 1929 р. в організаціях троцькістів молодь становила близько 40 % учасників. Наведені дані свідчать, що у 1928–1929 рр. підпільний рух набув певного розвитку серед молоді УСРР.

Навесні 1930 р., виступаючи на нараді в ЦК ЛКСМУ, голова ГПУ УСРР В.Балицький повідомив, що лише у 1929 р. за участь в *«антирадянських»* організаціях і групах було заарештовано 2221 юнаків і дівчат [20]. Значна частина таких угруповань була міфічною, а справи проти їх членів сфабрикували каральні більшовицькі органи.

Але все ж підпільний молодіжний рух існував. На відміну від періоду НЕПу він мав свої особливості. Якщо раніше «антирадянські» угруповання діяли головним чином в містах, то тепер багато їх виникає на селі, і навіть у Червоній Армії. Змінюється певною мірою і політична спрямованість підпільного молодіжного руху. В роки НЕПу переважали групи лівокомуністичного та анархістського спрямування. З 1928 р. більшість з них характеризуються вже як «куркульські», «націоналістичні», вони відбивають настрої українського селянства та інтелігенції.

Як і в попередні роки, значна частина молоді УСРР перебувала під впливом неполітичних об'єднань, передусім релігійного спрямування. За даними вибіркових обслідувань у релігійних організаціях і сектах від 20 до 35% складали юнаки та дівчата [21]. Українська молодь входила головним чином до громад автокефальної церкви та різних сект. Найбільшу підтримку релігійно-сектантський рух мав серед польської та німецької молоді, де він був справді масовим. Релігійно-католицькі гуртки діяли в кожному польському селі, а в деяких їх налічувалося по декілька. Тільки в Проскурівському окрузі у 1929 р. було майже 100 молодіжних гуртків «Ружанців» і «Тертіарців», що об'єднували близько 1400 юнаків і дівчат. Тисячі молодих людей охоплювали своїм впливом релігійні гуртки у німецьких колоніях [22].

Багато молодих селян-українців об'єднували драматичні, хорові, музичні гуртки. В їх репертуарі переважали українські класичні п'єси, народні пісні, які в комсомольських документах характеризуються як *«націоналістичні»*, *«козацько-шовіністичні»*. За визначенням комсомолу в гуртках всюди збираються *«націоналістичні і антирадянські елементи села, яких позбавлено права голосу, викинуто з вузів і профшкіл»* [23]. Іноді вони перетворювалися на *«націоналістичні куркульського типу організації молоді»* [24].

У містах насамперед серед студентської молоді було чимало літературних гуртків, наприклад ім. М.Драгоманова у Києві. Їх члени вітали «Сонячну машину» В.Винниченка, інші *«крамольні»* твори: організовували вечори, на які запрошували неокласиків, т.зв. *«попутників»*.

Отже, незважаючи на репресивні заходи правлячого режиму, майже зниклий у попередні роки небільшовицький рух молоді продовжував існувати в УСРР і у 1928–1929 рр. Під впливом об'єднань різного спрямування перебувало чимало юнаків і дівчат.

Зміна партійно-державного курсу в соціально-економічній сфері супроводжувалася поворотом і в суспільно-політичному житті. В країні нагнеталася атмосфера підозрілості та істерії, почалося *«полювання на відьом»*. Це відчула на собі і молодь, яку правляча партійно-державна верхівка намагалася найактивніше залучити до боротьби з *«класовим ворогом і опортуністами»*.

Натхненником цієї боротьби став *«найкращий друг радянської молоді»* Й.Сталін. На VIII з'їзді ВЛКСМ (травень 1928 р.) він заявив: *«Невірно, що у нас вже немає класових ворогів, що вони побиті і ліквідовані. Ні, товариші, наші класові вороги існують. І не тільки існують, але й ростуть, намагаю-*

чись виступити проти Радянської влади». Він запровадив гасло: *«Підніматибойову готовність робітничого класу проти його класових ворогів»* [25]. Отже, цю готовність повинен був демонструвати й комсомол.

Виконуючи вказівки вождя, ЛКСМУ активно включилася в боротьбу з відхиленнями від генерального курсу партії. Класова боротьба, непримиренність до ворогів та опортуністів стали своєрідним лейтмотивом 1-ої Всеукраїнської конференції комсомолу, яка пройшла у червні 1929 р. Ні на одному з попередніх комсомольських форумів темі класової боротьби не приділялося стільки уваги. Нею пронизана більшість виступів і резолюцій конференції. Називалися і конкретні результати цієї боротьби. Так, представник Херсонської делегації повідомив, що ними викрито три контрреволюційні молодіжні організації.

В резолюції доповідь «Про чергові завдання партії» зазначалося, що *«вся робота комсомолу, ще більшою мірою ніж досі, проходитиме під знаком дальшої мобілізації мас молоді на боротьбу з класовим ворогом, правою небезпекою та ухилами як у партії, так і, в першу чергу, в комсомолі»* [26].

Хлібозаготівельна кампанія 1928 р. показала, що чимало комсомольців не згодні з поворотом у політиці партійно-державного керівництва. Пояснюючи це засміченістю лав спілки та проникненням туди класово-ворожих елементів, ЦК ВЛКСМ оголосив у комсомолі чистку. Постановою від 11 лютого 1929 р. ЦК ВКП(б) схвалив це рішення. У березні пленум ЦК ЛКСМУ затвердив відповідну резолюцію, в якій настійно вимагав «проведення чистки сільських, радянських та вузівських осередків від соціальночужих елементів, що розкладалися та випадково пролізли» [27].

Головна увага під час чистки була зосереджена на виключенні з комсомолу *«куркулів»* та *«куркульських дітей»*. Але під неї потрапляли не тільки *«класовочужі елементи»*. В матеріалах ЦК ВЛКСМ зазначалося, що під час чисток комсомольці нерідко почувалися як на суді, перевірка проводилася за зачиненими дверима, рішення оголошувалися на зборах лише для того, щоб повідомити про них, вони не затверджувалися комсомольцями. При проведенні у березні–квітні 1929 р. чистки Кам'янецької організації Запорізького округу з лав ЛКСМУ було виключено майже 30% її членів [28]. Хоча в подальшому це рішення і було скасовано, але результати чистки Кам'янецької організації дають уявлення про атмосферу, в якій проводилося очищення лав комсомолу.

Події 1928–1929 рр. можна вважати своєрідною прелюдією *«великого перелому»* на селі. Справжня *«революція зверху»* розпочалася після листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б), який проголосив перехід до суцільної колективізації.

Проведення насильницької колективізації, розкуркулення, наступ на церкву надзвичайно загострили політичну ситуацію на селі, поставили його на межу громадянської війни. Тільки з 20 лютого по 2 квітня 1930 р., за даними ГПУ, в УСРР відбулося 1716 селянських виступів. Найбільше ними були охоплені західні округи, перш за все Шепетівський — 251 виступ [29]. У Тульчинському, Могилів-

ському і Вінницькому округах вони мали місце в 343 сільрадах. Причому, в 73 з них супроводжувалися вигнанням активу і ліквідацією радянської влади, а у 81 — збройними виступами [30]. Найчастіше опір селян мав форму т.зв. *«бабських бунтів»*, але в багатьох місцях вони переростали в збройні повстання.

Значна частина молоді (і не тільки заможної) виявила помітну активність під час антиколгоспних виступів. Як повідомляли місцеві комсомольські керівники, в Тульчинському окрузі молоді селяни, особливо дівчата, виступали на боці *«волинщиків»*. У Проскурівському окрузі в усіх *«волинках»*, демонстраціях, процесіях була дуже активна польська молодь [31]. В оперативних повідомленнях ГПУ УСРР досить часто в ролі *«бунтівників»* виступав натовп *«жінок і молоді»* або *«жінок і підлітків»*.

Так, 3 березня в слободі Краснопілля Сумського округу відбулася демонстрація, в якій брали участь близько тисячі жінок та підлітків, що переросла у повстання, підтримане селянами навколишніх сіл [32]. У с. Нучополи Судновського району Шепетівського округу юрба жінок та молоді примусила втекти з села членів бригади з колективізації [33].

Крім масових селянських виступів, хвиля яких до квітня 1930 р. в основному спала, опір правлячому режиму набував й інших форм. Помітну роль у ньому відігравала молодь. Не припинялася діяльність *«антирадянських»* молодіжних угруповань. У Мелітопольському окрузі їх виявили у Ново-Троїцькому і Генічеському районах [34]. У Кішенському районі Кременчуцького округу ГПУ ліквідувало українську «контрреволюційну» організацію молоді, завданням якої було розповсюдження контрреволюційних відозв, антирадянська агітація та підготовка збройного повстання. Програмна мета — утворення української держави на зразок УНР і створення селянських спілок [35].

У ніч на 22 лютого у с. Марефі Краснокутського району на Харківщині було заарештовано групу молодих селян, яким інкримінувалася підготовка нападу на арештантське приміщення у м. Красний Кут і створення *«банди»* [36]. У березні в Дунаївецькому районі Кам'янець-Подільського округу органи ГПУ заарештували членів *«контрреволюційної»* організації молоді на чолі з вчителем та секретарем комсомольського осередку. Їх звинуватили у прагненні *«повалення радвлади через повстання і утворення на Україні демократичної народної республіки»* [37].

По селах і містах республіки розповсюджувалася значна кількість листівок, спрямованих проти політики правлячого режиму. Тільки з 1 березня по 7 травня 1930 р. органи ГПУ УСРР вилучили 372 листівки у 1048 екземплярах [38]. Чимало з них було адресовано молоді. Наприклад: *«Товариство молодь! Незаможницька, бідняцька та середняцька молодь... не слухай комуністів і комсомольців... це зрадники трудящих... Молодь до зброї!... Бий комуністів і комсомольців!»* (с. Турчинці Юринецького району Проскурівського округу) [39]. *«Молодь! ... Збирайтеся по вечорах на наради і присвячуйте їх визволенню своєї рідної України»* (с. Матвіївка Жовтинського району Кременчуцького округу) [40].

У багатьох випадках авторами «антирадянських» листівок вважалися юнаки та дівчата. Чимало з них були заарештовані. У с. Веселе Межевського району Дніпропетровського округу за «антирадянський» вірш заарештували 3-х молодих людей. У с. Грузьке Бишевського району у 16-річного юнака було вилучено 22 примірники листівок, ще 50 він встиг розповсюдити. В Ізюмському окрузі був заарештований колишній комсомолець І.Дубовий — автор «антирадянського» звернення [41].

Багато молодих людей боролися з існуючою владою зі зброєю в руках у складі *«банд»*. У лютому 1930 р. у с. Терповому Вовчанського району Харківського округу було ліквідовано збройну групу на чолі з 20-річним сином *«куркуля»*, що складалася головним чином з молоді [42]. У тому ж місяці у Ніжинському окрузі *«зграя бандитів (більшість куркульських синків)»* напала на Кобижський райвідділ міліції, обеззброїла міліціонерів, звільнила 10 заарештованих та забрала зброю [43].

Про активну участь молоді у збройній боротьбі свідчать матеріали політкомісії з розгляду слідчих справ: значну частину осіб, засуджених до розстрілу, становили молоді люди. Так, Д.Никитюк (20 років) і В.Симолюк (21 рік) з с. Сморсики на Житомирщині звинувачувалися в тому, що *«брали активну участь у «волинці» проти колективізації у березні 1930 р., забили голову та члена колгоспу»* [44]. До вищої міри покарання було засуджено також 10 селян віком від 20 до 27 років у с. Тарасівка Зінківського району Полтавського округу, яким інкримінували вбивство активіста, знищення колгоспного майна через підпал. Такий же вирок отримали юнаки з Глухівського району, обвинувачені в тому, що *«тероризували населення та організували вбивство сільських активістів»* [45].

Насильницька колективізація і розкуркулення викликали невдоволення і протидію й у інших верств молоді. Найбільш небезпечними для правлячого режиму були антиколгоспні настрої серед армійської молоді. Крім численних висловлювань з осудом політики партійно-державного керівництва на селі, органи ГПУ відзначали і діяльність «куркульських» угруповань у частинах та підрозділах Червоної Армії. Так, у 43-му полку 15-ї дивізії було виявлено 2 таких угруповання, одне з яких у складі 4-х червоноармійців *«ліквідовано шляхом арешту»* [46]. У 46-й дивізії група з 3-х червоноармійців вела *«антирадянську агітацію»*. Їх розмови зводилися до організації селянських спілок. У 295-му полку 99-ї дивізії було виявлено групу з 10 червоноармійців, які в своєму колі вели бесіди про те, що селян пограбували, *«вони залишилися голі й босі»* [47].

Траплялися випадки відмови брати участь у каральних акціях. Так у м. Ладижині, отримавши наказ розігнати юрбу шаблями, *«група червоноармійців заявила, що Радянська влада знову повторює 1905 рік»* [48].

Були спроби чинити правлячому режиму й збройний опір. Наприклад, 3 червня 1930 р. четверо командирів відділень (усі родом з Хмельницького району на Вінниччині) покинули зі зброєю свою частину у м. Литино. Захоп-

лені зненацька переслідувачами, вони вимушені були здатися. На допитах червоноармійці заявили, що їх метою було *«піти зі зброєю в руках допомогти селянам позбутися грабунку Радвлади»* [49].

Антиколгоспний рух на селі не припинявся і у 1931 р. Як і раніше, помітну роль у ньому відігравала молодь. 7 липня, приміром, мав місце антиколгоспний виступ у найбільшому селі Могилів-Подільського району Озаринці, в якому взяло участь близько 700 чоловік, *«головним чином жінки та молодь»* [50].

Особливо загострилася ситуація на селі в зв'язку з проведенням хлібозаготівель. У Баштанському районі на цьому грунті було вбито голову Пісківської сільради. Групу, що здійснила цей акт, очолювали студент Харківського агрономічного інституту та секретар комсомольського осередку. В селах Баштанці та Пісках було розповсюджено листівки, в яких вони агітували проти хлібозаготівель та закликали населення до повстання *«за хліб, землю та волю»*. Одночасно, за повідомленням Великоолександрівського РПК, на території району діяла *«банда»*, до якої входили молоді селяни, головним чином діти розкуркулених [51].

Судові органи продовжували виносити селянам смертні вироки за *«терористичну діяльність»*, *«контрреволюційну агітацію»*. Значна частина злочинців — молоді люди. Наприклад, братів Куликів Макара (20 років) та Федора (18 років) до вищої міри було засуджено за підпал колгоспної соломи, Гостаря Петра (23 роки) — за підпал клуні голови сільради, Оришка Івана (24 роки) — за підпал майна активіста. (Усім розстріл замінили на 10 років ув'язнення) [52].

Опір політиці правлячого режиму мав місце і серед міської молоді. Як завжди, досить активними були юнаки та дівчата, що вчилися. У Вінниці в одній із шкіл було виявлено групу учнів, що провадили «контрреволюційну роботу». У Шаргородському районі у ФЗО цукрового заводу також розкрили «антирадянську групу», яка вела *«агітацію проти заходів радянської влади на селі, закликала до повстання»* [53]. За повідомленням транспортного відділу ГПУ серед учнів залізничних ФЗУ у Дніпропетровську, Люботині та інших містах *«є ряд угруповань антирадянського характеру»*, *«розповсюджуються листівки»* [54].

Отже, молодь не стояла осторонь масового антиколгоспного руху, який охопив УСРР у 1930–1931 рр. Навпаки, у багатьох випадках юнаки та дівчата брали у ньому найактивнішу участь. Чимало з них поплатилися за це свободою і навіть життям.

Насильницька колективізація і розкуркулення призвели до дезорганізації і деградації сільськогосподарського виробництва. Криза колгоспного ладу в УСРР позначилася на хлібозаготівлях 1932 р., які було зірвано. Партійно-державне керівництво вимагало від комсомолу спрямувати всі зусилля на боротьбу за виконання хлібозаготівельного плану. Проте хлібозаготівельна кампанія викликала незадоволення серед значної частини молоді. Навіть багато комсомольців розуміло, що виконати хлібозаготівельні плани неможливо. Центральний орган ЦК ЛКСМУ «Комсомолець України» інформував, що ряд комсомольських організацій Артемівського району *«правоопортуністично»*

поставився до хлібозаготівельної кампанії. В одному з найбільших сіл району Покрівці частина комсомольців проголосувала проти прийняття планів хлібозаготівель, мотивуючи тим, що вони нереальні. В Зінківському районі в ряді осередків також відчувалося *«опортуністичне зневір'я і відверте скиглення про нереальність плану»* [55].

У своїй постанові «Про участь комсомолу у виконанні плану хлібозаготівель» (23 вересня 1932 р.) ЦК ЛКСМУ визнав, що більшість комсомольських організацій села *«явно незадовільно»* працюють над його виконанням, а серед окремих комсомольців, і навіть осередків поширені «відверто опортуністичні» настрої [56]. 30 жовтня 1932 р. ЦК ЛКСМУ прийняв ще одну постанову, в якій зазначив вкрай незадовільну роботу комсомольських організацій (передусім Харківської, Дніпропетровської і Донецької) по виконанню плану хлібозаготівель.

Особливо загострилася ситуація на селі після 30 жовтня, коли почала діяти надзвичайна хлібозаготівельна комісія на чолі з В.Молотовим. До здійснення надзвичайних драконівських заходів, запроваджених цим органом, залучався й комсомол. Однак багато молоді, зокрема комсомольців, виступали проти цього, не хотіли брати участь у грабунку селян. У документах керівних комсомольських органів та у комсомольській пресі наводилася значна кількість фактів, коли молоді люди говорили про нереальність хлібозаготівельних планів, чинили *«саботаж»* хлібозаготівлям.

Так, на зборах харківського комсомольського активу генеральний секретар ЦК ЛКСМУ С.Андреєв звернув увагу на такі *«зрадницькі дії»: «Комсомольці осередку «Зірка Революції» Тростянецького р-ну намагалися зірвати виконання плану хлібозаготівель, підбурювали голову колгоспу, щоб він не виконував плану. У с. Яремівка Вовчанського р-ну секретар осередку... всю увагу зосередив на боротьбі проти хлібозаготівель. Секретар осередку колгоспу ім. III Вирішального Хорольського району став на шлях розкладу осередку, організував групу комсомольців, які систематично виступали проти плану хлібозаготівель»* [57].

Канівський РК ЛКСМУ інформував, що в ряді осередків району їх секретарі і рядові комсомольці були *«першими організаторами саботажу»* [58]. Секретар Чернігівського ОК ЛКСМУ писав С.Андреєву, що в області є *«масові випадки відмови від участі у хлібозаготівлях, більша частина з них мотивує, що не хоче грабувати селян»* [59].

Майже щодня таврував *«зрадників»* та *«опортуністів»* ЦК ЛКСМУ. Зокрема, він так описував становище у Терпенівському районі Дніпропетровської області: *«Секретар райкому Логінов робить «науково-обгрунтований» висновок, що в районі хліба мало. Не дав згоду організувати комсомольців на організацію червоних валок ім. Жовтневих свят»* («Комсомолець України», 11 листопада 1932 р.). А у Харківській області деякі секретарі колгоспних осередків *«виступили в ролі куркульських агітаторів, галасували про нереальність планів»* («Комсомолець України», 27 листопада 1932 р.).

У газеті публікувалися «списки зрадників». Розповідалося про секретарів осередків та комсомольців Якимівського району на Дніпропетровщині, які *«злигалися з класовим ворогом — куркулем і в унісон йому досі співають куркульську пісню про неможливість виконання плану хлібозаготівель»* («Комсомолець України», 12 грудня 1932 р.).

І хоча у багатьох випадках тавро *«зрадника»* навішували лише за невиконання плану хлібозаготівель, безумовно, значна частина молоді була незгодна з антинародною хлібозаготівельною політикою правлячого режиму, намагалася чинити їй опір. Щоправда, він мав головним чином пасивний характер. Молоді люди висловлювалися про неможливість виконання хлібозаготівельного плану, відмовлялися від участі або мляво діяли під час хлібозаготівель. Так званий *«саботаж»* зводився до того, що молоді селяни намагалися допомогти залишити на селі хоча б мінімум хліба чи іншого їстівного.

Правлячий режим пояснював небажання комсомольців брати участь у його злочинах проти українського села засміченістю лав комсомолу України. Тому ЦК ЛКСМУ в постанові від 21 листопада 1933 р. прийняв рішення *«провести чистку ряду сільських комсомольських організацій, де особливо викрилося зрощення комсомольців із куркульством, петлюрівщиною, зрада окремих комсомольців, інтересів пролетарської держави та колгоспного руху... Чистка повинна звільнити комсомол від класовочужих елементів, що розклалися, від тих, хто не бореться за виконання планів хлібозаготівель...»* [60].

Чистку намітили провести передусім у місцях, що особливо відставали у виконанні планів хлібозаготівель: Снігурівському і Фрунзівському районах Одеської області; Солоненському, Васильківському і Велико-Лепетихінському районах Дніпропетровської області, комсомольські організації яких *«явно сприяють саботажу, а ряд осередків КСМ навіть очолює куркульський саботаж»*. Такі звинувачення, висунуті під час чистки, могли призвести не тільки до виключення з лав ЛКСМУ, але й до арешту.

Наведемо лише декілька з численних фактів. У Велико-Лепетихінському районі перевірили 36 секретарів осередків, 22-х з них зняли з роботи, а 20-х ще й виключили з комсомолу з такими формулюваннями: І.Прокоф'єв, секретар осередку с. Н.Рогачин, — організував зрив хлібозаготівель, підривав колгоспне будівництво; О.Лещенко, член бюро осередку, секретар правління колгоспу, — організував саботаж хлібозаготівель [61]. У Снігурівському районі секретар осередку с. Баратовки Олейленко організував групу комсомольців, які боролися проти хлібозаготівель; з 17 комсомольців, що проходили чистку, 13 були виключені з комсомолу [62]. Найвищий відсоток виключених був у Васильківському районі: з 1600 комсомольців 607 *«вичистили»* з лав ЛКСМУ [63]. Всього у 5 районах було виключено 1314 комсомольців (30,9%) [64].

Чистки, хоча у менших масштабах, проводилися й в інших областях. За постановою Київського ОК ЛКСМУ було вирішено провести чистку 12 осередків у 8 районах Київщини [65], а за постановою Харківського ОК ЛКСМУ —

3-х осередків с. Кам'яні Потоки Кременчуцького району [66]. Крім того, сотні членів ЛКСМУ було виключено з його лав там, де чистка офіційно не проводилася. Наприклад, у деяких осередках Кобеляцького району Харківської області кількість виключених становила по 5–8 осіб [67].

Репресивні заходи не оминули й комсомольське керівництво середньої ланки. Так, за постановою Харківського ОК ЛКСМУ за *«дворушництво»*, *«проведення куркульської лінії»* зняли та виключили з лав комсомолу секретаря Кобеляцькою РК Коробченка [68]. Згідно з постановою ЦК ЛКСМУ *«за саботаж хлібозаготівель»* така ж доля спіткала секретаря Баштанського РК Одеської області Шапчинського (пізніше його було віддано під суд) [69]. За 6 місяців до лютого 1933 р. було замінено 182 секретаря райкомів ЛКСМУ. Як зазначав генеральний секретар ЦК ЛКСМУ С.Андреєв, багато з них *«опинилися в таборі наших ворогів і разом з ними іноді вели боротьбу під буржуазно-націоналістичними гаслами»* [70].

Більшовицька каральна машина працювала на всю потужність. Тисячі голодних селян, серед яких було багато молоді, навіть підлітків, засудили за сумнозвісною постановою від 7 серпня 1932 р. Тільки з 25 листопада по 31 грудня 1932 р. суди винесли 1113 смертних вироків [71]. На Україну насувався жахливий голодомор, жертвою якого стали сотні тисяч юнаків та дівчат.

Правлячий режим ставив перед молоддю завдання боротися з *«класовим ворогом»* у лавах комсомолу і навіть більшовицької партії. На листопадовому 1933 р. об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У С.Андреєв повідомив, що протягом року була здійснена «велика робота по очищенню лав ЛКСМУ і керівних кадрів від класовочужих елементів». Разом з тим він зауважив: *«Думати про те, що ми вже всіх класовочужих елементів вишибли з наших лав — це цілковито неправильно. Нам необхідно класову пильність комсомолу завжди і всюди тримати так, щоб кожен комсомолець... завжди і всюди допомагав партії запобігати діям класового ворога»* [72].

Протягом року чистки провадилися не тільки в сільських, але й у міських осередках ЛКСМУ. Так, у Макіївці на заводі ім. М.Томського серед комсомольців було виявлено близько 100 осіб *«класововорожих елементів»*, багато з яких належали до керівництва. Надзвичайно *«засміченими» виявилися осередки Макіївських педагогічного та металургійного технікумів. А на шахті ім. Артема з комсомолу «вичистили» 27 куркулів»* [73].

Формулювання при виключенні з лав ЛКСМУ були різноманітними. Ось кілька фактів. 14 листопада 1933 р. Донецька контрольна комісія (КК) ЛКСМУ виключила О.Мукашева з комсомолу за такий антирадянський виступ: *«Затискують робітників та селян так, що якщо правду хто скаже, так його відразу до ГПУ»*. 1 листопада 1933 р. Донецька КК виключила з лав ЛКСМУ Г.Глущенко за твердження, що наука безкласова і мости та блюмінги можна будувати і без ленінізму. Горлівський міський комітет ЛКСМУ виключив з комсомолу Н.Ренича за контрреволюційний виступ, що в СРСР є експлуатація і експлуатують комуністи [74].

Після червневого 1933 р. пленуму ЦК ЛКСМУ на перший план вийшла боротьба з *«українським буржуазним націоналізмом та націонал-ухильництвом»*. З трибуни пленуму пролунала критика М.Скрипника. Було визнано, що в лави комсомолу пролізли *«петлюрівські лазутчики»*, а серед студентства виявляються *«націоналістичні тенденції»*. В недостатній пильності звинуватили комсомольські осередки ВУАН і київської кінофабрики. Пленум закликав комсомольців бути пильними, виявляти *«ворогів, що хочуть отруїти отрутою націоналізму робітничу та колгоспну молодь»* [75].

У комсомолі почалися пошуки «націоналістів», в першу чергу у вузах, наукових та культурно-просвітницьких закладах. Зокрема, їх було знайдено в Інституті літературознавства ім. Т.Шевченка. У серпні 1933 р. ЦК ЛКСМУ прийняв постанову про виключення з лав спілки двох працівників цього закладу.

Боротьба з *«націоналізмом»* посилилася після згаданого листопадового 1933 р. об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У, на якому було визнано, що *«в даний момент головною небезпекою є місцевий український націоналізм»*. Ця теза стала ключовою у роботі комсомолу республіки. Як зазначав генеральний секретар ЦК ЛКСМУ С.Андреєв, «націоналістичний ухил Скрипника» проникнув і до комсомолу. Націоналісти *«пролізли до керівних спілкових органів, займали помітні ділянки, пов'язані з безпосередньою роботою комсомолу по вихованню комсомольців та молоді»*. Як підтвердження, говорилося про в керівництво видавництва «Молодий більшовик», комсомольські газети та журнали [76].

У націоналістичних, контрреволюційних виступах було звинувачено викладача Харківського держуніверситету комсомольця Королівського, який використовував у своїх лекціях деякі положення М.Волобуєва. За *«націоналістичні»* висловлення про те, що партія проводить русифікаторську політику, з лав ЛКСМУ було виключено працівника Інституту історії партії Ляшенка [77].

У січні 1934 р., підбиваючи підсумки боротьби за «чистоту лав» ЛКСМУ, генеральний секретар її ЦК доповідав на XIII з'їзді КП(б)У, що за останні 15 місяців у республіці виключено з комсомолу як *«класовочужих, куркульсько-петлюрівських націоналістичних елементів»* 18638 осіб [78].

Молодь брала участь у пошуку *«ворогів»*, *«націоналістів»* не тільки у своєму середовищі. Бюро ЦК ЛКСМУ закликало комсомольські організації *«активно допомагати партії у виявленні і нещадному вигнанні з усіх ділянок соціалістичного будівництва, культурного фронту, органів народної освіти і шкіл усіх буржуазно-націоналістичних, петлюрівських, шпигунських елементів»* [79].

Правлячий режим намагався залучити молодь і до чистки партійних організацій, що провадилася у 1933 р. у Київській, Донецькій, Одеській і Вінницькій областях. У постанові ЦК ЛКСМУ «Про участь комсомольських організацій Ленінського р-ну (Київ) та Іллічівського (Одеса) в чистці партії» (19 липня 1933 р.). вказувалось: *«Особливу увагу всіх організацій звернути на надання активної допомоги комісіям по чистці у викритті класововорожих, націоналістичних елементів, що прикривають свою контрреволюційну роботу партійними квитками»* [80].

Виконуючи ці настанови, молодь підключалася до *«полювання на відьом»* тепер вже у лавах КП(б)У. Характерний приклад: під час партчистки комсомольський осередок музейного містечка Києва *«викрив ворожу зграю, що працювала в музеях міста»* [81].

Тих комсомольців, які намагалися виступити на захист своїх старших товаришів, чекало виключення з лав ЛКСМУ. Так, Вапнярський РК ЛКСМУ виключив Г.Абрамова за те, що під час чистки партії він *«захищав троцькіста — директора школи Криворучка, замість того, щоб викривати троцькіста — він став на його захист»* [82]. Донецька КК виключила з ЛКСМУ Чернишова за організацію подання колективної заяви комісії по чистці проти виключення з лав партії секретаря партосередку [83].

Криза колгоспного ладу, що призвела до страшного голодомору 1932–1933 рр., та остаточне згортання українізації знайшли відгук у молодіжному середовищі. Значна частина молоді почала замислюватися над тим, куди вело країну сталінське керівництво, і які наслідки це мало для українського народу. Вони намагалися об'єднати свої зусилля для протидії згубній політиці правлячого більшовицького режиму. На цьому тлі знову зросла кількість викритих *«контрреволюційних»* угруповань молоді. Значна частина таких справ була сфабрикована, проте документи свідчать, що в УСРР дійсно існував і намагався налагодити діяльність цілий ряд молодіжних груп, члени яких усвідомлювали тяжку ситуацію в країні і шукали з неї вихід. Як правило, вони вбачали його у поверненні до засад часів непу: розпуску колгоспів, поновлення індивідуального селянського господарювання, введення вільної торгівлі тощо.

Зростання опозиційного руху серед молоді викликало посилення репресивних заходів проти неї з боку правлячого режиму. Якщо раніше члени *«контрреволюційних»* угруповань подекуди тільки виключалися з лав комсомолу, з вузу або технікуму, звільнялися з роботи, у гіршому випадку висилалися за межі республіки, то тепер їх чекало декілька років ув'язнення у виправно-трудових таборах у віддаленій місцевості.

Наприкінці 1933 р. органи ГПУ та комісія по чистці виявили цілу низку *«троцькістських»*, *«націоналістичних»* та інших *«контрреволюційних»* молодіжних угруповань у Луганську (інститут народної освіти, машинобудівний інститут та технікум), Артемівську (редакція журналу «Літературний Донбас», друкарня, шахта ім. Т.Шевченка), Сталіно (хімічний інститут, будівельний технікум), Макіївці (завод ім. М.Томського), Красному Лучі (*«контрреволюційна повстанська»* група).

У документах з цього приводу зазначалося: *«Діяльність контрреволюційних націоналістів була поширена у середніх школах, робітфаках, технікумах»*. Програмними вимогами деяких з них були: *«Відмова від диктатури пролетаріату, загальне виборче право, розпуск колгоспів і встановлення індивідуального господарювання...»* тощо [84].

8 січня 1934 р. у зв'язку з розкриттям ворожих угруповань у Донбасі ЦК ЛКСМУ надіслав закритого листа секретарям обкомів, міськкомів і райкомів

комсомолу, в якому вимагав *«подальшого підвищення класової пильності, дальшої самої рішучої боротьби за виявлення і очищення лав комсомолу від класововорожих, чужих, націоналістичних, розкладених елементів»*, *«ще і ще раз посилити боротьбу з українськими націоналістами»*, допомагати партії до кінця їх розгромити. Ряду міських та районних комітетів спілки пропонувалося негайно виключити з лав комсомолу всіх тих, хто є *«учасником контрреволюційних, правоопортуністичних й інших груп, примиренців і всіх тих, від кого пахне хоча б віддаленим душком контрреволюції, троцькізму, націоналізму і примиренства до них»*.

Зокрема, Луганському МК ЛКСМУ ставилося завдання провести чистку ДІНО, щоб *«викрити всі класововорожі елементи не тільки в лавах комсомолу, але і в лавах студентства і викладачів»* [85]. Комсомольські керівники та активісти не забарилися з виконанням цих вказівок. Зі спілчанської організації вузу було виключено 87 юнаків та дівчат (19,2 % її складу) [86].

Згідно з інформацією керівних органів ЛКСМУ до осені 1934 р. у Харківському інституті електрифікації сільського господарства півтора року діяла «петлюрівська контрреволюційна» група з 6 студентів. Її члени вважали, що радянської влади в СРСР фактично немає, а є партія, яка диктує свій курс. Все, про що говорив Й.Сталін на XVII з'їзді ВКП(б), — окозамилювання, нічого цього немає і не буде. На Україні нічого не будується, а на українські гроші і хліб йде будівництво у Росії. Тому республіці необхідно вийти зі складу СРСР. Один із членів групи Олійник виступив серед студентів з *«куркульською»* теорією про необхідність звільнити колгоспи на 4–5 років від хлібопоставок для того, щоб вони зміцніли. Всі шестеро були політично грамотними, розуміли свої завдання і винними себе не визнали [87].

У Ровенецькому районі Донецької області органи ГПУ викрили і заарештували *«антипартійне контрреволюційне»* угруповання, що складалося головним чином з членів ЛКСМУ. Його створили у листопаді 1933 р. студенти Свердловського гірничого технікуму. Один з організаторів групи Архип Ковальов свідчив: *«Коли я був студентом гірничого технікуму в 1933 році..., у мене зародилися сумніви в правильності політики партії, котрі згодом перейшли до переконань. В основі моєї незгоди зводилися до такого: швидка перебудова сільського господарства, питання про темпи колективізації сільського господарства. Я вважав, що колективізація провадиться силоміць..., а від цього — голод селян і погане матеріальне забезпечення робітничого класу і його труднощі... Відсутність вільної торгівлі не дає можливості покращити матеріальний стан трудящих»*.

Група в першу чергу ставила завдання залучити на свій бік студентську і робітничу молодь, потім перенести роботу в середовище робітників і колгоспників. Крім того, розповсюджувалися *«контрреволюційні листівки»*, у яких *«дискредитувалися»* рішення партійних з'їздів. Головними вимогами були: добитися зміни політики партії, розпустити колгоспи; створювати попередню базу, поступово впроваджувати в свідомість селян думку про перевагу колек-

тивного господарства. Ввести індивідуальне користування землею, оголосити вільну торгівлю, що повинно значною мірою покращити життя всіх трудящих. Тобто члени групи по суті виступали за повернення до непу і втілення в життя ленінського кооперативного плану, що на той час вважалося відвертою контрреволюцією. Крім діяльності на території Ровенецького району, група мала зв'язки з технікумами в містах Красний Луч, Шахти та Новочеркаськ [88].

9 квітня 1935 р. на засіданні бюро ЦК ЛКСМУ було повідомлено, що у Старо-Каранському зерновому технікумі на Донбасі викрито *«контрреволюційно-терористичну»* групу, яка ставила завдання боротьби проти радянської влади шляхом терористичних актів проти керівників партії та уряду [89]. У лютому 1935 р. бюро Донецького обкому ЛКСМУ розглянуло питання про групу в Старо-Ігнатіївському агрономічному технікумі, що провадила постійну *«антирадянську»* і *«шкідницьку»* роботу серед студентів. Членів цієї групи Черненка, Котелло, Денисенка, Арамбалика, Узбека, Пофтєєва вигнали з комсомолу та технікуму, а справу передали до органів НКВД [90].

10 січня 1935 р. заарештували 5-х молодих робітників (4 з них були комсомольцями) шахти ім. Артема у Горлівці. Вони нібито намагалися залучити до своїх лав молодь для боротьби проти рішень партії та уряду про підвищення видобутку вугілля, для підриву соціалістичних форм праці, закликали молодь до відмови працювати на шахті тощо [91].

Не припинялися спроби опору політиці правлячого режиму на селі, особливо під час хлібозакупок. Як зазначалося у закритому листі ЦК ЛКСМУ, під час цієї кампанії восени 1934 р. знайшлися молоді люди і навіть комсомольці, які стали *«рупором класового ворога»*.

Про численні факти *«класововорожих»* виступів проти хлібозакупок інформував, зокрема, Чернігівський ОК ЛКСМУ. На загальних зборах колгоспу «Червоний Маяк» Остерського району комсомольці Лудько і Одинцов виступили проти виконання завдання по хлібозакупках, мотивуючи тим, що колгосп сам залишиться без хліба. У колгоспі ім. Т.Шевченка Варвинського району його голова член ЛКСМУ Небрат всіляко *«сприяв зриву хлібозакупок»*. У с. Каратуль Переяславського району комсомолець Овчаренко відмовився працювати з приводу хлібоздачі серед одноосібників і заявив: *«Я заберу у нього хліб, а він буде голодувати»* [92]. В своєму виступі на закритих зборах Харківського міського активу С.Андреєв повідомив: *«В одному селі, де комсомольці мали авторитет, коли колгоспники запропонували продати 400 центнерів хліба державі, то комсомольці виступили за 200 центнерів. Довелося проводити роботу, щоб примусити комсомольців організувати продаж хлібу державі як слід»* [93].

Як повідомлялося у спеціальному зведенні ГПУ УСРР, тільки у грудні 1933 — січні 1934 рр. було викрито і ліквідовано (головним чином у колгоспах) 85 «контрреволюційних куркульських» угруповань і репресовано близько 400 осіб. Серед них було чимало юнаків та дівчат. Так, у колгоспі ім. XVI партз'їзду Вовчанського району Харківської області заарештували

групу з 7 осіб, до якої входили діти розкуркулених і яка нібито ставила за мету розвал колгоспу і знищення кінського поголів'я [94].

У 1936 р. у республіці відбулося декілька судів над членами так званих «контрреволюційних» молодіжних угруповань. Суд Військового трибуналу ХВО заслухав справу про контрреволюційну організацію у Харківському державному університеті і засудив студентів Олега Горбатенка та Юрія Орлова до 6-ти, а Євгена Тарасенка — до 4-х років ув'язнення [95].

Спецколегія Харківського обласного суду розглянула справу 18-ти членів молодіжної організації під назвою «Соціал-демократична партія України», яка діяла в Оболонському районі Харківської області наприкінці 1935 — на початку 1936 рр. При обшуках у них виявили «Програму організації СДПУ», друкарський шрифт, *«контрреволюційні»* брошури. Серед членів організації були учні, працівники районної газети, зав. клубом Тсоавіохіму та інші.

Один з її організаторів дев'ятнадцятирічний учень Іван Демиденко написав програму та інші матеріали «СДПУ». Вони містилися в декількох зошитах, які переписувалися і вивчалися членами групи. У програмі говорилося: *«Наша партія взяла все те, що збігається з вимогами трудящих... Ми вороги соціалізму на селі. Навпаки, ми за однаковий розподіл землі між селянами, за вільне господарство»*.

У матеріалах організації містився аналіз ситуації в країні і наслідків насильницької колективізації та голоду 1932–1933 рр. Робилися такі висновки: *«Селянин при вільному господарюванні до 1927–1928 рр. за 4–5 років, маючи землю в своїх руках, швидкими темпами розвивався. Якби так господарювали років 10–20, то цілковито розбили б теорію більшовиків про «неможливість збільшення продуктивності сільського господарства при одноосібному господарюванні»*; *«Стахановський рух — спосіб щонайбільшого і найскорішого закабалення трудящих, спосіб поштовху вперед до виконання цілі комуністів, тобто до рабовласницької системи господарювання»*.

Підкреслимо, що автором цих цілком слушних висновків був зовсім юний учень 9-го класу середньої школи с. Оболонь. Суд виніс вирок: *«Демиденка Івана Івановича — покарати позбавленням волі у віддалених виправно-трудових таборах строком на 7 років». Було засуджено також ще 15 членів «СДПУ»*: п'ятеро — на 6, шестеро — на 5, один — на 4 та троє — на 3 роки ув'язнення [96].

Спецколегія Донецького обласного суду ухвалила рішення ув'язнити у виправно-трудових таборах у віддаленій місцевості строком від 8 до 4 років 11 членів «Інтернаціональної спілки життя і свободи». Організація під такою назвою охоплювала своєю діяльністю шахти «Пролетар», № 10-біс та № 4/2І Сталінського району і складалася головним чином з вісімнадцяти — дев'ятнадцятирічних юнаків. Вона зародилася влітку 1935 р., а організаційно оформилася у березні 1936. Було утворено керівний центр, вироблено програму та статут групи.

Членів організації обвинуватили у тому, що вони ставили своїм завданням повалення партійного і радянського керівництва, займалися залученням нових

людей із робітничої молоді, проводили контрреволюційну агітацію, дістали засоби для друку, випустили контрреволюційні листівки, хотіли розповсюдити їх до 1-го Травня у Сталіно та Макіївці. 30 квітня 1936 р. організацію було ліквідовано. У одного з членів групи Миколи Головіна вилучили 33 примірники листівок, план їх розклеювання у м. Сталіно, складений ним у *«контрреволюційному дусі»* опис 1-ї п'ятирічки. У іншого учасника організації Григорія Бутенка були виявлені тексти її програми та статуту, контрреволюційних листівок та історію існування радянської влади, яку він написав [97].

Та ж спецколегія розглянула і справу молодіжної *«контрреволюційної»* організації «Економічна спілка передової молоді», що мала своє ядро у м. Красний Луч та філії у Ростові і Ярославлі. Головним її завданням було створення *«партії нового типу»* для боротьби з ВКП(б) та радянською владою. *«Контрреволюційна»* діяльність організації спрямовувалася на залучення нових членів, створення друкарень, підготовку випусків «контрреволюційної» літератури. 18 членів «Економічної спілки передової молоді» було засуджено, у тому числі 8 з них — на 7 років позбавлення волі [98].

Керівні комсомольські органи постійно повідомляли про численні факти *«контрреволюційних»* висловлювань, *«антирадянської»* агітації та інших *«ворожих»* проявів. Внаслідок цього чимало членів ЛКСМУ було виключено з лав спілки, а то й заарештовано.

Так, на Єнакіївському заводі комсомолець Кривобоков проводив *«контрреволюційну»* агітацію серед робітників котельного цеху: *«Зайшли в глухий кут, ведуть робітників до голоду»*. В Уманському педтехнікумі студент 2-го курсу Чорний висловився перед товаришами по навчанню: *«Партійці не вміють працювати, вони кажуть, що хліб є, а на селі опухлі лежать... Коли б селяни згуртувалися та зробили повстання, може було б краще»*. Цю думку поділив студент Васенко і їх обох було виключено з технікуму [99]. В Кременській школі Лучинського району Київської області вчитель історії, секретар комсомольського осередку на спілчанських зборах виступив з твердженням про неможливість побудови комунізму в СРСР. З ним погодилися учні — члени ЛКСМУ Типков і Малицький. У Ржищевському районі тієї ж області комсомолець Поляруш у промові на зборах сказав: *«Гасло товариша Сталіна — жити стало краще, жити стало веселіше — гасло хороше. Але скажіть — кому добре живеться, чи добре живеться в Ржищеві? Весело живеться у Москві нашим вождям»* [100].

Як «контрреволюційна» агітація класифікувалися вірші, анекдоти, частівки, малюнки тощо. У Київському механічному технікумі виявили студента Грушевського, який писав вірші з *«контрреволюційними»* випадами проти Й.Сталіна, П.Постишева та політики партії [101]. А у Донецькій області було виключено з ЛКСМУ слюсаря шахти «Червоний Профінтерн», який *«проводив контрреволюційну роботу в формі пісень, анекдотів»*. У Донецькому гірничому інституті та Старобільському ветеринарному технікумі *«контрреволюційна робота»* також зводилася до поширення анекдотів, пісень, частівок [102].

Як ворожі прояви, що вели до виключення з ЛКСМУ, розглядалися і спроби виступити проти репресій на захист своїх товаришів. Наприклад, у Київській області під час опрацювання листа у зв'язку з вбивством С.Кірова були *«викриті»* та виключені з комсомолу: Слєсарєв (Мужиловецький колгосп) *«за те, що обурювався, чому за одного С.Кірова розстрілюють сотні людей»*; *Гірченка, який захищав учасників «зинов'євської терорганізації»; директора Потіївської школи Войтенка за замовчування «націоналістичних проявів у школі та дворушництво»* [103].

Отже, незважаючи на могутні важелі, що застосовував правлячий тоталітарний режим для залучення на свій бік молодого покоління, значна його частина була незгодна з політикою воєнно-комуністичного штурму, намагалася чинити їй опір. Найбільшого поширення набули випадки, коли молоді люди висловлювалися проти заходів більшовицького режиму, насамперед на селі, відмовлялися брати в них участь. Водночас було й чимало прикладів відкритих виступів проти існуючої влади, навіть зі зброєю в руках.

Хоча в УСРР існували й намагалися налагодити свою діяльність серед різних верств молоді так звані *«контрреволюційні, антирадянські угруповання»*, їх опір політиці правлячого режиму здебільшого мав стихійний характер. Щоб запобігти спробам його організувати, каральні органи фабрикували справи проти дійсних та потенційних ворогів існуючого ладу в молодіжному середовищі. У 1928–1936 рр. тисячі молодих людей стали жертвами репресивних заходів, що значно підірвало опір політиці правлячого режиму й остаточно закріпило перемогу в УСРР тоталітарного більшовицького ладу.

Примітки

[1] Центральний державний архів об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 389. — Арк. 20.
[2] Там само. — Арк. 16.
[3] Там само. — Спр. 296. — Арк. 46 зв.
[4] Там само. — Спр. 374. — Арк. 26.
[5] Там само. — Спр. 296. — Арк. 41 зв., 42.
[6] Там само. — Спр. 468. — Арк. 4.
[7] Там само. — Спр. 359. — Арк. 29.
[8] Там само. — Спр. 296. — Арк. 42, 43.
[9] Там само. — Спр. 373. — Арк. 4.
[10] Там само. — Спр. 452. — Арк. 55.
[11] Там само. — Спр. 296. — Арк. 42.
[12] Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3058. — Арк. 246, 266.
[13] Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 494. — Арк. 106 зв.
[14] Плющ В. Боротьба за українську державу під совєтською владою. — Лондон, 1973. — С. 42, 43.
[15] ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 359. — Арк. 25.
[16] Там само. — Спр. 374. — Арк. 34.

[17] Там само. — Спр. 366. — Арк. 2, 23.
[18] Зірка. — 1928. — 19 грудня.
[19] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3058. — Арк. 180, 181.
[20] Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1369. — Арк. 85, 86.
[21] Там само. — Спр. 332. — Арк. 292.
[22] Там само. — Спр. 503. — Арк. 3.
[23] Там само. — Спр. 359. — Арк. 21.
[24] Там само. — Спр. 452. — Арк. 55.
[25] Сталин И.В. О молодежи. — М., 1937. — С. 89, 90.
[26] ЛКСМ України в рішеннях з'їздів та конференцій. — К., 1969. — С. 368.
[27] ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 430. — Арк. 5.
[28] Там само. — Спр. 469. — Арк. 58.
[29] Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1385. — Арк. 68.
[30] Там само. — Спр. 3184. — Арк. 62.
[31] Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 567. — Арк. 26, 68.
[32] Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3108. — Арк. 37.
[33] Там само. — Спр. 3189. — Арк. 151.
[34] Комсомолець України. — 1930. — 16 січня.
[35] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3184. — Арк. 9, 10.
[36] Там само. — Арк. 148 зв.
[37] Там само. — Спр. 3065. — Арк. 17, 18.
[38] Підрахунки автора. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3198. — Арк. 21, 26, 40, 48, 57.
[39] Там само. — Спр. 3066. — Арк. 11.
[40] Там само. — Спр. 3198. — Арк. 60 зв.
[41] Там само. — Арк. 53, 58, 59.
[42] Там само. — Спр. 3189. — Арк. 135.
[43] Там само. — Спр. 3201. — Арк. 1 зв.
[44] Там само. — Спр. 4320. — Арк. 33.
[45] Там само. — Арк. 43, 44, 48.
[46] Там само. — Спр. 3194. — Арк. 18.
[47] Там само. — Спр. 3189. — Арк. 111, 139.
[48] Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 567. — Арк. 32.
[49] Там само. — Спр. 375. — Арк. 247.
[50] Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4287. — Арк. 36.
[51] Там само. — Арк. 61, 64.
[52] Там само. — Спр. 4320. — Арк. 28.
[53] Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 797. — Арк. 28, 35.
[54] Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. . — Арк. 12, 13.
[55] Комсомолець України. — 1932. — 16 серпня, 8 вересня.
[56] ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 393. — Арк. 25, 26.
[57] Комсомолець України. — 1932. — 11 грудня.
[58] ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 818. — Арк. 117.
[59] Там само. — Спр. 841. — Арк. 204.
[60] Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5273. — Арк. 39.

[61] Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 813. — Арк. 27.
[62] Там само. — Арк. 77.
[63] Там само. — Спр. 668. — Арк. 8.
[64] Там само. — Оп. 12. — Спр. 408. — Арк. 12.
[65] Комсомолець України. — 1932. — 8 грудня.
[66] ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 814. — Арк. 237.
[67] Там само. — Спр. 841. — Арк. 22.
[68] Комсомолець України. — 1932. — 27 грудня.
[69] ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 814. — Арк. 319.
[70] Там само. — Оп. 12. — Спр. 408. — Арк. 15.
[71] Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5487. — Арк. 63, 90.
[72] Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 870. — Арк. 13.
[73] Там само. — Спр. 923. — Арк. 10, 11, 14.
[74] Там само. — Спр. 1053. — Арк. 55, 119, 126.
[75] Там само. — Спр. 879. — Арк. 36.
[76] Там само. — Спр. 1020. — Арк. 9.
[77] Комсомолець України. — 1933. — 20 грудня.
[78] ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1020. — Арк. 9.
[79] Там само. — Спр. 894. — Арк. 42.
[80] Там само. — Арк. 76.
[81] Там само. — Спр. 813. — Арк. 51.
[82] Там само. — Спр. 1057. — Арк. 201.
[83] Там само. — Спр. 1053. — Арк. 123.
[84] Там само. — Спр. 99. — Арк. 54–56.
[85] Там само. — Арк. 63–66.
[86] Комсомолець України. — 1934. — 9 лютого.
[87] ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1114. — Арк. 12–13, 161–162.
[88] Там само. — Оп. 12. — Спр. 828. — Арк. 1–3.
[89] Там само. — Оп. 1. — Спр. 1139. — Арк. 44.
[90] Там само. — Оп. 12. — Спр. 732. — Арк. 1.
[91] Там само. — Оп. 1. — Спр. 1280. — Арк. 1–2.
[92] Там само. — Спр. 1077. — Арк. 41.
[93] Там само. — Спр. 1112. — Арк. 6.
[94] Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6581. — Арк. 1, 7.
[95] Там само. — Спр. 7002. — Арк. 63–64.
[96] Там само. — Арк. 43–46, 57–58.
[97] Там само. — Арк. 39–41, 60–61.
[98] Там само. — Арк. 27–32.
[99] Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1139. — Арк. 42, 44.
[100] Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7007. — Арк. 4.
[101] Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1114. — Арк. 10, 159.
[102] Там само. — Спр. 1276. — Арк. 38, 41.
[103] Там само. — Арк. 28–29.

Володимир Нікольський
(Донецьк)

СТАТИСТИКА ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ 1937 р. В УКРАЇНСЬКІЙ РСР

Проблема реальної спрямованості та кількісних параметрів політичних репресій радянських часів значною мірою ще й досі залишається «білою плямою» в історичній науці. Статистичний підхід до з'ясування повної картини переслідувань громадян з боку держави за політичними мотивами дає змогу чіткіше уявити і зрозуміти цей процес. Завдяки цьому ми маємо можливість роздивитися явище крізь таке збільшуване скло, яке деталізує його, демонструє не тільки результати політичних репресій, а й шляхи, якими їх було досягнуто.

Під час роботи над матеріалами Державного архіву Служби безпеки України автор ознайомився з документами, що цілком достовірно дозволяють дослідити проблему політичних репресій 1937 р. у статистичному вимірі. (Але зазначимо, що цифрові підсумки, одержані під час перевірки на комп'ютері, мають деякі розбіжності з даними, що містяться в архівних документах, тому автор у своїх підрахунках користується реальними, тобто відкорегованими даними).

Головним документом, який використано при підготовці статті, є архівна справа з назвою «Статистичні звіти про оперативно-слідчу роботу за 1937 рік» [1]. Йдеться про уніфіковані за єдиною схемою та заповнені на стандартних формах-бланках звітні документи обласних Управлінь Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР (далі — УНКВД) та окремих структурних підрозділів республіканського наркомату.

Згідно з підсумковою таблицею у 1937 р. в УРСР органи НКВД притягли до кримінальної відповідальності за політичними статтями Карного кодексу УРСР 159708 осіб [2]. За виданими друком матеріалами Всесоюзного перепису 1937 р. [3], загальна кількість населення Української РСР дорівнювала 28387609 особам, тобто частка репресованих у 1937 р. становила 0,56 %.

Яким же був територіальний розподіл репресій? Маємо такі дані:

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ПІДРОЗДІЛИ НКВС	РЕПРЕСОВАНО
Донецька область	27120
Київська область	21374
Дніпропетровська область	17127
Вінницька область	16815
Харківська область	15025
Житомирська область	14629
Одеська область	12692
Чернігівська область	8501
Кам'янець-Подільська область	8306
Миколаївська область	5786
Полтавська область	5573
Молдавська АРСР	4588
По Центральному апарату	2172
Загалом, за підрахунками	159708

Як видно з таблиці, частка репресованих у Донецькій області була найбільшою по УРСР і становила 17% населення області, у Київській області — 13,5%, Дніпропетровській — 10,7%, Вінницькій — 10,5%, Харківській — 9,4%, Одеській — 7,9%, Чернігівській — 5,3%, Кам'янець-Подільській — 5,2%, Миколаївській — 3,6%, Полтавській — 3,5%, Молдавській АРСР — 2,9%, по Центральному апарату НКВД — 1,4%.

Для порівняння візьмемо загальну кількість населення відповідних областей за переписом 1937 р. На першому місці за цим показником була **Київська область** — 5098241 особа (за кількістю репресованих область була другою після Донецької); **Харківська область** за населенням посідала друге місце в УРСР (5053431 особа), а за кількістю репресованих була п'ятою; **Донецька область** за населенням була третьою (4578669 осіб), та першою — за числом репресованих; **Вінницька область** була четвертою за населенням (3918736 осіб) і таке ж місце займала за другим показником; **Дніпропетровська область** мала 3721228 осіб населення (5-те місце в республіці), а за кількістю репресованих була на третьому місці; **Одеська область** займала шосте місце за населенням (2925339 осіб) і таке ж — за репресованими; **Чернігівська область** була сьомою за населенням (2522371 особа) і за кількістю репресо-

ваних; **Молдавська автономна республіка** мала 569534 особи населення (8-ме місце) та була одинадцятою за кількістю репресованих [4]. (По інших областях дані про кількість населення за матеріалами перепису відсутні).

Таким чином, тільки у трьох областях (Вінницькій, Одеській та Чернігівській) збіглись показники співвідношення населення та кількості репресованих. Тут можуть бути лише припущення щодо цієї ситуації, адже відомо, що політичні репресії *«великої чистки»* мали як одну з організаційних форм систему так званих *«лімітів»*. На наш погляд, з'ясувати ситуацію можна лише шляхом порівняння з відповідними показниками 1938 р. — другого року *«масових кампаній»*.

Статистичні звіти дають можливість встановити і реальну кількість репресованих по національних групах та відповідні порівняльні показники.

Національні групи	Загалом репресовано (осіб)	% від загалу
Українці	84670	53
Поляки	30463	19,1
Німці	16255	10,2
Росіяни	12331	7,7
Євреї	4110	2,6
Греки	3639	2,3
Білоруси	1292	0,8
Румуни	1104	0,7
Латиші	1003	0,6
Татари	173	0,1
Литовці	137	
Вірмени	82	
Естонці	72	
Японці	35	

Національні групи	Загалом репресовано (осіб)	% від загалу
Корейці	25	
Іранці	19	
Китайці	17	
Узбеки	17	
Грузини	13	
Фіни	9	
Башкири	4	
Туркмени	3	
Азербайджанці	2	
Казахи	2	
Киргизи	2	
Буряти	2	
Карели	1	
Інші	4226	2,6

Розподіл репресованих за національним складом по областях був таким:

По **Донецькій області** українців було притягнуто 7579 осіб (27,9% від загалу заарештованих), росіян — 4879 (18%), німців — 5758 (21,2%), поляків — 3689 (13,6%), греків — 3639 (13,4%), білорусів — 463 (1,7%), латишів — 333 (1,2%), євреїв — 208 (0,8%), татар — 44, румунів — 38, вірменів —

27, корейців — 19, японців — 12, грузинів — 1, інших — 430.

По **Київській області:** українців — 15409 (71,8%), поляків — 3058 (14,2%), росіян — 939 (4,4%), євреїв — 692 (3,3%), німців — 629 (2,9%), білорусів — 149 (0,8%), латишів — 105 (0,5%), литовців — 65 (0,3%), естонців — 18 (0,1%), румунів — 6, фінів — 4, японців — 3, вірменів — 2, інших — 295 (1,5%).

По **Дніпропетровській області**: українців — 8053 (47%), німців — 3689 (21,5%), поляків — 3026 (17,7%), росіян — 880 (5,1%), білорусів — 209 (1,2%), татар — 118 (0,7%), євреїв — 69 (0,4%), румунів — 67 (0,4%), латишів — 37 (0,2%), литовців — 21 (0,1%), естонців — 20 (0,1%), іранців — 11, башкирів — 4, туркменів — 3, вірменів — 3, грузинів — 2, інших — 915 (5,3%).

По **Вінницькій області:** українців — 10070 (59,9%), поляків — 5486 (32,6%), євреїв — 562 (3,3%), німців — 155 (0,9%), росіян — 127 (0,8%), румунів — 123 (0,7%), білорусів — 67 (0,4%), латишів — 40 (0,2%), литовців — 14 (0,1%), китайців –11, естонців — 4, фінів — 1, корейців — 1, інших — 154 (0,9%).

Національний склад репресованих по **Харківській області** був таким: українців — 10445 (69,5%), росіян — 1636 (10,9%), євреїв — 940 (6,3%), поляків — 900 (6%), німців — 409 (2,7%), білорусів — 143 (1%), латишів — 291 (1,9%), вірменів — 32, литовців — 23, румунів — 11, естонців — 9, татар — 7, іранців — 5, корейців — 5, грузинів — 4, казахів — 1, фінів — 1, інших — 143 (1,1%).

По **Житомирській області:** українців — 4828 (33%), поляків — 7799 (53,3%), німців — 1559 (10,7%), росіян — 195 (1,3%), євреїв — 187 (1,3%), латишів — 29 (0,1%), румунів — 7, білорусів — 1, інших — 24 (0,2%).

По **Одеській області:** українців — 6598 (52%), німців — 2380 (18,8%), росіян — 1118 (8,8%), поляків — 1088 (8,6%), євреїв — 535 (4,2%), румунів — 340 (2,7%), білорусів — 61 (0,5%), латишів — 24 (0,2%), узбеків — 17 (0,1%), естонців — 6, грузинів — 6, вірменів — 4, литовців — 4, азербайджанців — 2, іранців — 2, киргизів — 2, татар — 2, бурятів — 2, фінів — 1, інших — 500 (3,8%).

По **Чернігівській області:** українців — 7692 (90,5%), поляків — 278 (3,3%), німців — 259 (3%), росіян — 177 (2,1%), білорусів — 22 (0,3%), латишів — 29 (0,3%), євреїв — 9, румунів — 2, китайців — 2, фінів — 1, литовців — 1, інших — 28 (0,2%).

По **Кам'янець-Подільській області:** українців — 4338 (52,2%), поляків — 3123 (37,6%), росіян — 333 (4%), румунів — 321 (3,9%), білорусів — 96 (1,2%), німців — 56 (0,7%), латишів — 34 (0,4%), євреїв — 5.

По **Миколаївській області:** українців — 2765 (47,8%), росіян — 1112 (19,2%), поляків — 849 (14,7%), німців — 828 (14,3%), румунів — 130 (2,2%), євреїв — 82 (1,4%), японців — 20 (0,3%).

По **Полтавській області:** українців — 4394 (78,8%), поляків — 809 (14,5%), євреїв — 87 (1,6%), німців — 77 (1,4%), росіян — 62 (1,1%), білорусів — 44 (0,8%), латишів — 28 (0,5%), румунів — 14 (0,3%), естонців — 12

(0,2%), китайців — 1, інших — 45 (0,8%).

Національний склад репресованих по **Молдавській АРСР:** українців — 1684 (36,7%), росіян — 430 (9,4%), німців — 382 (8,3%), євреїв — 247 (5,4%), поляків — 163 (3,6%), румунів — 40 (0,9%), латишів — 13, білорусів — 3, литовців — 1, інших — 1624 (35,4%).

По **Центральному апарату НКВД УРСР** національний склад репресованих був таким: українців — 815 (37,5%), євреїв — 487 (22,4%), росіян — 443 (20,4%), поляків — 195 (9%), німців — 74 (3,4%), латишів — 40 (1,8%), білорусів — 34 (1,6%), вірменів — 13 (0,6%), литовців — 7 (0,3%), румунів — 5 (0,2%), естонців — 3 (0,1%), китайців — 3 (0,1%), татар — 1, карелів — 1, казахів — 1, фінів — 1, іранців — 1, інших — 48 (1,5%).

Якщо взяти для порівняння 7 основних національних груп, то відповідні частки репресованих по областях були такими:

ОБЛАСТІ	УКРАЇНЦІ
Чернігівська	90,5%
Полтавська	78,8%
Київська	71,8%
Харківська	69,5%
Вінницька	59,9%
Кам.-Подільська	52,2%
Одеська	52%
Миколаївська	47,8%
Дніпропетровська	47%
Центр. апарат	37,5%
Молдав. АРСР	36,7%
Житомирська	33%
Донецька	27,9%

ОБЛАСТІ	БІЛОРУСИ
Донецька	1,7%
Центр. апарат	1,6%
Дніпропетровська	1,2%
Кам.-Подільська	1,2%
Харківська	1%
Київська	0,8%
Полтавська	0,8%
Одеська	0,5%
Вінницька	0,4%
Чернігівська	0,3%
Миколаївська	
Молд. АРСР	
Житомирська	

ОБЛАСТІ	РОСІЯНИ
1	2
Центр. апарат	20,4%
Миколаївська	19,2%
Донецька	18%
Харківська	10,9%
Молд. АРСР	9,4%

ОБЛАСТІ	ЄВРЕЇ
1	2
Центр. апарат	22,4%
Харківська	6,3%
Молд. АРСР	5,4%
Одеська	4,2%
Київська	3,3%

1	2
Одеська	8,8%
Дніпропетровська	5,1%
Київська	4,4%
Кам.-Подільська	4%
Чернігівська	2,1%
Житомирська	1,3%
Полтавська	1,1%
Вінницька	0,8%

1	2
Вінницька	3,3%
Полтавська	1,6%
Миколаївська	1,4%
Житомирська	1,3%
Донецька	0,8%
Дніпропетровська	0,4%
Кам.-Подільська	
Чернігівська	

ОБЛАСТІ	НІМЦІ
Дніпропетровська	21,5%
Донецька	21,2%
Одеська	18,8%
Миколаївська	14,3%
Житомирська	10,7%
Молд. АРСР	8,3%
Центр. апарат	3,4%
Чернігівська	3%
Київська	2,9%
Харківська	2,7%
Полтавська	1,4%
Вінницька	0,9%
Кам.-Подільська	0,7%

ОБЛАСТІ	ПОЛЯКИ
Житомирська	53,3%
Кам.-Подільська	37,6%
Вінницька	32,6%
Дніпропетровська	17,7%
Миколаївська	14,7%
Полтавська	14,5%
Київська	14,2%
Донецька	13,6%
Центр. апарат	9%
Одеська	8,6%
Харківська	6%
Молд. АРСР	3,6%
Чернігівська	3,3%

Наявні статистичні матеріали допомагають проаналізувати соціальний склад репресованих. Загалом в УРСР відповідно до класифікації, прийнятої органами НКВД, співвідношення соціальних груп були такими[5]: 1) колишні куркулі — 40,6%; 2) «колишні» люди (жандарми, поліцейські, поміщики, торгівці тощо) — 31%; 3) декласовані — 8,8%; 4) служителі культів — 2,9%; 5) кустарі — 1%; 6) утриманці, пенсіонери — 2%; 7) службовці — 6,7%; 8) одноосібники — 2%; 9) колгоспники — 2,2%; 10) робітники — 1,6%; 11) червоноармійці, молодші командири — 0,5%; 12) командний склад армії — 0,6%; 13) працівники НКВД — 0,1%.

По окремих областях ситуація значною мірою різнилася. Наведемо відповідні показники по областях:

Донецька область: 1) 54,9%; 2) 24%; 3) 7,6%; 4) 2,5%; 5) 0,3%; 6) 0,3%; 7) 7%; 8) 2,4%; 9) 0,4%; 10) 0,3%; 11) 0,1%; 12) 0,2%; 13) 0%.

Київська: 1) 34,5%; 2) 46,3%; 3) 10,5%; 4) 4,4%; 5) 0,1%; 6) 1,6%; 7) 0,5%; 8) 0,3%; 9) 0,2%; 10) 0,2%; 11) 0,7%; 12) 0,6%; 13) 0,1%.

Дніпропетровська: 1) 47,6%; 2) 34,9%; 3) 3,2%; 4) 1%; 5) 0,4%; 6) 4,6%; 7) 2,8%; 8) 0,3%; 9) 1,5%; 10) 2,1%; 11) 0,5%; 12) 1%; 13) 0,1%.

Вінницька: 1) 20,5%; 2) 56,7%; 3)10,1%; 4) 5,3%; 5) 0,9%; 6) 0,5%; 7) 0,4%; 8) 2,6%; 9) 0,3%; 10) 0,1%; 11) 1,4%; 12) 0,8%; 13) 0,2%.

Харківська: 1) 39,1%; 2) 35,5%; 3) 15%; 4) 0,7%; 5) 1,5%; 6) 1,8%; 7) 2,5%; 8) 0,9%; 9) 0,4%; 10) 0,4%; 11) 0,7%; 12) 1,3%; 13) 0,2%.

Житомирська: 1) 48,3%; 2) 33,8%; 3) 7,2%; 4) 3,7%; 5) 0,6%; 6) 5,7%; 7) 0,1%; 8) 0,1%; 9) 0,1%; 10) 0%; 11) 0,3%; 12) 0,1%; 13) 0%.

Одеська: 1) 40,3%; 2) 29%; 3) 17%; 4) 3,6%; 5) 1,2%; 6) 0,9%; 7) 3,8%; 8) 0,4%; 9) 2%; 10) 1%; 11) 0,4%; 12) 0,2%; 13) 0,2%.

Чернігівська: 1) 40,6%; 2) 39,6%; 3) 11,2%; 4) 0,8%; 5) 0,4%; 6) 1,4%; 7) 1,1%; 8) 2,4%; 9) 0,6%; 10) 0,1%; 11) 0,7%; 12) 1%; 13) 0,1%.

Кам'янець-Подільська: 1) 55,5%; 2) 35,5%; 3) 1%; 4) 1,6%; 5) 0,1%; 6) 0,6%; 7) 0,9%; 8) 3,6%; 9) 0,6%; 10) 0,1%; 11) 0%; 12) 0,5%; 13) 0%.

Миколаївська: 1) 43,5%; 2) 23,9%; 3) 8,9%; 4) 1,9%; 5) 8,3%; 6) 1,6%; 7) 2,4%; 8) 6,8%; 9) 1,5%; 10) 9,4%; 11) 0,3%; 12) 0,4%; 13) 0,1%.

Полтавська: 1) 47,3%; 2) 31,6%; 3) 8,4%; 4) 6,5%; 5) 1,2%; 6) 1%; 7) 0,8%; 8) 1,2%; 9) 0,6%; 10) 0,3%; 11) 0,6%; 12) 0,5%; 13) 0%.

Молдавська АРСР: 1) 29,1%; 2) 43%; 3) 8,3%; 4) 5,6%; 5) 0,1%; 6) 2,3%; 7) 2,6%; 8) 2,2%; 9) 5,4%; 10) 0%; 11) 0,7%; 12) 0,6%; 13) 0,1%.

Центральний апарат НКВД: 1) 0,7%; 2) 55,6%; 3) 3,9%; 4) 1,3%; 5) 0,3%; 6) 3,5%; 7) 20%; 8) 0%; 9) 0,3%; 10) 1,2%; 11) 1,5%; 12) 7,7%; 13) 4%.

Аналіз наведених даних дозволяє зробити такі висновки:

1. Відповідні частки певних соціальних груп репресованих по областях значною мірою відрізняються. Так по групі колишніх куркулів діапазон становить: 7%–55,5%; по групі «колишніх» людей — 23,9%–56,7%; по групі декласованих — 1%–15%; служителів релігійних культів — 0,7%–6,5%; кустарів — 0,1%–8,3%; утриманців, пенсіонерів — 0,3%–5,7%; службовців — 0,1%–7%; одноосібників — 0,1%–6,8%; колгоспників — 0,1%–5,4%; робітників — 0%–2,1%; червоноармійців — 0%–1,5%; командного складу армії — 0,1%–7,7%; працівників НКВД — 0%–4%.

Такі розбіжності не можуть бути проявом відповідного складу населення певних областей. Найбільш реальне пояснення такого стану, на наш погляд, полягає у застосуванні політичних репресій щодо тих осіб, що входили до відповідних соціальних груп, на які місцеві органи НКВД мали відповідні агентурні чи формулярні матеріали. Це стосується саме 1937 року, коли *«велика чистка»* тільки розпочалася.

2. Абсолютна відсутність у звітах репресованих робітників у Житомирській області та Молдавській АРСР, порівняно низькі відсотки їх в інших областях, такі ж показники в групах службовців та колгоспників є нонсенсом. Скоріше за все йдеться про намагання *«підігнати»* показники соціального складу репресованих з політичних мотивів, виходячи з понять *«соціально ворожі»* та *«соціально близькі групи»*.

Аргументом на підтримку останнього пункту є аналіз загальних підсумків по самих таблицях. Ми порівняли свої комп'ютерні підрахунки з підсумками, зробленими авторами звітів. Вимальовується така картина: по групі колишніх куркулів за документом репресовано 64634 особи, за нашими підрахунками — 66461 (більше на 1827 осіб), по групі *«колишніх»* людей (відповідно) — 49387 та 58502 (більше на 9115 осіб), декласованих — 14055 та 14504 (більше на 449), служителів релігійних культів — 4645 та 4743 (більше на 98). Водночас по групах *«соціально близьких»* ситуація складається навпаки: кустарів — 1608 та 1389 (менше на 213 осіб), утриманців, пенсіонерів — 3125 та 3035 (менше на 90), службовців — 10678 та 4300 (менше на 6370), одноосібників — 3256 та 2473 (менше на 783), колгоспників — 3562 та 1266 (менше на 2296), робітників — 2519 та 777 (менше на 1742 особи).

Загальні ж суми репресованих по УРСР майже збігаються (різниця на 60 осіб, що становить 0,04% від загалу репресованих, тобто може бути звичайною погрішністю).

Це також підтверджується вивченням архівно-слідчих справ на працівників НКВД, яких було засуджено за фальсифікацію звітних даних.

Так, під час розгляду військовим трибуналом кримінальної справи начальника 1-го спецвідділу Управління НКВД Сталінської (колишньої Донецької) області Соломоновича Я.В. він заявив: *«Составление фиктивной отчетности имело место не по моей установке, а мне давали установку вышестоящие руководители НКВД и отчетность составлялась по их указанию. По статистическим данным в графе рабочих и колхозников уменьшали число репрессированных и соответственно на это число увеличивали в графе кулаков или других.*

Я по указанным формам составлял отчетность, используя ранее составленные отчетности и оказалось, что рабочих и колхозников оказалось больше, чем кулаков и других репрессированных. Зам. нач. Управления Лифер предложил мне немедленно пересоставить отчет, уменьшив цифры рабочих и колхозников, указать больше кулаков. Начальник управления майор Чистов предложил мне в третий раз переделать отчетность. По его указанию я переделал снова все данные и исправленные отчетности, где было уже много больше репрессированных кулаков, направили в Киев в НКВД УССР.

По своей собственной инициативе я не переделывал статотчетности. Кроме того, статистические отчетности в графе всегда указывали на организованные группы, к/р. организации, вместо репрессированных одиночек» [6].

Аналогічна ситуація, пов'язана з фальсифікацією статистичної звітності, була у Велико-Анісольському районному відділенні НКВД Донецької області, начальника якого, сержанта держбезпеки О.Г.Гетьмана, у 1941 р. було засуджено до розстрілу. Там для притягнення до відповідальності за антирадянську діяльність використовували довідки сільрад про належність заарештованих колгоспників до куркулів. Довідки ці не відповідали дійсності, оскільки їх вимагали від голів сільрад примусово [7].

У 1939 р. до розстрілу було засуджено начальника Дорожно-транспортного відділу НКВД Північно-Донецької залізниці Г.І.Кочергінського та групу його співробітників. Їх звинуватили, зокрема, у фальсифікації соціальної належності репресованих у статистичній звітності [8].

Ми маємо можливість проаналізувати статистику обвинувачень, наведену у відповідних документах Державного архіву СБУ. Ця таблиця складається з 4-х частин.

Частина А. За політичним забарвленням. У 1-ій групі «за належність до контрреволюційних партій» було репресовано: троцькістів — 6268, есерів — 705, меньшовиків — 184, анархістів — 53, різних (кадети, монархісти тощо) — 121. У 2-ій групі *«учасників КР націоналістичних організацій»*: українських — 13515, сіоністських — 274, вірменських — 24, тюрко-татарських — 13, інших (грецькі та ін.) — 3679. 3-тя група включала: фашистів — 7150, церковників та сектантів — 4727, білогвардійців — 1506. *Загалом по частині А — 38219 осіб.*

Частина Б. За відповідними наказами НКВД (№ 00485, 00593 та ін.): за польською лінією — 35819; за харбінською — 384; за німецькою — 13719; за латиською — 1192; за фінською — 8; за естонською — 12; за болгарською — 33; за грецькою — 3664; за румунською — 4115; лінію не визначено — 115. *Загалом по частині Б — 5906 осіб.*

Частина В. За наказом № 00448: колишні куркулі — 41758; кримінальники — 11194; інші КР елементи — 24861. *Загалом по частині В — 77813 осіб.*

Частина Г. За характером злочинів: шпигунство німецьке — 3166; японське — 578; польське — 12892; латвійське — 787; фінське — 8; естонське — 2; грецьке — 312; румунське — 219; зрада батьківщини — 2267; тероризм — 3956; диверсії — 13250; шкідництво — 11718; КР повстанська діяльність — 66984; КР агітація — 24186; інші злочини — 24186. *Загалом по частині Г — 156457.*

Таким чином, можна прослідкувати певні акценти в діяльності органів НКВД. По-перше, серед членів політичних партій найбільше було заарештованих за троцькізм (85,5%). По-друге, 77,2% звинувачених у належності до націоналістичних організацій були українськими націоналістами. По-третє, серед репресованих за директивами НКВД найбільше осіб проходило за польською лінією (оперативний наказ НКВД № 00485 від 11 серпня 1937 р.) — 60,6%. По-четверте, розподіл репресованих згідно з наказом НКВД № 00448 від 30 липня 1937 р. був таким: колишні куркулі — 53,7%, кримі-

нальники (яких, зрозуміло, не можна вважати політичними злочинцями) — 14,4%, інші контрреволюційні елементи — 31,9%. По-п'яте, у групі шпигунів 71,8% було віднесено до польських, а 17,6% — до німецьких шпигунів.

Загалом за характером злочинів співвідношення обвинувачених було таким: шпигунство загалом — 11,5%, зрада батьківщини — 1,4%, тероризм — 2,5%, диверсії — 8,5%, шкідництво — 7,5%, контрреволюційна агітація — 15,5%, інші злочини — 10,3%.

Примітки

[1] Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ). — Ф. 42. — Спр. 31.

[2] Підрахунки автора. Там само. — Арк. 156–183.

[3] Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги. — М., 1991. — С. 59.

[4] Підраховано по: Всесоюзная перепись... — С. 58–59; ДА СБУ. — Ф. 42. — Спр. 31. — Арк. 156–183.

[5] Назви соціальних груп подано згідно з документом.

[6] ДА СБУ, Донецьк. — Спр. 1314–2ф. — Арк. 144 зв.

[7] Там само. — Спр. 66019–1ф. — Т. 1. — Арк. 2.

[8] Там само. — Спр. 5758–1ф. — Т. 5. — Арк. 316.

Сергій Кокін,
Олександр Пшенніков
(Київ)

БЕЗ СТРОКУ ДАВНОСТІ

(«Викриття» органами НКВД «Військово-фашистської змови у Червоній Армії») *

У попередніх номерах журналу опубліковані три частини добірки документів з архівних кримінальних справ репресованих у 1937 р. керівників Київського особливого військового округу (КОВО) — члена Військової ради і начальника Політуправління округу армійського комісара 2-го рангу М.П.Амеліна, коменданта і військового комісара Київського укріпленого району комдива П.Ю.Княгницького, командира 8-ї окремої механізованої бригади комдива Д.А.Шмідта.

При складанні добірки ми дотримувалися хронологічного принципу, відштовхуючись від дат арештів військовослужбовців, а не від посад, які вони обіймали на той момент. Тим самим ми намагалися відшукати певну логіку, якої дотримувалося слідство, проілюструвати збільшення обсягу слідчого матеріалу та його характер, щоб, зокрема, знайти відповіді на питання: чому власне все трапилося саме так, чим зумовлювався підбір об'єктів репресій серед військовослужбовців Червоної Армії, чому і за яких обставин потрапляли останні до числа цих жертв і т.ін.

Нагадаємо, що один з висновків, який ми зробили, був такий: збільшення арештів у другій половині 1936 — на початку 1937 рр. значною мірою було пов'язане з ходом слідства у справах «Антирадянського об'єднаного троцькістсько-зинов'євського центру» та «Паралельного антирадянського троцькістського центру».

Однак, після завершення відповідних судових процесів залишалася невизначеною подальша доля заарештованих командирів Червоної Армії, яких так і не засудили у згаданих справах. Слідству врешті-решт треба було визначити, в чому саме вони завинили перед Радянською владою. Як з'ясувалося, рішення лежало на поверхні — *«троцькістське минуле»* заарештованих та тих військовослужбовців, що перебували ще на волі, *«доопрацювали»* до

---

* Продовження. Початок див. № 1/2 за 1997 р., № 1/2 за 1998 р., № 1/2 за 1999 р.

«троцькістської діяльності», далі — *«троцькістської змови»*, згодом — *«військово-фашистської змови»* у Червоній Армії.

На підтвердження цієї тези ми вирішили відійти від сталого порядку подачі документальних матеріалів з архівних кримінальних справ репресованих керівників КОВО і навести в цьому номері журналу лише один документ узагальнюючого характеру. Це доповідна записка тимчасово виконуючого обов'язки наркома внутрішніх справ УРСР комісара державної безпеки 3-го рангу В.Т.Іванова, що була адресована керівництву НКВД СРСР. Вона відбивала попередні підсумки боротьби з *«троцькістською контрреволюцією»* у Київському і Харківському військових округах станом на середину травня 1937 р.

Звернемо увагу читачів на те, що у доповідній головним чином використовуються терміни *«троцькістська контрреволюція»*, *«колишній троцькіст»*, *«троцькістська діяльність»*. Згадуються й *«учасники контрреволюційної троцькістської терористичної організації»*, але йдеться не про якусь окрему організацію всередині армії, а про причетність заарештованих до згаданих вище «центрів» у масштабах країни.

Водночас звернуто увагу на *«результати слідства у справі виявленої к-р. троцькістської шкідницької організації у системі будівельно-квартирного відділу КВО»* та на одержання свідчень про існування у Політуправлінні КВО *«к-р. троцькістської організації»*. Вказується на постановку завдання перед Особливим відділом Управління державної безпеки НКВД УРСР щодо *«виявлення до кінця к-р. троцькістського підпілля»*. Зроблено висновок, що *«к-р. троцькістська робота по РСЧА на Україні»* здійснювалася за такими основними лініями: політорган КВО, так звані *«примаковці»*, оборонне будівництво, будівельно-квартирні органи, зв'язки Миколи Голубенка.

Отже, є всі підстави вважати, що у першій половині травня 1937 р. принаймні у керівників НКВД УРСР не було наміру зводити всі перелічені лінії *«троцькістської роботи»* до рівня *«троцькістської змови»* у Червоній Армії. Це рішення, мабуть, у «кращих» радянських традиціях прийшло *«згори»*, тобто з союзного наркомату.

Інший аспект проблеми, на який треба звернути увагу, це постійне згадування у доповідній про *«колишніх учасників військово-офіцерської к-р. організації»*. Приналежність до цієї категорії осіб у доповідній виглядає не меншою провиною, ніж приналежність до *«колишніх троцькістів»*.

У попередній публікації ми побіжно торкнулися цього питання, коли згадували про монографію О.Сувенірова «Трагедия РККА 1937–1938» (М., 1998). Зокрема зазначалося, що російський історик справедливо пов'язав витоки репресій проти військовослужбовців Червоної Армії у 1937–1938 рр. не тільки з репресіями проти колишніх учасників антисталінських партійних опозицій, а й з репресіями проти тих, хто раніше служив у білих арміях.

У цьому плані найбільшою каральною акцією органів ГПУ, на думку О.Сувенірова, стала ліквідація у 1930–1932 рр. *«антирадянської військо-*

вої організації «Весна». Зазначимо, що відповідна архівна кримінальна справа № 67093–ФП зберігається у фондах Державного архіву Служби безпеки України під назвою «Військово-офіцерська контрреволюційна організація «Весна». Історія виникнення цієї справи, її конкретний зміст та склад осіб, що проходили за нею, будуть висвітлені у спеціальному випуску журналу, який готується до друку, тому зараз ми не зупиняємося на цьому *.

Акцентуємо увагу на іншому. Посилаючись на опубліковані джерела, О.Сувеніров повідомив, що за справою «Весна» в цілому по Радянському Союзу було заарештовано понад 3-и тисячі колишніх офіцерів і генералів царської армії, які продовжували службу в Червоній Армії (с. 47). Проте, як бачимо, далеко не всіх з них, а також тих, що фігурували у справі, тоді засудили. Багатьох військовослужбовців було лише *«взято на олівець»* співробітниками особливих відділів. Та вже через кілька років сюжети про приналежність до *«військово-офіцерської організації»* реанімували.

На даному етапі можна лише висловлювати різні припущення з приводу намагань керівництва НКВД УРСР надати саме такого забарвлення *«контрреволюційній діяльності»* значної частини військовослужбовців, що потрапили до поля зору органів держбезпеки. Можливо, дійсно мали місце спроби применшити «троцькістській акцент», адже невипадково і самого т.в.о. наркома внутрішніх справ УРСР В.Іванова 1 серпня 1937 р. було заарештовано за обвинуваченням у приналежності до *«військово-фашистської змови»*, оскільки він мав дуже тісні зв'язки з багатьма *«троцькістами»* **.

---

* Матеріали справи «Весна» частково використані у публікації Я.Тинченка, присвяченій М.Какуріну — одній з найвідоміших постатей, що проходили за нею. Див.: Тинченко Я. Ландскнехт без страху і докору: військова кар'єра та доля Миколи Какуріна // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1999. — № 1/2. — С. 5–60.

** Докладніше про це див.: Золотарьов В. Комісар держбезпеки 3-го рангу: сторінки біографії Василя Іванова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1999. — № 1/2. — С. 367–387.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ

Документ № 1 (41)

Доповідна записка т.в.о. наркома внутрішніх справ УРСР комісара держбезпеки 3-го рангу В.Іванова керівництву НКВД СРСР. Травень 1937 р.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

о мероприятиях по борьбе с троцкистской контрреволюцией по **Киевскому** и **Харьковскому Военным Округам** *

Особорганами УГБ НКВД УССР за контр-революционную троцкистскую и антисоветскую деятельность по частям Киевского и Харьковского Военных Округов арестовано:

	1935 г.	**1936 г.**	**Январь-Апрель 1937 г.**	
	620	558	308	
Из них за к-р. троцкистскую деятельность	384	406	275	
Начсостава и политработников	14	49	54	
Мл. командиров и кр-цев	341	309	168	
Вольнонаем. и окружен.	29	48	57	только по КВО

Командные кадры, особенно высшего начсостава войсковых частей Киевского и Харьковского Военных Округов, в значительных размерах засорены быв. троцкистами, быв. участниками военно-офицерской к-р. организации и лицами, имевшими близкие связи с арестованными участниками к-р. троцкистской террористической организации и проявляющими троцкистские настроения.

Особого внимания заслуживает то, что во **главе большинства крупных первоочередных**, с точки зрения мобилизационной, **войсковых соединений, стоят быв. троцкисты и лица, близко связанные с арестованными террористами, а также быв. участники военно-офицерской организации.** Так:

1. **Комкор 6 стр.** ** (Одесса) комдив СИДОРЕНКО — быв. троцкист;

---

* На документі від руки зроблено надпис: «№ 1211/СН. 22/У. т. Ежову, т. Фриновскому». — *Авт.*

** Скорочення від: командуючий 6-м стрілецьким корпусом. — *Авт.*

2. **Комкор 8 стр.** (Житомир) Комкор АНТОНЮК — б. троцкист, скрывал свое троцкистское прошлое до Февраля 1937 г.;

3. **Комкор 17 стр.** (Винница) Комдив ГЕРМОНИУС — б. троцкист, быв. участник военно-офицерской к-р. организации;

4. **Комкор 7 стр.** (Днепропетровск) Комдив РОГАЛЕВ — быв. троцкист;

5. **Комкор 45 мото-мех.** * (Киев) Комдив БОРИСЕНКО — был близко связан с арестованными и расстрелянными троцкистами КИЛЛЕРОГОМ, АГОЛОМ, ДЗЕНИСОМ, ЗОРИНЫМ, а также ШМИДТОМ, ТУРОВСКИМ и др.;

6. **Комкор 7 кав**. ** (Шепетовка) Комдив ГРИГОРЬЕВ — был связан по совместной службе с ПРИМАКОВЫМ, ШМИДТОМ, ЗЮКОМ и ТУРОВСКИМ. С последним находился в близких дружеских отношениях. Есть сведения, ныне проверяемые, о выступлении ГРИГОРЬЕВА в 1927 г.

7. **Комкор 1 кав.** (Проскуров) Комдив ДЕМИЧЕВ — был связан по совместной службе с ПРИМАКОВЫМ, ШМИДТОМ, ЗЮКОМ и ТУРОВСКИМ. С последним находился в близких дружеских отношениях;

8. **Комкор ВУЗ** *** (Киев) Комдив КАПУЛОВСКИЙ — быв. боротьбист, проходил по показаниям, как участник к-р. организации «УВО», был дружен со ШМИДТОМ, ТУРОВСКИМ и другими арестованными троцкистами террористами;

9. **Комдив 30 стр.** (Днепропетровск) Комбриг ЗУБОК — был близко связан по совместной службе с ПРИМАКОВЫМ, ТУРОВСКИМ, ШМИДТОМ, ЗЮКОМ и др. По показаниям ШМИДТА, является участником к-р. троцкистской организации;

10. **Комдив 15 стр**. (Николаев) Комбриг ГУДКОВ — быв. троцкист;

11. **Комдив 51 стр.** (Одесса) Комбриг ПРОКОПЧУК — быв. участник военно-офицерской организации;

12. **Комдив 28 кав.** (Каменец-Подольск) Комбриг ФЕДОРОВ — был близко связан по службе с ПРИМАКОВЫМ, ТУРОВСКИМ, ШМИДТОМ и другими арестованными террористами;

13. **Комендант Могилев-Подольского УР'а** **** Комдив РАУДМЕЦ — быв. участник военно-офицерской организации, был связан с троцкистом САБЛИНЫМ;

14. **Комдив 97 стр.** (52 УР Жмеринка) Полковник КОВАЛЕНКО — быв. участник военно-офицерской организации, назначенный вместо арестованного САБЛИНА;

15. **Комдив 3 кав.** (Бердичев) Комбриг МИЩУК — быв. полковник петлюровской армии, участник военно-офицерской к-р. организации;

16. **Комдив 75 стр.** (Лубны) Комбриг ТИЩЕНКО — быв. участник военно-офицерской к-р. организации;

---

* Скорочення від: командуючий 45-м мотомеханізованим корпусом. — *Авт*.

** Скорочення від: командуючий 7-м кавалерійським корпусом. — *Авт*.

*** Скорочення від: командир корпусу вищих учбових закладів. — *Авт*.

**** УР — Укріплений район. — *Авт*.

17. **Комдив 41 стр.** (Кривой Рог) Комбриг ВОЛКОВ — быв. участник военно-офицерской организации;

18. **Комбриг 135 стр. пул. 45 МК** * (Киев) Комбриг КАРЕВ — быв. участник военно-офицерской к-р. организации;

19. **Комбриг 43 авиац.** (Харьков) Комбриг САМОЙЛОВ — близкий приятель арестованных ПРИМАКОВА, ТУРОВСКОГО, ШМИДТА и др. Сам заявляет, что ПРИМАКОВ в 1928 г. пытался его вовлечь в троцкистскую организацию;

20. **Комбриг 22 мото-мех.** (Ст. Константинов) Комбриг ЖИВИН — быв. троцкист

и ряд других.

В штабах округов и большинстве штабов корпусов, дивизий и бригад, руководящие должности сосредоточены в руках бывших троцкистов и участников военно-офицерской организации.

Ш Т А Б К В О

1. **Быв. Нач. штаба** Комдив БУТЫРСКИЙ — быв. троцкист и участник военно-офицерской организации, убыл в апреле м-це с.г. в Москву;

2. **Вновь назначенный Начштаба** Комбриг ПОДЧУФАРОВ — быв. участник военно-офицерской организации;

3. **Зам. Нач. штаба** Комбриг ЛАБАС — быв. троцкист;

4. **Нач. 1-го Отдела** Полковник БЕЛЯКОВ — быв. троцкист;

5. **Военцензор КВО** Полковник КАРАЦЮБА — быв. троцкист;

6. **Нач. штаба ВВС** Комбриг ДРОЗДОВСКИЙ — быв. участник военно-офицерской организации;

7. **Нач. артиллерии КВО** Комдив БОБРОВ — быв. участник военно-офицерской организации;

8. **Нач. артснабжения КВО** Интендант 2 ранга КИСЕЛЕВ — быв. участник военно-офицерской организации

и ряд других лиц, занимающих менее ответственные должности.

Ш Т А Б Х В О

1. **Нач. штаба** (Харьков) Комдив СОКОЛОВ-СОКОЛЬСКИЙ ** — быв. петлюровец и быв. троцкист;

2. **Зам. Начштаба** (Харьков) Комбриг ОРЛОВ-АУСЕН *** — быв. троцкист.

---

* МК — мотомеханізований корпус. — *Авт*.

** Так у тексті. Правильно Соколовский. — *Авт*.

*** Так у тексті. Правильно Ауссем. — *Авт*.

ШТАБЫ ВОЙСКОВЫХ ЧАСТЕЙ

1. **Нач. штаба 45 МК** (Киев) Полковник ПОПОВ — быв. троцкист;
2. **Нач. штаба 2 к.к.** * (Житомир) Комбриг БАЙЛО — петлюровец, быв. участник военно-офицерской организации;
3. **Нач. арткор 2 к.к.** (Житомир) Полковник КРАСНОВ. По показаниям арестованного ВЕЛЕЖЕВА, является участником к-р. троцкистской организации;
4. **Нач. штаба 5 кав. дивизии** (Житомир) Полковник БАГРАМЯН — быв. участник военно-офицерской организации;
5. **Нач. штаба 14 кав. дивизии** (Новоград-Волынск) Полковник КАЗАЧЕК — троцкист, был связан с ПРИМАКОВЫМ, ШМИДТОМ и др.;
6. **Нач. штаба 3 кав. дивизии** (Бердичев) Полковник СИДЕЛЬНИКОВ — проявляет троцкистские настроения;
7. **Зам. Нач. штаба 7 к.к.** (Шепетовка) Майор МЯСОЕДОВ — быв. участник военно-офицерской организации;
8. **Нач. штаба 2 кав. дивизии** (Ст. Константинов) Полковник СВИРЧЕНКО — быв. участник военно-офицерской организации, был связан со ШМИДТОМ;
9. **Нач. штаба 23 кав. дивизии** (Изяславль) Полковник КОЛУНОВ — быв. член военно-офицерской организации;
10. **Нач. штаба 9 кав. дивизии** (Гайсин) Полковник РИЧКО — быв. участник военно-офицерской организации;
11. **Нач. штаба 6 стр. корпуса** (Одесса) Полковник СМИРНОВ — троцкист;
12. **Нач. штаба 99 стр. дивизии** (Умань) Полковник ДЕМЕТЬЕВ — участник военно-офицерской организации;
13. **Зам. Нач. Штаба 15 стр. корпуса** (Чернигов) Полковник ХЛЮПИН — быв. участник военно-офицерской организации;
14. **Нач. штаба 60 стр. дивизии** (Овруч) Полковник ГОЛОВИН — быв. участник военно-офицерской организации;
15. **Наштадив** ** **96 стр**. (Проскуров) Полковник ШУМИЛОВ — быв. участник военно-офицерской организации;
16. **Наштадив 41 стр.** (Кривой Рог) Полковник МАКАРОВ — быв. троцкист;
17. **Наштадив 30 стр.** (Днепропетровск) Полковник МИРОНОВ — быв. участник военно-офицерской организации;
18. **Зам. Нач. штаба 17 стр. корпуса** (Винница) Майор КУДРЯВЦЕВ — проявлял троцкистские настроения;
19. **Нач. штаба 15 авиабригады** (Кирово) Полковник РОЗЕНБЛАТ — быв. троцкист.

---

* к.к. — кавалерійський корпус. — *Авт.*

** Скорочення від: начальник штаба дивізії. — *Авт.*

Среди остальных категорий военнослужащих КВО и ХВО учтено: троцкистов — 270, участников военно-офицерской организации — 197.

А всего по КВО и ХВО среди начсостава учтено: **троцкистов — 297, участников военно-офицерской организации — 219**, в том числе:

	Троцкистов	**Быв. уч. «ВОО» и др. к-р. орг.**	**ВСЕГО**
Комкоров	5	1	6
Комдивов и комбригов	8	7	15
Нач. штаба округов, их замов и нач. отделов штабов округов	5	15	20
Нач. штабов корпусов, дивизий и бригад	7	8	15
Пом. комдивов	2	6	8
Нач. служб корпусов, дивизий и бригад	22	33	55
Комполков и их помощников	13	25	38
Начштаба полков, батальонов и их помощников	11	19	30
Инженеров и техников	33	8	41
Политработников	74	—	74
Ком. бат., рот, батарей и им соответствующие	57	48	115
Начсостав других категорий	63	50	113
ВСЕГО	**297**	**219**	**506**

Кроме этого, необходимо учесть, что за последнее время из Украины переброшено в другие округа целый ряд активных троцкистов:

1. Быв. Комдив 1 кав. — Комбриг НИКУЛИН, в отношении которого было установлено, что он был тесно связан с ПРИМАКОВЫМ, подвергался к-р. троцкистской обработке со стороны последнего в период 1927–1928 гг. и, нужно полагать, был вовлечен ПРИМАКОВЫМ в организацию. НИКУЛИН в 1928 г. приезжал из Ленинграда, где он в это время находился вместе с ПРИМАКОВЫМ, по личным делам в 1-ю кавдивизию, пытался обрабатывать в троцкистском духе начсостав 1-й кавдивизии.

2. Быв. Начинж * КВО — полковник ЛАПИН, активный зиновьевец, возглавлявший троцкистско-зиновьевскую группу в Академии в период 1925–1928 гг. и, как установлено агентурно-следственными данными, проводивший орга-

* Скорочення від: начальник інженерної служби. — *Авт.*

низационную и вредительскую к-р. работу в Киевском Военном Округе.

3. Быв. пом. Начинж УР'а — СОСУЛЬНИКОВ, активный зиновьевец, в прошлом тесно связанный с ЛАПИНЫМ и группой троцкистов военных инженеров, проводивших к-р. вредительскую работу в оборонном строительстве КВО.

Из приведенных данных видно, что до настоящего времени в войсках Киевского и Харьковского военных округов сохранилась сконцентрированная в прошлом значительная группа быв. троцкистов и участников военно-офицерской к-р. организации, оказавшихся на весьма ответственных командных постах и руководящей штабной работе.

Необходимо также отметить значительную засоренность троцкистскими элементами политорганов Киевского и Харьковского Округов.

На политработе, как указано выше, находится 74 чел. быв. троцкистов, близко связанных с троцкистами и проявлявших троцкистские настроения.

Из них:

а) быв. троцкистов	— 35
б) проявлявших троцкистские настроения	— 20
в) имеющих связь с троцкистами и либерально относящихся к троцкистам	— 19
	74 чел.

В этом числе:

а) Начполитторганов	— 13
б) Помполитов полков	— 15
в) Секретарей парторганиз.	— 5
г) Политруков	— 27
д) Работников политотделов и преподавателей	— 14

(Список направлен в 5 Отдел ГУГБ)

Такая концентрация быв. троцкистов и быв. участников военно-офицерской к-р. организации и пребывание их на высоких командных постах и политработе объясняется не только стечением служебных обстоятельств, а и тем, что многие из них пользовались личным расположением к себе со стороны командования (КВО и ХВО), проявлявшего в ряде случаев явно либеральное отношение к быв. участникам военно-офицерской к-р. организации и быв. троцкистам.

В этой связи необходимо указать, что в отношении ряда лиц (АНТОНЮК, БУТЫРСКИЙ, ГЕРМОНИУС и др.) НКВД УССР неоднократно ставился вопрос о снятии их с занимаемых должностей, но только в последнее время некоторые их них откомандированы (БУТЫРСКИЙ, НИКУЛИН и др.).

Считая, что быв. троцкисты — лица, проявляющие к-р. троцкистские настроения и быв. участники военно-офицерской к-р. организации,

являются наиболее вероятной базой к-р. троцкистской работы в частях РККА, мы сосредотачивали свое внимание на разработке этих элементов, имея целью вскрыть их организованную к-р. троцкистскую деятельность.

В первую очередь в этом отношении **было обращено внимание на выявление связей, их политического характера, этой категории военнослужащих с арестованными участниками к-р. троцкистских террористических организаций**, в частности ПРИМАКОВА, ТУРОВСКОГО, ШМИДТА, САБЛИНА, ЗЮКА, ГОЛУБЕНКО и др.

Вместе с этим проводилась систематическая агентурная работа по выявлению и агентурной разработке военнослужащих, проявлявших троцкистские настроения и проводящих к-р. троцкистскую работу.

Для осуществления этих задач проводилась работа по подысканию кандидатур и приобретению новых агентурных кадров, учитывая, что имевшиеся агентурные возможности оказались недостаточно пригодными для выявления организованной контр-революционной деятельности в РККА.

В качестве предварительных результатов проведенных мероприятий, необходимо отметить, что в период январь-апрель месяцев с.г. значительно пополнен оперативный учет:

а) За счет выявления связей арестованных участников к-р. организаций — 147 чел., в том числе 81 чел. военнослужащих, 36 чел. — быв. военнослужащих 1-го кавкорпуса и 30 чел. гражданских лиц — связей ШМИДТА, ТУРОВСКОГО и др.;

б) За счет выявления лиц, проявляющих троцкистские настроения — 86 человек начсостава и 55 человек младшего и рядового состава и других категорий.

Одновременно с этим пересмотрен учет быв. участников военно-офицерской к-р. организации и быв. троцкистов и в отношении лиц, наиболее заслуживающих внимания, в частности высшего и старшего начсостава и политработников, приняты меры к более глубокой их агентурной разработке.

Следствием по делам арестованных участников к-р. троцкистской организации установлено:

> По делу быв. пом. нач. отделения 3 Отдела **штаба КВО — военинженера 2 ранга КОБЯКА Н**. (Арестован 3.II.37 г.)

КОБЯК сознался в том, что с 1925 до 1937 г. являлся участником к-р. троцкистской организации и был связан с участниками ленинградского и московского троцкистско-зиновьевского центров — ЛЕВИНЫМ, ГЕРТИКОМ, ЗИНОВЬЕВЫМ и др. Эту связь он осуществлял через быв. пом. нач. 3 Управления Штаба РККА — ЕНОКЬЯНА.

В 1935 г. ЕНОКЬЯН вовлек КОБЯКА в террористическую организацию и дал задание проводить вербовку новых лиц. При этом ЕНОКЬЯН рассказал о задачах организации по совершению террористических актов над членами

Политбюро ЦК ВКП(б), с целью облегчения прихода к власти троцкистов.

КОБЯК дал показания об участии в организации в прошлом ПАВЛОВА, КРАСОВСКОГО, СЕЛИВАНОВА, ТОМАХА, КОЩЕЕВА, ГОРОДСКОГО (все военнослужащие, работают в штабе РККА и разных военных округах), а также МОСКОВСКОГО, арестованного в связи с показаниями КОБЯКА.

КОБЯК показал об участии в террористической организации ПАВЛОВА и ЕНОКЬЯНА и о вредительстве в шоссейно-дорожном строительстве.

Следствие продолжается.

По делу пом. нач. Воен. ж.д. парка № 2 ХВО — **МОСКОВСКОГО А.И.** (Арестован 23.Ш.37 г.)

Арестованный МОСКОВСКИЙ подтвердил свое участие в троцкистско-зиновьевской группе в период 1925–28 гг. и дал показание о том, что он вторично в 1931 г. был завербован в к-р. троцкистскую организацию ЕНОКЬЯНОМ.

По к-р. работе МОСКОВСКИЙ поддерживал связь с ЕНОКЬЯНОМ, КОБЯКОМ и ПАВЛОВЫМ.

Следствие продолжается.

Заслуживают серьезного внимания результаты следствия **по делу вскрытой к-р. троцкистской, вредительской организации в системе строительно-квартирного отдела КВО.**

Следствием и экспертизой установлено, что на 132 военно-строительном участке группой инженерно-технического состава: быв. Начальник 132 ВСУ — БАГЛАЕВ, быв. помполит ОСИПОВСКИЙ, быв. Главинж РАЙЧЕНКО и инженеры ЕГОРОВ, ХРОМОВ и техник МАЖУГА проводилось организованное вредительство в военном строительстве.

Во вредительских целях в строительстве применялся недоброкачественный строительный материал, нарушались проекты и недоброкачественно, вредительски выполнялись строительные работы.

В результате этого ряд зданий находится под угрозой обвалов.

Все арестованные в проводимом ими вредительстве сознались.

Быв. нач. военстройучастка БАГЛАЕВ А.П., принимавший активное участие в троцкистской оппозиции в период 1923 года, до ареста по настоящему делу являвшийся членом ВКП(б), будучи изобличен во вредительстве, **сознался в том, что им была организована к-р. вредительская группа и что он является участником контр-революционной троцкистской вредительской организации.**

БАГЛАЕВ показывает, что в к-р. троцкистском духе его обрабатывал быв. инструктор Политуправления КВО — ЯНУШЕВСКИЙ, впоследствии работавший Начальником 117 военстройучастка КВО (Коростень), после чего он — БАГЛАЕВ был вовлечен в к-р. троцкистскую вредительскую организацию Начальником СКО КВО — бригинтендантом ГУСАРЕВЫМ.

Как показывает БАГЛАЕВ, ему, со слов ЯНУШЕВСКОГО, с которым он

также был связан после вовлечения в организацию ГУСАРЕВЫМ, известно о том, что в политуправлении КВО существует к-р. троцкистская организация, руководящая роль в которой принадлежит:

Зам. Комвойсками и Начполитуправления КВО — армейскому комиссару 2 ранга — АМЕЛИНУ и
быв. зам. нач. Политуправления КВО — корпусному комиссару — ОРЛОВУ.

Контр-революционную вредительскую работу БАГЛАЕВ на 132 военно-строительном участке проводил с ведома и по заданию ГУСАРЕВА.

ЯНУШЕВСКИЙ арестован.

Для вскрытия к-р. троцкистской вредительской организации в системе строительно-квартирных органов и Политуправлении — необходимо арестовать Начальника строительно-квартирного отдела КВО — бригинтенданта ГУСАРЕВА, о чем возбуждено ходатайство.

Необходимо отметить, что в силу неполучения санкций не арестован целый ряд лиц, в отношении которых имеются данные о их принадлежности к к-р. троцкистским организациям.

К числу этих лиц относятся:

1. Комдив 10 стр. — комбриг ЗУБОК.

ЗУБОК был связан с ПРИМАКОВЫМ, ТУРОВСКИМ, ШМИДТОМ, ЗЮКОМ, ДРЕЙЦЕРОМ и др. и, по показаниям арестованного террориста ШМИДТА, ЗУБОК являлся участником организации.

2. Быв. Начинж КВО — полковник ЛАПИН.

ЛАПИН в период 1926–27 гг., находясь в Ленинградской Военно-технической Академии, принимал активное участие в нелегальной троцкистско-зиновьевской работе, посещал конспиративную квартиру Зиновьева, в 1927 г. участвовал в контр-революционной зиновьевской демонстрации.

Агентурными данными установлено, что ЛАПИН группировал вокруг себя и расставлял на ответственных участках оборонительного строительства быв. активных троцкистов, военных инженеров ЖУКОВА, СОСУЛЬНИКОВА, АНДРЕЕВА и ряд других.

ЛАПИН поддерживал связь с троцкистами, работающими в Инженерном Управлении РККА и других Округах.

Документально установлено, что ЛАПИН совместно с ЖУКОВЫМ, СОСУЛЬНИКОВЫМ, АНДРЕЕВЫМ, ТИБИЛОВЫМ и убывшими в другие округа военными инженерами КОЩЕЕВЫМ, ПЛОТНИКОВЫМ, БУРЛАКОВЫМ и другими, проводил организованное вредительство в оборонительном строительстве.

3. Быв. Пом. Начинж УР'ов 51 и 52 — военинженер 2 ранга СОСУЛЬНИКОВ А.А.

СОСУЛЬНИКОВ вместе с ЛАПИНЫМ и другими принимал активное участие в троцкистско-зиновьевской нелегальной работе в период 1925–28 гг.; работая на Украине, был тесно связан со всей троцкистской группой военных

инженеров.

Документально установлено, что СОСУЛЬНИКОВ проводил организованную вредительскую работу в оборонном строительстве и по своей вредительской деятельности был связан с ЛАПИНЫМ, ЖУКОВЫМ, АНДРЕЕВЫМ и др.

Санкция на арест СОСУЛЬНИКОВА получена только 8-го Мая с.г. (№ 276346).

Так как СОСУЛЬНИКОВ военным командованием переброшен в УралВО (Свердловск), приняты меры к его аресту и доставке к нам. Еще не прибыл.

Следует указать, что показаниями арестованного в Ленинграде троцкиста МАКСИМОВА, контр-революционная деятельность ЛАПИНА и СОСУЛЬНИКОВА подтверждается.

4. Начинж Киевского УР'а — военинженер 1-го ранга ТИБИЛОВ М.К.

ТИБИЛОВ вместе с ЛАПИНЫМ и СОСУЛЬНИКОВЫМ и др. учился в Ленинградской Академии, со всей этой группой троцкистов был тесно связан и работал на Украине. ТИБИЛОВЫМ в процессе строительства укрепленного района были допущены явно вредительские действия.

5. Дивинж 45 с.д. — военный инженер 2-го ранга АНДРЕЕВ Н.В.

АНДРЕЕВ штаб-капитан царской армии, учился вместе с ЛАПИНЫМ, ЖУКОВЫМ и другими в Академии, был все время с ними тесно связан. АНДРЕЕВ систематически проявляет резкие контр-революционные настроения, преступно-халатно относится к работе. В 1932 г. под его руководством были вредительски построены казармы. АНДРЕЕВ был связан с КОБЯКОМ. По показаниям последнего в присутствии АНДРЕЕВА он в 1930 г. вел троцкистские беседы с КОЩЕЕВЫМ.

Ставя в центре внимания Особорганов УГБ НКВД УССР задачу вскрытия до конца к-р. троцкистского подполья и связанных с ним контр-революционных элементов из числа быв. участников военно-офицерской к-р. организации и анализируя все имеющиеся агентурно-следственные материалы, я прихожу к заключению, что к-р. троцкистская работа по РККА на Украине проводилась по следующим основным линиям:

1. по линии политорганов КВО, засоренных быв. троцкистами;
2. по линии так называемых «примаковцев»;
3. по линии оборонительного строительства;
4. по линии строительно-квартирных органов и
5. по линии связей ГОЛУБЕНКО Николая.

1. Для вскрытия к-р. троцкистской организации по линии политорганов, учитывая их значительную засоренность троцкистскими элементами и показания БАГЛАЕВА о причастности к к-р. организации Нач. Политуправления КВО АМЕЛИНА, быв. его заместителя ОРЛОВА, быв. инструктора Политуправления ЯНУШЕВСКОГО (последний арестован) — наряду с дальнейшим разворотом следствия по делу БАГЛАЕВА, ЯНУШЕВСКОГО и др., при-

няты меры глубокой агентурной разработки троцкистских элементов среди политработников, имея целью агентурно-следственным путем вскрыть организованную к-р. троцкистскую деятельность.

2. **По линии «примаковцев»** — из числа военнослужащих КВО и ХВО арестованы следующие участники к-р. троцкистской террористической организации:

1. Быв. Зам. Комвойск ХВО — ТУРОВСКИЙ,
2. Быв. командир 8 мото-мех бриг. — ШМИДТ,
3. Быв. Комендант 52 УР'а — САБЛИН,
4. Быв. Командир 25 с.д. — ЗЮК,
5. Быв. Начштаба 18 АБ — КУЗЬМИЧЕВ.

Следствие по их делам ведется непосредственно 5-м Отделом ГУГБ НКВД СССР.

Учитывая, что эта группа, в том числе и арестованный ПРИМАКОВ, будучи связана непосредственно с руководителями троцкистских центров ПЯТАКОВЫМ, РАДЕКОМ, МРАЧКОВСКИМ, ДРЕЙЦЕРОМ и др., имела огромные связи с высшим и старшим начсоставом на Украине, в частности, быв. троцкистами АНТОНЮКОМ, БУТЫРСКИМ, ГЕРМОНИУСОМ и другими, старослужащими 1-го кавалерийского корпуса ДЕМИЧЕВЫМ, ГРИГОРЬЕВЫМ, САМОЙЛОВЫМ, ЗУБКОМ и т.д., и, несомненно, что эти связи использовала в той или иной мере в контр-революционных целях, — есть все основания считать, что ТУРОВСКИЙ, ШМИДТ, ЗЮК, САБЛИН, во главе с ПРИМАКОВЫМ, являлись организующим руководящим звеном к-р. троцкистской работы в войсковых частях РККА на Украине.

Для разворота следствия по линии «примаковцев» считаю необходимым дополнительно арестовать:

1. **Комдива 30 — комбрига ЗУБКА.**
2. **Начарткора 2 кавкорпуса — полковника КРАСНОВА.**

КРАСНОВ вместе с ПРИМАКОВЫМ работал в период 1931–1934 гг. в 13 с.к. быв. Приволжского, ныне Уральского Военного Округа и проходит по показаниям арестованного быв. пом. начинжа УралВО — ВЕЛЕЖЕВА, как участник к-р. троцкистской организации, завербованный ПРИМАКОВЫМ.

3. **По линии оборонного строительства.** По нашим материалам арестован быв. начинж 52 УР'а — военинженер 1 ранга ЖУКОВ, следствие по делу которого ведется непосредственно 5-м Отделом ГУГБ НКВД СССР.

В целях вскрытия контр-революционной троцкистской вредительской организации по этой линии, необходимо дополнительно арестовать ЛАПИНА, ТИБИЛОВА и АНДРЕЕВА.

4. По линии вскрытия контр-революционной вредительской деятельности в строительно-квартирных органах КВО, принимая меры к дальнейшему развертыванию следствия по делу троцкистско-вредительской группы 132 военно-строительного участка, возбужден вопрос об аресте Начальника СКО КВО ГУСАРЕВА, который, судя по показаниям арестованного БАГЛАЕ-

ВА, проводит к-р. вредительскую работу в широких размерах.

5. По линии вскрытия организованной к-р. работы по войскам РККА, проведенной ГОЛУБЕНКО Н. — основной задачей является добиться признания арестованного по показаниям ГОЛУБЕНКО Н., быв. наштакора 7, впоследствии наштакора 10 — комбрига ЕВГЕНЬЕВА.

Кроме того, для вскрытия до конца организованной контр-революционной троцкистской работы в войсках Киевского и Харьковского Военных Округов, и несомненно связанных с троцкистами по линии контр-революционной работы быв. участников военно-офицерской организации, необходимо арестовать следующих лиц:

1. Коменданта Могилев-Ямпольского укрепрайона — Комдива РАУДМЕЦА И.И.

РАУДМЕЦ являлся активным участником военно-офицерской к-р. организации, был близко связан с арестованным САБЛИНЫМ, ТУРОВСКИМ и ВАСИЛЕНКО. С последним РАУДМЕЦ был связан по к-р. работе в военно-офицерской организации. РАУДМЕЦ недоволен своим положением, считает себя обиженным. РАУДМЕЦ и его жена связаны с рядом немцев, подозрительных по шпионажу, в частности были связаны с представителями Латвийского и Эстонского посольств (сам РАУДМЕЦ эстонец, жена немка). РАУДМЕЦ систематически занимается самоснабжением, разбазаривает крупные суммы денег.

РАУДМЕЦ в 1920 г. за систематическое пьянство и разложение в боевой обстановке был приговорен Военным Трибуналом к расстрелу, но впоследствии амнистирован.

2. Командира корпуса ВУЗ — Комдива КАПУЛОВСКОГО И.

КАПУЛОВСКИЙ в прошлом активный боротьбист и участник армии УНР. Следствием по делу «УВО» было установлено, что КАПУЛОВСКИЙ являлся активным членом боротьбистско-увистского блока. Об этом имеются показания осужденных по делу «УВО» ЯЛОВОГО, ОЛЕЙНИКА и КИЙКО-ШЕЛЕСТА. КАПУЛОВСКИЙ был близко связан с ТУРОВСКИМ, ШМИДТОМ и целым рядом бывших троцкистов, а также поддерживает связи с петлюровскими элементами.

3. Начальника Штаба 2 кавкорпуса — комбрига БАЙЛО.

БАЙЛО штаб-ротмистр царской армии, доброволец армии Петлюры, где занимал должность командира полка, взят в плен РККА и с конца 1919 г. занимает ряд командных должностей в РККА.

БАЙЛО являлся активным участником военно-офицерской организации, был связан с рядом других участников, в частности, командиром 3 кавдивизии — комбригом МИШУКОМ, командиром 57 кавполка СЕЛЮКОВЫМ и др. Об этом имеются показания осужденных по делу МЯСОЕДОВА и ВИНОГРАДОВА.

По агентурным данным было известно, что БАЙЛО, находясь на службе в РККА, в период 1920 г. поддерживал связь с ТЮТЮННИКОМ и петлюров-

ским подпольем.

БАЙЛО связан с антисоветскими элементами и имеет обширные связи среди начсостава КВО и других округов.

4. Пом. комдива 45 с.д. — полковника КРАСНОВА А.И.

КРАСНОВ активный участник военно-офицерский к-р. организации. В последнее время проявляет резкие контр-революционные настроения. Агентурными данными установлено, что КРАСНОВ выражал соболезнование в связи с арестом САБЛИНА и клеветнически отзывался о тов. СТАЛИНЕ.

5. Начштаба Днепровской военной флотилии — капитана 2 ранга БУЛАШОВА В.Д.

БУЛАШОВ являлся активным участником военно-офицерской контр-революционной организации. Связан с бывшими участниками офицерской организации и антисоветски настроенными лицами. По имеющимся данным БУЛАШОВ срывает мобилизационную готовность флотилии.

6. Командира дивизиона 15 артполка — капитана КЛЕЙНГОФА Л.И.

КЛЕЙНГОФ являлся активным участником военно-офицерской к-р. организации. В период 1934–36 гг. высказывал пораженческие настроения и восхвалял фашистскую армию. КЛЕЙНГОФ группирует вокруг себя антисоветски настроенных командиров РККА и связан с немцами, причастными к шпионажу.

Вопрос об аресте всех этих лиц перед 5 Отделом ГУГБ НКВД СССР возбужден 13 Мая с.г. № 14954/м.

ВРИД. НАРОДНОГО КОМИССАРА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 3 РАНГА

[В. ИВАНОВ] *

«…» Мая 1937 г.
№
г. Киев

ДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 30. — Спр. 44. — Арк. 124–142.
Оригінал. Машинопис.

* Підпис відсутній. — *Авт*.

Олександр Лошицький
(Київ)

«ЛАБОРАТОРІЯ — 2»: ПОЛТАВА. ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ ПРО МАСОВІ РЕПРЕСІЇ В ПОЛТАВСЬКІЙ ОБЛАСТІ У 1937–1938 рр.

Під час роботи над попередньою публікацією про масові репресії 1937–1938 рр. на Вінниччині *, автор періодично зустрічав у документах згадки про начальника Управління НКВД у Полтавській області капітана, згодом — майора держбезпеки Олександра Олександровича Волкова. Тому в ряду регіональних керівників НКВД після І.М.Корабльова постать Волкова викликала особливий інтерес.

У збірнику «Реабілітовані історією», що вийшов друком у 1992 р., про О.Волкова досить повно написали Г.Ковтун, В.Войналович та Ю.Данилюк [1]. При цьому автори скористались матеріалами архівної кримінальної справи, яка за звинуваченням та викривальними матеріалами майже тотожна справі Корабльова [2]. В основних рисах біографія О.Волкова висвітлена також у книзі Ю.Шаповала, В.Пристайка і В.Золотарьова «ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи» [3]. Проте, згодом, на необхідність подальшого детального й уважного вивчення справи Волкова було звернуто увагу у публікації В.Пристайка, О.Пшеннікова та Ю.Шаповала «Шлях на Соловки» [4].

Слід зазначити, що, на відміну від «сірого» висуванця І.Корабльова, О.Волков був досить колоритною особою з яскравим послужним списком, несподіваним «апогеєм» якого став арешт 26 червня 1937 р. за звинуваченням у приналежності до правотроцькістської організації. Але вже через 3 місяці колишнім колегам Волкова по спільній роботі в Азово-Чорноморському краї РРФСР вдалося переконати першого заступника наркома внутрішніх справ СРСР М.О.Фриновського дати розпорядження про його звільнення. У другій половині 1937 р. це було поодиноким винятком.

---

* Див.: Лошицький О. «Лабораторія». Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–38 років на Вінниччині // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1998. — № 1/2. — С. 183–227.

Минув рік і доля О.Волкова, як «людини Успенського» *, була вирішена. 2–6 січня 1939 р. відбулися закриті партійні збори Управління держбезпеки УНКВД у Полтавській області, які ухвалили рішення про неможливість подальшого перебування Волкова у лавах ВКП(б) [5]. Невдовзі за постановою ЦК КП(б)У «О руководящих работниках НКВД УССР» [6] О.Волкова, як, до речі, і І.Корабльова, звільнили з посади начальника УНКВД. 14 січня 1939 р. Волков був відправлений у розпорядження відділу кадрів НКВД СРСР [7].

Поки майор держбезпеки майже два місяці чекав нового призначення у номері готелю «Москва», йшла підготовка до його арешту. Знову були використані ті ж матеріали, що й під час попереднього арешту у 1937 р. Про важливість справи Волкова, на відміну від Корабльова, свідчить факт особистої участі наркома внутрішніх справ СРСР Л.П.Берії у прийнятті рішення про його арешт. Візи наркома стоять на ордері на арешт та інших документах у справі Волкова [8].

Вночі 9 березня 1939 р. О.Волкова заарештували. У постанові про висунення звинувачення йому інкримінувалась участь в антирадянській заколотницькій організації в органах НКВД. Під час слідства, яке тривало дещо більше, ніж у справі Корабльова, Волкову судилося пройти через все те, на що він прирікав тисячі своїх жертв. Його перебування у Лефортово, а згодом і у найтаємнішій в'язниці Головного управління державної безпеки (ГУДБ) НКВД СРСР у підмосковному Суханово [9], ще раз підкреслювали важливість особи Волкова як фігуранта справи «заколотників у НКВД».

Напад Німеччини на СРСР значно пришвидшив вирішення долі Волкова. На закритому судовому засіданні Військової колегії Верховного Суду СРСР, яке відбулось 20 липня 1941 р., йому були висунуті звинувачення за ст.ст. 58–1б, 58–7, 58–8 та 58–11 КК РРФСР. Приречений вдався до останньої відчайдушної спроби врятуватися, відмовившись від власних зізнань. Однак букет розстрільних статей шансів не залишив. Військова колегія затвердила вирок [10].

І все одно, ще жевріла надія вижити. На відміну від абсолютної більшості «ворогів народу», Олександра Волкова одразу не відвели у розстрільний підвал. Корабльовський варіант був ще можливий. Однак останню крапку поставив прорив німецьких танків до Москви. 16 жовтня 1941 р., у дні найбільшої загрози для столиці, Волкова разом з багатьма іншими в'язнями розстріляли [11].

Метою даної публікації є висвітлення масових репресій у Полтавській області. Тому з матеріалів архівної кримінальної справи Волкова пропонуються лише найбільш яскраві і послідовно викладені протоколи допитів звинувачених і свідків. При їх вивченні слід мати на увазі упередженість слідчих. Адже *«заколотницька організація»* була продуктом єжовсько-беріївських кабінетних розробок. Волков та інші працювали за реальними директивами, вказівками та наказами, і всі їх злочини ще рік тому були *«непримиреною боротьбою з ворогами»*.

---

* Успенський Олександр Іванович (1902–1940) — нарком внутрішніх справ УРСР у січні — листопаді 1938 р.

Уяву про основних діючих осіб пропонованих нижче документів дає доповідна записка заступника наркома внутрішніх справ УРСР А.З.Кобулова, яка безпосередньо стосується подій 1938 р. у Полтавській області.

Документ № 1

Доповідна записка
заступника наркома внутрішніх справ УРСР А.З.Кобулова
особливоуповноваженому НКВД СРСР Стефанову.
26 серпня 1939 р.

Совершенно секретно

Особо уполномоченному НКВД СССР
старшему майору государственной безопасности
тов. Стефанову
гор. Москва

Об извращениях в оперативно-следственной работе в УНКВД по Полтавской области

Материалами расследования и документами, изъятыми в УНКВД установлено, что в оперативно-следственной работе УНКВД по Полтавской области в 1938 г. были допущены грубые искривления революционной законности:

а) при проведении массовых операций в ряде случаев допускались необоснованные аресты, как в областном аппарате, а также и в горрайотделах НКВД;

б) применялись извращенные методы ведения следствия — избиения арестованных, непрерывные их допросы и фальсификация следственных документов — протоколов допроса, очных ставок и другие;

в) искусственно создавались контрреволюционные формирования — «священный союз партизан», «Молодая генерация», и другие антисоветские организации;

г) путем провокационных методов следствия из числа арестованных бывших сотрудников НКВД была создана антисоветская правотроцкистская террористическая организация.

Основными и непосредственными виновниками в этом являются:

1. Волков Александр Александрович, бывш. начальник Управления НКВД по Полтавской области — майор госбезопасности (арестован).

2. Поляков Семен Илларионович, 1900 г. рождения, бывш. зам. нач. УНКВД по Полтавской области — старший лейтенант госбезопасности, в

органах НКВД с 1921 г., личный друг и ставленник бывшего наркома Внутренних дел УССР Успенского, из органов НКВД уволен в 1939 г.

3. Титов Иван Никандрович, 1903 г. рождения, зам. нач. следственной части УНКВД по Полтавской области — младший лейтенант госбезопасности, в органах с 1932 г., в 1938 г. награжден знаком почетного чекиста.

4. Куценко Никита Трифонович, 1902 г. рождения, нач. Ярмолинецкого райотделения НКВД Каменец-Подольской области — мл. лейтенант госбезопасности.

5. Федоров Василий Антонович, 1899 г. рождения, нач. отделения 2 отдела УНКВД, сержант госбезопасности.

6. Мироненко Федор Климентьевич, 1915 г. рождения, оперуполномоченный особого отделения в Кировограде — сержант госбезопасности, в органах НКВД с 1938 г.

7. Фишман Абрам Иосифович, 1909 г. рождения, оперуполномоченный 2 отдела УНКВД по Полтавской области, в органах НКВД с 1938 года.

8. Алексеев Борис Семенович, 1904 г. рождения, врид начальника отделения Особого Отдела 75 стрелковой дивизии, мл. лейтенант госбезопасности.

9. Устенко Василий Яковлевич, 1916 г. рождения, следователь следчасти ОО в Виннице, сержант госбезопасности, в органах НКВД с 1938 г.

10. Машошин Архип Иванович, 1903 г. рождения, начальник отдела кадров УНКВД по Полтавской области, мл. лейтенант госбезопасности, в органах НКВД с 1938 г.

11. Юшканцев Яков Григорьевич, 1902 г. рождения, нач. Миргородского райотделения НКВД Полтавской области, сержант госбезопасности, в органах с 1927 г., в 1938 г. награжден знаком почетного чекиста.

12. Орлов Михаил Александрович, 1902 г. рождения, нач. отделения УНКВД по Полтавской области, лейтенант госбезопасности.

13. Берестенев Алексей Алексеевич, 1892 г. рождения, пом. нач. УНКВД по Полтавской области, старш. лейтенант госбезопасности, в органах НКВД с 1920 г. В 1938 г. награжден знаком почетного чекиста и юбилейной медалью «20-тилетие Октября».

14. Чернявский-Ольшанский * Иосиф Ионович, 1896 г. рождения, нач. 2 отдела УГБ НКВД УССР, старш. лейтенант госбезопасности, в органах НКВД с 1920 г. В 1938 г. награжден знаком почетного чекиста.

15. Левенец Петр Романович, 1903 г. рождения, нач. отделения 5 отдела УГБ НКВД УССР, мл. лейтенант госбезопасности.

16. Платонов Владимир Михайлович, 1902 г. рождения, нач. следственной части УНКВД по Полтавской области, ст. лейтенант госбезопасности. В органах НКВД с 1928 г. В 1938 г. награжден знаком почетного чекиста.

17. Куликовский Абрам Яковлевич, 1903 г. рождения, быв. начальник Особого Отдела 25 стрелковой дивизии, ст. лейтенант госбезопасности, в органах НКВД с 1919 г.

* За уточненими даними Чернявський-Ольшанецький. — *Авт.*

18. Тимченко Иван Михайлович, 1902 г. рождения, нач. отделения 2 отдела УГБ НКВД УССР, мл. лейтенант госбезопасности.

19. Каганович Арон Григорьевич, 1908 г. рождения, зам. нач. 3 отдела УГБ УНКВД по Полтавской области, ст. лейтенант госбезопасности.

20. Зайцев Владимир Михайлович, 1915 г. рождения, оперуполномоченный УНКВД, сержант госбезопасности, в органах НКВД с 1938 г.

21. Донцов-Кусков Ефим Дмитриевич, 1900 г. рождения, оперработник УНКВД по Полтавской области, мл. лейтенант госбезопасности, в органах НКВД с 1921 г.

ДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 32. — Спр. № 61. — Арк. 254–260.
Завірена копія. Машинопис.

Репресивна діяльність Управління НКВД по Полтавській області найбільш повно розкривається у другій серії допитів О.Волкова, які проводились у Москві вже після 2-х років його ув'язнення. По суті, це синтез його попередніх свідчень, допитів інших звинувачених і свідків.

Документ № 2

З протоколів допитів О.Волкова від 4, 5 та 7 березня 1941 р.

[…] Впервые в марте 1938 г. было сфабриковано мною фиктивное дело, которому было дано наименование «Всеукраинское националистическое подполье». Замысел этого фиктивного дела мною был взят из ориентировки НКВД УССР, в которой говорилось, что в Киеве вскрыт так называемый всеукраинский антисоветский националистический центр, филиалы которого якобы существуют и действуют во всех областях УССР.

В то время в УНКВД содержались под стражей арестованные Сторубель, Отченаш, Волошин и ряд других, фамилий которых не помню.

Ознакомившись с материалами на этих арестованных, я узнал, что в прошлом Сторубель — председатель махновской черной рады, Отченаш — близкий сподвижник Петлюры, его уполномоченный по ликвидации бедняцких восстаний в трех губерниях Украины, а Волошин — бывш. заведующий агентурным бюро при правительстве Петлюры.

В полученных ранее показаниях Сторубеля, Отченаша и Волошина имелись отдельные факты антисоветской работы, проведенной ими, но совершенно не было указаний на то, что они являлись участниками так называемого всеукраинского националистического центра и что им было известно о существовании в области таких повстанческих формирований, которые бы явились результатом антисоветской работы этого всеукраинского националистического центра.

Я стал этих арестованных допрашивать сам, приказал применить к ним методы физического воздействия, в результате чего вынудил их к подписанию уже заранее составленных мною фиктивных протоколов, в которых было указано, что в Полтавской области существует филиал всеукраинского националистического центра. Такие фиктивные протоколы мною были посланы в Киев. После чего Успенский предложил мне отправить этих арестованных в Киев для допроса, что я и сделал.

Я стал производить дополнительные аресты. Тогда были арестованы Шамро-Вовк, Цап, а также и другие, фамилий которых сейчас не помню. Шамро-Вовк — в прошлом крупный антисоветский националистический деятель, а Цап — бывший капитан петлюровской армии и главарь политбанды, оперировавшей до 1924–25 гг.

Пока происходило вымогательство теми же средствами показаний Шамро-Вовка, Цапа и других, протоколы допросов арестованных Сторубель, Отченаша и Волошина, составленные в Киеве, были высланы мне в Полтаву. Из этих протоколов мне стало ясно, как надо фабриковать фиктивное дело на филиал всеукраинского националистического центра в Полтавской области.

В полученных из Киева протоколах арестованных Сторубель, Отченаш и Волошин, а также в сфабрикованных нами фиктивных протоколах Шамро-Вовка и Цапа было указано, что в Полтавской области организованно действует областной центр украинской националистической антисоветской организации, созданной по указанию всеукраинского националистического центра. Было указано, что в области существует и действует областной штаб повстанческих формирований — филиал всеукраинского националистического центра, что во всех районах области существуют ячейки этих организаций и существуют и пополняются повстанческие формирования. Во всех этих протоколах были названы как участники областного руководства, так и участники областного повстанческого штаба.

Кроме того, в этих же протоколах были названы и руководители повстанческих формирований на местах. В этих же протоколах было записано, что областная украинская националистическая организация и областной повстанческий штаб проводят свою работу в контакте со всеми бывшими антисоветскими политпартиями украинского националистического направления, т.е.: УПСР, УСД, «боротьбистами», УКП, «просвитянскими» и подобными организациями. Было также записано, что эти бывшие антисоветские политпартии не только возобновили организационно свою антисоветскую деятельность, но восстановили свои организации, имеют также областные комитеты и ячейки на местах, которые проводят организованную антисоветскую повстанческую работу.

Как участники этих к-р формирований были записаны только те лица, которые были выведены нами в фиктивных протоколах либо как руководители ячеек и повстанческих формирований. Фамилии этих лиц были либо получены от самих арестованных, либо взяты из учета по материалам отделов УНКВД. В данном случае подбирались бывшие офицеры белогвардейских

армий, главари политбанд, руководящие деятели антисоветской националистической «Просвиты».

Сфабрикованные фиктивные протоколы Сторубель, Отченаш, Волошина, Шамро-Вовк, Цапа и других были направлены в сформированные мною межрайонные оперативные группы, которые производили аресты значащихся в этих протоколах лиц как руководителей местных ячеек этих организаций повстанческих формирований.

Работники аппарата УНКВД имели на руках такие сфабрикованные нами протоколы и производя аресты значащихся в них лиц добивались от них показаний, и в результате дело приняло очень широкие размеры, по которому были произведены массовые аресты на местах. […]

Вопрос: Много ли было арестованных по этому фиктивному делу «националистический украинский центр»?

Ответ: Я точной цифры не помню, но могу сказать, что по этому делу было арестовано около тысячи с лишним человек.

Вопрос: В какие судебные органы были направлены их следственные дела?

Ответ: В основном дела рассматривались только тройкой УНКВД.

Вопрос: Какие решения тройкой были вынесены по этим делам?

Ответ: Решения были различные, на 50% или даже больше арестованных было приговорено к расстрелу, а остальные к различным срокам заключения в ИТЛ.

Вопрос: Эти приговоры тройки были ли приведены в исполнение?

Ответ: Все приговоры тройки были приведены в исполнение.

[…] Примерно в мае 1938 г. я приступил к фабрикации второго фиктивного дела, которому дал наименование белогвардейской повстанческой организации «РОВС».

Мне было известно от Успенского, что под его руководством создастся по этой линии такое фиктивное дело, которое так же охватит все области УССР.

Зная от Успенского фиктивное происхождение этого дела, я в целях продолжения вражеской работы приступил к фабрикации аналогичного фиктивного дела в УНКВД Полтавской области.

Впервые тогда были арестованы: Добрянский, Зембалевский, Яковлев, Толкушкин. Этих лиц, а также уже находившегося под стражей Капустяна, я предложил Платонову допрашивать с применением методов физического воздействия.

Было известно, что Добрянский, бывший крупный помещик, генерал-майор царской и белой армии, до революции был председателем военно-окружного суда в Варшаве, а во время гражданской войны председателем военно-полевого суда при штабе Врангеля; что Яковлев генерал царской и белой армии, командовал корпусом у белых, что Зембалевский, Толкушкин и Капустян полковники белой армии, всю гражданскую войну активно участвовали в борьбе против советской власти, а Толкушкин был личным другом генерала Кутепова.

Арестованного Добрянского, как наиболее яркую фигуру по своей характеристике, я взял к себе, и после применения к нему методов физического

воздействия, вынудил от него показания и сам лично написал фиктивный протокол допроса. В этом фиктивном протоколе допроса я написал, что в Полтавской области им — Добрянским и другими, создано белогвардейское подполье, сформирован военный штаб в составе его — Добрянского, Зембалевского, Яковлева, Капустяна и Толкушкина.

В этом фиктивном протоколе мною было записано, что военный штаб белогвардейского подполья создал в ряде районов Полтавской области повстанческие формирования, что этот военный штаб был связан с эсеровским подпольем в области через Домогатского, а также и с другими антисоветскими формированиями.

После получения от Добрянского этих фиктивных показаний, я предложил Платонову допрашивать в этом же направлении арестованного Толкушкина, Зембалевского, Капустяна, Яковлева и Ляхова. Платонов вместе со своим заместителем Кагановичем, после применения к этим арестованным методов физического воздействия, вынудили от них показания в соответствии с показаниями Добрянского и составили фиктивные протоколы.

Во всех этих протоколах были навязаны фамилии лиц, выведенных нами руководителями повстанческих формирований на местах, а также было записано, как происходила связь с другими антисоветскими формированиями, в частности, с эсеровскими.

В ряде случаев были навязаны фамилии этих руководителей других антисоветских формирований в районах Кременчугском и Лубненском. Причем, фамилии лиц, изображенных нами руководителями повстанческих формирований на местах, либо были получены в результате предварительных допросов первичных арестованных и выяснения всех их прошлых белогвардейских связей и знакомств, либо были просто навязаны совершенно неизвестные им люди. Фамилии эти получались либо в результате выяснения связей и знакомств у одного арестованного и навязывания их другому, либо просто брались из учетов, имеющихся в УНКВД.

Во всех перечисленных, так называемых руководящих фиктивных протоколах по этому делу было указано, что весь командный состав повстанческих формирований в основном являются бывшими офицерами и что они, в свою очередь, в повстанческие формирования вовлекли как бывших офицеров, так и активных белогвардейцев, карателей, полицейских, бывших чиновников царской администрации и кулаков.

Все эти фиктивные протоколы были направлены в созданные мною межрайонные оперативные группы, в частности, в Кременчугскую и Лубенскую, где производились аресты фигурировавших в них лиц и путем применения к этим арестованным методов физического воздействия получались от них фиктивные показания в соответствии с протоколами допросов Добрянского, Толкушкина и других. В Кременчугской межрайонной группе выполняли мои указания и составляли фиктивные протоколы быв. начальник горотдела УНКВД — Борин-Цигельман и его заместитель Бойко, а в Лубнах — началь-

ник райотдела УНКВД — Мастицкий. В результате получилось фиктивное дело, по которому были произведены многочисленные аресты.

Все арестованные лица по этому делу в большом количестве были осуждены тройкой УНКВД. Часть из них к различным срокам в ИТЛ, а большинство к расстрелу.

В мае или июне 1938 г. мною по указанию Успенского было сфабриковано третье фиктивное дело, которому было дано наименование «Польска организация войскова» (ПОВ).

Во время моего приезда в Киев Успенский мне сообщил, что аналогичные фиктивные дела уже созданы в некоторых областях УНКВД, как например в Каменец-Подольской и Днепропетровской и предложил мне сфабриковать аналогичное фиктивное дело в Полтавском УНКВД.

Успенский, после получения первых фиктивных протоколов по этому делу выпустил ориентировку, в которой написал, что они в Киеве вскрыли головну коменду ПОВ, а в области действуют окренгове и районнове (окружные и районные) комендатуры с перечислением всей схемы связей с другими антисоветскими формированиями.

Получив эти вражеские указания Успенского, я приступил к фабрикации аналогичного фиктивного дела, но так как в УНКВД не было никаких материалов относительно ПОВ, то я дал указания Платонову произвести аресты поляков.

Тогда впервые были арестованы: Цивинский, Окинский, Сошинский, Притула и Косиор Михаил.

Кроме того, мне стало известно, что в числе ранее арестованных в УНКВД содержался под стражей поляк — Колясинский. Всех этих арестованных я предложил Платонову и Кагановичу допрашивать и, если потребуется, применить к ним методы физического воздействия и получить от них показания о существовании в Полтавской области организации ПОВ.

Колясинский был включен в это дело как бывший офицер в чине капитана и якобы польский легионер. Цивинский — как бывший директор польского клуба в Днепродзержинске, исключенный из партии по политическим мотивам. Притула — как польский ксендз. На Сошинского никаких материалов не было, а Косиор Михаил был арестован только потому, что он являлся родным братом арестованного Косиора Станислава.

Вместе с Кагановичем я неоднократно допрашивал арестованного Колясинского, вынудил от него фиктивные показания, из которых было видно, что он является одним из руководителей организации «ПОВ», что в Полтаве им создана районная комендатура, что он сформировал диверсионные боювки, что он был связан с повстанческим штабом украинского националистического подполья и что участники «ПОВ», как вовлеченные лично им, так и известные ему и другим участникам организации, проводили широкую диверсионную работу в частях РККА, промышленных предприятиях и на транспорте.

Такими же методами Платонов и Каганович допросили арестованных Цивинского, Окинского, Сошинского, Притулу и других.

В показаниях было записано, что в городах — Кременчуге, Лубнах и Карловке — Цивинским, Сошинским, Окинским и Притулой были созданы районные комендатуры ПОВ, а также были названы боювки, указано на связи и руководство повстанческой деятельностью украинского националистического подполья.

Все эти фиктивные протоколы допросов арестованных Колясинского, Цивинского, Окинского, Сошинского, Притулы и других были направлены в созданные мною межрайонные оперативные группы, которые по ним производили аресты фигурировавших в этих протоколах лиц.

Путем применения к арестованным методов физического воздействия, от них не только были получены подтверждения этих фиктивных показаний, но и были получены фамилии лиц, названных участниками боювок и организаций ПОВ, проводивших якобы диверсионную шпионскую работу. Массовые аресты по этому фиктивному делу коснулись офицерства, духовенства и антисоветской части польского населения в некоторых районах Полтавской области, в которые были высланы в 1930–31 гг., из пограничной полосы.

Дела на этих арестованных были также рассмотрены в основном на тройке УНКВД. Арестованные по этому делу в количестве свыше 50% были осуждены к расстрелу, а остальные к различным срокам содержания в ИТЛ.

Также в мае или июне 1938 г. было сфабриковано фиктивное дело, которому было дано наименование «немецкое фашистское националистическое подполье».

После того, как мне стало известно, что в Киеве вскрыто дело, по которому разоблачается многочисленное немецкое фашистское подполье, я приступил к фабрикации фиктивного дела по этой линии в Полтавском УНКВД.

К этому времени уже находился под стражей в Полтавском УНКВД арестованный Рапп. О нем имелись материалы, говорящие о том, что этот Рапп происходит из немецких колонистов Крыма, был министром земледелия при белогвардейском правительстве в Крыму, был в ссылке после установления советской власти в Крыму, а впоследствии проживал на нелегальном положении под фамилией Эпельбаум.

После немногих допросов этого Раппа, ему были навязаны показания. Каганович вместе со мной составил фиктивный протокол на многочисленную немецкую националистическую организацию, но так как в Полтавской области не было компактных масс немцев, то в фиктивных протоколах все было изображено так, что вся националистическая шпионская и диверсионная деятельность проходила в других городах и областях СССР, а также и в Крыму.

Все фамилии лиц, внесенные в фиктивный протокол как шпионы, диверсанты или участники немецкой националистической организации, но проживающие вне Полтавской области, были получены от самого Раппа в результате предварительных допросов и выяснения всех его личных связей и знакомств. Лица же, указанные в этом фиктивном протоколе шпионами и диверсантами, проживавшие в Полтавской области, Раппу вообще не были известны. Они ему были навязаны нами и вписаны в фиктивный протокол.

Дело Раппа вел лично Каганович. Дела на отдельных арестованных также находились в третьем отделе УНКВД под наблюдением Кагановича и Платонова.

Все дела на арестованных по этому делу, за исключением дела на Раппа, в количестве 30–40 человек были рассмотрены тройкой УНКВД. Арестованные были осуждены частью к расстрелу, частью к различным срокам содержания в ИТЛ.

Вскоре после моего приезда в Полтаву, в марте–апреле 1938 г., вместе с Чернявским-Ольшанецким, которого я назначил на должность начальника 4 отдела УНКВД, приступил к фабрикации фиктивного дела, так называемого «Правотроцкистского областного центра». К тому времени в УНКВД уже содержались под стражей несколько участников правотроцкистской организации, но в протоколах их не только не было указаний на существование областного центра, но даже ничего не говорилось о существовании организованного правотроцкистского подполья. Я решил произвести новые аресты и путем вымогательства с применением методов физического воздействия получить от этих арестованных показания о существовании в Полтавской области правотроцкистского центра. В этих целях мною были арестованы секретари райкомов КП(б)У Емельянов и Дорохов.

На допросах к Емельянову и Дорохову были применены методы физического воздействия и от них получены не соответствующие действительности показания.

Мною вместе с Чернявским-Ольшанецким были составлены фиктивные протоколы, в которых было записано, что в Полтавской области существует организованное правотроцкистское подполье с областным центром во главе, что в состав этого центра входят Удовиченко, бывший секретарь обкома КП(б)У, Жученко — бывший председатель облисполкома, Харченко — быв. зав. ОРПО обкома КП(б)У и Трубников — бывший командир 25 стрелковой дивизии.

В этих показаниях также было записано, что так называемый правотроцкистский центр контактирует с националистическим украинским повстанческим подпольем и участниками военно-фашистского заговора в частях РККА.

От арестованных вымогались показания на лиц, которые как в первичных протоколах, так и в фиктивных протоколах были изображены активными участниками правотроцкистского подполья.

Сейчас помню следующие фамилии, фигурировавшие в этих фиктивных протоколах: Пономаренко, бывший зав. облзу; Хмарский — быв. зав. совторготделом обкома КП(б)У, Гиренко — быв. зам. зав. облзу, Колотило — быв. секретарь Лубенского райкома КП(б)У, Шмидт — быв. секретарь Кременчугского горкома КП(б)У, Клочков — быв. директор вагоностроительного завода.

Все указанные в этих фиктивных протоколах лица, как участниками правотроцкистского областного центра; так и участниками правотроцкистского

подполья, были по моему распоряжению арестованы и от них вымогались теми же средствами фиктивные показания в соответствии с фиктивными протоколами Емельянова и Дорохова.

В результате было арестовано до 120 человек работников советско-партийного и хозяйственного аппаратов.

Все дела на арестованных по этому делу находились в 4 отделе УНКВД и большинство из них допрашивались или лично, или под руководством Чернявского-Ольшанецкого и Федорова. Ими составлено большинство фиктивных протоколов.

В фиктивных протоколах допросов арестованных, как например, Харченко, Емельянова, Пономаренко, Колотило было записано, что эти арестованные по правотроцкистской деятельности были связаны с Киевским и Харьковским областными правотроцкистскими центрами. Все законченные дела на этих арестованных были представлены на рассмотрение Военной Коллегии Верховного Суда, где они были осуждены.

В течение апреля–июня 1938 г. НКВД УССР были разоблачены нелегально действующие центральные комитеты бывших украинских антисоветских политических партий: УПСР (украинская партия социалистов-революционеров); УСД (украинские социал-демократы); боротьбисты и УКП (украинская коммунистическая партия), а также и бюро центральных комитетов правых эсеров, левых эсеров, сионистов и поалей-ционистов, о чем была прислана соответствующая ориентировка. Из этой ориентировки было видно, что во всех областях УССР активно действует хорошо организованное антисоветское подполье всех этих направлений.

Вопрос: Кто был арестован по этому делу?

Ответ: По этому делу в первую очередь были арестованы: Домогатский, Натанзон, Простосинский, Могила, Швачко, Марченко, Недилько, Фиш и Пинхус Рувим, Апельгенах и Молодецкая.

Домогатский был известен как бывший председатель объединенного комитета всех правоэсеровских организаций в Средней Азии.

О Натанзоне было известно, что он еще даже до революции являлся держателем явки эсеров и меньшевиков.

Простосинский был известен как член ЦК ЛРС, лично разрабатывавший план мятежа Попова против Советской власти в 1918 г. в Минске, бывший офицер в чине капитана, до 1922 г. являвшийся секретарем Полтавского губкома левых эсеров, отбывший 10 лет в Соловецких лагерях.

О Марченко было известно, что он являлся одним из видных членов ЦК УСД, председателем киевского комитета УСД в 1917–18 гг., секретарь органа ЦК УСД «Робитнык», членом ЦК УКП до 1924–25 гг.

О Могиле, Швачко и Недилько мы располагали материалами о их прошлой антисоветской работе в УПСР и у боротьбистов.

О Фише было известно, что он в прошлом был руководителем полтавских сионистов.

О Молодецкой было известно, что она уже в годы существования на Украине советской власти была активным членом сионистского подполья, а муж ее также являлся видным членом ЦК сионистов.

О Пинхусе Рувиме и Апельгенахе было известно, что они нелегально прибыли из Польши.

После получения от арестованных первичных показаний по всем этим линиям были составлены фиктивные протоколы.

В фиктивном протоколе допроса Натанзона было записано, что в Полтавской области организовано правоэсеровское подполье с областным комитетом во главе и под руководством Домогатского. Фамилии были названы или самим Домогатским из его личных связей и знакомств, или же подсказаны ему по учетам, имеющимся в УНКВД. Также было записано, что областной комитет восстановил и вновь организовал ячейки на местах, которые проводят активную антисоветскую работу, вербуют новых членов и создают повстанческие формирования.

Большинство фамилий в фиктивных протоколах Домогатского и Натанзона были вписаны как известные нам эсеры по учетам в УНКВД.

Также было записано, что как областной комитет ПСР и военный штаб РОВСа, так и их ячейки на местах действовали в полном контакте, причем было изображено так, что в создании повстанческих формирований ячейки ПСР пополняли их ряды участниками, а белогвардейское подполье РОВС поставляло командно-офицерский состав.

В фиктивном протоколе арестованного Простосинского нами было записано, что в Полтавской области полностью восстановлены организации бывших украинских антисоветских политических партий: УПСР, УСД, УКП и боротьбистов, что они имеют свои комитеты во главе с указанными выше лицами, проводят активную антисоветскую работу, создают свои ячейки на местах, вовлекают новых членов, руководят повстанческими формированиями и составили между собой блок, объединившийся во всеукраинский националистический центр, где будто бы имелись от каждой этой организации свои представители.

В этих фиктивных протоколах было записано, что местные ячейки упомянутой организации выделяли из себя командный состав повстанческих формирований, пополняли эти формирования своими членами.

Фиктивные протоколы допросов арестованных Домогатского, Простосинского, Марченко, Могилы, Швачко и Недилько были направлены в указанные уже мною межрайонные оперативные группы, которые произвели аресты всех фигурировавших в них лиц.

От этих арестованных в опергруппах были получены показания в соответствии с указанными фиктивными протоколами, и в результате было сфабриковано фиктивное дело, по которому были произведены массовые аресты.

Фиктивные дела в отношении этих арестованных были в основном рассмотрены на тройке УНКВД, причем свыше 50% было приговорено к рас-

стрелу, а остальные к различным срокам содержания в ИТЛ. Некоторые дела были направлены в судебные органы, Военный трибунал или облсуд.

Допросом с применением физических методов воздействия от Фиша были получены показания о том, что в Полтаве и Кременчуге существуют сионистские организации, возглавляемые комитетом, причем в Полтаве во главе с Фишем, а в Кременчуге — мужем Молодецкой, которые связаны с сионистским подпольем в Харькове, Киеве и Минске.

Проходящие по фиктивному протоколу допроса Фиша были названы не только участниками сионистского подполья, но и шпионами польской и английской разведок.

Теми же методами допроса вымогались показания от арестованных Пинхуса и Апельгенаха, в которых было записано, что члены комитета польского Бунда проводили работу по созданию бундовской организации через своих эмиссаров, что этими эмиссарами являются, якобы, Пинхус и Апельгенах, что они помимо этого являются еще и польскими шпионами и что бундовская организация в Полтаве была, якобы, связана с бундовским подпольем в Биробиджане.

В основном дела на этих арестованных были направлены на рассмотрение Особого Совещания НКВД СССР.

Лишь 15 дел на тех арестованных, которые были изображены в фиктивных протоколах как шпионы польской и английской разведок, были заслушаны на тройке УНКВД.

[…] Еще в 1937 г., до моего приезда в УНКВД Полтавской области был сфабрикован ряд фиктивных дел на командно-политический и начальствующий состав частей РККА, расположенных в Полтавской области.

Вся вражеская работа по избиению командно-политического и начальствующего состава проходила под руководством Писарева и Полякова.

Вначале Писаревым и Поляковым было сфабриковано фиктивное дело на антисоветскую организацию военно-фашистского заговора в частях РККА. Тогда были арестованы: быв. командиры 25 и 75 стрелковых дивизий; быв. начальники политотделов дивизий; большинство командиров полков; в военно-политическом училище командир Озолин, начальник штаба Карпезо и комиссар школы, начальники военных окружных складов, военный комиссар Эрденко и целый ряд лиц командно-политического и начальствующего состава этих частей РККА.

Путем применения к ним методов физического воздействия от арестованных были получены признания о принадлежности их к военно-фашистскому заговору. Поляков и Писарев составили фиктивные протоколы допросов и вынуждали арестованных к подписанию их.

В фиктивные протоколы были внесены ряд лиц командно-политического состава, которые были изображены в протоколах как участники военно-фашистского заговора, как якобы завербованные или имевшие связь с арестованными.

Дела арестованных из старшего и высшего командного и политического состава были очень быстро закончены, переданы в Военную коллегию Вер-

ховного Суда СССР, где они и были осуждены, а уже после суда начали производить аресты остальных лиц, фигурировавших в фиктивных протоколах.

Необходимо отметить, что в 75-й стрелковой дивизии, как территориальной, штатная положенность командно-политического и начальствующего состава была значительно меньшей, чем в кадровой, а поэтому, аресты в 120–150 человек в дивизии, проведенные Поляковым и Писаревым приводили к буквальному уничтожению командных кадров.

По частям РККА Полтавского и Кременчугского гарнизонов действовал в то время Куликовский-Куликовичер, который был в должности начальника Особого отделения 25 стрелковой дивизии и одновременно являлся заместителем Полякова по Особому отделу УНКВД.

Как мне говорил Поляков, Куликовский-Куликовичер был в очень близких отношениях с Писаревым. Он также арестовал до 100–150 чел. командно-политического и начальствующего состава РККА.

Такими же методами были созданы фиктивные дела на якобы заложенные немецкой, польской и латвийской разведками шпионские резидентуры. Например, было сфабриковано фиктивное дело на латвийскую резидентуру, якобы заложенную в военно-политическом училище в Полтаве. Руководителем этой резидентуры был изображен в фиктивном протоколе Озолин, быв. в то время командир училища, а участником — начальник штаба Карпезо и некоторые из курсантов и преподавателей школы.

Непосредственными участниками фабрикации этого фиктивного дела были Поляков и Куликовский-Куликовичер.

Примерно в июне 1938 г. я был вызван в Киев Успенским и там он мне рассказал, что приступил к фабрикации фиктивного дела на так называемую «антисоветскую партизанскую организацию». Он рассказал мне весь замысел фабрикации этого дела, который состоит в том, чтобы показать, что эта антисоветская организация создана в повстанческих целях, что бывшие командиры партизанских соединений являлись в гражданскую войну боевой единицей эсеровских и боротьбистских антисоветских украинских политических партий, а после гражданской войны составили кадры бандитских отрядов, проводят организованную работу по восстановлению своих отрядов, в целях поднятия восстания против советской власти, что они действуют во всех областях УССР и что руководство этой организацией контактирует как свою повстанческую деятельность, так и планы с Всеукраинским националистическим центром.

Получив эти указания Успенского, я сообщил их Чернявскому-Ольшанецкому и вместе с ним приступил к фабрикации этого фиктивного дела.

Я поручил Чернявскому-Ольшанецкому подобрать среди арестованных такие фигуры, на показаниях которых можно было бы развернуть фиктивное дело.

Чернявский-Ольшанецкий выполнил мои указания и предложил мне для этой цели вначале арестованного Федорченко, а потом Мачинского.

На Федорченко имелись материалы, из которых было видно, что с 1915 г. он являлся членом УПСР, с 1917 г. пришел в партию боротьбистов, а в 1919 или

1920 гг. при общем вступлении боротьбистов, вступил в КП(б)У и с 1923 г. стоял на троцкистских позициях. В 1927 г. был одним из руководителей троцкистов в Полтаве, с 1928 г. периодически находился в политизоляторах, ссылках и тюрьмах, то как троцкист, то за участие в других антисоветских организациях. Все эти данные не отрицал сам Федорченко и показал, что в 1927 г. он возглавлял троцкистскую группу среди бывших партизан, был выбран в состав делегации к Троцкому и, кроме того, рассказал, что с 1926 г. пытался создать: вначале легальный «Союз красных партизан», а впоследствии, под влиянием активных участников правотроцкистского подполья, от этой мысли отказался и перешел на нелегальную антисоветскую деятельность, успев сколотить только актив антисоветской организации. В 1933 г. он был вновь арестован Харьковским УНКВД.

Эта организация была разоблачена и она в составе 30–35 человек была осуждена Коллегией ГПУ УССР.

Этот же Федорченко с 1917 г. был организатором и командиром крупного партизанского соединения в 2–3 тысячи сабель.

На Мачинского имелись материалы, из которых было видно, что он состоял членом ПСР с 1909 г., в 1919 или 1920 г. вступил в КП(б)У, вместе с Федорченко примыкал к троцкизму и в 1927 г. играл активную роль, за что в 1928 г. был выслан. Вместе с Федорченко принимал участие в создании антисоветской организации, вместе был арестован и осужден, но в 1935 г. бежал и находился на нелегальном положении.

В 1917 г. Мачинский, будучи членом УПСР, организовал и командовал очень крупным партизанским соединением.

Ухватившись за сообщение о прошлых попытках к объединению бывших партизан в организацию антисоветского характера, я решил составить фиктивный протокол.

Написав весь основной замысел этой несуществующей организации в духе замысла Успенского, я поручил Чернявскому-Ольшанецкому составление всей конкретной части с указанием фамилий, что он и выполнил.

В результате, по этому фиктивному протоколу допроса Федорченко оказалось, что в Полтавской области, якобы существует военная повстанческая организация под наименованием «Священный союз партизан», что эта организация имеет свой штаб в составе Федорченко, Мачинского, Петрова-Падуста, Волочая, Эчко, Писаренко и Макухи, что этот штаб объединяет повстанческие формирования из бывших партизан, которые в прошлом принадлежали к антисоветским политическим партиям (боротьбистов, эсеров) или служили в петлюровских отрядах.

На всех выведенных в фиктивном протоколе допроса членами штаба, за исключением Макухи, в УНКВД имелись материалы.

О Петрове-Падусте было известно, что он являлся заместителем так называемого Политкома у Махно. В годы установления советской власти на Украине он принимал руководящее участие и в организации политбанд, но за свою антисоветскую деятельность к ответственности не привлекался, ибо

был амнистирован. Об Эчко было известно, что он в прошлом эсер. В 1917 г. организовал крупный партизанский отряд, а с 1920 г., в течение нескольких лет был главарем крупной политбанды.

К этому времени поступила ориентировка из НКВД УССР, с содержанием которой я ознакомил Платонова и поручил ему принять меры к вскрытию, а фактически к фальсификации материалов этой организации через арестованных, содержащихся за 3-м отделом УНКВД.

В результате вымогательства показаний у так называемых членов штаба этой несуществующей военной повстанческой партизанской организации, было сфабриковано фиктивное дело, по которому было арестовано до 150–170 человек.

Кроме того, в это дело были включены такие арестованные, которые параллельно проходили по ранее сфабрикованным делам, главным образом по так называемому украинскому националистическому подполью.

Дела на арестованных из числа членов так называемого штаба и актива этой сфальсифицированной антисоветской организации в количестве до 20 человек были представлены на рассмотрение Военной коллегии Верховного Суда СССР, где они и были осуждены в октябре 1938 г.

Остальные дела в основном были направлены на рассмотрение Особого совещания НКВД СССР. […]

Вопрос: Какие еще вами были созданы фиктивные дела?

Ответ: Примерно в мае 1938 г. стало известно, что в НКВД УССР якобы вскрыта молодежная организация под наименованием «Молодая генерация», созданная Всеукраинским националистическим центром, которая якобы действует во всех областях УССР.

Я поручил Чернявскому-Ольшанецкому отобрать арестованных, на фиктивных показаниях которых можно было бы провести аналогичное дело в Полтавском УНКВД.

Чернявский-Ольшанецкий предложил мне для этой цели арестованного Чумака.

Чумак к этому времени обвинялся по делу о принадлежности его к правотроцкистской организации, в чем и сознался.

Я вызвал к себе арестованного Чумака и в результате допроса навязал ему показания, а потом и составил фиктивный протокол.

В этом фиктивном протоколе Чумака было записано, что в Полтаве, Кременчуге и Лубнах якобы действует молодежная организация «Молодая генерация», что она имеет свою террористическую группу в составе Кишека, Троицкого и др. и что она намечает совершение террористического акта против т. Хрущева во время приезда его в Полтаву, что эта организация якобы намечала организовать пожар во Дворце пионеров.

В этом же духе Чернявским-Ольшанецким вместе с Федоровым были составлены фиктивные протоколы допросов арестованных Волощенко, Лебедя, Кокотя, Дробота, Троицкого и др.

В результате было сфабриковано фиктивное дело, по которому было арестовано 20–25 человек.

Дела на арестованных из числа так называемого руководящего состава этой сфальсифицированной организации в количестве 5–6 человек, в том числе на Чумака, Волощенко и Лебедя были представлены на рассмотрение Военной коллегии Верховного Суда, где они были в октябре 1938 г. осуждены.

Остальные дела частью были направлены на Особое совещание НКВД, или находились в следствии и представлены в судебные органы на местах.

ДА СБУ, Полтава. — Спр. № 19533.— Т. 6.— Арк. 107–171. Оригінал. Машинопис.

У протоколах допитів О.Волкова навесні 1941 р. відсутня тема діяльності трійок. Можливо, це вже не дуже цікавило слідчих. Однак для довершеного зображення «великого терору» матеріали про трійки конче потрібні. Тому пропонуємо свідчення Волкова, які він дав на допиті 16 червня 1939 р.

Документ № 3

З протоколу допиту О.Волкова від 16 червня 1939 р.

[…]

Вопрос: Выше вы показали, что на предыдущих допросах скрыли о вражеской практике рассмотрения следственных дел на тройке УНКВД. Расскажите, что это за практика?

Ответ: Еще при Петерсе-Здебском быв. нач. УНКВД была установлена практика, что во время заседания тройки, члены тройки дел не рассматривают, а присутствующий докладчик читает составленную справку по делу, копия которой роздана каждому члену тройки. Докладчик выделялся из состава сотрудников оперативных отделов, главным образом бойкий и следдел не знал и фактически был чтецом, и таким образом создавали проформу судейского заседания. Такую установленную практику на тройке я продолжал, а в дальнейшем упрощение рассмотрения дел дошло до того, что членам тройки Маркову и Федорову надоело слушать читку справок «докладчиком», сами стали читать их и помечать на справках свои решения. Тогда отпала необходимость вызова докладчика, следователей, проводивших следствие.

Вопрос: Кто являлся членами тройки?

Ответ: Членами тройки были: Марков — 2-й секретарь обкома ВКП(б), Федоров — областной прокурор и я — нач. УНКВД.

Вопрос: Это все, что вы хотели рассказать?

Ответ: Нет, я хочу сказать прямо, что областной прокурор Федоров был свидетелем, на глазах которого проводилась вражеская практика по фабрикации фиктивных дел. Он хорошо знал и видел, что в УНКВД применяются методы физического воздействия к арестованным и сам же давал указания

райпрокурорам санкционировать аресты на местах и вести следствие. Это привело к тому, что в районах тоже начали избивать арестованных, арестовывали пачками. Именно при Федорове были пропущены описанные мною фиктивные дела по тройке УНКВД.

Очень часто были случаи, когда арестованные по созданным большим фиктивным делам передопрашивались, но при этом отказываясь от своих показаний, делали заявления при каких обстоятельствах получены от них показания, вскрывали фиктивность всего дела. Ни Федоров, ни Симоненко — зам. областного прокурора — не сделали мне тогда никаких заявлений, что в результате допроса они сомневаются в каком-либо деле, а наоборот, при них производились избиения, вынужденные допросы и составление фиктивных протоколов, на которых они делали свои подписи. Была даже установлена практика, что Поляков, Платонов и Чернявский привлекали их к допросам с тем расчетом, чтобы иметь в деле протокол с подписями прокуроров.

Кроме этого, Федоров и Симоненко до февраля 1938 г. подписали до 1000 альбомных справок, совершенно не знакомясь с делами, а по всем этим делам были вынесены решения, главным образом, расстрел. Причем я уже показывал, что альбомные справки составлялись по телефону.

Ни Федорова, ни Симоненко до своего приезда в Полтаву я не знал. Федоров до назначения облпрокурором работал кременчугским прокурором, Симоненко до назначения на должность зам. облпрокурора работал райпрокурором в Лубнах.

До приезда в Полтаву Маркова я не знал. Марков прибыл в Полтавскую область в апреле 1938 г. на должность 3 секретаря обкома ВКП(б). До этого он работал в течение ряда лет в Винницкой области в должности нач. политотдела какого-то совхоза.

Выезды Маркова в районы Полтавской области ознаменовались самыми погромными мерами в отношении районных партийных кадров. Так в Золотоношском районе он обвинил секретаря райкома ВКП(б) Старниченко как врага народа и обком исключил его из партии. В Лубенском районе Марков буквально расправлялся с партийными кадрами, за что попал в газету «Коммунист», была помещена статья «Обурлива практика». Для Маркова создалось затруднительное положение, в связи с чем дальнейшее пребывание на партийной работе стало невозможным, но я вмешался в это дело и арестовал б/секретаря Лубенского райкома как «врага народа» и этим спас Маркова. Кроме этого его линия меня удовлетворяла и на тройке. При рассмотрении на тройке того или иного дела, Марков обычно предлагал жесткую меру репрессии и предупреждал: «Надо еще один чей-нибудь протокольчик положить в дело, подбросить», не останавливая приведение приговора в исполнение. Так, Марков знал, что это фиктивные дела ибо все это проходило на его глазах.

ДА СБУ, Полтава. — Спр. № 19533. — Т. 1. — Арк. 124–126.
Оригінал. Машинопис.

На підтвердження свідчень О.Волкова наведемо декілька документів, що стосуються діяльності УНКВД у Полтавській області протягом 1938 р.

Документ № 4

Шифртелеграма народного комісара внутрішніх справ УРСР О.І.Успенського начальникам УНКВД областей від 1 березня 1938 р. (Полтавська область)

Шифр телеграмма исх. № 40076
1 марта 1938 г. 17 час. 00 мин.

К ранее утвержденному Вам лимиту по Полтавской области 500 чел. по 1-й категории дополнительно выделяется Вам 2000 чел., а всего 2500 чел.

По первой категории лимитов больше не будет.

Оперативная задача состоит в том, чтобы нанести целеустремленный удар и в первую очередь организующим кадрам к-р подполья. В соответствии с этим развертывайте операцию.

Уголовников основном пропускайте через милицейские тройки, судебных тройках рассматривайте только активных участников бандшаек имея в виду, что по уголовникам дополнительных лимитов также не будет.

Операция по шпионским элементам (немцы, поляки, румыны, греки, болгары, иранцы и другие) должна Вами всемерно развертываться, она будет проходить, как и раньше, вне лимитов.

Ускоряйте высылку нам альбомных справок.

[Успенский]

ДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 31. — Спр. № 105. — Арк. 20.
Копія. Машинопис.

Документ № 5

Телеграма О.Волкова О.Успенському про розгортання операції по українському націоналістичному повстанському підпіллю від 3 квітня 1938 р.

Киев Народному Комиссару Внутренних дел УССР
тов. Успенскому

По состоянию на 3 апреля следствием уже в основном вскрыт руководящий, командно-офицерский состав и актив украинско-националистического повстанческого подполья на Полтавщине.

Повстанческие формирования на Полтавщине заложены различными украинскими антисоветскими организациями: петлюровской, УПСР, бороть-

бистской, военно-националистической и пр., связанными со своими объединениями в Киеве и действовавшими в полном контакте на местах.

Все эти антисоветские организации объединились областном повстанкоме, созданном ими для руководства всей повстанческой деятельностью на Полтавщине.

В состав областного повстанкома вошли: Сторубель, быв. член Центральной Рады, организатор петлюровских отрядов «Вільне козацтво» в Днепропетровске (арестован), Тищенко, быв. командир 75 стрелковой дивизии (арестован), Недилько, быв. член ЦК УПСР (осужден), Отченаш, быв. уполномоченный штаба УНР (арестован), Маловичко, быв. работник петлюровской контрразведки (арестован), Воронянский, быв. член Центральной Рады (арестован), Простосинский, быв. секретарь губкома ЛСР, быв. офицер, поляк (арестован) и другие.

Сейчас уже вскрыто и ликвидировано петлюровской линии 5 повстанческих полков: Березово-Лукский, Миргородский, Кременчугский, Семеновский и Ново-Георгиевский, один батальон, 14 повстанческих рот, которые Тищенко намерен был свести два повстанческих полка и 15 повстанческих отрядов. По ним арестовано 1639 человек, из них 218 офицеров петлюровской, старой и других армий.

Кроме того вскрыты и ликвидированы 21 эсеровско-боротьбистский отряд, арестовано 1338 человек, из них: эсеров 222, националистов 303, боротьбистов 19 и остальные меньшевики, укаписты, церковники и прочие.

Ликвидирован один диверсионный отряд и 12 диверсионных групп, причем по показаниям арестованного нами, переброшенного из Польши штабс-капитана петлюровской армии Осьмакова, диверсионный отряд создан по личным указаниям полковника УНР Ковальского. В состав этого отряда входило 17 отдельных диверсионных групп, численностью 4–8 человек, обязательно во главе офицером. Отряд располагал складом взрывчатых веществ: фугасных снарядов 6, шрапнелей фугасных 3, гранат разных систем 32 (склад обнаружен и изъят).

Показаниями арестованных Сторубель, Тищенко, Отченаш и других устанавливается, что Полтавский областной повстанком и его представители различных антисоветских организаций были связаны Киеве главповстанкомом украинским националистическим центром, его военным штабом и соответствующими объединениями антисоветских организаций (ЦК УПСР и т.д.).

Наиболее пораженными на Полтавщине оказались районы Миргородского, Кременчугского и Полтавского кустов.

1. Миргородский. Вскрыт и ликвидирован повстанком составе: Маловичко, Лычко, быв. член военного совета Центральной Рады (арестован), Минаев, быв. командир 75 артполка 75 стрелковой дивизии, быв. эсер (осужден), Ещенко, быв. офицер (арестован) и другие.

Ряде районов и главным образом Гадячском, Петрово-Роменском, Камышнянском, Хорольском, Липово-Долинском и Миргородском, повстанкомом были заложены повстанческие отряды, которые затем были переформированы и со-

зданы два повстанческих полка: Березово-Лукский, под командованием быв. штабс-капитана Цапа и Миргородский, во главе с быв. офицером Головко.

Кроме того, повстанком сформировал из разложившейся части быв. красных партизан, бандитско-петлюровского элемента повстанческий отряд, под командованием Эчко, быв. руководителя местного партизанского отряда.

2. Кременчугский. Вскрыт и ликвидирован повстанком, во главе: Ориночко, Шамро-Вовк, видные украинские националисты, активные деятели «Просвіти».

Повстанком действовал районах б/Кременчугского округа и также из отдельных повстанческих отрядов этих районов сформировал 3 повстанческих полка.

В Ново-Георгиевский повстанческий полк, под командованием Ахмоловича (арестован), б/петлюровский офицер, б/нач. учебно-боевой подготовки Рай ОСД — сведены отряды, расположенные Градижском, Онуфриевском и Ново-Георгиевском районах.

Семеновский полк, под командованием Шарского (осужден 10 лет, возвращается из лагерей), б/кадровый офицер — из отрядов Глобинском, Оболонском, В.Крынковском и Семеновском районах.

Кременчугский полк, под командованием Филянского (арестован), б/петлюровского офицера из отрядов Козельщанского, Кишеньковского и Кременчугского районов.

3. Полтавский. Всей политической деятельностью района Полтавского куста руководили непосредственно члены областного повстанкома и, главным образом, Сторубель и Воронянский.

Диканьском районе Воронянский и Маковский (арестован), б/руководитель местной УПСР организации, сформировали несколько повстанческих отрядов.

Решетиловском районе создано 2 повстанческих отряда, под командованием подполковника Маринченко и офицера Шпика (арестованы).

В селе Рясное Нехворощанского района создан повстанческий отряд, во главе б/офицером Скакуном (арестован).

Ликвидированы: Парасковеевский отряд, во главе Ефимец, б/член УПСР и Титаренко, б/офицер; Абазовский — во главе Гулым, брат петлюровского полковника и Бойко — крупный кулак; Мильцевский, во главе Луценко, а также ряде сел Машевского района несколько мелких эсеровских отрядов.

4. Лубенский. Районах Лубенского куста повстанческим формированием руководил Тищенко, б/командир 75 стрелковой дивизии. Через завербованных командиров запаса переменного начсостава, из числа б/петлюровских офицеров создал 14 повстанческих рот, которые намерен был момент восстания свести два повстанческих полка. Весь командно-офицерский состав и актив этих повстанческих формирований арестован.

5. Золотоношский — районах Золотоношского куста заложено 3 повстанческих отряда, под командованием Онацкого, Грозы и Ковтуна, б/петлюровс-

ких офицеров и батальон во главе Болбот, б/офицер петлюровской и белой армий. Здесь также весь командно-офицерский состав и актив арестованы.

Все эти повстанческие формирования заложены по указанию Тищенко б/Пирятинским райвоенкомом Ермаковым.

В частях 75 стрелковой дивизии вскрыта военно-националистическая организация, руководимая б/ком. дивизии Тищенко, который был связан Квятеком — б/зам. комвойск Харьковского военного округа.

Как известно, Тищенко входил состав Полтавского областного повстанкома.

Эту организацию вовлечено 27 кадровых командиров и 14 переменного начсостава и запаса.

Участники военно-националистической организации большинстве бывшие офицеры и петлюровцы не только руководили повстанческой деятельностью на местах, но создавали ячейки райвоенкоматах и главным образом осоавиахимах на местах.

Вскрыты ячейки в Полтавском, Лубенском, Ново-Георгиевском, Кременчугском, Зиньковском и Онуфриевском осоавиахимах и Пирятинском, Полтавском и Лубенском райвоенкоматах.

По линии украинских антисоветских партий нами арестованы: Простосинский, б/секретарь Полтавского губкома ЛСР, б/активный работник военного отдела ЦК ЛСР, участник мятежа в Москве, Марченко, б/директор Сенчанской МТС, б/активный боротьбист, до ареста член КП(б)У, связанный Любченко, Затонским и др., которые дали развернутые показания о проведенной повстанческой деятельности на Полтавщине и других областях Украины.

По показаниям участника диверсионной группы Трегуба, б/адъютанта Полтавской петлюровской комендатуры, обнаружен и изъят склад оружия по ул. Чапаева № 9 в Полтаве: 9 снарядов, 39 гранат, вполне годных действию.

Работа по изъятию оружия только развертывается. По показаниям ряда участников повстанческого подполья устанавливается несколько складов оружия.

На 1 апреля рассмотрено дел Судтройкой на 1112 человек.

Волков

№ 2605698
3 апреля 1938 г.
г. Полтава

НАЧАЛЬНИК УНКВД ПО ПОЛТАВСКОЙ ОБЛАСТИ
КАПИТАН ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ *ВОЛКОВ*

ДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 31. — Спр. 4. — Арк. 152–158.
Оригінал. Машинопис.

Документ № 6

Телеграма О.Волкова О.Успенському з приводу операції проти колишніх «червоних партизанів»

Киев НКВД УССР тов. Успенскому

Показаниями членов Полтавского областного антисоветского партизанского штаба Федорченко, в прошлом командир партизанского отряда, до ареста заведующий орготделом Полтавского облисполкома; Тищенко — бывшего командира 75 стрелковой дивизии и руководителя полтавской комендатуры «Польской организации войсковой», Колясинского и других — устанавливается, что антисоветское партизанское подполье, существующее на Полтавщине многие годы, проводило свою подрывную работу под непосредственным руководством правотроцкистского центра и полтавской комендатуры «ПОВ».

Федорченко показывает, что в Полтавской области с 1926 г. существовал подпольный, так называемый «Священный союз партизан».

Этот «Священный союз партизан» еще в 1926 г., по указанию правотроцкистского центра, выступал со своей «программой» и политическими и экономическими требованиями партизан к советской власти.

«Программные» требования союза заключались в следующем:

1. Обязательное представительство партизан в правительстве;

2. Основные декреты правительства не должны издаваться без согласия партизан;

3. Создание партизанам привилегированных условий и обеспечение пожизненным вознаграждением.

Инициатором создания «Священного союза партизан» являлся Федорченко. Программа требований этого «союза» широко популяризировалась среди бывших партизанских командиров и рядовых партизан.

В руководстве «Союза» стояли троцкисты, которые связались с троцкистским центром и персонально в Москве с Радеком.

После разгрома троцкистов в 1927 г. «Священный союз партизан» начал подготовку повстанческих кадров. Среди бывших партизан проводилась широкая вербовочная работа и был создан целый ряд повстанческих отрядов различных районах области.

Допросами Федорченко и Тищенко установлено, что областной антисоветский партизанский штаб был связан со всеукраинским антисоветским штабом через Прокопчука, Криворучко и других.

Федорченко и Тищенко показывают, что планы партизанского подполья на Полтавщине вытекали из общего плана государственного переворота, подготовляемого «Польской организацией войсковой», правотроцкистскими и националистическими центрами.

Федорченко, Тищенко и Колясинский показывают, что антисоветское партизанское подполье, как в центре, так и в областях и на местах было связано с комендатурами «ПОВ».

Так, областной штаб Полтаве был связан с комендантом «ПОВ» Колясинским, Лубнах Тищенко связался с руководителями районной комендатуры «ПОВ» Сошинским и Косиором Михаилом, районный антисоветский партизанский штаб в Кременчуге был связан с районным комендантом «ПОВ» Цивинским.

Федорченко и Тищенко показывают, что антисоветский партизанский штаб создавал диверсионные отряды, а также террористические группы, которые должны были действовать по заданию правотроцкистской организации. В целях обеспечения антисоветского партизанского подполья оружием, был проведен ряд вербовок в осоавиахиме, НКВД и милиции.

Упоминаемый телеграмме 5 июня тайный склад снарядов изъят. Протоколы Федорченко, Тищенко и Колясинского высылаю.

Производим дальнейшие аресты.

НР 396 *Волков*

ДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 31. — Спр. № 91. — Арк.77–82.
Оригінал. Машинопис.

Документ № 7

Доповідна записка наркома внутрішніх справ УРСР О.Успенського керівництву НКВД СРСР від 1 липня 1938 р.

Сов. секретно

Записка по проводу № 3874
Москва НКВД СССР
тов. Ежову Н.И.
тов. Фриновскому
тов. Журбенко

Дальнейшим следствием по делу украинской националистической организации «Молода генерація» установлено, что украинским подпольным комитетом организации для проведения антисоветской работы на местах, в областях созданы подпольные комитеты, руководившие вербовкой участников организации и работой созданных ими групп «Молода генерація».

Нами ликвидированы подпольные комитеты «Молода генерація» в Полтавской и Одесской областях.

Арестованный активный участник Полтавской организации «Молода генерація» — Чумак Иван Михайлович — бывший редактор газеты «Большевик Полтавщины» показал, что организацией в области руководил подпольный комитет в составе: его — Чумака, Вакуленко — бывшего секретаря

Полтавского горкома ЛКСМУ (осужден), Злыдня — работника газеты «Большевик Полтавщины» (арестован), Протаса Павла Тимофеевича — бывшего директора Дворца пионеров в Полтаве (арестован) и Дроботя Николая Федоровича — бывшего секретаря Полтавского горкома ЛКСМУ.

Чумак по антисоветской деятельности был организационно связан с членами украинского подпольного комитета: Милько — управделами Совнаркома УССР, Ващуком — зав. совторготделом ЦК КП(б)У, Осадчим — зав. отделом печати ЦК КП(б)У, и Максимцом — зав. особым сектором ЦК КП(б)У (арестованы).

По показаниям Чумака, полтавский подпольный комитет организации создал ряд групп «Молода генерація» в Полтаве, Кременчуге и Лубнах. Основной кадр участников этих групп составляли националистически настроенная молодежь, главным образом, родственники и члены семей репрессированных, социально-чуждый разложенный, неустойчивый элемент, пробравшийся в комсомол и антисоветски настроенные лица из учащейся молодежи.

Организация ставила задачу особенно широко развернуть работу по вербовке участников организации в комсомоле. С этой целью были привлечены работники Полтавского горкома комсомола Вакуленко, Дроботь и Кишек.

В состав этих групп в 1937 г. были также влиты для руководящей работы ряд участников организации, прибывших из Киева с курсов газетных работников.

Чумак был направлен в Полтаву также по окончании этих курсов газетных работников.

Чумак от члена украинского подпольного комитета «Молода генерація» — Осадчего получил задание создать из числа участников организации террористическую группу. Это задание Чумак выполнил. В состав террористической группы Чумаком были привлечены участники организации Онисин — бывший директор Полтавского пединститута; Троицкий Андрей Семенович — сотрудник редакции «Большевик Полтавщины»; Кишек — работник горкома комсомола; Рощинский и Маляренко — студенты Полтавского строительного техникума, родители их репрессированы (все участники террористической группы арестованы).

Группа Чумака подготавливала террористический акт против секретаря ЦК КП(б)У тов. Хрущева, имея специальное задание совершить его при въезде тов. Хрущева в область. Исполнителями теракта были намечены участники организации Троицкий и Кишек, которые должны были использовать свое положение газетных работников.

Одновременно перед этой террористической группой была поставлена задача подготовить террористические акты против депутатов Верховного Совета СССР — украинцев «как изменников украинского народа». Указания против кого из депутатов персонально нужно готовить террористические акты, Чумак должен был получить от Верховинца — руководителя областной повстанческой националистической организации, с которыми контактировал в работе подпольный комитет «Молода генерація».

Комитет «Молода генерація» в Полтаве был связан с правотроцкистской организацией. Чумак через троцкиста Харченко связался с руководителем правотроцкистского подполья в Полтаве Удовиченко и через него участниками «Молода генерація» был получен ряд заданий по антисоветской деятельности.

В частности Удовиченко поставил задачу развернуть активную антисоветскую работу в связи с подготовкой выборов в Верховный Совет УССР.

Чумаком было намечено произвести поджег Дворца пионеров в Полтаве во время общего собрания по выборам. Выполнение этого задания было поручено участнику организации Ратусевичу — работнику дворца пионеров, который должен был во время собрания поджечь пакет с зажигательной смесью. Осуществлению этого диверсионного акта помешал арест Ратусевича, у которого при обыске этот пакет изъят.

Полтавский комитет «Молода генерація», через члена комитета Вакуленко установил связь с «польской организацией войсковой», персонально с областным комендантом Колясницким.

Следствие по делу разворачиваем. Ликвидируем комитеты «Молода генерація» в Днепропетровске, Харькове, Виннице, Каменец-Подольске, Николаеве и Житомире.

Успенский

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ
БЕЗОПАСНОСТИ 3 РАНГА *УСПЕНСКИЙ*

№ 1659/СН
1 июля 1938 г.

ДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 31. — Спр. № 82. — Арк. 1–7.
Оригінал. Машинопис.

Документ № 8

З телеграми заступника начальника УНКВД у Полтавській області С.І.Полякова керівникам НКВД УРСР про підготовку до першотравневих свят. 1938 р.

Киев НКВД УССР
тов. Успенскому
тов. Листенгурту

Передаю данные ходе подготовки первомайским праздникам. Всего арестовано 85 человек: из них линии 4 отдела — 52 человека, националистов — 6, сионистов — 6, эсеров — 6, правых — 9, меньшевиков — 5, троцкистов — 9, бундовцев — 2, церковников — 6, боротьбистов — 1, жен врага — 2.

По линии 3 отдела — 22 человека: бывших белых — 6, шпионов — 16.

По линии 5 отдела — 8 человек: шпионов — 1, участников украинской повстанческой организации — 6, жен врага — 1.

По линии 2 отделения — 3 человека: быв. петлюровцев — 1, троцкист — 1, шпион — 1.

Подготовка к праздникам на предприятиях и местных организациях развернута слабо. Сейчас только занимаются изысканием средств на приобретение плакатов и лозунгов. Предпраздничный базар, торговля магазинах и украшение города организованы плохо.

Агитационно-массовая работа проводится неудовлетворительно. Результате отмечены отрицательные настроения и отдельных случаях антисоветские высказывания:

а) Кац — работница чулочной фабрики Полтавы: «Дожились, что к празднику выдают штаны по колени, скоро совсем будем ходить голые».

б) Самойленко — служащий обл. ЗУ: «Предпраздничный базар организован врагами народа, собирают людей, а кушать нечего».

в) Фесенко — медсестра Полтавской детской больницы: «В этом году если кто пойдет в колонну, то из-за страха, в каждом дворе кто-нибудь арестован, большой процент населения в тюрьмах НКВД».

г) Колесниченко — бывший красный партизан, города Хорол: «Пусть готовятся к празднику те, кто хорошо устроился и получает много денег, а тот, кто завоевал советскую власть теперь голодает».

д) Конева — служащая Полтавского госбанка: «Какой тут праздник, когда из-за пары чулок стоят очереди по сто человек. Польше живется лучше чем здесь».

е) Сегеда — жена арестованного националиста из Кременчуга: «Если бы на Первое Мая организовать колонну жен арестованных и нести плакат — «Спасите наших мужей». (Сегеда арестована).

ДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 31. — Спр. № 7. — Арк. 120–129. Оригінал. Машинопис.

Вивчаючи і порівнюючи справи Корабльова і Волкова можна дійти висновку, що Корабльов за «стилем» роботи був стриманішим і спокійнішим на відміну від емоційно-невгамовного і брутального Волкова. Про це та про репресивну діяльність підлеглих Волкова, на додаток до свідчень самого начальника УНКВД, пропонуємо витяги з протоколів допитів та власноручних свідчень співробітників Управління. Найбільш змістовним серед них, на наш погляд, є протокол допиту Ф.С.Ворони.

Документ № 9

З протоколу допиту колишнього співробітника УНКВД у Полтавській області Ф.С.Ворони від 22 липня 1939 р.

[…] В первых числах марта м-ца 1938 г., через несколько дней после прибытия на работу в УНКВД Полтавы Волкова, последний дал установку оперативному составу о том, что впредь арестованных одиночек не должно быть и что каждый арестованный должен увязываться и проходить по групповым делам — соответствующим организациям и что он, Волков, как нач. УНКВД и председатель особой судтройки при УНКВД даже не будет принимать к рассмотрению на заседании тройки дел на одиночек.

После этого, через непродолжительное время, на оперативном совещании сотрудников УГБ УНКВД и райотделений НКВД дал ясное указание всему оперсоставу, чтобы в показаниях арестованных следователь обязан не только то, что говорит арестованный, но и 40–50% того, что думает арестованный.

В искривлениях принимали самое деятельное участие: Федоров — нач. отделения 2 отдела, Чернявский — нач. 2 отдела, Титов — теперь зам. нач. следчасти, Брюховецкий — нач. горотдела НКВД в Кременчуге, Фишман — оперуполномоченный 2 отдела, Орлов — нач. отделения ЭКО, Берестнев — пом. нач. УНКВД, Машошин — нач. отдела кадров, Куценко — б. нач. РО НКВД в Зинькове, Богатько и Кость — работники ОО 25 сд в Полтаве — первый нач. ОО и Кость — его помощник, Свиридов — нач. секретариата УНКВД и др.

Со слов б. инспектора при нач. УНКВД в Полтаве ныне зам. нач. секретариата УНКВД Зеля мне известно, что Волков, как только прибыл на работу в Полтаву, поставил перед собой задачу искусственно создать антисоветский областной правотроцкистский центр в Полтаве из числа руководящих работников областных партийных и советских организаций.

Эту задачу, как видно из отдельных, далеко не полных данных, Волков осуществил, создав а/с правотроцкистский центр в Полтаве в составе:

1. Жученко — б/предоргкомитета Верховного Совета УССР по Полтавской области;
2. Удовиченко — б/второй секретарь обкома КП(б)У в Полтаве;
3. Харченко — б/зав. ОРПО Полтавского обкома КП(б)У;
4. Пономаренко — б/нач. Полтавского Обл.ЗУ и, кажется;
5. Синюка — б/зав. сельхозотделом Полтавского обкома партии.

Жученко после ввода его Волковым в правотроцкистский центр вскорости был откомандирован на областную работу в Днепропетровск, где и был арестован. Удовиченко после ареста, как б/секретарь обкома, был направлен в НКВД УССР в Киев и там осужден по 1 категории. Харченко, Синюк и Пономаренко осуждены в Полтаве Военной коллегией по 1 категории.

В этой работе Волкову крепко помогали Чернявский и особенно Федоров. […]

Вышеуказанный Синюк будучи вызван на заседание Военной коллегии Верхсуда СССР в Полтаве по его делу, виновным себя не признал, хотя ранее и дал следствию показания после 40-дневного пребывания на допросе и всевозможных издевательств и здесь же разоблачил Чернявского, Федорова и др. в фальсификации следственных дел и искривлениях и заявил суду, что на скамье подсудимых должен быть не он, а Чернявский и Федоров.

По показаниям, в основном дополнительным, Харченко, Чернявский, Федоров и др. настолько много пропускали арестованных, что даже Волков запретил в дальнейшем пропускать по его показаниям, так как это может вызвать сомнение или подозрение в судебных и др. органах.

Федоров в результате упорной работы над арестованным Пономаренко добился такого положения, что Пономаренко начал давать такие показания, что по ним проходят «все и вся», так Федоров докладывал Волкову.

Показания Пономаренко писали Федоров и Волков и оно было ведущим по троцкистам и даже было направлено наркому. В этом показании Пономаренко, как практическую деятельность приписал гибель пшеницы на 25–30 тыс. га и десятки тыс. га других культур.

4 отделом по инициативе Федорова и Чернявского, а иногда и просто по предложению Волкова было подвергнуто аресту значительное число секретарей РПК и др. партийных работников, большая часть которых была пропущена по показаниям Харченко и др.

В фальсификации дел по троцкистам принимал деятельное участие и Машошин, в то время он был секретарем парткомитета УГБ НКВД и пом. нач. отделения 4 отдела, ныне нач. отдела кадров УНКВД. Машошин пропустил по целому ряду показаний, с проведением очных ставок после ареста, Митюрину, члена партии, выдвиженку, в последнее время работавшую председателем оргбюро Полтавского облпотребсоюза, сделав ее участником антисоветской правотроцкистской организации в системе госторговли и кооперации.

Митюрина несмотря на целый ряд физических воздействий со стороны Машошина и Фишмана, вплоть до того, что они оттягивали ей грудь, как женщине и затем били по груди — показаний об антисоветской деятельности не дала, потом уже, после вскрытия искривлений была освобождена.

Машошин также неоднократно избивал и др. арестованных. У него на несгораемой кассе в кабинете даже открыто лежала палка для избиения арестованных.

Фишман — оперуполномоченный 2 отдела — принимал самое активное участие в фальсификации следдел и в садистском избиении арестованных. Фишман работал и сейчас работает в отделении Федорова. Этот Фишман избивал так арестованных, что у них лопались барабанные перепонки в ушах и арестованные глохли.

В первых числах марта м-ца 1938 г. Волковым в районах области было создано пять межрайонных оперативно-следственных групп с дислоцированием их в Полтаве, Кременчуге, Лубнах, Миргороде и Золотоноше.

К этому времени Федоровым, после соответствующего литературного оформления Писаревым — б/зам. нач. УНКВД, был выпущен ведущий протокол допроса обвиняемого Цапа — одного из основных арестованных по делу вскрытого антисоветского националистического повстанческого подполья в Петрово-Роменском районе.

После создания оперативно-следственных групп Волковым было созвано узкое оперативное совещание, где были нач. отделов и некоторых отделений УНКВД и начальники опергрупп: Лубенской — Мастицкий; Миргородской — Куценко; Золотоношской — Брюховецкий и Кременчугской — Борин; Полтавской — Воробьев.

На этом совещании, как мне известно, Волков, по предварительно разработанной им дислокации вскрываемого антисоветского националистического подполья, дал подробные указания присутствующим на совещании, как строить организацию в соответствии с выпущенным протоколом.

После этого, через короткое время в соответствии с полученными на совещании указаниями, начальниками опергрупп начали создаваться стройные организации, построенные по военному принципу, состоящие из отрядов, рот, батальонов и даже полков и в таком виде представляли к слушанию на тройку дела, где арестованные осуждались по несколько сот человек за вечер.

В создании фальсифицированных дел особенно отличались Миргородская опергруппа, где нач. группы работал Куценко, ныне работающий в Каменец-Подольской или Винницкой области нач. РО НКВД.

Создание вымышленных организаций со стороны Куценко приняло настолько широкие размеры, что Волков даже удерживал его. Волков, несмотря на просьбу Куценко санкционировать 4-й или 5-й по счету миргородский повстанческий полк, это сделать не разрешил.

Кроме Цапа и др. участников антисоветского националистического подполья, вскрытого в П-Роменском районе, насколько мне помнится, прошел по показаниям Тищенко б/комдив 75 СД в Лубнах, арестованный как заговорщик в РККА.

Тищенко был выведен руководящей фигурой и Волковым был введен в областной националистический центр.

В фальсификации дела по националистическому подполью, кроме Волкова, принимал участие и Каганович.

После получения из НКВД УССР ориентировки о вскрытии антисоветского подполья среди молодежи, так называемое дело «Молодая генерация», по заданию Волкова Фишманом и, кажется, Федоровым были подобраны как фигуры Волощенко, Лебедь и др. (Кокоть) из числа арестованных 4 отделом и Волковым совместно с Фишманом был составлен ведущий протокол Волощенко. Сделав его, Лебедева, Кокоть и др. областными руководителями дела «Молодая генерация» это дело было увязано с областным троцкистским или националистическим центром.

Протокол Волощенко, Волковым и Фишманом был написан в свете ориентировки НКВД УССР.

За фальсификацию этого дела говорит и тот факт, что Фишман прежде, чем писать протокол допроса Волощенко и с целью создания разветвленной организации по основным районам области, по телефону затребовал от Лубенского РО НКВД список скомпрометированных комсомольцев и после получения этого списка 5–6 комсомольцев Лубенского района пропустили по показаниям Волощенко.

Когда вскрылась новая линия по партизанам, 4-м отделом с согласия Волкова из числа арестованных был выбран руководящей фигурой по партизанскому подполью Федорченко, в прошлом руководитель крупного партизанского соединения в 2000 сабель. Обширный ведущий протокол допроса Федорченко по искусственно созданному Волковым партизанскому подполью писали Волков и Титов. Таким же путем был сделан руководителем повстанческого подполья арестованный 4-м отделом Мачинский, Кагановичем и Титовым — Козлов из Лубен и Волковым и Берестневым — Тищенко, комдив 75 сд, ранее прошедший руководящей фигурой по правотроцкистскому повстанческому подполью.

Ведущие протоколы допросов Мачинского, Федорченко и Тищенко по партизанам были направлены наркому и нач. опергрупп и затем пошли в Полтаве и районах области массовые аресты б/красных партизан.

Основную работу по партизанам вел Титов, и к ней имеет немалое отношение и Каганович.

По линии ПОВ в работе были также допущены большие искривления. Эту работу в основном вел Каганович в Полтаве и нач. межрайопергрупп на местах. Ведущий протокол по линии ПОВ Колясинского и Цивинского писали Каганович и Волков. Каганович и б/работник Полтавской опергруппы Левинец — ныне нач. 5 отдела НКВД УССР в Киеве подвергали аресту большие группы колхозников из Карловского района, составляли на них вымышленные протоколы допросов и под предлогом заверения автобиографических данных, обманным путем давали им подписывать показания и протоколы не существующих очных ставок.

В период проводимых операций была подвергнута аресту некоторая часть специалистов, в отношении которых не было достаточных материалов для их ареста.

В Кременчуге было создано дело на группу врачей по обвинению их в антисоветской вредительской деятельности в области бактериологии. В результате часть арестованных в начале 1939 г. была освобождена.

В Полтаве 3-м отделом был арестован научный работник научно-исследовательского института свиноводства, давший ряд ценных изобретений и, в частности, важное изобретение ветродвигателя. Фамилию арестованного забыл. Этот арестованный из-за отсутствия материалов по инициативе Мильштейна — нач. ЭКО был освобожден.

ДА СБУ, Полтава. — Спр. № 19533. — Т. 2. — Арк. 233–243. Оригінал. Рукопис.

Документ № 10

З протоколу допиту свідка — начальника Особливого відділення НКВД у 25-й стрілецькій дивізії Г.С.Богатька від 25 липня 1939 р.

[…] По установкам, даваемым б. нач. УНКВД — Волковым, все военнослужащие, занимавшие до ареста руководящие должности в дивизии, обязательно должны были быть увязаны с гражданскими арестованными, причем, чуть ли не открыто указывалось на то, что протокол должен быть художественно оформлен, а под этим художеством крылась «липа», которую не только не пытались скрыть, а наоборот, лица, активно принимавшие участие в художественных оформлениях поощрялись и даже представлялись и получали награды.

Целый ряд одиночных дел, которые мне приходилось доследовать, состояли из одного протокола, в котором описывалась шпионская деятельность обвиняемых, причем вымысел в протоколах был настолько неправдоподобен, что арестованные заявляли, что за эти показания они могут быть осуждены только во внесудебном порядке, а если их будет судить суд не заочно, то их эти протоколы спасут.

Фамилий арестованных по этим делам всех не помню. Могу назвать несколько: Берджицкая, Дитковский, Дитковская, Репетило, Охрамович, Страдзе и др.

Из разговоров с арестованными мне известно, что такие показания они давали только после того, когда их допрашивал б. оперуполномоченный 5-го отдела Поляков, который по существу не допрашивал, а, не разговаривая ни слова с арестованным, писал протокол и если арестованный не подписывал, бил его до потери сознания или, вернее, до тех пор, пока не подпишет протокол.

Как яркий пример фабрикации дел в Полтавском УНКВД, служит материал, обнаруженный мною в переписке б. 5-го отдела, суть которой заключается в следующем:

В г. Полтаве при очистке ассенизаторами уборной были обнаружены негодные боеприпасы, как-то: взрыватели, снаряды и т.п., которые, по заключению специалистов, находились в этой уборной свыше 15 лет и пришли в полную негодность. Волков и Куликовский использовали этот случай для создания диверсионной организации, добившись от арестованного Трегуба показаний о том, что он эти снаряды хранил в диверсионных целях.

При отчете об этом деле Успенскому указывалось в телеграмме, что арестованный Трегуб дал показания о наличии диверсионной группы и указал на имевшийся склад со взрывчатыми веществами и что, проверяя эти показания, склад обнаружили *.

ДА СБУ, Полтава. — Спр. № 19533. — Т. 2. — Арк. 293–295. Завірена копія. Машинопис.

* Див. документ № 5. — *Авт.*

Документ № 11

З власноручних свідчень начальника 1-го відділення 2-го відділу УНКВД у Полтавській області В.А.Федорова від 26 липня 1939 р.

[…] Ни одного показания «главных», как он называл, Волков не пропускал без фальсификации, которая в его терминологии носила название «корректировки», причем эту «корректировку» он со вкусом смаковал, сфальсифицированные им протоколы оглашал на оперативных совещаниях, приказывая руководствоваться этими, составленными им лично протоколами.

Эти протоколы он рассылал по оперативным группам области — в Полтавскую, Кременчугскую, Лубенскую и Золотоношскую для руководства и составления таких же протоколов.

Чуть ли не на первом областном оперативном совещании, если не ошибаюсь, 2.03.38 г., где Волков в первый раз представился оперативному составу области, Волков начал говорить, что «враг хитер, он всего не говорит, но надо записывать не только 100% того, что враг говорит, но и 40% того, что он думает».

[…] Первый случай фальсификации Волковым протоколов допроса обвиняемых мне пришлось наблюдать по делу Отченаша Степана Митрофановича.

Волков приказал Отченаша доставить из Миргорода и вместе с ним явиться и мне, где я руководил опергруппой.

По приезде моем в Полтаву, Волков предложил мне показания Отченаша оформить протокольно, так как протокол записан еще не был.

По показаниям Отченаша я составил протокол. Волков протокол прочитал, остался недоволен и приказал протокол переписать, сделать его более широким.

Я переписал, но нового ничего внести не мог, так как Отченаш ничего нового не добавил.

Волков раскричался, что Отченаш дал показания только о формировании Миргородского повстанческого полка, но он знает больше и предложил пересоставить протокол.

Это переписывание протоколов тянулось беспрерывно 72 часа, которые я провел без сна, не отходя от арестованного.

В конце 3-х суток Волков потребовал меня к себе в кабинет и здесь, в присутствии зам. нач. УНКВД Писарева и нач. 4-го отдела Попова начал кричать: «Вы что, покрываете врагов? Вам как приказано? Где остальные полки? Почему Вы их скрываете?».

На мой ответ, что Отченаш ничего ни о каких полках, кроме Миргородского не говорит, Волков закричал: «Вы врете, вы скрываете врагов! Пойдите вы все в с... со своим Отченашем. Вы украинец?».

Когда я ответил, что я родился на Украине, Волков закричал, что теперь ему все понятно, что я умышленно покрываю «полтавских галушников» (его

выражение), пригрозил, чтобы я помнил, что я украинец и интеллигент и выгнал из кабинета.

Потом с Поповым он написал протокол допроса Отченаша, в котором появился Кочержинский *, о котором ни Отченаш ничего мне не говорил, ни я никогда, ни раньше, ни потом ничего не слыхал.

Появились в протоколе Лохвицкий, Липово-Долинский, и Роменский полки, о которых Отченаш мне тоже ничего не говорил.

Когда я увидел уже напечатанный протокол Отченаша и сказал Попову, что Отченаш никогда ничего о Кочержинском и Лохвицком, Липово-Долинском и Роменском полках не говорил, то Попов ответил, что это — «революционная фантастика, которая идет на борьбу с врагами и что действительность превосходит всякие протоколы».

Сколько я помню, подобным же образом был составлен протокол Сторубля.

При составлении протокола Простосинского Станислава (кадрового эсера), Волков внес от себя о расположении повстанческих отрядов вокруг Полтавы, если не ошибаюсь, о связях с Натанзоном в 1937 г.

Следует добавить, что, зайдя во время допроса Простосинского ко мне в комнату, Волков жестоко ударил в ухо Простосинского, когда он этого совершенно не заслуживал.

Следует отметить, когда Волков составлял протокол Простосинского в части повстанческих отрядов «левых» эсеров вокруг Полтавы, то руководителем отряда, или не помню точно, в какой именно связи с Простосинским, проставил фамилию одного эсера, имевшую украинское окончание на «о», Волков же записал ее с окончанием на «ов», как русскую.

Полагая, что это опечатка машинистки, я зачеркнул «в» и фамилия снова приобрела украинский характер.

Как только Волков узнал об этом, он немедленно вызвал меня к себе и начал кричать: «Как вы смеете исправлять написанное мною!». Я ответил, что эту фамилию Простосинский называет как украинскую. На что он закричал: «Какой «левый» эсер может быть украинцем, это русские эсеры, что вы лезете ко мне со своими хохлатскими фамилиями!».

[…] К фальсификации в протоколах относится приказание Волкова начинать протоколы допроса «разговорами»: «у вас по протоколам выходит, что обвиняемый сразу сознался. А надо полтора-два листа «разговора»: вы ему ставите вопросы, а он упирается, потом вы его изобличаете, а он сознается».

Хотя таких разговоров, какие записаны в протоколах на первых листах, вряд ли кто из следователей вел с арестованными. […] Волков категорически требовал «увязки по линиям», т.е. все организации антисоветского характера увязывались между собой: троцкисты с сионистами, эсерами, меньшевиками, с иностранными разведчиками и так далее.

Чтобы было понятно, он созвал однажды у себя в кабинете совещание начальников отделов и отделений, показал схему построения антисоветских

* Повстанський полк. — *Авт.*

организаций сверху донизу и по горизонталям антисоветских организаций между собой, приказал эту схему перечертить и заучить на память и пообещал проверить заучили ли работники эту схему.

ДА СБУ, Полтава. — Спр. № 19533. — Т. 3. — Арк. 27–46. Оригінал. Рукопис.

Документ № 12

З власноручних свідчень співробітника УНКВД у Полтавській області О.О.Берестеньова від 22 грудня 1939 р.

[…] Приблизительно в ноябре м-це 1938 г., после поступления указания о прекращении рассмотрения следственных дел на местах тройками, в кабинете Волкова был разговор в присутствии б. секретаря УНКВД т. Вороны и нач. АХО т. Крапивского или б. коменданта Гребенюка о том: «что вот я сделал большую глупость, не расстрелял сторожа кладбища, т.к. он знает могилы, куда мы возили расстрелянных, и ему, пожалуй, известно количество расстрелянных, он копал могилы и сам засыпал».

На это Волкову никто из присутствующих ничего не ответил и на этом разговор был закончен.

ДА СБУ, Полтава. — Спр. № 19533. — Т. 3. — Арк. 74. Оригінал. Рукопис.

Боротьба з «контрреволюцією» на Полтавщині була дійсно непримиренною і велась широким фронтом. При цьому не звертали увагу навіть на інвалідність та вік заарештованих. А «колишні люди» були в числі найперших ворогів.

Документ № 13

З протоколу допиту О.Волкова від 16 січня 1940 р.

[…] *Вопрос:* Зачем вы при проведении арестов допускали аресты дряхлых стариков, так например: 24 июня 38 г. был арестован 83-летний старик Несвицкий Александр Александрович, осужден тройкой и расстрелян*, Терсанцев Василий Дмитриевич, которому был 81 год, инвалид, 24.06.38 г. была арестована 73-летняя старуха Семко-Савойская Антонина Спиридоновна и др.

* Помер у 1942 р. — *Авт.*

Дайте объяснения по существу заданного вам вопроса.

Ответ: Из всех названных мне фамилий я помню и знаю дело только на одного Несвицкого, если только я о том именно и говорю. Я помню, что при ликвидации дела, проводимого 4 отделом УНКВД на антисоветскую группу, которая создала так называемый комитет помощи арестованным, был арестован враг по фамилии Несвицкий. Пом. нач. отделения 4 отдела Машошин вел следствие по этому делу. У него на допросе, насколько мне помнится, в этот же день я и обнаружил этого Несвицкого. Увидев, что он очень дряхлый старик, я сразу перевел разговор на другую тему, стал его расспрашивать о медицинской практике и убедившись, что если даже он и был участником антисоветских сборищ у него на квартире, то в лучшем случае он спал при этом. Я приказал его освободить.

ДА СБУ, Полтава. — Спр. № 19533. — Т. 2. — Арк. 84–86.
Оригінал. Рукопис.

Документ № 14

Службова записка про засудження та розстріл В.Д.Терсанцева від 24 грудня 1939 р.

Служебная записка

По наведенным справкам установлено, что 12/III-38 г. Волковым арестован 81-летний глубокий старик Терсанцев Василий Дмитриевич, 1859 г. рождения, уроженец г. Спасск б. Тамб. губ., русский, 54 года проработал слесарем на паровозо-рем. заводе. Орденоносец. Награжден орденом Трудового Кр. знамени. Пенсионер. Инвалид. Парализован. Слепой, сын его репрессирован белыми.

В 1905 г. он принимал участие в рев. движении. В результате Терсанцева превратили членом областного меньшевицкого центра и 7 мая 1938 г. его по тройке расстреляли.

След. дело его находится в Москве.

СТ. СЛЕДОВАТЕЛЬ СЛЕД. ЧАСТИ УГБ НКВД УССР
МЛАДШ. ЛЕЙТ. ГОС. БЕЗОПАСНОСТИ *Богданов*

24/ХП–39 г.

ДА СБУ, Полтава. — Спр. № 19533. — Т. 9. — Арк. 15.
Оригінал. Рукопис.

Документ № 15

Довідка про засудження особливою трійкою УНКВД у Полтавській області В.Д.Терсанцева та інших до розстрілу та про виконання вироку

Справка

Ниже поименованные з/к, проходящие по следделу № 99790 как-то:
1. Зайдинер Исаак Львович 80 л.
2. Белый Иван Захарович
3. Невзгядова Анна Францевна
4. Сахаров Степан Алексеевич
5. Терсанцев Василий Дмитриевич 81 г.
6. Маркман Зелик Ефимович
7. Капустянский Михаил Гаврилович
8. Омелюженко Остап Яковлевич 65 л.
9. Венгеров Рувим Аронович
10. Ефимов-Фудим Ефим Абусович
11. Уманский Яков Зельманович
12. Мазуровский Евсей Ефроимович
13. Лаповик Исай-Мендель Абрамович
14. Гольдберг Давид Израилевич
15. Пех Александр Карпович 68 л.
16. Шамрай Николай Алексеевич
17. Волков Георгий Платонович 67 л.

7 мая 1938 г. по проток. № 23 Особой тройкой УНКВД по Полтавской обл. осуждены к расстрелу. Приговор приведен в исполнение.

НАЧАЛЬНИК 1 СПЕЦ. ОТД. УНКВД
ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ *Галун*

ОПЕРУПОЛ. 1 СПЕЦ. ОТД. СЕРЖАНТ ГОСБЕЗОПАСН. *Ольховик*

25/ХП–39 г.

ДА СБУ, Полтава. — Спр. № 19533. — Т. 9. — Арк. 76. Оригінал. Рукопис.

Зазначимо, що О.Волков був не поодиноким у своїй «діяльності» на вверенiй йому території. У начальника обласного УНКВД були своєрідні суперники, які виділялись особливою службовою «активністю».

Документ № 16

З пояснення оперуповноваженого УНКВД у Полтавській області Н.І.Мікуліна особливоуповноваженому НКВД УРСР О.М.Твердохлібенку від 16 липня 1939 р.

[…] В Зинькове орудовал б. нач. РО НКВД — Куценко. Тем же Куценко была создана искусственно к-р повстанческая организация в р-не из 7 человек (дело Панова и др.), которые якобы по линии Осоавиахима проводили вражескую деятельность, причем многие из них к Осоавиахиму не имели отношения и, больше того, был составлен протокол обыска и указано, что у Панова изъято при обыске много оружия, а на самом деле это оружие взято Куценко из кладовой РО НКВД.

[…] В Миргороде работает нач. РО НКВД Юшканцев, которым также были арестованы 2 или 3 состава партийного и советского руководства р-на, причем недавно часть из них освобождена, несмотря на то, что они проходят по показаниям, как участники правотроцкистского центра.

Им же в одном из районов, кажется в Гадячском, было арестовано примерно 70 польских шпионов, причем этот район не представляет особого значения ни в экономическом, ни в политическом, ни в стратегическом значении.

ДА СБУ, Полтава. — Спр. № 19533. — Т. 2. — Арк. 223–226. Завірена копія. Машинопис.

Документ № 17

З додаткових свідчень начальника Лубенського райвідділу НКВД Мастицького від 27 грудня 1939 р.

[…] Из межрайопергрупп особым успехом и доверием у Волкова пользовался Куценко, мл. лейтенант госбезопасности, нач. Миргородской межрайопергруппы. Его опергруппа считалась самой первой по темпам следработы и разворота операций. Ставилась в пример всем опергруппам на оперсовещаниях, и на заседаниях ос. тройки представляла следдела на одно большое формирование к-р повстанческого подполья, возглавленное районным партийным и советским руководством. Дела, представляемые Куценко на заседания ос. тройки заслушивались быстро, окончательно.

В разговоре с врачом Слесаревским (б. врач тюрьмы в г. Лубнах) он мне сообщил, что из Миргорода в тюрьму поступают поголовно избитые арестованные и исключительно за счет их загружена тюремная больница.

ДА СБУ, Полтава. — Спр. № 19533. — Т. 3. — Арк. 115. Оригінал. Рукопис.

Сумною традицією публікацій про репресії в областях УРСР стають матеріали про методи допиту «ворожого елементу». Полтава тут не була винятком. Ті самі мобілізовані молотобойці шліфували свою майстерність на тілах жертв у власній «лабораторії». Єдиною відмінністю Полтавського УНКВД від Вінницького є відсутність документальних свідчень про застосування «групових» допитів. Можливо, це був оригінальний ленінградський винахід, який не знайшов поширення на Півдні РРФСР та в УРСР. Отже, про методи «впливу» на звинувачених розповідають свідки.

Документ № 18

З рапорта т.в.о. начальника 1-го спецвідділу УНКВД у Полтавській області І.В.Галуна особливоуповноваженому НКВД УРСР О.М.Твердохлібенку від 4 липня 1939 р.

[…] Со слов бывших сотрудников Полтавского УНКВД, содержавшихся под стражей в тюрьподе при УНКВД, ныне освобожденных с прекращением дела: Головка, Гравеля, Загорулька, Каменецкого, Лермана и Проглядова мне известно, что при допросах их подвергали нечеловеческим пыткам, требуя от них показаний.

[…] Особенно проявили себя на избиениях и создании вымышленных дел такие работники УНКВД:

1. Чернявский — нач. 2-го отдела;
2. Федоров — нач. 1-го отделения 2-го отдела;
3. Титов — б/нач. отделения 3-го отдела, ныне зам. нач. следчасти;
4. Алексеев — нач. ОО 75 дивизии, бывший нач. спецгруппы по сотрудникам;
5. Тимченко — нач. опергруппы по сотрудникам;
6. Мироненко — следователь опергруппы;
7. Устенко — –”–;
8. Сиренко — –”–;
9. Зайцев — ныне работает в Полтавском УНКВД;
10. Фишман — –”–.

Всем этим кошмаром руководили б/нач. УНКВД — Волков и его заместитель Поляков, который и в настоящее время является зам. нач. УНКВД по Полтавской обл.

ДА СБУ, Полтава. — Спр. № 19533. — Т. 2. — Арк. 156. Оригінал. Рукопис.

Документ № 19

З протоколу допиту свідка — колишнього співробітника УНКВД у Полтавській області Ф.С.Ворони від 9 липня 1939 р.

[…] Через непродолжительное время для более успешного получения признаний от арестованных сотрудников УНКВД, а их к этому времени было уже до 50 чел., Волковым была создана специальная следственная группа по делам сотрудников в составе нач. следгруппы мл. лейтенанта госбезопасности Алексеева — нач. отделения 3-го отдела и пом. опер. уполномоченных Мироненко, Устенко, Зайцева и др.

В следственную группу Волковым специально были введены Мироненко и Устенко как хорошие физкультурники — боксеры, которые за непродолжительное время работы в УНКВД отличались от остальных сотрудников жестокими избиениями арестованных. Мироненко и Устенко до приема их в органы НКВД были студентами последнего или предпоследнего курса Харьковского института физкультуры.

ДА СБУ, Полтава. — Спр. № 19533. — Т. 2. — Арк. 189–190. Оригінал. Рукопис.

У матеріалах справи Волкова немає свідчень інших жертв репресій, окрім колишніх співробітників НКВД. Проте їх цілком достатньо для відтворення картини беззаконня і жорстокості, що панували у кабінетах слідчих.

Документ № 20

Витяг з протоколу допиту свідка П.У.Рабиновича від 4 липня 1939 р.

[…] С 14.05.38 г. я, находясь под стражей в Полтавском УНКВД, на допрос не вызывался и только 26.05.38 г., приблизительно в 11 час. я был вызван на допрос следователем Мироненко в комнату № 16. Последний потребовал от меня, чтобы я приступил писать показания о моей принадлежности к контрреволюционной правотроцкистской организации. Перед этим мне Мироненко объявил, что я завербован неким Гравелем Александром Иосифовичем, которого я никогда в жизни не видел и совершенно не знал.

После того, как я категорически отказался писать требуемые показания, Мироненко поставил меня в угол и начал избивать кулаками по лицу, применяя при этом разные садистские меры физического воздействия, путем ударов по пяткам, заставлял меня лезть по стене.

С 26.05 по 3.06.38 г. я беспрерывно находился на «стойке», допрос велся посменно: днем — следователь Устенко, а ночью Мироненко. Два дня меня

эти следователи били, чтобы я подтвердил свое участие в правотроцкистской организации.

После того, как я категорически отказался давать ложные показания, мне Мироненко заявил, что я завербован неким Дунаевским Наумом Яковлевичем, которого я узнал в камере, а до этого он мне был неизвестен, для работы в пользу английской разведки и к тому же являюсь участником сионистской контрреволюционной организации. Мироненко и Устенко вплоть до 3 июля 1938 г. систематически избивали меня, устраивали так званные «парашюты», приседания до 300–400 раз, а однажды я сделал 500 приседаний, кроме того, они вдвоем, беря меня за ребра с правой и левой стороны, растягивали мне грудную клетку, вследствие чего у меня на правой стороне сломано ребро.

29 мая 1938 г. при моем допросе Мироненко, беря меня за грудь, ударил плечами об два гвоздя, вбитые в стену, после чего он, в присутствии Алексеева, устроил мне «искусственный спуск крови» из головы и носа, т.е. разбил мне голову и нос.

В этот же день ночью в комнату зашел бывш. нач. УНКВД Волков и узнав, что я показаний не даю, приказал мне «дать», после чего Мироненко и Устенко еще ожесточеннее приступили к избиению, которое продолжалось около 2-х часов беспрерывно.

30 мая 1938 г. Устенко, в отсутствии Мироненко, колол меня иголками и сильно избивал, при этом я стоял на коленях с заложенными за голову руками.

[…] 19 июня 1938 г. Мироненко вызвал меня на допрос и объявил мне, что я являюсь румынским шпионом, что мне дается очная ставка с арестованным Шостаком Петром Сидоровичем, который будет меня уличать в принадлежности к румынской разведке. Примерно через час был введен Шостак, весь избитый, в крови. Ему был задан вопрос Мироненко, знает ли он меня и подтверждает ли он свои показания, последний сказал, что да и на мое восклицание «что же ты подтверждаешь?» Шостак немедленно был из комнаты уведен, а с меня потребовали, чтобы я подписал протокол очной ставки с Шостаком. Протокол я категорически подписывать отказался.

[…] 28 августа 1938 г. я был вызван на допрос следователем Мироненко и начальником отделения Тимченко. Тогда же Тимченко и Мироненко дали мне отпечатанный протокол моего допроса, протоколы очных ставок с Шостаком П.И. и Винокуровым Р.Х. Из этих документов мне стало известно, что я являюсь немецким шпионом и на мое замечание, что мною написано заявление о шпионаже в пользу румынской разведки, а протокол составлен с указанием шпионажа в пользу немецкой разведки, следователь Мироненко в присутствии Тимченко сказал: «Какая разница, что ты будешь немецким шпионом».

Ровно через месяц, т.е. 28 сентября 1938 года я был вызван Мироненко и Тимченко, которые потребовали от меня, чтобы я на суде подтвердил свои показания, заявив, что если я откажусь, то ко мне будут применены более

жестокие меры физического воздействия, вплоть до того, что меня убьют и после составят акт о якобы моей естественной смерти.

ДА СБУ, Полтава. — Спр. № 19533. — Т. 3. — Арк. 137–143.
Завірена копія. Машинопис.

Документ № 21

З протоколу допиту свідка — колишнього оперуповноваженого Особливого відділу 25-ї стрілецької дивізії С.К.Головка від 7 липня 1939 р.

[…] В процессе следствия я подписал показания не только об участии в военно-фашистском заговоре, но и шпионаже. Подписать и писать их меня вынудили невыносимые, нечеловеческие избиения и экзекуция, применяемая ко мне следователем Мироненко.

Спросив мою фамилию, и в чем я обвиняюсь, я неожиданно получил от Мироненко сильный удар в спину в область почек. Неожиданность удара и его смех свалили меня, и я упал.

На другой день, вызвав меня, Мироненко предупредил, что вчерашний удар, это еще по-хорошему для первого знакомства, что он как физкультурник обладает особым способом бить самых сильных людей, которые вскоре остаются без печенок и легких, а меня он может убить единым ударом, а убить арестованного — это ему ничего не составляет, он (Мироненко) имеет на это полномочия, т.к. по смерти составляется соответствующий акт и «концы в воду», как выражался Мироненко. Поэтому он предложил давать показания о шпионской деятельности «иначе живым ты от нас не уйдешь». При этом Мироненко меня предупредил, что если я этого не буду писать, он приступит к экзекуции, показал мне дубинки новые и побитые, окровавленные стенки и проч., что на мне он будет ломать крепкие дубинки и что моя кровь также будет на стенках. От слов Мироненко перешел к делу. После категорического отрицания мною какой-либо враждебной деятельности с моей стороны Мироненко начал меня бесчеловечно избивать: бил головой об каменную стенку, что оставались там следы крови, выдавливал глаза, поднимал и бросал со всей силой об пол, топтал ногами по животу. Удары по животу и подпрыгивание (по животу) были настолько сильны, что выдавливалась с кишечника кровь. Кровью была залита комната и камера, т.к. в результате этого у меня было вынуждено открыться сильное кровотечение из заднего прохода. Такая экзекуция продолжалась пару недель, и я потерял всякую способность что-либо соображать.

[…] Я пытался невольно заявить, что я буду жаловаться за экзекуцию, но за эту «неосторожность» поплатился еще более усиленными нечеловеческими избиениями. Не вынося более тяжелых пыток, я собственной рукой написал протокол своего допроса.

[…] О том, что меня действительно Мироненко мог довести до такого состояния, что я мог сам издохнуть, я воочию убедился, будучи в тюремной больнице (на Пушкинской улице), где несколько человек померли за период моего там пребывания.

ДА СБУ, Полтава. — Спр. № 19533. — Т. 3. — Арк. 147–152. Завірена копія. Машинопис.

Найбільш яскравим документом щодо фізичних методів допиту, є самовикриття головного Полтавського «розкольщика» Ф.Мироненка, яке пропонується у повному обсязі.

Документ № 22

Власноручні свідчення заарештованого Ф.К.Мироненка від 11 грудня 1939 р.

В марте м-це 1938 г. по мобилизации ЦК КП(б)У меня как члена Ленинско-Сталинского комсомола мобилизовали на работу в органы НКВД. До этого я был студентом 3-го курса Украинского физинститута. В прошлом я батрак-беспризорник, в 1928 г. поднят комсомолом с улицы и с этого времени я являюсь подлинным воспитанником комсомола.

До того, как пойти на работу в органы НКВД, я оформился отделом кадров Харьковского Облуправления НКВД в Центральную или же украинскую школу НКВД. В начале марта 1938 г. нас, многих студентов, вызвали из Харькова в отдел кадров НКВД УССР, где заявили: вы грамотные и партия решила послать вас не учиться, а работать, т.е. вести борьбу с контрреволюцией. Я, как комсомолец, считал своим долгом активно помочь коммунистической партии в борьбе с внутренней контрреволюцией. Я всегда был и есть ненавистен к врагам народа, поэтому и ушел работать в органы НКВД.

Отделом кадров НКВД УССР я был направлен на работу в Полтавское облуправление НКВД в числе многих студентов.

С первых дней моего прихода на работу в НКВД, в средних числах марта м-ца 1938 г., я со многими студентами-комсомольцами был принят быв. начальником облуправления Волковым, начальником отдела Платоновым, Кагановичем и другими, которые нам сообщили, что сейчас вскрыто и арестовано много врагов народа, поэтому вы сейчас увидите живых врагов и должны будете их колоть, т.е. допрашивать и ни за что не идти врагу на удочку. Вот все, что было сказано.

После этого я был направлен в отдел, где начальником работал Попов, что это был за отдел, для меня было неизвестно.

В кабинете Попова я также был принят со многими студентами и нам Попов заявил, что сейчас вы [увидите] живого врага и должны будете вместе с начальниками отделений такового допрашивать.

Установка для допроса была дана такова: как только вызвал врага, сразу же кричи на него, «колись» во весь голос и «при» его матом. Поскольку я еще в жизни не видел, как ведется следствие, поэтому для меня это была вовсе новая школа допросов.

В марте и апреле м-цах 1938 г. я лично сам никого не допрашивал, а только был подменой, т.е. арестованный сидел у кого-нибудь из начальников в кабинетах и в отсутствие начальников я дежурил в кабинете возле арестованного. Все мое и остальное время также почти прошло в облуправлении.

Работал я в одних кабинетах и с такими начальниками: Поповым, Чернявским, Томиным, Курочеком, Федоровым, Алексеевым, Тимченко, Беленец и др., фамилий которых уже не помню.

Все они вызывали арестованных врагов народа и допрашивали таковых. Бывало так, что враг долго не сознается, они его били, заставляли меня бить и я бил, а кого бил — говорили мне, что врагов били.

Работая в Полтавском облуправлении НКВД, я лично сам никаких следственных дел не проводил. Допросы проводил вместе с начальниками и оперуполномоченными, а ведь я был тогда еще пом. оперуполномоченного. Надо мной было много начальников, и я всем им подчинялся.

Каких арестованных я допрашивал, по фамилиям я их не знаю, но помню, что говорили: троцкистов, шпионов, эсеров и других мастей врагов.

Протоколы допросов на врагов, которые сознавались, писали сами начальники, т.к. я тогда еще самостоятельно протоколов допросов писать не мог. Бывало так, что если вдвоем с каким начальником или оперуполномоченным допрашивали какого врага, то он сам напишет протокол допроса, где нужно было ставить и мою подпись.

В последнее время моей работы в Полтавском облуправлении, начиная с августа м-ца 1938 г., когда я работал в подчинении начальника Тимченко, тогда мы, несколько оперативных работников, допрашивали арестованных врагов народа Белуху, Щербину, Лернера, который написал заявление, что я в процессе его допроса применял физические меры следствия.

По этому вопросу я уже раз писал объяснение и могу еще раз написать, что однажды утром, или кажется, вечером, не помню, в каком-то м-це — начальник облуправления НКВД Волков, его заместитель Поляков приказали Тимченко и нам, оперработникам: Сиренко, Устенко, Зайцеву и мне, чтобы всыпать Лернеру, но мы ему немного и всыпали. Принуждать писать вымышленные показания мы его не заставляли. Следственного дела на Лернера ни у кого у нас не было. Было приказано начальством, что враг должен сам знать, что рассказывать.

Когда в сентябре м-це 1938 г. по распоряжению заместителя начальника облуправления НКВД Полякова и моего непосредственного начальника Тимченко я был командирован в Балаклеевский р-н Харьковской области для допроса свидетелей по делу Лернера, о чем мне были даны Поляковым и Тимченко специальные вопросы по допросу, — мне от начальника РОМ Балаклеи, кажется Кабанова, начальника фельдсвязи, фамилию которого не помню и

начальника РО НКВД, кажется, Глазкова, стало известно, что Лернер в период своей работы начальником Балаклеевского РО НКВД занимался создаванием липовых дел и фабриковал разные к-р организации. Бывало так, что по указанию Лернера за одну ночь арестовывалось по 50–60 колхозников, и через пару дней под давлением палок они давали показания липовые.

Все эти дела Лернер докладывал на какую-то тройку в область и все они были расстреляны. Этим самым Лернер завоевал в области большой авторитет и якобы был представлен к награде, а от начальника облуправления получил как премию большую сумму денег и легковую автомашину и впоследствии был выдвинут на работу в Полтавское облуправление НКВД. Обо всем этом я по приезде рассказал Тимченко, который мне сообщил, что это могло быть, т.к. в его деле якобы имелись справки об учете своей работы и рапорте на имя Ежова о больших успехах в его работе за 1936–37 гг.

Аналогичные липовые дела Лернером создавались и по работе в Пирятинском р-не Полтавской области.

В отношении нарушения мною революционной законности в процессе следствия, я считаю, что я ничего не нарушал. Я призван в органы НКВД Коммунистической партией для борьбы с врагами народа. С врагами я считал, а оно так и должно было, нужно обращаться и громить врагов по-вражески. Тогда говорили, что арестовывали только врагов, а поэтому я тогда на допросах видел и допрашивал врагов народа. Оказанное мне доверие партией я, как комсомолец, выполнил с честью.

Я уже писал, что мне давались установки в процессе следствия такие: как только вызывал в кабинет арестованного, сразу кричи на него «враг, колись» и руганье. Такие установки мне давали начальники: Попов, Чернявский, Федоров, Курачек, Томин, Орлов, Алексеев, Тимченко, Поляков и другие начальники. Следственных дел у меня ни на одного арестованного не находилось. Я по приказанию начальников вызывал арестованного, а начальники мне говорили, что это махровый враг, но если враг, я и кричал «враг, колись».

Поскольку в чекистской и следственной работе я был тогда, да еще и сейчас очень слеп, т.е. в силу того, что я на это не учился, школы не кончал по следствию и не знал, как в органах НКВД допрашивают, я думал, что так было и нужно.

В этот период я работал под руководством и подчинением многих начальников, в лице которых я видел начальников и коммунистов. Их приказания я выполнял.

Мне партия приказала бы в огонь идти на пользу партии и родины, и я это бы выполнил, на то я являюсь воспитанником великой партии Ленина-Сталина и ее помощника комсомола.

Показания мною написаны верно, в чем и расписываюсь.

[Мироненко]

ДА СБУ, Полтава. — Спр. № 19533. — Т. 3. — Арк. 196–202. Завірена копія. Машинопис.

Наприкінці, як останній штрих у панорамі трагічних подій 1937–1938 рр. на Полтавщині, пропонуємо сухі цифри статистичних звітів про результати очолюваної Волковим боротьби з численними «ворогами».

Документ № 23

Із статистичних даних про діяльність УНКВД
у Полтавській області у січні–липні 1938 р.

За период с 1.01 по 1.08.1938 г.

Всего арестовано	…	6791
Троцкистов и правых	…	141
участн. воен. фаш. заговора	…	40
Меньшевиков	…	49
Бундовцев	…	5
Эсеров	…	369
Анархистов	…	12
Сионистов	…	129
участн. партиз. повст. формир.	…	311
укр. к-р и повстанч.	…	3176
белогвард. к-р	…	201
польск. к-р и шпионаж	…	1152
немецк. к-р и шпионаж	…	234
румын. к-р и шпионаж	…	4
болгар. к-р и шпионаж	…	6
греческ. к-р и шпионаж	…	7
япон. к-р и шпионаж	…	27
латв. к-р и шпионаж	…	58
иранск. к-р и шпионаж	…	24
чешский шпионаж	…	15
разн. шпионаж и нац. к-р	…	46
церк.-сект. к-р	…	74
антисов. агитация	…	464
вредит. в с/х и промпредпр.	…	73
жен изменников родины	…	144

[…] **По национальному составу**

Всего арестовано	…	6791
Украинцев	…	5891
Русских	…	367
Евреев	…	206
Поляков	…	183
Немцев	…	37
Латышей	…	19

Болгар	…	6
Греков	…	4
Прочих	…	78
Осуждено всего за период с 1.01 по 1.08.1938 г.	…	4353
Из них:		
по 1-й категории	…	3721
по 2-й категории	…	632
Из них:		
Военколлегией всего	…	45
Из них:		
по 1-й категории	…	35
по 2-й категории	…	10
В особом порядке всего	…	809
Из них:		
по 1-й категории	…	586
по 2-й категории	…	223
Особыми тройками всего	…	3100
Из них:		
по 1-й категории	…	3100
Судами всего	…	286
Из них:		
по 1-й категории		—
по 2-й категории	…	286
Особым совещанием всего	…	113

ДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 31. — Спр. № 105. — Арк. 280, 282–283. Оригінал. Машинопис.

Документ № 24

Зведені дані про засуджених протягом 1937–1938 рр. у Полтавській області

За 1937 г. (с момента организации области)
Осуждено: по 1 кат. ..... 1944 чел.
по 2 кат. .... 2363 чел.
За 1938 г.
Осуждено: по 1 кат. ..... 3729 чел.
по 2 кат. .....639 чел.

ДА СБУ. — Ф. 42. — Т. 35. — Додаток. — Арк. 11. Завірена копія. Рукопис.

Для порівняння та на доповнення до попередньої публікації пропонуємо подібну, але вже більш повну, статистику по Вінницькій області.

Документ № 25

Зведені дані про кількість засуджених протягом 1935–1939 рр. у Вінницькій області

Всего осуждено 23284
Из них:
к ВМН 11892

В 1935 г. осуждено по 1 кат. ..... —
осуждено по 2 кат. 1308
В 1936 г. осуждено по 1 кат. 28
осуждено по 2 кат. 1597
В 1937 г. осуждено по 1 кат. 6173
осуждено по 2 кат. 6675
В 1938 г. осуждено по 1 кат. 5688
осуждено по 2 кат. 1465
В 1939 г. осуждено по 1 кат. 3
осуждено по 2 кат. 378

ДА СБУ. — Ф. 42. — Т. 35. — Додаток. — Арк. 11. Завірена копія. Рукопис.

Вінницька і Полтавська області уособлюють Правобережну та Лівобережну частини України. Всі операції проти «ворожого елементу», які тут проводились, мали загальносоюзний та загальноукраїнський характер. І все ж прикордонний статус та особливості соціального та національного складу першої прослідковуються у значно більших статистичних показниках репресій *. Навіть, якщо б у Полтаві повторилася вінницька ситуація з «парком відпочинку», навряд чи це стало б відомо світовій громадськості.

По-перше, у Полтаві основні поховання жертв репресій здійснювались за межами міста, по-друге, динаміка військових дій 1943 р. не дозволяла німцям навіть думати про акції, подібні до вінницької, на Лівобережжі. Врешті Геббельсу було достатньо і вінницької ями для широкої кампанії політико-пропагандистського обгрунтування ідеї «тотальної війни».

Вважаємо, що подані документи досить повно розкривають картину репресій у двох областях України у найжорстокіший період кінця 1937–1938 р.,

* У 1937 р. значна кількість полтавчан потрапила до розстрільних списків Харківської області. — *Авт.*

у час, коли вже просто не вистачало «ворогів», тобто людей, пов'язаних якимось чином з подіями 1917–20-х років, діячів культури, мистецтва, науки, священиків, осіб, причетних до українського національного відродження, колишніх членів політичних партій, сильних і хазяйновитих селян, політемігрантів тощо. Однак гребінь троєчних лімітів був невблаганним.

Наведені документи, мабуть, не потребують розгорнутого коментаря, з огляду на достатню кількість наукових досліджень цього періоду, як на загальноукраїнському, так і на регіональному рівнях. Головна мета даних публікацій — забезпечити науковців і краєзнавців документальною базою для наукової та публіцистичної роботи за означеною темою надалі.

І все ж понад 17,5 тисяч розстріляних лише у двох областях — це значуща цифра навіть у загальнодержавному масштабі того часу. Загалом же Україна втратила понад 120 тисяч громадян. Про це піде мова у заключній публікації серії «Лабораторія».

Примітки

[1] Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х — початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією / АН України. Інститут історії України та ін.; Редкол.: Тронько П.Г. (відп. ред.) та ін. Київ-Полтава, 1992. — С. 29–44.

[2] Див.: ДА СБУ, Полтава. — Спр. № 19533.

[3] Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов ВУЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. К., 1997. — С. 446–447.

[4] Пристайко В., Пшенніков О., Шаповал Ю. Шлях на Соловки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1998. — № 1–2. — С. 118.

[5] ДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 32. — Спр. 62. — Арк. 56–157.

[6] Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. — Київ, 1999. — С. 307.

[7] ДА СБУ, Полтава. — Спр. № 19533. — Т. 9. — Арк. 40.

[8] Там само. — Т. 1. — Арк. 1–4.

[9] Там само. — Т. 10.

[10] Там само. — Т. 6. — Арк. 381–386.

[11] Там само. — Арк. 387.

ЛЮДСЬКІ ДОЛІ

Галина Ковальчук
(Київ)

ДИРЕКТОРИ ВСЕНАРОДНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ (20–30-ті рр.)

У серпні 1918 р. у Києві при Всеукраїнській Академії наук було створено Національну бібліотеку Української Держави (згодом — Всенародна бібліотека України). Тимчасовий комітет з її заснування припинив свою роботу лише у березні 1923 р. Відтоді першим офіційним директором ВБУ став **Степан Пилипович Постернак (Пастернак)** [1].

3 березня 1923 р. відбулось останнє засідання Комітету, на якому було проголошено: *«Комітет складає з себе свої повноваження, певний у тому, що на заснованому Комітетом фундаменті у близькому майбутньому виросте велична збірка творів людського розуму, і що обраний з пропозиції Комітету перший директор Всенародної бібліотеки блискуче завершить почату Комітетом працю, зробивши Всенародну бібліотеку однією з найважливіших наукових та освітніх установ України, великим її скарбом і предметом її гордості»* [2].

Після сумних подій 30-х рр. ім'я першого директора ВБУ, його роль у розбудові бібліотеки і взагалі у розвитку вітчизняної культури, науки, освіти довгі десятиріччя навіть не згадувались. Лише останнім часом з'явилися публікації, присвячені його біографії та діяльності [3].

Отже, С.П.Постернак народився 27 квітня 1885 р. у с. Степанівка Ніженської округи, українець, син сільського дяка. Закінчивши у 1911 р. історико-філологічний факультет Петербурзького університету, він вчителював в Умані, Тихорецьку, Таганрозі, а у грудні 1917 р. переїхав до Києва, де працював на різних посадах у системі освіти (зокрема, Київським губернським комісаром освіти) та у видавничий галузі (у Книгоспілці, Вукопспілці, Державному видавництві України).

Одночасно він викладав в учительській семінарії, згодом — у Київському та Черкаському інститутах народної освіти [4]. У 1920 р. у Києві вийшла друком його книга «Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр.».

З 1921 р. Постернак працював у системі Української Академії наук: вченим секретарем комісії енциклопедичного словника, головою секції історії

освіти в Україні, членом і заступником голови (з 1922 р.) Тимчасового комітету з заснування Національної бібліотеки, завідуючим, директором ВБУ.

Бібліотекою він керував у складний період її становлення, коли давалися взнаки фінансова скрута, відсутність належного досвіду, розкиданість фондів по різних приміщеннях, брак бібліотечного устаткування та т.ін. Багатьох зусиль вимагали організація бібліотечно-бібліографічної обробки величезного масиву документів, набутих бібліотекою за короткий час, будівництво і підготовка до переїзду в нове приміщення (нині Володимирська, 62) та багато інших питань, без вирішення яких був би неможливий поступовий, невпинний розвиток бібліотеки.

Постернак особисто придивлявся до роботи співробітників різних підрозділів, вникав в усі деталі, про що переконливо свідчать матеріали його архіву [5]. Запроваджена у 1923 р. структура бібліотеки, основні принципи і напрямки її діяльності проіснували до 1928 р. Далі почались дискусії щодо нової, більш оптимальної структури бібліотеки за функціональними напрямками роботи, і знов директор очолив ці пошуки, надаючи одночасно можливість висловитись всім бажаючим.

Постернак провадив також велику громадську роботу. Він був головою науково-дослідної комісії бібліотекознавства та бібліографії ВБУ (з 1926 р.), заступником голови бібліографічної комісії ВУАН (1927 р.), членом краєзнавчої комісії ВУАН, членом Ради ВУАН (з 1928 р.), членом міськради. *«Працюючи на цих роботах і віддаючи праці пересічно по 15 годин на добу, поза працею я не мав майже ніякого іншого життя»* [6], — писав він пізніше.

Діяльність бібліотеки, її успіхи, здобутки і проблеми директор ВБУ постійно висвітлював у доповідях і статтях у періодичній пресі [7]. Проте не всі його твердження щодо концепції національної бібліотеки, значення відділу «Українніка», висловлені в «Пролетарській правді» за 9 січня 1927 р. або у передовій статті до «Бібліотечного збірника» (1927 р.), сприймалися так, як у 1918 р.

13 грудня 1928 р. у газеті «Пролетарська правда» з'явився фейлетон «Великі хиби у Всенародній бібліотеці України». Відповідь С.Постернака не забарилася — вона була опублікована в тій же газеті 20 грудня. Новий фейлетон — «Хто винен» — було надруковано 30 грудня, а спростування бібліотеки — 24 січня 1929 р. Дуже в'їдлива стаття з'явилася 12 січня 1929 р. також у «Харківському пролетарії».

На прохання Постернака до бібліотеки направили комісію у складі академіка К.Г.Воблого (голова), О.Ю.Гермайзе, О.К.Дорошкевича і В.Я.Підгаєцького. Комісія з 30 січня по 11 лютого 1929 р. детально вивчила всі питання, про які йшлося в публікаціях. Висновки комісії доповів на Раді ВУАН академік К.Г.Воблий.

Згідно з ними, єдине, що підтвердилось під час перевірки, так це те, що у бібліотеці дійсно працювали 9 осіб духовного походження та з духовною освітою. Та члени комісії пом'якшили цей «кримінал»: *«Але до вступу в ВБУ всі працювали в радянських установах, близько до бібліотечного фаху, дех-*

то з них має додатково університетську освіту, відомі як автори цінних бібліотекознавчих та бібліографічних праць» [8].

Далі констатувалось: партійці і комсомольці у штаті бібліотеки є; обвинувачення у невикористанні кредитів — безпідставні. На закид, що не доведені до кінця роботи по каталогізації, роз'яснено — це фізично неможливо було зробити. Ну а на те, що консультаційне бюро не змогло швидко відповісти на специфічне запитання автора газетної статті про «Ролю картоплі в житті людей», члени комісії зауважили, що бюро працює «на височіні завдань».

З особливою увагою було розглянуто обвинувачення щодо панування у бібліотеці тяжкої, задушливої атмосфери, сповненої адміністративним утиском та *«склочничеством»*. Комісія мала бесіди з співробітниками, запропонувала всім звертатися до неї зі скаргами, скликала загальні збори, де протягом 6 годин виступили 32 особи з 96 присутніх. Після цього було зроблено висновок: ні про яку склоку або тяжку атмосферу у ВБУ говорити не було підстав, посилання на самогубство від службових переслідувань не мали під собою ніякого документального підґрунтя.

Були й інші звинувачення в газеті: ВБУ не зв'язана з громадськістю; адміністрація не вживає заходів по боротьбі з книжковими шкідниками; багато книг гниє в підвалах ВБУ; директор Постернак користується меблями *«светлейшего князя Долгорукого»*. Всі ці звинувачення комісія також спростувала. Здавалося, справа завершилася повною перемогою керівництва ВБУ і, зокрема, С.П.Постернака.

Проте навесні 1929 р. у ВУАН розгорнулися події, які негативно вплинули на діяльність ВБУ та її директора. З Академії звільнили багатьох талановитих вчених. Н.Д.Полонська-Василенко так писала про ці часи: *«В ті саме дні, коли мало відбутися це величне свято української науки *, почала свою роботу «Комісія по чистці» апарату ВУАН, очолена Населовським. В комісії брали участь два робітники Арсеналу і — за лаштунками — два представники колективу ВУАН... Ці чистки були правдивими допитами НКВД, які найменш торкалися наукової праці, фаху особи, яку питали. Два місяці працювала комісія в ВУАН; після того відбулися 4 «прилюдних засідань комісії» в літніх садках при великих заводах — I при Арсеналі, II в районі майстерень залізничників і III і IV на вулиці Короленка в садку Педагогічного музею, напроти будинку ВУАН»* [9].

Відпочиваючих зазивали в ці сквери духовим оркестром, а після «чистки» безкоштовно показували кінофільми. З осені 1930 р. кампанія «чисток» почалася у великому залі Академії, вона мала характер примусовий як для тих, хто проходив чистку, так і для всіх інших [10].

За розпорядженням Наркомату освіти УСРР № 559 від 16 вересня 1929 р. було створено комісію під головуванням уповноваженого Укрнауки НКО у Києві Л.М.Левицького, яка протягом 3-х місяців знову перевіряла роботу ВБУ і зро-

* Йдеться про урочисте святкування 10-ліття ВУАН. — *Авт.*

била зовсім протилежні висновки: *«Брак самокритики та задушлива атмосфера серед колективу ВБУ досить яскраво виявилися під час зборів, які скликались і в минулому, і в цьому році в зв'язку з обслідуванням ВБУ; проведення конкурсу восени 1928 р. на заміщення 33 посад у ВБУ засобами настільки незаконними та протирадянськими *, які були б неможливими, якби колектив ВБУ хоч трохи жив радянським громадським життям; тенденційний добір (за соціальним складом понад 50% людей духовного походження або з духовною освітою) співробітників ВБУ... Нотатки, які були вміщені в центральній пресі, особливо в частині висвітлення чвар та родинності в колективі ВБУ, а також протекціонізму, в основному відповідають дійсності»* [11].

У жовтні 1929 р., ще під час цієї перевірки, С.П.Постернак був заарештований за обвинуваченням в участі «в українській контрреволюційній організації, що ставила на меті скинення радянської влади і боротьбу за створення української незалежної республіки типу УНР» — ст. 54–4 та 54–11 КК УСРР [12]. Слідчий обвинуватив його у зв'язках з С.О.Єфремовим, в участі в «СВУ», «Молодій Академії», «Братерстві української державності», проте довести це не зміг, хоча Степан Пилипович і написав власноручно велике за обсягом «Моє каяття», де він переконливо, з наведенням безлічі фактів, намагався розібратися у власних вчинках та думках, переконуючи водночас слідство у своїй відданості партії та радянській владі. Навесні 1930 р. С.П.Постернака було звільнено.

Певний час він працював у бібліографічній комісії УАН, виступав від неї з доповіддю «Стан та завдання бібліографії в УСРР, і зокрема в Києві, в зв'язку з реконструктивною добою» на І-й бібліографічній конференції у 1931 р., де цілий розділ присвятив «хибам» бібліографії, а серед її завдань визначив такі: ідеологічно переозброїти цю дисципліну, додати до документально-реєстраційних функцій критичні, на чільне місце висунути рекомендаційну бібліографію, організувати войовничу марксистську критичну бібліографію і т.ін. [13]

У дусі переведення книгознавства на рейки марксистсько-ленінської діалектики, організації книгознавчого «фронту», критики ВБУ і своєї ролі «примиренця» був його виступ і на засіданні Київського товариства войовничих матеріалістів-діалектиків 29 травня 1931 р., де фактично відбулося знищення вітчизняного книгознавства [14].

У 1933 р., під час чергової «чистки», Постернака звільнили з посади, довгий час він не міг влаштуватися на роботу, у зв'язку з чим виїжджав з Києва. У 1937 р. він працював завідуючим відділом бібліотеки Наркомату важкої промисловості. Підготував величезну за обсягом машинописну працю «За ленінський етап в бібліографії. В.І.Ленін і теорія бібліографії» [15].

Проте це його не врятувало: 30 грудня 1937 р. С.П.Постернака знову заарештували. У постанові про арешт зазначалось: *«Постернак — колишній київський губернський комісар при Петлюрі. За завданням Коновальця проводив*

* Мається на увазі таємне голосування — *Авт.*

активну антирадянську діяльність, входив до антирадянських терористичних організацій «УВО», «БУД», «СВУ» і був зв'язаний з існуючою у Києві німецькою націоналістичною організацією, агентом німецької розвідки Кристером» [16].

Свою участь у «БУДі», «Молодій академії», взагалі у націоналістичній діяльності Постернак підтвердив, але участь в «УВО», у фашистській німецькій націоналістичній організації, зборі шпигунських матеріалів для німецької розвідки заперечував.

До справи долучено витяг зі свідчень М.І.Яворського про те, що зі Львова приїжджав Іван Кревецький з дорученням управи УВО дістати архів Української Галицької армії, який був схований у ВБУ. Постернак роз'яснив, що цей архів йому передав історик Клименко у 1924–1925 рр. для збереження у відділі рукописів без права опублікування. Документи були загорнуті у папір, перев'язані й здані Г.Житецькому з припискою Постернака про заборону публікації. Сьогодні цього архіву в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського немає.

Найжахливіше у цій архівно-слідчій справі є те, що вже на другий день після арешту — 31 грудня 1937 р. — трійка при Київському облуправлінні НКВД УРСР вирішила: Постернака Степана Пилиповича розстріляти (протокол № 138). Через кілька днів, 8 січня 1938 р., відбувся єдиний допит. Причому всі документи у справі написані однією рукою, навіть «власноручна» заява Постернака дуже схожа на цей почерк — почерк слідчого, який, до речі, у протоколі висловився так: *«Ви залишаєтесь ворогом народу і приховуєте свою мерзотну антирадянську діяльність, але ми в змозі вас примусити заговорити»* [17].

11 січня 1938 р. на обгрунтування рішення трійки був оформлений обвинувальний висновок, де записано все, що завгодно, тільки не те, про що йшлося на допиті або що було доведено слідством. Закінчувався цей документ стандартно: справа по обвинуваченню Постернака С.П. направляється на розгляд Особливої трійки при УНКВД Київської області. Документи у справі були підшиті так, що згадане рішення трійки йшло після протоколу допиту й обвинувального висновку. 19 січня 1938 р. вирок було виконано.

Під час перевірки, здійсненої у 1958 р., було встановлено, що кримінальну справу щодо існування на території УСРР контрреволюційної організації УВО сфальсифікували органи слідства, а кількох співробітників ГПУ УСРР за фальсифікацію справ і незаконні арешти у подальшому було засуджено до розстрілу. За результатами перевірки, всіх осіб, засуджених у 1934–1935 рр. у справі УВО, було реабілітовано. Жодних даних про злочинну діяльність С.П.Постернака їх справи також не містили. У квітні 1989 р. Степан Пилипович Постернак був реабілітований.

Після арешту у жовтні 1929 р. Постернака обов'язки директора ВБУ виконував **Віктор Федорович Іваницький** [18], колишній професор Духовної академії, який з 1921 р. працював у бібліотеці на різних посадах, виконуючи, зокрема, і обов'язки заступника директора ВБУ.

Вже згадувана комісія під головуванням Л.М.Левицького у своїх висновках записала: *«Вважати за потрібне зняти зі всякої керівної та наукової роботи у ВБУ: 1) заступника директора ВБУ тов. Іваницького, 2) вченого секретаря ВБУ т. Іванченка, 3) голову місцевкому т. Максименка, 4) наукового співробітника Сагарду... Іваницький Віктор Федорович — заступник директора ВБУ, походить з попівської родини; освіта: скінчив Духовну Академію. До 1918–1919 рр. — проф. КДА. Працюючи на посаді заступника директора, сприяв підборові до ВБУ родичів, сприяв системі протекціонізму, брав участь в таємних голосуваннях на конкурсах, несе, як заступник директора, цілковиту відповідальність за стан, що його утворено у ВБУ, зокрема за систему протекціонізму при прийомі до ВБУ. В.Ф.Іваницького зняти зі всякої роботи у ВБУ»* [19].

Як справедливо зазначає дослідниця О.П.Степченко, в особових архівах НБУВ немає приватних документів, що описували або оцінювали б цю ситуацію [20]. Та хоч би як там було, а у 1930 р., В.Ф.Іваницький залишився на посаді заступника директора бібліотеки. При новому директорі, який працював у бібліотеці за сумісництвом, він виконував всю організаційну і адміністративну роботу, у чому можна переконатися, переглянувши накази і розпорядження по бібліотеці за 1931–1932 рр. [21].

Проте нова хвиля «чисток» 1933 р. зачепила і його. Через 10 років, 22 грудня 1943 р., він писав про це Б.І.Зданевичу з Йошкар-Оли, де працював у Республіканській бібліотеці завідуючим довідково-бібліографічним відділом: *«Як зрозуміти те, що після такого нищівного шельмування, якому мене піддали в 1933 р., Академія визнає можливим моє повернення на роботу в бібліотеку? Та чи знає Б.І.Чернишев про «події» 1933 р.?.. Адже бібліотека Академії наук — дійсно моє перше кохання. Цій бібліотеці я віддав кращі роки свого життя, всю, без залишку, свою енергію, в ній залишився шматок мене самого... і продовжую думати, що працював я не погано, а характеристика, дана мені «ревізорами» 1933 р. — наклепницька»* [22].

З 15 квітня 1930 р. директором ВБУ став **Миколенко Ничипір Миронович (Ніколенко Никифор Миронович —** за документами НКВД) [23], 1888 р. народження, уродженець с. Шиловка Буринського р-ну Чернігівської обл. Закінчивши учительську семінарію у Курську, він у 1907–1917 рр. вчителював на селі і одночасно у 1915–1917 рр. був слухачем Харківського комерційного інституту, який, проте, не закінчив. Після Лютневої революції Миколенко вступив до харківської організації РСДРП, а у 1919 р. став членом ВКП(б). У 1918 р. він працював завідуючим шкільним відділом Харківського губернського управління народної освіти, у 1919–1922 рр. служив у Червоній Армії, де читав лекції з соціально-економічних дисциплін на командних курсах.

У 1922 р. Миколенко очолював Наросвіту у Києві, у 1923 р. працював секретарем Бердичівського окружкому КП(б)У, у 1924–1925 рр. — завідуючим київською Губпартшколою, викладачем політекономії, у 1926 р. — деканом соціально-економічного факультету Київського інституту народного господарства, завідуючим агітаційно-пропагандистським відділом Жовтневого

райкому КП(б)У м. Києва, у 1927 р. — зав. агітпропом Київського окружкому КП(б)У (невдовзі був знятий з цієї посади з «політичних причин»). З кінця 1927 р. по 1930 р. — директор (ректор) КІНГу, з 1930 р. — директор ВБУ і одночасно завідуючий Київським обласним відділом наросвіти. У березні-жовтні 1932 р. був також завідуючим культурно-пропагандистським відділом Обласної ради профспілок [24].

Отже, партія кидала Миколенка на різні ділянки «культурного і партійного будівництва», причому часто не лише з посади на посаду, а й одночасно тримаючи на кількох. Мабуть, давався взнаки так званий кадровий голод, або належність Миколенка до когорти «своїх» людей.

У КІНГу, куди Миколенко перейшов, як він сам висловився, з осадом інтелігентської гіркоти, почалося його *«цькування з боку партійної професури на чолі з Марченком, у складі Посвольського, Іванушкіна, Лібербергa та ін.»* [25]. Чи то він був з іншого партійного клану, чи то їм не сподобалося, що ректор навіть не мав вищої освіти, та й досвіду роботи у вищій школі. Згодом на слідстві Миколенко скаже, що причину цькування він вбачав у власній національній приналежності, і це підштовхнуло його до кіл націоналістично настроєних людей [26].

В архіві бібліотеки зберігається дуже мало матеріалів про діяльність Н.М.Миколенка. Серед них — його звітна доповідь з аналізом роботи ВБУ, де він використав настанови, схвалені Всеукраїнською бібліографічною нарадою у Києві 1931 р. [27], згідно з якими 1931–1932 рр. у бібліотеці, як і в інших установах, стали роками «самокритичного визнання попередніх помилок у світлі марксо-ленінської методології».

А у 1933 р. ВБУ перевіряла урядова комісія, яка «виявила ціле кубло націоналістичних класово-ворожих сил, що всю свою діяльність скеровувало в напрямку пропаганди націдемівщини, запроваджуючи в життя ВБУ методи буржуазної бібліотечної практики і насаджувало ворожі теорії в бібліотекознавстві» [28]. «Націонал-фашистськими шкідниками» були визнані майже 40 осіб: директор Н.М.Миколенко, його заступник В.Ф.Іваницький, учений секретар Є.М.Марківський, заступник директора з наукової роботи А.М.Яременко, керівник відділу опрацювання В.О.Козловський, заступник керівника консультаційного відділу Т.П.Олексієв, зав. відділом книгокористування О.Є.Карпінська, науковці О.Г.Кисіль, Г.І.Коляда, К.О.Копержинський та ін. [29]

В архіві Сергія Івановича Маслова збереглася чернетка його промови на захист Н.М.Миколенка на «чистці» партійної організації ВУАН 4/17 липня 1933 р. з поміткою *non dictum* — не виголошена: *«Приєднуюсь до т. Козловського: т. Миколенко дійсно віддає мало часу бібліотеці. Проте роки, коли на чолі ВБУ стоїть т. Миколенко (з квітня 1930), були роками перебудови бібліотеки в напрямку щільної ув'язки її роботи з завданнями соціалістичного будівництва»* [30]. Тут же йшлося про статтю М.Любченка та В.Нетреби «Теорія й практика класового ворога» [31], в якій аналізувалась стаття Миколенка «Національна справа і наукові робітники Києва» у «Бюлетені СНР» за 1929 р. Автори

обвинувачували Миколенка в намаганні відірвати Україну від СРСР, в закидах на адресу партії в проведенні великодержавницької шовіністичної лінії.

26 липня 1933 р. у «Пролетарській правді» була опублікована постанова Київського обкому КП(б)У від 21 липня 1933 р.: *«...Обком ухвалює: 1. Вивести Миколенка з керівних партійних і радянських органів. 2. Зняти Миколенка з посад зав. обл. ВНО та директора ВБУ. 3. Виключити Миколенка з лав партії»*. 28 липня в цій же газеті у статті «Бур'ян» з критикою на його адресу виступив С.Якубовський.

Наслідком цього стало слухання справи Миколенка на засіданні комісії «чистки» партосередку ВУАН (протокол № 6 (28) від 31 липня 1933 р.). Там констатували: партстягнення мав, знятий за постановою ЦКК. Мав збочення: в статтях, вміщених у пресі та в бюлетені Київської секції наукових робітників, посідав позиції місцевого націоналізму та правого опортунізму. І висновок: як класового ворога, буржуазного націоналіста, що прийшов до партії та залишився в ній для боротьби з нею — з лав партії виключити. Отже виходить, що спочатку було рішення обкому, а тоді вже партосередку ВУАН.

С.І.Маслов зберіг оголошення про подібні заходи: *«10/VII [1933] продовжується «чистка» партосередку ВУАН. Присутність позапартійних членів нашого колективу обов'язкова. МК вестиме облік присутніх і даватиме щодня зводку до райкому про присутність на зборах та про причину відсутності»* [32].

У Н.Д.Полонської-Василенко про ці події написано так: *«Цілком ясні причини загибелі одного з видатних партійних діячів Академії — Н.М.Миколенка. Він був директором ВБУ, деякий час секретарем партосередку ВУАН, членом якоїсь із комісій. ...Закликаний на «чистку», Миколенко відмовився давати пояснення на запити й закиди з боку комісії та заявив, що він переконаний в тому, що б він не казав — це не вплине на їх рішення, бо винний уже через те, що українець, і кинувши на стіл партійний квиток, вийшов із зали. Вночі його заарештовано»* [33]. Мабуть, не зовсім так, бо заарештували його майже через місяць.

26 липня 1933 р. Н.М.Миколенко передав справи А.М.Яременку [34]. Никифор Миронович розумів, чим все це може для нього закінчитись. Він написав апеляцію на ім'я Д.З.Мануїльського щодо відновлення в партії, але про всяк випадок перейшов на нелегальний стан, переховувався. За свідченням А.М.Яворської, дружини відомого вченого, хотів виїхати за кордон. Проте 27 серпня 1933 р. був заарештований [35].

Підставою для арешту Миколенка були свідчення директора видавництва «Рух» і голови правління Української радянської енциклопедії А.А.Біленького-Березинського від 4 травня 1933 р. про існування осередку УВО в Києві, керівну роль у якому начебто грав Н.М.Ніколенко. Ці свідчення згодом підтвердили інші заарештовані. Так, Л.М.Левицький на допиті 23 серпня 1933 р. зазначив: *«У цій же бесіді Шумський * висунув переді мною завдання добивати-*

* Згідно з обвинуваченням, він був головою УВО. — *Авт*.

ся просунення Ніколенка на керівну партійну роботу... Ніколенко ... висував на перше місце відповідну розстановку сил і пропаганду наших ідей» [36].

За цією справою також були засуджені: І.І.Врона — ректор Київського художнього інституту, зав. Київською філією Держвидаву України, пізніше — зав. сектором літератури і мистецтва обкому КП(б)У; М.Л.Баран — директор Київської філії Інституту літературознавства; Л.М.Левицький — член бюро міському партії, відповідав за політичне керівництво науковими закладами Києва та ін.

Крім них за справою ще проходили: Семко С. — ректор ІНО, Черняк Є.Й. — заступник Директора Всеукраїнського НДІ історії культури, Синяк І.М. — директор лінгвістичного інституту, Кондрат І.І. — вчений секретар Президії ВУАН, наукові співробітники ВУАН Камишан, Щуран, секретар осередку ВУАН Артемський, співробітник ВБУ та видавництва «Рух» Яворський А. та інші.

Зазначимо, що проходили за справою одні, а засуджені були інші. Якийсь заздалегідь розроблений сценарій. У другій половині 50-х рр. І.І.Врона розповів, як це робилося. Під час слідства в 1933 р. він трактував обвинувачення в антирадянській діяльності як безгрунтовне і безглузде, проте слідчий твердив, що йому все відомо і вимагав зізнатися. Після відмови Врони слідчий попросив охарактеризувати ряд названих ним осіб.

У протоколі ці характеристики були викладені тенденційно, з політичними оцінками й штампами, яких в'язень не давав. Можливо, так було і з Н.М.Миколенком, котрий підписав протокол про те, що з 1927 р. входив до *«дрібнобуржуазної контрреволюційної організації, яка керувалася колишніми лідерами... націоналістичних партій боротьбистів і укапістів Шумським, Максимовичем та ін.»* [37].

У протоколі зафіксовано 28 прізвищ членів цієї організації. Програма організації, за свідченням Миколенка, ніде не фіксувалася, визначалася *«ідейно-політичними поглядами Шумського-Хвильового, а в економічних питаннях Волобуєвим, ведучи до відторгнення Радянської України від Радянського Союзу»* [38].

Практична діяльність йшла по двох лініях — по лінії ідейно-виховній в організації і по лінії пропаганди своїх поглядів поза її межами. Перша, по суті, складалася з того, що «члени організації» давали один одному для читання нові твори, наприклад п'єсу М.Куліша «Мина Мазайло», нарис М.Хвильового «Україна чи Малоросія», журнал «Наша правда» з матеріалами про розвал у КПЗУ, лист В.Леніна з національного питання до Л.Троцького.

Кілька разів вони збиралися в когось вдома, щоб обговорити питання наступної наукової конференції, виробити спільну лінію поведінки, кого треба висувати, відводити і т.п. Цілком можливо, що це все правда, а не вибита слідчим самообмова. Для демократичної держави тут нема складу злочину. Для тоталітарної виявилось достатньо для арешту і концтабору.

В архівно-слідчій справі Миколенка є цікавий документ: заява співкамерника, який вважав за свій обов'язок довести до відома органів ГПУ про зміст

бесід у камері. За його свідченнями, Миколенко говорив: *«1) Україна на краю загибелі, сім мільйонів населення України вимерло з голоду, господарство доведено до повного розвалу, і щоби замазати це перед очима маси, треба видумати якусь контрреволюційну організацію і всю вину звернути на нас, от вони і видумали УВО і звернули всю вину на неї. 2) ... політика партії, яка зараз провадиться, цебто примусова колективізація, довела до руйнації цілої країни, винищуючи населення цілком (голод, висилка, ув'язнення тощо). Україна такого утиску ще ніколи не знала, якого вона зазнала зараз. Україну зараз душать євреї, що позасідали на керівничі посади, як приклад Миколенко вказав, що в політбюро ЦК КП(б)У є тільки один Чубар українець і Косіор поляк... 3) Що стосується арешту багатьох контрреволюціонерів, Миколенко сказав, це добре, чим більше людей пройде камеру ГПУ, тим краще, цебто що ці люди будуть цілком проти партії, яка всеціло старається лише для Росії. 4) По справі історичного матеріалізму він сказав, що матеріалізм зараз нічого, він застарілий, зараз про матерію всі комсомольці говорять, не знаючи, що таке матерія. Раніше матерія це був атом, зараз атома немає, він розстріляний, є тільки електрон, а що таке електрон? Чи це не є той же абсолютний дух (рух). Трудно сказати. Розум людини до цього ще не дійшов, єсть якась вища сила...»* [39]. Здається, що у 1933 р. людина не могла так думати, але «документ» підписаний і датований 17 грудня 1933 р. Величезний простір для розуміння світогляду Никифора Мироновича.

Після таких «доказів» цілком логічним є обвинувальний висновок від 21 грудня 1933 р. на шести (!) сторінках, на підставі якого судова трійка при колегії ГПУ УСРР від 14 лютого 1934 р. ухвалила ув'язнити Н.М.Миколенка у виправно-трудовий табір терміном на 5 років. До речі, більшість його посправників, відбувши подібне покарання, вижили і повернулися. Миколенко, незважаючи на діагноз «неврастенія», що був встановлений йому тюремним лікарем 20 січня 1934 р., міг теж вижити.

Про його перебування на Соловках є відомості в книжці С.Підгайного [40], а також у 2-му томі документального видання «Остання адреса» [41]. Крім того, в останньому наводиться агентурна записка від 1 квітня 1936 р., де повідомляється про реакцію ув'язнених на несподіваний арешт і відправку їх з Караганди. Серед тих, хто найбільш обурювався з цього приводу, названо і Миколенка.

Під час перевезення ув'язнених він був першим помічником заспівувача народних, галицьких, націоналістичних, релігійних пісень. Узяв під захист ув'язненого, який носив на шиї хрестик, розвинувши при цьому теорію, що хрест і свастика — це могутні символи, знаки глибокого змісту. Він із захопленням вихваляв Каутського, вважаючи його авторитетом у соцнауці [42].

А з агентурної записки від 19 квітня 1936 р. довідуємося, що Ніколенко був головою групи «запеклих контрреволюціонерів», які тихенько в приватних розмовах із знайомими висміювали заходи Радвлади. Зазначається, що партійне минуле створювало йому певний авторитет, про нього з повагою висловлювався навіть М.Яворський [43].

25 листопада 1937 р. трійкою УНКВД Ленінградської області Н.М.Миколенко був засуджений до вищої міри покарання. Вирок виконаний 8 грудня 1937 р. [44]

У 1959 р. до прокурора Київської області з проханням переглянути справу батька звернулася дочка Никифора Мироновича — Зоря Никифорівна Курченко. І тут з'ясувалося:

1) Біленький-Березинський А.А., свідчення якого привели до арешту Н.М.Миколенка, систематично займався провокаційною діяльністю, надавав органам ГПУ хибні дані, сприяв фальсифікації слідчих матеріалів і використовувався працівниками Секретно-політичного відділу ГПУ-НКВД УСРР Пустовойтовим, Козельським, Долинським, Грушевським і Шерстовим як провокатор і лжесвідок.

2) Всі особи, виписки зі свідчень яких були використані як докази вини Миколенка, були реабілітовані, і кримінальні справи на них припинені за відсутністю складу злочину.

3) Ніяких доказів його участі у контрреволюційній організації, крім його самообмови, у справі немає [45].

3 серпня 1960 р. Президія Київського обласного суду постановила: рішення судової трійки стосовно Н.М.Ніколенка відмінити і справу припинити за недоведенням обвинувачення, тобто реабілітувати його.

Короткий час після звільнення з посади Н.М.Миколенка обов'язки директора ВБУ виконував його заступник з наукової роботи А.М.Яременко.

Антон Микитович (Никитич) Яременко народився 4 червня 1887 р. у селі Яновка Білоцерківського району колишнього Канівського повіту, з селян-бідняків. Проживав у с. Дорогинці кол. Васильківського повіту. У 1906 р. був висланий поліцією з Київської губернії. У 1912 р. закінчив учительський інститут у Томську, у 1912–1917 рр. вчителював на Далекому Сході. Брав участь у революції, був лектором партвідділу. У 1921–1923 рр. — науковий співробітник Інституту ЦК ВКП(б), Музею революції СРСР, головний керівник географічного циклу школи при ВЦВК (Кремль). У 1924 р. закінчив факультет суспільних дисциплін 1-го Московського університету. Член ВКП(б) з 1918 по 1934 р. Організатор-керівник Музею революції в Києві, в різний час працював учителем географії в школі, викладачем Фармакологічного інституту, професором Київського ветеринарного інституту [46].

У квітні 1932 р. за пропозицією Н.М.Миколенка Антон Микитович переходить на роботу до Всенародної бібліотеки України (до того певний час працював у бібліотеці науковцем поза штатом) [47]. В архівно-слідчій справі Яременка є такі його «самокритичні» свідчення: *«В бібліотеці я побачив, що Ніколенко оточив себе націоналістами, спеціально підібравши штат... Антипартійні погляди Ніколенка я повністю поділяв і тим самим є таким же двурушником у партії.*

У 1932 р. я одержав від Ніколенка такі прямі установки по здійсненню шкідництва у ВБУ: 1) Повністю зберігати націоналістичні кадри, що пере-

важно складалися з старих професорів і наукових працівників по різних відділах ВБУ. 2) Не розробляти в потрібному партійно-радянському напрямі бібліотечних фондів, а лише шкідницьки накопичувати їх. 3) Не піддавати належній партійній критиці друкованих і писаних праць наукових працівників бібліотеки, де протягувалась націоналістична контрабанда.

Шкідницькі завдання Ніколенка я повністю виконував. 1) З числа націоналістів, які працювали науковими співробітниками, був звільнений лише Сагарда, колишній професор Духовної академії. Звільнення Сагарди відбулося непомітно для колективу бібліотеки, навмисне слабо критикувалися його націоналістичні роботи в галузі бібліотекознавства. Виконуючи установки підпільної організації, передані мені Ніколенком, я при цьому умисно допустив у своєму виступі дуже слабку критику робіт Сагарди, звів помилки Сагарди до причин його «малограмотності» у марксизмі. Крім того, я не наполягав на звільненні з ВБУ інших націоналістів, як Рклiцького, Шуббо, Ясинського, Іваницького та ін., хоча бачив націоналістичні установки, що протягувалися ними в науковій роботі.

2) У частині шкідницького накопичення бібліотечних фондів я проводив таке: Перевіз з Житомира величезні фонди колишньої бібліотеки Шодуара, замаринував їх, склав і залишив нерозробленими. Не допустив перегляду з метою вилучення духовних книг, хоча мені нагадували про необхідність знищення (вірніше, здачі на паперову фабрику) творів різних «отців церкви». Крім того, нерозробленими лишалися і книжкові фонди у центральному будинку бібліотеки. Вважалося, що це відбувається з огляду на відсутність коштів, але в дійсності кошти при бажанні можна було одержати, адже на перевезення для шкідницького накопичення бібліотечних фондів із Житомира і Кам'янець-Подільська одержувалися з Наркомосу і витрачалися крупні суми грошей.

3) Відносно перегляду у світлі марксизму-ленінізму наукових робіт співробітників, я як голова комісії бібліотекознавства та бібліографії умисно не добивався повного і всебічного освітлення націоналістичних робіт... Ніколенко вказував мені на шкідливість критики в партійно-радянському напрямку наукових робіт, бо вона, як він казав, «розгонить наші кадри» (націоналістів) у ВБУ.

Ніколенко бував у частих відрядженнях на селі..., говорив про суворі заходи у хлібозаготовках, твердив, що у селян все забирають, ... постійно вказував на «зажим демократії», зростання кар'єризму і бюрократії в партії, зажим української інтелігенції. Торкаючись будівництва міст, він стверджував, що Москва та інші центри ростуть, а Київ переживає занепад. Навесні 1933 р. Ніколенко ... заявив, що єдине спасіння з теперішнього стану — це створення демократичної держави, при цьому він говорив про «колоніальний стан України раніше і тепер, про українську демократію, притаманну українському народу» і т.п.»[48].

Слід пам'ятати, що йшов 1937 рік, Н.М.Ніколенко давно «сидів», тому чим були викликані такі детальні свідчення проти нього, точно визначити

важко. На питання, чи не призвели вони до перегляду справи Ніколенка, теж відповіді поки що немає.

У відомчому архіві НБУВ залишилося небагато документів того часу, які б могли допомогти зрозуміти суть і деталі подій, що відбувалися, і це не дивно, адже архів постійно піддавався цензурним чисткам. Проте документи, що збереглися, зафіксували протилежне тому, що говорив Яременко пізніше на слідстві. Так, протоколи загальних зборів з його доповідями містять загальноприйняті штампи тих років, наприклад: *«Основні настановлення в справі боротьби з троцькізмом дає історичної ваги лист т. Сталіна до редакції журналу «Пролетарская революция»* [49].

Або другий приклад: 24 липня 1932 р. на засіданні Ради ВБУ з доповіддю «Підсумки роботи ВБУ за першу п'ятирічку» виступив Н.М.Миколенко, а у дебатах — А.М.Яременко, який підкреслив: *«ВБУ твердо стала вже на службу соціалізмові»* [50]. До речі, його одноголосно тоді обрали на посаду наукового працівника ІІ розряду з функціями консультанта з марксизму-ленінізму.

Згідно з документами архівно-слідчої справи Яременка, 21 серпня 1933 р. він був знятий з посади заступника директора ВБУ і виключений з лав партії як *«буржуазный перерожденец, националист»* [51]. 11 вересня 1933 р. секретаріат Київського обкому КП(б)У розглянув заяву Яременка про перегляд попередньої постанови секретаріату і підтвердив рішення про зняття його з роботи, але відмінив рішення про виключення з партії. Питання про його партійність було передане на розгляд комісії по чистці Всеукраїнської Академії наук.

22 квітня 1937 р. А.М.Яременко був заарештований як *«активний учасник анархо-троцькістської терористичної організації»*. На першому допиті 26 квітня він розповів, що був виключений з партії при чистці партійної організації УАН у 1934 р. *«за притуплення класової пильності з тієї причини, що я не боровся з ворожим елементом у Всенародній бібліотеці України (нині бібліотека АН УРСР)»* [52].

4 вересня 1937 р. відбулося підготовче засідання виїзної сесії Верховного Суду СРСР. Було вирішено справу Яременка заслухати в закритому судовому засіданні без участі обвинувачення і захисту та без виклику свідків. Наступного дня відбувся суд, що, за протоколом, тривав 20 хвилин. Вирок — 10 років ув'язнення з конфіскацією майна і 5 років поразки у політичних правах. А на звороті розписки начальника 8-го відділу УГБ НКВД УРСР про одержання копій вироку [53] є штамп і підпис за 25 листопада 1960 р.: Яременко Антон Микитович у 1937 р. засуджений до вищої міри покарання.

У 1967–1968 рр. було проведено додаткове розслідування його справи в зв'язку із заявою його дружини, яка, до речі, була засуджена до вислання у Казахстан на 5 років як дружина ворога народу [54]. Перевірка встановила, що обвинувачення Яременка грунтувалося на визнанні ним власної провини. Свідчення його та інших заарештованих не перевірялися, а Н.М.Миколенко, на якого «валив» Яременко, був реабілітований у 1960 р.

В архівно-слідчій справі є довідка, що колишній начальник 4-го відділу УГБ НКВД УРСР Д.А.Перцов, який був причетний до слідства у справі А.М.Яременка, засуджений до 15 років ув'язнення за те, що він і його підлеглі припускались незаконних методів слідства, провокаційним шляхом, із застосуванням фізичних засобів впливу примушували заарештованих давати проти себе псевдосвідчення про причетність до контрреволюційних формувань. Багато заарештованих не витримували катувань і вмирали на допитах [55].

У Суздальській в'язниці, де А.М.Яременко відбував покарання, його засудили вдруге — за контрреволюційну агітацію серед ув'язнених і розповсюдження *«пораженческих и клеветнических измышлений против СССР»*. За рішенням трійки УНКВД Івановської області від 11 лютого 1938 р., через декілька днів — 19 лютого — Яременка розстріляли.

Жахлива подробиця: колишній начальник канцелярії Суздальської в'язниці Є.Д.Шеранова пізніше розповіла, що коли принесли секретну кореспонденцію, начальник в'язниці, ознайомившись з цілком таємною директивою керівництва НКВД СРСР, зазначив: *«Нам дали ліміт 55 чоловік»*. Це була санкція на розстріл саме такої кількості ув'язнених [56]. Кримінальної справи за 1938 р. немає, можливо, її й не було — Яременко був засуджений без матеріалів слідства, з абсолютним порушенням норм законності.

У зв'язку із зазначеним Постановою Військової колегії Верховного Суду СРСР від 30 травня 1968 р. Антон Микитович Яременко був реабілітований у першій справі, а 11 квітня 1969 р. — у другій [57].

У серпні 1933 р. тимчасово виконуючим обов'язки директора бібліотеки було призначено **Максима Кіндратовича Завального**, 1903 р. народження, заступника директора УНІК, який доклав багато зусиль для розгрому «старого» книгознавства в інституті і здійснив таку ж атаку на професійні кадри в бібліотеці. 23 серпня 1933 р. він підписав наказ № 100 про звільнення з роботи 39 співробітників ВБУ: заступника директора В.Ф.Іваницького, того ж А.М.Яременка, секретаря Є.М.Марківського та ін. [58] До речі, 13 жовтня 1936 р. Завальний був засуджений до 10 років ув'язнення з поразкою у правах на 3 роки [59].

З 21 вересня 1933 р. приступив до роботи на посаді директора ВБУ **Василь Михайлович Іванушкін**, якого згодом також було репресовано. В його архівно-слідчій справі зафіксовано, що народився він у Москві 21 квітня 1903 р. (за документами архіву НБУВ — 1888 р. [60]), росіянин, освіта вища, за фахом — агроном-економіст, соціальне походження — з селян-бідняків. Член КП(б)У з серпня 1919 р. до березня 1936 р., виключений з формулюванням *«за притуплення партійної пильності»* [61].

Брав участь у громадянській війні, під час якої потрапив до України, де і залишився. В архіві бібліотеки є відомості, що В.М.Іванушкін знав польську, французьку, болгарську, чеську мови, не кажучи вже про російську і українську [62], у зв'язку з чим викликає сумніви його походження з селян-бідняків, а також рік його народження (1903), служба у царській армії, участь у громадянській війні, перебування у партії з 1919 р.

Закінчивши Київський інститут народного господарства, згодом він став деканом робітфаку КІНГу, деякий час виконував обов'язки директора (ректора) інституту, отже, ще з тих часів був знайомий з Н.М.Миколенком. *«За протягання у лекціях троцькістських і націоналістичних установок»* був знятий з роботи.

Приблизно з 1925 р. співпрацював у Книгоспілці, а у 1928 р. призначений головним редактором її Київської філії, а також заступником директора Центрального історичного архіву. У жовтні 1926 — жовтні 1927 рр. очолював створений тоді Кабінет вивчення книги й читача при УНІК, у 1928 р. керував у цьому інституті бібліографічною секцією і комісією. У 1928–1930 рр. одночасно навчався на кафедрі марксизму-ленінізму при ВУАН. У 1930–1933 рр. працював у Херсоні заступником голови міськради і викладачем діалектичного матеріалізму. У 1934 р. був директором УНІК.

До найвідоміших книгознавчих праць Іванушкіна належали брошура «Проблема читачівства та її вивчення» (1926 р.) та передмова до покажчика В.А.Ігнатієнка «Бібліографія української преси 1816–1916 рр. Труди УНІК. Т. 4» (1930 р.). Ним був підготовлений також «Показник соціально-економічної літератури українською мовою дореволюційного періоду», проте Державне видавництво України відмовилось видавати цю роботу.

Призначення директором ВБУ, за розповіддю самого В.М.Іванушкіна, відбувалося так: у серпні 1933 р. він дізнався, що його колишній колега по КІНГу та кафедрі марксизму-ленінізму ВУАН М.М.Кіллерог працює в ЦК КП(б)У. Іванушкін написав йому листа, в якому просив допомогти перевестися на роботу до Києва, підкресливши, що робота в бібліотеці є для нього найбажанішою. Далі був телеграфний виклик до ЦК і призначення на роботу директором ВБУ, хоча Кіллерог і попередив, що проти цього рішення заперечують окремі працівники обкому, посилаючись на помилки Іванушкіна в питаннях книгознавства [63].

Протягом місяця в ЦК узгоджували питання, після чого Василя Михайловича викликав начальник управління мистецтв А.А.Хвиля, і запропонував приступити до роботи у бібліотеці. Іванушкін одразу взявся за вирішення бібліотечних проблем. Враховуючи те, що архівних матеріалів про діяльність керівників ВБУ у 30-ті роки збереглося дуже мало, буде доречним навести розповідь про це самого Іванушкіна, яка міститься в його архівно-слідчій справі, хоча питання — наскільки можна довіряти цьому джерелу — лишається відкритим.

Отже, 13 січня 1937 р. В.М.Іванушкіна було заарештовано як «активного учасника троцькістської терористичної організації, тісно зв'язаної з націоналістичним контрреволюційним підпіллям» [64]. Серед обвинувачень, пов'язаних з його роботою у бібліотеці були: підбір кадрів, міжнародний книгообмін, пожежа в газетному відділі.

На допиті 26 січня 1937 р. Іванушкін розповів, що за час перебування його на посаді директора органами НКВД були заарештовані такі співробітники бібліотеки: Костюченко — консультант; Розанов — протягом 3-х місяців

завсектором науково-дослідної роботи; Фетісов — консультант з філософії; Харченко — заввідділом періодики; Гершберг — протягом місяця завсектором наукової бібліотеки; Розен — протягом 4-х місяців заступник директора; Довгань — науковий співробітник; Малюга — вчений секретар.

Усі вони, крім Розена, були прийняті на роботу Іванушкіним. Висновок слідчого: *«На роботу в бібліотеку Академії ви були направлені активним членом контрреволюційної троцькістської терористичної організації Кіллерогом як член цієї ж організації, і вами ж за завданням Кіллерога при бібліотеці Академії був створений контрреволюційний осередок, що складався з підібраних вами ж троцькістів та націоналістів»* [65].

Іванушкін все заперечував: призначення в бібліотеку розглядав як партійне доручення з урахуванням бажання працювати в цій галузі. Ніяких доручень від Кіллерога не одержував. Про існування контрреволюційного осередку в бібліотеці не знав.

Наступний допит, за архівною справою, відбувся 31 січня 1937 р., і почався він несподівано, не з питання слідчого, а з відповіді заарештованого: *«Я визнаю свою приналежність до контрреволюційної української націонал-фашистської організації»*, з уточненням, серед іншого, що його практична діяльність націоналістичного характеру виявилася також у підборі кадрів націоналістів для бібліотеки Академії наук [66].

Іванушкін розповів, що у вересні 1933 р. у Харкові, при розмові про призначення директором бібліотеки, Кіллерог дав йому такі доручення: *«залучити до бібліотеки і допомогти залучити до Академії «своїх людей» з кафедри марксизму-ленінізму, тобто по суті троцькістів, оскільки кафедра марксизму-ленінізму при ВУАН була в 28–30 рр. розсадником троцькістів. Встановити тісний зв'язок, як він висловився, з кращою частиною націоналістів, що залишилися після скрипниковщини, тобто по суті, українських націоналістів, які вціліли від розгрому»* [67].

А колишній вчений секретар бібліотеки М.М.Малюга, також заарештований у січні 1937 р., показав на допитах, що *«з ініціативи Іванушкіна до бібліотеки були прийняті: Харченко Антон — колишній активний петлюрівець; Григор'єв Григорій — антирадянщик, шкурник, рвач; Павловський — колишній офіцер білої армії; Горова — дружина Харченка — з буржуазної сім'ї; Петровський Микола — колишній петлюрівець, активний український націоналіст, професор історії України, займався крадіжками цінних посібників з бібліотеки; Борисенок — колишній петлюрівець; Хилинська М. — активна троцькістка; Назаревський — активний український націоналіст, зі школи академіка Перетца, згодом засудженого за активну контрреволюційну діяльність; Руліна — дружина наукового працівника, заарештованого органами НКВД, обоє Руліних допускалися до секретних фондів бібліотеки»* [68].

Архівно-слідча справа В.М.Іванушкіна містить власноручно написані свідчення й інших співробітників бібліотеки. Зі свідчень Б.Г.Сороки від 8 березня 1937 р.: *«З першого дня Іванушкін почав оточувати себе ворожими*

елементами, які в свій час були зняті з роботи в бібліотеці. Іванушкін писав їм позитивні характеристики в НКО з клопотанням про відновленні їх на роботі, в чому НКО йому відмовив (Оксіюк, Попович, Ясинський, Коляда, Козловський та ін.); будучи директором бібліотеки, Іванушкін одночасно був... на посаді редактора видавництва Академії наук; незважаючи на розпорядження Головліту про вилучення з бібліотеки троцькістської літератури, Іванушкін весь час відтягував проведення цього у життя...; Іванушкін припинив роботу дезінфекційної камери при бібліотеці, що загрожує зараженню книжковими шкідниками всіх книжок. Камера ця і до теперішнього часу не працює; Іванушкіним був складений нереальний план наукової роботи бібліотеки» [69].

Зі свідчень К.М.Грибовської: *«1. Всіх ворожих людей, знятих в бібліотеці під час чистки 1933 р., Іванушкін прийняв знову на роботу в бібліотеку (Максименко, Ясинський, Оксіюк, Кравченко та ін.); 2. За три роки своєї роботи Іванушкін згрупував навколо себе «актив» з різної сволоти..., які зараз заарештовані; 3. Іванушкін казав комсомольцям «плавайте», що призводило до провалу в роботі комсомольців, слабких у роботі; Тематичний план складався заздалегідь з метою провалу його. З 178 наукових тем у 1934 р. жодна не була підготовлена до друку; на моє питання, чому він стягує всяку сволоту до бібліотеки, Іванушкін відповідав, що він створює в бібліотеці «біломорсько-балтійський канал»; 4. Пожвавлення обміну і кореспонденції з фашистською Німеччиною...; 5. Затримка і гальмування справи очистки фондів бібліотеки від класово-ворожої літератури. Намагався довести, що справа ця не термінова і може зачекати, що Сорока (зав. спецчастиною) може справитись сама; 6. Виносив з обмінного фонду книжки, створюючи собі бібліотеку; 7. Пожежа — точного обліку газетних фондів не було; 8. Заселив приміщення бібліотеки класово-ворожими людьми, ...вірними церберами Іванушкіна; 9. Роки роботи Іванушкіна в бібліотеці були суцільним «господарським утрудненням», що створювало в бібліотеці неможливі умови для роботи на окремих ділянках: а) систематична відсутність різних «дрібниць» — канцприладдя, вимог, бланків, паперу; б) цілий рік бібліотека працювала без читацьких білетів, на охлопках паперу; в) систематичне псування ліфту і відсутність світла вечорами; ... д) систематична затримка виплати зарплатні тимчасово працюючим (2–3–4 місяці); 10. Іванушкін припустився злочинного порушення радянських законів..., провівши в життя платність за право відвідувати бібліотеку; 12. Каталоги — вилучив розділ «марксизм-ленінізм», підручні каталоги засмічені шкідливою автурою. 13. Жодного плану та звіту про роботу бібліотеки за період «діяльності» Іванушкіна в бібліотеці знайти неможливо. Книга наказів за 1933 р., де були формулювання знятим з роботи в бібліотеці під час чистки — також зникла, і вся документація. 14. Справа зведення нового будинку доручена Іванушкіним Постернаку. Постернак був допущений до всіх справ бібліотеки, і під виглядом збору матеріалів для будівництва, мав можливість збирати всі відомості по бібліотеці. В результаті справа будівництва, яке повинно було початися в 1937 р., абсолютно заморожена».*

В.М.Іванушкін спочатку заперечував усі обвинувачення, насамперед, стосовно кадрів, мовляв, не знав про їх контрреволюційне минуле. В одному з варіантів протоколу допиту від 31 січня 1937 р., а вони трохи різняться, записано від його імені, що він мав і виконував доручення продовжувати підбір націоналістичних кадрів. Цитуємо за протоколом: *«Мною була організована троцькістська група при бібліотеці Академії наук у складі Хилинської, Фещенко. Пізніше до цієї ж групи увійшли направлені Кіллерогом Розен, Ільницька і Майнблюм. За дорученням Кіллерога я підготував доповідну записку до ЦК КП(б)У, за допомогою якої Кіллерог думав добитися дозволу одержувати емігрантську і фашистську літературу, але дозволу такого не було»* [70].

Друге обвинувачення проти Іванушкіна — зв'язок із закордоном. Сам він пояснював це так: *«По лінії міжнародного книгообміну бібліотеки був написаний за моїм дорученням ряд листів у різні закордонні наукові та громадські організації, з проханням висилати видавані ними книжки та журнали. Підбір установ і підготовку листів у ці країни виконувала за моїм дорученням Руліна (дружина заарештованого П.Руліна)»* [71].

У протоколі допиту від 10 лютого 1937 р. йдеться про міжнародний книгообмін детальніше. За передплатою через «Міжнародну книгу» бібліотека одержувала з Німеччини журнали (у протоколі зазначається — фашистського характеру) «Deutsche juristen Zeitung», «Das Theater», «Deutsche Landwirtschaftlichen Press», «Deutsche Literatur Zeitung», «Weltwirtschaftliche Archiv», «Zeitschrift fur Bibliothekswesen», «Zeitschrift forein fur Deutschen», «Stahl und Eisen». З Італії одержували журнал «[Стієнція]» («Наука»), *«що пропагувала фашистські погляди з природничих наук»* [72].

До бібліотеки надходили також журнали «Українська кооперація», «Вісник промисла і торгу» та ін., що видавалися українською еміграцією і *«буржуазними українськими націоналістичними організаціями за кордоном»*. У 1934 р. через ВОКС (товариство культурних зв'язків) бібліотека одержала кілька примірників праць 2-го українського наукового з'їзду, скликаного у Празі українськими емігрантами, а у 1935 р. — по кілька примірників видань Українського наукового товариства у Варшаві, серед яких спомини Лотоцького та інших емігрантів (два з цих примірників були вилучені у Іванушкіна під час обшуку).

У 1934–1936 рр. через пошту з США було одержано 5–6 різних номерів «петлюрівського» журналу «Тризуб» і окремі номери «буржуазних» українських газет «Свобода» і «Нове життя». У 1935 р. «фашистська» брошура надійшла з Японії. Користувалися цими виданнями, за свідченням Іванушкіна, він, Кіллерог і Козубовський (Інститут матеріальної культури).

Проте головне обвинувачення проти В.М.Іванушкіна — це підпал газетного відділу бібліотеки. Пожежа в газетному відділі, який тоді містився в Софійському соборі, сталася 25 листопада 1935 р. Переведення значної частини газетних фондів у непристосоване для цього приміщення собору відбулося у 1934 р. у зв'язку з переїздом республіканського уряду з Харкова до

Києва. Треба було терміново звільнити для Наркомату освіти старий будинок бібліотеки на бульварі Т.Шевченка.

На допиті вчений секретар бібліотеки М.Малюга показав: *«В кінці робочого дня, за існуючим положенням, прибиральницею була затоплена піч (цегляної кладки, голландка) в приміщенні, де знаходились газетні та інші фонди. Останніми з будинку пішли Павловський і Пельцер *. Вони ж і закрили двері на замок. Про пожежу стало відомо о 8 — пів на 9 вечора. Іванушкін був відсутнім. Я ж був на зборах, присвячених 25-річчю смерті письменника Л.М.Толстого, і до місця пожежі прибув о 9 — пів на 10 вечора, де застав адміністрацію УАН»* [73].

Далі М.Малюга розповів, що В.М.Іванушкін був десь на сімейній вечірці. Коли прибув на місце пожежі, був страшенно схвильований і розгублений, *«проте цей його стан не завадив йому заперечувати проти пропозиції припинити поливку вцілілих від вогню газет і листівок. В результаті те, чого не встиг знищити вогонь, закінчила вода. Вогнем був охоплений весь правий бік сховища газетних матеріалів, частина лівого боку і хори»* [74].

Як свідчать архівні матеріали бібліотеки, її керівництво проводило розслідування причин і наслідків пожежі. Пояснюючі записки на ім'я директора написали й прибиральниця, і співробітники газетного відділу. В.о. заввідділом Павловський наступного ж дня пояснив: не були закриті дверцята пічки, від іскри виникла пожежа. А доповідна помічника директора по адміністративно-господарській частині Григор'єва була спрямована саме проти Павловського: *«прагне пом'якшити свою злочинну халатність»* [75].

В матеріалах є також лист В.М.Іванушкіна до директора Київської обласної бібліотеки ім. ВКП(б) з проханням передати до бібліотеки ВУАН газетні фонди, розроблена Іванушкіним Інструкція щодо газетного відділу [76].

Питання ліквідації наслідків пожежі весь час були на контролі дирекції. Так, у документі «Про стан газетного відділу» констатувалося: висихання газет йде дуже повільно (1–2 погонних метри на день відбирається підсохлих і сухих газет при 4-х співробітниках), провадиться перенесення, розвішування газет. З квітня планується вентиляція — робити протяги, сушку на відкритому повітрі, і при штаті 7–8 осіб закінчити цю роботу до липня 1936 р. Одночасно проводили звірку архівного примірника та обслуговування читачів. У плані відділу було також впорядкування актуальних газет, передача їх до оправи [77].

У доповідній записці т.в.о. зав. газетним відділом Н.Г.Козелі від 14 травня 1936 р. повідомлялось: *«Після пожежі було пошкоджених вогнем і водою 110 куб. м газет і volantia, які були розкладені на настилках стелажів, столах, хорах, під столами, на полицях і т.п. На 1.1.36 р. з цього пошкодженого фонду було відібрано і грубо розсортовано (газети рос., укр., іноземні, дореволюційні, волянсія, афіші, брошури) 29 куб. метрів. ...Сирий і мокрий матеріал... перегортали і розкладали для скорішого висихання. На 1.5.36 залиши-*

* Працівники газетного відділу. — *Авт.*

лось аварійного (причому, другорядного, все цінне за цей період звідси відібрано) матеріалу 65 куб. м» [78].

У протоколі допиту В.М.Іванушкіна від 3 березня 1937 р. записано: *«Слідство має дані, що українська контрреволюційна націонал-фашистська організація, до якої ви належали, вчинила підпал газетного відділу при бібліотеці УАН»* [79].

На пояснення цього Іванушкін засвідчив: *«У вересні 1935 р. у розмові зі мною, що відбувалася в секретному відділі бібліотеки, Кіллерог зачепив питання про наявність у бібліотеці матеріалів, які свідчать про минулу контрреволюційну діяльність осіб, що належать до української націонал-фашистської і троцькістської організації..., головним чином про Хвилю. При перегляді газет за 1917–20 рр. я зустрічав у боротьбістських та інших газетах статті за підписом Хвилі та ряду інших націоналістичних діячів цього періоду — нині членів КП(б)У. Кіллерог мені сказав, що є вказівка керівництва націонал-фашистської організації про виділення і знищення цих матеріалів, оскільки в зв'язку з майбутньою партійною перевіркою ними можуть зацікавитись відповідні органи з метою викриття вказаних осіб. Виділення вказаних матеріалів мною було доручено, за згодою Кіллерога, в.о. зав. газетним відділом Павловському. ...Оскільки виокремити газети за 1917–20 рр. було неможливо з огляду великої кількості іншого газетного матеріалу в цьому ж відділі, я дав вказівку Павловському знищити їх шляхом підпалу газетного відділу.*

...Від Павловського мені стало відомо, що пожежа виникла тому, що ним, Павловським, були свідомо упритул до пічки складені щойно привезені газети. Такий метод підпалу Павловським був вибраний для того, аби створити враження, що пожежа відбулася з випадкових причин або в гіршому випадку, від халатності» [80]. Проте на запитання слідчого, чи був Павловський членом підпільної організації, В.М.Іванушкін відповів: ні, не був, але був залежним від мене по службі.

За офіційною тогочасною версією, пожежа виникла внаслідок халатності й несправності печі. Проте 4 березня 1937 р. старший бібліотекар Петро Федорович Павловський подав слідству заяву про те, що саме ним був проведений підпал газетного відділу бібліотеки УАН. Наступного дня на допиті він тими ж словами, що, за протоколом, і Іванушкін, навіть детальніше, розповів про події у зв'язку з пожежою [81].

Заарештований як член цієї ж організації науковий співробітник бібліотеки К.А.Довгань у лютому 1937 р. засвідчив: *«Акт цей* * *не дав бажаних наслідків, оскільки, своєчасно помічений сторонніми людьми, був ліквідований раніше, ніж вогонь розповсюдився на всі газетні фонди. Постраждали головним чином газетні зібрання за останні роки»*. І додав: *«Навколо цієї події не була мобілізована громадськість бібліотеки й Академії наук в цілому. Також підозріло м'якими були стягнення відносно винних у пожежі»* [82].

---

* Мається на увазі підпал. — *Авт*.

Під час перевірки партійних документів, з остраху перед якою начебто і заварилась та каша з газетним відділом, В.М.Іванушкін був виключений з лав ВКП(б). М.Кіллерог на допиті пояснював, що була установка: осіб, уже скомпрометованих, не захищати, в окремих випадках виступати проти них. *«З тих же причин я, під час перевірки партійних документів у парторганізації Академії наук, поставив питання про виключення з партії Козубовського та Іванушкіна»* [83].

В особистому щоденнику С.І.Маслова є запис про постанову Президії Академії наук УСРР від 5 травня 1936 р. про звільнення В.М.Іванушкіна від обов'язків директора бібліотеки АН [84]. 27 травня у бібліотеці був вивішений наказ № 73 від 26 травня про звільнення Іванушкіна з посади директора [85].

Перебуваючи на посаді директора ВБУ, Василь Михайлович певний час очолював ще й УНІК, а також був науковим співробітником Академії наук. Після подій весни 1936 р. йому довелося шукати нове поле діяльності. В цей час планувалося створення Інституту фольклору, і А.Хвиля запропонував Іванушкіну керівництво його кореспондентською мережею і посаду секретаря редакції журналу «Український фольклор».

Василь Михайлович підготував список осіб, яких планував залучити до участі в ньому: Н.Заглада, В.Петров, П.Рулін, О.Кисіль, Д.Ревуцький, К.Грушевська, О.Грушевський, В.Кричевський, П.Курінний та ін. Проте через кілька днів А.Хвиля повідомив, що говорив у ЦК про призначення Іванушкіна, і йому роз'яснили, що оскільки того було знято з бібліотеки саме за підбір контрреволюційних кадрів, його не можна залишати на організаційній роботі [86].

Певний час він був співробітником літкомісії при Наркоматі освіти, а напередодні арешту обіймав посаду агронома-плановика Київського садово-ягідного тресту. Проте це не врятувало його, оскільки під час численних арештів представників наукових і культурних закладів його ім'я час від часу спливало.

Так, у протоколі допиту Й.Лібербера від 4 листопада 1936 р. про Іванушкіна сказано, що він був на антипартійні позиціях, *«засуджував політику партії в галузі індустріалізації, стверджуючи, що взяті темпи індустріалізації ведуть до підриву господарських сил країни і нещадного виснаження робітничого класу... Виступав проти поспішної колективізації сільського господарства, що знекровлювала село... З великим озлобленням виступав проти керівництва партії, яке проводило політику жорсткого зажиму усередині партії і позбавляло комуністів можливості вільно висловлювати свої погляди і судження»* [87].

В обвинувальному висновку у справі В.М.Іванушкіна констатовано: ліквідовано контрреволюційну троцькістську терористичну організацію в Україні, що керувалася троцькістсько-зинов'євським терористичним центром у Москві. Далі йдеться про Іванушкіна: *«За пропозицією Кіллерога у квітні 1936 р. зв'язався з керівництвом націонал-фашистської терористичної організації, від якої довідався про те, що одним з основних завдань організації є підготовка терористичних і диверсійних актів, які повинні бути при-*

урочені до початку інтервенції». (Зазначимо, що нічого подібного в протоколах допитів не згадувалось).

Отже Іванушкін обвинувачувався в тому, що він:

а) був активним учасником контрреволюційної націонал-фашистської терористичної організації, зв'язаної з контрреволюційною троцькістсько-зинов'євською терористичною організацією, що здійснила 1 грудня 1934 р. злодійське вбивство тов. Кірова і готувала терористичні акти проти керівництва ВКП(б) і Радянської влади;

б) знав про установки керівництва організації на терор і їх поділяв;

в) за завданням контрреволюційного керівництва організував підпал газетного відділу бібліотеки АН УРСР з метою знищити матеріали, що компрометують ряд активних членів організації. Для цього завербував як виконавця співробітника бібліотеки Павловського П.Ф. *;

г) працюючи директором бібліотеки АН, свідомо засмічував апарат бібліотеки контрреволюційними троцькістськими та націоналістичними елементами, — тобто в злочинах, передбачених ст.ст. 54–8, 54–9 і 54–11 Кримінального кодексу УРСР.

Внаслідок викладеного, Іванушкін підлягав суду Військової колегії Верховного Суду СРСР із застосуванням закону від 1 грудня 1934 р.

Закрите судове засідання без участі обвинувачення і захисту й без виклику свідків відбулося 13 липня 1937 р. і тривало кілька хвилин. В останньому слові обвинувачений заявив, що не вважав себе членом антирадянської організації, але її завдання виконував. Вирок — вища міра покарання — розстріл з конфіскацією майна, що належало особисто йому. Вирок остаточний, оскарженню не підлягав, і на підставі постанови ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. повинен бути негайно виконаним [88]. Довідка на наступному аркуші справи підтверджує: вирок виконано 13 липня 1937 р.

Восени 1956 р. дочка В.М.Іванушкіна Зоря Василівна звернулася із заявами про перевірку справи батька та його реабілітацію до Генерального прокурора СРСР і обласного прокурора Києва. Під час перевірки обвинувачення на адресу В.М.Іванушкіна не підтвердились. Зокрема, свідчення самого Іванушкіна про його зв'язок по антирадянській діяльності з А.Хвилею і вербування його М.Кіллерогом не відповідали дійсності, оскільки справи на Хвилю і Кіллерога вже були припинені за відсутністю складу злочину. Допитані свідки охарактеризували Василя Михайловича як *«чесну радянську людину»*. Вирок Військової колегії Верховного Суду СРСР від 13 липня 1937 р. було відмінено і справу припинено знов-таки за відсутністю складу злочину. 28 червня 1959 р. Київським обкомом Компартії України Іванушкіна було реабілітовано також у партійному відношенні.

З матеріалів справи довідуємося, що першу дружину В.Іванушкіна — Каган Надію Михайлівну (Нехамі Михелевну) було заарештовано в 1938 р. у

---

* Його також було розстріляно. — *Авт.*

Харкові, а другу — Фатіму Василівну, як «дружину ворога народу», вислано з двома дітьми на 8 років до таборів.

Для того, щоб краще уявити собі В.М.Іванушкіна як людину, доцільно звернутися до тих, хто його добре знав, — до його колег, свідчення яких під час перевірки у 1957 р. були долучені до архівно-слідчої справи.

К.М.Грибовська заявила: *«Іванушкін, будучи взагалі освіченою людиною і книголюбом, підтриманий комуністами і комсомольцями ... взявся на перших порах енергійно за перебудову роботи. У бібліотеці дійсно відчувся подих нового. Проте бути до кінця принциповим і послідовним йому не вдалося, що викликало засудження з боку партійної і комсомольської організацій. У питаннях підбору кадрів Іванушкін виявив лібералізм, відновив на роботі багато вичищених з апарату бібліотеки державною комісією (що неприпустимо було в той час, маючи на увазі, що бібліотека установа ідеологічна), в питаннях господарських виявлялася безладність і безвідповідальність, що призвело до виникнення пожежі у філії бібліотеки. У зв'язку з цим Іванушкін у березні виключений з партії і звільнений від обов'язків директора бібліотеки. ...У 1937 р. викликалася до слідчих органів, де мені було поставлено питання, що я знаю про його контрреволюційну діяльність... Щиросердним і повним викладенням відомих мені недоліків у роботі Іванушкіна, як мені здавалося тоді, можна було допомогти слідчим органам викрити цю людину, що я і зробила на допиті... Що стосується його прямої контрреволюційної діяльності..., про це мені нічого не відомо»* [89].

А старший бібліотекар Б.Ф-Г.Сорока зауважила: *«У спілкуванні зі співробітниками і комсомольцями він завжди був ввічливим і уважним, і ніколи я не чула від нього ворожих антирадянських виступів. Іванушкін любив свою роботу і сам безпосередньо брав участь у перегляді і розборі книжкових фондів. Іванушкін користувався авторитетом у співробітників як добре обізнана зі своєю справою людина»* [90].

В.С.Просяний засвідчив, що Іванушкін *«приділяв багато свого часу читанню, роботі по розбору бібліотек, конфіскованих у колишніх багатих людей. Росіянин, і говорив при партперевірці, що він незаконний син якогось багатія, закінчив училище і пішов у 1916 чи 1917 на війну добровольцем... У 1927 викладав у Київському кооперативному інституті. Підготував великий рукопис про події 1905–1907 рр.»* [91].

Старший бібліотекар Н.І.Бухтоярова: *«Знаю з 15 червня 1934. Він оформляв на роботу. Прийшло багато молоді, до того — більше інтелігенти у похилому віці. Під час пожежі вночі були викликані співробітники для ліквідації наслідків, працювали більш молоді і витривалі, на прохання директора — навіть вночі. Пошкоджені (внаслідок пожежі) газети 1900-х років — декілька примірників, збитки відносно цінності літератури невеликі. Питання розбиралося довго, як на зборах, так і відповідними органами. Павловського було виправдано, з огляду на те, що пожежа відбулася вночі з причини поганого опалення приміщення, яке не було пристосоване для книгосховища»* [92].

О.І.Ніколаєва, ст. бібліотекар: *«Хороший організатор, знав добре книгу і бібліотечну справу. З моменту призначення Іванушкіна директором, різко змінилася вся робота бібліотеки і її склад... Сам брав участь у розбиранні книжок... В основному обгоріли пакунки газет. Газетні фонди повністю не згоріли»* [93].

Є.Т.Плескач, бібліотекар: *«Як директор був знатоком своєї справи, був людиною культурною, освіченою, знав прекрасно книгу, знав бібліографію, і як директор був на своєму місці. Як людина був уважним, чуйним до людей і в спілкуванні був культурним і ввічливим»* [94].

О.Й.Харькова, ст. бібліотекар: *«Іванушкін — це був незвичайно енергійний, дуже ініціативний керівник нашої бібліотеки, широкого розмаху людина»* [95].

Л.І.Губська, ст. бібліотекар, працювала у бібліотеці з 1920 р.: *«Я як кадровий бібліотечний працівник дуже поважала Василя Михайловича Іванушкіна. За те, що він, прийшовши на пост директора бібліотеки зовсім молодим, повів тверду лінію..., після т.зв. «чистки» апарату і з боку деяких палких новачків були спроби зруйнувати створювані роками каталоги і побудувати по-новому. Це загрожувало відірвати бібліотеку від життя на багато років. Т. Іванушкін прекрасно знав і любив книгу, і категорично заборонив будь-що руйнувати до створення кращого нового... Його звинувачували в тому, що він одночасно працював в декількох місцях, може й так, але бібліотеці він віддавав належний час і йшов з неї останнім, коли вона зачинялася»* [96].

Аналізуючи матеріали архівних кримінальних справ середини 30-х років, не можна позбутися відчуття, що кожна з них — це поставлений вмілим режисером спектакль, в якому ролі кожної діючої особи жорстко визначені заздалегідь, трагічний сюжет розвивається за заданим планом, а фінал передбачений задовго до початку. Проте ці спектаклі поставлені були зовсім не талановитим режисером. В них надто багато натяжок, абсурду, бездоказовості, юридичних слабкостей. Об'єктивних фактів, які б доводили провину обвинувачених, немає. Немає нічого, крім взаємних наговорів підсудних та їхніх власних *«зізнань у скоєних злочинах»*. Свідків також немає, є посправники, що свідчили один проти одного. Не було експертизи. Захисту обвинувачених також не було. Таким чином, усі принципи демократичного правосуддя були порушені.

Примітки

1 Архів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі — НБУВ), оп. 1-л, од.зб. 9, арк. 12, 13; од.зб. 13, арк. 2, 3. Бібліотечний вісник. — 1993. — № 3–4. — С. 9, 36.

2 Архів НБУВ, оп. 1, од.зб. 33, арк. 143 зв.

3 Ковальчук Г. Керівники ВБУ-НБУВ (1918–1998) // Бібліотечний вісник. — 1998. — № 5. — С. 18–28; Стрішенець Н.Степан Постернак // Там само. — С. 29–37; Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (1918–1941). — К., 1998.

4 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 263, спр. 42662, арк. 5.

[5] Інститут рукописів (далі — ІР) НБУВ, ф. 52, од.зб. 10.
[6] ЦДАГО України, ф. 263, спр. 42662, арк. 6.
[7] Всенародна бібілотека України. — К., 1923. — 64 с.; Звідомлення ВБУ в Києві. — К., 1924. — 16 с.; Всенародна бібліотека України. (До п'ятирічного ювілею) // Бібліологічні вісті. — 1923. — № 4. — С. 14–22; Всенародна бібліотека України // Бібліологічні вісті. — 1925. — № 1–2. — С. 157–160; Ювілей ВБУ // Література, наука, мистецтво. — 1923. — № 7 та ін.
[8] Архів НБУВ, од.зб. 278, арк. 5.
[9] Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук. Нарис історії. — К., 1993. — Ч. 1. — С. 106.
[10] Там само. — Ч. ІІ. — С. 9.
[11] Архів НБУВ, од.зб. 278–А, арк. 22.
[12] ЦДАГО України, ф. 263, спр. 42662, арк. 1.
[13] ІР НБУВ, ф. XXVII, од.зб. 1631.
[14] Промова т. Пастернака // Клясова боротьба в книгознавстві: Стенограма засідання Київського Т.В.М.-Д. — К.: УНІК, 1932. — С. 62–70.
[15] ІР НБУВ, ф. 52, од.зб. 12, 371 с.
[16] ЦДАГО України, ф. 263, спр. 42174, арк. 6.
[17] Там само, арк. 16.
[18] Архів НБУВ, оп. 1, од.зб. 269, арк. 12–19.
[19] Там само, од.зб. 278-А, арк. 44–45.
[20] Степченко О.П. Особові архівні фонди видатних українських учених як джерело з історії організації спеціалізованих фондів Всенародної (Національної) бібліотеки України (1918–1934): Дис. ... к.іст.н. — К.: НБУВ, 1997. — С. 78.
[21] Архів НБУВ, од.зб. 346, 375, 376.
[22] ІР НБУВ, ф. 33, од.зб. 1184.
[23] Відділ стародруків НБУВ. Щоденник відділу стародруків 1929–1933 рр., с. 36.
[24] ЦДАГО України, ф. 263, спр. 51713–ФП, арк. 40, 74.
[25] Там само, арк. 41.
[26] Там само, арк. 42.
[27] Архів НБУВ, од.зб. 378, арк. 42.
[28] Там само, од.зб. 422, арк. 1.
[29] Степченко О.П. Особові архівні фонди видатних українських учених як джерело… — С. 83.
[30] ІР НБУВ, ф. 33, од.зб. 2987.
[31] Комуніст. (Харків). — 1933 р. — 24 липня. — № 183/4242.
[32] ІР НБУВ, ф. 33, од.зб. 2775–2780, арк. 7.
[33] Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук. — Ч. ІІ. — С. 73–74.
[34] Відділ стародруків НБУВ, Щоденник відділу стародруків 1929–1933 рр., с. 268.
[35] ЦДАГО України, ф. 263, спр. 51713–ФП.
[36] Там само, арк. 18.
[37] Там само, арк. 41.
[38] Там само, арк. 44.
[39] Там само, арк. 67.
[40] Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. — Новий Ульм, 1949. — С. 54.

[41] Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії. — Т. 2. — К., 1998. — С. 49, 50, 72, 153, 228, 240.
[42] Там само. — С. 49–50.
[43] Там само. — С. 228.
[44] ЦДАГО України, ф. 263, спр. 51713–ФП, арк. 147.
[45] Там само, арк. 136–138.
[46] Архів НБУВ, оп. 1, од.зб. 39, арк. 15.
[47] Там само, од.зб. 376, арк. 22.
[48] ЦДАГО України, ф. 263, спр. 57891–ФП, арк. 26–30.
[49] Архів НБУВ, оп. 1, од.зб. 377.
[50] Там само, арк. 4.
[51] ЦДАГО України, ф. 263, спр. 57891–ФП, арк. 89.
[52] Там само, арк. 12.
[53] Там само, арк. 81.
[54] Там само, арк. 146.
[55] Там само, арк. 147.
[56] Там само, арк. 185–199.
[57] Там само, арк. 225–229.
[58] Відділ стародруків НБУВ, Щоденник відділу стародруків 1929–1933 рр., с. 271.
[59] Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ), спр. 46299–ФП, арк. 337.
[60] Архів НБУВ, оп. 1–л, од.зб. 47, арк. 1.
[61] ДА СБУ, спр. 46299–ФП, арк. 10.
[62] Архів НБУВ, од.зб. 50, арк. 11.
[63] ДА СБУ, спр. 46299–ФП, арк. 15.
[64] Там само, арк. 1.
[65] Там само, арк. 24.
[66] Там само, арк. 27.
[67] Там само, арк. 28.
[68] Там само, арк. 142.
[69] Там само, арк. 174–176.
[70] Там само, арк. 43.
[71] Там само, арк. 54.
[72] Там само, арк. 69.
[73] Там само, арк. 146.
[74] Там само, арк. 148.
[75] Архів НБУВ, од. зб. 508.
[76] Там само, од. зб. 539.
[77] Там само, арк. 28.
[78] Там само, арк. 37.
[79] ДА СБУ, спр. 46299–ФП, арк. 83.
[80] Там само, арк. 83–86.
[81] Там само, арк. 112–118.
[82] Там само, арк. 136.
[83] Там само, арк. 238.

[84] ІР НБУВ, ф. 33, од.зб. 3691.
[85] Архів НБУВ, оп. 1–л, од.зб. 49–б, арк. 37–38.
[86] ДА СБУ, спр. 46299–ФП, арк. 61–64.
[87] Там само, арк. 269.
[88] Там само, арк. 287.
[89] Там само, арк. 303–304.
[90] Там само, арк. 305.
[91] Там само, арк. 306.
[92] Там само, арк. 308.
[93] Там само, арк. 309.
[94] Там само, арк. 310.
[95] Там само, арк. 343.
[96] Там само, арк. 344.

Олександр Рубльов
(Київ)
Михайло Фельбаба
(с. Ганичі, Закарпатська обл.)

ДОЛІ СПІВРОБІТНИКІВ «УРЕ» НА ТЛІ РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ 30-х РОКІВ

У резолюції X з'їзду КП(б)У (20–29 листопада 1927 р.) «Про завдання культурного будівництва на Україні» наголошувалося: *«Зріст української культури за роки існування радянської влади висовує вже потребу поставити велике наукове завдання про видання великої радянської української енциклопедії. З'їзд доручає Центральному Комітетові розробити це питання»* [1].

Фактично робота над «Українською Радянською Енциклопедією» («УРЕ») розпочалася наприкінці 1930 р., коли було створено відповідний редакційний апарат. На початок 1933 р. вже проглядали обриси перших томів видання. З усуненням М.О.Скрипника з посади наркома освіти, а особливо після його самогубства праця над енциклопедією загальмувалася, змінюється керівництво «УРЕ» і значною мірою сама її концепція. У жовтні 1934 р., за деякими відомостями, була надрукована обмежена кількість примірників І-го тому енциклопедії. Але 3 листопада 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення, яке перекреслило усі попередні зусилля: *«В зв'язку з потребою корінної перевірки матеріалів, що їх підготовляв минулий склад робітників УРЕ, — на рік припинити роботу по випуску підготовлених томів УРЕ. Апарат УРЕ розпустити. Матеріали і майно УРЕ передати Наркомосу»* [2]. Так було поставлено крапку у справі підготовки так званої ***скрипниківської «УРЕ»*** [3]. До видання подібної енциклопедії керівництво УРСР повернулося лише у 1957 р. — через 30 років після резолюції X з'їзду КП(б)У.

Вагому негативну роль у невдачі першої спроби підготовки «УРЕ» відіграли репресії проти її провідних співробітників, що фактично унеможливило це видання, створивши йому імідж ***«націоналістичної енциклопедії»*** та перекресливши цю яскраву, але нині маловідому сторінку національного відродження 20-х — початку 30-х років. У статті ми спробуємо прослідкувати складний життєвий шлях і драматичні долі керівників редакції «УРЕ».

Біленький-Березинський Антон Антонович, ***голова Правління «УРЕ» (1932).*** Народився у 1897 р. у Львові. У 1915 р. вступив до Соціал-демократичної партії Австрії. У 20-х рр. — функціонер Комуністичної партії Західної України, зокрема у 1927–1928 рр. — завідуючий партійним видавництвом, друкарнею, архівом та касою, технічний секретар політбюро ЦК КПЗУ (м. Данциг). У червні 1928 р. разом з колишнім депутатом польського сейму Я.С.Войтюком приїхав до Харкова, де працював директором видавництва «Рух» та одночасно (з 1930 р.) заступником, а згодом (після відставки І.Д.Фалькевича) — головою Правління «УРЕ»[4].

За своїми людськими якостями він подобався далеко не всім. Зокрема, заступник Головного редактора енциклопедії А.А.Річицький 14 листопада 1933 р. так «атестував» його: *«Тихоня і холуй. Завідуючи видавництвом УРЕ, не підпорядкованим редакції, в якій я працював, фактично не забезпечував підготовку видання енциклопедії. Про це неодноразово говорили на Редбюро..., проте він всіляко афішував готовність видавництва й заявляв, що, як тільки редакція дасть матеріал, набір негайно розпочнеться. Скрипник його захищав. Я думав, що перевірю його лише тим, що дам матеріал. Наприкінці серпня 1932 було здано видавництву 20 аркушів до набору. Але й 6 жовтня, приїхавши з відпустки, я дізнався, що матеріал не друкується, Біленький поїхав у відпустку й справді нічого не підготовлено. Я заявив Скрипнику, що... видавництво зірвало друкування. Він відповів лишень, що нині, мовляв, вузьке місце — друкарська робота»*[5].

Та вжити якихось дійових заходів щодо Біленького-Березинського керівництво «УРЕ» не встигло. У новорічну ніч 31 грудня 1932 р. його заарештували як одного з головних підозрюваних у справі «Української Військової Організації» («УВО»). Ніяким учасником «УВО» він не був, та й самої такої «контрреволюційної організації» в УСРР не існувало[6]. Але співробітники ГПУ вміло скористалися ситуацією. Спочатку за вказівкою начальника Секретно-політичного відділу (СПВ) ГПУ УСРР Б.В.Козельського завербували як «секретну співробітницю» дружину заарештованого — Штейн. (Вона погодилася на це за умови звільнення її чоловіка. Це їй пообіцяли). Невдовзі «сексотом» став і Антон Антонович. Згодом за їхніми «повідомленнями» (за підказкою співробітників й керівництва СПВ) заарештували десятки представників української інтелігенції[7].

Так, 29 вересня 1933 р. Березинський «викривав» як «активного діяча «УВО» та «німецько-фашистської контрреволюційної організації» в Україні — колишнього заступника Головного редактора «УРЕ» А.Е.Геттлера: *«Із 1930 р. я працював разом із ним в УРЕ, зустрічаючися з Геттлером майже щодня. З кінця 1930 р. особливо широко розгорнулася робота німецької к[онтр]р[еволюційної] організації у напрямку охоплення своїми зв'язками периферії; тоді Геттлер їздив до Києва, у Донбас та ін. місця. З кінця 1930 р. в УРЕ концентрується основний центр УВО — Березинський, Лозинський, Рудницький, Бадан, Юринець, Крілик, там само працювали Вітик, Дятлов, Річицький, Приходько*

(НКЮ), по лінії ПОВ — Кленович, Юльський. Переважно через цей штаб проходило контактування к[онтр]р[еволюційної] роботи поміж УВО й ПОВ, і між УВО та німецькою к[онтр]р[еволюційною] організацією. Тут також була й арена зіткнення поміж ПОВ і прибічниками німецької групи» [8].

16 березня 1933 р. парткомісія ЦКК КП(б)У розглянула питання про А.Біленького-Березинського як одного з головних обвинувачених *«в участі у контрреволюційній фашистській організації, яка прагнула до повалення радянської влади шляхом збройного повстання»,* і ухвалила виключити його з партії.

Очевидно, спираючись на свідчення самого Березинського, Головний редактор енциклопедії М.О.Скрипник у листі до голови ЦКК К.В.Сухомлина від 28 квітня 1933 р. писав про Біленького-Березинського як про «контрреволюціонера і шкідника»: *«Шкідництво Біленького в УРЕ виявилося в тому, що він з коштів Енциклопедії 300 тис. крб. протратив під видом використання їх для видання словників. Видавництво УРЕ мало дві частини — Енциклопедію зі спеціяльним капіталом 540 тис. і видавництво словників зі спеціяльним капіталом — 350 тис. Біленький шляхом ріжних бухгальтерських комбінацій, із сум Енциклопедії (забронюваних спеціяльно за Енциклопедією) перевів на видавництво словників 300 тис. крб. Балянс... показує, що ту суму — 300 тис., Біленький використав здебільшого на роздачі авансами авторам словників понад 200 тис., що значна частина з цих авторів, здається, вже арештована як співучасники Біленького в контрреволюційних діях. Балянс обох частин видавництва УРЕ і по Енциклопедії, і по словниках показує, на мою думку, що бухгальтерія УРЕ була знаряддям, коли не співучасником у переведенні шкідницьких планів і замислів Біленького. У всякому роді, контрреволюційне шкідництво з боку фашиста підірвало фінансовий стан Енциклопедії»* [9].

Наведене свідчить радше про сум'яття почуттів Головного редактора «УРЕ», очевидно, враженого арештом і «зізнаннями» свого близького помічника (і не лише його одного), аніж про тверезий аналіз Скрипником ситуації. Адже видання словників (як справа прибуткова) покликане було фінансово підтримувати видавництво «УРЕ» та її редакцію (за прикладом московських колег з Акційного товариства «Советская Энциклопедия»). Якщо ж фінансово-бухгалтерські порушення з боку обвинуваченого і справді мали місце, то це не мало жодного відношення до «контрреволюційного шкідництва» чи тим більше «фашизму».

23 вересня 1933 р. Судова трійка при Колегії ГПУ УСРР винесла А.А.Біленькому-Березинському вирок — 10 років таборів [10]. Проте табірного життя він майже і не звідав: 26 травня 1934 р. та ж Судова трійка звільнила його «за станом здоров'я» під підписку про невиїзд, а відбуття покарання відстрочили на 6 місяців.

5 листопада 1934 р. Березинського заарештували вдруге й відправили до таборів, але 14 жовтня 1935 р. за постановою Особливої наради при НКВД СРСР його достроково звільнили з місць позбавлення волі й вислали до Омська. Він якийсь час вчителював у м. Ішим, а згодом став «секретним інформато-

ром» Омського обласного управління НКВД. 20 лютого 1937 р. він знову був заарештований й 27 червня 1938 р. трійкою УНКВД СРСР по Омській області засуджений до розстрілу «за постачання провокаційних матеріалів» [11].

Бадан-Яворенко Олександр Іванович, ***завідуючий сектором чужомовних словників «УРЕ» (1931–1933).***

З автобіографії О.Бадана: *«Родився я 1.III.1894 в Вільках Мазовецьких, округа Рава-Руська, Західна Україна *... Укінчив гімназію, а потім юридичний факультет, осягнувши степень «доктора прав», філософічний факультет та дипломатичну академію на університетах в Кракові, Відні та Празі... В гімназії брав активну участь і організував нелегальні соціалістичні гуртки ім. Драгоманова, а в 1920 р. вступив у компартію. З 1924 р. ... почав активно працювати на Закарпатській Україні..., був членом Крайкому, редактором головним органу партії «Карпатська правда», був делегатом від КПЧ на IX Всеукраїнський з'їзд КП(б)У. В 1926 р. за партійну діяльність... позбавлений громадянства, мав бути виданий до Польщі, де за участь в нац[іонально]-рев[олюційному] русі 1918–19 р. був засуджений на кару смерті. На основі постанови Політбюра ЦК КПЧ виїхав на Радянську Україну»* [12].

До цього варто додати, що О.Бадан як секретар супроводжував В.К.Винниченка під час його приїзду в УСРР (24 травня — 23 вересня 1920 р.) і разом із ним повернувся за кордон, де якийсь час співпрацював з чеськими соціал-демократами, а в 1924 р. став членом КПЧ. Від імені останньої у грудні 1925 р. він вітав делегатів IX з'їзду КП(б)У у Харкові [13]. Під час роботи X з'їзду КП(б)У Бадан був делегатом з правом дорадчого голосу і звертався до його учасників з привітанням від комуністичної організації Закарпатської України [14].

Після переїзду до УСРР О.Бадан працював у Держплані, викладав у Комуністичному університеті ім. Артема (Харків). Згодом (1927–1930 рр.) був ученим секретарем Наркомату освіти УСРР, керівником канцелярії М.О.Скрипника, виконуючи не лише свої безпосередні обов'язки, але й особисті і політичні доручення наркома. Зокрема, він редагував «Статті і промови» М.О.Скрипника, а також правив тексти його виступів на численних партійних і радянських зібраннях. О.Бадан був також членом Правління республіканського Товариства «Історик-марксист», йому належить вартісна книга *«Закарпатська Україна: соціально-економічний нарис»*, яку попередив вступним словом Скрипник [15].

Зміни на гірше у кар'єрі О.І.Бадана-Яворенка, очевидно, зовсім не випадково збіглися з 1929 р. — «роком великого перелому». 18 травня 1929 р. розпочалися арешти у справі «Спілки визволення України», і вся суспільно-політична атмосфера, додатково наелектризована початком сталінської форсованої *«колективізації»*, віщувала зміни на гірше.

---

* Тепер с. Волиця Жовківського району Львівської області. — *Авт.*

У серпні 1929 р. відбувалася *«чистка»* партосередку апарату НКО УСРР. Під вогонь критики потрапив і вчений секретар наркомату О.Бадан. Чимало запитань викликав закордонний етап його біографії, секретарство у *«контрреволюціонера»* В.Винниченка, обставини переїзду до УСРР, партійний стаж, стиль спілкування, *«надмірна»* освіченість. Та насамперед йому закидалося, як зазначала харківська преса, *«барське ставлення»* до підлеглих і те, що в ньому *«ніхто не відчуває товариша»* [16]. Ці особисті порахунки (майже за сценарієм фейлетоніста «Харьковского пролетария» [17]) мали для О.Бадана тяжкі наслідки.

На засіданні перевірочної комісії по *«чистці»* (протокол № 3 від 2 серпня 1929 р.) на захист Бадана виступив М.Скрипник. Після самогубства останнього у 1933 р. і з метою його посмертної дискредитації (ось, мовляв, як «націоналухильник» Скрипник захищав «контрреволюціонера» Бадана) витяги із цього протоколу цитувалися неодноразово. Але наведемо найбільш повний його текст: *«Товариш Скрипник зупиняється на члені партії товаришеві Бадані і спростовує всі ті заяви, які були на минулому засіданні перевірочної комісії, коли на товариша Бадана подавалось цілий ряд заяв з боку окремих членів партії і були відводи.*

Товариш Скрипник зазначив, що товариша Бадана як члена партії перевірено десять разів, з них чотири рази було перевірено відповідними органами і організаціями, а шість разів — цілою низкою шляхів перевіряв сам товариш Скрипник, і ці перевірки доказали, що робота товариша Бадана за кордоном, безперечно, була революційною, партійною і занадто корисною як для революції, так і для партії.

Що стосується спільної служби Бадана з Винниченком, то всі обвинувачення в цьому відношенні на товариша Бадана були безпідставні, оскільки товариш Бадан, працюючи на посаді секретаря Винниченка, виконуючи цілковито правильно як доручення партії, так і Комінтерну, на цій роботі себе виправдав як витриманий член партії.

Товариш Бадан як комуніст завжди боровся проти троцькізму, шумськізму, волобуєвщини, занадто багато працює над собою і вчиться і є витриманий партієць та культурний член партії. Слід таких, як товариш Бадан, які приносять велику користь партії, безперечно залишити в лавах комуністичної партії» [18].

Та, незважаючи на підтримку впливового наркома, на *одинадцятому* засіданні перевірочної комісії 21 серпня 1929 р. Бадана виключили з партії, а вже 29 серпня «Харьковский пролетарий» присвятив цій події анонімну статтю, в якій виключений називався, зокрема, уособленням всього *«наймерзеннішого»*, що *«властиве адвокатурі буржуазних країн»* [19].

Уважно стежили за цими публікаціями у Галичині. Через тиждень після появи згаданої статті, коментуючи подані у ній причини виключення О.Бадана з КП(б)У, львівська газета «Діло» зауважувала: «За що його усунули з партії? За те, що: 1) *будучи членом КП(б)У, він не пірвав зв'язків зі своїм братом-послом, членом УНДО* (в Галичині); 2) він відносився з «презрением» до тих,

що стояли від нього нижче на «служебной лестнице»; 3) він використовував апарат Нар[однього] комісаріяту освіти для особистих справ. Наприклад, посилав кур'єра... купувати кальоші для своєї жінки...; 4) Бадан відмовлявся від т. зв. партійних «нагрузок», вимовляючись все пильною роботою у Народньому комісаріяті освіти». Подавши до відома й на розсуд читачів ці чудернацькі аргументи, редакція підсумовувала: «Ось і бачите, як і за що викидають з партії «проходимців»-галичан. Такі явища комуністичної дійсності дуже знаменні і багатомовні. Варто над ними призадуматися»[20].

Втім, після виключення з партії, Бадана одразу не звільнили з посади і не заарештували. Лише 1 лютого 1930 р. він змушений був піти з апарату НКО УСРР, але до початку 1933 р. ще мав можливість працювати завідуючим редакцією чужомовних словників «УРЕ» й професором харківських вузів, де викладав всесвітню історію[21]. Проте тривала наклепницька кампанія проти нього у пресі, під час якої вже зачіпали й М.О.Скрипника, якого звинувачували у «протекціонізмі» (давався взнаки виступ Миколи Олексійовича на захист Бадана під час «чистки»).

21 лютого 1930 р. Бадан надіслав листа на ім'я секретаря ЦК КП(б)У С.В.Косіора, де звернув увагу партійного керівника на те, що «Харьковский пролетарий» не лише чомусь «нервово» зайнявся «клеветами» на Бадана, але й «згадує про «влиятельного русского товарища», тим натякуючи фактично на т. Скрипника». У зв'язку з цим автор листа спростовував численні вигадки щодо своєї біографії, розповів про власну революційну діяльність у Закарпатті, посилаючись навіть на конкретні номери архівних справ у ЦК КП(б)У, до яких в разі потреби можна було б звернутися. Він наголошував: *«Відкидаючи якнайрішучіше клеветницькі наклепи «Харьковского пролетария», ще з більшим обуренням відкидаю спроби «Х[арьковского] п[ролетария]» до моєї справи притягувати т. Скрипника, який ні до моєї партійної справи, ні до моїх суперечок з Крайкомом Закарпаття не мав жодних відносин просто тому, що я про ці справи його не інформував»* [22].

Після виключення Бадана-Яворенка з партії почалося вишукування «націоналізму» та «контрреволюції» і в його наукових працях, зокрема у книзі *«Закарпатська Україна: соціально-економічний нарис»*. Його виключили з правління і з членів Республіканського товариства істориків-марксистів. Зустрівши одного з керівників цієї організації М.А.Рубача (1899–1980), Бадан запитав його, чи читали вони взагалі цю працю, оскільки надто вже неграмотно звучали закиди на його адресу в «яворщині» й непереконливо формулювалося рішення про виключення, на що дістав майже класичну відповідь, характерну для тогочасної ідеологічної атмосфери: *«Йй-богу, ніхто з нас (правління) її не читав, але кажуть, що дуже цінна робота»* [23].

Наприкінці 1930 р. О.Бадан став співробітником «УРЕ». У протоколі № 19 засідання Правління «УРЕ» від 21 лютого 1931 р. окремим пунктом стояло питання «Про призначення Бадана», по якому ухвалили: *«Залічити тимчасово на посаду редактора мови з платнею 250 карб. на місяць з 23/XII–30 р.*

За час з 23/XII–30 р. по 1/II–31 р. — виплатити 50 % утримання» [24].

На засіданні Правління 14 травня 1931 р. (протокол № 27) після інформації «Про термінологічні словники» було ухвалено: *«1) Доручити словникову роботу т. Бадану; 2) Визнати за потрібне негайно... перебрати від ДВОУ 9 термінологічних словників, які ще не видані, й академічний словник зі всіма додатками; 3) Доручити т. Бадану протягом найскорішого терміну зажадати на підставі з'ясованих даних про передачу до УРЕ того лишка грошей, який в свій час було за відповідною постановою РНК асигновано й одержано на видання словників.*

Доручити тт. Біленькому й Бадану докладно ознайомитись з тим, що собою являють ці словники, точно встановити остаточний термін їх видання... Також проробити калькуляцію собівартості і весь кошторис витрат по виданню цих словників. Після проробки всіх питань — зробити доповідь на Правлінні» [25].

3 червня 1931 р. Правління «УРЕ» заслухало доповідь О.Бадана «Про справу перебрання словників від видавництва «Радянська школа» й, зокрема, доручає йому *«подати проект організації відділу словників»* [26]. 2 липня того ж року у протоколі засідання Правління він згадувався вже як завідуючий *«підвідділом чужомовних словників»*, а 20 липня 1931 р. завідуючий *«відділом чужомовних словників»* О.Бадан доповідав про «дворічний план словникових видань» [27].

11 березня 1932 р. О.Бадан особисто інформував керівництво Наркомату освіти про стан видання словників Видавництвом «УРЕ». По доповіді було ухвалено постанову Колегії НКО УСРР, в якій наголошувалося: *«Схвалити плян роботи словникового відділу УРЕ, відзначивши правильність настановлень та своєчасне приступлення до складання 5-річного пляну видання чужомовних словників»* [28].

Життя Бадана вщерть було заповнене викладацькою діяльністю та повсякденною працею в «УРЕ». Щоденно доводилося вирішувати безліч проблем. Так, 26 квітня 1932 р. він звертався до Сектору літконтролю НКО УСРР: *«Словниковий відділ УРЕ просить дати дозвіл виписати з-за кордону чеську літературу, список якої у 5-ти примірниках до цього додаємо. Література потрібна для праць над чесько-укр[аїнським] словником»* [29]. Втім, копітка праця давала свої результати. У датованій 1 червня 1932 р. «Передмові» автори «Словника чужомовних слів», надрукованого видавництвом «УРЕ», із вдячністю зазначали: *«Цього словника остаточно зредагував О.І.Бадан-Яворенко, якому впорядники висловлюють щиру подяку»* [30].

Гадаємо, що для О.Бадана власний арешт не був несподіванкою. Він чудово розумів підтекст публікацій офіційної республіканської преси. 16 лютого 1933 р. у харківському «Комуністі» з'явилася промовиста стаття, яка закликала «зміцнити провід національно-культурним будівництвом», оскільки «прориви» й «грубі помилки» у цій галузі *«правили за ширму для буржуазно-націоналістичних елементів та різних пройдисвітів на кшталт Яворського, Бадана та ін.»*. Побачивши своє прізвище у такому контексті, Бадан зро-

зумів, що арешту слід чекати найближчим часом [31].

Чи не останній документ, складений ним у своєму робочому кабінеті у приміщенні УРЕ, це датований 19 лютого 1933 р. лист Видавництва УРЕ (за підписами його директора Т.М.Горба та завідуючого сектором чужомовних словників О.І.Бадана-Яворенка) до керівництва Понінківської паперової фабрики (копії: відділу преси ЦК КП(б)У, Комітету у справах друку при РНК УСРР та Всеукраїнській філії «Союзбумснабсбыта»), що зривала постачання паперу для видання словників.

«Видавництво категорично протестує проти такого одвертого провалювання і цілковитої руйнації наслідків напруженої й тяжкої роботи над словниками, — зазначалося у документі. — *Таке ставлення паперової фабрики до своїх обов'язків — є факт дуже обурливий і не може мати місця в соціалістичній державі».* Наголосивши, що *«несвоєчасне відвантаження паперу та несвоєчасне друкування зводять нанівець якість словника»*, автори листа вимагали: *«1) Притягти до відповідальності Понінківську фабрику за зрив своєчасного видання словників; 2) налагодити справу постачання паперу на друк словників»* [32].

Та вночі з 19 на 20 лютого 1933 р. О.Бадана було заарештовано у справі «УВО». А вже 23 лютого 1933 р. він звернувся із заявою до Колегії ГПУ УСРР: *«Дня 20.II.1933 р. заарештовано мене в зв'язку з контрреволюційною діяльністю — «українське запілля» *. Щоб уяснити собі самому причину свойого арешту, я переглянув весь шлях своєї політичної діяльності.*

Чистка партії в 1929 р., як також і наслідки цієї, що відбились на мені дуже тяжко, штовхали мене на шлях «дворушництва». Назовні я виступав як радянська людина — комуніст, а по суті ставав на шлях української контрреволюції. Я дедалі... наближався до контрреволюційної фашистівської організації... Бувши на декількох вечірках, улаштованих Березинським на його квартирі (Каразінська 15-а), не лиш підтримував контрреволюційні розмови, які там точилися, але виносив їх та поширював назовні, серед іншого оточення. Так я дедалі, то твердже, ставав на позиції цієї контрреволюційної організації фашистівської і вів її роботу до дня арешту. З членів цієї організації знаю в Харкові — Березинського, Романюка, в Києві — Яворського Олексу, в Москві — Максимовича, Федя, Конара... Знаю, зі слів Яворського Олекси, що організація ця «симпатизувала» з діями Української Військової Організації (УВО) за кордоном та з укр[аїнськими] есерами. Як своєрідним зв'язковим цієї контрреволюційної організації був Кубрак О.М. (секретар УРЕ)» [33].

Завершувалася заява О.Бадана запевненням перекреслити власне «контрреволюційне минуле» й надалі співпрацювати із ГПУ УСРР: *«Переживши за цей мент богацько, я зрозумів, що для мене особисто цей арешт був тим чистилищем, що дав мені змогу встряхнути і себе самого і зрозуміти, що мусить для мене початися новий етап в мойому житті, і тому заявляю, що одверто і рішуче пориваю з контрреволюційною організацією, членом якої я*

* Мабуть, О.Бадану ще не пояснили, що він — *«чільний діяч»* «УВО», тому й *«українське запілля»* у нього чітко не означене. — *Авт.*

був до дня арешту, для того, щоб не лише пірвати, але і якнайактивніше боротися як з цією контрреволюцією, так і зі всякою контрреволюцією. Свідчення про діяльність цієї контрреволюційної організації, як і про діяльність окремих осіб та свою дам додатково» [34].

Порівнявши цей документ з аналогічними зверненнями інших осіб, заарештованих у справі «УВО», можемо стверджувати, що заява О.І.Бадана-Яворенка є досить типовою і свідчить, що всі подібні заяви-каяття писалися за єдиним трафаретом, який був розроблений сталінською спецслужбою і «відпрацьований» на багатьох фантомних «контрреволюціонерах» та являв собою мало не гегелівську «тріаду»: ***«зізнання»*** у належності до «контрреволюційної організації» — ***«каяття»*** у власних (нескоєних) злочинах — ***«урочиста обітниця»*** розповісти «все» (і навіть більше) про власну «шкідницьку роботу» й викрити спільників [35]**.**

Й надалі О.Бадан давав «свідчення» щодо «підривної» діяльності своїх учорашніх колег і товаришів, а також численних знайомих. Так, 17 липня 1933 р. під час очної ставки з колишнім завідуючим контрольною редакцією «УРЕ» Петром Юрійовичем Дятловим (також заарештованим) Бадан «атестував» його як «давнього члена «УВО» і повідомив: *«Коли ми разом працювали в УРЕ, то я й Березинський говорили про посилання Дятлова на хлібозаготівлі, щоби він на місці провів роботу по лінії нашої організації. Це ми й провели у життя, пославши Дятлова через обком на хлібозаготівлі, оскільки Березинський був секретарем осередку. Я особисто розмовляв з Дятловим, що він їде на Полтавщину для проведення роботи по лінії нашої організації УВО»* [36].

Натомість Дятлов не підтримував такої тактики свого колеги, відкидав обвинувачення у належності до «УВО», а Бадану 28 червня 1933 р. дав характеристику, яка була досить зваженою: *«Олександра Івановича Бадана я знаю з Відня... Тут, в Харкові, я здибався з О.Баданом (Яворенком), коли він працював у Держплані... Незабаром потім О.Бадан перейшов працювати до НКО як учений секретар наркома... О.І.Бадан виступав авторитетно, тримався на близькій нозі з відповідальним персоналом НКО... Я вже не працював в НКО за партчистки 1928/9 року. Мені було дивно почути, що О.І.Бадана виключили з партії. О.Бадан звернувся до мене з просьбою посвідчити, що я його знаю від 20-го року з Відня і нічого лихого про нього не знаю. Я це зробив...*

Ще раз нам довелося працювати разом з О.Баданом в УРЕ. На однім відкритім зібранні партосередку УРЕ я доповідав про лист т. Сталіна до ред[акції] «Прол[етарської] Рев[олюції]». О.Бадан виступив з критикою мого реферату «зліва», указуючи, ніби Троцькій ніколи і не був революціонером. Я заперечив це. Осередок УРЕ збирався за це поставити питання про виключення мене з партії за «контрабанду троцькізму». Виступи тт. Постишева й Кагановича в цій справі, мабуть, завадили цьому. А пізніше лист т. Сталіна до когось з товаришів саме про це, надрукований в 16 № «Большевика» за 1932 р., недвозначно ствердив неправильність погляду О.Бадана. Я пояснив собі виступ О.Бадана як недіялектичність його мислення і як

бажання показати свою лівизну та комуністичний патріотизм, бо він не лишав надії на перегляд його партсправи.

О.Бадан тим часом професорував, викладав десь історію Зах[ідньої] Європи і навіть завідував катедрою, здається, гаразд справляючися з цією роботою. В УРЕ він відав виданням словників. Отже, теж провадив відповідальну роботу. Крім урядової, він провадив і громадську роботу. В УРЕ виступав з доповіддю теж мопрівського типу і досить добре. Гостра згадка про О.Бадана в передовій «Комуніста» і наступний арест Бадана були для мене незрозумілими» [37].

У «свідченнях» О.Бадана згадувався як учасник «УВО» й заступник Головного редактора «УРЕ» А.Е.Геттлер, який нібито поставив собі за мету загальмувати, а то й взагалі зірвати випуск енциклопедії: *«У 1931 р. я зустрівся знову в УРЕ (Українська Радянська Енциклопедія) з Геттлером, який був по лінії УВО зв'язаний з Березинським. Ми неодноразово розмовляли з Геттлером про спільну роботу, особливо щодо зриву виходу УРЕ, і в цьому напрямку він (Геттлер) провадив дуже велику роботу по лінії, головним чином, редакції»* [38].

23 вересня 1933 р. Судова трійка при Колегії ГПУ УСРР засудила Бадана-Яворенка до 10 років ув'язнення. 14 лютого 1934 р. він був відправлений до Верхньоуральського політізолятора ОГПУ СРСР [39], а у 1936 р. його перевели на Соловки.

9 жовтня 1937 р. Особлива трійка Управління НКВД СРСР по Ленінградській області розглянула справу № 103010–37 р. Оперативної частини Соловецької в'язниці ГУДБ НКВД СРСР на 134 *«українських буржуазних націоналістів, засуджених на різні терміни за контрреволюційну націоналістичну, шпигунську й терористичну діяльність на Україні, які, залишаючись на попередніх контрреволюційних позиціях, продовжуючи контрреволюційну шпигунську, терористичну діяльність, створили контрреволюційну організацію «Всеукраїнський центральний блок».* Усіх їх було вирішено стратити. Входили до цього списку й О.І.Бадан-Яворенко та П.Ю.Дятлов. 3 листопада 1937 р. їх розстріляли в урочищі Сандормох під Медвеж'єгорськом [40]. 18 лютого 1959 р. Військовий трибунал КВО реабілітував О.І.Бадана-Яворенка.

Одним з результатів «творчої співпраці» слідчих ГПУ та осіб, заарештованих у справі «УВО», було створення умоглядної схеми розстановки «контрреволюційних сил» цієї віртуальної «організації» на різних ділянках культурно-освітнього «фронту» — в наукових установах, організаціях, видавництвах та ін. Яскраве тому підтвердження — матеріали у справі Варфоломія Івановича Копача (він же — Сергій Іванович Холодний). Саме у протоколі його допиту від 1 липня 1933 р. наведено майже класичну схему осередків «організації» у Москві, Харкові, на «периферії» (Сталіно, Одеса, Київ) і навіть на Далекому Сході — у Зеленому Клині. Ця схема присутня як додатковий обтяжуючий матеріал у переважній більшості кримінально-слідчих справ ув'язнених «увівців».

Серед харківських установ, «інфікованих» осередками «УВО», В.Копач

назвав ВУАМЛІН, НКО УСРР, НК РСІ, Верховний Суд, апарат Уповноваженого НКЗС СРСР при Уряді УСРР, Держплан, Штаб Українського військового округу, Школу червоних старшин, Інститут радянського будівництва й права, Геодезичний інститут, Біологічний інститут, Медичний інститут, видавництва «Західна Україна», ДВОУ, «Рух», «УРЕ» та ін. [41] Свідчення Біленького-Березинського та Бадана-Яворенка дозволили слідству конкретизувати і більш яскраво змалювати «шкідницьку» діяльність осередку «УВО» в «Українській Радянській Енциклопедії».

Ці та інші матеріали були узагальнені в *«Обвинувальному висновку по справі контрреволюційної «Української Військової Організації» («УВО»)»*, затвердженому 20 жовтня 1933 р. головою ГПУ УСРР В.А.Балицьким та відправленому останнім 17 листопада 1933 р. секретареві ЦК КП(б)У С.В.Косіору «до відома».

У IV розділі висновку викладалася структура «УВО»: *«З перенесенням основної контрреволюційної діяльності на територію України, «Українська Військова Організація» склалася в струнку систему з певними центрами керівництва, з низкою периферійних (обласних) філій, з визначеними зв'язками і взаємовідносинами усіх частин організації з верху до низу. На момент ліквідації наприкінці 1932 р. — на початку 1933 р. організація мала вже цілком визначену структуру з постійними основними пунктами та базами зосередження своїх сил»* [42].

Далі ця конструкція деталізувалася: *«Для створення легальних баз своєї контрреволюційної роботи УВО широко використовувала систему культурно-освітніх установ, особливо ж широко було використано систему й апарат Наркомосу УСРР... Окрім органів Наркомосвіти й наукових установ та вузів, осередки УВО були у низці видавництв, в літоб'єднаннях, театрах і культурно-освітніх установах»*. Серед «найбільш потужних» за своїм складом і масштабами «підривної діяльності» називалися осередки «УВО» в НКО УСРР, ВУАМЛІНі, ВУАН, Спілці революційних письменників «Західна Україна», у видавництвах «Рух», «УРЕ» та ін. [43]

«Окремі видавництва, — стверджувалося у висновку, — *як наприклад, видавництво «Рух» або «УРЕ» — були прикриттям для контрреволюційної діяльності УВО... «УРЕ» використовувалася Чеховичем, Баданом-Яворенком, Романюком та ін., як з метою фінансування контрреволюційної організації, так і для особистого забезпечення членів УВО. Численні кореспондентські зв'язки давали можливість членам УВО, які працювали в «УРЕ», зноситися з місцевими осередками УВО»* [44].

У XII розділі висновку «Діяльність організації на культурному фронті» наголошувалося: *«Широку пропагандистську роботу розгорнула організація по лінії видавничій і літературній. Націоналістична контрреволюційна пропаганда проводилася шляхом видання і поширення контрреволюційних шовіністичних творів, котрі подавали у спотвореному вигляді національну політику партії в Україні, видання книг з вузько національними сюжетами,*

перевидання українських класиків, які романтизували куркуля й минуле України, боротьбу козацтва і т. ін. Така робота проводилася у видавництвах «Рух», «УРЕ» й «Західна Україна» [45].

А далі у свідченнях Миколи Романюка від 9 березня 1933 р., очевидно, через недогляд вигулькує такий собі «друкарський чортик»: *«Не менш важливим форпостом для ведення контрреволюційної роботи було видавництво «УРЕ». Через* ***так званого «Українніка»*** *малося на меті популяризувати у масі історію України, розпалювати націоналістичні почуття й пробуджувати національну свідомість. Роботу тут проводили Бадан, Березинський і Веретко»* [46] (виділення наше. — *Авт*.). Очевидно, заарештований мав на увазі *«українніку»*, тобто сукупність відомостей про Україну на шпальтах майбутньої енциклопедії, де, на думку слідчих, щось мало висвітлюватися у «націоналістичному дусі», свідомо подаватися «відокремлено від братнього російського народу» тощо, але все ж таки не йшолся про конкретного «контрреволюціонера» на призвисько «Українник», як це здалося не дуже освіченому слідчому та його «начальствующим» колегам, які й запустили в обіг чергового «підпоручика Кіже»...

На догоду слідчим й академік **С.Л.Рудницький**, **один із чільних співробітників енциклопедії, керівник її географічного відділу,** зазначав: *«В «УРЕ» роботу проводили Березинський, Бадан і я — Рудницький. Організацією «УРЕ» малася на меті популяризація історії України з тією ж самою установкою, що й в «Русі». Найбільш широка робота була проведена у видавництві «Рух». Видавництво видавало й широко розповсюджувало в масі через свою роз'їзну агентуру так звану історичну літературу, котра романтизувала повстанство, бандитизм, оспівувала боротьбу українського козацтва проти московського й польського гноблення. Виданням такої літератури малося на меті пробудження національного почуття»* [47].

Автори обвинувального висновку не проминули й «націоналістичні збочення» колишнього наркома освіти й Головного редактора «УРЕ» М.О.Скрипника: *«У своїй практичній контрреволюційній роботі організація широко використовувала теоретичні й політичні помилки тов. Скрипника, к[олишнього] Наркомоса УСРР. У період посиленого проникнення увістів до радянського апарату організація взяла курс на оточення тов. Скрипника активними членами УВО.*

Використовуючи свою близькість до тов. Скрипника, актив організації поширював у націоналістичних колах вигадані чутки про тов. Скрипника, популяризуючи його як «спражнього українця». Штучними заходами організація створювала навколо Скрипника ореол «борця за ідею Соборної України» [48].

Зазначимо, що наслідками фабрикації кримінальних справ, одержання «щирих зізнань» і поширення неправдивих відомостей були ув'язнення і заслання конкретних людей та «реорганізація» чи ліквідація певних установ, навчальних закладів, видавничих проектів (як наприклад «УРЕ»), звинувачених у «контрреволюції», «націоналізмі», інших «ухилах» або в «захопленні» цих інсти-

туцій «контрреволюціонерами», «шкідниками» з партквитком та без нього.

Річицький Андрій (справжнє прізвище, ім'я та по батькові — **Пісоцький Анатолій Андрійович**), ***заступник Головного редактора «УРЕ» (1930–1933)***.

Народився у 1893 р. у сім'ї заможного селянина. Навчався у Петровській сільськогосподарській академії (згодом — Тимірязевська) у Москві, але не закінчив останнього, 4-го курсу. У перші дні Лютневої революції 1917 р. у Петрограді вступив до місцевої організації УСДРП. У липні того ж року як делегат приїхав до Києва на І Всеукраїнський робітничий з'їзд, під час якого був обраний до Всеукраїнської ради робітничих депутатів і кооптований до складу Української Центральної Ради. Входив до Малої Ради від фракції УСДРП. Був членом української делегації на З'їзді поневолених народів Росії у Києві, секретарем президії з'їзду. На IV з'їзді УСДРП (30 вересня — 5 жовтня 1917 р.) обраний до ЦК партії. 25 жовтня 1917 р. під час закритого засідання Малої Ради разом із київськими революційними організаціями обраний до складу Крайового комітету охорони революції в Україні. Як представник УСДРП 16 листопада 1917 р. увійшов до складу комісії законодавчих внесень Центральної Ради. Репрезентував українську соціал-демократію на З'їзді рад робітничих, селянських і солдатських депутатів України (4–6 грудня 1917 р.) та був обраний до складу президії цього зібрання [49].

Після гетьманського перевороту залишався на партійній роботі, входив до складу Українського національного союзу. Під час протигетьманського виступу Директорії призначений членом Українського революційного комітету, котрий керував збройним виступом проти військ П.Скоропадського у Києві та до приїзду Директорії був головною владною силою у столиці.

Розкол в УСДРП під час VI партійного з'їзду спричинився до відокремлення лівої течії в окрему партію — УСДРП (незалежних). Одним із лідерів нового політичного утворення і став А.Річицький. У 1919–1920 рр. він редагував партійний часопис «Червоний прапор». 22–25 січня 1920 р. УСДРП (незалежних) на установчому з'їзді реорганізувалася в Українську комуністичну партію (УКП). Одним із партійних ідеологів та авторів програми УКП був А.Річицький-Пісоцький, обраний до ЦК нової партії. Одночасно із 1920 р. він обирався до ВУЦВК кількох скликань. У 1923–1924 рр. очолював статистичний відділ Українбанку. Після постанови Виконкому Комінтерну від 24 грудня 1924 р. про розпуск УКП разом з партійними однодумцями — членами ЦК УКП — приєднався до КП(б)У [50]. На X з'їзді КП(б)У (20–29 листопада 1927 р.) А.Річицький був обраний кандидатом у члени ЦК КП(б)У і залишався ним до листопада 1933 р. [51]

Із 1925 р. життя Анатолія Андрійовича було тісно пов'язане з ДВУ — Державним видавництвом України, розташованим у Харкові. У 1925 р. він прийшов туди завідувачем сектору соціально-економічної літератури, а в 1928–1930 рр. був Головою Правління ДВУ, тобто його фактичним керівником. Водночас працював професором Інституту марксизму-ленінізму, керівником семінару в

Інституті літератури ім. Т.Г.Шевченка, був членом кафедри національного питання ВУАМЛІН, членом редколегії журналу «Більшовик України».

Запам'ятав Річицького як керівника шевченкознавчого семінару в Інституті літератури у 1930 р. тогочасний аспірант Г.Костюк: *«Це був партійний український інтелігент у кращому розумінні цього слова. Високий на зріст, гарно збудований, худощавий, з приємним, трішки продовгастим обличчям шатен, завжди бездоганно одягнений. Досконало володів українською мовою й вимагав цього від аспірантів... Він був політиком і соціологом у літературі. Тому естетичний бік Шевченкової спадщини на його семінарах залишався майже недоторканий. Умів робити дуже цікаві соціологічні узагальнення. Але зневажав плитку соціологічну демагогію. Пригадую, як на наших студійних семінарах, він, з властивим йому інтелігентним тактом, але гостро картав тих аспірантів, що не вміли заглибитись у добу і творчість Шевченка, а виїжджали на поверхових псевдореволюційних соціологічних загальниках. Шевченкова ідея свободи й народоправної української держави була центральною віссю його шевченкознавчих студій. До цього він привчав і нас, своїх аспірантів»* [52].

А.Річицький постійно виступав як марксистський публіцист історико-соціологічного та літературознавчого спрямування, зокрема у 1924 р. у часописі «Червоний шлях» надрукував статтю *«Як Грушевський «виправляє» Енгельса»*, в якій критиці піддавалася праця маститого історика «Початки громадянства (генетична соціологія)» (1921 р.) [53]. Річицький був також одним із чільних офіціозних критиків відомої розвідки М.С.Волобуєва «До проблеми української економіки», створюючи цьому дослідженню імідж *«економічної платформи українського націоналізму»* й наголошуючи, зокрема, що тільки економіка соціалістичного типу є справжнім регулятором економічних процесів [54].

Попри комуністичну «зашореність», А.Річицькому були притаманні не лише непересічні публіцистичні якості [55]. Він зарекомендував себе ще й талановитим перекладачем і високопрофесійним редактором. Невипадково партія доручила йому (серед кількох «обраних») таку відповідальну роботу, як переклад українською мовою творів В.І.Леніна. Він був членом комісії політбюро ЦК КП(б)У з редагування цих творів і особисто переклав 2-й том першого зібрання творів Леніна українською мовою [56].

Високі професійні якості й самовіддане служіння Річицького «справі Леніна–Сталіна» та потреба «зміцнити» склад ВУАН представниками партапарату спонукали Тимчасову комісію ЦК КП(б)У з питань виборів дійсних членів Всеукраїнської Академії наук під головуванням П.П.Любченка 15 лютого 1933 р. затвердити А.Річицького кандидатом в академіки ВУАН по кафедрі «пожовтневої літератури» [57].

Під час засідання Комісії в справі видання «УРЕ» 1 березня 1930 р. А.Річицького було затверджено членом загальної редакційної колегії енциклопедії. Постановою секретаріату ЦК КП(б)У від 7 вересня того ж року він був призначений заступником Головного редактора «УРЕ» [58], а з 15 листопада 1930 р.

фактично приступив до виконання своїх обов'язків [59].

На нову посаду він ішов без особливого бажання. У листі М.Скрипника до політбюро ЦК КП(б)У від 11 жовтня 1930 р. з цього приводу зазначалося: *«Щодо т. Річицького виявилося, що, можливо, в зв'язку з тим, що його відрядження з роботи в ДВУ на роботу Заст. Головн. редактора УРЕ було переведено без попереднього з ним погодження, він тепер від цієї роботи відмовляється і до неї не приступив... Тому прошу політбюро... відхилити заяву т. Річицького про його одмовлення від цієї роботи...»* [60].

Але справа була не лише у «попередніх погодженнях». Працюючи у ДВУ, Анатолій Андрійович вже мав досвід спілкування із Скрипником та його підлеглими: неодноразовими були *«ділові зіткнення зі Старим»* (мається на увазі Скрипник) та з заступником наркома Олександром Аркадійовичем Полоцьким, який намагався втручатися у торговельну діяльність ДВУ. Як зауважував Річицький, з цього приводу *«доводилося вести перманентну бійку з апаратом Наркомосу, що не рахувався з жодними виробничими періодами та видавничими планами»* [61].

Він наголошував: *«Внаслідок всіх цих розбіжностей і зіткнень із питань правопису, редагування Леніна, з питань літературних й ДВУ, Скрипник невзлюбив мене як людину, яка сміє мати власне судження»* [62].

Отже, конфлікти тривали й надалі. Скрипник, за словами Річицького, «*створив для меня неможливі умови роботи в УРЕ, оточивши своїми холуями (поставленими, проте, поза межами мого організаційного досягання); вважав мене людиною, яка «бігає у ЦК»; кожну мою принципову й ділову пропозицію зустрічав у стенографічні багнети Ерстенюка* (особистий секретар і стенограф Скрипника. — *Авт.*) *(напр., пропозицію про збільшення в енциклопедії на 8 % (39 % замість 31 %) природознавства, техніки й точних наук за рахунок зменшення суспільних наук на ті ж 8 % (61 % замість 69 %) оголосив перескакуванням через перехідний період в епоху комунізму й ліквідацією класової боротьби)»* [63].

Ситуація постійного конфлікту із Головним редактором «УРЕ» (очевидно, дещо перебільшена — люди з оточення Скрипника воліли дистанціюватися від покійного «націонал-ухильника») заохочувала А.Річицького до «втечі» від власних редакційних обов'язків: *«Природньо, що за таких умов роботи я єдину партійну відраду знаходив у своїй тривалій роботі в якості уповноваженого у районах, де не за страх, а за совість дрався за лінію партії й вирішення завдань сільського господарства. З 10 липня 1930 р. по 5 лютого 1933 р., тобто за 31 місяць, рівно 12 місяців, а за 1932–33 р. 8 місяців, провів на сільській роботі»* [64].

Цілком очевидно, що конфлікти й тривалі відрядження заступника Головного редактора «УРЕ» аж ніяк не сприяли реалізації цього проекту. 9 березня 1933 р., через місяць після повернення з хлібозаготівель в Арбузинському районі Одеської області (це «відрядження» згодом відіграло фатальну роль у житті Річицького), він звернувся із меморандумом у справі «УРЕ» до секрета-

ря ЦК КП(б)У М.М.Попова, в якому зауважив, що *«стан редакційної і видавничої роботи над Українською Радянською Енциклопедією»* конче потребує *«повної перебудови всієї організації справи і роботи»*. Серед цих нагальних заходів він виокремив такі:

«1. Негайно оздоровити видавництво, перевівши органами РСІ ревізію, підпорядкувати видавництво редакції, запровадити єдиноначальність і підпорядкувати УРЕ, як установу, Наркомосові.

2. Розв'язати питання про фінансування енциклопедії.

3. Розв'язати питання про поліграфічну базу для УРЕ, затребувавши від дирекції видавництва відповідні матеріяли в цій справі.

4. Закріпити за УРЕ певний кадр постійних редакційних робітників, для яких робота в УРЕ повинна бути основною і з повним робочим днем.

5. Зобов'язати наукові інститути включити основні статті для УРЕ в плян своєї роботи і забезпечити виконання цих статей в умовлені терміни.

6. Переглянути склад редакційного керівництва так по УРЕ, як й по кожному відділу зокрема» [65].

Але вище партійно-державне керівництво УСРР (яке щойно «зміцнили» особистим посланцем Й.В.Сталіна «другим першим секретарем ЦК» П.П.Постишевим) не шукало конструктивного шляху прискорення видання енциклопедії. Йому були потрібні винуватці численних «проривів» на «фронті культурно-національного будівництва».

5 червня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про стан видавництва УРЕ і видання енциклопедії і словників». В обговоренні взяв участь й А.Річицький. Було ухвалено: *«Проект постанови, що його запропонував тов. Попов, в основному прийняти, доручивши остаточну його редакцію секретаріяту ЦК»* [66].

Втім, «остаточна редакція» від 17 червня 1933 р. вкрай неприхильна до Річицького: *«Констатировать, что издательство УРЭ не только работало совершенно неудовлетворительно, истратив за $3^1/_2$ года своего существования $1^1/_2$ миллиона и не издав ни одного тома, но что засоренность аппарата контрреволюционными элементами доходила до такой степени, при которой издательство являлось фактически ширмой в руках этих элементов (Биленький, Бадан и др.), бесконтрольно распоряжавшихся его средствами.*

Констатировать, что главный редактор УРЭ т. Скрыпник не проявил самой элементарной большевистской бдительности по отношению к Бадану, Биленькому и К°. Тов. Речицкому, непосредственно отвечающему за редакционную работу УРЭ, объявить строгий выговор с предупреждением и с работы в УРЭ его снять. Поручить секретариату немедленно внести предложения, обеспечивающие очищение аппарата и нормальную работу издательства» [67].

В «енциклопедичній справі» саме А.Річицький призначався на роль головного козла відпущення, хоча й був лише другою особою у редколегії — першим заступником головного редактора. М.Скрипнику ж, за сценарієм, розробленим у Москві, відводилася роль керівника персонального «націоналіс-

тичного ухилу», за «широкою спиною» якого (часто вживана тоді постишевською командою характеристика худорлявого наркома) ховалися, мовляв, численні «шкідники» й «контрреволюціонери», в тому числі й ті, які «звили собі кубельце» в «УРЕ»[68].

Відтак Річицький і решта членів редбюро «УРЕ» були піддані нищівній критиці у статті М.Х.Орлова *«Проти націоналістичних настанов у роботі УРЕ»*[69]. 9 серпня 1933 р. секретаріат ЦК КП(б)У звільнив Річицького від обов'язків члена редколегії часопису «Більшовик України»[70]. 31 серпня співробітники ГПУ УСРР підшили перші аркуші у справу по обвинуваченню Річицького за відомою 54-ою статтею Кримінального кодексу.

8 вересня 1933 р. А.Річицького заарештували на харківській вулиці, коли він вів додому з вокзалу сина, який щойно повернувся з санаторію. ГПУ інкримінувало затриманому належність до «УВО», «активну провокаторську контрреволюційну роботу, спрямовану на повалення Радянської влади на Україні»[71].

Під час попереднього слідства Анатолій Андрійович на відміну від своїх колишніх колег по «УРЕ» А.Біленького-Березинського та О.Бадана-Яворенка рішуче заперечував власну належність чи то до «УВО», чи то до будь-якої іншої «контрреволюційної організації».

Усвідомлюючи, що арешт кандидата у члени ЦК КП(б)У міг відбутися лише з санкції вищого партійно-державного керівництва УСРР, Річицький писав 2 жовтня 1933 р. у листі до голови ГПУ В.А.Балицького: *«Если партия решила меня политически убить, то мне остается лишь, не соглашаясь с этим решением и считая его ошибочным, подчиниться ему и признать факт моей смерти совершившимся с момента ареста. Ибо что касается подпольных к[онтр]р[еволюционных] связей и такой же деятельности, то я их не знаю за собою. Я даже не могу понять, где их ищет ГПУ... Из моего сознания правоты и убеждения партийной честности вытекает политическая реабилитация. Из направления следствия вытекает пока что линия моего уничтожения. Прошу ускорить развязку решением вопроса в ту или другую сторону»*[72].

Ще більш категоричний А.Річицький під час допиту 14 листопада 1933 р.: *«Роблять із Річицького, на тій лише підставі, що він колишній укапіст (отже, прихований ворог!?), контрреволюційне опудало. Не вийде ця справа. За прориви й помилки ЦК КП(б)У у керівництві сільським господарством й національно-культурним будівництвом не можна робити мене відповідальним, до того ж у формі суб'єктивного організатора цих проривів, оскільки це докорінно спотворює дійсність». «Зрозуміло,* — самокритично додавав заарештований, — *певну частку партійної (але не кримінальної) відповідальності несу й я особисто»*[73].

Під час роботи 18–22 листопада 1933 р. об'єднаного пленуму ЦК та ЦКК КП(б)У розглядалося й питання «Про кандидата в члени ЦК — Річицького». Рішення було відоме заздалегідь: *«Зважаючи на те, що кандидата в члени ЦК — Річицького — викрито як дворушника і зрадника, як члена націоналіс-*

тичної контрреволюційної організації, що ставила своїм завданням відрив України від Радянського Союзу і перетворення її в колонію чужоземного імперіалізму — Пленум ЦК ухвалює — виключити Річицького з кандидатів у члени ЦК і з партії» [74].

«Високому» партійному зібранню, очевидно, було байдуже, що заарештований Річицький не лише вперто відкидає свою належність до будь-якої «контрреволюційної організації», але й навіть ще не засуджений. Лише 24 лютого 1934 р. Судова трійка при Колегії ГПУ УСРР ухвалила ув'язнити А.Річицького до виправно-трудового табору терміном на 10 років, рахуючи термін з 8 вересня 1933 р. [75].

Слідом за партійною «атестацією» Річицького усталеного лайливо-негативного забарвлення набувала його характеристика республіканськими засобами масової інформації. Так, наприкінці 1933 р. «Вісті ВУЦВК» писали: *«Серед найзапекліших ворогів трудящих, замаскованих контрреволюціонерів-шкідників, запроданців німецького і польського фашизму — ім'я Андрія Річицького — на одному з перших місць»* [76].

Вирок від 24 лютого 1934 р. щодо А.Річицького так і не було виконано, оскільки майже одночасно проти нього порушили справу по обвинуваченню у «перекрученні лінії партії» під час хлібозаготівель в Арбузинському районі Одеської області, куди у грудні 1932 р. — на початку лютого 1933 р. він виїздив як уповноважений ЦК КП(б)У.

Сьогодні немає потреби зайвий раз доводити, наскільки антигуманною була «генеральна лінія партії» у селянському питанні, хто був ініціатором форсованої примусової колективізації і несе відповідальність за це. Водночас у 1930 р. головний винуватець страждань радянського (в тому числі й українського) села — Й.Сталін — у відомій статті «Запаморочення від успіхів» запропонував своє розв'язання проблеми спрямування народного обурення заходами державної влади. Винними, за сталінським рецептом, виявилися не ініціатори «великого перелому», а ревні рядові виконавці, які, мовляв, чогось «не зрозуміли», щось «спотворили» або «викривили».

У випадку з А.Річицьким це проявилося особливо наочно. А те, що діяв він під час хлібозаготівель в Арбузинському районі згідно із «правилами гри», запропонованими «згори», підтверджують документи. Так, 22 січня 1933 р. голова ЦКК КП(б)У і нарком РСІ УСРР В.П.Затонський в ролі обласного уповноваженого ЦК КП(б)У повідомляв у ЦК: *«Положение в Одесской области тяжелое. (Тяжелое для нас, но легкое для саботажников хлебозаготовок). Народу в районах много сидит и как будто инструктировали их неплохо. Т[оварищи] Молотов, Каганович, Косиор, Хатаевич — все побывали тут. А пришедшие в район все эти особо и просто уполномоченные, если не отсиживаются (фактически), то мечутся, хватаясь за каждую случайно попадающуюся яму»* [77].

У цьому ж документі В.Затонський відзначав *«особливо тяжке»* становище в Арбузинському районі. Тут же згадувався і *«тов. Речицкий»*, який

«сам сейчас перепуган неудачами и готов «проявлять твердость». Як наголошував Затонський: *«Надо использовать остающиеся дни, чтобы побольше выкачать хлеба. Тов. Речицкого основательно проинструктировал, посидел с ним полдня в колхозе, намеченном для операции. Посмотрим, как он себя покажет»* [78].

Подальші події засвідчили, що А.Річицькому так і не вдалося пройти поміж Сціллою «м'якотілого» ставлення до голодуючого українського селянства й Харибдою «викривлення» апріорно вже збоченої «генеральної лінії» ВКП(б). Знову, як і у випадку із затримкою видання «УРЕ» чи міфічною належністю до «УВО», його обрали козлом офірним. Змінилися лише акценти обвинувачення — «викривлював» партійну лінію харківський професор, мовляв, за завданнями керівництва «УВО». Отже, «УВО» мала відповідати за жорстокості колективізації та голодомор 1932–1933 рр.

А.Річицький мав неодмінно стати жертвою сталінського тоталітарного режиму. Він та йому подібні, за версією Г.Костюка, *«хоч були організованими членами партії, але вони були органічними синами свого народу — українцями. Все, що стосувалося долі українського народу та його культури, їм боліло. А це вже, очевидячки, робило їх небезпечними в партії. Їх треба було знищити»* [79].

Сучасна вітчизняна історіографія звертає увагу на титанічні зусилля, яких докладав більшовицький режим щодо ретельної реєстрації, анкетування, обліку й перманентного відстежування окремих категорій населення СРСР, які становили (могли становити) потенційну небезпеку з погляду кремлівського керівництва [80]. За цими репресивними «класифікаціями», Річицький підлягав принаймні кількаразовій ліквідації: як *«колишній укапіст (отже, прихований ворог)»* (за його ж самохарактеристикою від 14 листопада 1933 р.), як колишній член Центральної Ради, як *«викривлювач» «генеральної лінії партії»* у селянському питанні, як близький співробітник *«націонал-ухильника»* Скрипника та один з ініціаторів *«націоналістичних настанов»* у діяльності «УРЕ», як *«шкідник із партквитком у кишені»* в *«марксівському літературознавстві»*.

Арешт і подальша страта А.Річицького справили враження на сучасників. Г.Костюк пригадує: *«Ця подія, як електричний струм, розійшлася була серед інтелігенції Харкова... Його заарештували невдовзі після самогубства Скрипника. Після того всякий слід по ньому губиться. Серед нас тільки пішла чутка, що з ним, як з принциповим українським комуністом, розправились нечувано жорстоким способом. Нібито, на початку чи й пізніше 1934 р. його відвезли в якийсь найбільше ограбований і знищений голодом район і влаштували там «відкритий» процес над ним. Схарактеризували його, як одного з тих, хто, «перекручуючи політику в хлібозаготівлях і колективізації», довів селянство до тяжкого стану. І нібито на очах зігнаної отари замучених і заляканих селян його розстріляли. Йому не дали сказати ні слова, хоч він поривався щось сказати. Не знаю, чи точно відповідає це правді. Нотую це як чутку, що пекла тоді наші душі»* [81].

Хоча мемуарист й не мав докладних відомостей про перебіг «відкритого процесу» над А.Річицьким, він надзвичайно влучно охарактеризував суть цього судилища. 27 березня 1934 р. у с. Арбузинка однойменного району Одеської області відбулося виїзне засідання Надзвичайної сесії Верховного Суду УСРР. Судили 7-х осіб на чолі з Річицьким. Був у списку й колишній секретар Арбузинського РК КП(б)У І.С.Кобзар, а також, мовляв, колишні «петлюрівці», «бандити» та інші «кримінально-контрреволюційні елементи», які допомагали Річицькому «викривлювати» лінію партії, знущалися з колгоспників. Значення процесу підкреслювало те, що головував на засіданні заступник Голови ГПУ УСРР З.Б.Кацнельсон. Зрозуміло, що головного обвинувачуваного засудили до вищої міри покарання. Його «підручні» відбулися порівняно невеликими термінами ув'язнення до виправно-трудових таборів.

На запитання головуючого про останнє місце служби й посаду до арешту Річицький відповів: *«Працював у Харкові заступником Головного редактора Української Радянської Енциклопедії й науковим співробітником ВУАМЛІНу»*. На запитання, чи визнає себе винним, він з притиском заявив: *«Ні, не визнаю»* [82].

В останньому слові Анатолій Андрійович наголосив: *«Суд на підставі наявних матеріалів може мене знищити, проте я зі всією силою переконання категорично заявляю, що це знищення грунтуватиметься на брехливій контрреволюційній провокації проти мене... Я категорично відкидаю аналіз, який подав прокурор... Я продовжую стверджувати, що все те, в чому обвинувачують мене — це все наклеп і брехня, обмови, це продовження боротьби проти радвлади й диктатури пролетаріату.*

Я прошу суд взяти до уваги мою останню заяву й винести те або інше рішення. Незалежно від того, яке б рішення не було винесене, чи знищити мене, чи ізолювати, чи виправдати, а я суб'єктивно вважаю, що... це рішення не може відірвати мене від компартії й диктатури пролетаріату, хоча б я з цією думкою пішов у могилу» [83].

Не бракувало більшовицької риторики й висловів лояльності до тієї системи, що його знищувала, й у клопотанні Річицького про помилування від 28 березня 1934 р., адресованому Президії ВУЦВК: *«Слідству і Суду я не зумів довести своєї невинности в справі обвинувачення мене в належности до контрреволюційної організації УВО, за що розплачуюсь смертним вироком, продиктованим інтересами охорони соціялістичної батьківщини трудящих, хоча особисто щодо мене й несправедливим.*

В переможньому наступі соціялізму й розгортанні рішучого й остаточного бою труда з капіталом за перемогу комуністичного суспільства в цілому світі, інтереси особистої справедливости повинні поступитись перед інтересами вищої справедливости класу.

Тому я зі спокійною свідомістю жду на виконання суворого вироку.

Проте величезні перемоги соціялізму під керівництвом великої партії Леніна–Сталіна, що підводять Радянську Країну до порога безкласового суспільства, й непорушна міць диктатури пролетаріяту, — дають мені

підставу надіятись, що Найвищий орган Української Соціялістичної Радянської Республіки дасть мені останню можливість рештою життя довести свою особисту відданість справі комунізму.

Прошу мене помилувати» [84].

Та сподівання засудженого на смерть були марні — його вбивство було передбаченим і спланованим заздалегідь. Зайвий раз це підтверджує лист керівництва КП(б)У до Й.Сталіна від 3 квітня 1934 р.: *«Тов. Сталин! Посылаем Вам приговор, вынесенный Выездной Чрезвычайной Сессией Верховного Суда УССР, по делу националиста Речицкого — одного из главных руководителей «Украинской Военной Организации» (УВО), которого судили в Одесской области в районном центре — селе Гарбузинка — за истязание колхозников при проведении хлебозаготовок в декабре 1932 г. и в январе 1933 г.*

При разборе дела Речицкого присутствовали колхозники того села, в котором расправлялся Речицкий. Как судебное следствие, так и самый приговор произвели исключительно благоприятное впечатление на колхозников. Речицкий по делу УВО отрицает все предъявленные ему обвинения, а по делу издевательства над колхозниками держал себя так, что он честный член партии и выполнял поручения партии и правительства. Речицкий — это очень опасный, злой и изощренный враг...

У руководителей «Украинской Военной Организации» (УВО) была определенная линия — путем издевательства над колхозниками вызвать недовольство колхозников советской властью. И вот эти Речицкие... применяли методы неслыханного издевательства над колхозниками, главным образом, над бывшей беднотой и передовыми людьми в колхозах» [85].

«Замучених і заляканих селян» при страті Річицького таки не було. О 21-й годині 25 квітня 1934 р. вони були лише вчотирьох: приречений на страту, виконавець вироку — комендант ГПУ УСРР Шашков — та свідки, які констатували смерть Анатолія Андрійовича, — прокурор НКЮ УСРР Диковський й заступник коменданта ГПУ Нагорний [86].

24 січня 1990 р. Прокуратура УРСР скасувала ухвалу Судової трійки при Колегії ГПУ УСРР від 24 лютого 1934 р. щодо А.А.Річицького, оскільки *«об'єктивних доказів його контрреволюційної діяльності у справі немає»*, а відтак він підпадає під дію ст.1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, які мали місце у період 30–40-х й початку 50-х років» [87]. Через 2 роки — 29 січня 1992 р. — вже Прокуратура України констатувала, що справа про існування на території УСРР розгалуженої контрреволюційної організації «УВО» була сфальсифікована слідчими органами, й відмінила вирок виїзної Надзвичайної сесії Верховного Суду УСРР від 27 березня 1934 р. щодо А.А.Річицького, оскільки на нього поширюється дія ст. 1 Закону УРСР «Про реабілітація жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р. внаслідок *«відсутності сукупності доказів, які б підтверджували обгрунтованість притягнення його до відповідальності»* [88].

Геттлер Адольф Ернстович, ***заступник Головного редактора «УРЕ» (1930–1933).***

«Розпочавши активну революційну роботу 55 років тому, з 1900 р. аж до Лютневої революції 1917 р., що звільнила мене з останнього заслання у Сибіру, я неодноразово піддавався арештам, тюремним ув'язненням, етапам, засланням й ряд років прожив на нелегальному становищі, — звертався у січні 1956 р. до Генерального прокурора СРСР із м. Грем'ячинськ Молотовської області А.Е.Геттлер. — *Це було, правда, нелегко, іноді навіть дуже важко, але висока честь вільно обраної долі революціонера покривала усі труднощі.*

Зовсім інша справа нав'язані брехливими наклепами нові роки в'язниці, ізоляторів, таборів, етапів і нарешті заслання у ганебній ролі націоналіста-контрреволюціонера, незаслужений тягар котрої гнітить мене ось вже 22 роки. Зараз мені 73 роки, і я переконливо прошу Вас вжити необхідних заходів щодо якнайшвидшого перегляду моєї справи й скасування вироків, які ні на чому не грунтуються, нічим не доведені й матеріалами, що подаються, цілковито спростовуються» [89].

15 червня 1956 р. Президія Верховного Суду Української РСР, розглянувши кримінальну справу А.Е.Геттлера за протестом Прокурора УРСР на вирок Спеціальної колегії Верховного Суду УСРР від 16 вересня 1936 р., ухвалила: *«Вирок Спеціальної колегії Верховного Суду УРСР від 16/IX–1936 р. відносно ГЕТТЛЕРА Адольфа Ернстовича скасувати і справу переведенням закрити за недоведенням пред'явленого йому обвинувачення»* [90].

А.Геттлер народився 13 (26) січня 1883 р. у м. Суми у русифікованій родині годинникаря — вихідця із Німеччини. І батько (вюртембержець), і мати (ельзаска) практично втратили на той час рідну мову, тому спілкування у родинному колі відбувалося виняткова російською й діти (четверо) так і не опанували німецьку мову.

Ще в старших класах реального училища Адольф долучився до нелегального соціал-демократичного руху. Після закінчення училища він у 1901 р. вступив на інженерний факультет Київського політехнічного інституту, проте навчання не завершив, оскільки поринув у партійну діяльність меншовицької течії РСДРП, де аж до Лютневої революції 1917 р. був знаний під партійним псевдонімом «Карл». Сповнене пригод і небезпеки життя партійного функціонера-нелегала неодноразово приводило його до царських в'язниць і на заслання. Еволюція поглядів спричиняє перехід А.Геттлера у 1921 р. до ВКП(б).

З осені 1921 р. він працював у Харкові членом Правління «Вукопспілки» — Всеукраїнської кооперативної спілки споживчих товариств, з'їздив у кілька закордонних відряджень, зокрема до Праги й Берліна, під час яких налагоджував експортно-імпортну роботу республіканської кооперації, вживав заходів щодо розкладу й знешкодження кооперативної еміграції УНР та прийому кооперації УСРР до Міжнародного Кооперативного Альянсу. Із цими нелегкими і не завжди етичними завданнями Адольф Ернстович впорався успішно.

У 1924–1928 рр. він очолював Правління Всеукраїнської кооперативної видавничої й книготорговельної спілки («Книгоспілка»). Одночасно з 1926 по 1933 р. був відповідальним редактором літературно-мистецького й наукового двотижневика «Нова громада», органу «Вукопспілки». Восени 1928 р. Геттлера було призначено головою щойно створеної кооперативної секції та членом Президії Держплану та водночас керівником Головного Кооперативного Комітету при РНК УСРР [91].

На початку осені 1930 р. Адольф Ернстович обійняв посаду директора відомчого Інституту обміну й розподілу, але на новому місці встиг пропрацювати лише 2 з половиною місяці: 18 листопада політбюро ЦК КП(б)У затверджує його другим заступником Головного редактора «УРЕ» [92]. 4 грудня 1930 р. він уже присутній на першому робочому засіданні редбюро енциклопедії, під час якого, зокрема, було ухвалено: *«Пропонувати т. Геттлерові здати справи по інституту, приступити непосередньо до роботи в УРЕ»* [93]. Із 1 січня 1931 р. Геттлер приступає до виконання своїх обов'язків в «УРЕ» і згідно з розподілом функцій поміж заступниками Головного редактора одержує під свою «юрисдикцію» відділи економіки, географії, військових справ, природознавства, точних наук, техніки [94].

Нову посаду він сприйняв без особливого ентузіазму. Йому, по-перше, було відомо, що призначений він замість кандидатури, яку пропонував М.О.Скрипник [95]. По-друге, останнього року роботи у «Книгоспілці» (1928) у голови її Правління склалися доволі напружені взаємини з наркомом освіти як керівником наглядової ради цієї спілки. У розмові з секретарем ЦК КП(б)У і членом редколегії «УРЕ» П.П.Любченком Геттлер аргументував свою відмову працювати в «УРЕ» таким чином: *«Я рядовий партієць і скромна людина й не претендую на те, аби разом з УРЕ увійти до історії української культури, проте я не хочу й боюсь з такою великою людиною, як Скрипник, потрапити до якої-небудь поганої історії»* [96].

Одначе Панас Петрович заспокоїв свого співбесідника, запевнивши його, що будь-яка *«погана історія»* виключена, оскільки всі секретарі ЦК *«тримають руку на пульсі»* діяльності «УРЕ» [97].

Цілком очевидно, що в даному випадку маємо справу із «апаратними» інтригами, адже керівництво КП(б)У свідомо призначило першим (А.А.Річицький) та другим (А.Е.Геттлер) заступниками Головного редактора «УРЕ» осіб, які б слугували йому своєрідною противагою, оскільки були відомі чи то ідейними, чи суто службовими конфліктами з впливовим наркомом освіти і саме на тій підставі, що «не спрацюються» зі Скрипником, відмовлялися від призначення до енциклопедії.

Підтверджує це і той факт, що влітку 1932 р., коли у черговий раз загострилися стосунки між Скрипником і Геттлером й останній, здавалося б, нарешті одержав згоду Любченка на переведення на іншу посаду, у ситуацію втрутився завідуючий агітпроппресвідділом ЦК і член редколегії «УРЕ» А.А.Хвиля, який категорично проти цього заперечив: *«Знімемо Геттлера, так УРЕ відразу вийде*

з літери «С» [98]. (Очевидно, маючи на увазі, що видання розпочнеться з тому із великою статтею про Скрипника).

Як би там не було, але Геттлер зарекомендував себе в «УРЕ» людиною «на своєму місці», яка вносила у роботу редакційного апарату порядок і організованість. Влітку 1931 р. він перебував у службовому відрядженні у Москві, де знайомився з досвідом роботи редакційного апарату «Большой Советской Энциклопедии».

Свої враження Адольф Ернстович виклав у «Бюлетені УРЕ»: *«Робота коло «Большой Советской Энциклопедии» триває ось уже 6 років. За цей час редакційний апарат БСЭ нагромадив, без сумніву, великий і цінний досвід. Повно використувати цей досвід в УРЕ — значить скоротити підготовний період, прискорити вихід перших томів і завершення цілого видання, зменшити чи уникнути низки помилок та ускладнень, що аж геть неминучі в такій складній, копіткій і новій роботі, як плянування і складання першої української радянської енциклопедії... У липні цього року я вперше дістав можливість протягом кількох день знайомитися в Москві з деякими сторонами роботи коло творення БСЕ...*

На жаль, коли не рахувати брошурки тов. Вольфсона «Большая Советская Энциклопедия», досвід БСЭ, МСЭ й інших радянських енциклопедій ніде не зафіксований. Набутий редакційними апаратами досвід переховується в канцелярійно-архівних матеріялах та в головах безпосередніх учасників, редакційних організаторів цих енциклопедій. Ці джерела можуть бути хоч би які глибокі й повні, але черпати з них — річ важка й складна» [99].

Тому відповідальний редактор друкованого органу редакції «УРЕ» вважав: *«Наша ухвала видавати бюлетень УРЕ, щоб таким чином зорганізувати, всебічно обміркувати, зафіксувати і приступнити широкий огляд усіх складних етапів роботи коло УРЕ всьому колективові її творців, себто якій парі тисяч наукових працівників, є, безумовно, своєчасна і правильна»* [100].

Геттлер вказав на ті відміни, які вигідно відрізняли структуру редакційного апарату «УРЕ» від московських редакцій: *«Із структурних відмін УРЕ супроти БСЭ впадає у вічі, що у нас, в УРЕ, намічено більше відділів, ніж їх є в БСЭ... Але, попри всю умовність і непринципіяльне значення поділу на відділи, нам здається, що поділ, заведений в УРЕ, зроблений доцільніше, ніж у БСЭ. Так, у БСЭ нема зовсім такого відділу як «нацпитання», хоч у Союзі радянських республік відокремлення, а значить достатня увага до цього питання, його цілковите, у рівні з марксо-ленінською наукою, висвітлення не підлягає жодному сумніву»* [101].

У редакційній діяльності А.Геттлера, безперечно, давалася взнаки притаманна йому ретельність і акуратність. Так, у розісланому ним до редакційних відділів «УРЕ» 11 червня 1932 р. обіжнику читаємо: *«При редагуванні статей часто-густо різні редакційні інстанції вносять поправки чорнилами одного й того ж кольору, внаслідок чого не можна встановити, кому саме належать зміни й поправки в тексті. Пропонується надалі обов'язково зважати на кольор чорнила, якими внесені поправки попередніми інстанціями і, в разі відсутнос-*

ти чорнил іншого кольору, провадити редагування кольоровими олівцями (синім, червоним, зеленим та ін. при умові, щоб писане олівцем можна було легко читати і написане не знищувалось від тертя паперу тощо).

Спостерігаються такі випадки, що правки на рукопису зроблені іншими чорнилами або олівцем, ніж підпис тієї особи, що зробила поправки на рукопису, а це також обезлічує редакційну роботу і не може припускатись» [102].

Вищезгадане рішення політбюро ЦК КП(б)У «Про стан видавництва УРЕ і видання енциклопедії і словників» від 5–17 червня 1933 р. закидало Головному редакторові М.Скрипнику *«втрату більшовицької пильності»*, його перший заступник А.Річицький отримав сувору догану і був звільнений з посади. Натомість другий заступник Головного редактора — А.Геттлер — взагалі не згадувався у цьому документі, що давало йому можливість зробити цю обставину одним з аргументів власного захисту після арешту [103].

Втім, подібна аргументація здавалася «залізною» лише Адольфу Ернстовичу. Натомість у згаданій статті М.Орлова у *«націоналістичних збоченнях»* обвинувачувалася уся керівна верхівка Редбюро «УРЕ», в тому числі й Геттлер: *«Треба прямо сказати, що керівництво Енциклопедії, на чолі з головним редактором т. Скрипником та його заступниками Річицьким та Геттлером, не забезпечило видання УРЕ, припустивши націоналістичні настанови в роботі»* [104].

З 26 липня 1933 р. А.Геттлер працював директором «Вукопкниги» — Всеукраїнського галузевого об'єднання оптово-роздрібної торгівлі книгами і культтоварами. 25 грудня 1933 р. за ним «прийшли». ГПУ обвинувачувало його у приналежності до «німецько-фашистської контрреволюційної організації» та представництві її інтересів у керівництві «УВО».

Після тривалого слідства (2 роки і 9 місяців) і впертого самозахисту Геттлера, який наводив неспростовні аргументи на свою користь, «ловлячи» обвинувачення на суперечностях, розбіжності дат, підтасовці протоколів тощо, 16 вересня 1936 р. Спеціальна колегія Верховного Суду УСРР засудила його до 5 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах у віддалених місцях СРСР та поразки у правах на 3 роки [105].

Шведов Іван (Борис) Антонович, ***заступник Головного редактора «УРЕ» (1933–1934).***

У спогадах Г.Костюка «Зустрічі і прощання» автор неодноразово згадує свого *«доброго приятеля, професора Харківського університету Бориса Антоновича Шведова»* [106], з яким вони разом упродовж років перебували поблизу Воркути у таборах ГУЛАГу. Востаннє вони зустрілися у 1940 р. у передвоєнному Харкові: *«Я прощаюся. Ми обіцяємо тримати контакт. Але контактів не вийшло. Події розгорнулись так, що було не до контактів. З того часу я ніколи не зустрічав і не знаю дальшої долі Б.А.Шведова»* [107]. Виявлені нами матеріали дозволяють хоча б певною мірою заповнити цю часову лакуну й — бодай частково — прийти на допомогу мемуаристові.

Народився Іван (а не Борис) Антонович Шведов на Курщині, у м. Корочі, в

російській робітничій родині. У 1912 р. закінчив гімназію. Вищу освіту здобув у Харківському університеті на історико-філологічному факультеті (1912–1917) та в Київському інституті зовнішніх зносин (1920–1923). Педагогічну діяльність розпочав ще студентом — на останньому курсі університету (1916 р.) викладав на вечірніх робітничих курсах й на так званих «курсах для дорослих».

На студентській лаві почав цікавитися марксизмом, а у червні 1917 р. став членом партії більшовиків. З початку 1918 р. й до 1921 р. перебував у лавах Червоної гвардії та Червоної армії. Брав участь у повстаннях проти німців та Української Центральної Ради, був на Східному (1-ша армія) й Південному фронтах (2-га Українська, 12-та та 14-та армії). Після демобілізації — на партійній роботі у Київському губкомі КП(б)У.

У 1918 р., перебуваючи у більшовицькому підпіллі, Іван Антонович використовував *псевдонім «Борис» («товариш Борис»)*. Відтак і надалі він вже був людиною із подвійним ім'ям — Іван — Борис Антонович Шведов (так його записали і в радянському паспорті). Саме так (як *«Бориса Антоновича»*) запам'ятав його і Григорій Костюк.

З 1923 р. Шведов працював у Київському політехнічному інституті, де обіймав посади декана робітфаку, члена Правління КПІ та викладав курс політекономії та економічної політики. Етнічний росіянин з українсько-російського прикордоння, він не мав особливих проблем з опануванням української мови і незабаром вже читав нею лекції.

З часом прийшов смак і до наукової праці: з моменту заснування у Києві кафедри марксизму-ленінізму при ВУАН Шведов був науковим співробітником її економічної секції, активно розробляв проблеми історії народного господарства Київщини, звертаючи особливу увагу на кустарну промисловість регіону [108].

Наприкінці 1929 р. Шведов став науковим співробітником і секретарем партійного осередку кафедри марксизму-ленінізму при ВУАН. На цій посаді залишався до березня 1930 р., відколи рішенням політбюро ЦК КП(б)У був переведений до Харкова на посаду заступника директора з навчальної частини Українського інституту марксизму-ленінізму. Очолював тоді установу відомий діяч більшовицької партії О.Г.Шліхтер.

Згідно із постановою ЦК КП(б)У від 28 червня 1931 р. на базі економічного, філософсько-соціологічного та історичного відділів УІМЛу було створено Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів (ВУАМЛІН). Очолив ВУАМЛІН Шліхтер, а Шведова призначили другим віце-президентом асоціації [109]. 15 лютого 1933 р. Тимчасова комісія ЦК КП(б)У з питань виборів дійсних членів ВУАН під головуванням секретаря ЦК П.Любченка затвердила Шведова кандидатом у члени-кореспонденти ВУАН за спеціальністю «економіка» [110].

Невдовзі науковий адміністратор змінив сферу діяльності: наказом НКО УСРР № 43 від 16 червня 1933 р. Шведова з 13 червня затвердили членом Колегії НКО й керівником сектору університетів та «комуністичних вишів»

(вищіх шкіл) наркомату [111]. Але на цій посаді він пропрацював недовго — у листопаді того ж року наказом по НКО УСРР № 94 його було звільнено *«за переходом на роботу до УРЕ з 1-го листопада 1933 р.»* [112].

Цьому рішенню передувала низка обставин, пов'язаних із ситуацією, в яку потрапила справа підготовки «УРЕ». 5 червня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про УРЕ», констатувавши низьку продуктивність видавництва, марне витрачання державних коштів, *«засміченість апарату контрреволюційним елементом»*, *«брак більшовицької пильності»* з боку головного редактора та ін. [113]. Зацькований обвинуваченнями, які лунали з усіх боків, М.Скрипник 7 липня 1933 р. наклав на себе руки. Після самогубства колишнього наркома шквал критики на його адресу лише збільшився.

22 вересня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення *«Про стан видавництва УРЕ та видання енциклопедії і словників»*, в якому йшлося: *«ЦК КП(б)У констатує, що редбюро Української Радянської Енциклопедії, що мало здійснити важливу директиву X з'їзду про видання Української Радянської Енциклопедії як могутнього чинника української пролетарської культури, виявило цілковиту неспроможність виконати своє завдання.*

Колишнє редбюро УРЕ виявило велике притуплення революційної пильності. Воно потурало яскравим націоналістичним тенденціям, неприпустимо довіряло шкідникам і контрреволюціонерам..., допустило надзвичайну засміченість складу співробітників видавництва і редакції класово-ворожими елементами. Класові вороги, шкідники і контрреволюціонери великою мірою використали УРЕ як свою організаційну і фінансову базу».

Було ухвалено змінити склад редколегії, а також: *«1. Встановити одноначальність в роботі УРЕ. Відповідно до цього ліквідувати посаду зав. видавництва і встановити посаду пом[ічника] головного редактора по видавництву. 2. Призначити новий склад редбюро УРЕ: а) головний редактор — т. Затонський; б) заст[упник] головного редактора — т. Шведов, пом[ічник] головного редактора по видавництву — т. Горб»* [114].

Кількість томів УРЕ була скорочена до 20-ти та встановлено граничний термін завершення видання — до 1 січня 1939 р. Водночас директивно визначалося, що матеріалу з української історії, економіки, літератури, географії тощо в цій «українській» енциклопедії відводиться лише 35–40 %, решта ж обсягу мала охоплювати орієнтовно усі поняття, вміщені у «МСЭ» та додатковий потрібний матеріал з «БСЭ» [115].

Очевидно, що новий Головний редактор «УРЕ», він же нарком освіти УСРР, В.П.Затонський виконував свої функції з підготовки енциклопедії суто номінально, левову частку часу приділяючи керівництву наркоматом. Головний тягар відповідальності за підготовку «УРЕ» й керівництво поточною роботою редакції лежав на його заступникові І.А.Шведові.

Усвідомлюючи щільний робочий графік Івана Антоновича і нагальну потребу розвантажити його від інших обов'язків, 17 лютого 1934 р. Головний редактор звернувся з листом до керівництва Культпропу ЦК КП(б)У та

ВУАМЛІН, в якому йшлося: *«Реалізація видавничого плану Укр[аїнської] Рад[янської] Енциклопедії на 1934 р. (видання І і ІІ томів та редакційне опрацьовання ІІІ і IV) вимагає від заст. Головн[ого] редактора тов. Шведова значної уваги і часу для організаційної роботи в Укр[аїнській] Рад[янській] Енциклопедії і ще більше на перегляд і редагування статей і ін. матеріалів... Між тим, т. Шведов сполучає зараз роботу в... енциклопедії з штатною роботою в ВУАМЛІНі (дійсний член), в Університеті (керівник катедри, веде курс з студентами, керує аспірантурою). Таке сполучення кількох посад є цілком неможливе»* [116], — наголошував нарком освіти.

Відтак пропонувалося: *«Для забезпечення нормальної роботи в Укр[аїнській] Рад[янській] Енциклопедії і своєчасного випуску перших томів ... прошу задоволити прохання т. Шведова про залишення його на роботі лише в Укр[аїнській] Рад[янській] Енциклопедії, принаймні в найближчий час звільнити його від роботи в ВУАМЛІНі»* [117].

Очевидно, так і не дочекавшися бажаного звільнення від усіх додаткових навантажень, 16 березня 1934 р. Шведов особисто вирішив потурбувати Культпроп ЦК КП(б)У та дирекцію Інституту економіки ВУАМЛІН. В його листі йшлося: *«Забезпечення випуску в 1934 р. І і ІІ томів Укр[аїнської] Рад[янської] Енциклопедії і редакційне опрацьовання ІІІ і IV томів вимагає від керівництва Укр[аїнської] Рад[янської] Енциклопедії організаційної підготовки і безпосереднього керування роботою редакційних і видавничих відділів... Ця робота забирає від мене всі години робочого дня, всю решту часу я примушений приділяти на безпосереднє редагування і перегляд матеріалів, виготовлених у редвідділах.*

Напруженість цієї роботи від мене викликається не тільки потребою додержання термінів випуску Укр[аїнської] Рад[янської] Енциклопедії, що затверджені ЦК, але й тим, що не всі ще ланки редапарату... забезпечені керівним складом. Тому зараз будь-яке сполучення моєї роботи в Укр[аїнській] Рад[янській] Енциклопедії з іншою роботою є цілком неможливе».

Між тим, зауважував заступник Головного редактора «УРЕ»: *«Я за сполученням: 1) лічуся в складі наукових робітників Ін[ституту]ту економіки ВУАМЛІНу, де фактично останнього часу не маю можливості працювати, 2) керую катедрою іст[орії] ек[ономічних] вчень в Харк[івському] університеті, 3) веду там же курс іст[орико]-ек[ономічних] вчень — курс новий, що не був у нас ще опрацьований, до якого я примушений уважно готуватися, 4) керую аспірантурою економічного фак[ультету] ун[іверсите]ту, 5) редагую ХХІІ том творів В.І.Леніна, виконую деякі громадські функції і окремі доручення ЦК і ЦКК КП(б)У. Це перевантаження призводить до того, що я не можу приділити відповідної уваги роботі в Укр[аїнській] Рад[янській] Енциклопедії і фактично не працюю зараз як науковий робітник Ін[ституту]ту економіки ВУАМЛІНу»*.

Виходячи з вищенаведених обставин, до яких долучалися й серйозні проблеми зі здоров'ям (виразка та ін.), Іван Антонович просив розвантажити

його від праці за сумісництвом і дозволити сконцентруватися винятково на роботі в «УРЕ» [117]. 25 березня 1934 р. секретаріат ЦК КП(б)У опитом розглянув *«прохання Головного редактора УРЕ про звільнення т. Шведова зі складу наукових працівників ВУАМЛІНу через велику перевантаженість по роботі заступника Головного редактора УРЕ»* та вирішив задовольнити це клопотання [119].

Та проект видання української енциклопедії радянського зразка на той час вже агонізував — в умовах згортання «українізації» у ньому не виявляли зацікавлення ані московське керівництво, ані партійно-радянський провід УСРР. Навіть недоукомплектований редакційний штат УРЕ перманентно послаблювався внаслідок репресій проти «націонал-ухильників» та «контрреволюціонерів із партквитком у кишені» — «прихованих прибічників» покійного Головного редактора видання М.О.Скрипника.

Серед документів, що збереглися від того часу, очевидно, один з останніх, підписаних І.А.Шведовим як заступником Головного редактора «УРЕ», — коротенький лист на бланку видавництва «УРЕ» від 26 липня 1934 р., яким адресант звертався до співробітниці Київського міськкому КП(б)У Терезанської (копія — помічникові секретаря ЦК КП(б)У М.Попова — М.Губенку): *«Редакція Української Рад[янської] Енциклопедії просить Вас негайно надіслати зредаговану статтю «Агітпроп». Затримка статті зриває випуск першого тому»* [120].

Як уже згадувалося, заключним акордом «справи УРЕ» стало рішення політбюро ЦК КП(б)У від 3 листопада 1934 р. [120]. Згідно з ним вкрай виснажений інтенсивною працею заступник Головного редактора Шведов, який саме тоді перебував на лікарняному, опинився без роботи. Та шукати іншого місця праці йому не довелося...

13 листопада 1934 р. нарком внутрішніх справ УСРР В.Балицький та секретар ЦК КП(б)У П.Постишев допитали заарештованого «троцькіста», колишнього ректора Київського державного університету й **члена редколегії «УРЕ» Р.С.Левіка**, який за 10 днів перед тим нарешті «визнав», що *«справді брав участь у контрреволюційному угрупованні»*, в якому були *«троцькісти і націоналісти»*. На запитання Балицького: *«Хто входив до контрреволюційної групи у ВУАМЛІНі?»* — Рувім Самійлович відповів: *«В групу у ВУАМЛІНі входили: я — Левік, Шведов, Трублаєвич, Наумов, Винокур, Шахар, Рубач, Карпенко та Блудов. Близькими до групи були Семківський та Гуревич...»* [122].

Задовольнив він і цікавість секретаря ЦК КП(б)У. На запитання Постишева: *«З ким із працівників Української Радянської Енциклопедії («УРЕ») підтримувала зв'язок Ваша група?»* — пролунала відповідь: *«В Українській Радянській Енциклопедії зв'язок нами підтримувався з Фалькевичем. На роботу в «УРЕ» ми (я, Шведов і Наумов) за домовленістю з Фалькевичем спрямовували наші кадри. Туди був направлений член нашої групи Шведов. Пішов він туди на роботу після рішення мого з ним й Шахаром»* [123].

Отже, прізвище заступника головного редактора «УРЕ» І.А.Шведова було назване серед кола осіб — учасників міфічної «контрреволюційної троцькіст-

ської організації», які проходили у «справі № 1170» [124]. 14 листопада секретаріат ЦК КП(б)У вирішив *«зняти Шведова з роботи в редакції УРЕ»* [125] (як уже згадувалося, ухвалою політбюро ЦК від 3 листопада уся робота в «УРЕ» припинялася на рік, а її апарат розпускався) [126]. А наступного дня, 15 листопада 1934 р., оргбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про Шведова» і без зайвих дискусій (очевидно, за поданням Управління держбезпеки НКВД УСРР) ухвалило: *«Виключити Шведова з партії як учасника контрреволюційної троцькістської групи»* [127].

В умовах тоталітарного сталінського режиму виключення з партії автоматично переводило ще вчора поважну й шановану людину у розряд суспільних парій, на спілкування з якими накладалося мовчазне табу, й тягнуло за собою найгірше — неодмінний арешт, слідство, роки таборів, а то й страту.

Через дві доби після вбивства у Ленінграді тамтешнього партійного керівника С.М.Кірова — 3 грудня 1934 р. у Харкові, на проспекті Правди, у будинку «Червоного промисловця», у квартирі № 236 відбувся трус з подальшим арештом І.А.Шведова. Особливих статків господар, очевидно, не мав: в оселі енкаведисти не виявили значних сум грошей — натомість — книжки, «дамська зброя» — браунінг та 5 набоїв до нього, серед паперів домашнього архіву — *«Висновки комісії по чистці про роботу партгрупи Української Радянської Енциклопедії»* та *«Заходи щодо реалізації рішення комісії по чистці»* тощо.

4 грудня, з санкції начальника Управління НКВД у Харківській області К.М.Карлсона, Шведова відправили до Києва — у розпорядження СПВ УДБ НКВД УСРР. Саме тут, у столиці, розгорталося слідство у справі «контрреволюційної троцькістської організації в Україні» [128].

Підписаний у березні 1935 р. начальником СПВ УДБ НКВД УСРР Б.В.Козельським та начальником 1-го відділення СПВ С.С.Бруком невибагливий *«Обвинувальний висновок по справі контрреволюційної троцькістської організації на Україні»*, за яким до відповідальності притягалося 25 осіб на чолі з Ю.М.Коцюбинським [129], розповідав про генезу та діяльність «Всеукраїнського троцькістського центру», зокрема про те, що *«на початок 1933 р. організація перетворилася на всеукраїнську, з троцькістськими осередками у Харкові, з периферійними організаціями у Сталіно, Дніпропетровську, Києві, Одесі, Чернігові й ряді інших пунктів України»* [130].

У документі наголошувалося: *«Найбільш впливовими організаційними троцькістськими групами у Харкові були групи у Всеукраїнській Асоціації Марксо-Ленінських інститутів (ВУАМЛІНі) та Держплані УСРР. Вуамлінівська троцькістська група існувала ще до відтворення всеукраїнського троцькістського підпілля й згодом влилася до організації як вже сформований троцькістський осередок»* [131].

Колишньому віце-президентові ВУАМЛІН і заступнику головного редактора «УРЕ» відводилася доволі поважна роль у висвітленні «контрреволюційної» роботи «троцькістської організації»: *«Обвинувачений ШВЕДОВ... свідчить, що троцькісти в ВУАМЛІНі проводили контрреволюційну троцькістську*

діяльність, котра полягала у: 1) протягуванні троцькістської контрабанди у науковій роботі; 2) розстановці кадрів на найважливіших ділянках ВУАМЛІНу; 3) недопущенні критики, яка б викривала троцькістську діяльність» [132].

Відтак І.А.Шведов обвинувачувався у злочинах, передбачених ст. 54–10 та 54–11 Кримінального кодексу УСРР: *«а) З осені 1931 р. був прихованим троцькістом, членом контрреволюційної троцькістської організації, який входив до складу троцькістської групи при робочій частині Президії ВУАМЛІНу; б) брав участь у протягуванні троцькістської контрабанди у науковій продукції»* [133].

Методи роботи слідчого апарату УДБ НКВД УСРР були на той час вже традиційними. Одначе й без фізичного катування заарештованих та буквального вибивання з них потрібних «зізнань» органи НКВД досягали потрібних їм результатів [134]. Не став винятком у цьому відношенні й Шведов.

Його справою опікувалися слідчий Грозний та особисто начальник 1-го відділення СПВ С.Брук. Жодного конкретного обвинувачення йому не пред'являли, натомість була збудована химерна конструкція: НКВД викрив у ВУАМЛІНі кількох осіб, які провадили «контрреволюційну діяльність». Оскільки ж Шведов був у ВУАМЛІНі *«не двірником, а віце-президентом»*, то за своєю керівною посадою *«не міг не знати про контрреволюційну діяльність цих осіб»*.

Заарештований, який виховувався у сліпій вірі у безпомильність органів НКВД, не заперечував — очевидно, він і справді «притупив пильність», оскільки й не здогадувався про «контрреволюційну діяльність» зазначених осіб. До того ж і призначення на роботу у ВУАМЛІНі відбувалося не за його рішенням, а санкціонувалося винятково «центральними органами», які він як дисциплінований член партії також шанував. Така позиція Шведова вкрай не сподобалася слідчому, який з притиском наголосив, що його візаві відмовою «дати правдиві свідчення» викриває себе як *«запеклого контрреволюціонера»* [135].

Та слідство не складало зброї: Івана Антоновича ознайомили з витягами з протоколів допитів його колег, які вже визнали свою «контрреволюційну діяльність». Це справило враження, оскільки науковець все ще беззастережно вірив органам. Останні, до того ж, як невдовзі з'ясувалося, виконували й відповідальну «посередницьку місію» — передали Шведову бажання партійного керівництва, аби він, як старий більшовик, допоміг *«партії та НКВД у викритті контрреволюціонерів»*, засвідчивши, що особисто знав або принаймні чув від когось з викритих «контрреволюціонерів» про їхню «шкідницьку діяльність». Для більшої доказовості Шведову пропонувалося засвідчити й власний зв'язок з окремими «контрреволюціонерами». Його заспокоювали — ступінь його дійсної провини НКВД добре знає.

Такі методи слідства довели його до стану цілковитої розгубленості, оскільки, з одного боку, він вірив «органам», з іншого ж — навіть «за дорученням партії» все ще не наважувався давати неправдиві свідчення. Як згадував Шведов, *«у подальшому слідство відбувалося за умов систематичного безперервного морального гноблення, грубощів, образ, знущань, принижень. Мене не били, проте, при цілковитому у мене нервовому розладі, мене безперервно*

упродовж кількох ночей піддавали нічним допитам, краще сказати, знущанням, а вдень позбавляючи відпочинку, в камеру до мене був посаджений смертник (ймовірно, удаваний)» [136].

Саме застосування таких методів слідства й змусило Шведова обмовити себе та колег, визнати наявність в Україні розгалуженої мережі «троцькістської організації», потужні осередки якої, мовляв, були, зокрема, у ВУАМЛІНі та редакції «УРЕ». 1 квітня 1935 р. Особлива нарада при наркомі внутрішніх справ СРСР ухвалила: *«Шведова Івана (Бориса) Антоновича за контрреволюційну троцькістську діяльність заключити до виправтрудтабору терміном на ТРИ роки, рахуючи термін з 19.XI.1934 р.»* [137]. А 3 квітня обліково-статистичний відділ ГУДБ НКВД СРСР запропонував підлеглому підрозділу НКВД УСРР у Києві виконати вирок щодо І.А.Шведова й відправити його з «першим етапом, що відходить» у розпорядження керівництва Сибтабору НКВД СРСР — м. Маріїнськ — та взяти на особливий облік [138].

Але це не була остання крапка у цій сфальсифікованій справі. 29 грудня 1937 р. Особлива нарада при НКВД СРСР ухвалила продовжити термін покарання ув'язненому Шведову на 3 роки [139]. По різному можна розглядати це рішення — трагічне, безперечно, у долі конкретної людини. Але в порівнянні з долею тисяч співвітчизників можна вважати, що, за словами українського письменника, багаторічного в'язня сталінських тюрем та засланця Б.Д.Антоненка-Давидовича, І.А.Шведов витягнув-таки на «великій лотереї життя» не чорний, а «щасливий квиток» [140].

Та й рішення про продовження терміну покарання фактично не було виконане — очевидно, завдяки приходу до влади в НКВД СРСР нового керівництва на чолі з Л.П.Берією.

Після звільнення у 1939 р. Шведов мешкав у Харкові, де працював начальником планового відділу міської контори «Укрголовм'ясомолпостачу». У 1940 р. з ним мав зустріч (вже після власного звільнення) Г.Костюк, який пригадує: *«І Борис Антонович розповів свою останню історію. Він приїхав до Харкова в серпні 1939 р. Дружина була тяжко хвора. Але його повернення ніби її підбадьорило. Їй стало краще. Була надія на видужання. Та йому заборонили Харків. Він виїхав у якесь (забув) провінційне місто. Дружині стало гірше. Він подав прохання, щоб бути при хворій дружині. Дозволили. Він приїхав. Але щастя зустрічі так і не зазнали. За місяць дружини не стало. — Я, — оповідав далі він, — став єдиним опікуном сина. Мені дозволили залишитись у Харкові... Праці в університеті не дали. Влаштувався в якомусь тресті економістом чи статистиком. Скромно, але вистачає. Син добре вчиться... Так і живемо... Але... — і Борис Антонович замовк»* [141].

Із початком німецького-радянської війни І.А.Шведов виїхав в евакуацію, вчителював у м. Совєтскоє Саратовської області. У 1944 р. повернувся в Україну й до 1953 р. очолював плановий відділ Харківської контори Головпостачу Мінм'ясомолпрому СРСР. У 1947 р. знову виникли проблеми — міліція запропонувала колишньому в'язневі залишити місто. Із великими труднощами йому

вдалося втриматися на посаді у Харкові, в черговий раз доводити, що він був засуджений безпідставно і не є кримінальним або політичним злочинцем. Із 1954 р. він працював економістом Харківської контори Головпостачу Мінлегпрому СРСР. Після XX з'їзду колишній віце-президент ВУАМЛІН й заступник головного редактора «УРЕ» порушив клопотання про власну реабілітацію.

Рішенням Військового трибуналу Московського військового округу від 8 квітня 1957 р. Іван (Борис) Антонович Шведов та інші учасники «контрреволюційної троцькістської організації в Україні», засуджені у 1935 р., були реабілітовані *«за відсутністю складу злочину»* [142].

Орлов (Каган) Михайло Хрисанфович, ***редактор підвідділу точних наук «УРЕ» (1931–1933), член редколегії «УРЕ» (1933–1934).***

М.Х.Каган народився 25 грудня 1899 р. (7 січня 1900 р.) у Києві у міщанській єврейській родині. Трудовий шлях почав зовсім молодою людиною — вже у 1917 р. працював обчислювачем на міській Центральній агростанції. Невдовзі став учасником революційного руху: приєднавшись до лівих есерів, у 1918–1919 рр. працював в апараті їхнього Київського комітету. Очевидно, з того часу і полюбив він апаратну роботу.

Зорієнтувавшись у тогочасній ситуації, що, в його очах, була прихильнішою до більшовиків, аніж до українського національно-визвольного руху, Каган перейшов до лав КП(б)У і у 1919 р. вже керував інструкторським, а в 1920 р. — інформаційним відділом Київського губкому КП(б)У. У 1920–1921 рр. він, вже як Орлов (популярна у його середовищі зміна прізвища, очевидно, мала засвідчити розрив молодого революціонера з минулим, родинним оточенням та й взагалі з дореволюційними часами), завідував організаційним відділом Полтавського губкому КП(б)У.

У 1923–1924 рр. М.Х.Орлов — декан робітфаку Київського інституту народної освіти, диплом про закінчення якого він здобув у 1924 р. [142]. У 1925–1929 рр. працював директором Українського педагогічного технікуму у Києві. Очевидно, поволі прийшло й зацікавлення математикою: у 1929–1931 рр. він — старший науковий співробітник Всеукраїнської Академії наук. У 1931 р. переїхав до Харкова, де очолив Український науково-дослідний інститут математики і механіки при Харківському університеті та викладав у цьому вузі [144]. Особливості наукових зацікавлень молодого дослідника яскраво засвідчують теми його наукових доповідей у ВУАН: *«Боротьба за марксо-ленінську методологію в математиці»* (1931); *«Застосування математики у техніці»* (1932); *«Маркс і математика»* (1933) [145].

Важко сказати напевне, якою була користь вітчизняній математиці від запровадження у ній марксо-ленінської методології, але особисто для себе «борець» здобув певні дивіденди: 28 квітня 1933 р. секретаріат ЦК, а 11 травня того ж року й політбюро ЦК КП(б)У затверджують М.Х.Орлова завідуючим сектором науки відділу культури і пропаганди ленінізму (Культпропвідділу — КПВ) ЦК КП(б)У [146]. 19 червня 1933 р. секретаріат ЦК ухвалив: *«В зв'язку з призначенням т. Орлова М.Х. на роботу зав. сектором науки КПВ ЦК звільни-*

ти його від штатної роботи редактора підвідділу точних наук в Укр[аїнській] Рад[янській] Енциклопедії та від штатної роботи головного редактора з математики й механіки в Держтехвидавництві» [147].

Ймовірно, що це формальне звільнення від штатного навантаження у редакції «УРЕ» й дозволило Орлову вже беззастережно й гостро критично виступити проти «націоналістичних настанов» колишнього Головного редактора «УРЕ» М.О.Скрипника [148].

Приділяючи левову частку свого часу «організаційно-партійній» роботі й керівництву наукою, Орлов водночас продовжував директорувати в Українському інституті математики і механіки при ХДУ. 1934 р. можна вважати зенітом його апаратно-наукової кар'єри: 5 травня політбюро ЦК затвердило Орлова заступником завідуючого КПВ ЦК КП(б)У [149], а 27 травня 1934 р. його (також з дозволу політбюро) обрали членом-кореспондентом АН УРСР за спеціальністю «математика» [150].

Але далі стався раптовий збій. Крізь щільні «фільтри» Головліту та Культпропвідділу ЦК прослизнула брошура Г.Зінов'єва «Громадянська війна в Австрії». Серед осіб, які давали видавництву «Український робітник» санкцію на публікацію й поширення цього видання, був і Орлов. У доповідній до ЦК КП(б)У бригади по обстеженню цього видавництва зазначалося: *«Заст. Культпропу ЦК КП(б)У т. Орлов не лише знав про видання брошури Зінов'єва, але й давав у письмовій формі чіткі вказівки щодо необхідності видання цієї брошури Зінов'єва великим накладом українською мовою (див. секретне розпорядження від 3.IX–34 р. № 3)»* [151].

28 січня 1935 р. опитом членів секретаріату ЦК КП(б)У було ухвалено: *«Звільнити тов. Орлова М.Х. від обов'язків заст. зав. відділу культури й пропаганди ленінізму ЦК КП(б)У»* [152]. 29 січня (також опитом) це рішення затвердило політбюро ЦК КП(б)У. А 15 лютого 1935 р. секретаріат ЦК оголосив вже колишньому заступнику керівника КПВ сувору догану із попередженням, зняв його з партійної роботи і спрямував на роботу «за спеціальністю» [153].

Надалі Орлов працював ученим секретарем Інституту математики АН УРСР у Києві [154]. Навесні 1936 р. він звернувся із заявою до ЦК КП(б)У, в якій просив зняти з нього партійне стягнення. 29 травня 1936 р. секретаріат ЦК, розглянувши клопотання Орлова, ухвалив відкласти розгляд [155].

Здавалось би, життя вже налагоджене, суспільний і науковий статус, здобутий завдяки апаратові ЦК КП(б)У, дозволяють почувати себе впевнено й гарантують непогане забезпечення. Лишалася єдина проблема — позбутися партійної догани — й далі рухатися щаблями наукової, а, можливо, й знову партійної кар'єри. Але біографія М.Х.Орлова несла в собі велику потенційну небезпеку — у 1917–1919 рр. він належав до *партії лівих есерів*. Відомості щодо цієї (не вельми привабливої в умовах радянської дійсності) сторінки його біографії щоразу з'являлися у матеріалах засідань секретаріату, оргбюро, політбюро ЦК КП(б)У (разом з іншими віхами життєпису), коли йшлося про відрядження, переміщення по посаді чи нове призначення [156].

22 серпня 1936 р. Орлова заарештували у справі *«контрреволюційної троцькістської терористичної організації в Україні»*. Слідчі уміли «переконувати», і він «визнав» усе, що йому інкримінувалося. 21 жовтня 1936 р. у Києві під головуванням сумнозвісного В.В.Ульріха відбулося виїзне засідання Військової колегії Верховного Суду СРСР, яке розглянуло справу на 37 «троцькістів» — переважно вузівську професуру та науковців. Серед них був і М.Х.Орлов.

У матеріалах засідання стверджувалося, що у 1936 р. НКВД УСРР *«викрив і ліквідував контрреволюційну троцькістську терористичну організацію, яка здійснювала упродовж низки років на території УСРР підривну діяльність проти керівництва ВКП(б)–КП(б)У і Радянського уряду й готувала ряд терористичних актів проти керівників комуністичної партії і Радянського уряду, зокрема проти тт. Сталіна, Косіора *, Постишева й Балицького»* [157].

Роль Орлова зводилася до того, що він, мовляв, займався *«вербуванням людей до терористичних груп та їхньою розстановкою»*, знав про *«терористичні акти проти керівників ВКП(б) і Радянського уряду, схвалював ці терористичні плани й виконував окремі доручення контрреволюційної організації, котрі були пов'язані із підготовкою терористичних актів»* [158].

Хоча речових доказів попереднє й судове слідство не виявило, всіх обвинувачених засудили до страти. Вирок стосовно М.Х.Орлова було виконано у Києві 22 жовтня 1936 р. 1 вересня 1956 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР посмертно реабілітувала його [159].

Затонський Володимир Петрович, *Головний редактор «УРЕ» (1933–1934).*

Наступник М.О.Скрипника на посаді наркома освіти УСРР і Головного редактора «УРЕ» В.П.Затонський був заарештований 3 листопада 1937 р. Відповідно масштабними («наркомівськими») були обвинувачення на його адресу. Інкримінувалося йому те, що він: *«а) був одним із керівників антирадянської української фашистсько-націоналістичної організації; б) особисто організовував й керував повстанськими кадрами цієї організації; в) добирав і підготовляв терористів для виконання терористичних актів проти керівників ВКП(б) і Радянського уряду; г) організовував підривну роботу на фронті національно-культурного будівництва в УСРР; д) провадив переговори з представником фашистського уряду Польщі щодо інтервенції проти радянської України».*

У матеріалах кримінально-слідчої справи й обвинувачення керівництво Затонським у 1933–1934 рр. підготовкою «УРЕ» не виокремлювалося — з моменту припинення видання спливло вже кілька років, та наркомові й без того було що «інкримінувати». 29 липня 1938 р. у Москві відбулося швидкоплинне закрите судове засідання Військової колегії Верховного Суду СРСР під головуванням В.В.Ульріха. Підсудний, «підготовлений» під час попереднього

* У протоколі — «Кісіор». — *Авт.*

слідства, «провини» своєї не заперечував, тому вирок був — вища міра покарання. Тієї ж ночі його стратили.

10 березня 1956 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР скасувала свій вирок від 29 липня 1938 р. щодо В.П.Затонського та припинила кримінальну справу проти нього «за відсутністю складу злочину».

* * *

Л.М.Кагановичу — людині з найближчого оточення Й.В.Сталіна — належить зловісний вислів: *«Ми знімаємо людей шарами».* Одним із таких числених «шарів», ретельно і жорстоко «знятих» сталінськими «садівниками», й були співробітники скрипниківської «Української Радянської Енциклопедії».

Примітки

[1] *Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України*, 20–29 листопада 1927 р.: Стеногр. звіт. — [Харків], 1928. — С. 599–600.

[2] *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України)*, ф. 1, оп. 6, спр. 341, арк. 84.

[3] Докладніше про це див.: *Фельбаба М.М.* «Українська Радянська Енциклопедія»: перша спроба підготовки (1927–1934 рр.) // Вісник Київського університету ім. Т.Шевченка: Історія / Редкол.: В.К.Борисенко (відп. ред.) та ін. — К., 1999. — *Вип. 45*. — С. 26–30; *Фельбаба М.* Нездійснений проект: З історії підготовки скрипниківської «Української Радянської Енциклопедії» // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. статей / Редкол.: П.Т.Тронько (відп. ред.) та ін. — К., 1999. — *Вип. 8*. — С. 362–370.

[4] Див.: *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки XX ст.). — К., 1994. — С. 294.

[5] *Державний архів Служби безпеки України (далі - ДА СБУ)*, спр. 69251–ФП, т. 7, арк. 49 зв.

[6] Див. про це докладніше: *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Назв. праця. — С. 104–130, 288–298; *Рубльов О.С.* Репресивний режим в Україні, 1930-ті роки: Справа «Української Військової Організації» // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти:* Зб. статей / Редкол.: П.Т.Тронько (відп. ред.) та ін. — К., 1999. — *Вип. 9.* — С. 169–184.

[7] Див.: *Документи з історії НКВД УРСР* / Публ. С.Білоконя // *Наше минуле:* Журнал незалежної історичної думки за ред. С.Білоконя. — К., 1993. — *Ч. 1* (6). — С. 141.

[8] *ДА СБУ, Харків*, фонд припинених справ, спр. 0–21526, т. 1, арк. 12.

[9] *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 20, спр. 6225, арк. 16 зв.

[10] В обвинувальному висновку щодо нього йшлося: «**Біленький-Березинський Антон Антонович**, 1897 р. народження, уродж. м. Львова, літератор, з вищою освітою, кол. член австрійської с-д партії, кол. технічний секретар Політбюро ЦК КПЗУ, член КП(б)У з 1928 р. до 1933 р., директор видавництва «Рух» й голова правління видавництва «УРЕ», — обвинувачується в тому, що:

1. З 1920 р. був одним з найактивніших членів УВО.
2. У 1921 р. за завданням УВО вступив до Закарпатської організації компартії Чехії й проводив розкладницьку роботу у Празькій, Львівській й Тарнопільській

комуністичних організаціях.

3. З 1923 р. працював за завданнями польської дефензиви по висвітленню революційного і комуністичного підпілля в Західній Україні.
4. У 1926–27 рр., працюючи у Данцигській організації УВО, був одним з ініціаторів підготовки до розламу у КПЗУ й активним учасником у проведенні його.
5. Перекинутий у 1928 р. в УСРР для організаційної діяльності: а) входив до складу Всеукраїнського центру УВО, був заступником керівника УВО *Максимовича*, б) був одним з організаторів боївок і входив до складу центральної терористичної трійки, в) будучи директором видавництва «РУХ» й гол[овою] правління УРЕ, проводив активну роботу по шкідництву на культурному фронті.
6. Упродовж всього періоду своєї діяльності в УСРР проводив шпигунську роботу на користь Польщі, тобто у злочинах, передбачених арт. арт. 54–2, 54–4, 54–6, 54–11 КК УСРР. Винним себе визнав». (*Обвинительное заключение по делу контрреволюционной «Украинской Военной Организации» («УВО»).* — Харьков, 1933. — С. 178).

[11] *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Назв. праця. — С. 295.

[12] *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України)*, ф. 166, оп. 12, спр. 268, арк. 2. Зберігся цікавий документ — лист оргрозподільчого відділу ЦК КП(б)У до Комітету у справах політемігрантів при ЦК МОДР УСРР від 1 лютого 1927 р., в якому йдеться: «Тов. Бадан Олександр... був XXIV Краєвим комітетом КПЧ (Підкарпатська Русь) висланий 25/VI–26 р. в розпорядження ЦК КП(б)У тому, що 20 червня 1926 р. Міністерство внутрішніх справ відібрало йому горожанство з висилкою поза межі ЧСР. Поліція мала його арештувати і передати в руки... польського уряду. Довідавшись про це, партія вислала тов. Бадана... 22 червня 1926 р. відбувся в заочності тов. Бадана карний процес проти нього, в якому було йому присуджено 2 місяці тюрми і висилка по відбуттю кари поза межі ЧСР» (Цит. за: *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. — С. 267).

[13] Див.: *Девятый съезд Коммунистической партии (б) Украины*: Стеногр. отчет. 6–12 декабря 1925 г. — [Харьков], 1926. — С. 7–8.

[14] Див.: *Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України*, 20–29 листопада 1927 р.: Стеногр. звіт. — [Харків], 1928. — С. 259–260.

[15] Див.: *Скрипник М.О.* Передмова // Бадан О. Закарпатська Україна: Соціяльно-економічний нарис. — Харків, 1929. — С. 5–7. Це вступне слово увійшло також до зібрання творів М.О.Скрипника (Див.: *Скрипник М.О.* Статті й промови. — Харків, 1929. — Т. II, ч. 1. — С. 144–147). Книгу О.І.Бадана «Закарпатська Україна» подано у списку рекомендованої літератури до статті *«Украинцы»* першого видання «Малой Советской Энциклопедии» (Див.: *«МСЭ»*. — М., 1931. — Т. 9. — Ст. 141).

[16] Див.: *Проверка большевистских рядов*: Наркомпросовцы на чистке // Харьковский пролетарий. — 1929. — 7 августа.

[17] «Чистка» партії від «попутчиків», «шкідників», «контрреволюціонерів із партквитком» відбувалася у специфічній атмосфері, яку влучно передавав фейлетоніст «Харьковского пролетария»:

«Гражданин Илья Обломов!
Ваше имя? Возраст? Пол?

Из семейных, из альбомов
Выньте карточки на стол!
Это кто? Покойный прадед?
Что-с? Яснее... Не пойму!..
Много ль зять на службе крадет?
Если нет — то почему?
Социальный облик тещи?
Осветите сей вопрос.
Брат Ваш — жирный или тощий?
Кто он — частник или «гос»?
Все ль дела у Вас в порядке?
Рыльце дяди не в пуху?
Не привержены ль ко взятке
И к содомскому греху?
До семнадцатого года
Чем был занят Ваш отец?
И какого же прихода
Ваша бабка, наконец?..»

(*Шкворень Игнат*. Про то и про это: Вот так чистка! // Харьковский пролетарий. — 1929. — 4 августа)

[18] Цит. за: *XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України*, 18–23 січня 1934 р.: Стеногр. звіт. — Харків, 1930. — С. 391–392. Порівняй, напр.: *Постоловська Т.* Особливості класової боротьби на Україні в період між XVI і XVII партз'їздами [ВКП(б)] // *Більшовик України*. — 1934. — № 4. — С. 54.

[19] Див.: *Проходимцам — не место в партии: «Коммунист с 1920 года» — Бадан* // Харьковский пролетарий. — 1929. — 29 августа.

[20] Див.: *З комуністичної партії викинули «проходимця» Бадана* // Діло. — 1929. — 5 вересня.

[21] *ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 12, спр. 268, арк. 8, 8 зв.

[22] *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 20, спр. 3067, арк. 38–43.

[23] Див.: *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Назв. праця. — С. 95.

[24] *ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 10, спр. 48, арк. 124.

[25] *Там само*, ф. 555, оп. 1, спр. 174, арк. 45 зв.

[26] *Там само*, арк. 29.

[27] *Там само*, арк. 11, 20.

[28] *Там само*, ф. 166, оп. 10, спр. 1376, арк. 11.

[29] *Там само*, спр. 1411, арк. 150.

[30] *Бойків І., Ізюмов О., Калишевський Г., Трохименко М.* Словник чужомовних слів / За ред. О.Бадана-Яворенка. — Харків; Київ, 1932. — С. 4.

[31] Див.: *Зміцнити провід національно-культурним будівництвом*: [Редакційна] // Комуніст. — 1933. — 16 лютого. У протоколі допиту від 9 червня 1933 р. О.І.Бадан згадує, як, *«по появі статті в «Комуністі» від 16/II–33 р., очікував арешту»* (*ДА СБУ*, спр. 49647–ФП, арк. 215).

[32] *ЦДАВО України*, ф. 123, оп. 1, спр. 1, арк. 108 зв.

[33] *ДА СБУ*, спр. 49647-ФП, арк. 9.

[34] *Там само*, арк. 10.

[35] Див. докладніше: *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. — С. 108.

[36] *ДА СБУ, Харків*, фонд припинених справ, спр. 0–16308, т. 1, арк. 39.

[37] *Там само*, арк. 13–14.

[38] *Там само*, спр. 0–21526, т. 1, арк. 22. Колишній заступник Головного редактора «УРЕ» А.Е.Геттлер, який, так само як і П.Ю.Дятлов, під час власного перебування під вартою категорично відкидав висунуті проти нього обвинувачення у «контрреволюції», «шкідницький діяльності», 2 березня 1935 р. так відповідав на запитання слідчого щодо обставин знайомства і співпраці з О.І.Баданом:

«*Запитання*: Коли й де Ви познайомилися з Баданом?

Відповідь: З Баданом я познайомився приблизно у 1927 р. в кулуарах Всеукраїнської партконференції (очевидно, йдеться не про І Всеукраїнську конференцію КП(б)У 1926 р., а про X з'їзд КП(б)У (20–29 листопада 1927 р.), делегатом якого з дорадчим голосом був Бадан. — *Авт.*). Він тоді звернувся до мене з проханням відпустити із Книгоспілки книги для Закарпатської парт. організації на пільгових умовах...

Запитання: Чи зустрічалися Ви з Баданом у 1931 р. в УРЕ?

Відповідь: Так, зустрічався.

Запитання: Чи обговорювали Ви з Баданом питання щодо контрреволюційної діяльності організації і зокрема про зрив випуску Укр[аїнської] Рад[янської] Енциклопедії?

Відповідь: *З Баданом ніколи ніяких питань я не обговорював й не міг обговорювати, оскільки я рішуче заперечував проти прийому Бадана на роботу в УРЕ і в різкій формі відкинув його спробу співробітничати в Бюлетені УРЕ, редактором якого я був. Все це створило такі умови, за яких мої взаємини з Баданом були різко ворожими*» (*ДА СБУ, Харків*, фонд припинених справ, спр. 0–21526, т. 1, арк. 160 зв. — 161).

[39] *ДА СБУ*, спр. 49647-ФП, арк. 508–508 зв. Про перебування Бадана у Верхньоуральському політізоляторі докладніше див.: *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Назв. праця. — С. 134–136.

[40] Див.: *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Назв. праця. — С. 138; *Остання адреса*: До 60-річчя соловецької трагедії / Упоряд.: П.Кулаковський, Г.Смірнов, Ю.Шаповал; Редкол.: А.Зінченко (відп. ред.) та ін. — К., 1997. — Т. 1. — С. 10, 164, 171, 183.

[41] *ДА СБУ*, спр. 49647-ФП, арк. 435–436.

[42] *Там само*, фонд друкованих видань, *«Обвинительное заключение по делу контрреволюционной «Украинской Военной Организации» («УВО»).* — Харьков, 1933. — С. 35.

[43] *Там само*, с. 41, 43–44.

[44] *Там само*, с. 45.

[45] *Там само*, с. 173.

[46] *Там само*.

[47] *Там само*, с. 174.

[48] *Там само*, с. 175.

[49] *ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 12, спр. 6501, арк. 1–3; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біогр. довідник. — К., 1998. — С. 145.

[50] Див.: *Верстюк В., Осташко Т.* Назв. праця. — С. 145.

[51] *Комуністична партія України: з'їзди і конференції* / Кер. авт. кол. В.Ф.Солдатенко; Редкол.: Ф.М.Рудич (голова) та ін. — К., 1991. — С. 123, 143.

[52] *Костюк Г.* Зустрічі і прощання: Спогади. — Едмонтон, 1987. — Кн. 1. —

С. 409.

[53] Див. докладніше: *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). — К., 1993. — С. 44–45.

[54] Див.: *Річицький А.* До проблеми ліквідації пережитків колоніяльності та націоналізму: Відповідь Михайлу Волобуєву // *Більшовик України*. — 1928. — *№ 2*. — С. 73–93; *№ 3*. — С. 64–84.

[55] Див., напр.: *Верба І.* Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні. — К., 1999. — С. 288.

[56] Див.: *Канцелярук Б.І.* Перше зібрання творів В.І.Леніна українською мовою // Укр. іст. журн. — 1989. — № 5. — С. 65–66, 68–70.

[57] Див.: *Історія Національної Академії наук України, 1929–1933*: Документи і матеріали / Упоряд.: Т.В.Вересовська, В.Г.Врублевський, В.А.Кучмаренко та ін.; Редкол.: П.С.Сохань (відп. ред.) та ін. — К., 1998. — С. 272.

[58] *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 6, спр. 188, арк. 31; оп. 7, спр. 142, арк. 61.

[59] *ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 9, спр. 801, арк. 8.

[60] *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 6, спр. 195, арк. 176.

[61] *ДА СБУ*, спр. 69251–ФП, т. 7, арк. 45 зв.

[62] *Там само*, арк. 46. 25 травня — 6 червня 1927 р. під головуванням М.О.Скрипника відбулася Всеукраїнська правописна конференція, наслідком якої стало урядове затвердження так званого «скрипниківського правопису». Із багатьма положеннями правописної реформи А.А.Річицький не погоджувався, що знайшло відображення у його статті *«Політичні висновки з правописного реформаторства»*, оприлюдненій 1 червня 1927 р. Питання про цю публікацію, очевидно, за ініціативою наркома освіти було винесено на засідання політбюро ЦК КП(б)У, яке ухвалило: *«Визнати помилковим вміщення редакцією газ. «Комуніст» статті, що містить особисті випади проти члена політбюро тов. Скрипника (без попереднього узгодження з ЦК та тов. Скрипником) і політично загострює окремі моменти керівництва роботою конференції з українського правопису»* (Цит. за: *Шаповал Ю.І.* «Ухил Миколи Скрипника»: Механізм фабрикації // Скрипник Микола Олексійович: До 125-річчя з дня народження: Матеріали «круглого столу» в Інституті історії України НАН України, 24 січня 1997 р. — К., 1998. — С. 52).

[63] *ДА СБУ*, спр. 69251-ФП, т. 7, арк. 46–46 зв.

[64] *Там само*, арк. 46 зв.

[65] *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 20, спр. 6225, арк. 9–10.

[66] *Там само*, оп. 6, спр. 283, арк. 83.

[67] *Там само*, арк. 123.

[68] Див., напр.: *Пиріг Р., Шаповал Ю.* Микола Скрипник: хроніка загибелі (Документальна розповідь) // Політика і час. — 1991. — № 4. — С. 75–86; *Шаповал Ю.І.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993. — С. 115–131; та ін.

[69] Див.: *Орлов М.* Проти націоналістичних настанов у роботі УРЕ: Бюлетені УРЕ №№ 1, 2, 3 // Більшовик України. — 1933. — № 7/8. — С. 67–68.

[70] *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 7, спр. 300, арк. 29.

[71] *ДА СБУ*, спр. 69251-ФП, т. 7, арк. 133.

[72] *Там само*, т. 8, арк. 110 (конверт із заявами А.А.Річицького).

[73] *Там само*, т. 7, арк. 47 зв. — 48.
[74] *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 1, спр. 422, арк. 81.
[75] *ДА СБУ*, спр. 69251-ФП, т. 7, арк. 135.
[76] *Націоналістична контрреволюція на літературознавчому фронті* // Вісті ВУЦВК. — 1933. — 5 грудня.
[77] Цит. за: *Голод 1932–1933 років на Україні*: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р.Я.Пиріг; Редкол.: Ф.М.Рудич (голова) та ін. — К., 1990. — С. 335.
[78] *Голод 1932–1933 років на Україні*. — С. 340.
[79] *Костюк Г.* Зустрічі і прощання: Спогади. — Кн. 1. — С. 403–404.
[80] Див., напр.: *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. — К., 1999. — С. 156–160 (підрозділ «Ліквідаційні класифікації») та ін.; *Білокінь С.* Доля членів Центральної Ради в СССР // Визвольний шлях. — 2000. — Кн. 1. — С. 14–26.
[81] *Костюк Г.* Зустрічі і прощання: Спогади. — Кн. 1. — С. 408, 410.
[82] *ДА СБУ*, спр. 69251-ФП, т. 2, арк. 2, 3.
[83] *Там само*, арк. 136, 137.
[84] *Там само*, т. 8, арк. 59.
[85] *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 20, спр. 6431, арк. 38–40.
[86] *ДА СБУ*, спр. 69251–ФП, т. 8, арк. 79.
[87] *Там само*, т. 10, арк. 188–188 зв.
[88] *Там само*, арк. 191–191 зв.
[89] *ДА СБУ, Харків*, фонд припинених справ, спр. 0-21526, т. 2, арк. 44–45.
[90] *Там само*, т. 1, арк. 328.
[91] *Там само*, арк. 70 зв. — 71.
[92] *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 6, спр. 185, арк. 140.
[93] *Там само*, оп. 20, спр. 3103, арк. 64.
[94] *Там само*, спр. 4191, арк. 1.
[95] Мався на увазі *Ю.І.Озерський* (1896–1937), який у НКО УСРР очолював потужний і впливовий «главк» — Укрнауку. У листі Скрипника до політбюро ЦК КП(б)У від 11 жовтня 1930 р., зокрема, йшлося: *«Прошу політбюро забезпечити видання УРЕ призначенням на роботу постійним заступником т. Озерського»* (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 195, арк. 176).
[96] *ДА СБУ, Харків*, фонд припинених справ, спр. 0–21526, т. 1, арк. 71; т. 2, арк. 31.
[97] *Там само*, т. 2, арк. 31.
[98] *Там само*, т. 1, арк. 71.
[99] *Геттлер А.* Використуймо досвід БСЕ // Бюлетень УРЕ. — № 2. — Вересень 1931 р. — Стовпчик (далі — Ст.) 9.
[100] *Там само*. — Ст. 9–10.
[101] *Там само*. — Ст. 10–11.
[102] *ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 10, спр. 48, арк. 6.
[103] В автобіографії, написаній у в'язниці 13 квітня 1934 р., А.Е.Геттлер, зокрема, наголошував та цій обставині: *«Мої політичні позиції в УРЕ були добре відомі ЦК. Це підтверджує такий авторитетний документ, як резолюція ПБ по доповіді про УРЕ 5 червня 33 р. Бо не випадково, очевидно, ця резолюція, інкримінувавши головн. редактору УРЕ Скрипнику найважче для члена ЦК ВКП(б) і члена ПБ ЦК КП(б)У обвинувачення у втраті більшовицької пильності, оголосивши*

сувору догану із попередженням й зняттям з роботи заст. головн. редактора Річицькому, нічого не закидає мені, другому заст. головного редактора УРЕ» (*ДА СБУ, Харків*, фонд припинених справ, спр. 0–21526, т. 1, арк. 71–71 зв.). Із деякими текстуальними відмінностями ця ж аргументація подається і у касаційній скарзі Геттлера від 2 травня 1935 р.: *«Моя боротьба, удари по легальному прикриттю «УВО» могли бути легко перевірені не лише за такими документами, як протоколи Редбюро, протоколи Редколегії УРЕ за участю членів такої — П.П.Любченка, В.П.Затонського, А.А.Хвилі, але й за таким авторитетним документом, як постанова ПБ ЦК КП(б)У по доповіді про УРЕ 5.6.33 р. після обстеження Культпропу ЦК й ЦКК. Ця постанова, з огляду на встановлення факту використання апарату УРЕ увістами й перетворення каси УРЕ фактично у касу «УВО», і головному редактору УРЕ й одному його заступнику оголосила вельми суворий осуд з оргвисновками, а мені, другому заступнику, не інкримінувала нічого, жодного слова. Це було наслідком того, що обстеження УРЕ й обговорення на ПБ... встановили факт моєї систематичної боротьби й неодноразових сигналів щодо того, що діється в УРЕ»* (*ДА СБУ, Харків*, спр. 0–21526, т. 1, арк. 229).

[104] *Орлов М.* Проти націоналістичних настанов у роботі УРЕ: Бюлетені УРЕ №№ 1, 2, 3 // Більшовик України. — 1933. — № 7/8. — С. 72.

[105] *ДА СБУ, Харків*, фонд припинених справ, спр.0-21526, т. 1, арк. 310–312.

[106] Див., напр.: *Костюк Г.* Зустрічі і прощання. — Кн. 1. — С. 531, 537, 542, 608, 617 та ін.

[107] *Там само*, с. 671.

[108] *ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 12, спр. 8587, арк. 19–19 зв.

[109] *ЦДАГО України*, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 8, арк. 306.

[110] Див.: *Історія Національної Академії наук України, 1929–1933*. — С. 273.

[111] *ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 12, спр. 8586, арк. 2.

[112] *Там само.*

[113] *ЦДАГО України,* ф. 1, оп. 6, спр. 283, арк. 123.

[114] *Там само,* спр. 285, арк. 67.

[115] *Там само*, арк. 67–68.

[116] *Там само*, оп. 7, спр. 355, арк. 87.

[117] *Там само*.

[118] *Там само*, арк. 85.

[119] *Там само*, спр. 345, арк. 86.

[120] *Там само*, оп. 20, спр. 6441, арк. 77.

[121] *Там само*, оп. 6, спр. 341, арк. 84.

[122] Цит. за: *Шаповал Ю.І.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993. — С. 185.

[123] *ЦДАГО України*, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 8, арк. 145.

[124] Про перебіг цієї інспірованої УДБ НКВД УСРР справи див. докладніше: *Шаповал Ю.І.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. — С. 181–190.

[125] *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 7, спр. 349, арк. 81.

[126] *Там само*, оп. 6, спр. 341, арк. 84.

[127] *Там само*, оп. 7, спр. 349, арк. 51.

[128] *Там само*, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 4, арк. 185, 192.

[129] Про нього див. докладніше: *Пиріг Р.Я.* «Справа» Юрія Коцюбинського // Марш-

рутами історії. — К., 1990. — С. 320–324.

130 *ЦДАГО України*, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 2, арк. 55.

131 *Там само*, арк. 29.

132 *Там само*, арк. 67.

133 *Там само*, арк. 88.

134 Про методи слідчої роботи ГПУ УСРР на прикладі фабрикації ним справи «УВО» див. докладніше: *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. — С. 104–130, 288–298; *Рубльов О.С.* Репресивний режим в Україні, 1930-ті роки: Справа «Української Військової Організації» // *Історія України*: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. — *Вип. 9.* — С. 171–172.

135 *ЦДАГО України*, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 12, арк. 249.

136 *Там само*, арк. 249 зв.

137 *Там само*, т. 4, арк. 385.

138 *Там само*, т. 3, арк. 7.

139 *Там само*, т. 2, арк. 158.

140 «*Раніш, коли я намагався осмислити причини своєї катастрофи,* — писав 15 вересня 1957 р. до В.Гжицького у Львів Б.Д.Антоненко-Давидович, подумки звертаючись до свого двадцятирічного поневіряння по сталінських таборах та на засланні, — *я міг дійти тільки одного висновку, що, маючи нещасливу фортуну, витягнув на великій лотереї життя чорний квиток. Але тепер бачу, що помилявся: моя і Ваша фортуни — ще досить щасливі як на загальну трагедію більшості*» (Цит. за: *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. — С. 298).

141 *Костюк Г.* Зустрічі і прощання. — Кн. 1. — С. 670.

142 *ЦДАГО України*, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 2, арк. 172–177 зв.

143 *Там само*, ф. 1, оп. 6, спр. 305, арк. 266; *Національна Академія наук України*: Персональний склад / Укладачі В.М.Палій, Ю.О.Храмов. — К., 1998. — С. 149.

144 Див.: *Національна Академія наук України*: Персональний склад. — С. 149.

145 Див.: *Історія Національної Академії наук України, 1929–1933*: Документи і матеріали. — С. 474.

146 *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 6, спр. 305, арк. 263.

147 *Там само*, оп. 7, спр. 299, арк. 46.

148 Див.: *Орлов М.* Проти націоналістичних настанов у роботі УРЕ: Бюлетені УРЕ №№ 1, 2, 3 // Більшовик України. — 1933. — № 7/8. — Травень–червень. — С. 66–72. Позначення на часописі — «травень — червень» — не повинно вводити в оману: номер було підписано до друку лише 22 липня 1933 р. Та й наявність у номері некролога «Микола Олексієвич Скрипник» (с.103–105) засвідчує особливу «тактовність» М.Х.Орлова стосовно свого вчорашнього керівника.

149 *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 6, спр. 339, арк. 62.

150 Див.: *Історія Академії наук України, 1918–1993* / Редкол.: Б.Є.Патон (голова) та ін. — К., 1994. — С. 301.

151 *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 20, спр. 6441, арк. 35.

152 *Там само*, оп. 7, спр. 349, арк. 220.

153 *Там само*, оп. 6, спр. 373, арк. 68.

154 Див.: *Національна Академія наук України*: Персональний склад. — С. 149.

155 *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 7, спр. 438, арк. 16.

156 Див., напр.: *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 6, спр. 305, арк. 266; оп. 7, спр. 351, арк. 137.

Ірина Матяш
(Київ)

«ВІН НІКОЛИ НЕ БУВ НІ ШОВІНІСТОМ, НІ НАЦІОНАЛІСТОМ, А ТІЛЬКИ УКРАЇНЦЕМ…»

Життєва драма О.Грушевського

Активна діяльність сучасних грушевськознавців невпинно стирає білі плями в історії відомої далеко за межами України родини Грушевських, винищеної молохом тоталітаризму. Зокрема, поверненню українській науці імені Олександра Сергійовича Грушевського прислужилися праці І.Б.Гирича, В.А.Качкана, Р.Я.Пирога, Л.Рудницького та ін.[1] Дослідники, як правило, намагаються або показати особистість О.С.Грушевського через його ставлення до великого брата — Михайла Сергійовича, або *«вивести з-під його тіні»*, припускаючи навіть, що *«якби Олександер Грушевський не був братом Михайла, то його ім'я тепер було б більш відоме»*[2].

Останнє справедливо, адже постать Олександра Грушевського в українській науці самодостатня, а його внесок у розвиток архівознавства, джерелознавства, історіографії, історичної географії, історії української літератури важко переоцінити. Він цілком заслуговує на окреме вивчення. Окреслимо коротко основні віхи його життя й діяльності.

Олександр народився в сім'ї Сергія Федоровича та Глафіри Захарівни Грушевських 12 серпня 1877 р. у Ставрополі. 22 вересня хлопчика охрестили у Кавказькому Казанському кафедральному соборі (запис у метричній книзі № 84). Його хрещеними батьками стали інспектор Кавказької духовної семінарії Микола Олексійович Цареградський і *«дружина статського радника Якима Полікарпова Грисчекова — Анастасія Іванівна»*[3].

Початкову освіту він здобув вдома з допомогою батька та старшої сестри. *«Під впливом батька, що заховав тепле привязаннє до всього українського — мови, пісні, традиції»*[4] рано сформувалася національна свідомість хлопчика, виникло захоплення українським фольклором, історією. Обмеженість кола спілкування з ровесниками спонукала до читання, розвивала вдумливість, розважливість, самостійність мислення. Навчання в класичній гімназії (одразу з 2-го класу) Олександр розпочав у серпні 1888 р. у Владикавказі, куди

було переведено батька. Захоплювався фізикою й математикою, цікавився історією та літературою, виявляючи неординарні здібності.

Його вабили ті предмети, які вимагали *«не стільки пам'яті, скільки розумового напруження: зв'язок історичних фактів, поступовий розвиток впродовж століть — ідей, інституцій, культурних нашарувань; взаємовплив і зв'язок письменників і літературних шкіл, генеза ідей в літературній діяльності письменника etc»* [5].

Інтерес родини до гуманітарних наук вплинув на визначення наукових пріоритетів Олександра, сформував переконання в тому, *«що знання історії необхідно кожній освіченій людині»* [6]. Після закінчення гімназії Олександр стає студентом історичного відділу історико-філологічного факультету Імператорського університету Св. Володимира у Києві, де прізвище Грушевських важило немало: саме 1894 р. його старший брат Михайло, один з найталановитіших вихованців В.Б.Антоновича, здобув ступінь магістра історії, *«оборонивши»* працю про Барське староство [7].

На I–II курсах юнак слухав виклади правничого факультету, захоплювався античною філософією, відвідував лекції професора О.М.Гілярова, багато читав. Після остаточного визначення *«російської історії як предмета дослідження»*, здібний студент на двох останніх курсах починає відвідувати практичні заняття з джерелознавства у семінарі проф. В.Б.Антоновича, працюючи під керівництвом видатного вченого над історією Русі домонгольського періоду.

Університетське навчання О.Грушевський закінчив у 1899 р. з дипломом I ступеня та золотою медаллю за працю *«Турово-Пинское княжество»*. Диплом про вищу освіту, виданий О.Грушевському 11 червня 1899 р., засвідчував *«весьма удовлетворительные»* знання випускника з російської історії, грецької та латинської мов, стародавньої історії та історії середніх віків , історії церкви, історії слов'янських народів та нової філософії і надавав право *«причисления к потомственному гражданству»* и *«поступления в гражданскую службу в чине X класса»* [8].

По закінченню університетського курсу *«магистрант русской истории Киевского университета»* не втратив жаги наукового пошуку. У 1890 р. він перебуває у науковому відрядженні в Австрії та Німеччині, захоплено працює у музеях, бібліотеках, архівах, поглиблюючи свої знання з питань доісторичної доби середньої і східної Європи, історії романського Середньовіччя.

Після повернення видає у 1901–1903 рр. серйозну історичну працю у 2-х частинах *«Пинское Полесье: Исторические очерки (XI–XIII вв.)»*, в якій висвітлює *«відносини землевласницькі та економічну організацію шляхетського і селянського господарства»* [9]. Впродовж 1903–1904 рр. успішно складає іспити на ступінь магістра російської історії.

Багато сил покладає молодий вчений-історик, член Наукового товариства ім. Т.Шевченка (з 1902 р.), на *«оборону українства»*: з 1906 р. працює разом з братом над розробленням статуту Українського наукового товариства в Києві, бере участь у засідання УНТ у квітні 1907 р., обирається разом із М.С.Гру-

шевським, О.І.Левицьким, В.П.Науменко, В.І.Щербиною, І.М.Стешенком, М.Ф.Біляшівським та Я.М.Шульгиним до першого *«тимчасового бюро для організації праці»* [10].

Важливим етапом у житті О.Грушевського була науково-педагогічна діяльність у Новоросійському університеті як приват-доцента кафедри російської історії (січень 1907 — вересень 1908 рр.), куди його привело зацікавлення проблемою заселення Наддніпрянщини. Саме тут він отримав премію за спецкурс, присвячений добі Петра І, прочитаний російською мовою, і догану за читання лекцій з історії України українською мовою.

Як відомо, О.Грушевський першим розпочав у Новоросійському університету читання спеціального курсу з історії України, але незабаром отримав попередження від попечителя Одеського учбового округу. *«Натомість студентство зустріло виклади на українській мові з великим задоволенням. — Нема де поставити додаткових стільців, — казав смотрітель університетського будинку (на Преображенській вулиці)»*, — згадував учений. Тематика лекцій переносилася на семінари, проводилися також практичні заняття з невеликим гуртком вдома або в залі одеської «Просвіти».

Наприкінці листопада 1907 р. вченого було обрано дійсним членом Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті. Але вже у березні 1908 р. наказом Міністра народної освіти приват-доцентові О.Грушевському та декану історичного факультету фон Штерну (що висловлював задоволення з приводу зацікавлення студентів історією) було оголошено догану за українську мову і запропоновано негайно перейти на *«единый общегосударственный язык»*. Погрози звільнити з посади у разі повторення подібного невдовзі справдилися — Олександр Сергійович змушений був залишити стіни цього навчального закладу.

У 1909–1917 рр. історик проживав за межами України, зберігаючи вірність своїм світоглядним цінностям і науковим уподобанням. Незабаром після вінчання 22 жовтня 1908 р. в Різдво-Богородицькій церкві с. Снігуровка Васильківського повіту з Ольгою Олександрівною Парфененко [11] О.Грушевський вирушив разом з нею до Москви. В Росії він працював на посаді приват-доцента історико-філологічного факультету Московського (лютий 1909 — червень 1910 рр.) та Петербурзького університетів (1910–1917 рр.), викладав «малоросійську» історію.

Тут, як і в Одесі, продовжуючи традиції свого вчителя В.Б.Антоновича, Олександр Сергійович створив джерелознавчий семінар, проводив заняття *«з невеличким гуртком на дому»*. Учасники семінару працювали над джерелами, писали реферати й залікові роботи. В гуртку українознавства розроблялися проблеми, не зв'язані з курсами та семінаром. Серед студентів та гуртківців О.Грушевського були І.Крижановський, О.Баранович, О.Шульгин, Г.Голоскевич, Л.Чикаленко та ін.

Продовжував вчений і власні літературознавчі, історико-біографічні та джерелознавчі студії, співпрацював з російськими науковими часописами:

«Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук» (1906–1917 рр.), *«Журнал Министерства народного просвещения»*. У 1908–1911 рр. він створив галерею портретів визначних істориків, фольклористів, етнографів (М.Костомарова, М.Максимовича, М.Маркевича, І.Франка, П.Куліша).

Прислужився українській ідеї вчений і організаційною та популяризаторською працею. Комісією Санкт-Петербурзької Академії наук з влаштування виставки *«Ломоносов і Єлизаветинський час»* (голова С.Ф.Ольденбург, секретар Б.Л.Модзалевський) О.Грушевському було доручено організацію *«малоросійського відділу»* виставки, з чим він успішно впорався. З листопада 1913 р. Олександр Грушевський — дійсний член Імператорського російського географічного товариства.

Проте, крім наукової та педагогічної діяльності у вищих навчальних закладах, Олександру Сергійовичу довелося спробувати себе й на іншій роботі в складній економічній ситуації 1917 р. Він працював викладачем історії в жіночій гімназії Л.М.Туригіної, комерційному училищі Невського товариства освіти й виховання, служив помічником завідувача статистично-економічного відділу у Центральному бюро з об'єднання закупівель цукру й настійно шукав можливості повернення в Україну. Численні клопотання і довідки про стан здоров'я зрушили справу: в червні 1917 р. О.Грушевського допущено *«к постоянному преподаванию в университете* (св. Володимира. — *Авт.*) *в качестве приват-доцента по предмету русской истории»* [12].

Повернувшись до Києва, Олександр поринув у вир бурхливих подій української революції. 1917–1921 роки стали чи не найактивнішим періодом його життя. Він проводив педагогічну й організаційну діяльність, продукував ідеї й намагався в міру можливості їх втілювати, брав участь у створенні й роботі численних товариств та інституцій.

Влітку 1917 р. він став одним з засновників першого Українського народного університету — *«величного храму вільної української науки на вільній українській землі»*. Після відкриття закладу О.Грушевський — приват-доцент (пізніше — професор), товариш голови президії правничого факультету. Водночас він очолив бібліотечну комісію університету, у розгортанні діяльності якої йому допомагала дружина Ольга Олександрівна — бібліотекар цього навчального закладу. З 1 вересня 1917 р. наказом попечителя Київського учбового округу В.П.Науменка О.С.Грушевського призначено виконувати обов'язки директора Педагогічного музею, які він склав лише у серпні 1918 р.

З цим періодом в основному пов'язана й діяльність вченого на архівній ниві. У вересні 1917 р. О.Грушевський (член Української Центральної Ради від Української трудової партії) очолив бібліотечно-архівний відділ при Департаменті мистецтв Генерального секретарства справ освітніх УЦР (з 9 січня 1918 р. — Народного міністерства освіти УНР), створення якого в структурі Департаменту мистецтва доводило турботу уряду про збереження безцінної скарбниці пам'яті — архівів і водночас розуміння наукової ваги архівних документів.

Беручись за цю нелегку справу в складних умовах революційної доби, О.Грушевський добре усвідомлював свою відповідальність перед майбутнім, а тому особисто контролював архівну та бібліотечну справи, не припиняючи керівництва Педагогічним музеєм. Передусім він прагнув довести широкому загалу, що *«архіви це основа для розвитку студій про минуле українського народу, бо мало хто з дослідників минулого українського життя може обійтись без архивних матеріялів в своїх наукових студіях»* [13].

На сторінках періодичних видань він закликав громадянство України до збереження безцінних архівних документів та *«друків теперішнього часу»* для майбутніх дослідників. О.Грушевський першим поставив питання про підготовку архівної реформи в Україні, зокрема про організацію архівної освіти й започаткування архівної періодики, й зробив перші конкретні кроки щодо розробки відповідного проекту.

Згідно з його планами, загальне керівництво, координацію теоретичних досліджень і практичних робіт у галузі архівної справи мав здійснювати Бібліотечно-архівний відділ, при якому створювалися: а) археографічна комісія з архівним гуртком для розроблення теоретичних проблем архівознавства та наукового опрацювання архівних документів; б) наукова бібліотека з читальним залом для обслуговування дослідників; в) редакція спеціалізованого часопису *«Пам'ятки»* для публікації документів. Відділу мали підпорядковуватись Національний архів, спеціалізовані архіви (Музей-архів війни й революції та ін.) та районні архіви.

Відтак у планах відділу було створення Українського Національного Архіву; підтримка існуючих районних архівів та створення нових (при необхідності); наукове розроблення архівних документів; координація наукових археографічних робіт, що проводилися архівними комісіями (та відкриття нових комісій); створення реєстру українських документів, що знаходяться у російських архівах, для повернення цих документів Україні; видання спеціального археографічного часопису *«Пам'ятки»*; *«рятування ушкоджених приватних архівів та архівів установ»* [14].

При відділі планувалося заснувати бібліографічну й археографічну (з 6–8-ми членів) комісії для розроблення теоретичних і практичних питань своєї компетенції з бібліографічним та архівним гуртком при них. Ці інституції в подальшому мали стати науково-дослідними та навчальними установами.

Не всі плани здійснилися, але О.Грушевський доклав максимальних зусиль для рятування народного багатства — документальних пам'яток. Зокрема у статтях 1918–1919 рр. *«Сучасне українське архівознавство», «Наші наукові потреби», «Стежки і шляхи української науки»* та ін. він звертав увагу широкого загалу на велику наукову вартість архівних документів.

Тому важко погодитися з усталеною в історіографії думкою про відсутність реальних результатів діяльності Бібліотечно-архівного відділу за доби Української Центральної Ради, мовляв *«его бесславное существование ничем положительным не закончилось»* [15]. Бібліотечно-архівним відділом на чолі з О.Грушевсь-

ким було закладено теоретичні основи архівного будівництва в Україні, зокрема розпочатої у 1918 р. Архівно-бібліотечним відділом Головного управління мистецтв і національної культури (ГУМНК) загальної архівної реформи, що передбачала створення Національного архіву Української держави (з Археологічним інститутом при ньому) у Києві та Губерніальних архівів і Комісій на місцях.

У травні 1918 р. О.С.Грушевський передав обов'язки голови Бібліотечно-архівного відділу В.Л.Модзалевському (якого він високо цінував як науковця й знавця архівів), однак не припинив роботи у відділі й за доби Гетьманату: з 1 червня 1918 р. він очолив бібліотечну секцію, обіймаючи посаду *«фахівця VI кляси»* Архівно–бібліотечного відділу ГУМНК.

Крім того, він читав лекції з давньої та новітньої історії України та історії новітнього українського письменства на курсах українського технічно-агрономічного товариства *«Праця»*, викладав історію України та українознавство в створеному восени 1918 р. Економічно-адміністративному інституті при Українському товаристві економістів (з 1920 р. — Київський інститут соціально-економічних наук), а також у 2-й Київській українській гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства, брав участь у діяльності Тимчасового комітету для заснування Національної бібліотеки Української держави.

1918–1920 рр. позначені для О.С.Грушевського ще однією важливою для архівного будівництва справою — участю в розробці статуту й концепції діяльності Українського архівно-археологічного інституту, створення якого передбачалося проектом архівної реформи. У проекті зазначалося: *«При Українському Національному Архіві находяться всі інституції: археографічна комісія, що завідує виданням архівних матеріалів і наукових праць, основаних на цьому матеріалі, археольогічний інститут, задача якого підготувати відповідних архівних діячів. Інститут цей складається з трьох відділів: архівного, археольогічного та етнографічного; курс в ньому двохрічний. Кожна з цих інституцій має свій особовий склад та необхідну програму своєї діяльності»* [16].

Засади створення Українського археологічного інституту (варіанти назв: Київський український археологічний інститут ім. В.Б.Антоновича, Архівно-археологічний інститут) обговорювалися на засіданнях створеного при Українському науковому товаристві у Києві організаційного гуртка по утворенню Археологічного інституту, промоторами якого були О.С.Грушевський, В.Ю.Данилевич та В.Л.Модзалевський.

Ідея створення національної системи підготовки наукових кадрів для бібліотек та архівів народжувалася у гарячих дебатах, адже у жовтні 1918 р. розпочав діяльність Київський археологічний інститут (КАІ), необхідність відкриття якого була визначена XI-им Археологічним з'їздом, а процес створення тривав близько 20 років. Не вдаючись до аналізу діяльності КАІ та причин і наслідків конфлікту між засновниками КАІ та УАІ, окреслимо внесок О.Грушевського у формування системи архівної освіти в Україні.

Документально підтверджено існування 3-х варіантів статуту УАІ, автором одного з яких був О.Грушевський. У своєму проекті він назвав інститут саме

архівно-археологічним, свідомо підкреслюючи архівний профіль навчального закладу як пріоритетний. Важливу роль акцентування національного характеру вузу відігравало у назві слово *«український»*, проти включення якого до назви інституту протестували викладачі КАІ. Не випадково окреслено у статуті територію, на яку мала поширюватися діяльність УАІ. Завданнями інституту, — зазначалося у пункті 2-му, — *«є поширення систематичних відомостей з української історії, археольогії і архівознавства і участь в розробленні цих дисциплін... на всі землі заселені українцями, як то Галичина, Буковина, Кубанщина»* [17].

За задумом О.Грушевського, інститут мав бути не містечковим (чи навіть столичним елітарним), а загальнодержавним. Серед основних предметів викладання в УАІ називалися історія України, історична географія, археологія (загальна, українська), палеографія (кирилівська, латинська, польська, українська), нумізматика, геральдика, сфрагістика, архівознавство, описи архівні, загальне бібліотекознавство, урядження музеїв. Крім лекцій, передбачалося проведення наукових екскурсій, що *«мають ілюструвати і доповнювати виклади дисциплін»*.

В іншому основні положення статуту мало чим відрізнялися від аналогічних положень статутів КАІ та Московського археологічного інституту. Незважаючи на те, що концепція УАІ так і не була прийнята, О.Грушевський впродовж 1920–1921 навчального року працював у КАІ, викладаючи історію України, історичну географію та архівознавство, і залишив роботу лише у лютому 1921 р., коли конфлікт між прихильниками концепції УАІ та КАІ остаточно загострився.

Усвідомлюючи важливість проблеми підготовки кадрів для архівних установ, вчений відгукнувся на запрошення Укрцентрархіву прочитати лекції на перших курсах архівних працівників, які й відбулися 1–14 червня 1923 р. у Харкові (для представників архівних установ з Катеринослава, Полтави) та 3–19 серпня — у Києві (для архівістів Вінниці, Одеси, Чернігова). Професор О.Грушевський прочитав два курси *«Архіви УРСР»* та *«Українські архівні матеріали в західних архівах»* на заняттях у Києві, що проходили в приміщенні Центрального історичного архіву (вул. Короленка 22-а, Софійське подвір'я) [18].

У першій половині 20-х років він — керуючий історичним циклом Вищого інституту народної освіти ім. М.Драгоманова, член Наукової ради інституту, керівник Секції історії українського права при Правничім товаристві, член бюро УНТ у Києві, директор Постійної Комісії для складання історично-географічного словника українських земель (з березня 1919 р.) та ін.

В цей час О.Грушевський продовжував підтримувати тісні контакти з братом, який перебував на еміграції, виконував його доручення. Наприкінці 1921 р. під головуванням М.С.Грушевського було створено віденський *«Комітет помочі голодним Україні»*, метою якого була матеріальна підтримка працівників науки, літератури, мистецтва та культури, а також широких кіл інтелігенції, робітників та селян. Філії комітету було створено у Києві, Львові, Чернівцях.

Київську філію очолив О.С.Грушевський, згуртувавши навколо себе людей, яких знав особисто і довіряв: О.В.Корчак-Чепурківський, Є.Г.Черня-

хівський, Н.Д.Ткаченко, І.О.Мар'яненко, В.Г.Кричевський, О.О.Грушевська. Вони брали участь у розподілі посилок, щоб ті дійшли за призначенням. Ця діяльність не залишилася непоміченою Київським губернським відділом ГПУ: у вересні 1923 р. на О.С.Грушевського було заведено справу як на учасника петлюрівського руху і націоналіста, що підтримує зв'язки з зарубіжними вченими. Але цього разу підстав для арешту не знайшлося.

Після повернення з еміграції М.С.Грушевського навесні 1924 р. і організації ним історичних установ, Грушевський-молодший очолив Секцію соціально-політичної та економічної історії Науково-дослідної кафедри історії України, став дійсним членом Археографічної комісії (АК) ВУАН, членом редколегії журналу *«Україна», «Записок історико-філологічного відділу ВУАН»*, під його редакцією вийшло 3 томи *«Історично-географічного збірника ВУАН»* та ін.

Варта уваги, з точки зору архівістики, робота О.С.Грушевського в АК ВУАН, яку очолював О.Ю.Гермайзе. За дорученням комісії вчений опрацьовував архівні джерела з історії міського землеволодіння часів Гетьманщини, оприлюднюючи результати своїх пошуків у виданнях Історичної секції ВУАН; прилучився до розроблення правил археографічних публікацій у складі спеціального редакційного комітету, до якого увійшли також М.С.Грушевський, О.Ю.Гермайзе, К.О.Лазаревська, Є.К.Тимченко; взяв участь у виробленні *«Положення про Історично-археографічні курси при Катедрі історії українського народу»*.

Курси існували як семінар для підготовки *«наукових дослідників-спеціалістів в археографічній та бібліотечній справі»*[19] і передбачали ознайомлення з теоретичними курсами української історіографії, історичної методики й історичної критики, палеографії, дипломатики, історії графіки й друкознавства, бібліотекознавства, друкознавства та практичні заняття в архівах. Отже, О.С.Грушевський не залишався осторонь життя архівної системи, хоч фактично вже не був її співробітником.

Активна наукова, педагогічна й організаційна діяльність національно свідомого вченого була насильно припинена у серпні 1933 р. — його звільнили з посади в Академії *«за повний саботаж у науковій роботі»*. А через 5 років — 9 серпня 1938 р. — О.С.Грушевського було заарештовано як *«одного з керівних учасників антирадянської української націоналістичної терористичної організації»*. Ознайомившись з архівно-слідчою справою вченого, не можна не відзначити його надзвичайну зібраність і стриманість на допитах: він не кинув тіні підозри на жодного науковця, не прийняв звинувачень на свою адресу.

Засуджений у жовтні 1939 р. до 5 років заслання, О.С.Грушевський відбував його в Іртишському районі Павлодарської області (Казахстан) і працював рахівником. Всі намагання з боку Олександра Сергійовича і його дружини Ольги Олександрівни довести абсурдність і несправедливість вироку були марними. Навесні 1943 р. Олександр Грушевський пішов з життя. Досі точно не відоме місце його поховання, досі досконало не вивчена спадщина вченого, значення якої для української науки незаперечне.

Увазі читача пропонуються епістолярні джерела з фондів Центрального державного історичного архіву України у Києві (ЦДІАК України) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), що відтворюють вперту боротьбу Ольги та Олександра Грушевських за справедливість. Відомості про місце та дату написання листа винесено до горішнього правого кута, прізвище автора — до правого нижнього. Документи подаються мовою оригіналу із збереженням лексичних і стилістичних особливостей тексту та орфографії.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ

Документ № 1

Звернення О.Грушевського від 27 лютого 1940 р.

1940 р., 27 лютого

Высланного по ОК Грушевского Адексанадра
Сергеевича прежде профессора и сотрудника
Академии Наук Украинской СРР
Павлодар, ул. Фрунзе, 189, б

Больше трех месяцев томлюсь я в далеком холодном Павлодаре оторванный от обычного круга работы.

Меня лишили пенсии (незаслуженно) и я, хотя мне и тяжело, не берусь за подсчеты счетовода.

Историк и историк литературы, я буду мало полезен, как счетовод, и верю, что ошибка (по отношению ко мне) будет исправлена, и я последние годы проведу в своей обычной (за сорок лет) работе встретившей сочувственную оценку в специальных комиссиях.

Прошу помощи и исправления ошибки, утомившей меня и подорвавшей мне здоровье.

Пятнадцать месяцев тюрьмы и арест[а]нского вагона тяжело легли на меня.

Дело начали по необоснованным указаниям прежних матери[алов] УГБ (привлечено и указание о моем собирании газет), по лживым доносам бытового характера, по неверным оговорам терпевших на следствии весь разгул методов воздействия. Меня самого следственная власть принуждала беззаконными способами воздействия принять на себя различные преступления: и шпионаж в пользу Польши и Германии, и планомерное вредительство в научной и преподавательской деятельности, и связь с бандитами и участие в подготовке террористических актов.

Ничего не было такого в моей работе, постоянной и упорной.

Меня ославили беспокойным руководителем местной университетской и ученой деятельности за мою постоянную критику ошибочных урезок, неверных сокращений, ограничения программ.

И за эти 10–15 лет многие эти намеченные изменения и урезки, сокращения — осуждены и отменены.

Меня оговорили подпавшие методам воздействия на следствии, выдумывая небывшие или извращая бывшие.

Я прошу исправить допущенную в отношении меня ошибку.

Я прошу снять незаслуженное пятно.

Я прошу вернуть меня в обычные условия, к моей ученой работе.

Я прошу вернуть мне пенсию, несправедливо задержанную — символ признания полезности моей работы и материальную мою опору.

Я прошу ускорить, потому что здоровье мое слабеет в непривычных условиях.

Александр Грушевский

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1070. — Арк. 1–1 зв.
Оригінал. Рукопис, чернетка.

Документ № 2

28 жовтня 1939 р.

Фото-телеграмма № 56
Москва, Кремль
Сталину Иосифу Виссарионовичу, лично
Киев, ул. Паньковская 9/4

Великий Сталин! Сегодня великой радостью наполнилось мое сердце, когда я узнала, что благодаря Вашей мудрой политике Западная Украина стала радянской и вошла в семью свободных народов. Она освободилась от ига польских панов и может теперь радостно смотреть на будущее. Слава Вам и Вашим Соратникам! И какая ирония судьбы. Сегодня я узнала горе, в такой радостный день! Мне сообщили, что моего мужа профессора Александра Сергеевича Грушевского, шестидесятилетнего старика высылают по приговору ОСО 5/1 на 5 лет в Алма-Ату, подозревая в национализме. Он никогда не был ни шовинистом, ни националистом, а только украинцем и честным радянским служащим. Он первый в 1906 году читал лекции на украинском языке в Одесском университете, за что в 1907 г. получил выговор о запрещении читать лекции в южных университетах, и мы жили до 18 г. в Ленинграде. Теперь, когда украинская речь звучит во всех университетах Украины, неужели не вспомните его и в этот великий день присоединения Украины не дадите свободу ему, верному сыну украинского народа и всего Союза. Будьте милостивы к нам, Дорогой Великий Вождь!

Ольга Грушевская

ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 64688–ФП. — Арк. 179.
Оригінал. Рукопис.

Документ № 3

1939 г., октябрь

Фото-телеграмма № 88
Москва, Кремль
товарищу Берия, Наркому В[нутренних] Д[ел], лично
Киев, Паньковская 9 кв. 4.

Товарищ Берия! Просит Вас жена проф. Грушевского, Александра Сергеевича об освобождении ея мужа, арестованного 8/VIII–38 г. и осужденного ОСО 5/X–39 г. на 5 лет высылки в Казахстан на вольное поселение, 5/XI его, говорят, увозят. Была у него на свиданье, нашла его больным физически: он потерял зубы, ничего не может есть и страдает желудком, кроме того страшно нервный, руки дрожат и не вполне психически уравновешен. Ему 63 года, на вид глубокий старик. Он сказал, что он ни в чем не виноват, верен советской власти и не чувствует себя перед ней виноватым. Что все обвинения, которые на него возводили, пали, что он ничего не подписывал, кроме одной бумажки, которую подписал во время своей четырехмесячной болезни, которую он перенес в тюр[ь]ме. Он был очень ослаблен, не выдержал и подписал. В этой бумажке говорится об организации какого-то общества причем, как выявилось, якобы его члены были арестованы раньше организации этого общества. И потому я, будучи вполне уверена в его невиновности, осмеливаюсь просить и поинтересоваться его судьбой и освободить его.

Ольга Грушевская

ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 64688–ФП. — Арк. 180. Оригінал. Фототелеграма.

Документ № 4

1940 г., 29 ноября

1 Спецотдел
9/13 — 105 597
Начальнику УНКВД Киевской области
г. Киев

Просим сообщить гр-ке Грушевской О.А. проживающей: гор. Киев. Паньковская ул. Дом. № 9 кв. № 4 о том, что в пересмотре дела мужа Грушевского Александра Сергеевича ей отказано.

НАЧАЛЬНИК 4 ОТД. 1 СПЕЦОТД. НКВД СССР
ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ ВОРОБЬЕВ

СТАРШИЙ ОПЕРУПОЛНОМОЧЕННЫЙ ДЕВКИН

ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 64688–ФП. — Арк. 183. Оригінал. Телеграма на бланку.

Документ № 5

1940 г., 27 ноября

1 Спецотдел
9/13 — 104 878
Начальнику 1 спецотд. НКВД Казахской ССР
г. Алма-Ата

Просим объявить Грушевскому Александру Сергеевичу, 1877 г. рождения, осужденному Особым Совещанием при НКВД СССР от 5.X–39 г. к 5 г. ссылке в Казахстан о том, что постановлением НКВД СССР от 9.IX.40 г. в пересмотре дела по его заявлению ему отказано.

НАЧАЛЬНИК 4 ОТД. 1 СПЕЦОТД. НКВД СССР
ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ ВОРОБЬЕВ

СТАРШИЙ ОПЕРУПОЛНОМОЧЕННЫЙ ДЕВКИН

ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 64688–ФП. — Арк. 184.
Оригінал. Телеграма на бланку.

Примітки

[1] Див.: Гирич І., Гирич В. Листи Михайла Грушевського до Олександра Грушевського (до проблеми взаємин двох братів) // Український історик. — 1991. — № 3–4 (110–111). — Т. 28–29. — С. 416– 432; Пиріг Р. Рідний брат Михайла Грушевського // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1994. — № 1. — С. 89–93; Качкан В.А. З родоводу Грушевських (Олександр Грушевський — історик, етнограф, літературознавець) // Українське народознавство в іменах. Навч. посібник. — Ч. 2. — К., 1995. — С. 160–171; Матяш І. Перший голова Бібліотечно-архівного відділу (до 120-ліття від дня народження О.С.Грушевського) // Студії з архівної справи та документознавства. — 1997. — Т. 2. — С. 104–110; Матяш І. Літературознавець, історик, архівіст Олександр Грушевський // Слово і час. — 1998. — № 8 (452). — С. 38–39; Рудницький Л. У тіні великого брата — літературознавчі праці Олександра Грушевського (спроба аналізу) // 125 років Київської української академічної традиції (1861–1986). — Нью-Йорк, 1993. — С. 319–339.

[2] Рудницький Л. У тіні великого брата… — С. 321.

[3] ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1049. — Арк. 57.

[4] Грушевський М.С. Автобіографія, 1906 р. // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. — К., 1992. — С. 198.

[5] ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1048. — Арк. 10.

[6] Там само. — Арк. 11.

[7] Грушевський М.С. Автобіографія, 1906 р. — С. 201.

[8] ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1048. — Арк. 16.

[9] Гермайзе О. А.С.Грушевский. Города В. Княжества литовского в XIV–XVI вв. Старина и борьба за старину: [Рецензія] // Україна. — 1924. — Кн. 1–2. — С. 191.

[10] Грушевський Ол. Українське Наукове Товариство в Київі та Історична Секція при Всеукраїнській Академії Наук // Україна. — 1924. — № 1–2. — С. 180.

[11] ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1049. — Арк. 53.

[12] Там само. — Арк. 37, 41.

[13] Там само. — Спр. 1075. — Арк. 1.

[14] Центральний державний архів вищих огранів влади і управління України. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 227. — Арк. 7.

[15] Там само. — Ф. 72. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 39–40.

[16] ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1056. — Арк. 81–82 зв.

[17] Там само. — Спр. 1057. — Арк. 17.

[18] Там само. — Арк. 5.

[19] Там само. — Спр. 1057.

Ганна Швидько
(Дніпропетровськ)

КОМПОЗИТОР І ДИРИГЕНТ В.КАШНИЦЬКИЙ: НЕВІДОМІ СТОРІНКИ ЖИТТЯ

Серед тисяч однотипних архівно-кримінальних справ, пов'язаних з політичними репресіями 30-х рр., зустрічаються такі, що не тільки свідчать про особисту трагедію конкретної особи, але дають можливість і більш повно висвітлити окремі аспекти життєдіяльності радянського суспільства у цей період. Серед них — справа театрального композитора і диригента В.С.Кашницького, що зберігається у Дніпропетровському підрозділі Державного архіву Служби безпеки України. Вона віддзеркалює не лише драматичну долю талановитої людини, життя якої залежало від обставин, але й характеризує музично-театральне життя в СРСР та Україні у 20-ті — на початку 30-х рр. Яскравим історичним документом тієї епохи є його автобіографія. Тому буде доцільним навести її текст повністю.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ

Документ № 1

АВТОБИОГРАФИЯ

27.II.31 г. Я, Кашницкий Владимир Самойлович, родился 6 декабря 1897 г., отец врач — 23 года работал в качестве заводского врача на з-де Розенкранца (ныне «Красный Выборжец»). Мать — набожная католичка. Отец — атеист. Я никогда и в школе не был верующим. Учился в немецком Реформатском училище, потом в реальной школе Мея. С 4-х лет обнаружил способности к музыке и тогда же начал учиться с разными педагогами. В 1915 г., пользуясь поездкой за границу моих родственников, высланных как германскоподданных, примкнул к ним и 3 месяца летом 1915 г. провел в Стокгольме, Копенгагене и Гельсингере (курорт Marienlys). (Средства на поездку дал мой отец, считавший полезным расширять свой кругозор пребыванием за границей.

Осенью 1915 г. вернулся в Россию и поступил в Л[енингра]дскую консерваторию. В 1916 г. серьезно заболел туберкулезом ребер и отправился на солнечное лечение в Скадовск близ Херсона б. Тавр[ической] губ.).

Вернувшись в Л-д, продолжил свое муз. образование. Проездом через Херсон в семье весьма дальних родственников познакомился с моей буд. женой Эмилией Ник (дев. Вайнштейн). Летом 1917 г. после обострения болезни, которая в известной мере явилась следствием моего участия в студенческих отрядах городской милиции, где я простудился, в течение недели или двух нес караульную службу после февральского переворота на улице, я снова поехал в Скадовск. Мне было рекомендовано не жить на севере, и я осенью поехал на неделю в Л[енингра]д повидаться с родными, [потом] выехал в Одессу, где жил на Ольшевской ул., № дома не помню, снимал комнату у зубного врача-женщины Маркович. Тут же в Одессе училась в художественном училище и моя будущая жена. Я писал музыку и занимался подготовкой [нерозбірливо] по теории инструментовки. Жил скромно — средства высылал мой отец. Сюда же изредка наезжал отец Э.В. Стало ясным, что мы с его дочерью будем жить вместе.

Будучи погруженным только в свою профессиональную работу, я не был в курсе политических событий, не читал газет и даже не помню, когда узнал об Октябре. Политическая грамотность моя равнялась нулю. Когда прервались исправные сношения с Л-д[ом], я очутился почти без средств, развернуть педагогическую работу не удавалось. Тут пришел на помощь будущий тесть, который предложил переехать в Херсон и жить у него, тем более, что я должен был жениться.

Переехав в Херсон и не желая быть ему в тягость, я зарабатывал педагогикой, как преподаватель фортепияно. Тут же в Херсоне я пережил много раз смену властей. Тут же познакомился с Гринбергом, который и вовлек меня в службу на телефонной станции. Никакого отчета во вредности моей этой, правда недолгой, деятельности, продолжавшейся не более 2-х недель, я тогда себе не давал и сейчас вспоминая свою жизнь, этот факт стоит особняком. Прекратил работу, кажется, по приказанию Гринберга, ибо мне был найден заместитель, очевидно, лучше знавший язык.

Продолжая жить в Херсоне, ведя полуобывательский образ жизни (ибо я не совсем прекратил композицию), я при первом приходе Красных войск по предложению бывшего мужа тетки моей жены Портера Григория Александровича поступил в Херсонский отдел губернского Конского запаса на должность младшего переписчика. К военной службе я был признан навсегда негодным, и ни в какой армии не служил. Служба продолжалась недолго, не помню, месяц или два. Однажды ночью город был занят белыми. Я, боясь последствий, несколько дней не выходил на улицу, но для меня все обошлось благополучно, не считая эпизода, когда в квартиру ворвались белые и, поставив к стенке мать жены и меня, предложили указать известных нам коммунистов. Таковых мы не знали — белые ушли.

После занятия города Красной Армией я много работал в агит-концертах, выезжая по направлению к [фронту], который был тогда за Алешками. Я ездил в качестве аккомпаниатора певцам, иногда, при наличии бригады, дирижером. Там же в Херсоне вступил в Херсонский Союз оркестровых музыкантов и работал по нарядам в концертах. [Нерозбірливо], помнится, организатором концертов был политрук тов. Сайкин. Когда Сов. власть укрепилась в Херсоне, я с женой и родившимся сыном выехал лошадьми через Николаев в Одессу, где жил на Французском бульваре.

Тут, стремясь устроиться, я бедствовал первое время, продавая свои вещи, пока не поступил в Райкульт… в качестве зав. муз. частью. В мои обязанности входило инструктировать работу муз. студий, главное, устраивать в помещении Райкультвода концерты силами Одесской Оперы и Эстрады. Служба эта, как больше административная, не удовлетворяла, и я с радостью согласился на предложение режиссера Гершуненко пойти во вновь им организуемый театр при Одесских Художественных Мастерских, где мною и была написана музыка к пьесе «Веселая Смерть». Вскоре я получил приглашение поехать с театром «Красный Факел» во главе с Татищевым и Аксариным в гастрольную поездку. Я согласился, и мы поехали в Харьков, Екатеринослав, Киев, Проскуров, куда приехала моя жена с сыном, не помню точно, в каком порядке, но города следующие: Елисаветград, Кременчуг, Черкассы, опять Киев, опять Симферополь, Севастополь, откуда я в 1923 г. и уехал, считая, что мне в этом театре, как композитору, развиться не предстоит.

Мы уехали в Москву, где вел переговоры с Эйзенштейном, Мейерхольдом, но с ними не договорился и месяца два работал в Мастфоре (театр Фореггера), после чего уехал в ЛНГ. Еще в Херсоне я узнал, что отец мой умер. В 1919 г. умерла и моя мать, о чем неизвестная мне женщина, приехавшая в Херсон, сообщила моей теще. Когда я приехал в ЛНГ, я вспомнил, что разные приятельницы моей матери — немки, при высылке их, как германско-подданных за границу, оставили ей на сохранение свои золотые вещи, бриллианты и т.д. Знал, что они были спрятаны, но не знал где.

Придя к нашей бывшей квартире, я поднялся к знакомому мне раньше дантисту Кострову, чтобы расспросить, что произошло за мое 5-летнее отсутствие. От него я узнал, что моя мать была найдена мертвой при странных обстоятельствах и есть все подозрения на убийство, причем подозрения падают на дворника Григория Вягова, у которого же большая часть обстановки моих родителей. Тогда я отправился с соответствующим заявлением о моих подозрениях на убийство с целью ограбления указанных мной драгоценностей в Угрозыск. Отрядили людей, поехали на квартиру моего отца (Ленинград, П.С.Большой [нерозбірливо] д.35-в, кв.4) арестовать дворника, в квартире которого большая часть мебели и много мягких вещей. Из драгоценностей ничего не нашли. В Райотделе мне сообщили, что трудно будет получить обратно обстановку, т.к. она закреплена. В квартире дяди был гр. Брашем, к которому при содействии Райотдела я обратился с предложением вернуть мне лишь пианино как

предмет наиболее необходимый и тахту. Браш вещи мне вернул, а я дал ему расписку, что больше претензий на все остальное не имею.

Первым местом моей работы было артистическое кабаре «Кружало» на Троицкой ул., куда меня пригласил Н.И.Ходоров. Там в качестве музрука работал не долго, будучи приглашенным режиссером Вербаковским в театр «Современное творчество», куда была приглашена моя жена. В этом театре я музыкально оформил пьесу «Поджигатели», и «Король золота» Гаденклевача. Кажется все. Отсюда я непосредственно был приглашен в организующийся тогда «Красный Театр».

Со времени моего приезда в ЛНГ в 23 году я начал просвещать себя в области политики, ежедневно читал газеты и начальную марксистскую литературу. Когда я ознакомился с книгой Джона Рида «Десять дней», я почувствовал себя, как вновь рожденным. С исключительной горячностью я принялся за оформление «Джона Рида», и впервые было это общепризнанно — создал интересные формы звукомонтажа, почти не пользуясь классической музыкальной формой. Здесь я впервые встретился с Терентьевым и эта встреча сыграла большую роль и наложила отпечаток на мою композиторскую и театральную деятельность. Очень большой успех спектакля, ленинградская и московская пресса дали чрезвычайно восторженные отзывы, которые нас окрылили успехом, тем более, что мы получили помещение Больш. дача Консерватории, где продолжали спектакли.

Над второй постановкой начал работать один из наших товарищей — Кролль. Тут начались принципиальные в отношении театральных методов расхождения с тов. Авловым Григ. Алекс. Не только мы с Терентьевым, но и ряд других тов-щей решили уйти из театра. В числе ушедших были: Терентьев, я, Кролль, Лебедев, Деген-Ковалевский, Гершунин — остальных не помню. Я перешел в Большой Драм. Театр, Терентьев — в б. Александровский на постановку «Пугачевщины». Был конец сезона. Мы сделали всю пьесу и на генеральной репетиции д-р Театра Экскудович объявил, что постановка в этом сезоне не пойдет, т.к. нужно ее доработать и выгоднее ею начать будущий сезон.

Хочу вернуться назад. Накануне премьеры «Джона Рида» после генеральной репетиции тов. Авлев считал недопустимым к постановке «Джона Рида» и будучи в должности старшим, насколько помню, категорически запрещал спектакль. Ценой настойчивых доказательств он согласился на премьеру, и в результате был триумф, о котором уже говорил. После этого Терентьев работал без меня в Агиттеатре. Примерно в это время жена Терентьева с дочерью отправились в Тифлис к отцу, и я предложил ему приехать ко мне на Бородинскую 1, кв.9 (кв. Иванова). Наступил период, когда мы делали порознь клубные постановки до приглашения Терентьева организовать Театр Дома Печати, [который отправился на гастроли] в Новороссийск, Краснодар, Батум, Баку, Ростов-Дон. Все время я работал в качестве композитора и дирижера. Написал музыку к пьесам «Победа Смерти», [нерозбірливо], «Собака на сене».

Первой нашей постановкой была пьеса «Фокстрот» Вас. Андреева. Тема спектакля: аполитическая жизнь обывательщика ведет к преступлениям, пока не вмешается орган власти. Вслед за тем поставили «Узелок» — пьеса Терентьева. Тема — растрата. Растрата не в узком смысле, а растрата творческой энергии, не имея правильной общественной точки приложения своих сил. Оба спектакля вывозились в клубы и в окрестности ЛНГ. Наконец, возобновили «Джона Рида», причем я, включив развитую музыкальную фактуру и даже классические оперные формы, назвал ее оперой, имея в виду пробить брешь в обязательном оперном шаблоне непрестанного звучания музыки. Спектакль опять долгое время шел. Между прочим, «Джон Рид» в «Красном Театре» после нашего ухода был вывезен в Москву на гастроли в Театре Революции.

Следующей работой нашей была постановка «Ревизора» Гоголя. Мы считали социальным раскрытием темы положения, что в тогдашних условиях не мог приехать «настоящий, хороший» ревизор, как индивид, мог вернуться только опять же прохвост Хлестаков. Лишь сейчас самокритикой коллектив могут по-настоящему ревизовать. М[ежду] пр[очим] известно, что Гоголь под влиянием цензуры был вынужден вывести подлинного «настоящего» ревизора. В таком социальном разрезе и делалась трактовка нереальности. «Ревизор» — спектакль дискуссионный, чему в значительной степени способствовали костюмы художника Филонова, против которых, не отрицая мастерства, но имея в виду отсутствие политической установки, я горячо спорил с Терентьевым. В перевесе мнения Терентьева сыграл не последнюю роль Баскаков, очень увлекавшийся тогда работой Филонова. Я предлагал использовать в постановке традиционные костюмы, что по моему мнению должно было заострить нашу основную установку: «ни бог, ни царь и не ревизор — а прохвост Хлестаков». Спектакль вызвал разноречивые мнения. Были диспуты, горячие и продолжительные.

После «Ревизора» — «Наталья Тарнова». Мы хотели денатурировать [нерозбірливо] копанье автора — Семенова, и потому все тайное, все мысли сделать явными для зрителя. Мы рассматривали нашу работу, как в известной степени критику на роман. Я считаю свою музыкальную работу в «Тарновой» — одной из самых удачных, ибо мне удалось в одном месте, как я это оцениваю, найти путь к более выразительной музыкальной форме, чем музыка нынешнего Интернационала, причем музыкальная сущность и отдельные элементы те же, что и сейчас. Вопрос для меня был в расширении интервала от кварты (что является формулой Марсельезы) до секты.

Ленинградская общественность сочла своевременным показать наши работы в Москве. Все время в Театре Дома Печати нам недоставало администратора. Первым был Костырев, красный партизан, при нем начинающий театр чувствовал себя лучше всего, затем Вергилесов, Вишневецкий, даже Аксарина испробовали, но он так в реальной обстановке не сумел ничего сделать, кроме как построить сцену для Д.П. Союз Рабис и Посредрабис дали нам лучшие аттестации, дали своего ответственного администратора — Тихаревского

Абрама Давидовича. Средства на поездку дали, кажется, ГИЗ, «Красная газета», даже писатель Лавренев лично из своих средств дал довольно крупную сумму (точно не помню). М. прочим, он дал отрицательную рецензию о «Ревизоре». Было снято помещение театра Мейерхольда, и перед самой поездкой я был выбран коллективом на должность красного директора. Денежные документы, которые Тихаревский отказывался подписать, подписывал я.

По приезде в Москву ни Тихаревский, ни я не сумели организовать как следует рабочего зрителя. Не помог в этом и Алексеев, зав. ТСО к/о МОСПС. Материальная катастрофа была неминуема, несмотря на шумный успех первых спектаклей. Мы обращались за поддержкой к тт. Луначарскому и Свидерскому, которые помогли нам материально окончить гастроли, продолжавшиеся меньше месяца. В Наркомпросе и Главискусстве возник вопрос об оставлении нашего театра в Москве как стационара. Другие вернулись в ЛНГ, а мы с Терентьевым, работая в Синей Блузе и позже ежедневно бывая в Наркомпросе, ожидали положительного решения вопроса. Кажется, тов. Свидерский говорил, что нам предоставят помещение театра Корш и включат в сеть гостеатров.

Приближалась осень, а вопрос медленно двигался, пока не стало ясным невозможность, по меньшей мере сейчас, осуществить план перевода театра в Москву. Нас пригласили в московскую оперетту, поставить оперетту «Луна-Парк», в котором я делал радиомонтаж. После постановки «Луна-Парка» * в Москву приехал Бернштейн, директор Харьковской русской оперетты [и] пригласил Терентьева ставить ее в Харькове. Я, не имея в то время работы, поехал с ним, где мы также предложили сделать радиомонтаж. Тут я встретился с Недолей, с которым меня познакомил еще в ЛНГ Терентьев. Недоля приехал на несколько дней из Москвы с поэтом Кирсановым. Недоля предложил мне должность зав. муз. бюро ХОРПС'а и дал основное задание — организовать Рабочую Консерваторию. Я взялся за дело, а Терентьев уехал в оперетту Луковского (Луганск) ставить «Луна-Парк».

Я привлек молодые силы в муз. бюро, уволил трех бывших до меня руководителей и в полном контакте и по указаниям Недоли продолжал организацию Консерватории, привлекая главным образом молодежь, но [также] некоторых специалистов-теоретиков, например, пр. Богатырева и Полферова(?). Кажется, 2 апреля скромно открыли Консерваторию. Работа закипела. Считая культурное задание выполненным, я опять стал стремиться к работе композиторской в области драмтеатра. В Харьков приехал Горев Осип Ефимович познакомиться с Терентьевым, мною и Ник и предложил нам вступить в Укр. Театр, которым он руководил, заявив, что театр им согласно [решения] Центротруда реорганизован, и он хочет создать с нашей помощью крупное культурное дело.

Тут впервые перед нами встал вопрос — оставаться ли на Украине или ехать в РСФСР. Мнения разделились. Будучи русской актрисой, Ник считала за лучшее ехать в Москву — Ленинград, Терентьев, я и Горев стояли за УССР,

* Так у тексті. — *Авт.*

Недоля уговаривал остаться. Тогда он уже ушел из ХОРПС'а и очень хотел к нам в театр в качестве актера, литработника и партийного руководителя. Мы остались. Недоля, кажется, имел прикрепление ЦК КП(б)У. Ник упорно не хотела ехать по причине невладения разговорным языком и по личной неприязни к Недоле, о котором мне говорили, что он эротоман и больной человек. Терентьев уехал раньше. Вскоре я с Недолей и сыном. Ник никак не решалась ехать и хотела в Москву, но не желая разлуки со мною, все же приехала в Ново-Московск, где мы с Недолей и, как он говорил, двоюродной сестрой Катей, уже жили на одной квартире коммуной.

По приезде Ник ее отношения с Недолей обострились… Они перестали разговаривать, и при переезде в Павлоград Недоля с Катей жили отдельно. В Павлограде кроме указанного уже мной вечера у Гордеевых, кажется, никаких событий не произошло. Время проходило в напряженной подготовке репертуара к сезону в Херсоне, не считая приезда к Терентьеву из Харькова Предславича с предложением ехать в открывающуюся Украинскую Муз. Комедию. Терентьев отказался. Приезжал и еще один директор из Дондержрамы, где мы впервые ставили «Мину Мазайла». Терентьев также отказался. Мы были увлечены перспективой работы в СОЗ'е, как назвали театр.

Приехали в Херсон. Мне известно, что Недоля принял меры к провалу сезона. Во всяком случае, он не посвящал нас в свои действия. И вот на собрании, кажется, профсоюзного коллектива он выступил с речью, что мы обманщики, что у нас не готов весь объявленный репертуар. Гастроли же были рассчитаны на 3 м-ца и, естественно, не весь объявленный репертуар был готов. Не хватало актеров, и еще в Херсоне кто-то, не помню точно, приезжал из актеров. Все же спектакли на первые две недели были уже распроданы. Недоля заявил, что он сделал свое дело и уходит из театра. Действительно, уехал в Харьков.

После успеха первого спектакля на нас обрушилась рецензия, не помню, Савы Божка или Ан. Крашаницы, редактора местной газеты. Судя по успеху первого «Інкогніто» (Ревизора), несмотря на то, что Херсонский зритель воспитался на русской [нерозбірливо] Ермолова-Бороздны, мы считали, что если бы не работа прессы, то зритель хорошо принял бы гастроли. С «Миной Мазайло» та же история с рецензией. Начинается брожение в коллективе. Союз Рабис, ОРПС и др. организации снимают с работы Терентьева. Еще до снятия его на одном из общих собраний актер Кречет с бумажкой в руках задает Гореву вопрос: «Где 16.000 р.?» Вскоре Горев арестован ГПУ и через две недели выпущен.

Терентьев по его снятии телеграфирует в Харьков в НКО, Скрыпнику в ВУК Робмис и, кажется, в Управление Трудколлективами, которому мы подчинялись. Вскоре прислана комиссия в составе Горелова от НКО, Гирлог (?) от ВУК'а Рабмис и Гольдберга от Управления Трудколлективами. Комиссия вызывает многих членов коллектива на допрос (меня не вызывали), устраивает широкий общественный просмотр, диспут и выводы комиссии гласят, что «СОЗ» высококультурный театр, столичного масштаба, нужный на се-

годня рабочей массе. Комиссия считала нужным изъять из коллектива несколько человек, о чем были даны директивы директору Гореву. Не помню техники исполнения и развития этого дела, но Горев решил кончить гастроли в Херсоне и реорганизовать театр согласно указаниям комиссии в Виннице.

Терентьева пригласили в Одесскую Держдраму ставить «Чудака» Афиногенова. По отъезде Терентьева снимают с работы меня, Ник, актера Петренко. Поводом явилась критика мною и Петренко многих деталей постановки «Диктатуры» реж. Тинским, который все время стремился стать завхудом и сейчас этого достиг. Мы резко на общем собрании выступили против «Диктатуры», указывая, что театральное место спектакля, где находят хлеб и приносят Чирве, вызывает, благодаря искривленной политической трактовке, слезы сочувствия у зрителя в пользу кулака Чирвы.

Получив приглашение писать музыку к «Чудаку», я с разрешения Тинского выехал в Одессу принять работу. (Это было еще до снятия меня с работы). Договорившись и сделав план, я вернулся в Херсон, где продолжал дирижировать спектаклем, писал «Чудака» и после снятия поехал в Одессу, где начал работу. В Одессе же я получил приказ от Горева из Харькова ехать в Винницу, куда и выехал, кажется, 2-го января 30-го г., сдав музыку дирижеру Губареву, после принятия ее на оркестровой репетиции.

Приехав в Винницу, приступил к работе. Вскоре приехал и Терентьев после премьеры. В Виннице имели хороший успех, очень положительную прессу. Горев был вызван по делам в Харьков. НКО предложил ему, так сказать, уступить Терентьева для худож. руководства в театре Шевченко. Кажется, и Терентьев ездил по этому делу в Харьков. Приехав с подтверждением из Харькова, мы опять обсуждали — Москва или Днепропетровск, и опять остановились на Украине, поскольку нам не хотелось разлучаться в разной работе, была вторая половина сезона (февраль). Терентьев дал согласие к шевченковцам. Я тоже получил от директора Красицкого предложение писать музыку к «Пострілу». Ник уехала в Москву: ее пригласили в Пролеткульт. Я две недели с сыном и сестрой жены ожидал аванса, который затерялся в дороге. Бомбардировал телеграммами и наконец получил свои 150 р.

Выехал сюда. Потеряв две недели рабочего срока, я по приезде день и ночь без устали писал музыку, нигде не бывая, кроме как в театре, и в комнате, где писал, спал изредка в «Спартаке» и заходил по делам работы к Лемешко Нине Максимовне, у которой жил Терентьев. В отличие от всех предыдущих работ в постановках «Чудака» и «Постріла» почти не принимал участия по причине, указанной выше. После премьеры Красицкий предложил мне остаться постоянным работником театра, на что согласился. Считаю «Постріл» не из лучших наших работ, большую долю вины отношу к самой пьесе как слабой драматургически и особенно к переводу, не понятному и не вразумительному со сцены. Когда в фойе театра возникла маленькая дискуссия о постановке, слышал сам, как агитроп Горнаркома тов. Ветров говорил Терентьеву: «Если бы ты пошел за вкусом мещанской публики, я бы сказал, что ты трепач. Молодец, Теренть-

ев, продолжай так и дальше — мы тебя поддержим». Юхименко на общем собрании заявил: «Я отдал бы весь успех моих работ за неуспех «Постріла». Рецензия в «Зоре» анализирует подробно спектакль и кончается примерно словом, что «Постріл» — первейший актив театра за все время существования.

На этот раз, как и всегда раньше, я не имел материала, чтобы считать свою работу вредной строительству социализма. Если были неуспехи (Херсон), то для меня авторитетная комиссия, выделенная центром, опять подтвердила мое мнение, что наша работа именно при бесконечных трудностях — реализация партийных директив на теа-фронте. К моменту отъезда театра Шевченко на гастроли я почувствовал, что напряжение Красицкого в отношении осуществления нами будущего сезона начало падать. В один из его наездов в Днепропетровск, он, встретив меня на улице, сказал, что я уволен. Я тогда же спросил, на каком основании. Он предложил мне обратиться в Театр с запросом. Тут к нам приехал из ЛНГ Пролеткульта т. Берлин с предложением ехать в ЛНГ. Опять тот же вопрос. Одновременно Горев получает предложение организовать здесь новый Украинский Театр. Вопрос этот обсуждался у нас, и мы опять остались, увлеченные идеей, как нам казалось, на этот раз бесперебойной работы. Знаю, что Терентьев и Горев ставили перед Ветровым и Смирновым вопрос о рациональности при наличии шевченковцев второго театра, на что получили ответ: был бы хороший, культурный, современный театр, а поддержка и публика будут.

Как всегда, с энтузиазмом мы приступили к работе. Читали пьесы, искали материал и т.д. Остановились на «Міжгір'ї». Решили взять минимальное кол[ичест]во профактеров, а весь упор сделать на рабочую молодежь. После приемки выделенной комиссией актеров, большинство которых студийцы б. студии шевченковцев, 1 августа приступили к работе. 5 октября премьера «Міжгір'я». Не могу не признать объективный успех здесь, в Каменском (грамота), в Прессе, ВУССП и т.д. Следующая работа — «СО2» ... Мы с коллективом проделали большую работу по собиранию сегодняшнего материала, чтобы насытить оригинал пьесы «СО2», которая несколько схематична.

Тут организовался театральный трест, который начинает репрессии в отношении нашего театра. Не дают вовремя работать, т. как состав коллектива настолько минимален, что заболевание одного грозит срывом производства. Ребята играют по 3–4 роли. Актеров-рабочих комсомольцев, которые желают к нам вступить, отговаривает тов. Иванов, советуя идти в театр Шевченко. Нам предлагают сжаться, хотя мы сжаты до минимума и у нас перспективы лишь роста с пятилеткой. Приезжая в Каменское, выясняется, что Ромов (администратор) сказал, что спектакль снят за правый уклон и т.д.

Все эти факты есть в газете «Майбутня зміна». Мы одновременно с программой для передвыборной кампании продолжаем день и ночь готовить «СО2», преодолевая большие трудности, но с твердой верой в то, что «СО2» должно быть еще нужнее, еще лучше во всех отношениях, чем «Міжгір'я». 24/I арестован Терентьев. Мы продолжаем работу, давая Тресту обязатель-

ства силами всего коллектива довести спектакль 5/III до премьеры. Трест отклоняет наше предложение. Зачитывается «Американка», отклоняется коллективом. Зачитывается наполовину «Спів Дінамо» и в порядке приказа мы, не обговорив скомпонованной режиссером Корбиным пьесы, приступили к работе. Проработав 2 недели, репертком в лице тов. Переяславца не разрешает пьесу без кардинальных поправок, которые только вчера сделаны. В ночь с 26 на 27 я арестован.

Добавление. Неожиданно Роман и Ник снимаются с работы. На Трудсуде обвинения отпали, будучи недоказанными. Суд восстановил их на работе, но Бабенко будет кассировать.

27.II.1931 г. *В.Кашницкий*

Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ), Дніпропетровськ. — Спр. П–4612. — Арк. 7–19. Оригінал.

Документ № 2

[ДОПОВНЕННЯ ДО АВТОБІОГРАФІЇ]

Летом 1929 г. я проводил в Павлограде, где переформировался театр «СОЗ», давая одновременно спектакли в лагерях. […]

27.II.31.

ДА СБУ, Дніпропетровськ. — Спр. П–4612. — Арк. 20. Оригінал.

Документ № 3

ДОПОЛНЕНИЕ К АВТОБИОГРАФИИ

С двоюродной сестрой Изольдой Вильгельмовной Рейнис в 1915 г. поехал за границу, в Венгрию, Стокгольм, Копенгаген, Берлин, вернулся в Россию. По окончании войны семья Рейнис приехала опять в Россию. Последние годы жила в Москве (Кузнецкий мост, 11). Дядя служил, кажется, в Электросельстрое. По слухам, за два года моего отсутствия из Москвы они опять уехали в Берлин. В Брюсселе живет моя тетка (вдова брата моего отца) Аннета Кашницкая. Кажется, в 1924 г., очутившись в тяжелом материальном положении в ЛНГ, я, никогда не зная ее, обратился к ней с просьбой помочь мне, и получил через Госбанк 2000 фр. (ок. 160 руб.). Ни в какой переписке (кроме благодарственного письма) с ней не состоял, как и ни с каким другим, известным мне понаслышке родственником. 27.II.1931.

ДА СБУ, Дніпропетровськ. — Спр. П–4612. — Арк. 23.

Документ № 4

28 февраля 1931 г.

МОЕ ЧИСТОСЕРДЕЧНОЕ ПРИЗНАНИЕ

Признаю себя виновным в контрреволюционной деятельности, выразившейся в том, что в 1919 г. во время пребывания моего в Херсоне, на квартиру моего тестя Владимира Климентьевича Вайнштейна (позже умершего) явился С.М.Гринберг, уехавший, кажется, в Бельгию, и недавно, не знаю откуда, приехавшей в Херсон со своей женой, которая, если не ошибаюсь, была родственница семьи Дусман, знакомых Вайнштейна.

Всю мою дальнейшую личную композиторскую деятельность и музыкально-театральную в сотрудничестве с режиссером Терентьевым контрреволюционной не считаю, не имея к этому практических данных. Если эта работа квалифицируется как контрреволюционная — прошу мне помочь разобраться в этом вопросе.

В.Кашницкий

ДА СБУ, Дніпропетровськ. — Спр. П–4612. — Арк. 24–25.

Документ № 5

МОЯ КОНТРРЕВОЛЮЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

4-го марта 1931 г.

Приношу чистосердечное раскаяние и признаю себя виновным в том, что сотрудничая в качестве композитора с режиссером Игорем Терентьевым и в большинстве случаев соглашаясь с его постановочными контрреволюционными планами, я тем самым способствовал его к-р деятельности и принимал в ней участие, выразившееся в постановке сработанных нами вместе спектаклей, за исключением «Джона Рида», «Луна-Парка» (советской оперетты) и «Міжгір'я», являющимися спектаклями к-р, принимающимися единодушно, как советскими. «Джон Рид», как наш первый совместный спектакль, сделан не к-р, с целью использовать его как прикрытие для дальнейшей дискуссионной к-р деятельности.

Наш последующий творческий путь после «Джона Рида» протекал под знаком создания дискуссионных, т.е. контрреволюционных, спектаклей, долженствовавших вызывать расслоение зрительского зала. Исключением является оперетта «Луна-Парк», общепризнанная как советская. Этот наш контрреволюционный путь продолжался до «Міжгір'я». Контрреволюционная сущность «Фокстрота» заключается в том, что спектакль, формально очень сильный, в силу именно этого обстоятельства, отображая жизнь современного городского человека, совершенно — до самого финала — оторванного от нашей советской действительности. Самый же финал — вмешательство

советской власти в театральной форме (милиционера) являлся цензурной необходимостью, а не органическим выводом из всего спектакля.

К-р сущность «Інкогніто» («Ревизор») заключается в том, что спектакль был сделан с целью отождествления современного общества с гоголевским, что является антисоветским. К-р сущность «Натальи Тарновой» заключалась в том, что критика на психологическое самокопание, поданное в чрезвычайно острой форме чтения актерами не только моно, но и диаложных текстов, а и описательной фактуры романа, затушевывала классовую сущность спектакля.

К-р сущность «Мины Мазайла» заключается в том, что постановочный план и его осуществление привели к дискредитации национальной политики советской власти. К-р сущность «Чудака» заключается в диспропорции соотношения сил между пролетариатом и интеллигенцией в пользу последней, т.е., что культурная инициатива принадлежит не пролетариату, а интеллигенции. «Постріл». К-р сущность этого спектакля заключается в том, что работа ударной бригады показана в неярких, не радостных тонах, чем дискредитирована сама идея ударничества.

«Джон Рид» сделан в ЛНГ в «Красном Театре», возобновлен в ЛНГ в Театре Дома Печати. Дважды был показан на гастрольных поездках в Москве. «Фокстрот» сделан в ЛНГ Театре Дома Печати. «Ревизор», «Наталья Тарнова» сделаны там же и показаны в гастроле в Москве. «Мина Мазайло» был сделан в Дондерждраме в Сталино-Макеевке, затем в театре «СОЗ» в Херсоне, где ставился и спектакль «Інкогніто». «Чудак» был сделан в Одесской держдраме, возобновлен в «СОЗ» в Виннице. «Постріл» сделан в Днепропетровске в театре им. Шевченко. «Луна-Парк» был сделан в Московском Театре оперетты. Затем в Харьковской оперетте и уже без меня в опереточном коллективе Луковского в Луганске.

В.Кашницкий

ДОПРОСИЛ СТ. УПОЛНОМОЧЕННЫЙ ГРИНЕР

ДА СБУ, Дніпропетровськ. — Спр. П–4612. — Арк. 26–28.

Документ № 6

ЧИСТОСЕРДЕЧНОЕ РАСКАЯНИЕ ОБВИНЯЕМОГО
Владимира Самойловича Кашницкого

5.III.1931 г.

Начало моей контрреволюционной деятельности относится к 1924 г. и году встречи моей с режиссером Игорем Герасимовичем Терентьевым, который и вовлек меня в к-р театральную работу. Фактическому началу моей к-р деятельности предшествовала длительная обработка Терентьева в виде разговоров об устарелости существующих форм театральной работы и необходимости искать новые пути, которые в силу своего содержания неизбежно

должны были привести к антисоветскому результату. Я соглашался с его доводами, чем и вступил на путь к-р деятельности.

Помимо обработки Терентьевым, мое вступление на к-р путь обусловливалось влиянием его авторитета и моим профессиональным вовлечением работы с ним в качестве композитора.

Реальная возможность проводить эту к-р работу в содружестве с ним представилась мне в 1927 г. с момента организации в ЛНГ Театра Дома Печати. Указанными выше моментами, а также и моей с ним личной дружбой объясняется и то, что я с ним почти не расставался до момента его ареста и проводил к-р работу во всех театрах, где с ним вместе работал, о чем подробно показал в предыдущем протоколе.

Помимо Терентьева, по контрреволюционной работе ни с кем связи не имел.

Несоответствие, указанное мною в годах между 1924 и 1927, объясняется тем, что в 1924 г. работа происходила над «Джоном Ридом», являвшимся, как мною показано, советским спектаклем, сделанным для обеспечения дальнейшей к-р деятельности.

В.Кашницкий

ДА СБУ, Дніпропетровськ. — Спр. П–4612. — Арк. 29.

Документ № 7

Начальнику Днепропетровского ГПУ
композитора Владимира Самойловича Кашницкого

ЗАЯВЛЕНИЕ

Признавая всю тяжесть совершенных мною преступлений, я прошу снисхождения к моей участи, т.к. вся моя к-р деятельность совершалась мной бессознательно, и лишь сейчас я до конца понял ее к-р сущность. Какой бы ни был приговор справедливого пролетарского суда — я встречу его с глубоким удовлетворением.

Полагая единственным смыслом жизни строительство социализма и зная милость Советской Власти к действительно раскаявшимся сотрудникам, к каковым в полной мере причисляю и себя, я в случае, если моя жизнь и на этот раз нужная работе, окажутся полезными пролетариату, сумею в условиях исправления [нерозбірливо] ограниченных у Советской Власти, всю свою жизнь и все силы и умения отдать делу рабочего класса и строительству социализма.

5.III.1931 г. *В.Кашницкий*

ДА СБУ, Дніпропетровськ. — Спр. П–4612. — Арк. 30.

Немає необхідності характеризувати життєвий шлях В.С.Кашницького, бо він детально виписаний в «Автобіографії». Як видно з наведених доку-

ментів, «прозріння» Кашницького в слідчому ізоляторі відбулося протягом 6 діб. Диригент Дніпропетровського робітничого театру, член союзу «Рабис», «русский, со средним образованием» обвинувачувався за статтею 54–10 Кримінального кодексу УСРР. За «контрреволюційну діяльність» Кашницького було засуджено до адміністративної висилки до Сталінграда на 3 роки.

У 1932 р. В.Кашницький перевівся на роботу до Саратова, де служив музичним керівником Крайового Радіокомітету. Потім організував музичну частину Радіомовлення в Сталінграді. По закінченні терміну адміністративної висилки поїхав до Москви на запрошення, як він сам писав, московських театрів, але незабаром був звідти вигнаний. У 1934–1935 рр. В.Кашницький працював композитором і диригентом у Свердловському державному драматичному театрі і одночасно — музичним рецензентом газети «Уральский рабочий».

Влітку 1935 р. композитор В.Кашницький отримав замовлення московської кінофабрики «Межрабком-фильм» на музику до фільму «Восстание камней» (фільм не вийшов на екрани, бо фабрика була реорганізована). На той час він вже працював композитором Саратовського державного драматичного театру, котрий три роки поспіль гастролював у Москві. Після закінчення гастролей у 1938 р. Кашницький залишився у Москві, де певний час працював у Державному єврейському театрі під керівництвом С.М.Міхоелса, а також у Московському ляльковому та обласному ляльковому театрах. У цей період він написав музику лише до одного спектаклю Єврейського театру «Беспокойная старость» та за сприяння композитора Вано Мураделі вступив до Спілки радянських композиторів.

Однак незабаром його знову було вислано з Москви, причому одразу ж після подання ним заяви про зняття судимості. Не допомогли позитивні відгуки в газетах про спектаклі, музику до яких писав Кашницький, та клопотання народного артиста СРСР, художнього керівника Московського державного єврейського театру С.Міхоелса: *«Тов. Кашницкий В.С. проделал большую работу в театре, написал углубленную музыку к спектаклю «Беспокойная старость». Не говоря уже о добросовестности и преданности работе, отмечаю высокие достоинства его музыкального произведения»* [1]. 8 березня 1939 р. В.Кашницький вже працював у Саратові.

У серпні 1939 р. В.С.Кашницький послав телеграму Й.В.Сталіну з проханням прискорити розгляд його справи про зняття судимості. В ній говорилося: *«Прошу спасти меня и мою семью от надвигающейся катастрофы и вернуть меня к нормальной и творческой полноценной жизни советского художника. Я совершенно уверен в Вашем глубоком внимании и справедливом решении моего дела. С пламенным приветом композитор Владимир Самойлович Кашницкий. Адрес сына, который перешлет мне ответ, Пятницкая 16, кв. 14»* [2].

Очікуючи відповіді, В.Кашницький співробітничав з театрами Саратова, Александрова (Івановської області), Каганович-Каширського (Московської області). Не дочекавшись, знову і знову намагався добитися своєї реабілітації, адже адміністративна висилка терміном на 3 роки вже була ним «перевиконана» втричі.

30 квітня 1941 р. начальник секретаріату НКВД СРСР майор держбезпеки С.С.Мамулов направив службову записку Начальнику секретаріату Особливої наради НКВД капітану держбезпеки В.В.Іванову: *«Направляю Вам полученное на имя Народного Комиссара Внутренних Дел тов. Л.П.Берия заявление Кролль И.М., Гольдберг В.С. Прошу ускорить рассмотрение материала о снятии судимости с Кашницкого В.С. и о результатах сообщить в Секретариат НКВД СССР»*.

До службової записки додано згадану заяву:

«Уважаемый Лаврентий Павлович.

4-го марта 1940 г. мы (Сталинский лауреат, поэт-орденоносец Асеев, Народный артист СССР — орденоносец Михоэлс, писатель-орденоносец Шкловский, Заслуженный артист РСФСР Кролль и Начальник Барановичского Областного Отдела Искусств, член ВКП(б) Гольцберг) — обратились с телеграммой к М.И.Калинину по делу о снятии судимости с композитора Кашницкого В.С. Тогда же телеграмма была переслана со всем делом Кашницкого в НКВД. И до сих пор этот вопрос еще не решен.

Так как мы глубоко убеждены, что возврат Кашницкого на работу и к творческой деятельности в интересах советского искусства, то мы убедительно просим Вас лично заинтересоваться этим делом и если возможно ускорить решение.

Кролль, Гольцберг» [3].

Комісія по розгляду заяв про помилування при Президії Верховної Ради СРСР після тривалої процедури запитів, збирання довідок тощо, винесла свій вердикт: у помилуванні відмовити. У 1941 р. В.Кашницький звернувся з заявою до заступника Голови Раднаркому СРСР А.Я.Вишинського з проханням розглянути справу про зняття з нього судимості. У ній говорилося: *«Переживаю тяжелую моральную депрессию, предельную усталость и экономический крах»* [4]. Як склалася подальша доля В.С.Кашницького з матеріалів його архівно-кримінальної справи не видно.

Минули роки і 6 грудня 1989 р. заступник прокурора Дніпропетровської області затвердив висновок у справі В.С.Кашницького, в якому було зазначено, що він *«подпадает под действие статьи 1 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 16 января 1989 г. «О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30-40-х и начала 50-х гг.»* [5].

Примітки

[1] ДА СБУ, Дніпропетровськ. — Спр. П–4612. — Арк. 47.
[2] Там само. — Арк. 49.
[3] Там само. — Арк. 38–40.
[4] Там само. — Арк. 73.
[5] Там само. — Арк. 96.

В'ячеслав Василенко
(Київ)

«Я ПРОШУ ПОЖАЛІТИ МОЮ СТАРІСТЬ…»

До 110-ї річниці з дня народження письменниці Зінаїди Тулуб

12 травня 1962 р. у київському «Будинку літератури» вшановували п'ятдесятирічний ювілей творчої діяльності класика української радянської літератури Зінаїди Павлівни Тулуб. У фойє, поряд з портретом ювілярки були представлені усі видання її знаменитого історичного роману «Людолови» та журнали, в яких друкувалися вірші її молодості.

Ще напередодні на квартиру письменниці, а в день свята до «Будинку літератури», надходили квіти, поздоровчі листи й телеграми від друзів та колег, навчальних закладів та громадських об'єднань. Цього дня на Тулуб очікували урочиста частина, сповнена вітальних промов істориків, літературознавців, поетів та письменників, а також концерт і банкет на її честь. Публіка зустрічала виступ ювілярки гучними оплесками і тричі за вечір аплодувала їй стоячки [1].

Така значна подія в культурному житті республіки не пройшла повз увагу преси та видавництв. Харківський журнал «Прапор» одразу ж опублікував у скороченому варіанті новий історичний роман письменниці «За бортом» про роки Шевченкового заслання у Казахстані. Весь роман під назвою «В степу безкраїм за Уралом» вийшов друком одночасно російською та українською мовами на початку 1964 р. А 26 вересня того ж року Зінаїди Тулуб не стало...

Через 4 роки після її смерті з'явився літературно-критичний нарис історичного романіста та літературознавця Миколи Сиротюка «Зінаїда Тулуб». Ця книга є першою і, мабуть, ще й досі чи не єдиною спробою відтворити основні етапи життя та творчості письменниці. Автор детально аналізує літературну спадщину З.Тулуб, а також торкається окремих сторінок її біографії, використовуючи при цьому архівні матеріали (листування та досі не опубліковані мемуари «Моє життя»).

Як зазначає М.Сиротюк, його праці передували лише *«дві-три короткі біографічні довідки про З.Тулуб, три-чотири статті та кільканадцять ре-*

цензій чи принагідних відгуків»[2]. Він не пояснив, чому після десятка схвальних відгуків у пресі з приводу виходу у світ роману «Людолови» раніше завжди привітна до письменниці «Літературна Україна» 17 липня 1937 р. раптом «випалила» статтею Ю.Савченка «Шкідницький роман». М.Сиротюк обережно зазначає, що з 1937 до 1956 р. у творчому житті Зінаїди Тулуб мала місце вимушена перерва. Коротко і без жодних пояснень він констатує, що з 1947 р. вона проживала у Казахстані, працювала бібліотекарем, рахівником Заготзерна та секретарем-друкаркою, постійно хворіла і скаржилась на неможливість за таких умов написати серйозний історичний твір[3].

Що приховувалось за словами про *«вимушену творчу перерву»* частково розкриває академік М.Жулинський у передмові до тритомного видання творів Зінаїди Тулуб, що побачило світ у 1991 р.[4] Того ж року більш конкретно, але дуже стисло причину «творчого мовчання» видатної історичної романістки розкриває М.Сорока у збірці нарисів про письменників України — жертв сталінських репресій «З порога смерті»[5].

Однак, оспівувачка П.Сагайдачного і Т.Шевченка, безперечно, варта більшої уваги з боку сучасних дослідників. Напередодні 110-ї річниці з дня народження З.Тулуб доречним буде нагадати найсуттєвіші віхи життєвого та творчого шляху письменниці, спираючись на матеріали Державного архіву Служби безпеки України, інші архівні джерела та публікації.

Шлях до визнання

Зінаїда Тулуб народилася 29 листопада 1890 р. в сім'ї юриста, поета і журналіста Павла Олександровича Тулуба. Широкі літературні зв'язки батька, його особистий приклад і постійна підтримка обумовили життєвий і творчий шлях доньки. Восьмирічною дівчинкою вона написала свої перші вірші та казочки, мала змогу набиратися досвіду і шліфувати свій літературний хист у спілкуванні з видатним російським письменником Іваном Буніним та з іншими яскравими особистостями з батькового оточення. Її поетичні твори, написані російською мовою, з 1910 р. регулярно друкувалися в київських, московських та петербурзьких часописах. А в 1916 р. журнал «Вестник Европы» опублікував перший прозовий твір З.Тулуб — повість «На перепутьи», в якій автор рішуче засуджує війну.

До Жовтневої революції письменниця закінчила гімназію, Вищі жіночі курси в Києві, а також захистила дисертацію на звання кандидата філологічних наук за темою «Естетика Гоголя». Однак, потім скрутне матеріальне становище змусило її покинути професуру Київського університету св. Володимира.

У 1919–1926 рр. Тулуб читала лекції з історії та літератури у частинах Червоної Армії та театрах перед виставами, працювала в літературному відділі Всеукраїнського фотокіноуправління, викладала російську та українську мови в Київському індустріальному інституті. Вона спробувала реалізувати свій творчий потенціал у кінодраматургії, підготувавши кіносценарії: «Бандити»,

«До великої мети», «Барометр підвів», «Гайдамаки» та інші. Однак жоден з них так і не був поставлений.

З 1926 р. Тулуб зосередилася лише на літературній роботі. Спочатку письменниця заробляла на життя перекладами російською мовою творів французьких та українських авторів. Перекладаючи, вона «набивала руку» в епічному живописанні та проникала у глибини досі малознайомої для неї української мови, що стало по суті, містком для її подальшого творчого злету.

Наполегливий творчий пошук З.Тулуб знайшов своє втілення у масштабному історичному романі «Людолови». Цей твір серед десяти найкращих книг від Радянської України на початку 1937 р. був надісланий на всесвітню книжкову виставку до Парижа. Творчу фантазію письменниці, певно, запалили велична постать гетьмана Конашевича-Сагайдачного та власне козацьке коріння. Цьому сприяла й політика українізації, яку ще у 20-ті роки активно вироджувала компартія, та неабияка моральна підтримка М.Горького.

Дев'ятнадцять років «вимушеної творчої перерви»

Ще далекого 1908 р. в бесідах, на захоплення доньки драматичними долями героїв першої російської революції, Павло Олександрович відповідав: *«Так, вони герої, але не надумай і ти піти за ними. Найвідважніша людина — ніщо перед величезною п'ятою держави, вона роздавить будь-кого як мурашку. В тебе інший шлях. Природа багато чим тебе нагородила, а ти накопичуєш цілу скарбницю знань. Все це має піти на користь Росії не шляхом шпурляння бомб..., а шляхом створення монументальних художніх творів. Досить і так загинуло талантів у Петропавлівці і в Шліссельбурзі. Досить людей гниє на каторзі та в засланні. Я схиляюсь перед їхніми стражданнями, але коли і ти... Якщо з тобою трапиться біда, я цього не переживу*» [6].

Міцно закарбувалися в пам'яті Зінаїди Павлівни батькові настанови. Проте, в сталінській державі, на відміну від царської Росії, не обов'язково було кидати бомби, аби потрапити за грати. Достатньо було лише вирізнятися з-поміж маси звичайних радянських людей, щоб опинитися під пильним оком відповідних органів. З другої половини 30-х років сталінська репресивна машина запрацювала на повну потужність, прискіпливо чіпляючись за найменші старі «провини» колишніх політичних опонентів і завбачливо попереджуючи будь-які натяки на опозицію правлячому режимові. Поширеним явищем стали фабрикації справ, жертвами яких найчастіше була інтелігенція.

У доповідній записці начальника 4-го відділу Управління державної безпеки (УГБ) НКВД УРСР старшого лейтенанта держбезпеки М.М.Герзона «Про стан агентурно-оперативної роботи по меншовикам» [7], повідомлялося, що у 1937 р. у Києві було ліквідовано «контрреволюційну організацію» «Всеукраїнський виборчий центр» (*«блок меншовиків з іншими антирадянськими партіями»*), метою якої було використання виборчої кампанії до Рад для проведення своїх людей — «непартійних більшовиків» — до вищих органів державної влади.

За свідченнями одного з «керівників» «Виборчого центру» Віленського, «непартійні більшовики» після свого обрання планували дати клятву вірності Сталіну та ЦК ВКП(б), а слушної миті перейти до відкритого протесту, добиваючись амністії політв'язням, проголошення політичних свобод, дозволу на організацію опозиції існуючій владі, відмови у підтримці республіканського уряду Іспанії. За словами обвинувачених, «організація» стояла на позиціях терору, вважаючи його (у випадку провалу виборчої кампанії) одним з основних методів боротьби проти радянської влади.

За справою було заарештовано 17 осіб. Серед тих 9 обвинувачених, які повністю визнали свою провину, було й прізвище З.Тулуб. Цілком можливо, що в середовищі інтелігенції зріло невдоволення процесами, що відбувались у суспільстві. Куди важче повірити, за відсутністю будь-яких речових доказів та наявністю лише суперечливих «свідчень» та «зізнань» обвинувачених, у саму можливість існування «Виборчого центру». І вже зовсім абсурдними видаються звинувачення у тероризмі.

У зведенні про слідчу роботу 4-го відділу УГБ НКВД УРСР від 11 липня 1937 р.[8] повідомлялося, що слідчий лейтенант держбезпеки Б.В.Хват продовжував слідство у справі «Ренегати», за якою проходила і письменниця Тулуб. Зазначалося, що вона визнала свою приналежність до контрреволюційної організації «Виборчий центр», завданням якої було використання преси для пропаганди та агітації за вибори до Рад «своїх людей» та створення терористичної групи у Києві.

Для з'ясування природи таких «зізнань» необхідно звернутися до її архівної кримінальної справи.

Отже, 4 липня 1937 р., згідно з постановою 4-го відділу УГБ НКВД УРСР про початок попереднього слідства у справі щодо злочинної діяльності Тулуб З.П. як активного учасника контрреволюційної організації «Виборчий центр» прокурор УРСР Желєзногорський санкціонував обшук та арешт письменниці [9]. До речі, це вже був не перший її досвід спілкування з «правоохоронними органами». Проте, у 1911 р. за необережно взяті в однокурсниці на зберігання листівки невідомого їй змісту молодій поетесі відповідати не довелося, справжнього господаря листівок так і не було знайдено, а саму справу закрили за відсутністю доказів [10].

Переконати ж у своїй непричетності до будь-якої злочинної діяльності слідчого Хвата письменниці не пощастило: *«Я силкувалася довести йому логічно, що всі вчинки людини, особливо вченого і письменника, мають свої причини: у мене ж нема і не могло бути причини стати до лав контрреволюції. Я була знатна і щаслива жінка Радянської країни; я користувалась загальним визнанням російської та української літературної критики, любов'ю і повагою мільйонів читачів; мої книги і портрет були надіслані до Парижа на Всесвітню виставку 1937 р., український уряд представив мене до нагородження орденом Леніна, з чим мене поздоровили у ЦК КП(б)У.*

*Я заробляла стільки, що всі мої бажання відразу знаходили собі виконання. Нарешті, у грудні 1936 р. (за 7 міс. до арешту) я вийшла заміж за палко кохану людину *. І все це розбити, знищити себе, своє щастя, честь і славу могла б тільки божевільна»* [11].

Однак, Хват і сам був неабияким майстром «переконувати». Він одразу почав розтлумачувати спантеличеній жінці, що вже минув час, коли заарештовували за підозрою у скоєнні злочину, а під час слідства визначали наявність чи відсутність провини підозрюваного. Тепер спочатку перконуються у злочинній діяльності людини, потім її заарештовують, а слідство лише визначає ступінь провини і норму покарання [12].

Надалі дійовими засобами переконання стали безперервні кількадобові допити з позбавленням сну та їжі. Ось як пізніше описувала свій стан З.Тулуб: *«Людині, хоч трохи знайомій з медициною, відомо, що на третю добу без сна людський мозок так отруюється втомою, що знаходиться в напівмаячному стані. В мене почались галюцінації: на стіні висіла карта СРСР. Мені раптом здалося, що всі міста забігали по ній у вигляді павуків та мух, що Київ утік і втопився у Каспійському морі. Думка про самогубство стала нав'язливою, як єдиний порятунок від подальших допитів, але можливості покінчити з собою не було. А слідчий Хват почав застосовувати [по відношенню] до мене гіпноз, наказуючи писати, що я у всьому зізнаюсь. Писав він у моїй присутності й ордери на арешт чоловіка та всіх моїх родичів, бо, на його думку, вони теж винні, якщо я нікого не хочу назвати — вочевидь рятуючи близьких від суду і слідства»* [13].

Не менш переконливо з вуст чекіста зривалися погрози розстрілу, побоїв, багаторічного гноїння в підвалі та вбивчі для будь-якої людини брудні образи. Врешті, фізично і морально знесилена, заарештована цілком визнала свою «провину» в усіх нав'язуваних їй злочинах за обіцянку припинити знущання.

В обвинувальному висновку у справі [14] йдеться про *«встановлені слідством та особистим зізнанням письменниці Тулуб З.П. її участь в контрреволюційній терористичній організації, яка проводила активну підривну передвиборчу діяльність, та усвідомлення нею терористичних настанов своєї організації»*. За сценарієм співробітників НКВД завербована до «організації» у 1936 р. З.Тулуб до того ж сама залучила до злочинної діяльності свою знайому, яка згодом свідчила проти неї під час слідства. З.Тулуб обвинуватили за статтями 54–8 та 54–11 Кримінального кодексу УРСР та винесли справу на розгляд виїздної сесії Військової Колегії Верховного Суду СРСР згідно з сумнозвісним законом від 1 грудня 1934 р.

5 вересня 1937 р. відбулося закрите судове засідання. Підсудна винною себе визнала, всі показання, дані на попередньому слідстві підтвердила повністю і без доповнень. В останньому слові просила пощади... Після короткої наради Головуючий оголосив вирок — 10 років тюремного ув'язнення з по-

* Йдеться про композитора Олександра Оскаровича Мартинсена. — *Авт.*

разкою в політичних правах на 5 років та конфіскацією всього особистого майна [15]. Все засідання тривало лише 20 хвилин: з 12.20 до 12.40.

Для засудженої так і залишився нерозкритим зміст фатальної 54-ої статті Кримінального кодексу УРСР від 1927 р. Ця стаття визначала коло так званих контрреволюційних злочинів: *«Контрреволюційною вважається всяка дія, спрямована на повалення, підрив або послаблення влади... або на підрив чи послаблення зовнішньої безпеки СРСР і основних господарських, політичних та національних здобутків пролетарської революції»*.

Пункт 8-й статті обумовлював відповідальність «за вчинення терористичних актів, направлених проти представників Радянської влади», а пункт 11-й — за *«всяку організаційну діяльність..., а також за участь в організації, утвореній для підготування або вчинення»* будь-яких контрреволюційних злочинів [16].

Засудження Зінаїди Тулуб є яскравим прикладом того, як широкі можливості тлумачення положень згаданої статті, помножені на «творчу фантазію» та необмежені повноваження слідчих, надзвичайно підвищували *«коефіцієнт корисної дії»* органів НКВД.

Покарання З.Тулуб відбувала спочатку в Ярославській тюрмі, а з літа 1939 р. — на Колимі, в радгоспах «Сусуман» та «Ельген», звідки й була звільнена 4 липня 1947 р. у зв'язку з відбуттям строку ув'язнення. Невдовзі, через інвалідність, вона була вислана до Джамбульського району Алма-Атинської області Казахської РСР, де працювала шкільним бібліотекарем [17].

10 лютого 1950 р. відірвану від творчого життя письменницю приголомшив новий вирок Особливої наради при міністрі державної безпеки СРСР за старим обвинуваченням: безстрокове заслання на поселення до с. Чкалово Чкаловського району Кокчетавської області Казахської РСР [18].

Довго залишались поза увагою адресатів всі скарги Зінаїди Павлівни, в яких вона доводила свою невинність, вимушену самообмову, шукала захисту і порятунку. Зокрема, в листі на ім'я Генерального прокурора СРСР від 14 жовтня 1946 р. вона переказала обставини народження всіх своїх «зізнань» і просила *«зняти з себе незаслужене, ганебне клеймо ворога народу, щоб залишок життя присвятити своєму літературному покликанню, написати ще кілька хороших, чесних, добрих книг на користь любимій Батьківщині, внести посильний вклад у справу будівництва соціалізму і комунізму»* [19].

У зверненні до Голови Президії Верховної Ради СРСР К.Є.Ворошилова від 30 липня 1954 р. Зінаїда Тулуб наголошувала на тому, що *«в своєму житті служила тільки Радянській владі»*. Вона і просила навіть не перегляду справи, а індивідуальної амністії, дозволу повернутися до рідного Києва, до улюбленої праці, без якої її життя позбавлене радості, мети і сенсу [20].

Про злидні, хвороби та душевний неспокій, що супроводжували письменницю серед напівпустельних казахських земель, могла здогадуватись єдина рідна людина письменниці, її молодший брат Володимир Павлович Тулуб, який проживав з сім'єю в Ленінграді. Він постійно листувався з сестрою, підтримував її морально, діставав потрібні дефіцитні ліки, піклувався про

полегшення її долі, висилав гроші та теплі речі.

Останнім місяцем проживання письменниці у засланні було — с. Ново-Сухотіно Красноармійського району Кокчетавської області. Саме звідти 11 липня 1955 р. З.Тулуб звернулася із заявою до Прокуратури СРСР, в якій зазначила, що 4 вересня 1954 р. отримала повідомлення про переадресування її попередньої заяви (на ім'я К.Ворошилова) до Прокуратури СРСР для перевірки справи щодо її засудження у 1937 р. Однак, минуло 9 місяців, а її подальшу долю все ще не було вирішено. *«Я прошу пожаліти мою старість, — благала вона, — відновити істину і зняти з мене ганебну пляму ворога народу. Я хочу знову стати тим, чим була за покликанням — письменником...»* [21].

Нарешті, 20 жовтня 1955 р. Головна Військова Прокуратура СРСР направила до КГБ при Раді Міністрів УРСР та військовому прокурору Київського військового округу для перевірки скарги та архівну слідчу справу з обвинувачення колишньої письменниці Тулуб З.П. *«У своїх скаргах,* — говориться у супровідному документі, — *Тулуб повністю заперечує свою вину і заявляє, що під час слідства до неї застосовувались слідчим Хватом незаконні методи допиту, що змусило її обмовити себе та інших... Вимагається по даній справі всестороння і ретельна перевірка»* [22].

29 листопада 1955 р. у с. Ново-Сухотіно співробітник слідчого відділу Управління КГБ по Кокчетавській області лейтенант Пирожков допитав З.Тулуб як свідка. Письменниця цілковито заперечила свою участь у діяльності будь-якої антирадянської організації, зауваживши, що всі її попередні «зізнання» стали результатом нестерпного тиску слідчого [23].

Було перевірено архівні слідчі справи членів так званого «Виборчого центру», їхні свідчення про Тулуб, взято до уваги позитивні відгуки про письменницю М.Рильського, Л.Смілянського, І.Кологойди, наведено довідки про діяльність та службову характеристику слідчого Хвата.

23 червня 1956 р. Військова Колегія Верховного Суду СРСР скасувала свій вирок від 5 вересня 1937 р. і постанову Особливої Наради при МГБ СРСР від 10 лютого 1950 р. щодо Тулуб З.П. і припинила кримінальну справу за відсутністю складу злочину [24].

Згідно з розпорядженням Військової Колегії від 7 липня 1956 р. КГБ УРСР доручалося вирішити питання про компенсацію письменниці вартості конфіскованого у 1937 р. майна (зокрема 1323 книг її домашньої бібліотеки) [25] з переказом всіх підрахованих коштів на її тогочасну адресу до Казахстану.

Після повернення наприкінці літа 1956 р. до Києва З.Тулуб поновила своє членство у Спілці радянських письменників України і знову зосередилася на творчій праці. Адже єдиним доробком письменниці на засланні була казка-повість «Чарівний клубочок або таємниця загибелі двійок», яка попри всі намагання автора так і не була опублікована. Письменниця заново редагує і перевидає роман «Людолови» (1957), згодом у Москві виходить російською мовою дещо скорочений варіант цього твору під назвою «Сагайдачний» (1962), а у Києві — новий історичний роман «В степу безкраїм за Уралом» (1964). Автор яскравих

історичних романів по праву стає класиком української радянської літератури.

Та ніхто не повернув і не компенсував втрачені письменницею сили, здоров'я, сімейне щастя та 19 років *«вимушеної творчої перерви»*.

Звернення Спілки письменників України до КГБ від 9 жовтня 1956 р. не допомогло їй повернути втрачені після арешту та обшуку цінні рукописи майже готової історичної повісті про астронома Джордано Бруно, інші творчі наробки, батькові поетичні збірки та 203 аркуші особистої переписки [26].

Особиста життєва драма письменниці не зламала, а тільки зміцнила її виплекану роками віру в *«торжество ленінських ідей»*. Вона до кінця життя залишилася переконаною, що її праведний шлях до світлого майбутнього підступно перекрили лише дві чорні постаті — тирана-вождя та мучителя-слідчого. Але ж хіба так воно було насправді?

За підрахунками Д.Табачника, із 193 членів та кандидатів у члени Спілки радянських письменників України було репресовано 93 особи. Академік М.Жулинський наводить дещо інші дані — понад 500 репресованих в Україні письменників, літераторів і публіцистів, більшість з яких формально не належали до Спілки письменників [27]. Але хто підрахує той безмежний моральний збиток України за сотні понівечених письменницьких доль!

«І в 70 років інколи з особливою гостротою відчуваєш своє сирітство і трагічну самотність, — зверталася Зінаїда Павлівна у листі до брата Володимира. — *Відвідавши батьків на цвинтарі, я замовила панахиду. Дивно відчувала я себе при цьому: стара, наївна віра вигоріла в душі і старі слова ектеній звучать для мене лузгою давніх століть, з яких вивітрився весь зміст, і було сумно, бо ніщо інше не «заполонило» цієї пустоти»* [28]. Отакий от сумний духовний фінал життєвого шляху...

Однак, Зінаїда Павлівна Тулуб, як талановитий історичний романіст, безперечно, посіла своє, гідне місце у вітчизняній історії, літературі та в серцях своїх небайдужих читачів.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ

Документ №1

ПРОТОКОЛ ДОПИТУ
ТУЛУБ ЗІНАЇДИ ПАВЛІВНИ
від 11 липня 1937 р.

Вопрос: Вы являетесь членом к-р организации, именуемой «всеукраинским избирательным центром». Дайте показания о Вашей к-р деятельности и деятельности организации.

Ответ: Признаю, что, находясь в мелкобуржуазном окружении антисоветских людей, с которыми вела разговоры на к-р темы, в результате чего у

меня выработались к-р взгляды и я стала на путь активной борьбы с компартией и советской властью, т.е. вошла в к-р организацию, именуемую «избирательным центром», чему предшествовали такие обстоятельства.

Посещая редакцию «Радянської Літератури», где печатался мой роман «Людоловы», я встречалась там с секретарем редакции поэтом Булатовичем, проживающим по ул. Ленина 68, писателями Мельником Петром, Чигирином Виталием и Ярошенко Владимиром. Встречи наши бывали частью в рабочее время, но в большинстве позже, когда расходились технические работники. Обрабатывая меня в к-р духе, они говорили о том, что в стране грубо нарушается демократия, нет возможности свободно высказывать свои мысли и мнения, особенно в печати. Благосостояние масс не особенно благоприятное, как об этом пишется в газетах.

Используя мои неудачи в переиздании моих книг они относили это к общему нечуткому отношению в стране к человеческой личности. В ноябре м-це 1936 г. Булатович в более откровенной беседе со мною говорил, что пора готовиться к выборам в органы Народного представительства, использовав новую Конституцию, а для этого в писательской среде организуется кружок из него — Булатовича, Ярошенко, Чигирина и Мельника подобный существующим уже в городе Москве и других городах, но каких именно и из каких лиц не назвал и предложил мне стать членом такого кружка, на что я дала свое согласие.

Первое короткое время полностью задачи и цели этого кружка мне расшифрованы не были. Потом в разное время от вышеназванных членов кружка мне стало известно, что кружок является ячейкой к-р организации, именуемой «Избирательным центром» с центром в г. Москве, но самостоятельная связь с ним не имеется, а осуществляется через научных работников и других лиц. Назывались фамилии лично мне не знакомых: Пивоварова, профессора Ефимовича и Виленского в то же время дававших директивы кружку. Мне известно, что организация ставила своей задачей провести в Верховный Совет и в советы на местах своих людей, как называли их «чутких, культурных и гибких». Намечались персонально депутатами в Верховный Совет: Пивоваров, Ефимович и Виленский. В момент начала предвыборной кампании, кружок писателей, входивший в «избирательный центр» должен был помещать в прессе статьи, биографические очерки и разного рода информацию в пользу намеченных «центром» кандидатов; подбирать из разных научных монографий и исторических хрестоматий цитаты и материалы документального характера членам организации для предвыборных статей и речей, чтобы сагитировать массы голосовать за своих кандидатов. Деятельность организации была направлена против компартии и к замене существующего строя. В конце ноября или же в первых числах декабря м-ца 1936 г. Ярошенко в редакции «Литературной газеты» рассказал мне, что «Избирательный центр» при дальнейшем развороте работы — может применить террор против руководителей ВКП(б), как, например,

говорил Ярошенко, против т.т. Орджоникидзе и Кагановича. Это говорилось в отношении московского «центра». Через некоторое время в январе м-це 1937 г. в коридоре «Будинка Літератури» при разговоре с Ярошенко и, кажется, Булатовичем о местной работе, Ярошенко сказал, что и в г. Киеве имеется также человек, способный возглавить террористические группы, если это понадобится, называя Пивоварова.

Вопрос: Скажите, откуда Ярошенко было известно о террористических установках московской к-р организации?

Ответ: От Пивоварова, имевшего связь с московским «избирательным центром» и по всему было видно, что Пивоваров об этом информировал Ярошенко.

Вопрос: Продолжайте показания о В/практической к-р деятельности?

Ответ: 6 декабря 1936 г. ко мне на квартиру зашла моя знакомая Кудрявцева Екатерина Петровна. В беседе с ней я ей рассказала о том, что интеллигенция готовится к выборам в Советы и о существовании к-р организации, именуемой «Избирательным центром», о целях и задачах этой организации. Кудрявцева заинтересовалась и охотно дала согласие стать членом организации. Для практического осуществления я предложила ей связаться с одним из членов «центра» Пивоваровым или же Ефимовичем. Связавшись с ними, она должна была их предупредить о том, что явилась от Булатовича или меня (Пивоваров и Ефимович знали обо мне со слов Булатовича). Булатович, как руководитель группы писателей, входивших в «Избирательный центр» информировали руководство последнего о работе писательской ячейки. В феврале м-це 1937 г. я встретилась с Кудрявцевой и она меня информировала о том, что развернула работу по указаниям Пивоварова. Вовлекла в организацию своего мужа Фурманова Бориса и некую Тутковскую. Я обратила ее внимание на то, что она может развернуть работу по вовлечению в организацию педагогов, с которыми ей приходится ближе сталкиваться.

Кудрявцева высказала мысль о том, что следует привлечь в «Избирательный центр» духовенство, так как они имеют возможность влиять на прихожан. Сказала, что знает несколько священников, но не остановилась еще на определенном объекте обработки. В начале марта м-ца 1937 г. в г. Киев приехал мой знакомый, московский писатель Веселый Артем (Николай Иванович) и зашел ко мне. Вскоре между мною и Веселым завязались разговоры на к-р темы. Веселый высказывался в резком к-р духе, говорил о том, что на Украине в художественном творчестве обнаженный социологический схематизм, перегруженность книг социальными проблемами. В разговорах о предстоящих выборах в Советы Веселый сообщил мне о том, что в Москве ведется подготовительная работа, чтобы провести на командные высоты «гибких и культурных людей», т.е. представителей «Избирательного центра», которые должны положить, по его выражению, конец «насильному посеву социалиста на неподготовленной почве» и что женщины-писательницы Шагинян Мариэта в Москве, Форш Ольга в Ленинграде и еще одна московская писательница, фа-

милию которой я забыла, развернули большую в этом направлении работу среди молодежи, интеллигенции и работниц и что этими писательницами руководят, но кто именно ими руководит — Веселый не назвал. Этим Веселый хотел упрекнуть писательниц Киева в пассивности. В ответ на брошенный упрек я Веселого информировала о том, что среди писателей г. Киева также имеется кружок, руководимый «Избирательным центром». Веселый, когда, перед отъездом, пришел ко мне прощатьс, написал у меня заявление на имя Союза советских писателей о том, чтобы Союз выхлопотал ему разрешение на право проезда на собственной лодке по Днепру от Гомеля до Херсона под всеми стратегическими мостами, какую цель он этим преследовал, я не знаю.

С моих слов все в протоколе записано правильно, мною прочитано, в чем и расписываюсь.

Тулуб

ДОПРОСИЛИ: ПРИКОМАНДИРОВАННЫЙ К II ОТДЕЛЕН.
IV ОТДЕЛА ЛЕЙТЕНАНТ ОСБЕЗОПАСНОСТИ (ХВАТ)

МЛ. ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ (АЛЕКСЕЕВ)

ВЕРНО: *

* Підпис не розбірливий. — *Авт*.

Документ №2

ПРЕДСЕДАТЕЛЮ ПРЕЗИДИУМА
ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР
Товарищу К.Е.ВОРОШИЛОВУ

Ссыльной писательницы
Тулуб Зинаиды Павловны
64 лет (1890 года рождения)

З А Я В Л Е Н И Е

Обращаюсь к Вам, как старый, больной и очень несчастный человек с просьбой снять с меня пятно политически неблагонадежного человека, вернуть мне доброе имя и дать возможность остаток жизни посвятить созданию хорошей книги, достойной нашей великой эпохи и имени советской писательницы.

Я была арестована 4-го июля 1937 года в г. Киеве органами НКВД УССР и 5-го сентября того же года осуждена выездной сессией Верховного Суда СССР по статье 54 Украинского Уголовного Кодекса, пп II и 8 через 17 по обвинению в принадлежности к контрреволюционной организации «Избирательный Центр» — на 10 лет тюремного заключения и 5 лет поражения в правах, но ни о какой последующей ссылке, или поселении, в приговоре сказано не было.

Заключение я сперва отбывала в Ярославской тюрьме, а с лета 1939 года — на Колыме, в совхозе Сусуман, и затем в совхозе Эльген, где и была освобождена по отбытии срока 4-го июля 1947 года и вскоре (по инвалидности) выехала в Джамбульский район Алма-Атинской области. Там я работала библиотекарем школы имени Белинского до 16-го мая 1950 г., когда мне объявили постановление Особого Совещания МВД СССР от марта 1950 года о бессрочной ссылке моей в Кокчетавскую область. Ни статьи, ни нового обвинения мне не предъявили, и я поняла, что это второе наказание по старому обвинению 1937-го года, по которому я давно отбыла срок.

Это было тем более трагично, что на самом деле я перед Родиной, партией и Правительством никогда и ни в чем виновата не была.

Я отлично понимаю, что трудно, почти немыслимо, через столько лет пересмотреть мое дело, особенно после фашистской оккупации, когда вряд ли живы люди, о которых в нем упоминается и не прошу об этом, но умоляю Вас прочесть мое заявление до конца, чтобы узнать, как с одной стороны погубили меня клеветники, а с другой стороны как я сама угробила себя, не выдержав слишком тяжелых условий и форм судебного следствия, признав в минуту изнеможения и отчаяния возведенную на меня клевету.

Не буду останавливаться на деталях — буду краткой.

При первом допросе следователь НКВД лейтенант Хват объявил мне, что надеяться на оправдание и освобождение мне нечего, так как раньше арестовывали при подозрении и уже в процессе следствия устанавливали виноват или нет арестованный, а теперь арестовывают тогда, когда улики собраны и виновность человека доказана и следствие является только формальностью для определения размера наказания. При этом он осыпал меня грязной площадной бранью, грозил побоями и то обещал расстрелять, то заживо годами гноить в темном и сыром подвале.

Весь этот арсенал бесстыдной брани я услыхала впервые в жизни, так как выросла в интеллигентной семье и со дня рождения не знала ни грубого обращения, ни побоев, а товарищи по учебе, а потом по работе всегда и всюду окружали меня теплым вниманием и уважением.

Я пыталась доказать следователю, что поступки каждого человека имеют свои причины, а у меня нет никаких причин идти против партии и Правительства: зарабатывала я столько, что не могла потратить заработанного, профессию свою люблю, как свою жизнь и ни на что не променяю в жизни; книги мои пользуются большим успехом среди читателей и даже переводятся на иностранные языки, наконец, я недавно вышла замуж и дорожу своим женским счастьем и домашним очагом. Однако, никакие доводы не доходили до моего следователя. По 2–3 суток держал он меня на непрерывном допросе без минуты отдыха и почти без пищи и наконец довел меня до полного морального и физического изнеможения и отчаяния.

При этом — никаких фактов, подтверждающих обвинение, он мне не приводил, только однажды показал страницу из письменного показания Екатерины Петровны Кудрявцевой, моей случайной знакомой по дому отдыха, где я отдыхала лет за семь до моего ареста.

Кудрявцева была арестована в начале июня, за месяц до меня и показала, что я ее завербовала в к-р организацию «Избирательный Центр», о существовании которого я узнала впервые из уст следователя. Я просила дать мне с нею очную ставку, в чем он мне отказал, продолжая всячески оскорблять меня и угнетать морально и довел меня вскоре до того, что смерть стала казаться мне единственной избавительницей от этого кошмара. Но покончить самоубийством я не могла под неусыпным надзором, да и нечем было себя убить: отняли даже очки, чтобы я не перерезала себе кровеносных сосудов стеклом, как это сделал кто-то в тюрьме. И я стала мечтать о расстреле...

Видя, что я теряю сознание, теряю нить мыслей и слов и нахожусь в полуобморочном состоянии, он пообещал мне, если я подпишу и признаю возведенную на меня клевету, тотчас закончить следствие, отпустить меня отдохнуть и больше не вызывать. Я долго сопротивлялась его словам, а он сверлил меня неотвратимым гипнотизирующим взглядом и повторял: «Подпишите!». И вот настала минута распада воли и я не помню как подписала показание, подтверждающее возведенную на меня клевету.

Но... вместо отдыха я через несколько часов снова очутилась в кабинете Хвата и он потребовал ответить, кто меня завербовал в эту организацию.

Я растерялась. Никто и никуда меня не вербовал. Неужто придется мне ковать новое звено какой-то жуткой цепи круговой клеветы, кого-то лишать свободы, чести, быть может — жизни?! Губить себя я имела право, но посягать на ни в чем не повинных людей — не позволяла совесть.

Хват по-своему истолковал мое молчание: значит, это кто-то из моих близких. Он взял бланки и стал писать ордера на арест всех моих родственников. Я похолодела. Когда вели меня к нему на допрос, я увидела в одном из кабинетов НКВД писателя Булатовича, арестованного приблизительно за месяц до меня, о котором кто-то в тюремной камере сказал, что он вербовал писателей и знакомых в свою организацию. «Значит, он все равно погибший человек и моя особа лишней беды ему не причинит», — мелькнула мысль, — и имя Булатовича сорвалось с моих губ.

Нам дали очную ставку. Булатович говорил, что действительно вербовал писателей из неудачников, или обойденных в жизни, но ведущих писателей — любимых читателями, осыпаемых славой, колоссальными заработками и почестями — он не трогал, поэтому и со мной не заикался о своих делах, а я с мукой мямлила, что я была в числе его «клиентов». И только в тюрьме вспомнила, что даже не спросила, куда и зачем он вербовал людей.

В общем, получилась трагическая нелепость, сулившая мне очень много горя на много лет.

После двух-трех недель перерыва снова возобновились мои допросы, снова лишали меня сна и отдыха. Иногда привозили вечером из тюрьмы, но всю ночь держали без допроса в кабинке, а днем не давали ни минуты прилечь и подремать. И вот на 6–7 день такого режима, когда мои силы снова приходили к концу, ночью, вручили мне обвинительный акт, но без очков прочесть его я не смогла, да и помещение, где ждала я суда было в подвальном этаже, с окном, забитым дощатым щитом, и было там так темно, что на рассвете ничего, кроме заголовка, мне не удалось прочесть, а через несколько часов меня повели на суд.

Продолжался он 5–6 минут. Ни о чем меня не расспрашивали, обвинительного акта не прочитали. А я едва держалась на ногах от изнурения и страха. На мгновенье мелькнула смутная мысль — отказаться от своего показания, как вынужденного, но... вошел Хват, стал подле стола, за которым заседали судьи, и снова стал сверлить меня своим пронзительным взглядом, парализовавшим меня, как взгляд удава — и слова замерли на моих губах и, вместо правды, я подтвердила, что признаю себя виновной.

Так оборвалась моя светлая, счастливая жизнь знатной женщины Советской страны. Подвели нервы, которые в творчестве помогали мне в работе. Я даже всегда боялась утратить свою повышенную впечатлительность и способность реагировать на тончайшие оттенки психологических переживаний,

чтоб глубже понимать, а затем лучше описывать движения человеческой психики, но здесь эти же нервы погубили меня, когда ударили по ним с тяжестью пневматического молота.

Судебное наказание я отбыла и вот уж пошел пятый год, как я томлюсь в ссылке, среди полупустынных Казахстанских целинных земель, без возможности повидаться с близкими, вернуться к любимому труду писательницы, применить на практике свою эрудицию историка и создать новый хороший исторический роман об астрономе Джордано Бруно, для которого я еще в 1936 и 1937 годах успела собрать много ценного и редкого материала. А какой бы резонанс имел этот роман теперь, когда Ватикан стал оплотом жесточайшей реакции, возрожденного фашизма и мракобесия!..

И как ни трудно будет мне, когда имущество мое конфисковано, снова начинать жизнь, но я прошу Вас вернуть меня к любимой работе, без которой жизнь моя для меня лишена всякой радости, всякой цели и смысла. Я прошу не пересмотра дела, а индивидуальной амнистии, права вернуться в родной Киев, снова работать на любимом поприще. Жить мне осталось не долго: уже два раза делали мне операцию — удаляли опухоль рака. Неужто на пороге смерти нужен этот мой отрыв от жизни, этот позор, такой незаслуженный и беспредельный?!

Живя в Киеве, я ни одного дня в годы гражданской войны не работала и не служила ни при одной власти, кроме Советской. Была три года работником Киевского ПОГУБА и ПУОКРА, работала в Фото-Кино Комитете, читала лекции в частях Киевского гарнизона по литературе и истории, служила в отделе местного бюджета, но с 26-го года вернулась к своему любимому делу — литературному творчеству. Меня хорошо знает Павло Григорьевич Тычина и А.Е.Корнийчук. Не откажутся они сказать, что работала я всегда честно, была хорошим товарищем и писателем. Знал меня и Максим Горький и дал хороший отзыв о моем романе «Людоловы» директору издательства «Советский Писатель» Цыпину.

Как житель Донбасса, Вы, может быть, слыхали про моего отца поэта Павла Тулуба, постоянного сотрудника газеты «Донская Речь» и «Киевская Мысль». Он всегда боролся с произволом эпохи царизма, как юрист и как писатель и умер в 1923 году сотрудником киевской газеты «Пролетарская Правда». Дед мой, отец отца, сидел в Петропавловской крепости, а потом был 8 лет в ссылке по одному делу с Тарасом Григорьевичем Шевченко, моя покойная тетка Вера Федоровна Косюра была членом подпольной организации большевиков и близким другом Урицкого. Стыдно было бы мне позорить их память грязным и подлым делом контрреволюции.

В моем творчестве даже Хват не нашел ни одной идеологической ошибки. Вы ведь знаете украинский язык: прочтите мой роман «Людоловы», том I и том II — изданный по-украински книгоиздательством ЦК ЛКСМУ «Молодий Більшовик» в 1934 и 1937 гг. Эти тома есть у Тычины, а в Москве в библиотеке моего покойного большого друга писателя Вересаева и Новико-

ва-Прибоя. Эти два тома в числе 10 книг украинских писателей были посланы даже в Париж на всемирную выставку в 1937 году.

Я верю, что Вы откликнетесь!

Вы — моя последняя надежда!

Прилагаю 4 справки.

Мой адрес: с. Чкалово Чкаловского района Кокчетавской области, библиотека школы, Зинаиде Павловне Тулуб.

30 июля 1954 года

Документ № 3

Заява Тулуб З.П. до Прокуратури СРСР від 11 липня 1955 р.

4.IX.1954 г. Вы известили меня за №13/1–230–58–54 о том, что Президиум Верхсовета СССР передал Вам мое заявление, адресованное тов. К.Е.Ворошилову — для проверки дела, по которому я была осуждена 5.IX.1937 г. в г. Киеве выездной сессией Верховного Суда по ст. 54 УК УССР на 10 лет тюремного заключения и 5 лет поражения в правах.

Получив это извещение, я вскоре отослала Вам дополнительное заявление, в котором постаралась припомнить некоторые обстоятельства своего ареста и следствия. С тех пор прошло 9 месяцев, но судьба моя до сих пор не решена. Вот уж 18 лет страдаю я, выброшенная за борт жизни. Как больно мне сознавать, что не выдержали мои нервы удара судьбы и в минуту отчаяния, когда было легче умереть, чем терпеть те оскорбления и унижения, какими осыпал меня следователь, я признала себя виновной в том, чего не было и не могло быть. За это отбыла я наказание и срок поражения в правах, но до сих пор лишена возможности вернуться к своему любимому труду — творчеству. *Я прошу пожалеть мою старость*, восстановить истину и снять с меня позорное пятно врага народа. Я хочу снова стать тем, кем была по призванию — писателем. Хочу написать перед смертью еще хоть одну хорошую книгу. Работала я всю жизнь в одном жанре — историческом романе и повести. Но для этого нужны первоисточники — архивы, большие библиотеки, уникальные памятники былого — все, что есть в больших городах, а я живу в деревне, в местах освоения целины... С ужасом вижу, как гаснут мои надежды, а столько образов, мыслей и наблюдений остаются неиспользованными!

Не откладывайте моего дела в долгий ящик! Силы мои приходят к концу, и только радость возврата в большую жизнь может вернуть мне силы и здоровье.

Не думайте, что мною руководит корыстное желание вернуть себе конфискованное имущество и обеспечить себя. Я отказываюсь от него и от всякого рода компенсации за прошлое — пусть пойдет оно на укрепление обо-

роны Родины, или на другие цели по усмотрению Партии и Правительства. Я прошу только дать мне паспорт, по которому я могу жить в родном Киеве и других крупных городах и справку о том, что я признана невиновной, по которой меня бы восстановили в правах члена Союза Советских Писателей, и в авторском праве на мои произведения. Хоть мне и 65 лет и я инвалид, но я сама заработаю себе на кусок хлеба. Большего мне не надо.

Думаю, что мои старые товарищи по перу писатели: Павло Григорьевич Тычина, Максим Тодосович Рыльский и Александр Евдокимович Корнийчук не откажутся дать обо мне объективный отзыв и удостоверить, что я могу плодотворно работать и писать.

Зинаида Тулуб

Примітки

[1] Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі — ЦДАМЛМ України). — Ф. 128. — Оп. 1. — Од. зб. 5. — Арк. 35–37.
[2] Сиротюк М. Зінаїда Тулуб. Літературно-критичний нарис. — К., 1968. — С. 3.
[3] Там само. — С. 146.
[4] Тулуб З. Твори у трьох томах. — Т. 1. — С. 5.
[5] Сорока М. З порога смерті. Письменники України — жертви сталінських репресій. — К., 1991. — Вип. 1. — С. 426–429.
[6] ЦДАМЛМ України. — Ф. 128. — Оп. 1. — Од. зб. 2. — Арк. 236.
[7] ДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 8а (1957 р.). — Спр. 1. — Арк. 11–12, 56.
[8] Там само. — Ф. 16. — Оп. 30 (1951 р.). — Спр. 119. — Арк. 143.
[9] Там само. — Спр. 36991–ФП. — Арк. 1–3.
[10] ЦДАМЛМ України. — Ф. 128. — Оп. 1. — Од. зб. 2. — Арк. 269–275.
[11] ДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 36991–ФП. — Арк. 64зв.–65.
[12] Там само. — Арк. 64, 71.
[13] Там само. — Арк. 66зв.
[14] Там само. — Арк. 46–49.
[15] Там само. — Арк. 52–53.
[16] Кримінальний кодекс УРСР за 1927 рік зі змінами і доповненнями. — Харків, 1945. — С. 23, 27–28.
[17] ДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 36991–ФП. — Арк. 70.
[18] Там само. — Арк. 59.
[19] Там само. — Арк. 68.
[20] Там само. — Арк. 70–74.
[21] Там само. — Арк. 75.
[22] Там само. — Арк. 62.
[23] Там само. — Арк. 76–78.
[24] Там само. — Арк. 130–133.
[25] Там само. — Спр. 36991–ФП. — Контрольно-спостережна справа. — Арк. 12.
[26] Там само. — Арк. 43–45.
[27] Табачник Д. Массовые репрессии против интеллигенции Украины во второй половине 30-х начале 40-х годов. Автореф. дис... канд. ист. наук. — К., 1992. — С. 31.
[28] ЦДАМЛМ України. — Ф. 128. — Оп. 1. — Од. зб. 5. — Арк. 31.

Сталій Ільєвич
(Київ)

ТРАГІЧНІ ДОЛІ СЕЛЕКЦІОНЕРІВ

У вересні 1937 р. у невеликому райцентрі Семенівка на Полтавщині розгорнулися події, які (отримай вони подальше продовження) могли призвести до великої драми для цукрової промисловості Радянського Союзу. Передусім вони зачепили б селекційну науку, що спеціалізувалася на створенні та удосконаленні сировинної бази вітчизняного цукроводства.

Йдеться про необгрунтовані репресії проти провідних вчених та керівників галузі, що розпочалися наприкінці липня та набрали нових обертів у вересні 1937 р. Проте, у наступні роки у можновладців, мабуть, дістало розуму не влаштовувати «варфоломіївську ніч» у селекційній науці. Тому більшість відомих селекціонерів змогли пережити тяжкі часи і згодом дали державі такі сорти та гібриди цукрового буряку, які не поступалися кращим іноземним зразкам.

А у 1937 р. органи НКВД «викривали» та «ліквідували» численні «контрреволюційні», «шкідницькі», «правоухильницькі» та інші «організації» в усіх сферах життя та діяльності радянського суспільства. Не обминуло це й цукрову промисловість та її науку, що досягли на той час вагомих успіхів. Зокрема, у 1927 р. площі засіву цукрового буряку в СРСР сягнули рівня 1913 р., а вже через 2 роки країна звільнилася від необхідності імпортувати насіння цієї надзвичайно важливої сільськогосподарської культури.

Вчені-селекціонери вивели високопродуктивні сорти цукрового буряку, розробили наукові рекомендації з агротехніки, а також щодо засобів боротьби зі шкідниками, хворобами та рослинами-паразитами. Цукросіючі господарства отримали машини вітчизняного виробництва для обробки та збирання цукрового буряку. Багато нововведень було впроваджено й у цукровій промисловості. Внаслідок цього у 1936 р. в країні було вироблено 3,25 мільйони тонн цукру, а за його виробництвом з буряку СРСР вийшов на перше місце у світі.

Однак, незважаючи на ці досягнення, виконуючи настанови партійно-державного керівництва країни, органи НКВД розгорнули активну боротьбу зі «шкідництвом» у цукровій галузі. Зокрема, вони спромоглися знайти «осередок шкідництва» на дослідно-селекційній станції Всесоюзного науково-дослідного інституту цукрової промисловості (ВНДІЦП), що містилася в с. Веселий Поділ Семенівського району Полтавської області.

Про це свідчать документи з архівно-кримінальних справ Бориса Миколайовича Лебединського та Івана Івановича Войткевича, що зберігаються у Державному архіві Служби безпеки України (далі — ДА СБУ). Звернемо увагу на те, що арешту Б.М.Лебединського передувало звернення з цього приводу наркома харчової промисловості СРСР А.І.Мікояна до наркома внутрішніх справ СРСР Генерального комісара державної безпеки М.І.Єжова:

«НАРКОМВНУДЕЛ СССР — тов. ЕЖОВУ.

Проверка исполнения приказа Наркомпищепрома СССР по улучшению работы селекционных станций Главсахара показала преступный саботаж в деле выполнения важнейших мероприятий в этой области.

Этим делом непосредственно руководит и за него отвечает агроном КАГАН Яков Соломонович (Шулимович) [1], начальник Сортсемсектора Совхозного Отдела Главсахара, член партии, до недавнего времени бывший секретарем Парткома Главсахара. Он был правой рукой и доверенным человеком Тюрникова [2] по делам вредительства.

*Вторым лицом, непосредственно ответственным за вредительство в работе селекционных станций, является руководитель селекционным делом во Всеукраинском * Научно-Исследовательском Институте сахарной промышленности агроном ЛЕБЕДИНСКИЙ Борис Николаевич.*

Ввиду этого прошу арестовать:

1. Начальника Сортсемсектора Совхозного Отдела Главсахара КАГАНА Якова Соломоновича (Шулимовича),

2. ЛЕБЕДИНСКОГО Бориса Николаевича, заведующего Селекционной Секцией Всеукраинского Научно-Исследовательского Института Сахарной Промышленности.

Оба они сняты моим приказом со своих должностей.

А.МИКОЯН» [3].

На зверненні — дві резолюції: 1) *«т. Минаеву* [4]*. Арестовать. 21/VII. Ежов»*; 2) *«т. Когенману* [5]*. Произведите арест. 23/ VII. Минаев»*.

Ці вказівки негайно виконали. 28 липня 1937 р. за обвинуваченням в організації контрреволюційної групи у цукровій промисловості було заарештовано завідувача відділу селекції та генетики ВНДІЦП, доктора сільськогосподарських наук Б.М.Лебединського.

---

* Так у тексті документу. — *Редколегія*.

З матеріалів його архівно-кримінальної справи дізнаємося, що народився Борис Миколайович у 1885 р. у м. Орлі, у 1911–1928 рр. працював в одному з найстаріших сільськогосподарських науково-дослідних закладів — Іванівській дослідно-селекційній станції (зараз у с. Сонячне Охтирського району Сумської області), яка була заснована у 1897 р. на базі маєтків відомих українських цукроварників Харитоненків. У 1911–1922 рр. був директором станції, згодом очолив її відділ селекції. Під його керівництвом було виведено високопродуктивні сорти цукрового буряку та морозостійкі сорти пшениці. У 1928–1937 рр. Лебединський працював у ВНДІЦП.

4 листопада 1937 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР засудила Б.М.Лебединського за ст. 58–7, 58–8, 58–11 Кримінального кодексу РРФСР до розстрілу з конфіскацією майна. Цього ж дня вирок було виконано.

Цілком імовірно, що його родині було повідомлено інше стандартне формулювання вироку (під яким тоді приховували його реальний зміст) — *«10 лет лишения свободы без права переписки»*. Тому у справі вченого міститься лист його дружини Зої Михайлівни Лебединської від 5 лютого 1940 р. (тобто на той час уже вдови) до Генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й.В.Сталіна з проханням полегшити долю чоловіка.

6 лютого 1957 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР скасувала свій вирок від 4 листопада 1937 р., а кримінальну справу Лебединського за відсутністю в його діях складу злочину припинила.

В матеріалах цієї справи міститься доповідна записка начальника Семенівського районного відділення НКВД УРСР лейтенанта держбезпеки Грозного про «шкідництво» у системі селекційних станцій Головцукру і, зокрема на Веселоподільській дослідно-селекційній станції. 5 вересня 1937 р. ця доповідна надійшла до 3-го відділу Головного управління державної безпеки (ГУГБ) НКВД СРСР. На документ кимось з керівників цього відділу (підпис нерозбірливий) накладено резолюцію, адресовану помічнику начальника 15-го відділення 3-го відділу лейтенанту держбезпеки Панкову: *«т. Панков, используйте при допросе Лебединского и Когана. 7/9–37. Подпись»*. Отже, подаємо цей документ із незначними стилістичними та орфографічними виправленнями.

Сов. Секретно

Начальнику 3 отдела ХОУ НКВД УССР
Начальнику 3 отдела НКВД УССР
Начальнику 3 отдела НКВД СССР
Начальнику межрайопергруппы

г.г. Харьков, Киев, Москва, Кременчуг

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА
О вредительстве в системе с[елекционных] станций
и Сортосемуправлении Главсахара

В результате следственной проработки гр-на ВОЙТКЕВИЧА Ивана Ивановича, работавшего зав. отделом селекции сахсвеклы Весело-Подолянской С/станции Главсахара, обвиняемого по ст. 54–6 УК УССР добыты данные о наличии **вредительства по всем станциям** и в Сортосемуправлении Союза, входящих в систему Главсахара.

Обвиняемый Войткевич указывает, что вредительскую деятельность в с/станциях и Сортосемуправлении Главсахара проводят с 1920 г. такие видные научные работники и специалисты: Паншин Борис Аркадьевич[6], Шнейдер Эрнест Иванович, выехавший в Германию, Рудлицкий, Каган Яков Соломонович, Янковский Александр Игнатьевич[7], работает во ВНИСе, Хренников Евгений Владимирович — научный директор Весело-Подолянской С/станции, Якушкина Ольга Вячеславовна тоже работает во ВНИС'е.

Вредительство осуществляется в интересах бывших собственников селекционеров с/станций Зеленского Эдмунда Юльевича, профессора Краковского университета Костецкого и др. и направлено в основном на обесценивание всех отечественных опытов по выявлению и культивированию наиболее рентабельных свекло- и зерно-культур, как по устойчивости, так и по урожайности.

На организацию новых с/станций в бесперспективных районах, как, например: Весело-Подолянской, Белоцерковской[8], Мироновской, Алмаатинской с целью нанесения государству чувствительного материального ущерба крупными капиталовложениями, не оправдывающих своего назначения и с другой, под видом реконструкции расширяли старые с/станции постройками дорогостоящих государству больших теплиц, лабораторий с дорогим заграничным оборудованием на Верхнячской с/с *, рассчитывая на реставрацию капитализма в СССР и возвращения ее собственникам, в том числе Паншину Б.А., сейчас находящемуся на работе во ВНИИСП[9] при НКЗ СССР.

Уничтожая в результате вредительства по с/с отечественные сортовые семена, круг лиц, изобличаемых Войткевичем И.И. во вредительстве, завозили

* Зараз Христинівський район Черкаської області. — *Авт.*

из-за границы свеклосемена, зараженные ржавчиной, преследуя этим цель — вывоз за границу валюты и заражения свеклополей СССР ржавчиной.

Производство по указанию Янковского Александра Ивановича по всем с/с дорогостоящих опытов по надуманным темам лицами, проводившими вредительство в то время, как они даже теоретически не оправдывались. Это проделывалось также с целью нанесения государству крупных убытков и подтверждения нерентабельности государственного планирования.

При отпуске в системе с/с маточных семян их родословное значение и сорт скрывался под видом государственной тайны. При настоятельном требовании Каган и Янковский, выявляя себя бывшими чекистами, преследовали цель затушевывания проявления вредительства. Этой работой преследовалась цель обесценивания маточных семян даже тех с/с, которые по независящим от вредителей причинам давали положительные результаты.

Придавая показаниям Войткевича и ценное значение не только в условиях выявления вредительства по Весело-Подолянской с/с, а и в союзном [масштабе], его показания в копиях для использования при сем прилагаю[10].

Одновременно докладываю, что следственная проработка Войткевича И.И. в части выявления его связи с заграницей и проведения работы по ШП * мною продолжается. […][11].

О новых данных следствия, которые будут добыты дополнительными допросами обв. Войткевича И.И. будет сообщено дополнительно.

Приложение: Показания обв. Войткевича на 15 листах.

НАЧАЛЬНИК СЕМЕНОВСКОГО РО НКВД
ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ [ГРОЗНЫЙ]

ДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 40204—ФП. — Арк. 66–67.

У доповідній акцентується увага на свідченнях І.І.Войткевича. У зв'язку з цим доцільним буде навести деякі відомості про нього. Народився Іван Іванович 23 березня 1891 р. у с. Бабіно Уманського повіту. У 1918 р. закінчив сільськогосподарський факультет Київського політехнічного інституту. Потім працював на сільськогосподарських дослідних станціях. Кілька років пропрацював у Селекційному центрі Інституту цукрової промисловості та на Веселоподільській станції, де під його керівництвом було виведено декілька сортів цукрового буряку. І.Войткевич був членом Вченої ради Сортоводнонасіннєвого управління при Головцукрі, автором цілого ряду наукових праць, у числі яких «Очерки селекции сахарной свеклы», «Применение и анализ вариационных кривых при селекции сахарной свеклы» та ін.

* ШП — шпіонаж. Адже усі «шкідники» за сумісництвом були ще й «шпигунами» різних іноземних розвідок. — *Авт.*

Про трагічний фінал життя І.І.Войткевича можна дізнатися з його архівно-кримінальної справи (ДА СБУ, Полтава, спр. № 8002-с), характерною рисою якої, до речі, є мізерність обсягу слідчого матеріалу. Тим, хто «працював» із Войткевичем, виявилося достатнім двох його письмових свідчень та одного допиту 6 листопада 1937 р., щоб з'ясувати хто і де «вербував» його, кого було «втягнуто» у «шпигунсько-контрреволюційну діяльність» ним самим, за чиїми вказівками і як «шкодили» радянській державі він та інші «співучасники злочинів». Швидко було встановлено на яку саме розвідку працював підслідний: І.Войткевич за національністю був поляком, отже — й польським шпигуном.

Нетривале слідство завершував обвинувальний висновок, в якому, зокрема, зазначалося: *«В процессе следствия установлено, что по собственным показаниям И.И.Войткевича, он, будучи враждебно настроенным к советской власти, в 1922 году был завербован в существовавшую в научно-исследовательской системе Главсахара шпионско-контрреволюционную группу... Во исполнение заданий Паншина как и ряду других лиц, с коими Войткевич был связан по шпионажу и к-р вредительской деятельности, Войткевич сообщал до дня своего ареста в польскую разведку, через агентов ряд шпионских сведений о состоянии и ходе работ селекционных станций Главсахаротреста Украины.*

Кроме проведенной шпионской работы, Войткевич в соответствии с указаниями Паншина и других руководящих лиц по шпионажу систематически проводил в системе сел. станций Украины к-р и вредительскую деятельность.

Изобличается собственными показаниями».

Слідчу справу І.І.Войткевича відправили до Москви. Про рішення, яке там було прийняте, свідчить витяг із протоколу № 339 рішення наркома внутрішніх справ СРСР М.І.Єжова і Прокурора СРСР А.Я.Вишинського від 16 листопада 1937 р.

«ВЫПИСКА

Из протокола № 339 решения Наркома ВД СССР Генерального комиссара Госбезопасности тов. Ежова и Прокурора Союза ССР тов. Вышинского от 16.XI.1937 г.

Слушали: Материалы на обвиняемых, представленные Управлением НКВД по Харьковской области в порядке приказа НКВД за № 00485 от 11.VIII — 37.

Постановили: Войткевича И.И. расстрелять.

[Ежов]
[Вышинский]»

22 листопада 1937 р. вирок було виконано. 11 жовтня 1960 р. Військовий трибунал Київського військового округу його реабілітував.

Примітки

[1] **Каган Яків Соломонович (Шулимович)** (1902–1937) — начальник Сортонасіннєвого сектору Радгоспного відділу Головного управління цукрової промисловості (Головцукру) Наркомату харчової промисловості СРСР. 4 листопада 1937 р. Військовою колегією Верховного Суду СРСР засуджений до розстрілу. 17 березня 1956 р. реабілітований.

[2] Прізвище Тюрникова у тексті дописано А.Мікояном від руки синім олівцем. **Тюрников Іван Іванович** — заступник начальника Головного управління цукрової промисловості Наркомату харчової промисловості СРСР, 3 листопада 1937 р. Військовою колегією Верховного Суду СРСР засуджений до розстрілу. 20 липня 1955 р. реабілітований.

[3] ДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 40204–ФП. — Арк. 100.

[4] **Мінаєв Олександр Матвійович** (1888–1939) — тимчасово виконуючий обов'язки начальника 3-го відділу ГУГБ НКВД СРСР, комісар держбезпеки 3-го рангу. 6 листопада 1938 р. заарештований. 25 лютого 1939 р. Військовою колегією Верховного Суду СРСР засуджений до розстрілу. Не реабілітований.

[5] **Когенман** — начальник 15-го відділення 3-го відділу ГУГБ НКВД СРСР, капітан держбезпеки.

[6] **Паншин Борис Аркадійович** — провідний вчений і організатор сортоводнонасіннєвої справи в СРСР, доктор сільськогосподарських наук, професор. У 1940 р. заарештований у справі М.І.Вавілова, 28 липня 1941 р. за вироком Військової колегії Верховного Суду СРСР розстріляний. 29 березня 1965 р. реабілітований.

[7] Так у тексті. Правильно **Янковський Олександр Ноткович**.

[8] У повоєнні роки на цій станції винайшли перший у світі сорт однонасіннєвого цукрового буряку, селекціонери станції й понині створюють високопродуктивні сорти і гібриди цукрового буряку і пшениці.

[9] **Всесоюзный научно-исследовательский институт свекловичного полеводства**. Містився у Москві, ліквідований у 1945 р.

[19] Свідчення І.І.Войткевича залучені до архівно-кримінальної справи Б.М.Лебединського.

[11] Далі у доповідній наводилися деякі, на думку Грозного, підозрілі закордонні наукові й родинні зв'язки Войткевича.

Дмитро Омельчук
(Сімферополь)

ЛЕОНТІЙ СТАРОДВОРСЬКИЙ. ПОРТРЕТ УЧИТЕЛЯ В КОНТЕКСТІ ЕПОХИ

Кожній історичній епосі властива своя мова і навіть певні окремі слова. Вони безпосередньо асоціюються з епохою, і на іншому історичному відтинку інколи здаються недоречними. У другій половині 30-х років до лексикону радянських людей міцно увійшло слово «забрали». Його страшний магічний зміст був зрозумілий мільйонам — людину заарештували, забрали туди, звідки мало хто повернувся і через роки. Більшість щезнула назавжди.

В літературі, присвяченій темі сталінських репресій, вже склалися певні стереотипи обставин арештів людей, що ставали жертвами репресій. Один з них — брали вночі. У багатьох випадках так воно і було. Та варіантів здійснення арештів у НКВД все ж таки було значно більше. О.Солженіцин розпочинає свій «Архіпелаг ГУЛАГ» саме з розділу «Арешт», описуючи найрізноманітніші форми його виконання. Однак і у визнаного хронографа сталінських репресій цей перелік неповний. Адже заарештувати могли і на роботі, і в театрі, і у гостях.

Зовні це не робили ефектним, навпаки, заарештувати намагались якомога непомітніше. Скажімо, викликають людину до кабінету директора. А там на нього вже чекають двоє осіб і просять пройти з ними. Нещасного відвозять, а по підприємству пошепки, але дуже швидко, розноситься чутка: такого-то «забрали».

Вчителя малювання Леонтія Стародворського ніхто не «забирав». Він прийшов сам. Була й така форма арешту. Знайти привід для того, щоб запросити до Управління НКВД, було неважко: наймасовіший у ті роки — для надання свідчень.

Як правило, у кожній справі проходило кілька свідків. Частина з них майже одразу перетворювалася на обвинувачених і потрапляла за грати, інші ще залишалися на волі. Час від часу цих людей запрошували завітати до НКВД як свідків, та декого там і заарештовували. Так на довгі роки опинилась у неволі, наприклад, Євгенія Гінзбург — автор широковідомої книги «Крутий маршрут».

Встановити відсоток заарештованих таким чином людей зараз майже неможливо. Ордер на арешт, підшитий до справи, про таку подробицю не повідомляє. Про це можуть розповісти або самі вцілілі жертви, або родичі заарештованих. Леонтій Стародворський не зміг залишити мемуарів — з тюрми він не вийшов. Обставини арешту повідала його донька, вже зовсім немолода жінка, котра запам'ятала це зі слів матері: *«прийшов після занять, поїв та й пішов до НКВД»*.

Додому Л.Стародворський не повернувся, проте незабаром «звідти» прийшли люди з обшуком. Молодша донька цього не пам'ятає. Але зберігся протокол, в якому зазначено, що вилучено документів різних 34, блокнотів — 3, портретів ворогів народу — 5, фотографій — 12, книг — 5, особистого листування — 67 аркушів. Ніколи вже не дізнатись, що то за книги були вилучені і чому тільки 5 із численного домашнього книжкового зібрання.

Було то 22 травня 1938 р. Тим же днем датована анкета заарештованого [1]. Будь-яка анкета — найцікавіший документ. Вона немовби висвітлює епоху. В царські часи не цікавились особливо минулим, були відсутні графи про партійність та національність, проте потрібно було вказувати віросповідання.

У радянські часи анкети стали більш промовистими та ширшими. Вони також відрізнялись у різні десятиліття, і по їх відмінностях неважко визначити, що особливо цікавило владу в біографіях своїх громадян.

У 20–30 рр. заповнювались графи про майновий стан до 1917 р., у 1921 та 1929 рр. Згодом від цього відмовились. Проте в усі часи особлива увага надавалась минулому: хто батьки, їхнє соціальне походження, перебування за кордоном, партійність, членство у «непролетарських» партіях, служба в царській та білій арміях тощо.

Прокляттям висіло над людиною «неправильне» минуле. Сотням тисяч людей було спаплюжено життя тільки тому, що вони до революції були дворянами, офіцерами, чиновниками, священослужителями, купцями.

Після Великої Вітчизняної війни з'явилися графи про перебування у полоні, в оточенні, на окупованій території. Анкети немов були задумані для того, щоб віднайти неблагодійних серед громадян СРСР.

Матеріали архівної слідчої справи Леонтія Павловича Стародворського свідчать, що народився він 18 липня 1900 р. у с. Гнатівці Меджибізького району Вінницької (нині — Хмельницької) області. В анкеті особливо виділено, що він — син попа, розстріляного червоними у 1921 р. за контрреволюційну діяльність.

Закінчив реальне училище у м. Бар Подільської губернії та два курси учительського інституту, безпартійний, українець, громадянин СРСР, раніше репресіям не піддавався. (Коли людина вже була у камері, цей пункт вже мало що значив. Але для тих, хто залишався на волі, мати «чисту» анкету було надзвичайно важливо).

По закінченні громадянської війни чекісти посилено перевіряли населення на наявність контрреволюційного елементу. На відміну від вакханалії розстрілів у перші тижні після тієї чи іншої перемоги червоних, ця перевірка

для переважної більшості людей закінчувалась без особливих ускладнень: після з'ясування, чим дана особа займалася в роки громадянської війни, справа за відсутністю складу злочину закривалась, а затриманого відпускали. Але сама справа з перевірки залишалась, очікуючи, як з'ясувалося, лише свого часу. Отже ті, кого «притягували» один раз, практично були приречені на другий. Ті, кого «не притягували», також не могли почуватися у безпеці.

Дослідження політичного терору в СРСР показує, що чимало кампаній починалось саме з підняття архівів. На початку листопада 1937 р. до кримського міста Ялта прибула оперативна бригада чекістів. В першу чергу вони зайнялись розробкою архівних матеріалів на осіб, що були якимось чином причетні до зв'язків з закордоном: тих, що їздили за кордон, поляків за національністю, відвідувачів костелу і т.ін. Згодом без постанов та санкцій прокурора (оформили пізніше) заарештували 200 осіб [2].

Леонтію Стародворському пред'явили обвинувачення у тому, що він є учасником української націоналістичної повстанської організації, а також завербований розвідувальними органами Польщі: *«Провадив контрреволюційну націоналістичну роботу та передавав відомості шпигунського характеру польській розвідці»*. Дати на документі немає.

На перший допит його викликали тільки 3 липня 1938 р. Що відбувалось всі ці 42 дні з моменту арешту — у справі не відображено. Втім, один документ є. Він датований 15 липня 1938 р. — постанова про подовження терміну слідства. Візи прокурора на ньому немає. Що було впродовж тих днів?

Можна висунути дві версії. Перша — малоймовірна: у слідчих було стільки «роботи», що до нього просто руки не доходили. Друга — більш імовірна — весь цей час Стародворського «обробляли», не оформлюючи це протоколом.

Підтвердженням цієї версії може бути те, що допит 3 липня 1938 р. розпочався з подання заарештованим заяви, в якій він зізнається у скоєнні контрреволюційних злочинів. Боротьбу проти більшовиків почав з 1917 року. На це його підштовхнули *«класові традиції, які прищеплювались з малих літ рідними, вихованими в оточенні релігійного куркуля. Це буржуазно-монархічні традиції»*.

З метою боротьби проти більшовиків він приєднався до боротьбистів * *«Квартира моїх рідних використовувалась під штаби гетьманських, петлюрівських та німецько-польських ** військ»*.

Далі Л.Стародворський «зізнався» в таких антирадянських діях, що у будь-кого не повинно було залишитись жодних сумнівів, що слідчі викрили запеклого ворога народу, котрий все своє свідоме життя присвятив боротьбі проти більшовиків за незалежну, буржуазну Україну. Виявляється, в різні часи він перебував в одній організації з такими відомими діячами, як М.Скрипник, В.Затонський, Ю.Коцюбинський, В.Врублевський.

---

* Досить дивна політична еволюція обвинуваченого — стрибок від «буржуазно-монархічних традицій» до єднання з членами Української Комуністичної партії (боротьбистів), але слідчих це, мабуть, не турбувало. — *Авт*.

** Так у тексті. — *Авт*.

З останнім ще у 1918 р., під час навчання в реальному училищі в м. Бар, створив підпільний український націоналістичний гурток «Реалісти-гімназисти», до складу якого входили 25 осіб (9 з них названі поіменно). Маючи в своєму розпорядженні нелегальну друкарню, члени гуртка друкували та розповсюджували серед учнівської молоді листівки з закликами до боротьби *«за самостійну Україну»* та на *«суцільну українізацію»*.

У 1919 р. для боротьби з радянською владою члени гуртка увійшли до місцевої «Просвіти». Очолювали її вчитель Роговський та батько Леонтія «піп села Мястківка» — Павло Стародворський. Викладена у протоколі допиту мета «контрреволюційної організації» дослівно повторює формулювання з постанови про обрання засобу запобігання.

На наступному допиті 10 липня 1938 р. з'ясувалося, що куди б доля не закидала попівського синка, він тут же збирав навколо себе всіляку «контру». (Винятком був тільки короткий час навчання у Київській Академії Мистецтв). Наприклад, коли він приїхав працювати в с. Копленці Пирятинського району на Полтавщині, то одразу ж зійшовся з місцевими націоналістами, які читали *«антирадянську літературу Шершеновича та Сергія Єсеніна»*. Отак, «українські націоналісти» чомусь читали твори російського поета Сергія Єсеніна і це чомусь було криміналом. Такий собі театр абсурду.

У 1925 р. Л.Стародворський, за матеріалами справи, увійшов до націоналістичного гуртка «Плуг», у складі якого перебувало 25 осіб (проте він зміг назвати лише п'ятьох з них). А у 1927 р., перебуваючи у Пирятині, Леонтій Павлович встановив зв'язок з викладачами Київської Академії Мистецтв Михайлом Бойчуком і Федором Кричевським, а також зі студентом Харківського драматичного інституту Михайлом Панченком і завербував їх.

Особливо «цінним» для наповнення справи компроматом стало таке зізнання обвинуваченого: *«перебуваючи на екскурсії по Донбасу, на Костянтинівських заводах, Рутченківському хімзаводі, Сталінському металургійному та Амвросіївському заводах, збирав шпигунські відомості та ... передавав польській розвідці»*.

Судячи з усього, людина, яка складала протокол, була не надто грамотною. Але головної мети слідства було досягнуто — обвинувачений визнав, що займався «шпигунською діяльністю». В ті роки перевіркою свідчень заарештованих слідчі себе особливо не утруднювали — головне було одержати потрібні зізнання.

Після переїзду з родиною у 1933 р. до Старобільська Л.Стародворський і тут зв'язався з місцевими «контрреволюціонерами». Це були переважно викладачі та службовці навчальних закладів міста. Всього було названо 12 прізвищ.

У протоколі одного з наступних допитів — від 11 серпня 1938 р. — з'явилися деякі нові прізвища «спільників» обвинуваченого. Загалом у списку осіб, що проходили за свідченнями Л.Стародворського, нараховується 64 особи. Можливо, Леонтій Павлович сам прагнув назвати якомога більше людей,

сподіваючись, що всіх заарештувати просто неможливо, що хтось з керівників НКВД побачить всю абсурдність як обвинувачення, так і свідчень заарештованих. Марно.

Зізнання Л.Стародворського містили компрометуючі відомості на ряд високопоставлених осіб, зокрема В.П.Затонського. Не випадково до справи долучено лише 3-й примірник віддрукованого на машинці протоколу, в якому містяться ці імена. Куди поділись перші два примірники? Скоріше за все, вони потрапили до справ тих, хто був названий у протоколі. Відтак, доля Л.Стародворського була вже заздалегідь вирішена.

Аналіз архівно-слідчих справ тих років дає можливість встановити таку закономірність: якщо заарештований дав свідчення про участь в контрреволюційній організації якогось керівника, бодай обласного масштабу, то мірою покарання йому обов'язково був розстріл. Логіка проста: кінці у воду. Бо, коли б на такого керівника завели кримінальну справу, у слідчого, який би її провадив, могло з'явитись бажання щось перевірити у тих свідченнях або просто доповнити їх. А раптом особа, що дала ці свідчення, від них відмовиться і заявить, що зробила це під примусом? Адже і таке бувало.

Хоч як це дивно, але навіть у ті роки були випадки, коли здійснювались такі перевірки. Рідко, але випадало так, що за недоведеністю обвинувачення справу припиняли. Найвища ж міра покарання назавжди закривала можливість перевірити, чи дійсно обвинувачений давав саме такі свідчення Тому можна вважати, що вирок у справі Леонтія Павловича був заздалегідь винесений ще 3 липня 1938 р., в день його першого допиту.

Після зізнання у великих антирадянських діях слідчим для надання доказам більшої переконливості потрібна була «дрібничка», яка також була важливим елементом у побудові справи. Потрібні були будь-які факти. І їх було одержано.

У свідченнях товаришів Л.Стародворського по службі наводилось таке:

Факт 1. У 1937 р. в школі проводились профспілкові збори, на яких було запропоновано обрати Стародворського головою профкому школи. Перед голосуванням він встав і сказав, що не може дати згоди, бо його батько був репресований у 1921 р.

Зазначимо, що така ситуація для кожного, хто в неї тоді потрапляв, була безвихідною. Вчинити так, як це зробив Леонтій Павлович, означало дати самому на себе компромат, котрий пригадно буде використаний. Промовч він про цю сторінку своєї біографії (власне він не мав до цього щонайменшого відношення) — могли обвинуватити в тому, що, приховавши своє контрреволюційне минуле, пробрався на керівну профспілкову роботу.

Факт 2. Того ж 1937 року по-шкідницьки, з великими викривленнями намалював портрет товариша Сталіна, з яким ходили на першотравневу демонстрацію. Потім цей злощасний портрет висів у школі.

Звичайно, дивно, що «прозріння» прийшло до шкільного начальства з таким великим запізненням. Адже спочатку ніхто нічого не помітив. З мате-

ріалів справи неможливо з'ясувати, чи довго висів портрет після демонстрації. Не виключено, що «пильність» була виявлена вже після арешту.

Факт 3. На одному з уроків у 5-му класі Леонтій Павлович намалював фашистську свастику і порівняв її з гербами СРСР та інших країн, зазначивши, що наш герб надто складний, а свастика проста. Після цього діти на перерві почали малювати крейдою на долонях свастику та ляпати один одного по спині, залишаючи характерні відбитки.

Знову ж таки, про це кричуще неподобство згадали, коли людина була вже за гратами. Але тоді, по гарячих слідах, ніхто не сповістив про це куди слід; педагогічна рада, комсомольська та профспілкова організації школи виявили злочинну халатність.

Під час очної ставки зі свідками Л.Стародворський ці факти підтвердив.

Слідство скінчилося. Всі необхідні дані були одержані. В обвинувальному висновку зафіксовано, що Л.П.Стародворський з 1919 р. був агентом польської розвідки, передавав їй *«відомості про стратегічні будови на залізниці та виробництво продукції на воєнний період»*.

«У 1938 році у Старобільську зв'язався з Окружним центром націоналістичної Повстанської організації...».

«Через учнів п'ятого класу розповсюджував фашистську емблему. Проводив контрреволюційну роботу. Винним себе визнав».

В окремій довідці відзначається, що речових доказів у справі немає; заарештований утримується у тюрмі м. Старобільська.

Якщо порівняти формулювання в обвинувальному висновку і протоколах слідства, стає очевидною їхня невідповідність. Ті питання, яким слідчий приділяв найбільше уваги, у кінцевому документі взагалі відсутні. І, навпаки, ніби випадкові, не розроблені слідством питання про шпигунство та участь в окружному центрі націоналістичної Повстанської організації виросли в головні пункти обвинувачення.

Все у дусі часу. Немає жодних доказів, не рахуючи портрета та приклада з невдалим уроком, є тільки зізнання обвинувачуваного. Цього досить.

До архівної слідчої справи підшито витяг з протоколу засідання Особливої трійки Управління НКВД по Ворошиловградській області від 20 вересня 1938 р. за № 124 «Справа № 94432 по обвинуваченню Л.П.Стародворського». Трійка постановила: Стародворського Л.П. розстріляти, майно конфіскувати. Через 9 днів вирок було виконано...

Зазвичай такий документ у справі — останній. Але справа Леонтія Павловича Стародворського ним не закінчується. Наступний — лист доньки Алли до Ворошиловградського управління КГБ з проханням сповістити про долю батька. Написаний ще в радянський час і до прийняття Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні», він став приводом для серйозної перевірки справи.

В усі кінці України пішли запити щодо фактів, наведених у зізнаннях Л.Стародворського. Відповіді були однотипні: у м. Бар організації «Гімназисти-

реалісти» не існувало, прізвище Л.Стародворського за іншими справами не проходить; те саме з Полтави — організації, про яку йшлося у протоколах допитів Л.Стародворського, не існувало. Не виявилось відомостей про контрреволюційну діяльність Стародворського і у відповідних архівах Києва.

Згаданих відомих діячів Ю.Коцюбинського, В.Затонського, М.Бойчука було реабілітовано за відсутністю в їхніх діях складу злочину.

За давністю подій не вдалося й розшукати осіб, які дали свідчення у справі Л.Стародворського, — колег по роботі. Втім, навряд чи це щось змінило б. Фальшивість обвинувачень очевидна. У березні 1989 р. дочці Л.Стародворського було надіслано довідку про реабілітацію батька.

На цьому можна було б поставити крапку. Але чи можемо ми сьогодні з повною впевненістю стверджувати, що подібне тепер неможливе? На жаль, ні, поки трапляються випадки беззаконня, коли невиконання законів стає нормою буття, коли чути голоси про неготовність суспільства до демократичної форми правління та про потребу диктатора з широкими повноваженнями. Але ж усе це у нас уже було! Невже уроки історії нікого нічого не вчать?

Примітки

[1] Тут і далі використані матеріали архівно-слідчої справи Л.П.Стародворського. Див.: ДА СБУ, Луганськ. — Спр. № 12686–р.

[2] ДА СБУ, Сімферополь. — Спр. 013376. — Арк. 238.

ЦЕРКВА ЯК ОБ'ЄКТ УВАГИ СПЕЦСЛУЖБ

Наталія Рубльова
(Київ)

ЛІКВІДАЦІЯ В УКРАЇНІ ІЄРАРХІЇ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ (кінець 1917–1937 рр.)

До революції 1917 р. Римо-католицька церква на всіх підросійських теренах мала добре організовану, прилаштовану до імперського адміністративного устрою структурну мережу. За винятком Королівства Польського, її ієрархія об'єднувала п'ять єпархій: Могилівську архідієцезію, Луцько-Житомирську, Тираспільську, Віленську і Жмудську дієцезії. Ці єпархії суттєво відрізнялися одна від одної, як розмірами території, так і числом віруючих.

На українських землях, поділених між кількома губерніями, не існувало єдиного католицького центру. Лівобережжя (Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина) входило до складу територіально найбільшої у світі *Могилівської архідієцезії*, що простягалася від Балтики до Сахаліну і від Білого моря до Китаю. Архієпископат був у Петербурзі. Парафії Лівобережної України були нечисленними і назагал нараховували не більше 20 тис. віруючих та всього 11 душпастирів.

Майже всю Правобережну Україну (Київську, Волинську, Подільську губернії) охоплювала *Луцько-Житомирська дієцезія*. Число католиків у ній становило понад 760 тис. осіб, ксьондзів — 309[1]. Резиденція єпископа містилася у Житомирі. З 1916 р. цю духовну посаду обіймав ***єпископ І.Дуб-Дубовський***.

На південь України, Крим і Донбас, поширювалася юрисдикція *Тираспільської дієцезії*, що обіймала також парафії Поволжя і Кавказу. Осідок Тираспільського єпископа містився у Саратові. З 1904 р. на чолі цієї дієцезії перебував ***єпископ Й.-А.Кесслер***. До південноукраїнських парафій належало близько 200 тис. віруючих, переважна більшість яких, так само як і місцевого духовенства (близько 100 патерів), була етнічними німцями.

Римо-католицькими єпархіями управляли *єпископи-ординарії*, які призначалися Папою Римським при обов'язковому погодженні їхніх кандидатур із царем. Глави дієцезій мали заступників — *вікарних єпископів*, котрі, крім визначеного кола обов'язків, мали керувати церковними справами у разі тимчасо-

вої відсутності ординаріїв. При єпископові функціонувала *курія* — канцелярія, апарат якої (три особи) вирішував справи, що стосувалися духовного життя римо-католицьких громад. У кожній дієцезії діяла також *кафедральна капітула* — дорадчий колегіальний орган при єпископові, що складався з дев'яти найвпливовіших священиків (прелатів і каноніків).

Адміністративно-церковні справи залагоджувалися ще одним органом управління при єпископові — *консисторією*. Через канцелярію консисторії підтримувався офіційний зв'язок єпископату зі світською владою. Її штати складалися з цивільних осіб — державних чиновників, які утримувалися за рахунок казни, але загальне керівництво цією інституцією покладалося на вікарного єпископа.

Управління парафіями здійснювалося або через *деканати* — групи парафій на чолі зі старшими священиками — *деканами*, або безпосередньо єпископом. Вибір структури управління парафіями залежав від показників густоти католицької людності. Так, на Правобережжі та півдні України, де в кожній губернії функціонувало близько 100 костьолів, діяла система управління парафіями за посередництвом деканатів. Зокрема, на Поділлі нараховувалося 97 парафіяльних костьолів, що були підпорядковані десятьом деканатам. Територіально межі цих деканатів збігалися з адміністративним поділом на повіти, і лише 2 деканати на сході губернії охоплювали по 2 повіти кожний [2].

На Лівобережжі, де католицькі громади були лише у найбільших містах (Харків, Чернігів, Полтава, Суми, Ніжин, Кременчук) та у кількох містечках (Ромни, Лозова, Борзна, Городня), парафії безпосередньо підпорядковувалися Могилівському архієпископові.

Декани і настоятелі костьолів призначалися єпископами з обов'язковим погодженням із світською владою. Зазвичай у римо-католицьких парафіях працювало по одному священику, хоча траплялися винятки — у разі наявності багатолюдної католицької громади йому надавався один або кілька помічників — вікаріїв. Приміром, у Києві, де при кафедральному костьолі св. Олександра громада складалася з 30 тис. парафіян, крім настоятеля працювали ще 3 вікарних священики, 2 законовчителі та ще 7 ксьондзів, які виконували пастирську, місійну, навчальну та інші функції. А при новозбудованому костьолі св. Миколая було 4 ксьондзи — настоятель, вікарій, законовчитель та душпастир київської колонії вихідців із Франції [3].

Присутність католицизму традиційно була досить відчутною в Україні. Західна гілка християнства не потопала у несприятливому православному оточенні зовсім не тому, що число тутешніх прихильників Ватикану сягало майже 1 млн (п'ята частина католиків Російської імперії). Здатність РКЦ до виживання в українському суспільстві, її опірність антикатолицькій політиці царату зумовлювалася не кількісними показниками (у цьому католицизм поступався як панівному православ'ю, так і іудаїзмові), а якісним складом віруючих і духовенства.

Паства РКЦ відзначалася високим ступенем релігійності, згуртованості навколо костьолів, дисциплінованості, відданості своїм духовним наставни-

кам. Та її частина, що належала до елітарних прошарків населення — великих землевласників, аристократів, підприємців, урядовців, інтелігенції — служила надійною опорою своїй Церкві, надаючи їй всебічну допомогу. Густа мережа костьолів на Поділлі, Волині і Київщині була збудована й утримувалася переважно коштом навколишніх землевласників.

Римо-католицьке духовенство становило зовсім нечисленну групу, проте його вплив і авторитет були незрівнянно більшими, а коло обов'язків не обмежувалося суто пастирськими функціями. Досить часто ксьондз був лідером не тільки у своїй парафії, але й у всьому селі, а його садиба перетворювалась на центр громадського і культурного життя, замінюючи собою водночас школу, бібліотеку, медпункт, адвокатську контору тощо. Так само і в містах римо-католицький клір брав у свої руки просвітницько-виховні і харитативні організації, що діяли в середовищі їхніх одновірців. Необхідні для цього фахові знання та лідерські якості здобувалися майбутніми ксьондзами у стінах духовних навчальних закладів: у кожній дієцезії працювала семінарія, а в Петербурзі — Академія РКЦ.

Дім Романових, вдаючи з себе покровителя католиків, намагався перетворити РКЦ, за прикладом православ'я, на частину державного апарату, слухняне знаряддя власної політики. Це виявлялося, з одного боку, у визнанні ієрархії РКЦ, численних «монарших ласках» у вигляді роздачі католицькому духовенству подарунків і нагород, з іншого — у безцеремонному втручанні у внутрішні справи цієї церкви, забороні діяльності на території імперії католицьких чернечих орденів, обмеженні вільного пересування ксьондзів, штучному утруднюванні їхніх зв'язків з Ватиканом та в інших дискримінаційних заходах, котрі підкреслювали «чужинське» походження, а відтак неповноправність та другорядність цієї конфесії на російському грунті.

Підросійські католики вважали, що їхня Церква потерпає від неймовірних утисків влади, однак, попри жорстке регулювання державно-церковних взаємин та ревниве ставлення уряду до будь-яких контактів своїх підданих з Апостольською Столицею, РКЦ на терені Російської імперії мала можливість для хоча й неповнокровного, але легального існування.

Разючі зміни настали після Лютневої революції 1917 р. Спочатку вони були обнадійливими для Ватикану: Тимчасовий уряд проголосив свободу совісті і віросповідання і тим самим нібито відкрив можливості для утвердження РКЦ на підросійських обшарах. Ще одним владним розпорядженням — від 2 (14) вересня 1917 р. — визнавалася рівноправність православної і католицької церков, а також скасовувалася низка антикатолицьких дискримінаційних заходів.

Апостольська Столиця сприйняла Лютневу революцію як сигнал для свого поширення на Сході й вирішила поновити ліквідовані царатом і створити нові церковно-адміністративні структури. У 1918 р. відновила діяльність *Кам'янець-Подільська римо-католицька дієцезія*, що з 1866 р. була позбав-

лена Олександром II самостійного значення і відтоді на правах апостольської адміністратури входила до складу Луцько-Житомирської дієцезії.

Той факт, що усі дієцезії колишньої імперії, включаючи й ті, що діяли на території України, підлягали Могилівській митрополії, аж ніяк не влаштовував національні українські уряди. Міністерство сповідань Української Держави, зокрема, накреслило програму врегулювання взаємин із Ватиканом, важливим пунктом якої було створення в Україні окремої провінції РКЦ на чолі з архієпископом. Однак це питання так і не було врегульоване з огляду на зміну урядів і несприятливі зовнішньополітичні обставини.

Відновлення втрачених за царату позицій РКЦ на українських землях активізувалося у 1919–1920 рр., зокрема у період Східного походу Пілсудського. Приміром, 17 листопада 1919 р. його легіони вступили до Кам'янця, а вже 8 грудня того ж року сюди прибув і став до виконання своїх обов'язків *ординарій відродженої дієцезії* ***єпископ П.Маньковський***. Проте, ксьондзи не передбачали, що полякам так швидко доведеться піти з України, тому вони за розпорядженням церковного керівництва і з власної ініціативи нерідко бралися за справи, котрі не мали нічого спільного з душпастирською місією. Так, римо-католицьке духовенство доклало чимало зусиль для заспокоєння місцевого населення, що чинило опір порядкам, встановлюваним польським окупаційним режимом. Під час проповідей у костьолах віруючим вселялася думка, що польські війська — «рятівники та опікуни бідної України». Траплялося, що священнослужителі наказували своїм парафіянам зносити і здавати наявну у них зброю, а то й самі підказували жовнірам місця, де ця зброя переховувалася [4].

З поверненням більшовиків, побоюючись цілком вірогідної розправи, близько 100 католицьких душпастирів Кам'янецької дієцезії у липні 1920 р. залишили свої парафії й вирушили до Польщі разом з відступаючою армією Пілсудського. ***Єпископ П.Маньковський*** теж подався спершу до Львова, а звідти — до Кракова. Керувати дієцезією замість себе він доручив трьом священикам — ***Р.Шишку, Я.Свідерському та В.Шиманському,*** надавши кожному з них повноваження генерального вікарія. Але невдовзі всі вони слідом за своїм керівником також виїхали до Польщі.

Глава Луцько-Житомирської дієцезії ***єпископ І.Дуб-Дубовський*** теж разом з польськими жовнірами залишив Східну Україну, призначивши генеральних вікаріїв Волині і Київщини. Завдяки жорсткій і самовідданій поведінці ***прелата Т.Скальського***, який тимчасово очолив католицьку ієрархію Київської губернії, втеча ксьондзів від червоних військ у 1920 р. з підлеглих йому парафій була не такою масовою, як на Поділлі.

Римо-католицькі священнослужителі, що залишилися в радянській Україні, не чекали від влади поблажливого ставлення до себе. Дехто з них по кілька місяців переховувався по глухих селах, інші тривалий час не з'являлися на людях, навіть у костьолах. Ця обережність не була зайвою, про що свідчили арешти у середовищі римо-католицького духовенства, здійснені ВУЧК у

1920–1921 рр. Так, до Київської в'язниці потрапили ***ксьондз А.Коберський*** з Умані та ***настоятель Оратівського костьолу (Вінниччина) К.Бутинець***. Якщо першому з них пощастило у 1924 р. вийти з тюрми й виїхати до Польщі, то доля іншого ксьондза залишається нез'ясованою.

Духовенство Тираспільської дієцезії втратило свого керівника ще у 1919 р. — ***єпископ Й.Кесслер***, рятуючись від більшовиків, виїхав спочатку до Румунії, а потім — у Німеччину. Його обов'язки в українській частині дієцезії залишився виконувати ***прелат Й.Крушинський***. В Одесі на той час мешкав ще один католицький ***єпископ — А.Церр***, однак він перебував на пенсії і не виконував душпастирських обов'язків.

Архієпископа Е.Роппа, призначеного в період правління Тимчасового уряду главою Могилівської митрополії, більшовики заарештували у квітні 1919 р. Через кілька місяців йому вдалося залишити радянську Росію завдяки персональному обміну на комуніста К.Радека. Замість Е.Роппа очолювати католицьку ієрархію в Росії залишився ***архієпископ Я.Цепляк***, юрисдикція котрого поширювалася і на українські дієцезії РКЦ. У 1920 р. він залишався на підрадянських теренах єдиним католицьким ієрархом, крім згаданого немічного ***єпископа А.Церра***. Отже, у 1917–1920 рр. ієрархія РКЦ в Україні пережила нечувану катастрофу, значно більшу, ніж внаслідок поразки польських повстань 1830–1831 та 1863–1864 рр.

Після завершення бойових дій на радянсько-польському фронті значна частина ксьондзів, які виїхали з України до Польщі, незважаючи на страх перед ймовірними репресіями, почали повертатися додому. Назагал повернулося близько половини втікачів, і станом на 1922 р. у Кам'янецькій дієцезії вже нараховувалося 50 римо-католицьких священиків, на Київщині — 33, Житомирщині — 30.

На радянському боці вони потрапили в атмосферу антипольської істерії та повсюдного і брутального запровадження Декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Багатьом із них довелося постати перед революційними трибуналами і кілька місяців провести у в'язницях за несанкціонований перехід кордону. Часткове повернення ксьондзів з еміграції не зупинило розвалу ієрархії РКЦ в Україні: лави духовенства скоротилися більше ніж удвічі, єпископів від дієцезій відокремили новопосталі державні кордони, підготовка нових кадрів духовенства була суворо заборонена.

Згідно з підрахунками деяких дослідників, на терені СРСР у 1921–1924 рр. арештів зазнали 96 католицьких душпастирів (приблизно кожний четвертий із 370 ксьондзів). На початку 1924 р. у радянських в'язницях перебувало 60 священиків та 20 римо-католицьких черниць, у 1925 р. було заарештовано 9 ксьондзів, у наступні 3 роки — 67, а у 1929–1931 рр. — 142 священнослужителі РКЦ [5].

У 1926 р. Апостольська Столиця реалізувала вимушене рішення про реорганізацію управлінської структури РКЦ на терені СРСР. Спеціальний посланець Папи ***єпископ М.д'Ербіньї*** таємно від властей вручив єпископські сакри чотирьом римо-католицьким священикам, серед них — макіївському ***ксьондзові***

П.-Е.Неве та ***О.Фрізону*** з Криму. Відтепер католицькі парафії України повинні були управлятися призначеними Папою апостольськими адміністраторами. Керівництво Житомирською дієцезією було доручене київському ***прелатові Т.Скальському***. Ксьондз з Вінничини ***Я.Свідерський*** очолив римо-католицькі парафії Поділля, ***В.Ільгін*** з Харкова — католиків Лівобережжя, а повноваження ***єпископа О.Фрізона*** поширювалися на Крим, Донбас та південь України.

Ескалація антикатолицьких репресивних заходів в СРСР розпочалася у 1926 р., з приходом до влади у Польщі «санаційного» режиму Ю.Пілсудського. Цього року з'явився меморандум *«О работе среди римско-католического духовенства и польколоний»*, складений ГПУ УСРР і надісланий до ЦК КП(б)У. Цим документом республіканська спецслужба продемонструвала власну готовність до найрішучіших заходів щодо духовенства РКЦ, чекаючи для цього відповідного сигналу з партійного «штабу».

Навесні 1926 р. було заарештовано усіх ксьондзів, які в 1921–1923 рр. нелегально прибули в УСРР заради поповнення поріділих лав римо-католицького духовенства: ***Б.Дуніна-Вонсовича*** (містечко Клавдієве), ***Б.Жилінського*** (м. Коростень), ***Я.Котвицького*** (м. Житомир), ***В.Кривенчика*** (м. Коростишів), ***П.Ловейка*** (с. Вахнівка), ***С.Словінського*** (містечко Романів). На волі залишилися лише безнадійно хворий чернець ***о. Терезій (Штобрин)*** з Бердичівського кляштору босих кармелітів, а також ***ксьондз Й.Мьодушевський***, який після переходу кордону добровільно повідомив про це радянську адміністрацію й одержав дозвіл на проживання в УСРР.

Головними пунктами пред'явлених ксьондзам звинувачень були антирадянська і контрреволюційна діяльність та шпигунство на користь Польщі. Пояснення заарештованими причин свого прибуття в Україну — здійснення пастирських функцій — розуміння не знайшли. *«Мотивы перехода доверия не внушают, и есть основания подозревать... в шпионаже, признать социально опасным элементом и возбудить ходатайство перед Особым Совещанием при Коллегии ОГПУ о высылке... в Сибирь»*, — таким був вердикт ГПУ УСРР [6].

Апостольського адміністратора Житомирської дієцезії ***прелата Т.Скальського*** керівництво ГПУ характеризувало так: *«Последний представляет собой тип ярого реакционера и польского шовиниста, тесно связанного с польконсульством и польправительством. Под его вредным влиянием находится все католическое духовенство Правобережья, которое всю свою антисоветскую деятельность проводит под его вдохновлением. Нами берется линия к тому, чтобы Скальский уехал совершенно из пределов СССР за кордон, к чему у него имеются стремления»* [7]. Однак насправді ксьондз не мав бажання залишати Київ та Україну. Тому, щоб усунути його від керівництва єпархією і завдати удару по РКЦ, його у червні 1926 р. було ув'язнено і невдовзі під конвоєм вивезено до Москви.

Восени 1926 р. було позбавлено волі ще одного новопризначеного ***д'Ербіньї*** ієрарха — апостольського адміністратора Лівобережної України, ***на-***

стоятеля Харківського костьолу В.Ільгіна, якому пред'явили звинувачення у здійсненні обрядів без реєстрації у ЗАГСі [8] та відправили спокутувати «вину» на Соловецькі острови. Разом із групою своїх парафіян було заарештовано також ксьондза з с. Гнівань на Поділлі ***Ч.Федоровича***, звинуваченого в організації антирадянських молодіжних гуртків та шпигунстві на користь Польщі. Вирок у справі був суворим — найвища міра покарання, проте виконання його було відкладено. А через деякий час ***ксьондз Федорович*** по обміну політв'язнів опинився у Польщі.

Тенденція штучного нагнітання антикатолицьких пристрастей та все частішого застосування репресивних заходів щодо духовенства РКЦ збереглася і наступних років. Щоразу звинувачення на адресу ксьондзів пов'язувалися із процесами радянізації і колективізації села, які, мовляв, гальмувалися через негативний вплив релігії та Церкви. Без таких закидів не обходилася жодна інформація, що надходила до ЦК КП(б)У від місцевих органів влади та столичних інспекторів, які виїжджали перевіряти стан справ у провінції.

Як повідомлялося в одній з доповідних записок до Польбюро ЦК КП(б)У, у Вінницькій окрузі політико-господарські кампанії проходили активно, без особливих ексцесів. І загалом «работа среди польской массы крестьянства по организации коллективов проходит хорошо». Одне погано — *«работа ксендзов, терциаров и кружков живого рожанца стала усиливаться»*. І хоча комуністи одночасно з організацією колгоспів закривають костьоли, *«ксендзы работают по другой линии, ставя задание сбора подписей против закрытия»* [9].

З Проскурівщини повідомляли, що бажана для влади класова диференціація польського села *«не йде тим темпом, як в українських селах, це пояснюється тим, що між польською біднотою та заможним населенням релігія являється спайкою й духовенство має ще свій вплив»* [10].

Наради партійних працівників різних рівнів обговорювали питання, як нейтралізувати вплив римо-католицького духовенства. Міркування з цього приводу працівників серед польської нацменшини Кам'янець-Подільської округи (грудень 1926 р.) були такі: *«Коли торкатись того, що робота переводиться й ксьондзом, ми повинні з ним рахуватись не тільки як з пастором, але і так, як з агентом буржуазії. Крім того, задача антирелігійної боротьби ставить перед нами, аби ми її обмірковували гаразд, а не просто, як деякі товариші собі міркують, провадити її адміністративним порядком. До цієї роботи необхідно ставитись уважно й так переводити свою роботу, аби ксьондз стратив авторитет серед населення»* [11].

Владі дошкуляли навіть такі дрібниці, як те, що для перевезення ксьондзів, які обслуговували по кілька парафій, виділялися колгоспні коні, що молодь із задоволенням вчащає на репетиції костьольного хору, що ксьондзи інколи фотографуються із своїми парафіянами, пригощають дітей цукерками, допомагають найбіднішим і хворим. А сількорові з с. Тинна на Проскурівщині Корчинському найбільше не сподобалося те, що ***ксьондз Шиманський*** організував товариство тверезості і взяв з його членів обітницю утримуватися від вживан-

ня алкоголю. З цього приводу дописувач надіслав розгромну статтю до окружної газети. Завершувалася його «філіппіка» порадою місцевому керівництву: *«Треба політосвітнім органам та комсомольській організації зміцнити свою роботу, щоби розвіяли той дурман, який сіє Шиманський й інші»* [12].

Як виявилося, цей пильний і палкий борець із католицьким клерикалізмом був місцевим кіномеханіком, до обов'язків якого входило нести культуру у маси. Селяни багатьох сіл з нетерпінням чекали приїзду його кінопересувки, але сеанси часто зривалися: *«Кіномеханік Корчинський під час демонстрування кінофільми... часто буває п'яний, і це негативно відбивається на роботі кіноустановки»*. Довелося замість подяки такому активістові і великому шанувальникові «зеленого змія» винести догану і пригрозити звільненням з посади [13].

Однак на цьому цькування авторитетного ***ксьондза Шиманського*** не припинилося. Естафету підхопив вихованець Кам'янець-Подільського ФЗУ 1926 р. випуску, комсомолець *В.Біляїв*. Кар'єра майбутнього письменника-публіциста *В.П.Бєляєва* (1907–1990), лауреата Сталінської премії 1952 р., який присвятив свою творчість боротьбі з «націоналізмом і церковною реакцією» (зрусифікувавши навіть власне прізвище), розпочалася саме з публікації заміток антикатолицького спрямування в газеті «Червоний кордон», в редакції якої він тоді працював. Впродовж липня — грудня 1927 р. юний газетяр опублікував кілька матеріалів, спрямованих проти РКЦ і ***ксьондза Шиманського*** зокрема [14].

«Чого ж хоче Шиманський?» — ставив риторичне запитання кореспондент, якому, втім, відповідь була відома заздалегідь: *«Головна мета їх — відтягнути все польське населення, а зокрема польську молодь, від громадської роботи, від участі в будові нашого нового, здорового радянського села»*. А ще, як повідомляв читачам газети В. Біляїв, ксьондзи є ворогами землевпорядкування і культурного обробітку землі і *«дбають про одне — не дати бідноті вилізти із злиднів»*.

Логічним результатом пропагандистської атаки на римо-католицьке духовенство став судовий процес у Кам'янці-Подільському, що відбувся у жовтні 1927 р. На лаві підсудних опинилися ***ксьондзи В.Шиманський*** (містечко Смотрич) та ***М.Єндрущак*** (с. Збриж), а також кілька їхніх парафіян, звинувачених у контрабанді й нелегальному перетинанні радянсько-польського кордону. Надзвичайна сесія окружного суду визнала обох духовних осіб соціально шкідливими елементами, призначивши покарання ***Шиманському*** — 6 місяців, а ***Єндрущаку*** — 1 рік позбавлення волі з суворою ізоляцією, а також ухвалила вислати їх за межі України на 5 років. Цей приклад наочно демонструє, як здійснювався перехід від пропагандистських методів боротьби з РКЦ до більш ефективних каральних дій.

Того ж 1927 р. в УСРР до в'язниць потрапили ***ксьондзи Ф.Буяльський, С.Жуковський, Ф.Любчинський, Й.Савинський, М.Соколовський, Б.Сцісло, З.Хмельницький, Р.Янковський***. І список цей ще далеко не повний. Щоразу арештові передував газетний галас із застосуванням публічних звинувачень

у всіх смертних гріхах. Контрабанда, шпигунство, контрреволюційна агітація, протидія заходам радянської влади — це далеко не повний перелік злочинів, що ставилися у вину ксьондзам ще задовго до суду.

Ксьондзу Ф.Любчинському, заарештованому 13 квітня 1927 р. Кам'янець-Подільським окрвідділом ГПУ, було пред'явлено звинувачення у веденні контрреволюційної агітації під час проповідей у костьолі й спілкування з парафіянами і червоноармійцями поза храмом, у керівництві підпільними польськими гуртками, приховуванні від органів ЗАГСу метричних костьольних книг, видачі довідок про політичну благонадійність полякам, які нелегально емігрували до Польщі, протидії реєстрації громад Вірменського і Домініканського костьолів у м. Кам'янці-Подільському, утаюванні костьольних прибутків, збиранні коштів на організацію зустрічі польських військ [15].

Експертиза вилучених під час обшуку конспектів проповідей тривала понад 2 місяці. Затим здійснювався переклад листування ксьондза, велися допити свідків та інші слідчі дії. Слідство тривало майже півтора року, впродовж яких ***ксьондз Любчинський*** перебував за гратами. Згідно з ухвалою Колегії ОГПУ від 21 серпня 1928 р. на нього чекав концтабір на Соловецьких островах, де він мав відбувати покарання цілих 10 років.

Ксьондз М.Соколовський потрапляв до в'язниці ГПУ у 1923 і 1925 рр., але щоразу його звільняли через недоведеність злочину. На захист пастиря ставали віруючі, надсилаючи телеграми-клопотання до ВУЦВК на кшталт: *«Могилевским ГПУ арестован ксендз Соколовский. Уже три месяца дознание производится. Верующие пяти приходов, в которые входят 45 сел, не могут отправлять религиозные обряды. Просим распоряжения, чтобы поспешить окончательно дознание. От пяти приходов общины. Означенный ответ на имя Могилевского прокурора»* [16].

Керівництво ГПУ в особі заступника голови цього відомства К.М.Карлсона відмовлялося звільняти арештанта, вважаючи, що *«их* (віруючих. — *Авт.*) *мотивировка о невозможности отправления религиозных обрядов ввиду ареста ксендза Соколовского неосновательна, поскольку они могут обратиться с соответствующим ходатайством в надлежащие инстанции о назначении другого ксендза впредь до окончания этого дела»* [17].

Однак, не діставши санкції ВУЦВК на продовження слідства, чекісти змушені були випустити ***М.Соколовського***. Щоправда, на волі він перебував недовго — 12 квітня 1927 р. ксьондз знову опинився за гратами. Цього разу ВУЦВК, Прокуратура УСРР та ГПУ продемонстрували зразок спаяності та взаєморозуміння: кожне прохання карального відомства щодо продовження терміну утримання Соколовського у слідчому ізоляторі безумовно підтримувалося та санкціонувалося охоронцями законності та самими законодавцями [18].

Крім цього, ВУЦВК надав шпальти свого друкованого органу для публікації спрямованої проти ***ксьондза Соколовського*** статті *«Хрестом і... відрізом»* [19]. Анонімний автор Б. (вочевидь, В.Біляїв) не обмежувався багатослівним, але нічим не обгрунтованим звинуваченням священика у контрреволюційних зло-

чинах, насамперед у безпосередній участі й підтримці у 1920–1926 рр. диверсійно-бандитського озброєного формування, що діяло на радянсько-польському прикордонні. Обширний допис розпочинався і закінчувався висловлюванням образи на духовенство за те, що воно, невдячне, користуючись «лояльним відношенням радянської влади до церкви всіх релігій», виявляється, «під рясою ховає відріз». Стосовно ж ***ксьондза М.Соколовського*** зазначена «лояльність» влади виразилася у винесенні йому у вересні 1928 р. смертного вироку.

За рік до цього вождь правлячої в СРСР партії більшовиків Й.В.Сталін, бесідуючи з заокеанською делегацією і торкнувшись державно-церковних відносин, прохопився: *«Чи придушили ми реакційне духовенство? Так, придушили. Біда тільки в тому, що воно не цілком ще ліквідоване»*. І далі, мабуть, пожалкувавши про зайву відвертість, і щоб пом'якшити ефект від сказаного, додав: *«Антирелігійна пропаганда є тим засобом, який мусить довести до кінця справу ліквідації реакційного духовенства»* [20].

Проте статистичні дані та матеріали архівно-кримінальних справ доводять, що на ділі влада віддавала перевагу іншим, радикальнішим, аніж пропаганда, засобам. Інакше важко збагнути різке скорочення кількості духовенства, яке сталося наприкінці 20-х років. Особливо яскраво цей процес простежується на прикладі РКЦ. Ні брутальна радянська пропаганда, ні економічний та податковий тиск, ні всілякі залякування чи особиста дискредитація не змогли примусити ксьондзів зректися сану і відійти од виконання пастирських обов'язків, як це нерідко траплялося із православним духовенством. Виняток становив лише один ***ксьондз Є.Перкович***.

Попри це лави римо-католицького кліру продовжували скорочуватися. Частково відбувалося це за рахунок природних втрат: у 20-ті роки пішли з життя ***ксьондзи А.Ставінський, Л.Метельський, А.Келюс-Доленго, В.Прушинський, Валеріан Шиманський, о. Терезій (Штобрин)***. Кілька священиків нелегально емігрували до Польщі.

Згідно з даними НКВД УСРР, станом на 1 травня 1927 р. у республіці нараховувалося **128** ксьондзів, в тому числі у Бердичівській окрузі — 9, Білоцерківській — 4, Вінницькій — 9, Дніпропетровській — 2, Зінов'ївській — 1, Кам'янець-Подільській — 9, Київській — 7, Коростеньській — 3, Криворізькій — 1, Луганській — 1, Мелітопольській — 3, Миколаївській — 10, Могилівській — 7, Ніжинській — 1, Одеській — 19, Олександрійській — 1, Проскурівській — 14, Тульчинській — 5, Уманській — 2, Харківській — 1, Херсонській — 7, Шевченківській — 1 і Шепетівській — 10.

Єдиному на всю Сталінську округу ксьондзові було заборонено здійснювати релігійні обряди як чужоземцю. Взагалі не було римо-католицьких священиків в Артемівському, Глухівському, Запорізькому, Конотопському, Кременчуцькому, Куп'янському, Лубенському, Полтавському, Прилуцькому, Роменському, Сумському, Старобільському і Чернігівському округах [21]. Отже, католиків Лівобережжя обслуговували лише 3 душпастирі — з Ніжина, Луганська і Харкова.

Помітно скоротилася кількість ксьондзів Житомирської та Кам'янець-Подільської дієцезій: якщо в 1926 р. їх тут нараховувалося 110, то вже через рік — тільки 81 [22]. Найменших втрат зазнало за вказаний період тільки німецьке католицьке духовенство півдня України.

У 1928 р. арешти римо-католицьких священнослужителів тривали. За грати потрапили ксьондзи ***Ф.Будзинський*** (Мархлевський польський національний район), ***Б.Савицький*** (містечко Тиврів на Поділлі), ***А.Трачинський*** (містечко Мирополь на Волині), ***Ф.Троцький*** (с. Городок Проскурівської округи), ***Й.Фурх*** (Одеса). Хвилю репресій дещо збив невдалий для радянського обвинувачення судовий розгляд справи ***прелата Т.Скальського***, що відбувся у січні 1928 р. у Москві. Від смертного вироку апостольського адміністратора Житомирської дієцезії врятувала тверда позиція Посольства Польщі в СРСР в особі його керівника С.Патека, який вжив увесь свій дипломатичний хист і вплив, аби зняти з підсудного обвинувачення у шпигунстві на користь чужоземних держав (зрозуміло, йшлося передусім про II Річ Посполиту).

Як наслідок — замість тривалого й гучного відкритого судового процесу відбулося лише коротке засідання за замкненими дверима і у вкрай вузькому колі учасників. Вирок також був м'якший, ніж передбачалося, — 10 років позбавлення волі за «антирадянську і контрреволюційну діяльність». «Козирний» пункт обвинувачення — «шпигунство» — суд відхилив за недоведеністю злочину, й відтак з польських дипломатів знімалася підозра у співучасті. Конфлікт було вичерпано, але надто дорогою ціною — шляхом зриву переговорів про укладення вкрай необхідної для обох сторін торговельної угоди між СРСР і Польщею [23].

Репресивний механізм, що цього разу був змушений поступитися перед зовнішньополітичними інтересами держави, вихлюпнув власне невдоволення і роздратування від тимчасової невдачі у серії антикатолицьких публікацій, що з'явилися у пресі в лютому — березні 1928 р. Як і в попередні роки, це були «голоси» католицьких громад та окремих священнослужителів, які каялися у власних «гріхах» перед радянською державою і таврували ганьбою своїх колег — «шпигунів» та дворушників [24].

Тимчасово й вимушено знехтувані можливості карально-репресивних органів були з лихвою застосовані у боротьбі з РКЦ у наступні роки. Тон задала опублікована газетою «Известия ЦИК» 31 січня 1929 р. стаття державного обвинувача на процесі ***Т.Скальського*** Р.Катаняна *«Крест и маузер»* (несамохіть напрошується аналогія з публікацією у «Вістях ВУЦВК» за рік до цього — *«Хрестом і... відрізом»*), спрямована проти католицького духовенства. *«Як же важко було жити і працювати під тим навислим обухом сліпої ненависті»*, — так висловив один із ксьондзів свої враження і почуття від тодішньої антирелігійної політики.

1929 р. — *«рік великого перелому»* — справді став *переломним* у ставленні держави до РКЦ. На шляху карально-репресивних органів було прибрано останні перешкоди і гальма. Тільки в Україні арештів зазнали того року понад

20 ксьондзів. Характерна риса — серед останніх опинилося і кілька німецьких католицьких патерів, що свідчить про скасування владою негласного табу на крайні заходи щодо представників духовенства даної національності.

Переслідування не оминули й ієрархів РКЦ. Впродовж 1929 р. двічі заарештовували ***єпископа О.Фрізона***, юрисдикція якого поширювалася на українські терени Тираспільської дієцезії. 24 липня 1929 р. ГПУ затримало ***ксьондза К.Наскренцького*** — настоятеля Олександрівського костьолу та апостольського адміністратора Житомирської дієцезії, якого було обвинувачено у підтримуванні незаконних стосунків з польським консульством, а також організації й керівництві нелегальної духовної семінарії та жіночого католицького монастиря.

У Києві, дійсно, при костьолі св. Олександра в 1924–1929 рр. діяла організована ***прелатами Т.Скальським та К.Наскренцьким*** конспіративна римокатолицька духовна семінарія. Викладали у ній самі ксьондзи-організатори, а також кілька священиків, які приїздили з провінції. Двох випускників — ***Й.Ковальського*** та ***А.Рибалтовського*** — 4 грудня 1928 р. було висвячено у сан, і вони приступили до душпастирської діяльності у парафіях України, яка, проте, тривала всього кілька місяців, оскільки у травні 1929 р. обидва вони опинилися за гратами. Тоді ж до слідчого ізолятора ГПУ потрапила й решта (троє) підпільних семінаристів, які ще не скінчили курсу наук і не дістали духовного освячення [25]. Таким чином зазнала поразки спроба налагодити підготовку кадрів для РКЦ на терені УСРР.

Тим часом наслідки репресій давалися взнаки. На всю Вінницьку округу з численною католицькою паствою у 1929 р. залишалося 7 ксьондзів, кожний з яких обслуговував по 2–3 парафії: ***Я.Левинський*** — Вінниця і район; ***В.Шиманський*** — Тиврів, Красне, Вороновиця; ***А.Скальський*** — Браїлів, Гнівань, Межирів; ***Ф.Пясецький*** — Літин, Хмільник; ***Й.Березовський*** — Пиків, Янів; ***Б.Рошкевич*** — Новий Костянтинів; ***Й.Сваричевський*** — Вахнівка, Іллінці, Липівці.

Декан Я.Левинський скаржився ***апостольському адміністраторові Кам'янець-Подільської дієцезії Я.Свідерському*** на ті зміни, що негативно позначалися на релігійному житті: *«Польская молодежь от меня совсем отошла, винничане все меньше и меньше посещают костел, часто польские супруги разводятся и живут без костельного брака, молодые люди уходят в безбожники. Словом, поляки в Винице все больше и больше мирятся с тем положением, которое создала Соввласть»* [26]. Тієї ж думки дотримувалися і ксьондзи Проскурівського деканату: *«Религиозность с каждым годом уменьшается, нас тоже мало, разъезды в другие приходы нас утомляют, а помощи никакой. И вот приходят пессимистические мысли: здоровье ломается, сил физических не хватает, а тут со всех сторон разные неприятности, и в конце концов человек не знает, как своему горю пособить»* [27].

Не всі ксьондзи погоджувалися безкінечно тягнути ярмо труднощів, що звалилися на них за радянської влади. Як вже згадувалося, частина з них

контрабандними шляхами подалася до сусідньої Польщі. І лише один — ***настоятель Озаринецького костьолу Могилів-Подільської округи М.Каровець***, колишній капелан Українських Січових Стрільців, за яким збереглося австрійське підданство, вирішив емігрувати з УСРР легально, подавши до ВУЦВК документи на виїзд. У грудні 1929 р. він таким чином виїхав за кордон.

А для тих ксьондзів, котрі лишилися разом із паствою, з настанням перших днів 1930 р. розпочалися нові випробування. ГПУ УСРР у січні — лютому здійснило безпрецедентну акцію, кинувши за грати понад 30 ксьондзів Житомирської і Кам'янець-Подільської дієцезій, серед них ***апостольського адміністратора Я.Свідерського, деканів Я.Левинського і Я.Ладиго***. Більшість із них у травні — червні 1930 р. поодинці або невеликими групами була засуджена спецколегіями облсудів та ГПУ до багаторічного ув'язнення у концтаборах.

Матеріали слідства, що стосувалися 31 обвинуваченого, — 20 церковних активістів та 11 їхніх душпастирів — ***Я.Свідерського, Я.Левинського, Й.Мьодушевського, К.Наскренцького, Ф.Забуського, А.Скальського, Я.Ладиго, С.Квасневського, Р.Шишка, Ф.Чирського і Ф.Андрушевича,*** — було об'єднано в одну ***«Справу про польську контрреволюційну і шпигунську організацію на Правобережній Україні»***, розглянуту за зачиненими дверима надзвичайною сесією Верховного суду УСРР 21–27 червня 1930 р. Усім обвинуваченим інкримінувалися злочини, передбачені першим розділом спеціальної частини Кримінального кодексу Української СРР. Під назвою *«Контрреволюційні злочини»* об'єднувалися артикули 54^{1}–54^{14}, що передбачали найсерйозніші покарання — до максимального терміну ув'язнення (10 років) або навіть і *«найвищого заходу соціальної оборони»* — розстрілу [28].

Ксьондзам було пред'явлено обвинувачення у скоєнні злочинів, насамперед, передбачених арт. 54^{11} – організаційна діяльність, скерована на повалення, підрив або ж ослаблення влади. Майже всім ставилися у вину також *«зносини з контрреволюційною метою з іноземною державою або окремими її представниками»* (арт. 54^{3}), *«допомога будь-яким способом тій частині міжнародної буржуазії, яка, не визнаючи рівноправності комуністичної системи, що приходить на зміну капіталістичній системі, прагне її повалити»* (арт. 54^{4}), *«підбивання іноземної держави або будь-яких у ній суспільних груп... до оголошення війни, до збройного втручання у справи Союзу РСР»* (арт. 54^{5}), шпигунство (арт. 54^{6}) й антирадянська пропаганда або агітація (арт. 54^{10}) [29].

Попри стислі терміни слідства, оперуповноважені ГПУ, які встигли набити руку в таких «справах», зуміли напрацювати і подати до суду понад 90 об'ємистих томів матеріалів (анкети арештантів, протоколи допитів, обшуків, очних ставок, обвинувальні висновки і т. ін.).

Небачені масштаби справи і тяжкість обвинувачення не перешкодили більш ніж оперативному її розгляду: судовий процес у Харкові тривав всього тиждень і завершився винесенням суворого вироку майже усім обвинуваченним. Шістьох священнослужителів (***Я.Свідерського, К.Наскренцького, Я.Левинського, А.Скальського, Й.Мьодушевського та Ф.Андрушевича***) було

засуджено до найвищої міри покарання, але з заміною на позбавлення волі строком по 10 років кожному через те, що вони, мовляв, *«признялися в своїй злочинній діяльності, а також враховуючи їхній похилий вік»*. Останній аргумент суду на користь пом'якшення вироку міг здивувати будь-кого, оскільки найстаршому із засуджених до смертної кари не було й 60-ти, а наймолодшому — лише 42 роки. Вочевидь, радянське керівництво не ризикнуло вдатися до крайніх заходів з огляду на ймовірну негативну реакцію зарубіжжя.

Тим часом на Заході ширився протест проти антирелігійної практики більшовицького режиму, новий імпульс якому було задано появою у пресі відкритого листа Папи Римського, датованого 2 лютого 1930 р. й озаглавленого *«Яка плата за брутальне нехтування Божих прав у Російській державі?»*. Пій XI закликав усіх католиків до покаянної молитви за Росію, що було розцінено радянським керівництвом як заклик до хрестового походу на СРСР. У відповідь на антикомуністичну ініціативу Апостольського Престолу ЦК ВКП(б) розпочав широкомасштабну контрпропагандистську акцію, відголоски якої прозвучали навіть в одному з томів «Большой Советской Энциклопедии», випущеної у 30-ті роки: *«В 1929–30 [гг.] поповщина всего капиталистического мира по требованию буржуазии проводит широкую антисоветскую кампанию под флагом защиты церкви от гонений, которым она будто бы подвергается в СССР»* [30].

Одначе, хоч би як гучно демонструвалася незалежність внутрішньої політики радянської держави від західних «капіталістичних» впливів, у 1931 р. репресії проти священнослужителів все ж пішли на спад. Призупинення масових репресій щодо католицького духовенства збіглося у часі з завершенням головного етапу колективізації. Селян силоміць було загнано до колгоспів, а духовенство, яке влада вважала натхненником народного опору процесам «соціалістичного перетворення села», в більшості своїй опинилося далеко від своєї пастви.

У 1931–1934 рр. арешти та ув'язнення були не на передньому плані в доволі обширному наборі репресивних заходів, вживаних радянською владою щодо дійсних, потенційних та уявних її противників. Пророчими виявилися слова колишнього ***єпископа — ординарія Луцько-Житомирської дієцезії К.Недзялковського (1846-1911)*** стосовно перспектив життя народу під владою тих лівих сил, що на початку XX ст. боролися за встановлення нового суспільного порядку: *«У соціалістів замість кількох сотень і тисяч капіталістів буде один-єдиний велетень — державний капітал, — а перед ним будуть стояти мільйони карликів, що не мають ні копійки і настільки залежні від держави, що вона кожної хвилини може не лише пограбувати їх, але й заморити голодом, оскільки достатньо, щоб чиновник не видав продовольства й одягу — і весь опір зламано»* [31].

Саме з метою остаточного подолання протидії українського селянства заходам радянської адміністрації й було організовано штучний голодомор початку 30-х років. Звісно, що за цих обставин будь-яку допомогу голодуючим

з-за кордону влада сприймала не як гуманітарну акцію, а, навпаки, як безпідставне й зацікавлене втручання чужоземних ворожих сил у внутрішні справи країни «соціалізму». Відповідати за одержання закордонної допомоги довелося тим, кому вона була адресована. Так, підраховуючи валюту, що надійшла з-за кордону для порятунку голодуючих, голова ГПУ УСРР В.А.Балицький водночас доповідав 22 травня 1934 р. ЦК КП(б)У про боротьбу з цим небажаним явищем: *«Арестовано пока 85 человек, преимущественно пасторов, сектантских проповедников, кистеров, лиц из церковного актива, кулаков и т.д. Намечено к аресту еще около 60 человек»* [32].

Серед римо-католицьких священнослужителів одними з перших, хто поплатився за одержання допомоги, були ***Б.Блехман*** (на той час єдиний у Києві ксьондз) та ***Й.Воронич***, який обслуговував 5 парафій Житомирщини, особливо вражених голодом. У вересні 1933 р. ***Б.Блехман*** та ***Й.Воронич***, перебуваючи у камері слідчого ізолятора ГПУ, були змушені давати «щиросердні» покаянні зізнання у власній антирадянській діяльності. Спілкування з дипломатами і ***московським єпископом П.-Е.Неве*** слідчі розцінювали як шпигунську діяльність на користь «буржуазної» Польщі й Ватикану, а одержану за посередництвом польського консульства у м. Києві допомогу від благодійних і церковних організацій зарубіжжя сприймали не інакше, як винагороду за збір і передачу за кордон даних про політико-економічне становище УСРР.

3 роки покарання у виправно-трудових таборах віддалених місцевостей СРСР — такою була ухвала Особливої наради Колегії ГПУ по Київській області від 24 лютого 1934 р. стосовно ***ксьондза Б.Блехмана*** за те, що він інформував іноземців про число чинних у республіці костьолів, долю римо-католицьких священнослужителів, переслідування релігії владою, голод, примусову колективізацію, арешти у середовищі польської нацменшини в УСРР. Такий самий присуд було винесено і його «співучасникові» — ***ксьондзові Й.Вороничу*** [33].

У 1933 р. у Житомирській дієцезії нараховувалося тільки 17 душпастирів, у 1934 р. їх залишилося 16; у Кам'янець-Подільській дієцезії за той самий час кількість ксьондзів скоротилася з 13 до 9 осіб [34].

Проте навіть за таких катастрофічних втрат особового складу духовенства релігійне життя вітчизняних католиків тривало. З часу арешту ***апостольського адміністратора Житомирської дієцезії К.Наскренцького*** (липень 1929 р.) ці обов'язки виконував ***настоятель костьолу м. Житомира С.Яхневич***. Він же особисто з початку 30-их років був змушений обслуговувати ще 7 парафій. Так само поміж священнослужителями було розподілено інші католицькі громади, які залишилися без пастирів. Однак виїзди до «чужих» парафій здійснювалися надзвичайно рідко. Приміром, ***настоятель Новоград-Волинського костьолу П.Велік***, за яким було закріплено ще 5 парафій Житомирщини, у 1931–1934 рр. побував у Мархлевську та Кам'яному Броді всього по разу, Чернецькій Слобідці — двічі, Яблонному і Барашах — по три рази.

Виною тому була не надмірна завантаженість у власній парафії, а владна заборона вільного пересування ксьондзів. *«Мои выезды я совершал по командировкам, которые получал от прелата Яхневича, а последний присылал эти командировки после того, как та или иная община добивалась права от районных органов власти на совершение богослужения»* [35], — пояснював ***ксьондз П.Велік***.

Черговий сплеск репресій щодо римо-католицького духовенства України припадає на 1935 р. Цього разу поза увагою властей не залишилися й німецькі патери. На кардинальну зміну ставлення до німців України вплинуло загострення відносин СРСР з Німеччиною внаслідок приходу до влади А.Гітлера. Як і у випадку з поляками, серед головних винуватців в очах правлячого режиму опинилися римо-католицькі священнослужителі.

10 квітня 1935 р. нарком внутрішніх справ УСРР В.А.Балицький інформував ЦК КП(б)У: *«В ближайшие дни в Одесской области в Карло-Либкнехтовском районе будет заслушано в показательном порядке дело группы немцев-ксендзов, проводивших в немецких районах и колониях активнейшую фашистскую работу. Имея непосредственную связь с закордонными фашистскими центрами и получая от последних под видом «материальной поддержки» денежные субсидии на контрреволюционную работу, эта группа под руководством прелата Крушинского вела работу по организации массовых обращений немнаселения в фашистские центры с просьбой о высылке «помощи», направляя за кордон провокационные письма...»* [36].

Як і пропонував глава НКВД УСРР, ***прелата Й.Крушинського*** та його «співучасника» ***патера Р.Лорана*** було засуджено до 10 років заслання до Казахстану.

15 жовтня 1935 р. знову було заарештовано *апостольського адміністратора південної частини Тираспільської дієцезії* ***єпископа О.Фрізона***, а в грудні того ж року — ***настоятеля Сімферопольського костьолу М.Гудайтіса***. В цій же справі було ув'язнено ще 39 осіб, переважно німецької національності, а також поляків, латишів, литовців, росіян — чоловіків і жінок різного віку (від 18 до 70 років) і фаху (робітників, селян — колгоспників і одноосібників, домогосподарок, продавців, бухгалтерів, кухарів тощо) [37].

Характерною рисою всіх судових процесів 30-х років над патерами української частини Тираспільської дієцезії було одночасне притягнення до кримінальної відповідальності багатьох (до кількох десятків) їхніх парафіян — німецьких колоністів. Особливо масового розмаху ці репресивні заходи набули в 1935–1936 рр. Повною мірою це стосувалося й віруючих та духовенства вже спустошених репресіями Кам'янець-Подільської та Житомирської єпархій РКЦ. У липні–серпні 1935 р. тут було заарештовано 9 ксьондзів, серед них — *апостольського адміністратора Житомирської дієцезії* ***прелата С.Яхневича*** та ***настоятеля костьолу св. Олександра у м. Києві А.Шенфельда***.

Матеріали обвинувачення було об'єднано в одній справі ***«Контрреволюційної фашистської організації римо-католицького і уніатського духовенства на Правобережній Україні»*** [38]. Усіх заарештованих (крім священнослу-

жителів, по справі «проходили» ще 10 церковних активістів) обвинувачували у злочинах, передбачених арт. 54[11] та 54[4] КК УСРР. Слідство, яке провадило Київське обласне управління НКВД УСРР і перебувало під контролем генеральних прокурорів УСРР, СРСР (відповідно А.Кисельова та А.Я.Вишинського).

Організатори процесу цього разу не вдавалися до судових формальностей і гучних відкритих дійств. 14 травня 1936 р. без участі сторін було винесено ухвалу Особливої наради НКВД СРСР про покарання обвинувачених. Кожний із священнослужителів отримав по 5 років виправно-трудових таборів. 21 травня 1936 р. їх відправили до місць відбування покарання: ***С.Яхневича, П.Сосенка і М.Щепанюка —*** до Владивостока (*Севвостлаг*), ***Р.Янковського, С.Клемчинського, С.Бравера і Й.Козинського*** — в Чиб'ю (*УхтПечлаг*), ***А.Шенфельда і П.Веліка*** — до Караганди (*Карлаг*).

Репресії середини 30-х років остаточно спустошили ряди римо-католицького духовенства України. В 1936 р. у Кам'янець-Подільській та Житомирській дієцезіях нараховувалося не більше 7 діючих ксьондзів [39]. У 1933–1935 рр. кілька раніше репресованих священиків, відбувши покарання, повернулися в Україну (***А.Маркушевський, Р.Янковський, А.Трачинський, М.Єндрущак, Й.Круммель, С.Жуковський*** та ін.) і навіть спробували відновити душпастирську діяльність. Однак невдовзі їх було знову або заарештовано, або ж вислано за межі України.

«Рекордсменами» мимоволі у цьому відношенні стали ***ксьондзи М.Єндрущак та Р.Янковський***, кожного з яких впродовж 20–30-х років ув'язнювали принаймні по 5 разів. Так, ***М.Єндрущак*** за цей час встиг «познайомитися» з Кам'янець-Подільською, Київською та Харківською в'язницями та низкою концтаборів на Півночі СРСР, але щоразу повертався в Україну. У 1935–1937 рр. він обслуговував щонайменше 5 римо-католицьких парафій Київщини та Житомирщини. ***Ксьондз Р.Янковський*** побував у тюрмах Житомира, Харкова, Бердичева, концтаборах на Соловецьких островах та в Комі АРСР, двічі — на засланні у Казахстані.

У 1936 р. після в'язниць та Соловків майже недієздатним інвалідом повернувся до Кам'янця-Подільського ***ксьондз В.Дворжецький***. У 1934–1937 рр. із тих католицьких священнослужителів, які перебували на волі, від старості й хвороб померло троє: ***Ф.Яблуновський*** (у 1934 р., Ладижин на Вінниччині), ***Й.Уляницький*** (у 1935 р., Житомир) та ***Ф.Коттак*** (у 1937 р., Голованівськ на Одещині). У 1937 р. на терені Кам'янець-Подільської дієцезії вже не було жодного практикуючого ксьондза [40]. Спроби віруючих самостійно, без священика, здійснювати богослужіння у приватних помешканнях (всі костьоли були позакривані) влада розцінювала як нелегальну антирадянську діяльність, а учасники таких зібрань зазнавали переслідувань і суворої кари.

Намір влади покласти край діяльності РКЦ на теренах радянської держави підтвердив вирок, винесений 17 березня 1936 р. ***О.Фрізону***, — найвища міра покарання. 20 червня 1937 р. єпископа — останнього римо-католицького ієрарха на території СРСР — було розстріляно.

Незважаючи на повсюдне закриття культових споруд, здійснення масових репресій проти духовенства різних конфесій і майже цілковиту ліквідацію легальних форм релігійної діяльності, урядовці були поінформовані про невдоволення народу таким станом справ. Так, Прокурор УРСР Г.Железногорський 5 травня 1937 р. доповідав ЦК КП(б)У про «волинки», що постійно на цьому грунті виникали у 1936–1937 рр. в усіх областях республіки і не минали безслідно для їхніх учасників. *«В зиму 1936 р. та 1937 р. проведено значну роботу по всіх областях УРСР по викриттю та покаранню контрреволюційних елементів серед церковників»*, — доповідав прокурор. *«Є підстави гадати, що релігійна пропаганда провадиться якимсь єдиним центром»*, — стверджував головний охоронець законності в республіці, радячи ЦК *«посилити антирелігійну роботу всіх наших органів»*.

Справді, у 1937 р. значно активізувалася антирелігійна взагалі та антикатолицька пропаганда, зокрема, однак головний натиск робився на репресивні заходи. Так, у червні було заарештовано ***ксьондза С.Квасневського***, який тільки у грудні 1936 р. повернувся із заслання, щоб виконувати душпастирські функції серед католицької громади Києва; у серпні за гратами опинилися його колеги ***Л.Гашинський*** (Харків), ***М.Єндрущак*** (Житомир), ***Я.Пржісецький*** (Умань). Всім їм інкримінувалася контрреволюційна діяльність і шпигунство на користь Польщі (між тим, уманському священнослужителеві було на той час 79 років і він майже повністю втратив зір).

Цього разу слідство не затягнулося і обійшлося без суду: 24 вересня 1937 р. було страчено ***ксьондзів М.Єндрущака та Л.Гашинського***, а наступного дня — ***С.Квасневського***. Доля ж ***ксьондза Пржісецького*** залишається нез'ясованою. Водночас розправилися і з тими священиками, що перебували на засланні або в концтаборах за судовими або позасудовими вироками попередніх років [41].

Відтак, з осені 1937 р. на терені УРСР не залишилося жодного практикуючого римо-католицького священика. Зусилля Ватикану щодо поширення католицизму і збереження ієрархії РКЦ було зведено нанівець. Всі костьоли було зачинено, а діяльність громад РКЦ заборонено. Внаслідок примусової міграції польської і німецької національних меншин була порушена цілісність католицьких спільнот. Наприкінці 30-х років в УРСР було покінчено з будь-якими (принаймні видимими) проявами релігійного життя католиків. Римокатолицька церква як суспільна інституція з власною ієрархією, кліром та паствою була повністю ліквідована.

Примітки

[1] Центральний державний історичний архів України у м. Києві. — Ф. 442. — Оп. 862. — Спр. 90. — Арк. 33–37 зв.

[2] *Walewski W.* Wspomnienia o Podolu // Pamietnik Kijowski. — Londyn, 1966. — T. III. — S. 41.

[3] Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1913 г. — К., 1912. — С. 279.

[4] Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ). — Спр. 68067–ФП. — Т. 32. — Арк. 186.

[5] *Dzwonkowski R.* Kosciol katolicki w ZSRR, 1917–1939: Zarys historii. — Lublin, 1997. — S. 213.

[6] ДА СБУ. — Спр. 73429-ФП. — Арк. 40.

[7] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 2. — Арк. 131.

[8] Див.: Осипова И.И. «В язвах своих сокрой меня...»: Гонения на Католическую Церковь в СССР. По материалам следственных и лагерных дел. — М., 1996. — С. 171.

[9] Державний архів Вінницької області. — Ф. 29. — Оп. 1. — Спр. 537. — Арк. 2.

[10] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 263. — Арк. 21.

[11] Там само. — Спр. 343. — Арк. 299.

[12] Червоний кордон. — 1927. — 9 липня. — № 52 (321).

[13] Там само. — 1927. — 10 серпня. — № 61 (330); 17 серпня. — № 63 (332).

[14] Там само. — 1927. — 13 липня. — № 53 (322); 12 жовтня. — № 79 (348); 8 грудня. — № 99 (368); 20 грудня. — № 104 (373).

[15] Державний архів Хмельницької області. — Ф. 1822. — Оп. 6. — Спр. 6. — Арк. 242.

[16] ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 2821. — Арк. 310.

[17] Там само. — Арк. 309.

[18] Там само. — Оп. 12. — Спр. 124. — Арк. 141–142, 150–152; Спр. 127. — Арк. 143–144, 162–164 зв.

[19] Вісті ВУЦВК. — 1928. — 10 січня. — № 8 (2198).

[20] Сталін Й.В. Розмова з першою американською робітничою делегацією, 9 вересня 1927 р. // Сталін Й.В. Твори. — Т. 10. — С. 132–133.

[21] ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 399. — Арк. 1–2 зв.

[22] *Iwanow M.* Pierwszy narod ukarany: Polacy w Zwiazku Radzieckim, 1921–1939. — Warszawa; Wroclaw, 1991. — S. 281.

[23] Див.: Документы и материалы по истории советско-польских отношений. — М., 1967. — Т. V (май 1926 г. — декабрь 1932 г.). — С. 251–273; *Skalski T., ks.* Terror i cierpiennie: Kosciol katolicki na Ukrainie, 1900–1932: Wspomnienia. — Lublin; Rzym; Lwow, 1995. — S. 320–336; Вісті ВУЦВК. — 1928. — 19 січня. — № 16 (2206); 25 січня. — № 21 (2211); 27 січня. — № 23 (2213).

[24] Див.: Вісті ВУЦВК. — 1928. — 19 лютого. — № 43 (2233); 23 лютого. — № 46 (2236); 26 лютого. — № 49 (2239); 20 березня. — № 68 (2258).

[25] *Dzwonkowski R.* Op. cit. — S. 145.

[26] ДА СБУ. — Спр. 68067-ФП. — Т. 9. — Арк. 87.

[27] Там само. — Т. 36. — Арк. 23.

[28] Див.: Кодекси УСРР: Кримінальний кодекс. — К., 1935. — С. 19–22.

[29] ДА СБУ. — Спр. 68067-ФП. — Т. 1. — Арк. 1–19.

[30] Большая Советская Энциклопедия. — М., 1934. — Т. 60. — Стб. 188.

[31] ДА СБУ. — Спр. 68067-ФП. — Т. 29. — Арк. 102.

[32] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6426. — Арк. 23.

[33] Там само. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 61386.

[34] *Dzwonkowski R.* Op. cit. — S. 214; *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*, Ambasada RP w Moskwie, sygn. 95, s. 91.

[35] ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 66457. — Т. 5. — Арк. 10.

[36] Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6777. — Арк. 49.

[37] ДА СБУ, Сімферополь. — Спр. 018441.

[38] ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 66457. — Т. 1–30.

[39] *Dzwonkowski R.* Op. cit. — S. 214.

[40] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7105. — Арк. 1.

[41] Див.: *Dzwonkowski R.* Op. cit. — S. 233–237; Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії: У 3-х т. / Редкол.: А.Л.Зінченко (відп. ред.) та ін. — К., 1997. — Т. 1. — С. 191–194; К., 1999. — Т. 3. — С. 49–51; Чирков Ю.И. А было все так... — М., 1991. — С. 173–176.

Юрій Данилюк
(Київ)

СЛІДИ «ЗЛОЧИНУ» ВЕЛИ У ВАТИКАН…

Квітень 1945 р. Одеса. Звістка про арешт **Жана Ніколи та П'єра Леоні*** — двох католицьких священиків костьолу св. Петра блискавично облетіла місто і схвилювала віруючих. Найбільш обізнані, ховаючись від сторонніх очей, пошепки розповідали, що вони і зовсім не священики, а іноземні шпигуни, заслані на південь України для протидії радянській владі. Подібна точка зору, незважаючи на свою абсурдність, знаходила дедалі більше своїх прихильників. Ще б пак, у країні, десятиріччями вихованій на принципах більшовицької пильності, кожний іноземець розглядався як потенційний шпигун.

А в цей час у сірому похмурому будинку Одеського обласного управління НКГБ, що розташувався в самому центрі міста, прискіпливо вивчали біографії заарештованих, скрупульозно відшукували можливі і неможливі зв'язки з закордонними антирадянськими центрами, раділи кожній деталі, яка могла б піти на користь слідству. Власне в'язні і самі нічого не приховували, вважаючи свій арешт якоюсь фатальною помилкою.

Жан Нікола, священик, французький підданий. Народився в 1901 р. в невеличкому місті Морле в родині художника-декоратора. До 1919 р. проживав разом з батьками, навчався в середній школі, гімназії. У дев'ятнадцятирічному віці Жан Нікола зробив свій остаточний життєвий вибір, подавшись до бельгійського міста Сент-Жирар, де містився відомий своїми традиціями католицький монастир. Тоді ж увійшов він до духовної общини «Асумціоніст», яка ставила за мету через посередництво місіонерів сприяти розповсюдженню католицької віри в світі. Остання мала в своєму розпорядженні широку мережу філіалів у зарубіжних країнах, тримала під своєю опікою ряд богословсько-педагогічних навчальних закладів, богословських організацій.

---

* Див.: Державний архів Служби безпеки України, Одеса. — Спр. 22851–П.

З благословіння духовної общини в 1921 р. Ж.Нікола пішов на службу до армії, разом з французьким експедиційним корпусом побував у Туреччині. Згодом повернувся знову до монастиря, де займався поглибленим вивченням історії, філософії, богословських наук.

У 1926 р. Жан вступає до Лувенського богословського університету, в якому одночасно навчається на богословському і педагогічному факультетах. Через чотири роки висвячений на священика **єпископом Лядеусом**, Ж.Нікола отримав своє перше призначення викладачем французької мови в ліцеї та інтернаті у румунському місті Беленієш. Там же він очолив нечисленну католицьку парафію, до якої входили переважно учні та викладачі місцевих навчальних закладів.

Період своєї роботи в Беленієші Ж.Нікола згадував завжди з виключною приємністю. Педагогічна праця, спілкування з молоддю не лише приносили справжню насолоду, а й служили своєрідною підтримкою далеко від рідної домівки.

Виважений і спокійний ритм життя священика повністю змінила його зустріч у Бухаресті з добрим приятелем, директором Французько-візантійського інституту, членом духовної общини «Асумціоніст» **Віталієном Лороном**. Найбільше запам'яталися його слова: «*Ми як французи зобов'язані, проживаючи в Румунії, допомагати союзникам у боротьбі з фашизмом*». Довго вагався, чи сумісне це з місіонерською діяльністю. Врешті-решт дав згоду. Тоді ж і отримав він від Лорона завдання збирати відомості про діючі військово-промислові підприємства, що були в місцях розташування німецьких та румунських частин, їх призначення, з'ясовувати прізвища командного складу, маршрути просування ворожих військ тощо.

Через деякий час Ж.Нікола підготував і передав за призначенням кілька інформаційних зведень. Особливу цінність становив план розміщення в районі м. Беленієш рудників і заводів, які виробляли для німецької промисловості молібден і вісмут з докладним описом виробничих потужностей, обладнання, кадрового забезпечення.

Було б невірним вбачати в священикові професійного розвідника. Просто він, як і сотні тисяч його співвітчизників, в силу свого розуміння та можливостей боровся за наближення перемоги над найгіршим із породжень XX-го століття.

Дещо несподіваною для Ж.Ніколи виявилася пропозиція Ватикану відбути в грудні 1943 р. для служіння до м. Одеси, залишившись там після відходу німецьких військ. Вона мотивувалася тим, що французи-католики за відсутності священика не мали змоги відправляти релігійні обряди.

У мальовничому приморському місті Ж.Нікола бував і раніше. У грудні 1942 року за дорученням наставника общини «Асумціоніст» він приїздив до Одеси для обстеження стану французького католицького храму, з'ясування настрою віруючих. У липні наступного року він вже займався відбудовою і ремонтом зруйнованої часом і війною споруди.

Одеса зустріла Ж.Ніколу досить приязно. Його висока ерудиція, вільне володіння кількома європейськими мовами, в т.ч. російською, доброзичливість у спілкуванні викликали повагу парафіян. Не залишилася непоміченою і благодійницька діяльність новоприбулого священика, який прагнув і словом, і ділом зарадити тим, хто потребував допомоги.

З якимось подвійним почуттям зустрів Ж.Нікола звільнення м. Одеси від окупантів. Ще свіжими в пам'яті залишалися поширені на Заході повідомлення про нищення й пограбування більшовиками монастирів і церков, масові розстріли священнослужителів і віруючих, запеклі антирелігійні кампанії. Чи думав він, що лякаюча абревіатура НКГБ так раптово увійде в його життя. 19 квітня 1945 р., незадовго до переможних салютів Ж.Ніколу було заарештовано.

У той же день ордер на арешт був виписаний на ім'я іншого священика — французького католицького храму, італійського підданого тридцятишестирічного **П'єра Леоні**. Син дрібного землевласника, він з дитинства відчув смак фізичної праці. Батьки вбачали в ньому опору та підтримку і прагнули за будь-яку ціну залишити біля себе в невеличкому, хоч і досить марудному, господарстві. Однак непересічні здібності юнака, його бажання вчитися переконали їх у необхідності дати синові пристойну освіту. З тринадцяти років П'єр брав приватні уроки з італійської мови і математики у настоятеля костьолу св. Єфімії м. Саморі. Згодом пройшов п'ятирічний курс навчання в семінарії м. Модільяна.

З розумінням сприйняли батьки рішення П'єра прийняти чернецтво в монастирі Галлору. Там же він закінчив середню освіту.

У 1931 р. П.Леоні виїхав до Риму, де успішно склав іспити до папського Григоріанського університету. Навчався в «Русикумі», який ставив перед собою завдання готувати священиків-місіонерів для поширення католицької віри в республіках Радянського Союзу. З цією метою слухачі «Русикуму» поглиблено вивчали філософію, історію, економіку і культуру Росії, праці апологетів комуністичної ідеології. Крім того, вони проходили підготовку здійснення богослужіння за східним обрядом.

У 1939 р. в житті П.Леоні сталася важлива подія. Напередодні закінчення навчання в Григоріанському університеті **єпископом Олександром Євреїновим** він був висвячений на священика східного обряду.

Початок другої світової війни, яка враз знецінила християнські цінності, зневажила мораль, розкидала по Європі тисячі безіменних могил, викликав у П.Леоні внутрішній протест. Шукаючи порятунку від зла, він знову подається до невеликого монастиря ордену єзуїтів у Флоренції. Однак і там його знаходить повістка до армії. Заспокоювало єдине, що його зброєю, як і раніше, залишиться слово, яке стане в пригоді бійцям у найтяжчі для них хвилини.

Ставши військовим священиком, П.Леоні спочатку служив у військовому шпиталі Болоньї. Згодом з медичним персоналом поїхав до Албанії, Греції. У серпні 1941 р., отримавши призначення священиком польової лікарні дивізії

Торино, опинився в Дніпропетровську, а потім на Донбасі. З неприхованим полегшенням зустрів П.Леоні травень 1943 р., коли після трьох років поневірянь він був демобілізований з армії і отримав можливість зняти з себе лейтенантський мундир, який йому аж ніяк не пасував.

Наступне перебування в монастирі принесло П.Леоні душевний спокій, можливість позбутися неприємних вражень і спогадів. І хоча пропозиція Ватикану поїхати до Одеси не захопила його зненацька, особливого задоволення від неї він не отримав.

В Одесі Ж.Нікола і П.Леоні, ці різні за характером і темпераментом особистості, швидко знайшли спільну мову. Спокійний та врівноважений француз і дещо запальний, схильний до дискусій італієць немовби доповнювали один одного, створювали навколо себе якусь особливу атмосферу впевненості та довіри. Навіть потрапивши до радянської в'язниці, вони намагалися зберегти власне обличчя, не зрадити вироблені життям принципи.

Слідчих Одеського обласного управління НКГБ не дуже бентежило, що в переповнених в'язнями камерах опинилися іноземці. Для них у даному випадку не робилося ніяких винятків. Виснажливі нічні допити, жорсткий психологічний тиск, тенденційне трактування фактів — ось що чекало священиків на слідстві.

Перше, що силкувалися довести органи державної безпеки — це звинувачення у шпигунстві. Однак зламати волю загартованих вірою опонентів було зовсім непросто. Жан Нікола, докладно розповівши про свою допомогу у зборі інформації для союзників, навіть під тиском не хотів визнавати протиправних дій щодо радянської влади. Повністю відкидав свою причетність до шпигунства і П'єр Леоні, з якого хотіли зробити мало не професійного, підготовленого у «Русикумі» розвідника.

Звинувачення у шпигунстві на слідстві явно захиталося. Жодними речовими доказами, жодними конкретними фактами слідчі не могли підтвердити свої припущення. Навіть у їхній трактовці окремі випадкові зустрічі священиків із земляками, іноземними кореспондентами, представниками дипломатичних місій виглядали непереконливо.

Тоді в хід пішла розробка другої версії — звинувачення в антирадянській агітації та пропаганді. Для цього активно експлуатувалися показання кількох свідків, які підтверджували негативне ставлення священиків до радянської влади. Власне їх ніхто й не збирався приховувати. Щоб переконатися в цьому, достатньо звернутися до протоколу допиту П.Леоні від 19 липня 1945 р.:

«*Запитання:* ...Відомо, що ви за своїми політичними переконаннями були прихильником існуючого в Італії політичного устрою і політику Муссоліні вважали правильною. Крім того, ви, часто спілкуючись з членами ордену єзуїтів, розмовляли на політичні теми і висловлювалися за необхідність боротьби з марксизмом і з існуючим в СРСР устроєм. Це ви підтверджуєте?

Відповідь: Прихильником устрою, що існував при Муссоліні я ніколи не був і нікому не говорив, що я політику Муссоліні поділяю. Оскільки я є релі-

гійним католиком, то я був і залишаюся супротивником марксизму та існуючого в СРСР політичного устрою, який, на моє переконання, майже нічим не відрізняється від фашизму.

Запитання: Чому ви таким чином ставитесь до політичного устрою в СРСР?

Відповідь: Моє вороже ставлення до політичного устрою в СРСР і радянської влади грунтується на моїх переконаннях. Я вважаю, що в СРСР немає демократії і свободи народу. Більшовики, які перебувають при владі, перетворили російський народ у своїх рабів, використовуючи їхню працю в своїх інтересах. Радянська влада позбавила народи свободи релігії, друку і слова, а також вільного мислення і розвитку особистої ініціативи та творчості. Крім того, я вважаю, що органи радянської влади з одного боку переслідують духовенство і релігію, а з іншого — використовують православне духовенство в боротьбі проти інших релігій. Я також вважав, що політика радянського уряду нічим не відрізняється від політики фашизму, який прагнув захоплення чужих територій і поневолення народу. Тому я був прихильником зміни існуючих в СРСР політичного устрою і радянської влади.

Запитання: Ваші погляди стосовно СРСР є нічим іншим як наклепом на справжнє становище в країні. Скажіть, хто є розповсюдником такого мерзотного наклепу на СРСР?

Відповідь: Те, що я засвідчив вище, є моїм переконанням. Те, що в СРСР переслідується релігія і для людей немає свободи, я переконався особисто на собі, на своєму арешті».

Взявши до уваги особисті переконання П.Леоні, слідство за будь-яку ціну прагнуло «з'ясувати», хто ж виявився організатором наклепницької кампанії проти СРСР. Від нього вимагали надати справі яскравого політичного забарвлення. Шпигунська й антирадянська діяльність двох священиків мала стати підтвердженням реакційної сутності католицизму, скомпрометувати зусилля Ватикану, спрямовані на поширення католицької віри.

І знову безсонні ночі, конвейєрні допити, образи і приниження. Нарешті після трьох місяців перебування в нелюдських умовах слідчі вирвали у Ж.Ніколи необхідне визнання:

«Запитання: Розкажіть про ставлення Ватикану і Папи Римського до Радянського Союзу й існуючого в ньому політичного устрою?

Відповідь: Ватикан, Папа Римський, в тому числі переважна частина католицького духовенства, до Радянського союзу й існуючого в ньому політичного устрою ставилися вороже. Ватикан, Папа Римський і католицьке духовенство не змирилися з тим становищем, що в СРСР існує соціалістичний устрій і керівну роль в управлінні країною займають комуністи, завдяки яким, народи Росії пригнічені, позбавлені права вільної праці, переслідуються віруючі і духовенство.

Ватикан розглядав Радянський Союз як країну, що розповсюджує комунізм і безвір'я в Європі. Ватикан побоювався того, що під впливом СРСР в європейських країнах може статися встановлення радянської влади.

З розмов із багатьма особами з числа духовенства мені стало відомо, що Ватикан і Папа Римський, в силу вказаних вище обставин, були на боці капіталістичних країн, які проводили підготовку війни проти Радянського Союзу і були зацікавлені в перемозі над СРСР, над більшовизмом. Із знищенням в СРСР радянського устрою і більшовизму Ватикан і Папа Римський розраховували знайти можливість розповсюдження в Росії католицької віри та підпорядкування православного духовенства і церкви папському престолу.

Запитання: Яка велась робота Ватиканом проти Радянського Союзу до початку нападу німецьких імперіалістів на Радянський Союз?

Відповідь: До нападу німецько-фашистських військ на СРСР Ватикан по лінії підлеглих йому духовенства і місіонерів, що перебували в ряді європейських країн, вів проти Радянського Союзу різного роду антирадянську пропаганду. Ватиканом розповсюджувалася для католицького духовенства, населення антирадянська література (брошури, газети), в якій у похмурих барвах розповідалося про Радянський Союз і про становище в ньому населення. У вказаній літературі Радянський Союз представлявся країною, де народ позбавлений політичних прав, свободи, праці і віросповідання. У цій літературі стверджувалося, що в СРСР переслідуються духовенство і віруючі. У розповсюдженому посланні (енцикліку) Папи Римського народи Європи закликалися до необхідної боротьби з Радянським Союзом».

Отже, справу було зроблено. І 13 вересня 1945 р. начальник 2-го управління НКГБ СРСР генерал-лейтенант П.В.Федотов затвердив обвинувальний висновок. У цьому, складеному на радянський кшталт документі звинувачувалися:

1. Леоні П'єтро Ангелович, 1909 р. народження, уродженець м. Премількура (Італія), італієць, італійський підданий, позапартійний, член ордену Єзуїтів, до арешту — священик французького католицького костьолу м. Одеси.

2. Нікола Жан Мавритьйович, 1901 р. народження, уродженець м. Марле (Франція), француз, французький підданий, член духовної общини «Асумціоніст», до арешту — священик французького католицького костьолу м. Одеси.

В тому, що вони були агентами Ватикану і вели на території СРСР шпигунську роботу та антирадянську агітацію, тобто в здійсненні злочинів, передбачених ст.ст. 58–6 та 58–10, ч. 2 Кримінального кодексу РРФСР.

12 листопада 1945 р. справу католицьких священиків розглянула Особлива нарада при народному комісарі внутрішніх справ СРСР. Жан Нікола та П'єтер Леоні були засуджені відповідно до восьми і десяти років ув'язнення у виправно-трудових таборах.

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ УКРАЇНИ

Олег Божко
(Київ)

ОСОБЛИВІ ВІДДІЛИ В СИСТЕМІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ 1918–1946 рр.

Становлення радянської військової контррозвідки (1918 р.)

Перші структури радянської військової контрозвідки (1918 р.)

Створення радянської військової контррозвідки почалося у січні 1918 р., коли наказом наркома з військових і морських справ **П.Ю.Дибенка** було організоване *Управління військового контролю* з низкою органів на місцях [1]. У 1918 р. нові органи військової контррозвідки виникли у складі Всеросійського головного штабу (*Реєстраційна служба*), в штабах оперативних об'єднань Завіси, що прикривала демаркаційну лінію з німецькими військами (*«отделения по борьбе со шпионством»*) та в Оперативному відділі Наркомвоєну (відділення, а з 3 жовтня — *Відділ Військового контролю (ВВК)*). Згідно з постановою Революційної військової ради Республіки (РВРР) останній очолив всю контррозвідку Робітничо-Селянської Червоної Армії (РСЧА) й приступив до її впорядкування, керуючись насамперед вимогами централізації. У листопаді 1918 р. цей відділ увійшов до складу Реєстраційного управління Польового штабу РВРР [2]. Таким чином, протягом 1918 р. радянське військове відомство володіло власною контррозвідкою.

У липні 1918 р. на Східному, а згодом і на інших фронтах почалось створення фронтових, армійських і дільничих надзвичайних комісій (ЧК). З 9 грудня 1918 р. їхньою діяльністю керував *Військовий відділ Всеросійської надзвичайної комісії (ВЧК)* на чолі з **М.С.Кедровим** [3].

Причини об'єднання контррозвідки Наркомвоєну і ВЧК

Протягом літа — осені 1918 р. армійські ЧК і органи Військового контролю (ВК) працювали паралельно, нерідко дублювали дії одне одного, суперничали між собою. Це вимагало певної реорганізації органів військової контррозвідки різних відомств. Однак для їхнього об'єднання існувала більш вагома причина. Її назвали відряджений до ВЧК член Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (ВЦВК) **В.Е.Кінгісепп** у доповідній записці до ВЦВК, Ради Народних

Комісарів (РНК) РСФРР, РВРР та ВЧК, а також один з керівників ВЧК **М.І.Лаціс**, який у записці до РВРР писав: *«С тех пор, как изменился характер войны, с тех пор, как она стала гражданской войной, трудно и даже невозможно отличить шпионаж от контрреволюционных действий»* [4].

Саме розширенням функцій органів військової контррозвідки пояснювала «Инструкция Особого отдела ВЧК по работе особых отделов» від 24 січня 1919 р. злиття контррозвідки ВЧК і Наркомвоєну в єдиний орган — *Особливий відділ (ОВ)*: *«До организации особых отделов борьбой с контрреволюцией занимались чрезвычайные комиссии, а борьбой со шпионажем — органы Военного контроля. Такое положение вещей тогда отвечало взаимоотношениям контрреволюции и шпионажа, хотя они иногда и соприкасались, но вообще действовали самостоятельно. С того момента, когда Красная Армия настолько усилилась, что для врагов Советской власти стало ясно, что без разрушения Красной Армии они не могут иметь никаких успехов, контрреволюция в армии и военных учреждениях объединилась, и ныне невозможно точно разграничить, где кончается шпионаж и начинается контрреволюция, и наоборот. Такое слияние объектов повлекло за собой и слияние тех органов, которые имели в виду борьбу с ними, привело к созданию особых отделов. Таким образом, основной задачей особых отделов является борьба со шпионажем и контрреволюцией в армии»* [5].

Походження і смислове навантаження назви «Особливий відділ» («Особый отдел»)

Назва «*Особый отдел*» стосовно радянської військової контррозвідки вперше вжита, напевне, 12 листопада 1918 р. на нараді представників РВРР і ВЧК з приводу реорганізації органів ВК. Ця назва поширювалася на місцеві органи контррозвідки Наркомвоєну, центральний орган зберігав колишню назву — *«Військовий контроль»*: *«Соответственные работы во фронтовых и армейских ЧК переходят в реорганизованные отделы Военного контроля (особые отделы)…»; «Армейские отделы Военного контроля (особые отделы)… работают под контролем фронтовых органов Военного контроля (особые отделы)»* [6].

Пропозиція перенести назву *«Особый отдел»* на центральний орган військової контррозвідки виходила, напевне, від **М.І.Лаціса**, який підготував доповідну записку про реорганізацію ВК та проекти положень про особливі відділи різних рівнів для обговорення 13 грудня 1918 р. на нараді представників ВЧК і РВРР. Тоді ж, після доопрацювання, документи були затверджені [7]. Як і було запропоновано у доповідній, перейменували на *Особливий відділ* не *Військовий контроль*, а *Військовий відділ ВЧК*.

Зазначимо, що назва *«Особливий відділ»* щодо агентурно-оперативних органів вживалася ще в дореволюційній Росії стосовно як політичного розшуку (*Особлива канцелярія* Міністерства поліції 1811–1819 рр. та Міністерства внутрішніх справ (МВС) 1819–1826 рр., *Особливий (політичний) відділ* Департаменту поліції МВС 1898–1917 рр., *Особливий відділ* Управління

двірцевого коменданта Міністерства імператорського двору 1905–1917 рр.), так і військової контррозвідки (*Особливе діловодство* Головного управління Генерального штабу 1910–1917 рр.)[8]. Крім того, в 1920 р. в штабі Головнокомандуючого Російською Армією генерала барона **П.М.Врангеля** існував *Особливий («Особый») відділ* — орган контррозвідки, спрямований на боротьбу з більшовицькими агентами в тилу армії. З травня 1920 р. його очолював жандармський генерал, під час 1-ї світової війни (до 15 вересня 1916 р.) начальник Департаменту поліції **Є.К.Климович** [9].

Більшовики, що організували власні спецслужби, зокрема **М.І.Лаціс**, були добре обізнані з діяльністю *Особливого (політичного) відділу* Департаменту поліції, в складі якого функціонувало 3-є відділення у справах соціал-демократичної партії[10]. Колишні офіцери царської армії, які також брали участь в реорганізації радянської військової контррозвідки (**Н.Н.Асмус**, **Й.Й.Вацетіс**, **С.І.Аралов** та ін.), в силу своєї професійної обізнаності могли запозичити назву у *Особливого діловодства («Особое делопроизводство»)* Головного управління Генерального штабу (ГУГШ)[11]. З вересня 1910 і до кінця 1917 р. воно було центральним органом військової контррозвідки. При штабах військових округів, а у воєнний час при ГУГШ, Ставці Верховного головнокомандуючого, штабах фронтів, армій і командуючих флотами існували контррозвідувальні відділення[12].

Однак, найімовірніше, що назва *«Особливий»* (*«Особый»*) не була запозичена з минулого, а вжита в її прямому смисловому значенні: 1) не схожий на інших, не такий, як усі, незвичайний, *«особенный»*; властивий тільки даній особі, предмету, явищу, своєрідний; 2) великий, значний; підвищений; 3) окремий, не загальний, відокремлений; 4) такий, що має спеціальне призначення, спеціальний[13]. Друге значення — «великий, значний, підвищений» у назву органів військової контррозвідки не вкладалося.

Перше значення терміну могло бути врахованим організаторами ОВ опосередковано, і вкладеним у його назву за аналогією з численними в державному апараті дореволюційної Росії *Особливими нарадам* (*«Особыми совещаниями»*). Найвідоміша з них — *Особлива нарада при МВС* (1881–1917), яка розглядала питання про адміністративну висилку осіб, підозрюваних у причетності до державних злочинів або схильних до «порочної поведінки». У роки 1-ї світової війни діяли 4 особливі наради з питань економічного життя країни: з оборони, палива, перевезень і продовольства. Положення про наради від 17 серпня 1915 р. відзначали, що кожна особлива нарада — *«вища державна установа»*, і *«ніяке урядове місце або особа не дають особливій нараді приписів і не можуть вимагати від неї звіту»*; зі свого боку, особливі наради мали право вимагати сприяння від громадських і урядових організацій, могли накладати секвестр і реквізиції, усувати від роботи членів правлінь і директорів підприємств (у т.ч. приватних) тощо. Таким чином, особливі наради справді були «незвичайними», «особенными» і володіли властивими тільки для них, дуже своєрідними повноваженнями.

Незалежно від часу існування, функціонального призначення, обсягу повноважень всі особливі наради мали спільну рису — вони були міжвідомчими органами [14]. ОВ ВЧК також з моменту свого виникнення в січні 1919 р. і до серпня — вересня 1931 р. мав статус міжвідомчого органу.

Так само не маємо підтверджень, що в назву *«Особливий відділ»* вкладалося значення «спеціальний». Однак, зазначимо, що дуже близьким до нього є назва загальнодержавного британського контррозвідувального органу — *Special Branch* Скотланд-Ярду (існує з 1883 р.), яка однак при перекладі не калькується в «спеціальний відділ», а вже традиційно подається як *«Особливий («Особый») відділ»*. Вочевидь, це обумовлено суто лінгвістичними правилами, а не паралелями історії британської і російської (в т.ч. радянської) контррозвідки: в звичайних словниках як рівноправні відповідники слову «special» наводяться слова *«особый»*, *«специальный»*, *«особенный»*, у військових словниках надається перевага відповіднику *«особый»* [15].

На нашу думку, термін *«Особливий»* розуміли як *«окремий, не загальний, відособлений»*. В «Отчете ВЧК за 4 года ее деятельности» (1922 р.) констатувалося, що ОВ *«с самого начала в структуре ВЧК занимает обособленное место, пользуясь большей самостоятельностью, чем другие отделы. Особый отдел с самого начала сконструирован как самостоятельное управление...»* [16]. На користь цього свідчить також вживання назви в україномовному варіанті. Так, на бланках ОВ ВУЧК (Положення про Особливий відділ при ВУЧК було прийняте РНК УСРР 6 травня 1919 р.) [17] його назва наводилася двома мовами; українською напис виглядав так: *«УССР. Управління Окремого відділу»* [18]. Зазначимо, що в сучасній українській мовній практиці вживається неточний переклад, власне — калька з російського словосполучення — *«Особливий відділ»* [19].

Боротьба між ВЧК і військовим відомством за військову контррозвідку

Політичне рішення про об'єднання діяльності ВЧК і ВК ухвалило Бюро ЦК РКП(б) 19 грудня 1918 р. Першими відомчими актами, які визначили завдання й структуру реорганізованої військової контррозвідки, були: наказ Особливого відділу Республіки від 3 січня 1919 р.*, пояснювальна записка до тимчасових штатів окружних, фронтових, губернських і армійських особливих відділів, укладена не пізніше 17 січня 1919 р., та інструкція ОВ ВЧК по роботі особливих відділів від 24 січня 1919 р. Першим законодавчим актом про ОВ ВЧК та його місцеві органи стало Положення ВЦВК від 6 лютого 1919 р., яке підтвердило основні положення попередніх відомчих актів [20].

У листопаді 1918 — січні 1919 рр. одночасно з реорганізацією військової контррозвідки точилася боротьба за її підпорядкування між ВЧК і Наркомвоє-

* Це перший наказ реорганізованого центрального органу військової контррозвідки. Тільки в цьому наказі вжито назву *«Особливий відділ Республіки»*; в усіх інших документах прийнято назву *«Особливий відділ ВЧК»*.

ном (РВРР виконувала функції його колегії) [21]. В «Отчете ВЧК за 4 года ее деятельности» зафіксовано, що *«на первых порах особый отдел* (ВЧК. — *Авт.*) *работал в помещении военконтроля в Мал. Знаменском пер., д. 3, но потом был переведен на Бол. Лубянку, д. 2»* [22]. Питання про підпорядкованість особливих відділів було вирішене Положенням ВЦВК від 6 лютого 1919 р.: *«2. Особый отдел Всероссийской чрезвычайной комиссии вместе с тем непосредственно под контролем Революционного Военного Совета Республики выполняет все его задания… 4. Общее руководство... возлагается на Всероссийскую чрезвычайную комиссию, которая через свой Особый отдел руководит работой местных особых отделов, контролирует их… 7. Фронтовые и армейские отделы... непосредственно выполняют все задания революционных военных советов Республики, фронтов и армий, а особые отделы губернских чрезвычайных комиссий — местных военных комиссариатов»* [23].

Завідуючий ОВ ВЧК призначався за погодженням з РВРР, завідуючі місцевими особливими відділами — Особливим відділом ВЧК за поданням армійських чи фронтових РВР або місцевих ЧК. Однак у 1919 р. проблем щодо підпорядкованості не виникало лише відносно ОВ ВЧК і особливих відділів губЧК, а фронтові та армійські особливі відділи декілька разів перепідпорядковувались відповідним РВР.

Принципове політичне рішення з цього питання ухвалив у березні 1919 р. VIII з'їзд РКП(б) у резолюції з військового питання: *«11) Признать необходимым подчинение особых отделов армий и фронтов соответственно комиссарам армий и фронтов, оставив за Особым отделом Республики функции общего руководства и контроля за их деятельностью»* [24]. 13 травня 1919 р. це питання конкретизувала (формально доповнивши Положення ВЦВК від 6 лютого 1919 р.) Рада робітничої та селянської оборони: *«1) Особый отдел фронта или армии непосредственно подчиняется одному из членов соответственного реввоенсовета по назначению последнего... 2) Особому отделу ВЧК принадлежит общее руководство работой особых отделов фронтов и армий и контроль над деятельностью их»* [25]. 24 червня 1919 р. це рішення було затверджено на спільному засіданні Політичного й Організаційного бюро ЦК РКП(б): *«IV. Особые отделы реввоенсоветов армий подчиняются реввоенсоветам; заведующие ими назначаются реввоенсоветами по соглашению с ВЧК...»* [26].

Однак у відомчих документах цього положення не дотримувалися. Інструкція ОВ ВЧК по організації і роботі особливих відділів армій (вересень 1919 р.) визначала: *«1) Армейские особотделы через своих начальников подчиняются во всех отношениях Особотделу ВЧК. 2) В оперативной работе армейские особотделы подчиняются также фронтовым особым отделам… 3) Реввоенсоветам армий армособотделы подчиняются в оперативной работе своей в том же порядке, как и фронтособотделы»* [27]. Не менш категоричною була й Інструкція ОВ ВЧК, ухвалена за підсумками роботи І Всеросійського з'їзду особливих відділів (22–25 грудня 1919 р.): *«§ 5. Особотделы представляют собой военную организацию централизованным управлением, во всех отно-*

шениях непосредственно подчиненную ВЧК, а в оперативном отношении — Реввоенсовету Республики в пределах даваемых им заданий и контроля за выполнением последних» [28].

Таким чином, у роки громадянської війни особливі відділи перебували у подвійному підпорядкуванні — ВЧК і військового відомства (РВР Республіки, фронтів та армій). До аналогічного висновку прийшов і автор одного з нечисленних досліджень про правові основи організації та функціонування органів ВЧК В.П.Портнов [29]. Залежність органів військової контррозвідки від військового відомства зберігалася аж до 17 вересня 1931 р.

Зазначимо, що ВЧК вела боротьбу з РВРР за підпорядкування собі також і військової розвідки. Восени 1920 р. більшовицьке керівництво серед причин провалу походу на Варшаву назвало і незадовільну роботу розвідки. У постанові Політбюро ЦК РКП(б), ухваленої у вересні 1920 р., йшлося: *«Слабейшим местом нашего военного аппарата является, безусловно, постановка агентурной работы, что особенно ясно обнаружилось во время польской кампании. Мы шли на Варшаву вслепую и потерпели катастрофу… Необходимо поставить вопрос о нашей разведке на надлежащую высоту»* [30].

Для розробки заходів по покращенню діяльності розвідки було створено комісію, до якої увійшли **Й.В.Сталін**, **Ф.Е.Дзержинський** та ін. Останній використав ситуацію на користь ВЧК. 19 листопада 1920 р. **В.І.Ленін** підписав постанову Ради праці та оборони (РПО) про підпорядкування розвідки військового відомства — Реєстраційного управління Польового штабу РВРР Всеросійській ЧК на правах її відділу (водночас воно лишалося підлеглим РВРР), начальник якого входив до складу Колегії ВЧК, призначався і звільнявся за згодою РВРР і ВЧК [31].

Нагадаємо, що військова контррозвідка наприкінці 1918 — початку 1919 рр. також формально не була відібрана у військового відомства, а перейшла у подвійне підпорядкування РВРР і ВЧК, однак фактично командування РСЧА втратило реальний вплив на неї. Очевидно, листопадове рішення не було повною мірою реалізоване, оскільки 20 грудня 1920 р. ВЧК створила власний апарат зовнішньої розвідки на базі Іноземного відділення ОВ ВЧК. Проте, наприкінці 1920 — початку 1921 рр. обидва відомства об'єднали цілий ряд агентурних мереж і призначили єдиних резидентів з подвійним підпорядкуванням. У 1923 р. від цієї практики відмовилися, однак роз'єднання резидентур затягнулося до 1925 р. [32]

Утворення особливих відділів на території України

Прийнято вважати, що питання про створення в Україні особливих відділів було поставлене навесні 1919 р.: 2 березня його обговорювала РНК УСРР, а 9 березня — Президія ВЧК. Положення про особливі відділи при ВУЧК приймалося двічі: у першій половині березня і 6 травня 1919 р. [33] До цього на території УСРР за погодженням з урядом РСФРР діяли особливі відділи ВЧК. Єдиним джерелом інформації про існування в

УСРР радянської військової контррозвідки до останнього часу були спогади **Ф.Т.Фоміна**, який з 15 лютого 1919 р. очолював ОВ 1-ї Української радянської армії Українського фронту. Жодних відомостей про час і обставини організації особливих відділів в українських радянських військах **Фомін** не навів [34].

У фонді Управління арміями Українського фронту Російського державного військового архіву (колишній Центральний державний архів Радянської Армії СРСР) зберігається наказ № 9 по військам фронту від 27 січня 1919 р. Згідно з § 2 цього наказу ОВ Орловського військового округу (ВО) з підвідділами Брянського і Курського районів та підвідомчими їм воєнно-контрольними (контррозвідувальними) пунктами передавалися Управлінню арміями Українського фронту з 1 січня 1919 р. [35] Зауважимо, що Український фронт утворено 4 січня, таким чином, ОВ було створено спочатку при командуванні Української Радянської Армії (існувала 30 листопада 1918 р. — 4 січня 1919 р.) [36]. Статус Українського фронту та Української Радянської Армії був практично однаковий: в оперативних питаннях вони підлягали командуванню збройних сил РСФРР, у всіх інших (кадрових, адміністративних, організаційних, бойового і матеріального постачання тощо) — уряду УСРР [37].

Отже, з 1 січня 1919 р. в УСРР діяли особливі відділи ВЧК. Лишаючись формально у підпорядкуванні державного органу радянської Росії, вони через РВР Українського фронту мусили підлягати й уряду УСРР. З утворенням ОВ ВУЧК особливі відділи формально залежали тільки від РНК УСРР, однак фактично продовжували керуватися розпорядженнями ВЧК.

Статус особливих відділів у системі органів ВЧК (1919–1922 рр.)

Повноваження особливих відділів і ЧК

Прийняті в січні 1919 р. перші відомчі акти про ОВ ВЧК та його місцеві органи, а також Положення ВЦВК від 6 лютого 1919 р. окреслили вельми значне коло повноважень особливих відділів [38]. Нові органи військової контррозвідки створювалися не тільки на фронті (*фронтові та армійські особливі відділи*), а й у тилу (*губернські й окружні*); ЧК діяли лише в тилу. Отже, особливі відділи охоплювали більш широку територію і мали більш широкі завдання, ніж ЧК. Характерно, що створювались дві паралельні структури особливих відділів: *військова* (фронтові — армійські) й *територіальна* (окружні — губернські). Однак, Положення ВЦВК (нормативний акт) вже не згадувало про окружні ОВ; згідно з ним губернські ОВ підлягали безпосередньо ОВ ВЧК, — так само, як і фронтові ОВ. Окружні ОВ були створені лише в травні 1921 р. після ліквідації фронтів та поступового розформування армій [39].

ЧК не вели роботу у військових формуваннях, установах і організаціях навіть в глибокому тилу, а особливим відділам прямо ставилось в обов'язок вести роботу не тільки в військах, а й серед цивільного населення. Сферу компетенції ЧК і ОВ намагалися розмежувати також і функціонально. Надзвичайні комісії не займалися боротьбою зі шпигунством, а особливим відділам стави-

лося в обов'язок «в масах цивільного населення» вести боротьбу насамперед зі шпигунством, полишаючи, очевидно, боротьбу з контрреволюцією серед цивільних на ЧК; виняток, який підтверджує правило — *«з'ясовувати схильність… цивільного населення — до змов і повстань»*. У військових частинах, установах і управліннях до компетенції особливих відділів відносилися боротьба й зі шпигунством, і з контрреволюцією [40].

Однак, протягом громадянської війни чітко розмежувати функції ЧК і особливих відділів, особливо в тилу, не вдалося. Їхня діяльність переплілася і дублювалася. Неузгодженості вельми сприяло обособлене положення ОВ в структурі ВЧК. Він був сконструйований як самостійна установа, що виконувала всі адміністративні й оперативні функції у військовій сфері [41]. До лютого 1920 р. навіть ОВ губЧК мали власні ордери і гербові печатки [42].

При утворенні ОВ на них було покладено боротьбу з контрреволюцією в збройних силах і зі шпигунством, а військову цензуру і агентурну розвідку, що до того знаходилася у безпосередньому віданні ВВК РВРР, підпорядковували Реєстраційному управлінню РВРР [43]. Положення ВЦВК від 6 лютого 1919 р. поклало на ОВ і керівництво *«работой агентуры за границей и в оккупированных иностранными державами и занятых белогвардейцами областях»* [44].

Наказом Особливого відділу Республіки від 3 січня 1919 р. про організацію і завдання особливих відділів в їхній структурі, на відміну від ЧК, було вирішено не створювати слідчих підрозділів. Для проведення слідчих дій вони мали передавати справи до слідчих частин ЧК, а на фронтах — до революційних військових трибуналів (РВТ). Однак, в Інструкції ОВ ВЧК від 24 січня 1919 р. вказано, що *«производство следствия сосредотачивается в следственной части особотделов ЧК или реввоентрибуналов. В тех же случаях, когда следственная часть является общей для ЧК и особотделов, необходимо выделить в ней группу следователей специально для производства следствия по делам, разработанным особым отделом»* [45].

У лютому 1920 р. 4-та Всеросійська конференція надзвичайних комісій ухвалила рішення про ліквідацію слідчого апарату ВЧК. Агентурно-оперативна і кримінально-процесуальна (слідча) діяльність зосереджувалася в руках оперативного співробітника. Тоді інститут слідчих в органах ВЧК по суті був ліквідований як у центрі, так і на місцях. Як виняток, слідчий апарат ще рік зберігався в особливих відділах. Таким чином, у 1920 — на початку 1921 рр. особливі відділи мали певну перевагу в цьому перед ЧК.

У 1919–1920 рр. особливі відділи та їхні органи (особливі військово-контрольні пункти, особливі бюро, особливі столи) забезпечували охорону тилу діючої армії, зокрема, здійснювали контроль за особами, що слідували з тилових районів у прифронтову смугу. З припиненням бойових дій в окремих районах і виходом Червоної Армії до лінії державного кордону особливі відділи фактично приступали до оперативно-чекістської охорони кордону [46]. З 17 липня 1920 р. цю функцію на них було покладено також і формальним

наказом: *«На границах РСФСР с государствами, с правительствами коих заключен мир, учреждается институт пограничных органов Особого отдела ВЧК, на обязанности коих лежит осуществление политического контроля за переходом границ лицами, следующими в РСФСР и из нее, а также наблюдение за охраной самой границы»* [47]. Крім того, за погодженням з Наркоматом закордонних справ, ОВ ВЧК контролював пересування іноземців у межах радянських республік [48].

У літературі побутує помилкова думка, що зі створенням в грудні 1918 р. ОВ ВЧК в його підпорядкування перейшла служба військової цензури [49]. Однак, наказом Особливого відділу Республіки від 3 січня 1919 р. військову цензуру було виділено з військової контррозвідки з підпорядкуванням Реєстраційному управлінню РВРР [50]. Лише 10 серпня 1920 р. наказом РВРР на ОВ ВЧК було покладено керівництво військовою цензурою. В його складі було організовано відділ військової цензури поштово-телеграфної кореспонденції. Відповідний наказ ОВ ВЧК виданий 10 жовтня 1920 р. [51]

Аналіз наказів та інструкцій ВЧК та її ОВ 1919 — першої половини 1920 рр. свідчить: у цей час військова цензура не підлягала ні ОВ, ні ВЧК взагалі. Хоча вони й вдавалися до перлюстрації кореспонденції, і навіть створювали для цього власні підрозділи (стіл військової цензури Інформаційної частини ОВ ВЧК) [52], однак ця діяльність мала обмежений характер, виходячи з конкретних оперативних завдань. Інформаційні відділення особливих відділів при потребі у великій кількості затриманого листування для укладання інформаційних зведень, використовували *«для своих нужд аппарат военной цензуры, установив с последней тесную связь в работе»* [53]. Цей зв'язок мав характер співробітництва, а не прямої службової залежності в рамках одного відомства. Про це свідчить Інструкція ОВ ВЧК інформаційним відділенням особливих відділів по освідомчій службі: «*Информационное отделение должно иметь в цензуре своих осведомителей, но отнюдь не имеет права вторгаться в область технической работы цензурных установлений, задерживать самостоятельно, помимо последних, корреспонденцию, проходящую через почтово-телеграфные конторы...»* [54].

Радянські органи держбезпеки не створювали інститут інформаторів для контролю за власними підрозділами, отже військова цензура належала іншому відомству, очевидно — Наркомвоєну. Заборона інформаційним відділенням особливих відділів самостійно займатися перлюстрацією кореспонденції свідчить, що паралельних органів військової цензури не існувало.

Відносно швидко особливі відділи стали незалежними від органів військового командування й ЧК у збройній силі — 9 березня 1919 р. Президія ВЧК дозволила їм організовувати загони особливого призначення [55].

В окремі періоди громадянської війни особливі відділи мали також більші повноваження, ніж ЧК, у застосуванні розстрілу. Постанови ВЦВК «О правах ВЧК и ревтрибуналов» від 17 лютого 1919 р. та ВЦВК і РНК РСФРР «Об отмене смертной казни» від 17 лютого І920 р. радянське керівництво оголо-

шувало про відміну або обмеження застосування смертної кари. Однак, постанова ВЦВК від 17 лютого 1919 р. зберегла за органами ЧК «*право непосредственной расправы... в местностях, объявленных на военном положении, за преступления, указанные в самом постановлении о введении военного положения*». 20 червня 1919 р. ВЦВК затвердив перелік злочинів, за які ЧК могли застосовувати смертну кару в місцевостях, оголошених на воєнному стані [56]. Циркулярним листом ВЧК від 20 лютого 1919 р. роз'яснювалося, що «*армейским особотделам в зоне боевых действий предоставляются в отношении непосредственной расправы* (расстрела. — *Авт*.) *по пресечению преступлений права и функции губчека*» [57]. В роки громадянської війни зона бойових дій значно перевищувала розмірами тилові місцевості, оголошені на воєнному стані, — таким чином, особливі відділи в застосуванні розстрілу одержували переваги перед ЧК.

Постанова про відміну смертної кари від 17 лютого 1920 р. не поширювалася на РВТ, тобто — і на особливі відділи, оскільки одним з членів кожного РВТ був представник ОВ (представники ЧК були членами міських і губернських трибуналів, позбавлених цією постановою права розстрілу) [58]. Положення про РВТ, оголошене декретом ВЦВК від 18 березня 1920 р. залишило за ВЧК, ОВ і місцевими ЧК лише попереднє слідство, позбавивши їх права позасудової репресії. Тільки у виняткових випадках, перелічених у законі, ВЧК і губЧК надавалося право ув'язнення до табору примусових робіт терміном не більше 5 років [59].

У Положенні про РВТ, оголошеному наказом РВРР від 4 травня 1920 р. (під час радянсько-польської війни) розстріл включено до переліку покарань, які накладалися за вироками РВТ. Постановою ВЦВК і РПО «Об образовании коллегии для наблюдения за осуществлением режима военного положения» ВЧК та її органам, спеціально уповноваженим означеною колегією, надавалися *«права военных революционных трибуналов в отношении всех преступлений, направленных против военной безопасности республики (взрывы, поджоги, измена, шпионаж, спекуляция военным имуществом, преступное нерадение при проведении охраны военных складов) и других военных мероприятий»* [60]. Таким чином, ОВ знову одержали перевагу перед ЧК у застосуванні розстрілу, однак тепер вона визначалася не територіально (*«зона боевых действий*»), а за об'єктом («*взрывы, поджоги, измена, шпионаж...*»).

Структура особливих відділів порівняно з ЧК була спрощеною. Згідно з прийнятою 11 липня 1918 р. «Конструкцией (структурой) ВЧК и ее отделов...», ВЧК складалася з президії, 4-х основних (політичних) відділів (іногороднього, по боротьбі з контрреволюцією, по боротьбі зі спекуляцією, по боротьбі з посадовими злочинами), військового штабу і допоміжних відділів. Всі відділи, крім іногороднього, мали власний слідчий апарат (*«следственная коллегия»*). Наприкінці 1918 — початку 1919 рр. ОВ ВЧК складався з 5-ти відділень — загального, оперативного, активного, слідчого та організаційно-інспекторського. На 31 січня 1920 р. ОВ ВЧК складався з управління справами, адміністративно-

організаційного, секретно-оперативного та інформаційного відділів і групи оперативних уповноважених, безпосередньо підпорядкованих начальнику ОВ[61].

Згідно з «Инструкцией чрезвычайным комиссиям на местах» від 1 грудня 1918 р., місцеві ЧК розподілялися на іногородній, секретно-оперативний, юридичний і транспортний відділи. Останній створювався там, де це було передбачено 2-ю Всеросійською конференцією надзвичайних комісій. Очолювалися місцеві ЧК колегіями. Президія ВЧК «Инструкцией чрезвычайным комиссиям, особым отделам и их отделениям на местах...» від 15 лютого 1920 р. дещо спростила структуру губЧК, розділивши їх на секретний, особливий і загальний відділи. Слідство зосереджувалося в Секретно-оперативному відділі (СОВ), який складався зі слідчо-розшукової, оперативної та реєстраційно-статистичної частин і відділу діловодства.

За наказом ОВ ВЧК від 3 січня 1919 р**.** до складу місцевих особливих відділів входили загальні та активні відділення. Самостійної слідчої частини при особливих відділах не передбачалося. Після попереднього допиту затриманних справи повинні були передаватися до слідчих частин ЧК і РВТ[62]. Пізніше, до 17 січня 1919 р. структура особливих відділів набула такого вигляду: активна, організаційно-інспекторська та господарська (займалася також охороною відділу) частини, секретаріат. Побудова фронтових, губернських і армійських ОВ була ідентичною, однак чисельність співробітників — меншою, відповідно до обсягів роботи[63]. З 24 січня 1919 р. директивні документи ВЧК вже згадують слідчі частини у складі ОВ[64].

3-я Всеросійська конференція надзвичайних комісій 3 червня 1919 р. уточнила структуру особливих відділів губЧК і надала їм такого вигляду: активна та інформаційно-реєстраційна частини, канцелярія[65]. 3 лютого 1920 р. ОВ ВЧК уточнив організацію особливих відділів губЧК: активно-слідча та інформаційна частини[66]. Армійські особливі відділи на вересень 1919 р. складалися з інформаційної * (освідомчої), агентурної та слідчої служби[67].

25 грудня 1919 р. 1-й Всеросійський з'їзд особливих відділів фронтів і армій ухвалив «Инструкцию Особого отдела ВЧК особым отделам фронтов и армий» з додатком штатів особливих відділів. ОВ армії складався з 2-х частин: загальної та активної. Активна частина поділялася на агентурне, інформаційне і реєстраційне відділення[68]. Дивізійні особливі відділення також мали внутрішній поділ обов'язків співробітників за тими ж напрямками роботи: *«начальник агентури»* і *«начальник інформації»*, кожен зі своїми уповноваженими, а також два слідчих[69]. 19 жовтня 1920 р. ОВ ВЧК, «*принимая во внимание размножение боевых единиц на фронтах, а вследствие этого и возрастающее количество подчиненных органов, требующих периодического инспектирования и строгого учета личного состава*», наказав створити при особливих відділах армій організаційну частину[70].

Рішенням Президії ВЧК від 31 січня 1920 р., а також Інструкцією, затвердженою 15 лютого 1920 р., губернські ОВ позбавлялися права мати окремі

* Можливо, точніше — інформаторської. — *Редколегія.*

печатки та ордери. Вони повинні були користуватися печатками та бланками ордерів губЧК. Президія ВЧК підкреслила: *«Губернский особый отдел является отделом губчека»* [71]. Водночас, 7 лютого 1920 р. ОВ ВЧК підтвердив за дивізійними особливими відділеннями право користування *«самостоятельным бланком, печатью и ордерами на право обысков и арестов»* [72]. Отже, не тільки права місцевих ЧК в цілому, а й навіть права їх особливих відділів були помітно меншими за права особливих відділів у діючій армії. Нагадаємо, що губернські ОВ прирівнювалися за своїм положенням у структурі органів ЧК до армійських ОВ.

З остаточним розгромом у листопаді 1920 р. Російської Армії генерала **П.М.Врангеля** широкомасштабні бойові дії припинилися практично на всій території радянських республік, за винятком Далекого Сходу. Апарати фронтового управління з кінця 1920 — початку 1921 рр. швидко ліквідовувалися, функції керівництва військами передавалися окружним управлінням. Армії розформовувалися, дивізії згорталися в бригади. Припинення бойових дій з регулярними збройними силами обумовлювало зміну завдань і методів роботи військової контррозвідки. Таким чином, на початок 1921 р. через затишшя на фронтах об'єктивно назріла необхідність реорганізації особливих відділів.

Відокремленність особливих відділів від ВЧК

Під час громадянської війни чітко розмежувати сферу діяльності й повноваження ЧК і ОВ не вдалося. 3 лютого 1920 р. **Ф.Е.Дзержинський** при відкритті 4-ї Всеросійської конференції надзвичайних комісій зазначив: *«До сих пор мы знаем, что не удалось наладить взаимоотношений между губернскими ЧК и особыми отделами»* [73]. У деяких регіонах ОВ взагалі підмінили собою ЧК. Повноважний представник ВЧК у Туркестані **Я.Х.Петерс** 27 серпня 1920 р. доповідав про стан ОВ Туркестанського фронту і Туркестанської ЧК: *«... фактически положение такое, что ОО не существуют при ЧК в областях и уездах и не исполняют прямых своих задач, намеченных для них ВЧК, а ЧК существуют при особых отделах»; «...я безусловно буду стремиться создать правильную организацию ЧК и ОО, чтобы не было параллельной работы и взаимной грызни...»* [74].

Не вдалося налагодити взаємовідносин навіть між ОВ ВЧК та її керівництвом, однак причиною конфлікту стало не переплетіння функцій, а тенденція до відокремлення і перетворення ОВ на самостійну установу. 27 червня 1920 р. **Ф.Е.Дзержинський** спеціально звернувся з цього приводу до начальника ОВ ВЧК **В.Р.Менжинського**: *«Чувствую, что с моим долгим пребыванием в Харькове между Вами (Особым отделом) и Президиумом ВЧК пробегает все более черная кошка»*. Голова ВЧК зазначив: «*У Вас есть тенденция стать самостоятельным органом по борьбе с контрреволюцией, организованной вообще»*, і закликав Менжинського *«стать патриотом ВЧК — как единого боевого органа и не проводить линии обособления»* [75]. 25 грудня 1920 р. у

листі до **В.М.Манцева** він зробив категоричний висновок: *«Я боюсь, что особое существование ЧК и особых отделов при отсутствии внешних фронтов доведет до драки и до упадка. По-моему, в конечном счете, особых отделов не должно быть. Персональная уния наверху* (заступник голови ВЧК **В.Р.Менжинський** з липня 1920 р. був одночасно і начальником ОВ ВЧК. — *Авт.*) *не решает вопроса»* (див. док. № 1).

Таким чином, ще в 1920 р. гостро постала необхідність впорядкувати відносини між ОВ і ЧК.

Коригування структури і повноважень особливих відділів наприкінці громадянської війни (кінець 1920–1921 рр.)

Розгром організованої військової контреволюції дозволив радянському керівництву розформувати фронтові та армійські польові управління. Однак у 1921 р. практично всю Україну, багато російських губерній та деякі національні окраїни колишньої Російської імперії охопив могутній повстанський селянський рух, — громадянська війна набула інших форм. Через це частини і з'єднання продовжували бойову діяльність, хоча організація управління ними дещо змінилася. Майже не скоротилася і діяльність особливих органів (у полках, бригадах, дивізіях, корпусах), однак, у зв'язку з реорганізацією фронтових і армійських управлінь слід було перебудувати середню ланку органів військової контррозвідки. Зміна характеру бойових дій дозволяла спростити структуру і ОВ ВЧК.

Обговорення цього питання розпочалося на засіданні Колегії ВЧК 10 листопада 1920 р. Колегія ухвалила рішення про об'єднання адміністративних відділів і управлінь справами ЧК і ОВ. Злиття СОВ ВЧК і Оперативного відділу ОВ ВЧК тимчасово відклали і створили комісію для обговорення цього проекту. На розвиток прийнятого рішення Колегія ВЧК 1 січня 1921 р. доручила Адміністративно-організаційному управлінню (АОУ) розробити проект наказу про злиття ОВ губЧК з губЧК [76]. Остаточно питання про об'єднання оперативних підрозділів ВЧК і ОВ було вирішене 14 січня 1921 р. зі створенням Секретно-оперативного управління (СОУ) ВЧК [77].

Колегія ВЧК також постановила організувати особливі відділи при губЧК України і Особливий відділ при Цупчрезкомі з підпорядкуванням його Особливому відділу Південного і Південно-Західного фронтів [78]. Однак, 10 грудня 1920 р. було розформовано Південний, а 31 грудня — Південно-Західний фронти. У зв'язку з цим 14 грудня 1920 р. РНК УСРР, Командуючий всіма збройними силами України і Особливий відділ Південного і Південно-Західного фронтів ухвалили контрпропозицію: підпорядкувати Особливому відділу при Цупчрезкомі всі органи ОВ на території України, ліквідувати ОВ округів, а дивізійні особливі відділення підпорядкувати безпосередньо ОВ губЧК [79]. ВЧК погодилася на реорганізацію.

Голова РНК УСРР **Х.Г.Раковський**, командуючий всіма збройними силами України **М.В.Фрунзе** і начальник Цупчрезкому та ОВ Південного фронту

В.М.Манцев подали до ВЧК повторний, мотивований висновок про необхідність створення ОВ при Цупчрезкомі, у підпорядкування якому перейшли б всі особливі відділи, розташовані на території України, *«и связь которых с Особым отделом ВЧК устанавливается через этот центральный Особый отдел Украины»*. Автори пояснювали це так: *«1) создание на Украине главного командования, которому подчиняются все вооруженные силы, расположенные на территории Украины; 2) то, что одной из важнейших задач особых отделов на Украине является борьба с бандитизмом, что требует, безусловно, централизованного руководства, учреждения, связанного с правительственными органами Украины и 3) то, что непосредственное подчинение ВЧК разрывает живую связь и нарушает тесный контакт в работе между Особым отделом и ЧК на Украине»* [80].

Як зазначалося, **Ф.Е.Дзержинський** схилявся навіть до повної ліквідації особливих відділів. Він вважав можливим існування особливих відділів лише за умови зовнішньої або внутрішньої (громадянської) війни. Він, як і керівники УСРР, висловився за ліквідацію ОВ військових округів: *«Никаких окружных особых отделов… Если нужно, при окрвоенкоматах могут быть уполномоченные начальника Цупчрезкома с правами, определяемыми не Конституцией, а Вашими полномочиями»* (див. док. № 1).

Керівництво ВЧК в основному погодилося з цим. Наказом ВЧК від 24 грудня 1920 р. начальником новоствореного ОВ при Цупчрезкомі України був призначений **Ю.Г.Євдокимов**; ОВ Цупчрезкому підпорядковувалися всі особливі відділи на території України і Криму, в т.ч. створені цим же наказом за штатами армійських особливих відділів ОВ при Київському і Харківському військових округах. Зв'язок всіх особливих відділів України з ВЧК встановлювався через ОВ Цупчрезкому [81].

Реорганізація дещо затягнулася, — очевидно через міжвідомчу боротьбу. 24 лютого 1921 р. Пленум ЦК КП(б)У і Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом при РНК УСРР, яку очолював голова РНК, спільно звернулися до **Ф.Дзержинського** з пропозицією *«ускорить решение вопроса об объединении и согласовании деятельности особотдельских и чекистских органов»* [82]. Водночас 12 грудня 1920 р., цілком у дусі назрілої реорганізації, ліквідації паралелізму в роботі органів ЧК і ОВ, **Ф.Е.Дзержинський** ухвалив рішення про позбавлення Особливого і всіх інших відділів ВЧК права займатися закордонною агентурною розвідкою, про ліквідацію Іноземного відділення ОВ ВЧК. Відповідний наказ ВЧК виданий 20 грудня 1920 р. [83]

У 1921 р. відбулося подальше обмеження сфери діяльності особливих відділів, — вони втратили військову цензуру. Згідно із затвердженим РНК РСФРР 13 жовтня 1921 р. Положенням про військову цензуру ВЧК, центральним органом військової цензури став підвідділ військової цензури Інформаційного відділу ВЧК, а на місцях створювалися відділення військової цензури і цензурні пункти при губЧК та особливих відділах. 21 жовтня 1921 р. РНК РСФРР затвердила Положення про політичний контроль, згідно з яким служба

військової цензури скасовувалася і замість неї засновувалися відділи, відділення і пункти політконтролю при СОУ ВЧК; на місцях підрозділи політконтролю входили до складу секретно-політичних частин губЧК [84].

Однак деякі інші напрямки діяльності особливих відділів у 1921 р. дещо розширилися. Постановою РПО від 24 листопада 1920 р. охорона кордонів РСФРР передавалася з відання Наркомату зовнішньої торгівлі у відання ОВ ВЧК по охороні кордонів; відповідний наказ ОВ ВЧК № 177 виданий 1 грудня 1920 р. Забезпечення прикордонних органів ОВ збройною силою покладалося на Війська внутрішньої служби (ВНУС) Республіки (з 25 грудня 1921 р. — на новостворені Війська ВЧК) [85]. Особливі відділи охорони кордонів Республіки працювали на правах армійських ОВ [86].

Навесні 1920 р. центр військових дій перемістився в Україну, де діяли два вирішальних фронти — Південно-Західний і Південний (проти Денікіна, Врангеля, поляків). Сюди перекидалися вивільнені на інших фронтах (Східному, Туркестанському, Кавказькому та ін.) військові частини. Більшість губерній України в 1920 р. тривалий час були тилом фронтів і оперативно обслуговувалися їх особливими відділами. Спільними рішеннями військового командування, РНК УСРР і ЦК КП(б)У функції особливих відділів, які діяли в межах України, були суттєво розширені: на них поклали боротьбу з бандитизмом.

Під бандитизмом (більш коректна формула — *«політичний бандитизм»*) у 1918–1922 рр. більшовики розуміли, головним чином, ворожий до них повстанський рух, соціальну базу якого складало заможне селянство (*«куркульство»*). Силу і розмах цього руху визначила IV конференція КП(б)У (17–23 березня 1920 р.). Зазначивши, що вплив куркульства *«посилився за час громадянської війни»*, конференція констатувала: *«Куркуль став фактичною владою на території України»* [87].

В антирадянський повстанський рух була втягнута чи не більша частина селянства України, яке становило понад 77% всього її населення (куркульство становило від 12 до 20% українського селянства, йому належало 40% усіх посівних площ). Недарма в той час бандитизм називали внутрішнім фронтом. Перед органами ЧК і ОВ відкрилося нове поле діяльності. Зважаючи на небезпечний розмах повстанства, довелося змиритися з паралелізмом у роботі. 21 грудня 1919 р. командування Південного фронту видало наказ: *«§ 1. Активную борьбу с неприятельскими партизанскими, зеленоармейскими, кулацкими и т.п. отрядами и бандами, организующимися и действующими в тылу Красной Армии, возложить на особые отделы фронта и армий. § 2. Для означенной цели сформировать при особых отделах фронта и армий отряды особого назначения...»* [88].

Згодом виявилося, що власними силами, поєднуючи агентурно-оперативну роботу з невластивою для себе воєнно-оперативною діяльністю, особливі відділи не могли успішно протистояти масовому повстанському рухові. Прорахунок був незабаром виправлений. Керівництво боротьбою з бандитизмом

було покладене на Управління тилами Південно-Західного фронту з призначенням його начальником помічника (заступника) командуючого фронтом. При начтилу фронту для координацій дій була створена постійна комісія з дорадчими правами з представників НКВД, Наркомату продовольства, ЦК КП(б)У, військово-окружного командування, політвідділу фронту, ЧК і ОВ. Постанова РВР Південно-Західного фронту з цього приводу була прийнята 17 квітня, а відповідне «Положение об организации Управлення тылами Юго-Западного фронта» — 23 квітня 1920 р. [89] Цими документами особливі відділи визначалися тепер лише як один з кількох учасників боротьби з бандитизмом, брати участь в якій вони мали властивими їм агентурно-оперативними методами.

Однак, у здійсненні завдань, покладених на Управління тилами Південно-Західного фронту, особливим відділам належала якщо не головна, то центральна роль. Положенням від 23 квітня 1920 р. помічниками (заступниками) начальників тилів фронту, армій і дивізій призначались представники особливих відділів і відділень. Спеціальні органи (*«учреждения»*) ЧК і ОВ надходили до розпорядження начальників тилів для налагодження агентурної розвідки. «Краткая инструкция по борьбе с бандитизмом и кулаческими восстаниями» від 20 квітня 1920 р. покладала на ОВ і ЧК також затримання та знищення ватажків банд, їхніх помічників, вилучення у населення зброї та воїнського спорядження, взяття заручників [90].

«Краткая инструкция по борьбе с бандитизмом на Украине», яка була затверджена РНК УСРР, ЦК КП(б)У і Командуючим всіма збройними силами України 8 грудня 1920 р., дещо розширила повноваження особливих відділів. Вона передбачала, що *«при каждой операции против какой-бы то ни было банды или шайки при начальнике действующей части должен находиться представитель оперирующих в данном районе ЧК или особого отдела»*. У районах зі складною оперативною обстановкою допускалося створення спеціальних особливих відділів [91].

З утворенням 14 січня 1921 р. у складі губЧК секретно-оперативних частин (СОЧ), в їх структурі були оформлені поряд з особливими відділеннями відділення по боротьбі з бандитизмом. У складі СОУ ВУЧК відділ по боротьбі з бандитизмом створено наказом від 6 травня 1921 р. [92] 20 травня 1921 р. наказом ВЧК в губЧК прикордонних губерній у складі СОЧ замість особливих відділень організували особливі відділи [93]. Однак, незважаючи на появу спеціальних структур, особливі відділи (відділення) не були повністю звільнені від боротьби з бандитизмом. Інструкція ВЧК про порядок розробки справ про державні злочини від 17 липня 1921 р. поклала на них виявлення діяльності угруповань офіцерства в повітових і губернських містах по організації селянського повстання і бандитизму [94].

Оперативно-агентурну роботу по ліквідації бандитських (повстанських) формувань вели ще й ОВ округів, а також тих з'єднань і частин, які боролися з бандитизмом воєнно-оперативними методами. Рішення про створення ОВ у прикордонних округах ухвалила Президія ВЧК 5 травня 1921 р.: «*В погранич-*

ных округах организовать окружные особые отделы, которым подчинить особые отделы губчека, входящие в пограничный округ» [95]. Відповідним окружним ОВ підпорядковувалися особливі відділи охорони кордонів. При створенні військових об'єднань для боротьби з бандитизмом було вирішено створювати польові ОВ лише за особливою постановою ВЧК; це рішення, напевне, стосувалося центральних російських губерній, де окружні ОВ не створювалися [96].

Виконуючи постанови ВЧК, голова ВУЧК **В.М.Манцев** на середину травня 1921 р. визначив порядок взаємодії чекістських органів у боротьбі з бандитизмом на території КВО. Загальне керівництво цією боротьбою покладалося на начальника ОВ КВО, директиви якого мали обов'язковий характер для всіх чекістських органів на території округу, хоча на місця вони передавалися виключно через губЧК, оскільки активного апарату по боротьбі з бандитизмом в ОВ КВО не створювалося. Вся безпосередня боротьба з бандитизмом зосереджувалася в місцевих ЧК, причому в межах губернії керувала нею і відповідала за її успішність губЧК.

У складі губЧК, як зазначалося, існували відділення, а в політбюро і повітових ЧК — апарати районних (повітових) уповноважених по боротьбі з бандитизмом. Особливі відділення дивізій на території губерній поступали в розпорядження відповідних губЧК, — лише від них начальник особливого відділення одержував директиви і вказівки по боротьбі з бандитизмом. Самостійного активного апарату по боротьбі з бандитизмом особливі відділення не мали, а спиралися в цій роботі на уповноважених по боротьбі з бандитизмом повітових ЧК і політбюро; на території розташування дивізії особливе відділення здійснювало загальне керівництво боротьбою з бандитизмом усіх уповноважених місцевих повітових ЧК і політбюро [97].

20 травня 1921 р. ВЧК зробила уточнення: *«Особые отделы и отделения секретно-оперативных частей губчека как пограничных, так и входящих в состав военных округов губерний находятся в оперативном и директивном подчинении особотделов военных округов»* [98]. Окружним ОВ і особливим відділенням дивізій заборонялося створювати власні активні апарати по боротьбі з бандитизмом, однак вони знайшли інший спосіб активної і безпосередньої участі в ній. Командування КВО затвердило «Инструкцию по борьбе с бандитизмом на территории Киевского военного округа», згідно з якою створювалися особливі відділення або органи уповноважених особливих відділів у бригадах, при полках і батальйонах, які діяли проти банд. Кожен летючий загін (ескадрон кінноти і 50-100 багнетів) супроводжувався представником ОВ [99].

Наприкінці 1920 — протягом 1921 рр. боротьба з бандитизмом поглинула основні зусилля особливих відділів на території України, Білорусії, Туркестану, інших прикордонних регіонів. Тому 11 січня 1922 р. при впорядкуванні штатів органів ВЧК по боротьбі з бандитизмом, при ОВ КВО і ХВО було наказано сформувати відділення по боротьбі з бандитизмом. При губЧК такі відділення вже існували, наказ лише уточнив їхні штати. При повітових ЧК і політбюро формувалися осередки (*«ячейки» — відділення*) по боротьбі з бан-

дитизмом, які виконували суто освідомчі функції[100]. Очевидно, ця реорганізація, крім впорядкування структури чекістських органів, які боролися з бандитизмом, мала на меті розвести в окружних ОВ два напрямки — боротьбу з бандитизмом і обслуговування власних військ — по різним підрозділам, щоб посилити роботу ОВ у якості військової контррозвідки, адже саме для цього вони й створювалися.

Особливо чітко прагнення зосередити особливі відділи на роботі у військах виявилося в ході реорганізації ВЧК на Державне політичне управління (ГПУ) при НКВД РСФРР, а ВУЧК — в ГПУ при НКВД УСРР тощо. Але про це мова піде наступного разу.

Документ № 1

Лист голови ВЧК Ф.Е.Дзержинського до голови ВУЧК В.М.Манцева від 25 грудня 1920 р.

Я как-то расклеился в настоящее время и чуть было не подвел Вам свиньи в виде предвечека. Хотел уйти, но ЦК не согласился *. А сейчас ноша нелегкая — и по общим условиям, и по нашим специфическим. Ужасно туго идет объединение — товарищи все друг друга «лучше» — особотделисты и вечекисты. А если объединения не производить — упразднят нас быстрее, чем это нужно. Сейчас положение таково, что какой-нибудь инциндент, даже мелкий, может вызвать крупные последствия. Каждый «обиженный» нами, а ведь мы должны обижать, станет «обличителем». Но черт с этим. Пишу это не для нытья, нам нужно сейчас напрячь силы для перестройки, для избежания **справедливых** нареканий, быть начеку. Злюсь на себя, что в связи с некоторыми перипетиями сам я расхлябался и несколько нервничаю. Полагаю, что сейчас надо обратить: сугубое внимание на то, чтобы не было не только **ненужных** вообще арестов, но и без согласия заинтересованных ведомств или, при невозможности достигнуть этого, вышестоящего партийного органа. Затем надо будет в партийном порядке (циркуляр уже готовится) запретить всякие ходатайства не за рабочих. Повести пролетарскую карательную политику, чтобы тюрьмы не орабачивались бы. Перевести работу на экономический фронт — особмежкомы — и подтянуть наши органы до уровня чисто партийных, и устранить всякий параллелизм (особые отделы и ЧК).

Я боюсь, что особое существование ЧК и особых отделов при отсутствии внешних фронтов доведет до драки и упадка. По-моему, в конечном счете особых отделов не должно быть. Персональная уния наверху не решает вопроса. Органы ВЧК на местах должны быть едины, и базой их должна быть местная власть. Только там, где есть особые политические соображения не передавать

* На своє місце, на посаду голови ВЧК, Ф.Е.Дзержинський рекомендував В.М.Манцева. — *Авт.*

всей власти местным советским органам, можно оставлять особые отделы для свободы действий центральной власти. Но представителем центральной власти по линии ВЧК должен быть наш представитель — он же начальник всех ЧК. Теперь это не трудно было бы сделать с вхождением Фрунзе в Совнарком.

Схема моя такова: Цупчрезком — единый и единственный орган ВЧК на Украине, особый отдел не **при** Цупчрезкоме, а Цупчрезкома (как у нас: не при ВЧК, а просто ВЧК). Никаких окружных особых отделов (какая их база? Окрвоенком?).

Если нужно, при окрвоенкоматах могут быть уполномоченные начальника Цупчрезкома с правами, определяемыми не Конституцией, а Вашими полномочиями. Каждая губчека имеет там, где нужно, свой особый отдел.

На случай военных действий и необходимости образовать армейские особые отделы (подвижные, а не территориальные, приспособленные для войны, а не для мира) должен быть мобилизационный план, уже сейчас составленный.

Несмотря на эти мои взгляды, я приказ Вам подпишу, ибо моя схема должна быть тенденцией, провести ее сразу трудно при неопределившемся еще достаточно военном положении запада Украины и из-за персональных соображений. Ваши соображения?

Второй вопрос, который меня беспокоит, — это ВНУС. Начинаю опасаться, что здесь я занял неправильную линию — на передачу Военному ведомству. В результате может получиться дезорганизация ВНУСа, разложение полевых войск (в борьбе с бандами) и неприспособленность Военного ведомства к задачам внутренней борьбы. Просил бы Вас следить за разрешением этого вопроса на Украине и делиться со мной Вашими наблюдениями.

Пока кончаю, жму крепко Вашу руку.

Ф.Дзержинский *

Додаток № 1

Начальники радянської військової контррозвідки (1918–1922)

1. **Кедров Михайло Сергійович** (1878, Москва — 1941) — *начальник Військового відділу ВЧК в грудні 1918 — січні 1919, начальник Особливого відділу ВЧК у січні — серпні 1919*.

З дворян. Член комуністичної партії з 1901. Закінчив медичний факультет Бернського університету (1915). Учасник 1-ї світової війни, військовий лікар на Кавказькому фронті. У 1917 — член Військового бюро військових організацій при ЦК РСДРП(б), редактор газет «Солдатская правда», «Рабочий и

* Ф.Э.Дзержинский — председатель ВЧК-ОГПУ: Сб. документов (1917–1926 гг.). — М., 1977. — С. 245–246; купюри в тексті публікації поновлено за: Центральний оперативний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 75. — Арк. 42–43.

солдат». З листопада 1917 — заступник наркома у військових справах, комісар по демобілізації старої армії. У серпні–вересні 1918 — командуючий військами Північно-Східної дільниці загонів Завіси.

В органах ЧК з 1918. З липня 1918 — завідуючий військовим підвідділом Відділу боротьби з контрреволюцією ВЧК, з грудня 1918 — завідуючий Військовим відділом ВЧК, з січня 1919 — начальник ОВ ВЧК. У березні 1919 затверджений членом Колегії ВЧК. З травня 1919 — особливоуповноважений ВЧК у Вологді, згодом — на Північному і Західному фронтах. З кінця 1919 — голова Всеросійської комісії по покращенню санітарного стану Республіки, з травня 1920 — член спеціальної урядової комісії по розслідуванню злодіянь інтервентів і білогвардійців на Півночі.

У 1921–1923 — уповноважений РПО по рибній промисловості Південного Каспію, член Бакинської ради. У 1924–1925 працював у Вищій раді народного господарства (ВРНГ) і наркоматі охорони здоров'я СРСР. У 1926–1927 — помічник прокурора відділу військової прокуратури Верховного Суду СРСР. У 1931–1934 — член Президії Держплану РСФРР, потім директор Військово-санітарного комітету. Нагороджений орденом Червоного Прапора (1927). У 1939 заарештований, у 1941 розстріляний. Посмертно реабілітований.

2. **Дзержинський Фелікс Едмундович** (1877, маєток Дзержиново Ошмянського повіту Віленської губ. — 1926, Москва) — *начальник Особливого відділу ВЧК у серпні 1919 — липні 1920*.

З дворян. У революційному русі з 1894, член Соціал-демократії Польщі та Литви з 1895, згодом — член РСДРП(б). Активний учасник революції 1905–1907. 11 років провів на каторзі й засланні. У жовтні 1917 — член Військово-революційного партійного центру більшовиків і Петроградського ВРК, один з керівників Петроградського жовтневого збройного повстання 1917 р.

В органах ЧК з 1917. У грудні 1917 — лютому 1922 — голова ВЧК (з 8 липня по 22 серпня 1918, будучи головним свідком у справі вбивства німецького посла Мірбаха, на власне прохання був звільнений від обов'язків голови ВЧК), у серпні 1919 — липні 1920 — начальник ОВ ВЧК. У березні 1919 — липні 1923 — нарком внутрішніх справ РСФРР, у жовтні 1919 — вересні 1920 — голова Військової ради Військ внутрішньої охорони Республіки (ВОХР), з листопада 1920 — військ ВНУС.

В роки громадянської війни виконував численні доручення ЦК РКП(б) і РНК РСФРР. Зокрема, у квітні 1920 направлений до України для керівництва боротьбою з бандитизмом, у травні — липні 1920 — начальник тилу Південно-Західного фронту. В липні-серпні 1920 — член Тимчасового революційного комітету Польщі і голова Польського бюро ЦК РКП(б), у серпні–вересні 1920 — член РВР Західного фронту.

У 1922–1926 — голова ГПУ-ОГПУ СРСР, водночас у квітні–липні 1923 — нарком шляхів сполучення РСФРР (у 1923–1924 — СРСР), з 1924 — також голова ВРНГ СРСР.

Член ЦК РСДРП(б) — РКП(б) у 1907–1912 і з 1917. Член Оргбюро ЦК у 1921–1924, кандидат в члени Політбюро ЦК з 1924. Нагороджений орденом Червоного Прапора (1920).

3. **Менжинський В'ячеслав Рудольфович** (1874, Петербург — 1934, Москва) — *начальник Особливого відділу ВЧК у липні 1920 — липні 1922*.

З родини вчителя. Член комуністичної партії з 1902. Закінчив юридичний факультет Петербурзького університету (1898). Учасник революції 1905–1907. У серпні-жовтні 1917 — член редколегії газети «Солдатская правда», член Всеросійського бюро військових організацій при ЦК РСДРП(б). З жовтня 1917 — комісар Петроградського ВРК при Міністерстві фінансів. У листопаді 1917 — січні 1918 — заступник наркома фінансів.

В органах ЧК з січня 1918. У січні–березні 1918 — нарком фінансів, у березні–квітні 1918 — член Президії Петроградської ради, колегії наркомату юстиції, Петроградської ЧК, Бойового урядового центру. У квітні–листопаді 1918 — генеральний консул РСФРР у Берліні, у грудні — член колегії наркомату закордонних справ. У січні-серпні 1919 — заступник наркома державного контролю і особливоуповноважений РНК УСРР. З вересня 1919 — особливоуповноважений ОВ і член Президії ВЧК. У лютому–липні 1920 — заступник начальника, у липні 1920 — липні 1922 — начальник ОВ ВЧК і член Колегії ВЧК (з лютого 1922 — ГПУ). З липня 1922 — начальник СОУ і член Колегії ГПУ. З 1923 — заступник голови, у 1926-1934 — голова ОГПУ.

Член ЦК ВКП(б) з 1927. Нагороджений орденом Червоного Прапора (1924).

Примітки

[1] Зданович А.А. Как Л.Д.Троцкий и Реввоенсовет Республики «потеряли» контрразведку // Военно-исторический журнал (далі — ВИЖ). — 1996. — № 3. — С. 65.

[2] Там же. — С. 65–66; Васильев И.И. Истоки // Военные контрразведчики. — М., 1979. — С. 27–35.

[3] Образование и деятельность местных чрезвычайных комиссий 1917–1921 гг.: Сб. документов и материалов. — М., 1961. — С. 334–336; Васильев И.И. Истоки. — С. 35; Долгополов Ю.Б. Война без линии фронта. — М., 1981. — С. 54.

[4] Васильев И.И. Истоки. — С. 37; ВИЖ. — 1996. — № 3. — С.70; Долгополов Ю.Б. Война без линии фронта. — С. 60.

[5] Советская военная контрразведка: Сб. документов. — Вып.1 (1918–1922 гг.). — М., 1978. — С. 28–29.

[6] Там же. — С. 10–11.

[7] ВИЖ. — 1996. — № 3. — С.69–72; Советская военная контрразведка. — С. 17–18; Образование и деятельность местных … — С. 339.

[8] Шляпников Н. Предисловие // Справочник о материалах контрразведывательных органов царской России. — М., 1946. — С. 4–7, 12–17; Схемы контрразведывательных органов по «Положениям о контрразведке...» 1911 и 1915 гг. // Там же. — С. 92, 99; Щеголев П.Е. Охранники, агенты, палачи. — М., 1992. — С. 23–24;

Троцкий И. III Отделение при Николае I. — Л., 1990. — С. 145–149; Органы и войска МВД России: Краткий исторический очерк. — М., 1996. — С. 18–21, 23, 26, 30; Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. — М., 1983. — С. 209, 278, 279; Воейков В.Н. С царем и без царя: Воспоминания последнего дворцового коменданта государя императора Николая II. — М., 1995. — С. 39.

[9] Росс Н. Врангель в Крыму. — Франкфурт-на-Майне, 1982. — С. 37; Рутыч Н. Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России (Материалы к истории Белого движения). — М., 1997. — С. 118.

[10] Щеголев П.Е. Охранники, агенты, палачи. — С. 23.

[11] Див.: Советская военная контрразведка. — С. 10; Зданович А.А. // ВИЖ. — 1996. — № 3. — С. 65–73.

[12] Шляпников Н. Предисловие // Справочник о материалах контрразведывательных... — С. 4–7, 12–17; Схемы контрразведывательных органов... // Там же. — С. 92, 99.

[13] Див.: Словарь русского языка: В 4 т. — Т. 2. — М., 1982. — С. 652; Словарь синонимов русского языка. — М., 1986. — С. 322.

[14] Див. про особливі наради: Малый энциклопедический словарь. — Т. 3. — С.-Пб., 1908. — С. 841; Советская историческая энциклопедия. — Т. 10. — М., 1967. — С. 648; Органы и войска МВД России. — С. 28; История государства и права: Словарь-справочник. — М., 1997. — С. 200.

[15] Intelligence and Counterintelligence // The New Encyclopaedia Britannica. — Macropaedia: Vol.9. — P. 684; Операции военной разведки. — Минск, 1997. — С. 167–168, 170; Англо-русский словарь. — М., 1977. — С. 513; Частотный русско-английский военный словарь-минимум (подъязыка боевых документов). — М., 1977. — С. 68; Нелюбин Л.Л. Перевод боевых документов армии США. — М., 1989. — С. 264.

[16] Цит. за: Образование и деятельность местных… — С. 346.

[17] На защите революции: Из истории Всеукраинской ЧК 1917–1922 гг.: Сб. документов и материалов. — К., 1971. — С. 67–69.

[18] Див., наприклад: Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф.2. — Оп.1. — Спр.231. — Арк. 5–8 та ін.

[19] Див., наприклад: Голіченко В. Вартові революції. — К., 1966. — С. 32, 35, 46–47 та ін.

[20] Советская военная контрразведка. — С. 23–26, 38–39.

[21] Див. докладніше: Зданович А.А. // ВИЖ. — 1996. — № 3. — С.65–73; № 5. — С. 75–81.

[22] Цит. за: Образование и деятельность местных… — С. 346.

[23] Советская военная контрразведка. — С. 38–39.

[24] Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). — Т. 2: 1917–1922. — М., 1983. — С. 102.

[25] Советская военная контрразведка. — С. 75.

[26] Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 12. — С. 175.

[27] Советская военная контрразведка. — С. 130.

[28] Там же. — С. 162.

[29] Портнов В.П. ВЧК (1917–1922 гг.). — М., 1987. — С. 76.

[30] Цит. за: Очерки истории российской разведки: В 6 т. — Т. 2.: 1917–1933 гг. — М., 1996. — С. 10.

[31] Декреты Советской власти. — Т. 11. — М., 1983. — С. 384–385.
[32] Колпакиди А. Игнасс Рейсс и его соратники // Порецки Э. Тайный агент Дзержинского. — М., 1996. — С. 337.
[33] Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская Чрезвычайная комиссия (1918–1922). — Х., 1990. — С. 47–49.
[34] Фомин Ф.Т. Записки старого чекиста. — М., 1962. — С. 32; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К., 1997. — С. 565; Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская ЧК... — С. 48.
[35] Текст наказу див.: Божко О.І. Утворення військової контррозвідки Українського фронту 1919 р. // Вісник Київського університету ім. Т.Шевченка: Історія. — Вип.48. — К., 1999. — С. 67.
[36] Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний словник. — К., 1987. — С. 563.
[37] Див.: Божко О.І. Формування та бойовий шлях 1 та 2-ї Українських радянських дивізій (вересень 1918 — червень 1919 рр.): Дис. канд. іст. наук. — К., 1994. / Київський університет ім. Т.Шевченка. — С. 104–106, 160–161.
[38] Советская военная контрразведка. — С. 23–26, 38–39.
[39] Там же. — С. 403.
[40] Див. документи, опубліковані в збірнику «Советская военная контрразведка» (Вып.1): Пояснювальна записка до тимчасових штатів окружних, фронтових, губернських і армійських особливих відділів, складена не пізніше 17 січня 1919 р. — С. 27; Інструкція Особливого відділу ВЧК по організації і роботі особливих відділів армій, складена не пізніше 9 квітня 1919 р. — С. 62; Положення про особливі відділи губчека від 3 червня 1919 р. — С. 80–81; Інструкція Особливого відділу ВЧК особливим відділам фронтів і армій від 25 грудня 1919 р. — С. 165; Інструкція Особливого відділу ВЧК по організації й роботі особливих відділів губчека від 3 лютого 1920 р. — С. 216, 218; Інструкція Особливого відділу ВЧК по організації і роботі дивізійних особливих відділів від 7 лютого 1920 р. — С. 225–226.
[41] Образование и деятельность местных… — С. 346; Зданович А.А. // ВИЖ. — 1996. — № 5. — С. 76.
[42] Советская военная контрразведка. — С. 179.
[43] Там же. — С. 23.
[44] Там же. — С. 38.
[45] Там же. — С. 24, 35.
[46] Див., наприклад, наказ ОВ ВЧК від 22 квітня 1920 р. (Советская военная контрразведка. — С. 285–286).
[47] Там же. — С. 310.
[48] Там же. — С. 356.
[49] Венедиктов Б.Н. Очерк из истории особых отделов ВЧК-ОГПУ (1918–1925 гг.). — М., 1960. — С. 13–14 та ін.
[50] Советская военная контрразведка. — С. 23.
[51] Там же. — С. 353–354.
[52] Там же. — С. 97.
[53] Там же. — С. 192.
[54] Там же. — С. 193.

[55] Там же. — С. 54–55.
[56] Там же. — С. 84–85.
[57] Там же. — С. 44.
[58] Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии 1917–1921 гг.: Сб. документов. — М., 1958. — С. 357; Портнов В.П. ВЧК (1917–1922 гг.). — С. 132–133.
[59] Из истории ВЧК 1917–1921 гг. — С. 379–388.
[60] Советская военная контрразведка. — С. 297–298.
[61] Там же. — С. 179–180.
[62] Там же. — С. 24.
[63] Там же. — С. 25–27.
[64] Там же. — С. 24, 35.
[65] Там же. — С. 83.
[66] Там же. — С. 217.
[67] Там же. — С. 129–135.
[68] Там же. — С. 159–166; Венедиктов Б.Н. Очерк из истории особых… — С. 22–24.
[69] Советская военная контрразведка. — С. 227; Венедиктов Б.Н. Очерк из истории особых… — С. 24.
[70] Советская военная контрразведка. — С. 355.
[71] Там же. — С. 179.
[72] Там же. — С. 226.
[73] Там же. — С. 220.
[74] Там же. — С. 339.
[75] Там же. — С. 303–304.
[76] Там же. — С. 378–379.
[77] Там же. — С. 360–361.
[78] Там же. — С. 360.
[79] Там же. — С. 369; Отчет о полугодичной деятельности ГПУ УССР (январь–июнь 1922 г.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 328.
[80] На защите революции. — С. 204.
[81] Советская военная контрразведка. — С. 371–372.
[82] На защите революции. — С. 228.
[83] Советская военная контрразведка. — С. 368–370.
[84] Ченцов В. Табу — на думку, заборона — на слово. За матеріалами роботи політконтролю НК-ДПУ у 20-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1994. — № 1. — С. 13.
[85] Советская военная контрразведка. — С. 363–364, 367–368, 381–382.
[86] Там же. — С. 383.
[87] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2 т. — К., 1976. — Т.1. — С. 71.
[88] На защите революции. — С. 131–132.
[89] Там же. — С. 155–156; Из истории войск ВЧК и пограничной охраны: Документы и материалы 1917–1921. — М., 1958. — С. 199–205. Принагідно нагадаємо, що Південно-Західний фронт утворено 10 січня 1920 р. директивою головкома Червоної Армії від 6 січня 1920 р. перейменуванням Південного фронту (проти Денікіна), а Південний фронт (проти Врангеля) утворений постановою РВРР від 21 вересня 1920 р.

[90] Из истории войск ВЧК… — С. 169–173.
[91] Там же. — С. 95–104. В цьому виданні «Краткая инструкция…» помилково датована 8 грудня 1919 р. У архівному примірнику інструкції, виготовленому друкарським способом, вказано 1920 рік: ЦДАВО України. — Ф. 3450. — Оп. 1. — Спр. 90. — Арк. 4. В.М.Молотов, котрий затверджував інструкцію, був секретарем ЦК КП(б)У з листопада 1920 р. по березень 1921 р.
[92] Державний архів СБУ. — Ф. 30. — Спр. 445. — Т. 5. — Арк. 284–285.
[93] Советская военная контрразведка. — С. 405–407.
[94] Там же. — С. 424–425.
[95] Там же. — С. 403.
[96] Там же. — С. 403.
[97] На защите революции. — С. 289–290.
[98] Советская военная контрразведка. — С. 406–407.
[99] ЦДАВО України. — Ф. 3204. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 23–32.
[100]Советская военная контрразведка. — С. 474.

Володимир Чисніков
(Київ)

КЕРІВНИКИ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1918–1953 рр.)

Матеріали до біографічного довідника

Останнім часом в історіографії з'явилися змістовні праці, присвячені історії створення та діяльності на теренах України спецслужб різних державно-політичних утворень (Української Народної Республіки, Української Держави, Української Соціалістичної Радянської Республіки)[1]. Проте, ще залишається багато недосить з'ясованих питань, зокрема, про безпосередніх учасників тих подій. На деякі з них ми спробуємо дати відповіді у запропонованому матеріалі.

Історія органів державної безпеки Радянської України бере початок 3 грудня 1918 р., коли декретом Тимчасового Робітничо-Селянського уряду було утворено Всеукраїнську надзвичайну комісію по боротьбі з контрреволюцією, саботажем та службовими злочинами (ВУЧК)[2]. На чолі цієї комісії став посланець Москви професійний революціонер, більшовик І.І.Шварц. Згодом його змінив М.І.Лаціс. Наприкінці грудня 1919 р. при Всеукраїнському революційному комітеті було створено Управління надзвичайними комісіями і особливими відділами республіки, яким керував В.М.Манцев[3].

У березні 1920 р. управління одержало назву Центрального управління надзвичайними комісіями України при Раді Народних Комісарів (РНК) УСРР (Цупчрезком)[4], а через рік його знову було перейменовано на ВУЧК[5]. 22 березня 1922 р. уряд УСРР прийняв постанову про ліквідацію ВУЧК і створення Державного політичного управління (ГПУ) при НКВД УСРР[6]. Головою ГПУ та наркомом внутрішніх справ було затверджено В.М.Манцева. У серпні 1924 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли спільну постанову, згідно з якою ГПУ відокремлювалось від НКВД і підпорядковувалось уряду[7]. Призначений головою ГПУ В.А.Балицький одночасно був уповноваженим ОГПУ СРСР при РНК УСРР і наркомом внутрішніх справ республіки[8].

У грудні 1930 р. постановою ЦВК та РНК СРСР республіканські НКВД були ліквідовані[9]. Головою ГПУ УСРР залишився В.А.Балицький, якого через деякий час перевели до центрального апарату ОГПУ СРСР. Його посаду

зайняв С.А.Реденс. У лютому 1933 р. Балицький знову повернувся в Україну і очолив органи держбезпеки.

11 липня 1934 р. ЦВК УСРР у відповідності з союзним законодавством прийняв постанову про створення республіканського НКВД, до складу якого замість ліквідованого ГПУ ввійшло новоутворене Управління державної безпеки (УГБ) [10]. Керівництво органами державної безпеки республіки у 1934 — березні 1941 рр. здійснювали народні комісари внутрішніх справ В.А.Балицький, В.Т.Іванов, І.М.Леплевський [11], О.І.Успенський [12], А.З.Кобулов [13] та І.О.Сєров [14].

3 лютого 1941 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР було створено Народний комісаріат державної безпеки (НКГБ) [15]. В Україні ця реорганізація відбулася згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР від 12 березня 1941 р. [16] Новий наркомат очолив П.Я.Мешик [17]. Але на початку серпня 1941 р. НКГБ і НКВД республіки знову об'єднали в один наркомат — НКВД на чолі з В.Т.Сергієнком [18].

У травні 1943 р. НКГБ вийшов зі складу НКВД і став самостійним наркоматом (з 1946 р. міністерством) [19]. У 1943-1953 рр. наркомами (міністрами) державної безпеки УРСР були С.Р.Савченко, М.К.Ковальчук та П.І.Івашутін.

У березні 1953 р. з ініціативи Л.П.Берії МВД та МГБ об'єднали в один орган — Міністерство внутрішніх справ [20]. Міністром внутрішніх справ УРСР став П.Я.Мешик, якого в червні 1953 р. було заарештовано, а згодом засуджено і розстріляно.

ВУЧК-ГПУ-НКВД (1918–1941)

1. Шварц Ісак Ізраїльович (1879–1951) — *голова ВУЧК у грудні 1918 — березні 1919.*

Професійний революціонер (партійний псевдонім — Семен). Народився у м. Миколаєві. З дитячих років працював на арматурному заводі, де згодом прилучився до революційного руху. Член РСДРП з 1899. Як член Катеринославського більшовицького комітету, брав активну участь у революційних подіях 1905. У 1910 навчався в партійній школі в Лонжюмо (Франція), після закінчення якої був направлений до Росії для підпільної революційної роботи. Двічі заарештовувався і засилався до Якутії. У 1911–1917 — на засланні.

Після Лютневої революції 1917 працював у партійних організаціях Києва, Одеси, Миколаєва. В період окупації України австро-німецькими військами — член Закордонного бюро ЦК КП(б)У, один з керівників партійного підпілля та партизанського руху. У грудні 1918 — квітні 1919 — голова, а потім заступник голови ВУЧК. З кінця травня 1919 — уповноважений Ради робітничо-селянської оборони України в Миколаєві, Одесі. З 1921 на керівній профспілковій та партійній роботі.

2. Лаціс Мартин Іванович (справжнє прізвище **Судрабс Ян Фридрихович**)

(1888–1838) — *голова ВУЧК з 2 квітня по вересень 1919.*

Професійний революціонер. Народився в садибі Рагайні Старопебальгської волості Ліфляндської губернії у сім'ї батрака, за фахом — народний вчитель. Брав активну участь у революційних подіях 1905–1907 у Ризі. Член РСДРП(б) з 1905. У 1911–1913 вів підпільну роботу на Північному Кавказі та у Москві. Декілька разів заарештовувався, але втікав із заслання. Після Лютневої революції 1917 — член Виконавчої комісії Петроградського комітету РСДРП(б), учасник Жовтневого збройного повстання, член Петроградського ВРК.

У листопаді 1917 був призначений членом колегії НКВД, а у травні 1919 — членом Колегії ВЧК. З квітня по вересень 1919 — голова ВУЧК, згодом завідував Секретним відділом ВЧК. З 1922 — на відповідальній господарській і партійній роботі. З 1932 — директор Інституту народного господарства ім. Г.В.Плеханова у Москві. Необґрунтовано репресований. Розстріляний у Москві. Реабілітований у 1956.

3. Манцев Василь Миколайович (1889–1938) *— начальник Управління надзвичайних комісій і особливих відділів України при Всеукраїнському ревкомі з грудня 1919 по 17 березня 1920; начальник Цупчрезкому при РНК УСРР з 25 березня по 2 квітня 1921; голова ВУЧК з 2 квітня 1921 по 22 березня 1922; народний комісар внутрішніх справ і голова ГПУ з 22 березня 1922 по серпень 1923.*

Професійний революціонер. Народився у Москві. Після закінчення гімназії навчався на економічному відділенні юридичного факультету Московського університету та у Гренобльському електротехнічному технікумі (Франція). Учасник революційних подій 1905–1907. Неодноразово заарештовувався, але втікав із заслання, був в еміграції. У 1916–1917 — єфрейтор учбової команди запасного полку царської армії. У 1917 брав участь у підготовці збройного постання у Москві.

У серпні 1918 — грудні 1919 — член Колегії та секретар Відділу по боротьбі з контрреволюцією ВЧК, начальник Слідчого відділу та заступник голови Московської губчека. У 1919–1923 очолював органи держбезпеки УСРР. У 1923–1937 обіймав посади члена Колегії ОГПУ СРСР та члена колегії наркомату Робітничо-селянської інспекції (РСІ) СРСР, начальника планово-економічного управління Всесоюзної Ради Народного Господарства (ВРНГ) СРСР, заступника наркома фінансів СРСР. Остання посада — голова Спецколегії та заступник голови Верховного Суду РРФСР. Заарештований у жовтні 1937, засуджений на смерть. Розстріляний у Москві. Посмертно реабілітований.

4. Балицький Всеволод Аполлонович (1892 *–1937) — *голова ГПУ УСРР та повноважний представник ОГПУ по УСРР з 1 вересня 1923 по 31 червня 1931 та з лютого 1933 по липень 1934; народний комісар внутрішніх справ*

* За іншими даними, Балицький народився у 1893 р. (див.: Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД 1934-1941. — М., 1999. — С.100.). — *Редколегія.*

УСРР з березня 1924 по листопад 1930 та з 15 липня 1934 по 11 травня 1937.

Народився у м. Верхньодніпровську Катеринославської губернії у сім'ї службовця. У 1912 закінчив Луганську гімназію. Навчався на юридичному факультеті Московського університету. Проводив революційну роботу в студентських гуртках. У 1913 — член РСДРП (меншовиків), з 1915 — член РСДРП(б). Будучи мобілізованим до армії, закінчив Тифліську школу прапорщиків, воював на Кавказькому фронті. В лютому 1917–1918 — товариш голови та голова гарнізонної Ради солдатських депутатів у Тавризі (Персія).

В органах ВУЧК з грудня 1918 обіймав посади члена Колегії ВУЧК, завідуючого відділом, завідувача Секретаріату ВУЧК. У вересні 1919 у Гомелі — голова ВУЧК. У подальшому призначався головою Революційного військового трибуналу (РВТ) Гомельського укріпленого району, головою Української Організаційної комісії, політінспектором ВЧК, головою Волинської та Київської губчека, повноважним представником ВЧК на Правобережній Україні. У 1920–1922 — т.в.о. начальника тилу, голова РВТ Південно-Західного фронту, заступник голови Цупчрезкому, заступник голови ВУЧК, командуючий військами ВУЧК, член Колегії НКВД і наркомату іноземних справ УСРР.

З вересня 1923 — голова ГПУ УСРР, згодом нарком внутрішніх справ. Після ліквідації республіканського НКВД у грудні 1930 залишався на посаді голови ГПУ УСРР, а наприкінці червня 1931 був переведений до Москви заступником голови ОГПУ СРСР. З лютого 1933 — голова ГПУ УСРР, з відновленням НКВД УСРР призначений наркомом. У травні 1937 переведений на посаду начальника УНКВД по Далекосхідному краю. Через 2 місяці заарештований. Засуджений на смерть у листопаді 1937. Розстріляний у Москві. Не реабілітований. Комісар державної безпеки 1-го рангу (1935).

5. Реденс Станіслав Францевич (1892–1940) — *голова ГПУ УСРР та повноважний представник ОГПУ СРСР по УСРР з 25 липня 1931 по 20 лютого 1933.*

Народився у м. Мінську Мазовецькому Ломжинської губернії. В 1907 у с. Кам'янське Катеринославської губернії закінчив училище при Брянському металургійному заводі. У 1907–1914 працював розсильним, електромонтером, робітником на заводах Катеринослава. В 1914 був мобілізований до царської армії, але через рік демобілізувався через хворобу. В 1915–1917 працював на заводах у Катеринославі, обирався відповідальним секретарем Спілки металістів, секретарем Польської групи Соціал-демократії Польщі та Литви у Кам'янському, секретарем Кам'янського комітету РСДРП(б). Брав участь у боях з гайдамаками. В 1918 відряджений ЦК КП(б)У з цінностями до Москви, де спочатку працював на заводі.

З жовтня 1918 — в органах ВЧК. Обіймав посади слідчого, секретаря Президії

ВЧК, особистого секретаря голови ВЧК Ф.Дзержинського. У 1919 — завідуючий юридичним та слідчим відділами Одеської губЧК, заступник начальника відділу та член колегії Київської губЧК. У 1920–1921 очолював Одеську, Харківську та Кримську губЧК. У липні 1921 призначений заступником, а потім начальником Адміністративно-організаційного управління (АОУ) ВЧК-ГПУ РСФРР. У 1922–1924 очолював органи ГПУ Криму. В червні 1924 відкликаний до Москви, де працював секретарем президії та помічником голови ВРНГ СРСР Ф.Дзержинського, а також керуючим справами та секретарем колегії Наркомату РСІ СРСР — ЦКК ВКП(б).

З листопада 1928 — голова Закавказького ГПУ та повноважний представник ОГПУ по ЗСФРР, з травня по липень 1931 — голова ГПУ БСРР, а потім — голова ГПУ УСРР. У лютому 1933 призначений повноважним представником ОГПУ по Московській області, згодом — начальником УНКВД по Московській області. У січні-листопаді 1938 — нарком внутрішніх справ Казахської СРР. Був одружений з рідною сестрою дружини І.Сталіна — Ганни Алілуєвої. У листопаді 1938 заарештований, у січні 1940 засуджений на смерть. Розстріляний у Москві. Реабілітований. Комісар державної безпеки 1-го рангу (1935).

6. Іванов Василь Тимофійович (1894–1938) — *т.в.о. народного комісара внутрішніх справ з 20 травня по 14 червня 1937.*

Народився у с. Холзсково Гжатського повіту Смоленської губернії у сім'ї робітника. Після закінчення в 1910 у Москві міського училища і торговельної школи працював касиром приватного магазину у Тулі, конторником та пакувальником у Москві. Брав участь у робітничому русі, член РСДРП(б) з 1913, розповсюджував газету «Правда». Неодноразово заарештовувався. У березні 1915 мобілізований на фронт, через 2 місяці потрапив у полон, перебував у таборі військовополонених в Угорщині. Восени 1918 повернувся до Москви.

З травня 1919 в органах ВЧК. У лютому 1922 — серпні 1925 — на керівних посадах у ВУЧК-ГПУ УСРР. У 1925–1937 очолював Харківський, Київський, Іванівський, Донецький регіональні підрозділи ГПУ-НКВД. 3 квітня 1937 призначений заступником наркома внутрішніх справ УРСР. Після від'їзду у травні 1937 В.А.Балицького на Далекий Схід тимчасово виконував обов'язки наркома. 26 липня 1937 відкликаний до НКВД СРСР, через 5 днів заарештований. Засуджений на смерть. Розстріляний у Москві. Комісар державної безпеки 3-го рангу (1937).

7. Леплевський Ізраїль Мойсейович (1894 *–1938) — *народний комісар внутрішніх справ з 14 червня 1937 по 25 січня 1938.*

Народився у м. Брест-Литовську Гродненської губернії в сім'ї робітника-тютюнника. Освіти не одержав, самоук. Трудову діяльність почав у 1909 ро-

* За іншими даними, Леплевський народився у 1896 р. (див.: Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД… — С. 270). — *Редколегія.*

бітником шапочної майстерні, потім працював конторником складу аптекарських товарів. У 1914 був мобілізований до царської армії. Член РСДРП(б) з лютого 1917. Брав участь у придушенні повстання гайдамаків на Катеринославщині.

З лютого 1918 — в органах ВЧК. У липні 1919 направлений до Катеринослава для підпільної роботи. Після встановлення там радянської влади — уповноважений 1-ї групи, помічник завідуючого Секретно-оперативного відділу Катеринославської губЧК. У 1922–1929 — начальник Катеринославського і Подільського губвідділів, Одеського окрвідділу ГПУ та 26-го прикордонного загону ОГПУ. З липня 1929 — на керівних посадах у центральному апараті ГПУ УСРР. У серпні 1931 призначений заступником начальника, а у листопаді того ж року начальником Особливого відділу (ОВ) ОГПУ СРСР. У 1933–1934 — заступник голови ГПУ УСРР, повноважний представник ОГПУ — начальник УНКВД по Саратовському краю. У наступні роки обіймав посади наркома внутрішніх справ БСРР, начальника 5-го відділу ГУГБ НКВД СРСР, наркома внутрішніх справ УРСР. У січні 1938 призначений начальником 6-го відділу ГУГБ НКВД СРСР, а через 3 місяці заарештований. У липні того ж року засуджений на смерть. Розстріляний у Москві. Не реабілітований. Комісар державної безпеки 2-го рангу (1935).

8. Успенський Олександр Іванович (1902–1940) — *народний комісар внутрішніх справ з 25 січня по 14 листопада 1938.*

Народився у с. Верхній Суходол Алексінського повіту Тульської губернії в сім'ї лісового сторожа. По закінченні початкового училища у Верхньому Суходолі навчався у Тулі в двокласному та духовному училищах (закінчив 2 класи). Працював у приватному магазині в Тулі. У 1917 повернувся до рідного села і в лютому 1918 був обраний секретарем Суходольського волосного комітету бідноти, а згодом був призначений завідуючим відділом друку у Верхньому Суходолі. З травня 1919 — начальник Алексінської районної міліції.

У серпні 1920 перейшов на роботу в органи ВЧК, обіймав посади таємного уповноваженого, начальника інформації політбюро Алексінського повіту. З 1923 — начальник економічного відділення Тульського губвідділу ГПУ. У березні 1927 призначений начальником Економічного відділу (ЕКВ) ПП ОГПУ по Уралу (Свердловськ). У вересні 1931 переведений до Москви на посаду начальника ЕКВ ПП ОГПУ по Московській області та помічника повноважного представника ОГПУ по цій області. Згодом — заступник начальника УНКВД по Московській області, заступник коменданта Московського Кремля з внутрішньої охорони. У лютому 1936 — січні 1938 — заступник начальника УНКВД по Західносибірському краю (Новосибірськ), начальник УНКВД по Оренбурзькій області. З січня 1938 — нарком внутрішніх справ УРСР. У листопаді того ж

року, побоюючись арешту, імітував самогубство та перейшов на нелегальне становище. У квітні 1939 був заарештований у м. Міасі Челябінської області. Засуджений на смерть. Розстріляний у Москві. Не реабілітований. Комісар державної безпеки 3-го рангу (1938).

9. Кобулов Амаяк Захарович (1906–1955) — *т.в.о. народного комісара внутрішніх справ з 7 грудня 1938 по 2 вересня 1939.*

Народився у м. Тифлісі в родині кравця. Закінчив 5 класів торговельної школи. В 1921 служив рядовим 237-ої етапної ділянки РСЧА. У 1923–1927 працював секретарем народного суду Ахалцихського району, касиром-рахівником Боржомського райвиконкому, бухгалтером-інструктором робітничого кооперативу, рахівником-статистиком скляного заводу у Боржомі, бухгалтером заводу у Тифлісі.

З вересня 1927 в органах ГПУ Грузинської СРР. За 11 років роботи пройшов шлях від рахівника фінансового відділу до т.в.о. наркома внутрішніх справ Абхазької АСРР. У грудні 1938 призначений першим заступником наркома внутрішніх справ УРСР. Протягом 9 місяців виконував обов'язки наркома. У вересні 1939 — червні 1941 — радник повноважного представництва СРСР у Німеччині (резидент НКВД СРСР, псевдонім «Захар»). У 1941–1945 — нарком держбезпеки і нарком внутрішніх справ Узбецької РСР. У наступні роки працював у Центральному апараті НКВД-МВД СРСР. Остання посада — заступник начальника Контрольної інспекції при МВД СРСР. У червні 1953 заарештований у зв'язку зі справою Л.П.Берії. Засуджений на смерть. Розстріляний у Москві. Не реабілітований. Генерал-лейтенант (1945).

10. Сєров Іван Олександрович (1905–1990) — *народний комісар внутрішніх справ з 2 вересня 1939 по 25 лютого 1941.*

Народився у с. Афімське Кадниківського повіту Вологодської губернії. Закінчивши у 1923 середню школу, очолив Замошську сільську раду, був членом Кадниківського повітового виконкому. В 1925–1928 — курсант Ленінградської піхотної школи. Служив в артилерії РСЧА командиром взводу, батареї, начальником штабу полку. В 1935–1939 — слухач Військово-інженерної академії РСЧА (з 1936 — ім. М.В.Фрунзе) у Москві. По закінченні її в органах НКВД СРСР. Обіймав посади заступника начальника, начальника Головного управління робітничо-селянської міліції (ГУРСМ), а згодом начальника 2-го відділу, заступника начальника ГУГБ НКВД СРСР. У вересні 1939 призначений наркомом внутрішніх справ УРСР, а у лютому 1941 — першим заступником наркома держбезпеки СРСР. Брав участь в організації і здійсненні примусового виселення народів Прибалтики, Криму, Кавказу. У 1947–1954 — перший заступник міністра внутрішніх справ СРСР. У березні 1954 — грудні 1958 — голова КГБ при РМ СРСР. У 1958–1963 — начальник Головного розвідувального управління (ГРУ) Генштабу Збройних Сил СРСР. У лютому 1963 звільнений з посади «за втрату пильності» у зв'язку з арештом полковника ГРУ О.Пеньковського, обвинува-

ченого у шпигунстві, та переведений помічником командуючого Туркестанського військового округу. У вересні 1965 звільнений в запас у зв'язку з хворобою.

НКГБ-НКВД-МГБ (1941–1953)

1. Мешик Павло Якович (1910–1953) — *народний комісар державної безпеки з 26 лютого по 31 липня 1941; міністр внутрішніх справ з 16 березня по 30 червня 1953.*

Народився у м. Конотопі Чернігівської губернії у сім'ї службовця. По закінченні семирічки працював слюсарем на заводі. В 1931 за путівкою ЦК ВЛКСМ вступив до Самарського енергетичного інституту.

У 1932 за партійним набором направлений на роботу до органів ГПУ. У 1933 закінчив Вищу школу ОГПУ СРСР у Москві. У 1933–1940 працював у центральному апараті ОГПУ-НКВД СРСР; пройшов шлях від помічника уповноваженого ЕКУ ОГПУ СРСР до начальника слідчої частини ГЕУ НКВД СРСР. З березня 1940 — начальник 1-го відділу ГЕУ НКВД СРСР. З лютого по липень 1941 — нарком державної безпеки УРСР. У роки Великої Вітчизняної війни — начальник ЕКУ НКВД СРСР та заступник ГУКР «Смерш» НКО СРСР. У 1945–1953 — заступник начальника 1-го Головного управління при РНК-РМ СРСР, забезпечував державну таємницю, пов'язану з виробництвом атомної зброї. В березні 1953 — міністр внутрішніх справ УРСР. У червні того ж року заарештований за справою Л.П.Берія. Засуджений Спеціальною судовою присутністю Верховного Суду СРСР до вищої міри покарання — розстрілу з конфіскацією майна, позбавлення військового звання генерал-лейтенанта й урядових нагород. Розстріляний у Москві. Не реабілітований. Генерал-лейтенант (1943).

2. Сергієнко Василь Тимофійович (1903–1982) — *народний комісар внутрішніх справ з 26 лютого 1941 до 29 липня 1943.*

Народився у м. Волчанську Харківської губернії в родині чоботаря-кустаря. По закінченні приходського училища працював у Харкові учнем друкаря, різчика, підручним слюсаря, фрезерувальником, вантажником. У 1919–1922 батракував на Кубані. У травні 1923 — листопаді 1924 навчався у Вищій повторній школі РСЧА у Харкові. У 1924–1927 — купорщик, завідуючий магазином спирто-горілчаного заводу у Харкові, секретар заводоуправління спирто-горілчаного заводу у Маріуполі.

З липня 1927 — в органах державної безпеки. До березня 1938 проходив службу у Полтавському, Дніпропетровському та Харківському регіональних підрозділах ГПУ-НКВД УРСР. У 1938–1940 — помічник начальника 8-го відділення 4-го відділу ГУГБ НКВД СРСР, старший слідчий, помічник начальника, начальник слідчої частини НКВД СРСР. У 1940–1941 — начальник УНКВД Львівської області і за сумісництвом — заступник наркома внутрішніх справ УРСР, згодом — нарком внутрішніх справ УРСР, заступник начальника Цент-

рального штабу партизанського руху. У 1943–1945 — нарком внутрішніх справ Кримської АРСР.
З липня 1945 — начальник УНКВД-УМВД Кримської області. У 1946–1954 — на керівних посадах у системі ГУЛАГу СРСР. У липні 1954 звільнений з органів МВД за «фактами дискредитації високого звання генерала». Постановою РМ СРСР від 3 січня 1955 позбавлений звання генерал-лейтенанта.

3. Савченко Сергій Романович (1904–1966) — *народний комісар (міністр) державної безпеки з 7 травня 1943 по 24 серпня 1949.*

Народився у м. Скадовську Дніпровського повіту Таврійської губернії в родині селянина. З 1921 в органах ВЧК. Служив у прикордонних військах ВЧК-ГПУ-НКВД. З 1930 член ВКП(б). У 1939–1940 — начальник 5-го відділу — заступник начальника Управління прикордонних військ НКВД УРСР. У травні 1941 — квітні 1943 — заступник наркома держбезпеки, згодом наркома внутрішніх справ УРСР. У вересні 1941 — січні 1942 фактично очолював НКВД УРСР. У 1943–1949 — народний комісар (міністр) державної безпеки УРСР. У наступні роки — на керівних посадах у центральному апараті МГБ-МВД СРСР. З листопада 1951 — заступник міністра і начальник 1-го Головного управління МГБ СРСР. У 1953–1954 — начальник ОВ МВД-КГБ СРСР Управління будівельних військ при Будівництві № 565 Московського району ППО МВД-КГБ СРСР. У лютому 1955 звільнений за службовою невідповідністю. Генерал-лейтенант (1945).

4. Ковальчук Микола Кузьмич (1902–1972) — *міністр державної безпеки з 24 серпня 1949 по 6 вересня 1952.*

Народився у с. Долгобачево Грубешівського повіту Холмської губернії в родині службовця. В 1915 під час першої світової війни евакуювався разом з батьками до Саратовської губернії, де майже 3 роки наймитував у куркулів і поміщиків. У 1919–1926 — начальник Бековської районної та волосної міліції, помічник начальника Сердобської повітової міліції, інструктор Сердобського повітового виконкому Саратовського краю. У 1926–1927 — у Червоній Армії. Член ВКП(б) з 1927.

З 1927 — у прикордонних військах ОГПУ-НКВД СРСР, пройшов шлях від стрілка прикордонного загону до старшого помічника начальника відділення Оперативного відділу Управління прикордонної і внутрішньої охорони (УПВО) НКВД ГРСР. У січні–листопаді 1938 — начальник відділення у центральному апараті НКВД СРСР. У листопаді 1938 — липні 1941 — заступник начальника 3-го відділу, в.о. начальника, начальник слідчої частини УНКВД-УНКГБ по Ленінградській області. У роки Великої Вітчизняної війни — заступник начальника ОВ НКВД Ленінградського фронту, начальник ОВ Сибірського військового округу, начальник УКР «Смерш» НКО Південного, згодом 4-го Українського фронту. З липня 1945 — начальник УКР «Смерш» НКО Прикарпатського ВО. У травні 1946 призначений заступником міністра держбезпеки СРСР, а через 3 місяці —

уповноваженим МГБ СРСР у Німеччині (за сумісництвом). У 1949–1952 — міністр державної безпеки УРСР. У вересні 1952 — березні 1953 — міністр внутрішніх справ Латвійської РСР. Після арешту Л.П.Берії звільнений з органів МВД та виключений з КПРС. Постановою РМ СРСР від 23 листопада 1954 позбавлений військового звання генерал-лейтенанта. Помер у Києві.

5. Івашутін Петро Іванович (1908 р.н.) — *міністр державної безпеки з 6 вересня 1952 по 19 березня 1953.*

Народився у м. Брест-Литовському Гродненської губернії в робітничій сім'ї. У 1931–1933 — курсант 7-ї Військової школи льотчиків (Сталінград), у 1933–1937 служив у ВПС РСЧА, у 1937–1939 — слухач Військово-повітряної академії ім. М.А.Жуковського (Москва). З лютого 1939 в органах НКВД. Брав участь у радянсько-фінській війні, обіймаючи посаду начальника ОВ стрілецького корпусу. Під час Великої Вітчизняної війни — заступник начальника ОВ НКВД Кримського (згодом — Північно-Кавказького) фронту та Чорноморської групи військ Закавказького фронту, начальник ОВ НКВД 17-ї армії групи військ Закавказького фронту, УКР НКО Південно-Західного (згодом — 3-го Українського) фронту.

У 1946–1951 — начальник УКГ МГБ Південної групи військ, Групи радянських окупаційних військ у Німеччині, Ленінградського військового округу.

У 1951–1952 — заступник 3-го Головного управління МГБ СРСР. У 1952–1953 — міністр державної безпеки УРСР. З березня 1954 — начальник 5-го управління (контррозвідка на особливо важливих об'єктах промисловості), а з червня того ж року — заступник голови КГБ при РМ СРСР. З січня 1956 — перший заступник голови КГБ, а у листопаді 1961 виконував обов'язки голови КДБ СРСР. У березні 1963 призначений на посаду начальника ГРУ і заступника начальника Генштабу ЗС СРСР по розвідці, яку займав протягом 20-ти років. Генерал армії (1971). Герой Радянського Союзу (1985).

Примітки

[1] Більш докладно про становлення українських спецслужб та їх роль у боротьбі за державність України в 1917–1920 рр. див.: Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії). — К., 1998. — 320 с.; Тимощук О.В. Охоронний аппарат Української Держави (квітень–грудень 1918 р.). — Х., 2000. — 462 с.

[2] Див.: Собрание узаконений (СУ) УССР. — 1919. — № 1. — Ст. 7.

[3] Див.: Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская Чрезвычайная комиссия (1918–1922). — Х., 1990.

[4] Див.: СУ УССР. — 1920. — № 5. — Ст. 72.

[5] Див.: Там же. — 1921. — № 5. — Ст. 146.

[6] Див.: Там же. — 1922. — № 3. — Ст. 228.

[7] Див.: Там же. — 1924. — № 20. — Ст. 181.

[8] Докладніше про В.А.Балицького див.: Всеволод Балицький // Шаповал Ю., При-

стайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К., 1997. — С. 21–78.

[9] Див.: СУ РСФСР. — 1931. — № 4. — Ст. 38.

[10] Див.: Собрание законов (СЗ) СССР. — 1934. — № 36. — Ст. 238.

[11] Докладніше про І.М.Леплевського див.: Ізраїль Леплевський // Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. Вказ. праця. — С. 143–186.

[12] Докладніше про О.І.Успенського див.: Федосеев С. Фаворит Ежова // Совершенно секретно. — 1996. — № 9. — С. 24–25.

[13] Докладніше про А.З.Кобулова див.: Константинов А. Захар — резидент Лаврентия // Совершенно секретно. — 1993. — № 10. — С. 20–21.

[14] Докладніше про О.І.Сєрова див.: Бажан О. Слуга, або фрагменти життя генерала Сєрова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1994. — № 1. — С. 229–240; Петров Н.В. Первый председатель КГБ генерал Иван Серов // Отечественная история. — 1997. — № 5. — С. 23–24.

[15] Див.: Ведомости Верховного Совета СССР. — 1941. — № 7.

[16] Див.: Вісті Рад депутатів трудящихся УРСР. — 1941. — 13 березня.

[17] Докладніше про П.Я.Мешика див.: Попик В., Табачник Д. У чорториї беріївської змови // Україна. — 1990. — № 49–50. — С. 38–44; Иванов М.П. Контрразведчик Павел Мешик — наш земляк // Галина (г. Конотоп). — 1999. 17–24 февраля, 24 февраля — 3 марта. № 7, 8.

[18] Див.: Ведомости Верховного Совета СССР. — 1941. — № 3.

[19] Див.: Там же. — 1943. — № 17.

[20] Див.: Кокурин А., Петров Н. МВД: структура, функция, кадры // Свободная мысль. — 1998. — № 1. — С. 112; Правда Украины. — 1953. — 11 апреля.

(Далі буде)

Вадим Золотарьов
(Харків)

ВИПРОБУВАННЯ СОВІСТЮ. СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ КОМІСАРА ДЕРЖБЕЗПЕКИ 3 РАНГУ С.МАЗО

4 липня 1937 р., близько 16-ї години, до приймальні начальника Управління НКВД (УНКВД) по Харківській області зайшов старший лейтенант державної безпеки І.Г.Ветліцин-Южний [1] та запитав порученця, чи на місці комісар державної безпеки 3-го рангу С.С.Мазо. Порученець відповів, що начальник УНКВД велів нікого до себе не пускати, але Ветліцин-Южний мав невідкладні справи і рішуче відчинив двері.

Кабінет начальника складався з двох кімнат. У першій нікого не було, а двері до другої були напіввідкриті. Чекіст заглянув туди — і здригнувся. Мазо сидів на дивані, весь закривавлений, з револьвером у руці, на столі лежала записка: *«Товариші, опам'ятайтесь! Куди веде така лінія арештів чесних більшовиків та вибивання з них свідчень?»*.

Негайно викликали помічника начальника УНКВД капітана держбезпеки Я.А.Пана [2] та начальника санітарної частини УНКВД Г.К.Герекке [3]. Останній оглянув вже бездиханне тіло і констатував смерть від пострілу у праву скроню. Подзвонили до Києва наркому внутрішніх справ УРСР комісару держбезпеки 2-го рангу І.М.Леплєвському. Нарком наказав: нічого не чіпати, кабінет опечатати, нікому нічого не повідомляти до приїзду до Харкова заступника наркома комісара держбезпеки 3-го рангу В.Т.Іванова [4].

Цей наказ було виконано, і коли до УНКВД приїхав обласний прокурор М.І.Брон [5], то до тіла його не допустили. Труп самогубця загорнули у велику віконну штору, яка висіла в його кабінеті, винесли до ліфту та опустили з 5-го поверху до підвалу будівлі, а звідти віднесли до внутрішньої тюрми та поклали в одному з приміщень. На квартирі Мазо було зроблено обшук, а його вдові повідомили, що її чоловік заарештований.

5 липня до Харкова прилетів В.Т.Іванов і одразу заборонив керівному складу УНКВД повідомляти будь-кого про зміст передсмертної записки, заявивши, що це — *«ворожий хід Мазо, який намагався приховати свою ворожу*

роботу». Вночі того ж дня співробітники під керівництвом коменданта УНКВД А.П.Зеленого[6] поклали труп Мазо до автомашини та таємно захоронили на міському кладовищі[7]. Заступник наркома кілька днів проводив слідство, а потім заявив на зборах харківським чекістам, що їх колишній начальник *«застрелився, бо заплутався у своїх контрреволюційних зв'язках»*[8].

8–9 липня 1937 р. відбувся пленум Харківського обкому КП(б)У, який виключив С.С.Мазо з членів бюро обкому та із лав партії *«як викритого ворога народу»*[9]. Невдовзі секретар партійного комітету УНКВД старший лейтенант держбезпеки О.І.Марусинов-Бернштейн отримав сувору догану за те, що *«як секретар партійного комітету не протиставив себе і всю парторганізацію ворогові народу Мазо, який затискав критику та самокритику, гальмував розворот партійної роботи, що призвело до її розвалу в останні два місяці»*[10].

Чому ж сталося це найгучніше в історії органів держбезпеки Радянської України самогубство? Чим воно було викликане — незгодою з політикою репресій чи страхом потрапити до рук своїх колег по роботі? Для того, щоб відповісти на ці запитання ми повинні детально познайомитися з діяльністю людини, яка майже 10 років була одним з керівників органів Державного політичного управління (ГПУ) — НКВД УСРР.

Соломон Самійлович Мазо народився 7 червня 1900 р. у м. Двінську колишньої Вітебської губернії у родині комісіонера-посередника. Коли хлопчику було 7 років, його батько, Самійло Шмеркович, помер і мати, Цецилія Львівна, жила за рахунок підтримки своїх братів, які працювали у Санкт-Петербурзі та Ризі. Через 3 роки після смерті чоловіка мати поїхала влаштовувати особисте життя до своєї пасербиці у Харків, лишивши Соломона з молодшою сестрою на виховання далеким родичам, яким платила за це по 30 карбованців на місяць. Цих грошей вистачало, аби син міг навчатися у приватній гімназії Сахарова.

У 1915 р. у зв'язку з наближенням фронту брат і сестра Мазо переїхали до Харкова до матері, яка на той час вийшла заміж. Тут Соломон продовжував освіту у гімназії № 5 та підробляв, даючи уроки дітям багатіїв та працюючи касиром і конторником у приватних конторах міста. У 1918 р. він вступив на перший курс юридичного факультету Харківського університету. Але диплом юриста Мазо не отримав — 3 січня 1919 р. війська Радянської Росії захопили Харків і юнака поглинув революційний вир.

Пізніше у своїй автобіографії він писав: *«З кінця 1918 року визначено стаю комуністом. З приходом червоних служу в відділі особливого складу Управління радянського народного господарства. Евакуююсь до Києва, а потім до Москви. Звідти був направлений до Катеринбургу* (на Уралі працював секретарем редакції газети — *Авт.*). *Наприкінці 1919 року йду добровольцем до Червоної Армії. Служив спочатку червоноармійцем 5-го полку запасної армії (Казань), потім слухачем Вищої Військової школи Республіки (артилерійське відділення). Через короткозорість у серпні 1920 року був комісований та направлений до Харкова. ЦК надсилає до політуправління Хар-*

ківського військового округу, звідки їду до Донецької губернії. У квітні 1921 року ЦК мене демобілізує та направляє до Харківської губернської ЧК» [11].

Чекістську кар'єру С.Мазо розпочав помічником уповноваженого секретного відділу (СО), а потім економічного відділу (ЕКО). За доручену справу він взявся енергійно — *«провів велику роботу по боротьбі зі спекуляцією та посадовими злочинами»*. У лютому 1922 р. Мазо повернувся до секретного відділу і вже незабаром *«ліквідує низку антирадянських угруповань у Харківській губернії»*.

З 1924 р. він працював начальником відділу політконтролю Харківського відділу ГПУ, де *«виявив великі чекістські здібності й ініціативу і завдяки невтомній енергії та вмілому керівництву зумів поставити роботу відділу на відповідну висоту»* [12]. Характеризуючи його роботу, начальник Секретно-оперативної частини (СОЧ) ГПУ УСРР В.Т.Іванов писав: *«В області політконтролю чудовий робітник, користується авторитетом у стичних органах (Наркомату освіти). Чудовий партієць. Розвинений, дуже активний, з ініціативою, витриманий, в обстановці добре розбирається. Енергійний. Дисциплінований; відношення до товаришів по службі товариське. Може виконувати і інші роботи в ГПУ. Але необхідно його втягнути до всіх областей чекістської роботи. На посаді, що займає, більше ніж на місці»* [13].

Відзначимо, що плідній роботі політичного контролю всіляко допомагали партійні органи, які ще у 1920 р. дали вказівку комуністам *«в порядку партійної дисципліни акуратно та своєчасно інформувати нас про життя та діяльність своєї установи»* [14].

5 січня 1926 р. С.Мазо призначили помічником начальника Економічного управління (ЕКУ) ГПУ УСРР Й.М.Блата. Економічні органи ГПУ на той час переживали серйозну реорганізацією. Якщо в перші роки свого існування вони займалися в основному викачуванням продовольства та конфіскацією коштовностей у «класових ворогів», то після проголошення нової економічної політики переорієнтувалися на боротьбу зі спекуляцією та очищення радянського господарського апарату від підозрілих елементів [15].

На пошук ворогів на економічному фронті чекістів надихав свого часу сам В.І.Ленін, який 3 березня 1922 р. писав: *«Найбільша помилка думати, що НЕП поклав край терору. Ми ще повернемося до терору і до терору економічного»* [16].

Проводити економічний терор мусив С.Мазо. В одній з характеристик на нього читаємо: *«Вдумливий, серйозний, дисциплінований робітник, до виконання своїх обов'язків відноситься з повною відповідальністю. Працюючи в ЕКУ ГПУ УСРР на керівних відповідальних посадах виявив максимум енергії та ініціативи для боротьби зі злочинністю та безгосподарністю у державному апараті та господарчих органах. Організував і поставив на належну вишину роботу по боротьбі з фальшивомонетниками по всій Україні. Під його керівною та безпосередньою участю розроблено та ліквідовано низку організацій фальшивомонетників на Київщині та інших округів, які займалися*

виготовленням фальшивих грошових знаків. У 1926 р. розробив велику справу про зловживання у Харківському комунальному господарстві. У 1927 р. провів розробку та ліквідацію великої справи по зловживанням у Донвугіллі. У 1928 р. тов. Мазо бере безпосередню активну участь у ліквідації контрреволюційної організації Донбасу — «Шахтинська справа». Завдяки особливій енергії та вмілому підходу до проведення слідства з боку тов. Мазо було виявлено і ліквідовано низку великих шкідницьких угруповань у Рудоуправлінні Донвугілля» [17].

Робота С.Мазо дістала високу оцінку керівництва: 16 квітня 1927 р. його призначено заступником начальника ЕКУ ГПУ УСРР та за сумісництвом начальником 1-го відділку; 28 грудня 1927 р. «на честь 10-тиріччя існування органів ЧК-ГПУ, за бездоганну роботу в органах ЧК-ГПУ, активну та енергійну боротьбу з контрреволюцією, шпигунством і бандитизмом» — нагороджений ВУЦВК пістолетом «маузер» з написом на золотій дошці; у 1928 р. — Знаком почесного співробітника ВЧК-ГПУ за № 465; а 3 квітня 1930 р. — орденом Червоного Прапора.

Під керівництвом Й.Блата і С.Мазо начальник 2-го відділу ЕКУ О.Й.Бронєвой, слідчі М.М.Букшпан [18] і Шор сфабрикували справу «Контрреволюційної шкідницької організації у сільському господарстві України», за якою 1 червня 1930 р. було засуджено 24 фахівця, а ще 5 осіб — позбавлено волі умовно та звільнено з-під варти [19].

29 вересня 1930 р. С.Мазо очолив ЕКУ ГПУ УСРР замість призначеного начальником Сталінського оперативного сектора ГПУ Й.Блата, і ще з більшим натхненням почав вирішувати завдання, яке ставило перед ним найвище керівництво. Завдань же дедалі ставало більше. У 20-ті роки у народному господарстві працювало чимало фахівців із старої інтелігенції, які мали добру освіту та великий практичний досвід. Незважаючи на принципові політичні розходження з більшовиками, ці люди з надією прийняли НЕП і чимало зробили для економічного відродження країни, а свої політичні симпатії, насамперед, віддавали правим комуністам, які виступали за поміркованість та обачність в політиці та економіці.

Коли Й.В.Сталін розпочав боротьбу з «правими», одними з перших стали жертвами старі спеціалісти. Розправляючись з «буржуазними спецами», сталінське керівництво не тільки перекладало на них провину за численні провали в економіці та різке зниження рівня життя народу, але й знищувало інтелектуальних союзників «правих комуністів», компрометувало самих «правих» як заступників шкідників.

14 квітня 1931 р. голова ГПУ УСРР В.А.Балицький видав наказ «Про реорганізацію економічних органів ГПУ УСРР», у якому відзначав: *«Вимоги до органів ГПУ в області боротьби з контрреволюцією, шкідництвом, економічним шпигунством та ін. у народному господарстві надзвичайно збільшилися. Економічні органи, що стоять на найважливіших позиціях боротьби з контрреволюцією у народному господарстві, набули особливого значення. Ця*

обставина вимагає приділити економічним органам ГПУ особливу увагу та створити обстановку, у якій чіткість і своєчасність виконання покладених на них завдань була б забезпечена» [20].

Згідно з цим наказом, ЕКУ ГПУ УСРР було реорганізовано та складалося з 4-х основних відділків та одного спеціального.

1-й (промисловий) відділок обслуговував всі галузі промисловості, проводив боротьбу з контрреволюцією та шкідництвом, економічним шпигунством у всіх ланках промисловості та «угрупованнями та організаціями, що виникають на цій базі, типу так званої «Промпартії».

2-й (сільськогосподарський) відділок обслуговував сільськогосподарські та радянські органи, що з ним пов'язані (Наркомзем, Колгоспцентр, Тракторцентр, сільськогосподарські підприємства по зернових, технічних та інших культурах, по тваринництву, сільськогосподарські будівельні організації та сільськогосподарські науково-дослідні установи. Вів боротьбу з посадовими злочинами та політичними угрупованнями, «що зростають на цій базі та визнають шкідництво як метод боротьби з радянською владою».

3-й (торговельно-кооперативний) відділок контролював весь товарний обіг та всю харчову промисловість. Вів боротьбу з контрреволюцією, економічним шпигунством та *«політичними організаціями та угрупованнями, які приймають шкідництво як засіб боротьби з соціалістичним господарством»*.

4-й відділок (фінанси, наркомати, приватний капітал) обслуговував Наркомздрав, Наркомтруд і інші наркомати, що їх не обслуговували перші три відділки, боровся з контрреволюцією та посадовими злочинами. Вів боротьбу з валютниками, спекулянтами та фальшивомонетниками, проводив агентурно-оперативне обслуговування приватно-капіталістичного сектора.

5-й відділок (спеціально-технічний) займався використанням «за фахом» засуджених фахівців [21].

Реорганізованому ЕКУ ГПУ УСРР довелося працювати вже під керівництвом нового голови ГПУ УСРР С.Ф.Реденса, адже 31 липня 1931 р. Балицький відбув до Москви на посаду третього заступника ОГПУ СРСР. Улюбленець Ф.Е.Дзержинського та швагер Й.В.Сталіна Реденс жодних суттєвих змін у центральному апараті не проводив і 3 серпня 1931 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У затвердило «новий старий» склад Колегії ГПУ УСРР: С.Ф.Реденс — голова, К.М.Карлсон — заступник голови, Х.А.Леонюк — начальник Секретно-оперативного управління, С.С.Мазо — начальник ЕКУ, М.С.Бачинський — начальник Адміністративно-організаційного управління, О.О.Ємельянов — начальник Управління прикордонної охорони [22].

Реденс спрацювався з Мазо і наприкінці 1932 р. порушив клопотання про нагородження начальника ЕКУ другим орденом Червоного прапора: *«За період 1930–1932 рр. тов. Мазо керує та бере безпосередню участь у розкритті та ліквідації низки контрреволюційних, диверсійно-шпигунських та шкідницьких справ з економіки загальноукраїнського та загальносоюзного значення —*

«Інженерного центру», контрреволюційній організації в Держплані, відгалуження на Україні шкідницької організації «Промпартія», справу «ветеринарів-бактеріологів» та інші крупні контрреволюційні справи. Завдяки наполегливому та вмілому чекістському керівництву з боку тов. Мазо ліквідовано цілу низку контрреволюційних організацій як у промисловості, так і сільському господарстві України, вилучена велика сума валюти на Україні» [23].

У Москві заслуги Мазо оцінили дещо скромніше і замість ордена його нагородили 4 лютого 1933 р. другим Знаком почесного співробітника ВЧК-ГПУ. В цей час Соломон Самійлович уже знову працював під керівництвом Балицького, який наприкінці листопада 1932 р. повернувся до України для поліпшення чекістської роботи.

Балицький швидко з'ясував, що в УСРР існує *«організований саботаж хлібозаготівель та осінньої сівби, організовані масові крадіжки у колгоспах і радгоспах, терор по відношенню до найбільш стійких і витриманих комуністів та активістів на селі, перекидання десятків петлюрівських емісарів, розповсюдження петлюрівських листівок»*, зробив висновок про *«безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов'язане із закордоном та іноземними розвідками, головним чином польським генеральним штабом»* та поставив підлеглим *«основне та головне завдання — негайний прорив, викриття та розгром контрреволюційного повстанського підпілля, та завдання рішучого удару по всіх контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементах, які активно протидіють і зривають основні заходи радянської влади та партії на селі»* [24].

Мазо миттєво відреагував на цей наказ і викрив *«контрреволюційну організацію в сільському господарстві України, що була зв'язана з аналогічними контрреволюційними організаціями у Москві, інших містах Союзу та закордоном»* [25]. Одинадцять українських фахівців були етаповані до Москви, де їх зарахували до загальносоюзної контрреволюційної організації на чолі з заступником наркома землеробства СРСР галичанином Ф.М.Конаром і 12 березня 1933 р. їх розстріляли [26].

За словами знайомих Мазо, він *«хворобливо реагував на голод на селі, критикуючи політику партії, яка призвела до цього»* [27], але це не заважало йому активно працювати у складі оперативної-слідчої групи ГПУ УСРР, яка під керівництвом заступника голови ГПУ УСРР К.Карлсона ліквідувала *«контрреволюційну організацію в сільському господарстві України (справа «Конденсатор-Незадовільні»). Внаслідок енергійного та вмілого розгортання слідства було викрито та ліквідовано могутню контрреволюційну повстанську та шкідницьку організацію, що охоплювала своїм впливом 133 райони України. Організація нараховувала до 3000 чоловік і мала свої контрреволюційні осередки у 114 колгоспах, 102 МТС, 167 районних центрах України. Контрреволюційна організація мала зв'язок із закордонним і з Московським контрреволюційним центром і діяльно готувала повстання навесні 1933 року»* [28].

Цікаво, що спочатку Балицький звітував про викриття підпілля у двох-

стах районах республіки [29]. Отже, у ході слідства співробітники ГПУ не змогли сфабрикувати справи у 67 районах.

У першій половині 1933 р. керовані Мазо економічні органи ГПУ УСРР також викрили *«диверсійну, шкідницьку діяльність агентів «Інтележенс-Сервіс» — представників англійської фірми «Метро-Віккерс» на великих електростанціях України, контрреволюційну діяльність німецьких спеціалістів-фашистів, низку великих організацій, груп і одинаків-крадіїв у різних галузях народного господарства», «провели значну роботу по боротьбі зі спекуляцією, нанесли відчутний удар по зривникам радянської та колгоспної торгівлі», очистили «низку галузей промисловості, сільське господарство та заготівельні організації від антирадянських і контрреволюційних елементів»* [30].

Вишукуючи «ворогів народу» серед радянських громадян, Мазо заплющував очі на шахрайства своїх підлеглих. Так, співробітник ЕКУ ГПУ УСРР Г.М.Янкелович [31] був виключений з партії за зловживання службовим становищем. Чекіст незаконно отримав квартиру, брав хабарі у негласних співробітників, і явно існував не на свої законні 285 карбованців на місяць. Здавалося, що на Янкеловича чекає суд, але, завдяки заступництву керівництва, його поновили в партії і він продовжував вишукувати «ворогів» на економічному фронті [32].

9–11 червня 1933 р. у Харкові проходила нарада начальників ЕКО обласних і міських відділів ГПУ УСРР. Після неї Балицький відзначив, що *«економічні органи ГПУ швидко перебудувалися та завдали нищівного удару по контрреволюції в народному господарстві»*, але назвав і суттєві недоліки в їхній роботі: недостатні темпи перебудови та укріплення агентурного апарату; малу кількість агентів-розробників та агентів серед середнього та нижчого технічного персоналу; незадовільне проведення протидиверсійної роботи; погане обслуговування військової, рудної та цукрової промисловості; завантаженість співробітників дрібними, неістотними справами [33].

15 червня 1933 р. голова ГПУ УСРР видав наказ за № 262, у якому поставив перед співробітниками «найважливіше завдання на найближчий період — викриття контрреволюційного підпілля серед середнього та нижчого технічного персоналу в промисловості та сільському господарстві (техніки, майстри, кваліфіковані робітники, бригадири та т.п.)». Співробітники ЕКУ ГПУ УСРР зобов'язувалися *«рішуче посилити роботу по запобіганню аваріям та пожежам у народному господарстві»*, а Мазо мусив *«у кожному випадку серйозної аварії негайно перевіряти та доповідати мені про прийняті облвідділом ГПУ заходи по запобіганню та розслідуванню аварій»*.

Згідно з цим наказом ЕКУ ГПУ УСРР мало зосередитись на виявленні *«найбільш гострих проявів контрреволюції»*; перебудувати роботу з агентурою; найбільш кваліфіковану агентуру прикріпити до керівництва; виділити кваліфікованих працівників для системної роботи з агентурою; організувати рейдову (маршрутну) агентуру; розширити інститут резидентів; забезпечити кваліфіковану розробку агентурних справ; посилити допомогу з боку ЕКУ

«міським та районним відділкам, перебудувавши роботу гласного апарату таким чином, щоб дві третини кваліфікованого оперативного складу перебували на периферії»; посилити оперативну допомогу заступникам начальників політвідділів радгоспів по ГПУ [34].

Чергове завдання свого шефа начальник ЕКУ ГПУ УСРР виконав блискуче, і вже у грудні 1933 р. Балицький клопотав перед першим секретарем ЦК КП(б)У С.В.Косіором про нагородження орденом Червоного Прапора К.М.Карлсона, С.С.Мазо, начальника Особливого відділу ГПУ УСРР М.К.Александровського та його заступника В.П.Кареліна, начальника Секретно-політичного відділу (СПО) ГПУ УСРР Б.В.Козельського та оперуповноваженого цього відділу С.А.Пустовойтова [35].

Але і цього разу Мазо не отримав другого ордена, хоча його чекістські заслуги були оцінені належним чином: у січні 1934 р. на XII з'їзді КП(б)У він був обраний кандидатом у члени ЦК КП(б)У, а 29 листопада 1935 р. йому було надано звання комісара державної безпеки 3-го рангу (дорівнювало загальноармійському званню комкора). Відзначимо, що в українському НКВД вище начальника ЕКО Управління державної безпеки (УГБ) НКВД УСРР за званням були лише нарком комісар держбезпеки 1-го рангу В.А.Балицький, заступник наркома комісар держбезпеки 2-го рангу З.Б.Кацнельсон та начальник УНКВД по Харківській області комісар держбезпеки 2-го рангу К.М.Карлсон. Всього ж в НКВД СРСР наприкінці 1935 р. було лише 20 комісарів держбезпеки 3-го рангу.

Отже, статус Мазо в чекістських колах був надзвичайно високим, хоча існує і зовсім протилежна оцінка його роботи. Дав її у вересні 1937 р. заарештований заступник наркома внутрішніх справ УРСР директор міліції М.С.Бачинський: *«ЕКО на Україні кілька років очолював Мазо. Це нерішуча людина, яка не вміла не тільки добирати апарат, але і зберегти існуючий. Немічність ЕКО явно випирала назовні і Балицькому неодноразово доводилося заявляти, що ЕКО — пусте місце, що там немає людей, що Мазо не вміє керувати, але говорив він про це завжди за відсутності Мазо. За десять років Балицький не зробив Мазо жодного зауваження. Навпаки, він всіляко підіймав його авторитет, рекомендував у члени ЦК КП(б)У. Апарат ЕКО по суті нічого не робив, і ним ніхто не керував»* [36]. Бачинський стверджував про погану роботу Мазо, напевно, під тиском слідчих. А ось слова про те, що Соломон Самійлович був одним з фаворитів Балицького та його висуванцем, відповідають дійсності.

Начальник ЕКО УГБ НКВД УСРР в свою чергу також всіляко підіймав авторитет наркома. Так, у розмові з директором київської кінофабрики С.Л.Ореловичем [37] він зауважив, що Балицький зовсім не думає про свою популяризацію серед працівників культури, тоді як нарком внутрішніх справ СРСР генеральний комісар держбезпеки Г.Г.Ягода оточив себе відомими письменниками (В.М.Кіршон, О.О.Фадєєв, О.М.Афіногенов, В.А.Герасимова), постійно спілкується з ними, і це сприяє популяризації Ягоди в країні. Після цієї розмови Орелович почав рекламувати українського наркома се-

ред працівників культури як людину непорочну, аскетичну, до кінця віддану справі робітничого класу [38].

Найкращим другом Мазо був інший фаворит Балицького — капітан держбезпеки Я.В.Письменний, який займався, в основному, розвитком динамівської авіації, за що був нагороджений орденом Червоної Зірки, та не мав ніякого досвіду оперативної роботи. Тому після призначення останнього 9 березня 1936 р. начальником транспортного відділу (ТО) УГБ НКВД УСРР, Мазо часто зачинявся з ним у своєму кабінеті та давав йому всілякі поради щодо оперативної роботи. Колеги навіть почали жартувати, що Мазо за сумісництвом очолює транспортний відділ [39].

Енергійна робота Мазо по вишукуванню ворогів на економічному фронті задовольняла партійне керівництво, яке ставило перед ним все нові й нові завдання. У січні 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У призначило його членом урядової комісії з розслідування причин катастрофи на шахті «Капітальна-Марковка» у Макіївці [40], а в березні 1936 р. — членом спеціальної комісії ЦК КП(б)У по розслідуванню причин аварій у вугільній промисловості [41]. Робота таких комісій закінчувалася, як правило, викриттям чергових «агентів іноземних розвідок».

Увечері 25 вересня 1936 р. Мазо викликали до приймальні Балицького та повідомили, що новим наркомом внутрішніх справ СРСР став М.І.Єжов. Про це Балицького повідомив другий секретар ЦК КП(б)У П.П.Постишев, який спеціально приїхав до шефа українських чекістів, щоб обговорити цю новину. Наступного дня український нарком провів з приводу цього призначення спеціальну нараду. Присутні помітили, що Балицький чимось засмучений, під час доповіді не було властивих йому посмішок, а на закінчення він заявив, що тепер *«треба бути пильним»*.

Незабаром у роботі Балицького стала відчутною нехіть, він почав рано від'їжджати додому, а інколи взагалі не з'являвся в наркоматі. Для вирішення оперативних питань до нього на квартиру почали їздити Кацнельсон, Бачинський, Письменний та Мазо. Повертаючись від наркома, вони говорили, що у того «убивчий настрій» і все залежить від того, як пройде його зустріч з Єжовим; що Балицький зробив дурість, коли свого часу не захотів бути головою Раднаркому УСРР та не поїхав до Москви заступником наркома шляхів сполучення СРСР.

Після повернення з Луб'янки український нарком розповів, що Єжов його добре зустрів, і що скоріш за все він скоро стане 1-м заступником наркома внутрішніх справ СРСР замість комісара держбезпеки 1-го рангу Я.С.Агранова [42]. Для того ж, щоб виправдати високу довіру найвищого керівництва, НКВД УСРР необхідно було покращити свою роботу, зокрема за допомогою кадрових змін.

Кадрові зміни торкнулись і С.Мазо — 17 жовтня 1936 р. його призначено начальником УНКВД по Харківській області [43] замість К.Карлсона, який став заступником наркома внутрішніх справ УРСР. На пленумі Харківського обко-

му КП(б)У (21–22 жовтня 1936 р.) Мазо обрали членом бюро обкому [44], а наступного дня газета «Соціалістична Харківщина» надрукувала про нього статтю [45].

Прибувши до Харкова, Мазо спочатку мешкав на обкомівській дачі в Померках [46], а потім отримав фешенебельну квартиру в Палаці труда. Найближчим співробітникам Карлсона (на урочисті проводи якого, до речі, було витрачено близько 1500 карбованців [47]) Мазо цілком довіряв і жодних змін у керівному складі УНКВД не зробив. Заступниками начальника УНКВД залишилися майор держбезпеки Я.З.Камінський та полковник І.Б.Шумський, який за сумісництвом очолював ОО УГБ НКВД Харківського військового округу та ОО УГБ УНКВД; помічником начальника УНКВД — капітан держбезпеки Я.А.Пан; начальником оперативного відділу — старший лейтенант держбезпеки С.А.Ольшанський; начальником ЕКО — капітан держбезпеки Л.С.Арров; начальником СПО — капітан держбезпеки М.І.Говлич; начальником ТО — капітан держбезпеки О.С.Глуховцев-Головачов, начальником відділу кадрів — старший лейтенант держбезпеки О.І.Марусинов-Бернштейн.

На посади інспекторів при начальнику УНКВД були призначені колишній начальник відділку ЕКО УГБ НКВД УСРР старший лейтенант держбезпеки І.Г.Ветліцин-Южний та капітан держбезпеки Д.М.Медведєв, який щойно закінчив вищі курси НКВД СРСР та через постійні свари з керівництвом ніде не міг знайти собі роботи [48].

З цією командою Мазо і працював весь час у Харкові, лише замість Я.З.Камінського з 27 березня 1937 р. став працювати капітан держбезпеки Г.А.Грішин-Клювгант, який перед цим був заступником начальника УНКВД Київської області, а М.І.Говлича у січні змінив його заступник, капітан держбезпеки Л.Т.Якушев-Бабкін.

Харківські чекісти запам'ятали С.Мазо як людину стриману, вольову, вимогливу і сувору. Він був вельми замкнений та нетовариський, з усіма співробітниками підтримував суто офіційні стосунки.

Головним його тогочасним завданням було винищення троцькістів. За справу він взявся рішуче і вже 7 січня 1937 р. на пленумі ЦК КП(б)У перший секретар Харківського обкому партії С.О.Кудрявцев доповідав про його успіхи: *«Останнім часом викриті: Мусульбас — другий секретар обкому; Бобровніков — другий секретар міському; Незнакомов — заступник завідуючого сільськогосподарським відділом обкому; Целкін — завідувач радгоспного сектору обкому; Коган — завідувачка обласного партархіву; Грабовський — інструктор обкому; Талімонов — помічник першого секретаря обкому; Павлов — помічник другого секретаря обкому; Журливий — другий секретар Жовтневого райкому; Брандт — перший секретар Ленінського райкому; Єфименко — другий секретар Кагановичського райкому; Дефорж — другий секретар Ленінського райкому. Ці викриті та заарештовані»* [49].

Мазо був присутнім на лютнево-березневому Пленумі ЦК ВКП(б) 1937 р. Повертаючись із засідань до готелю «Москва», він розповідав про перебіг подій своїм друзям — Письменному, особливоуповноваженому НКВД СРСР

капітану держбезпеки Н.Л.Рубінштейну, Ветліцину-Южному. Останній пізніше згадував, що у цих розповідях *«була проявлена особлива розгубленість та нервозність з питання викриття на пленумі справжніх причин самогубства Козельського* (начальник СПО УГБ НКВД УСРР майор держбезпеки Б.В.Козельський застрелився 2 січня 1936 р. — *Авт.*). *Всі хвилювалися, що тепер у Балицького можуть бути неприємності. Висловлювалися незадоволення Письменного і Рубінштейна, що Балицького «затирають», що його слід було б призначити заступником наркома внутрішніх справ СРСР. Тут же Мазо повідомив, що Рикова і Бухаріна заарештували. На що Письменний або Рубінштейн (точно не пам'ятаю) з сарказмом зауважив «Ну, тепер лишився один вождь — Сталін»* [50].

5 лютого 1937 р. першим секретарем Харківського обкому КП(б)У був призначений колишній перший секретар ЦК КП(б) Білорусії М.Ф.Гікало [51]. Він досить критично поставився до справи заарештованого професора Харківського авіаційного інституту Г.С.Сухова [52] і звернувся безпосередньо до генерального комісара держбезпеки М.Єжова з проханням розібратися. Розбиратися приїхав особливоуповноважений НКВД СРСР старший майор держбезпеки В.Д.Фельдман, який звільнив Сухова [53].

Невдовзі за ініціативою Гікала була проведена і перевірка діяльності Управління робітничо-селянської міліції (УРСМ) обласного УНКВД, у ході якої було викрито низку зловживань його керівника майора міліції Л.М.Берковича. Справа дійшла до Політбюро ЦК КП(б)У, яке 23 квітня 1937 р. опитом ухвалило постанову: *«Доручити комісії в складі тт. Косіора, Балицького і Гікало розглянути матеріали по справі т. Берковича і свої висновки подати Політбюро»* [54]. Після ретельної перевірки довелося Балицькому усунути Берковича з посади. Останній відбувся поки що легким переляком і був відряджений на посаду заступника начальника УРСМ УНКВД Горьківської області.

Дії першого секретаря Харківського обкому КП(б)У викликали обурення у Балицького, який розцінив це як *«похід Гікало проти НКВД УРСР і проти себе персонально»*, та висловив припущення, що той «правий» і потребує ретельної перевірки. Рубінштейн виїхав до Одеси перевіряти чутки про те, що рідний брат Гікало свого часу був розстріляний місцевою ЧК, а начальник УНКВД по Київській області старший майор держбезпеки М.Д.Шаров, який тривалий час працював у Мінську, почав «згадувати» підозрілі вчинки колишнього першого секретаря ЦК КП(б) Білорусії. Але, всупереч усім старанням чекістів, ніякого компромату на Гікало знайдено не було [55].

Тоді Бачинський запропонував Балицькому призначити начальником УРСМ УНКВД Харківської області начальника 7-го (іноземного) відділу УГБ НКВД Білоруської РСР капітана держбезпеки Д.М.Давидова-Малишкевича. Останній багато років працював у ГПУ УСРР і міг бути використаний як проти Гікала, так і проти начальника 5-го відділу (ОО) Головного управління держбезпеки І.М.Леплевського [56], з яким у українського наркома була ворожнеча. На початку травня 1937 р. Давидов-Малишкевич прибув до Харкова, але його

допомога в інтригах не знадобилася.

11 травня 1937 р. Балицького несподівано призначили начальником УНКВД по Далеко-Східному краю і йому вже було не до Гікала. Через кілька днів Балицький разом з дружиною приїхав до Харкова попрощатися з матір'ю та востаннє зустрівся з Мазо [57].

Для начальника УНКВД Харківської області справи складалися зовні непогано. На XIII з'їзді КП(б)У, що проходив 27 травня — 3 червня 1937 р. у Києві, Мазо (до речі єдиний з начальників обласних УНКВД та начальників відділів УГБ НКВД УРСР) знову був обраний кандидатом у члени ЦК. Здавалось би, що все у нього гаразд і його авторитет у партійних колах незаперечний, але 14 червня 1937 р. наркомом внутрішніх справ УРСР на прохання С.В.Косіора був призначений Леплевський [58].

Новий нарком спочатку не планував масованого удару по троцькістах, а про ситуацію у Харкові казав підлеглим, що там НКВД СРСР *«свого часу зняло деякі троцькістські групи, тому ми можемо Харків взагалі не чіпати. Якщо ж питання буде стояти гостро, то Мазо заарештує одного-двух чоловік»* [59]. Всю свою енергію Леплевський спрямував на викриття членів «військово-фашистської змови» у Червоній Армії та в НКВД УРСР.

24 червня 1937 р. на дачі НКВД УРСР в Одесі був заарештований майор держбезпеки Письменний, з яким Мазо після свого від'їзду до Харкова продовжував підтримувати дружні стосунки. (Друзі кожного дня розмовляли по телефону, спеціально приїздили один до одного в гості у Харків та Київ, а Письменний всім казав, що *«Моня мій найближчий друг»* [60]). Того ж дня в своєму робочому кабінеті був заарештований начальник УНКВД по Чернігівській області майор держбезпеки П.Г.Соколов-Шостак. Його відвезли до Києва та одразу почали катувати. Й.Г.Гудзь [61], який теж потрапив за грати, пізніше свідчив: *«Я особисто одного разу бачив, як Шостак-Соколова вели на допит. Його вели під руки два вахтери, а ноги волочилися по підлозі, бо ходити він не міг»* [62].

Арешт Письменного та чутки про розправу з Соколовим-Шостаком вразили Мазо. Ось що про це розповів згодом помічник начальника 4-го відділу УГБ НКВД УРСР капітан держбезпеки С.С.Брук: *«3 липня 1937 р. я приїхав до Харкова у службове відрядження. В той же день в службовому кабінеті мав з Мазо бесіду. Він перервав мою службову доповідь і спитав: «Ти краще розкажи, як б'ють заарештованих співробітників?». Я зробив здивований вигляд. На що Мазо мені сказав, що факти биття йому добре відомі, і що відома поведінка заарештованих на слідстві, зокрема Соколова, та тут же додав: «Я не дамся!». Я спитав: «Хіба ти очікуєш на арешт?» Мазо відповів: «Якщо Письменному і Александровському дадуть у боки, то вони наговорять все, що завгодно!» ... Потім він спитав: «Як живе Абугов* (старший майор держбезпеки О.Й.Абугов з 31 березня 1937 р. очолював 4-ий відділ УГБ НКВД УСРР. — *Авт.*)*? Коли я його бачив в останній раз, то бідолашний став зовсім чорним!». Я відповів, що він багато працює. Мазо зауважив, що це не від роботи, і що Абугову слід боятися не менше, ніж йому, а чорний*

Абугов від страху!» [63].

Того ж дня, коли відбулася ця бесіда, у Києві розпочав свою роботу пленум ЦК КП(б)У, на якому Мазо вивели з ЦК [64].

Про подальший перебіг подій красномовно свідчить доповідна записка Я.А.Пана на ім'я В.Т.Іванова: *«Вважаю за необхідне повідомити деякі факти з моїх спостережень за настроєм Мазо протягом останніх днів.*

*Нервувати Мазо почав з арешту співробітників НКВД УРСР (Рубінштейна, Соколова), але, на мою думку, особливо його сильно збентежив арешт Письменного та чутки про арешт, або про можливий арешт Александровського *. Що впадало в очі? Мазо, зазвичай замкнений і мовчазний, надзвичайно багато став цікавитися цими справами та всілякими чутками — авторитетними і неавторитетними. Він жадав новин. Такий стан у нього був до останньої поїздки до Києва. Після повернення з Києва він, на мою думку, перші дні був значно спокійнішім. Він мені розповів, що був у наркома, і що його добре прийняли. У мене, у всякому разі, склалося враження, що він поїздкою лишився задоволений. Знову різке погіршення у настрої Мазо наступило, на мою думку, числа першого або другого. Я не знаю, що його турбувало знову, але пригнічення та напруга в його стані були дуже помітні. Не пам'ятаю вже точно якого числа, 2-го або 3-го липня я до нього прийшов на доповідь, він сидів і писав у блокноті якогось листа та дуже нервував при цьому. Я просив вислухати мою доповідь з низки питань, але він відповів мені, що не може мене вислухати, бо пише пояснення наркому з якогось питання, пов'язаного зі справою Козельського. Я подробицями не знайшов можливим цікавитися та пішов.*

Надзвичайно жахливий та розгублений настрій я помітив у Мазо зранку 4 липня. Я, між іншим, просив звернути увагу т. Южного, що з Мазо щось негаразд. О 3-й годині він у клубі провів нараду з начальниками районних відділів НКВД. На нараді викладав жужмом, говорив неохоче та сильно хвилювався. Коли ми поверталися з клубу, він мені сказав, що його вивели з ЦК. Я спитав його, звідки він довідався про це. Він відповів, що йому по телефону повідомив голова облвиконкому Прядченко.

Це було приблизно без чверті на четверту. Я пішов до себе у кабінет. Через деякий час до мене зайшов інспектор облуправління т. Южний і повідомив, що Мазо сидить у себе в кабінеті та наказав порученцю нікого до себе не пускати. Я велів Южному все-таки зайти до нього, а через 2–3 хвилини я вже в коридорі зустрів Южного, який біг до мене і повідомив, що Мазо застрелився. Я наказав негайно викликати керівний склад облуправління. Оглянувши труп, ми відразу знайшли на столі залишені ним записки.

Повторюю, що заслуговує на особливу увагу його хвилювання з приводу арешту Письменного та Александровського, що, безперечно повинно бути враховано під час слідства. Коли я проводив обшук на квартирі Мазо у мене

---

* Старший майор держбезпеки М.К.Александровський на той час працював заступником начальника Головного розвідувального управління Червоної Армії. — *Авт.*

склалося враження, що Мазо, напевно, до обшуку готувався. Ми, наприклад, при наявності великої кількості листів, не знайшли жодного листа Козельського, Письменного і Александровського. Я не маю фактів, але гадаю, що вони не могли не листуватися.

Зміст розмови між Прядченко та Мазо 4 липня о 3-й годині дня, як мені про це розповів Мазо, був таким. Прядченко зателефонував і сказав Мазо буквально: «Так, кепські наші справи, мене і тебе вивели з ЦК КП(б)У» [65].

Отже можна припустити, що саме звістка про виключення зі складу ЦК і підштовхнула С.С.Мазо до самогубства. Тим самим він врятував власну родину. У червні 1940 р. в НКВД УРСР його дружину Єлизавету Зінов'євну (у 1920–1932 рр. вона також працювала в органах ЧК-ГПУ) повідомили, що «компромату на її чоловіка немає» (цікаво, що у січні 1940 р. майор держбезпеки Л.Й.Рейхман та старший майор держбезпеки Ю.Х.Кривець зізналися, що до «контрреволюційної організації» їх завербував С.С.Мазо [66]) та повернули квартиру, з якої її виселили після самогубства чоловіка, майно і навіть легковий автомобіль, яким покійний був нагороджений Московською міською радою за успіхи у боротьбі з ворогами народу. Харківський ЗАГС видав вдові довідку про смерть чоловіка від паралічу серця [67].

У 1957 р. Є.З.Мазо написала листа генеральному секретарю ЦК КПРС М.С.Хрущову з проханням посмертно реабілітувати чоловіка, і 21 січня 1958 р. С.С.Мазо був посмертно поновлений у комуністичній партії, якій вірою та правдою служив усе життя.

Примітки

1 **Ветліцин-Южний Іларіон Григорович (**1897–?). Старший лейтенант держбезпеки. Член ВКП(б) з 1918 р. До жовтня 1936 р. — начальник ЕКО УГБ НКВД УСРР, згодом — інспектор при начальнику УНКВД Харківської області. Заарештований 23 липня 1937 р., засуджений 9 жовтня 1937 р. до 8 років позбавлення волі. 23 грудня 1942 р. звільнений з-під варти. Реабілітований.

2 **Пан Яків Аронович** (1895–1939). Капітан держбезпеки. Член ВКП(б) з 1917 р. До 7 квітня 1935 р. — заступник начальника УНКВД Вінницької області, згодом — заступник начальника Адміністративно-господарського управління НКВД УСРР. З 1936 р. — помічник начальника УНКВД Харківської області. З 10 грудня 1937 р. — помічник начальника УНКВД Курської області, з 1938 — помічник начальника УНКВД Воронезької області. 21 березня 1939 р. виключений зі списків особового складу НКВД СРСР через смерть.

3 **Герекке Георг Кіндратович (**22.11.1894 — 11.11.1937). З 1934 р. — начальник санітарного відділу УНКВД Харківської області. Заарештований 25 липня 1937 р. Розстріляний. Посмертно реабілітований.

4 Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ), Харків. — Спр. 9880. — Арк.10.

5 **Брон Михайло Ісакович** (1896–?). Підполковник юстиції. Член КПРС. У 1937 р. —

прокурор Харківської області. Був заарештований, але незабаром звільнений та реабілітований.

[6] **Зелений Артем Петрович** (1891–1942). Член ВКП (б) з 1920 р. У 1936–1938 рр. — комендант УНКВД Харківської області. Загинув на Волховському фронті.

[7] ДА СБУ, Харків. — Спр. 9880. — Арк. 6–7.

[8] Там само. — Арк. 32.

[9] Державний архів Харківської області (далі — ДАХО). — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 639.

[10] Там само. — Ф. 23. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 3.

[11] ДА СБУ, Харків. — Спр. 9880. — Арк. 13–14.

[12] Там само. — Арк. 27.

[13] Там само. — Арк. 22.

[14] ДАХО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 3.

[15] Блат И. ГПУ на хозяйственном фронте // Пролетарий. — 1927. — 16 декабря.

[16] Ленин В.И. // Полное собрание сочинений. — Т. 44. — С. 428.

[17] ДА СБУ, Харків. — Спр. 9880. — Арк. 27.

[18] **Букшпан Михайло Маркович** (1896 — 31.10.1937). Старший лейтенант держбезпеки. Кандидат у члени ВКП(б). До 1936 р. — начальник обліково-статистичного відділу УГБ НКВД УСРР. З 1936 р. — начальник відділу резервів НКВД УСРР. Заарештований 19 липня 1937 р. Розстріляний. Посмертно реабілітований.

[19] Жертвы репрессий. — К., 1993. — С. 133–142.

[20] Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі — ДА МВС), Харків. — Колекція документів. — Наказ ГПУ УСРР № 97 від 14 квітня 1931 р.

[21] Там само.

[22] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 205. — Арк. 146.

[23] ДА СБУ, Харків. — Спр. 9880. — Арк. 38.

[24] ДА МВС, Харків. — Ф. 48. — Оп. 1. — Спр. 1. — Т. 3. — Арк. 3.

[25] Там само.

[26] Расстрельные списки. Выпуск 2. Ваганьковское кладбище. — М., 1995. — С. 211.

[27] ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 44539–ФП. — Арк. 89.

[28] Архів Управління Федеральної служби безпеки Російської Федерації по Омській області. — Спр. 193674. — Арк. 58.

[29] ДА МВС, Харків. — Ф. 48. — Оп. 1. — Спр. 1. — Т. 3. — Арк. 3.

[30] Там само. — Т. 1. — Арк. 52.

[31] **Янкелович Гнат Миколайович** (1904–?). Молодший лейтенант держбезпеки. Член ВКП(б) з 1930 р.

[32] ДАХО. — Ф. 99. — Оп. 3. — Спр. 354. — Арк. 411–412.

[33] Там само. — Арк. 53.

[34] Там само. — Арк. 53–54.

[35] Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993. — С. 131.

[36] ДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 37318–ФП. — Арк. 49.

[37] **Орелович Соломон Лазарович** (1902–1937). Член ВКП(б) з 1921 р. У 1928–1933 рр. очолював Одеську, Київську та Московську кінофабрики. З серпня 1933 р. — заступник начальника відділу резервів ГПУ УСРР. З січня 1935 р. до 15 серпня 1936 р. —

заступник начальника Управління місць ув'язнення НКВД УСРР, з 1936 р. — директор Київської кінофабрики. Заарештований 17 липня 1937 р. Засуджений на смерть 7 вересня 1937 р. Розстріляний.

[38] ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 45886–ФП. — Арк. 217.
[39] Там само. — Спр. 44539–ФП. — Арк. 346.
[40] Там само. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 373. — Арк. 10.
[41] Там само. — Спр. 407. — Арк. 188.
[42] ДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 57428–ФП. — Арк. 256 зв.–257.
[43] ДА МВС, Харків. — Колекція документів. — Наказ НКВД УРСР № 988 від 17 жовтня 1936 р.
[44] ДАХО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 470.
[45] Соціалістична Харківщина. — 1936. — 23 жовтня.
[46] ДА СБУ, Харків. — Спр. 957771. — Арк. 43.
[47] Там само. — Арк. 44.
[48] Кириллин М. Изломы судьбы // ВИП-премьер. — 1998. — № 9. — С. 62.
[49] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 519. — Арк. 32–37.
[50] Там само. — Ф. 263. — Оп.1. — Спр. 44539–ФП. — Арк. 153.
[51] О судьбе членов и кандидатов в члены ЦК ВКП(б), избранных 17 съездом партии // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 12. — С. 104.
[52] О дисциплинарных взысканиях на работников НКВД УССР и Харьковского Областного Управления НКВД за арест и необоснованные обвинения в терроризме и к-р гр. Сухова // Наказ НКВД СРСР від 21 червня 1937 г. № 248.
[53] ДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 50045–ФП. — Арк. 138.
[54] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 439. — Арк. 63.
[55] ДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 50045–ФП. — Арк. 138–139.
[56] Там само. — Арк. 139.
[57] ДА СБУ, Харків. — Спр. 032638. — Арк. 26.
[58] ДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 701117–ФП. — Арк. 72.
[59] Там само. — Арк. 81–82.
[60] ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 45886–ФП. — Арк. 41.
[61] **Гудзь Йосип Генріхович** (1896–?). Молодший лейтенант держбезпеки. Секретар 1-го відділу (охорони) УГБ НКВД УСРР. Заарештований 27 червня 1937 р. Засуджений до позбавлення волі. Реабілітований у 1956 р.
[62] ДА СБУ, Чернігів. — Спр. 56297–ФП. — Арк. 237.
[63] Там само. — Спр. 56297–ФП. — Арк. 123.
[64] Там само. — Арк. 3.
[65] ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 45886–ФП. — Т. 3. — Арк. 101–102.
[66] ДА СБУ. — Спр. 47838–ФП. — Арк. 460.
[67] ДА СБУ, Харків. — Спр. 9880. — Арк. 1.

Роман Подкур
(Київ)

ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ ТА ОПОЗИЦІЙНІ ПОЛІТИЧНІ УГРУПОВАННЯ В ІНФОРМАЦІЙНИХ ДОКУМЕНТАХ ОРГАНІВ ЧК-ГПУ (початок 20-х рр.)

Для дослідників історії України 20-30-х рр. певний інтерес становлять інформаційно-аналітичні матеріали ВУЧК-ГПУ УСРР, які розкривають практично всі сторони політичного, соціально-економічного і культурного життя суспільства, висвітлюють настрої різних верств населення та їх реакцію на заходи радянської влади. Зокрема, в них знайшли яскраве відображення питання повстанського руху в Україні у першій половині 20-х років.

Характеризуючи повстанський рух як «політичний бандитизм», органи ЧК-ГПУ чітко розмежовували його з «кримінальним бандитизмом», який не мав своєї організаційної структури, конкретних цілей і завдань, реальної підтримки серед населення. Це дає можливість спростувати стереотип радянської історіографії, що поєднував повстанський рух з кримінальним бандитизмом, дискредитуючи таким чином важливу складову частину національно-визвольних змагань українського народу 1917 — першої половини 20-х рр.

Так, у звіті ГПУ УСРР за січень — червень 1922 р. констатувалося, що «політичний бандитизм» всіляко прагне до організаційного об'єднання, скоординованості дій, створення місцевих опорних баз та озброєних загонів: *«Посилену увагу ватажки політичного бандитизму звертають на створення підпільних осередків, перетворюючи їх в місцеві бази, що обслуговують бандитів в усіх відношеннях. Ці осередки, поступово розростаючись, стають місцевими повстанськими центрами, вербують нові кадри, ведуть усну і друковану агітацію, створюють нові угруповання, координують їх діяльність, коротше кажучи, готують і вдобрюють грунт для наступного нового «весняного походу» на Україну і відновлення влади УНР»* [1].

Про масштаби повстанського руху в Україні на початку 20-х рр. свідчать також кількісні показники проведених органами ЧК-ГПУ операцій та їх результатів. Наприклад, у першому півріччі 1922 р. було проведено 539 таких операцій, внаслідок яких ліквідовано 40 банд і 29 підпільних організацій з

загальним числом заарештованих 895 осіб; вбито отаманів — 53; добровільно з'явилося отаманів — 6; заарештовано отаманів — 69; убито рядових бандитів — 830; заарештовано рядових бандитів — 2040; добровільно з'явилося рядових бандитів — 73 [2].

Органи ЧК-ГПУ намагалися проаналізувати склад повстанських загонів. Так, у доповідній записці *«Як організуються і надихаються банди. (З історії українського бандитизму)»* від 20 квітня 1922 р., підготовленій ГПУ УСРР для Секретно-інформаційного відділу Ради Народних Комісарів УСРР, йшлося про те, що до складу повстанських загонів (*«політичних банд»*) входили: особи, які сприйняли радянську владу, але згодом зневірилися в ній; особи, що постраждали від представників радянської влади на місцях; особи, що співробітничали з державними, громадськими, військовими організаціями УНР та Української держави; особи, що в різний час служили в білих арміях і, за відсутністю можливості об'єднатися зі своїми однодумцями, пішли на співробітництво з українським повстанським рухом; дезертири з різних військових формувань, які не бажали відриватися від рідної домівки. Переважання тих чи інших елементів і зумовлювало політичне забарвлення повстанських загонів.

До їх складу входив і кримінальний елемент. Однак, як відзначалося в записці, він відігравав другорядну роль [3].

Архівні документи місцевих органів ЧК-ГПУ свідчать, що політична орієнтація повстанських загонів залежала і від специфіки регіонів. Наприклад, на Поділлі та Волині, де вплив УНР був особливо сильним, у складі повстанських загонів переважали національно свідомі елементи, які намагалися налагодити контакти із зарубіжними українськими центрами, прагнули до рішучої боротьби за відновлення УНР [4]. Одночасно на півдні України діяло чимало повстанських загонів, які не мали чіткої національної орієнтації [5].

Перед місцевими органами ЧК-ГПУ ставилося завдання підготовки розгорнутих зведень про діяльність окремих повстанських загонів, їх керівників, соціальний склад, зв'язок з населенням тощо. Їх аналіз дозволяє з'ясувати політичні погляди ватажків повстанського руху **Гальчевського**, **Лиха**, **Гиви**, **Заболотного**, **Тополя**, **Кошового**, **Пугача**, **Шевчука** [6], **Хмари** [7], **Дорошенка**, **Якубенка** [8]. Документи містять інформацію про їх підходи до державного будівництва, реалізації національної, аграрної, продовольчої політики тощо.

Інформаційні зведення періоду активної діяльності повстанських загонів більш достовірні, ніж ті, що складалися пізніше на основі свідчень їх ватажків, полонених або залучених до співробітництва органами ЧК-ГПУ. Прикладом цього є свідчення одного з керівників українського повстанського руху **Юліана Мордалевича**, який у 1921 р. пішов на співробітництво з радянською владою. Дослідники В.Попик та Г.Кримчук, які вивчили пов'язані з цим матеріали, твердять, що в усіх своїх наступних словах і діях **Ю.Мордалевич** *«відійшов від колишніх однодумців по опору, відійшов від цілі повстанського руху, відійшов від концепції демократизму — у своєму первісному розумінні, відійшов від установки на соціалістичну революцію з опорою лише на селянські маси, відійшов*

від найбільш дорогої йому ідеї — створення ні від кого не залежної демократичної, вільної України без комуністів-більшовиків» [9].

В інформаційних матеріалах знайшли своє відображення також основні форми і методи боротьби з повстанським рухом. Так, у звіті ГПУ УСРР за перше півріччя 1922 р. перераховувалися: організація летючих рухливих винищувальних загонів і окремих груп, які мали завдання знищення живої активної озброєної бандитської сили; ліквідація підпільних організацій, осередків і повстанських штабів; вилучення зброї серед селянства; організація широкої агентурно-інформативної мережі на селі; вербування інформаторів і активних працівників з числа амністованих бандитів; вкорінення секретних співробітників у бандах; введення інституту відповідачів; розкладення бандитизму і підрив його авторитету серед населення шляхом проведення посиленої агітаційної роботи на селі [10].

Особливо небезпечним для радянської влади було узгодження діяльності різноманітних політичних партій з національно-визвольним рухом. Партійно-політичне керівництво націлювало органи ЧК-ГПУ на активну протидію опозиційним силам. Реалізація поставлених завдань вимагала передусім збору інформації про всі сфери діяльності політичних партій і угруповань, про погляди та особисті якості їх керівників та активних членів (активістів), про взаємини між членами партій, про внутрішньопартійні дискусії та особисті суперечки (аби в подальшому це можна було використати для нейтралізації основних політичних фігур у партії), про вплив політичних партій на певні соціальні групи населення, про зв'язки організаційних центрів політичних партій з іншими регіонами.

Тому в інформаційно-аналітичних документах наявні відомості про політичні партії та рухи в Україні, що дає можливість простежити їхню діяльність, розкрити заходи більшовицької партії по нейтралізації своїх політичних опонентів та утвердженню в УСРР однопартійної системи.

В них, зокрема, підкреслювалося, що досить впливовою політичною силою в робітничому середовищі в Україні залишалась Російська соціал-демократична робітнича партія (РСДРП). На початок 1920 р. її члени очолювали ряд профспілок, інших громадських організацій, мали своїх прибічників у середовищі залізничників, робітників, кустарів, окремих представників інтелігенції.

Після проведення підготовчої роботи у лютому 1920 р. розпочалася нова хвиля репресій проти членів РСДРП. Її ознаменував показовий процес над головою юзівської спілки металістів, членом РСДРП **Лазарєвим**.

Головного ж удару по соціал-демократах було завдано у березні 1920 р., коли у Києві відбувся судовий процес над активними членами місцевої організації РСДРП **Г.Д.Кучиним-Оранським, О.Б.Романовим** та іншими. Черговий судовий фарс мав далекоглядне політичне спрямування. Формально оголошений як процес над політичною діяльністю соціал-демократів під час денікінського режиму, він фактично перетворився на шельмування поглядів і переконань, яких дотримувалися меншовики. На заключному засіданні об-

винувач революційного трибуналу **І.В.Вардін** відверто заявив: *«Ми продовжуємо вести політичну боротьбу проти вас, і цей процес ми розглядаємо як засіб агітації, як викриття партії меншовиків»*.

4 червня 1921 р. вище політичне керівництво доручило органам ЧК рішуче посилити боротьбу проти меншовиків. У зв'язку з цим політично неблагонадійні особи бралися на облік. За ними встановлювався постійний нагляд, збиралася компрометуюча інформація про їхню політичну діяльність [11]. Інформаційні матеріали свідчать, що вжиті заходи хоч і знизили активність організацій РСДРП та змусили їх ширше використовувати нелегальні методи роботи, проте не усунули соціал-демократів з політичної арени.

Так, в інформаційному бюлетені Подільської губернської ЧК за 1–15 березня 1922 р. повідомлялося, що *«меншовики продовжують свою діяльність, збираються на квартирі у відомі дні, де читають різні доповіді і реферати»*. Ця інформація не пройшла поза увагою керівництва ВУЧК, яке 25 березня 1922 р. санкціонувало арешт активних подільських меншовиків **Гольдберга**, **Лупинського**, **Іоффе** [12].

Інформаційні повідомлення, що надходили з місць, обумовили подальші кроки керівництва країни і республіки. 4 червня 1923 р. ЦК РКП(б) у директиві всім губкомам і обкомам зазначив, що *«при повному розгромі і дезорганізації ліберально-буржуазних партій... партія меншовиків є зараз єдиною організацією, яка хоче розгорнути роботу по всій території Союзу республік, яка має деякий нелегальний апарат, яка має деякі засоби... і яка зберегла деякі зв'язки серед робітників, молоді і студентства. Ця обставина робить партію меншовиків на теперішній час самою значною силою на політичній арені, яка працює в напрямку буржуазної контрреволюції»*.

У зв'язку з цим всіх членів РКП(б) зобов'язали при зіткненні з діяльністю меншовиків у порядку партійної дисципліни повідомляти про це ГПУ. Керівники партійних, радянських, кооперативних, профспілкових органів мали допомагати ГПУ у вилученні меншовиків з установ та організацій наркоматів шляхів сполучення, пошт і телеграфів, праці, зовнішньої торгівлі, закордонних справ, а також з трестів та вузів. Партійні комітети були попереджені, *«що по лінії ГПУ також видані спеціальні інструкції на предмет боротьби з меншовиками. Партійним комітетам пропонувалося звернути особливу увагу на безперечне здійснення цих директив і надати всіляку допомогу органам ГПУ»* [13].

Переслідування і гоніння з боку владних структур прискорили розпад РСДРП. У лютому 1924 р. Всеукраїнський з'їзд колишніх меншовиків затвердив постанову про остаточну ліквідацію меншовицьких осередків в Україні та позбавлення закордонної організації повноважень від українських організацій РСДРП.

Незважаючи на юридичне оформлення розпаду РСДРП, політбюро ЦК КП(б)У постановою від 8 лютого 1924 р. зобов'язало ГПУ УСРР продовжи-

ти і посилити боротьбу з діяльністю залишків меншовицьких організацій, не допустити можливості їх подальшого організаційного оформлення [14].

Інформаційні документи ЧК-ГПУ є одним з нечисленних джерел для реконструкції діяльності місцевих організацій ряду інших політичних партій. Так, важливі відомості про діяльність Української комуністичної партії (УКП) на Поділлі містить підготовлена у 1922 р. інформаційна записка начальника Секретно-оперативної частини Подільського губернського відділу ГПУ **В.М.Гаріна**. В ній, зокрема, говорилося про утворення у 1921 р. Подільського осередку УКП, про діяльність в регіоні члена ЦК УКП **Симона**, що згрупував навколо себе *«антирадянські націоналістичні елементи»*, та членів УКП **Рябоконя** і **Мукида**. Відзначалося, що завдяки їхнім зусиллям за короткий час організація залучила до своїх лав велику кількість нових членів, сформувала мережу осередків в усіх повітах. Головною базою УКП на Поділлі залишилася Брацлавщина, де при місцевій організації був навіть утворений осередок Комуністичної юнацької спілки України.

Водночас повідомлялося про заходи губвідділу ГПУ щодо нейтралізації діяльності укапістів, внаслідок чого у квітні 1922 р. керівництво місцевої організації УКП розкололося на два угруповання чисельністю відповідно 6 і 16 осіб (останні після розколу вступили до КП(б)У). Серйозні розбіжності змусили Подільський губком УКП утворити ліквідаційну комісію. Однак фактично було розпущено лише Вінницьку організацію, інші пішли шляхом самоліквідації. Так, наприклад, сталося у Кам'янець-Подільському, де всі члени УКП подали заяви про вступ до КП(б)У. Після розпаду місцевих організацій окремі активні члени УКП виїхали в інші міста — **Симон** до Катеринослава, **Кукниченко** до Полтави, **Вихор** до Чернігова [15].

Як правило, подібні узагальнюючі документи готувалися на основі оперативної інформації, повідомлень секретних співробітників тощо. Так, уповноважений у справах політичних партій, отримавши відповідну інформацію у вересні 1921 р., повідомляв Подільський губком КП(б)У про конфіденційну розмову між лідерами УКП **Яровим** та **Яворським**, під час якої обговорювалися конкретні плани цієї політичної партії на майбутнє.

Особливо наголошувалось на таких моментах у словах **Яворського**: *«Докласти всіх зусиль для того, щоб втягнути в свою роботу весь орган народної освіти і поставити його під вплив УКП таким чином, щоб він доклав всіх зусиль на селі серед селян, а не серед вінницької бюрократії. Тоді ми будемо вільно перетягувати селян на свій бік, а це дає можливість провести за допомогою виборів членів УКП в ці органи партії, тоді ми зарекомендуємо себе так, що не будемо боятися ні ЧК, ні КП(б)У тому, що ми за собою маємо силу українського пролетаріату»*. **Яровий** дотримувався іншої позиції, зауваживши: *«Зараз їхати на село — перестріляють бандити, крім того на місцях переслідує КП(б)У»*[16].

Активність місцевих осередків УКП викликала роздратування керівництва ЦК КП(б)У, яке своєю постановою від 26 січня 1923 р. акцентувало увагу на необхідності активізації зусиль органів ГПУ УСРР у боротьбі проти опо-

зиційних політичних партій, у тому числі і УКП. У зв'язку з цим органам ГПУ для проведення оперативної роботи виділялися додаткові кошти [17].

На початку 1923 р. органи ГПУ активізували роботу щодо нейтралізації політичних угруповань анархістів. За інформацією уповноваженого Кам'янець-Подільської секретної групи, анархісти **Шлякман**, **Дриккер**, **Малайдах** вороже ставилися до радянської влади та комуністичної партії, проводили антирадянську агітацію серед населення. Для спостереження за політичною діяльністю згаданих осіб було завербовано брата відомого київського анархіста. Незабаром від нього почали надходити відомості про активну діяльність останніх і зв'язки їх з київськими анархістами. Був також отриманий оригінал відозви анархістів.

Секретна група ГПУ була поінформована і про вчинок анархіста **Васермана** на лекції про антирадянську діяльність анархістів і їх зв'язок з білогвардійцями та кримінальними бандитами, влаштованій Кам'янець-Подільським окружним партійним комітетом. Як свідчив інформатор, **Васерман** виправдовував махновщину і закликав присутніх знайомитися з анархістською літературою. Відзначаючи активізацію політичної діяльності анархістів, губвідділ ГПУ наказав заарештувати їхніх ватажків. Однак у ході слідства з'ясувалося, що секретний співробітник спровокував дії анархістів у Кам'янець-Подільському окрузі [18].

Губвідділ ГПУ звільнив анархістів, залишивши під арештом лише секретного співробітника у відповідності до наказу № 2 від 15 січня 1921 р. начальника Центрального управління надзвичайних комісій України **В.М.Манцева**, який забороняв секретним співробітникам бути організаторами антирадянських акцій [19]. З прийнятим рішенням не погоджувався уповноважений Кам'янець-Подільської секретної групи, який вважав, що авторитет анархістів та їхній вплив на населення зріс після звільнення з-під арешту [20].

Виходячи з настанов вищого політичного керівництва, органи ЧК-ГПУ вели жорстку боротьбу проти есерівських організацій всіх спрямувань. У телеграмі секретаря ЦК РКП(б) **В.В.Куйбишева** до всіх губкомів і обкомів партії повідомлялося, що у Москві відбудеться судовий процес над правими есерами, у зв'язку з чим «*міжнародна буржуазія і II Інтернаціонал мобілізує свої сили, щоб завадити розкриттю перед обличчям всіх трудящих Росії і всього світу партії есерів, як партії міжнародного імперіалізму і вітчизняної контрреволюції*». Зважаючи на важливість процесу, губкоми КП(б)У були зобов'язані зібрати компрометуючі матеріали про діяльність місцевих осередків Партії соціалістів-революціонерів (ПСР). 23 травня 1922 р. бюро Подільського губкому КП(б)У постановило, що всі члени партії — вихідці з ПСР — мають надати інформацію про зрадницьку діяльність есерів. Але губком жодної компрометуючої інформації так і не отримав. Практично всі колишні есери надіслали листи, в яких заперечували контрреволюційну діяльність своєї партії [21].

Врешті-решт репресивні заходи досягли своєї мети. Наприкінці 1923 р. уповноважений Кам'янець-Подільської секретної групи доповідав, що у місті налічується лише 12 есерів, серед яких налагоджене надійне інформування. Усі вони ніякої політичної роботи не ведуть, займаються своїми справами,

нічого спільного між собою не мають, окрім розмов про минулу політичну роботу, яку, до речі, мало хто з них серйозно проводив [22].

У полі зору органів ЧК-ГПУ перебували також і українські есери, які мали великий вплив на селі. Уповноважений по політичних партіях Гайсинського окружного відділу ГПУ у своїх інформаційних зведеннях за 1923 р. давав повну політико-психологічну та ділову характеристику членами цієї партії: «*Скотинюк Степан Харитонович — рядовий член — нічого особливого в партії не зробив, сильної волі не має, теоретик слабкий, начитаний посередньо, практик поганий, через свою боягузливість і релігійні переконання партієць поганий, але зате з нього може бути хороший кооператор, звільнений від посади вчителя, хоче потрапити на радянську посаду в держстрах, але ще не влаштувався. Націоналіст-шовініст, в 1922 році подав заяву єпископу Борецькому про рукоположення його у священики, говорить, що посада у трудовій школі для нього не благородна праця. Користуючись авторитетом Борецького, він давав рекомендації щодо моральних якостей інших вчителів, які можуть бути вірними служителями Української церкви. Зараз він пішов у глибоке підпілля і активно себе не проявляє*» [23].

Уповноважені ГПУ постійно стежили за пересуванням членів УПСР і неодмінно повідомляли відповідні місцеві відділи ГПУ про перебування на його території активістів цієї партії. У політзведеннях постійно підкреслювалось бажання останніх знаходитись у селянському середовищі, влаштуватись на службу в кооперативні і господарські органи.

На політичне життя регіонів України першої половини 20-х рр. суттєво впливали єврейські партії і рухи, які спиралися на широкі кола єврейського населення республіки. Аналізуючи загальну ситуацію з єврейськими громадсько-політичними об'єднаннями, ГПУ УСРР у 1925 р. констатувало, що пропаганда сіоністських організацій зводиться до обвинувачень радянської влади у фізичному та моральному гнобленні єврейського народу. Заступник голови ГПУ УСРР **К.М.Карлсон** у доповідній записці секретарю ЦК КП(б)У **Л.М.Кагановичу** підкреслював, що навіть ліва частина сіоністських угруповань займає негативну до радянської влади позицію. «*Якщо в 1922–1923 рр.,* — відзначав він, *— в боротьбі з сіонізмом було достатньо заарештувати і вислати актив сіоністських груп, то на 1925 р. органи ГПУ, в силу об'єктивних економічних причин, зіткнулися з політичним сіоністським рухом. Зараз ми стоїмо перед фактом надзвичайно серйозного характеру, наші заходи адміністративної боротьби з сіоністським рухом не досягають своєї мети, так як зі страшною швидкістю ростуть активні сили сіоністів серед єврейських мас і переважаючим контингентом цих сил є молодь*» [24]. Тому, крім репресивних, рекомендувалося вживати заходів політичного, економічного і пропагандистського характеру.

Таким чином, комплексне опрацювання інформаційно-аналітичних матеріалів центральних і місцевих органів ВУЧК-ГПУ УСРР, їх зіставлення з рішеннями державно-політичного керівництва країни і республіки, місцевих партійних ко-

мітетів дозволяє простежити організацію та розмах повстанського руху в Україні, соціальну базу та еволюцію різних політичних угруповань, їх взаємини з партією більшовиків, розкрити один з механізмів формування тоталітарної системи, що грунтувалася на принципах придушення національно-визвольного руху, однопартійності, обмеження демократії, прав і свобод громадян.

Примітки

[1] Отчет о полугодичной деятельности (январь-июнь 1922 г.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1997. — № 1–2. — С. 365.

[2] Там само. — Арк. 366.

[3] Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО) — Ф.П. – 1. — Оп. 1. — Спр. 221. — Арк. 45–46.

[4] Державний архів Служби безпеки України, Хмельницький. — Спр. П–26116.

[5] ВУНК в 1921 р. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1995. — № 1/2. — С. 69–85.

[6] ДАВО. — Ф.Р. – 925. — Оп. 8. — Спр. 5.

[7] Центральний державний архів громадських об'єднань (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 641. — Арк. 32.

[8] ДАВО. — Ф.П. – 1. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 9.

[9] Попик В., Крымчук Г. Бунт и смирение атамана Мордалевича. — К., 1991. — С. 104.

[10] Отчет о полугодичной деятельности (январь–июнь 1922 года) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 367.

[11] Мовчан О.М. Придушення меншовицької опозиції в професійному русі в Україні (1920–1924 рр.) // Український історичний журнал. — 1993. — № 2/3. — С. 31.

[12] ДАВО. — Ф.П. – 1. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 29 зв., 49 зв.

[13] Державний архів Одеської області. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 585. — Арк. 34–35.

[14] Пиріг Р., Маковська Н. З матеріалів «Окремої папки» // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1994. — № 1. — С. 30.

[15] ДАВО. — Ф.П. – 1. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 16.

[16] Там само. — Арк. 17–18.

[17] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 11.

[18] ДАВО. — Ф.П. – 1. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 16.

[19] Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні. Особи, факти, документи. — К., 1997. С. 206.

[20] ДАВО. — Ф.П. – 1. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 16.

[21] Там само. — Спр. 146. — Арк. 8.

[22] Там само. — Спр. 58. — Арк. 18.

[23] Там само. — Ф.П. – 30. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 46.

[24] Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД… — С. 240, 243.

Сергій Литвин,
(Севастополь)

ВБИВСТВО С.ПЕТЛЮРИ І ГПУ

До історіографії проблеми

25 травня 1926 р., о 14.12, на розі вулиці Расіна і бульвару Сен-Мішель, у Латинському кварталі Парижа, перед виставкою книг книгарні Жільбер, Самуїл Шварцбард, зробивши сім револьверних пострілів, обірвав життя Голови Директорії і Головного Отамана Військ УНР Симона Петлюри.

Справжні причини вбивства С.Петлюри довгий час залишалися поза лаштунками публічного обговорення у радянській історіографії. Вони або замовчувалися, або фальсифікувалися. Натомість вони були і залишаються предметом уваги української історіографії. Перші друковані матеріали за даними П.Зленка, поданими в «Матеріалах для бібліографічного покажчика», нараховують 367 публікацій [1]. Чимало матеріалів видала організована у Парижі 1926 р. громадська Судова комісія у складі провідних українських діячів В.Прокоповича, О.Шульгіна, М.Шумицького, І.Токаржевського, Л.Чикаленка і М.Шульгіної [2]. Комісія зібрала близько 70 письмових свідчень, у тому числі В.Падалки, С.Бережного, Л.Мартинюка, І.Дроваля, Б.Базилевича, підполковників Бутакова, Д.Гудзіва, М.Шадріна, М.Гальчука, полковників А.Дехтярова, М.Зоренка. Цікаві записки про діяльність С.Петлюри в армії, організацію і боротьбу української армії надіслали М.Омелянович-Павленко, А.Чернявський, В.Петрів [3].

Першими грунтовними працями про вбивство Петлюри стала книга генерала М.Шаповала [4], монографія українського історика і юриста А.Яковлєва «Паризька трагедія» [5], праці Е.Добковського [6] та І.Токаржевського-Карашевича [7]. Пізніше найпомітнішими працями, що розглядали події навколо вбивства С.Петлюри, стали дослідження В.Іваниса [8], І.Кедріна [9], Ю.Кульчицького [10], збірники праць [11] та праці П.Бербенця, О.Доценка, А.Жука, С.Левченка, О.Лотоцького, К.Мацієвича, присвячені річницям пам'яті Петлюри [12]. Дуже цінні думки і свідчення, зокрема щодо причин і винуватців вбивства, містять щоденникові записи С.Єфремова [13]. Суперечливість у висвітлення вбивства внесли книги адвоката А.Тореса «Процес про погроми» [14] та Б.Лєкаша [15].

На жаль, означена проблема в сучасній історіографії представлена всього кількома працями: В.Михальчука (Франція) [16], а в Україні — Д.Табачника і Ю.Шаповала [17].

В історіографії щодо проблеми вбивства С.Петлюри можна виокремити два напрямки: представники першого доводять, що вбивство — це справа рук Кремля, знешкодження небезпечної для московського режиму особи; другого — це акт помсти єврея-одинака за єврейські погроми в Україні.

Навряд чи можна погодитися з позицією Д.Табачника, що *«і перші, і другі мають на своєму рахунку чимало свідчень, фактів, документів, аналітичних гіпотез і просто припущень, котрі ані спростувати, ані достеменно обгрунтувати неможливо»* [18]. Адже чимало припущень, які були в обігу дослідників впродовж багатьох десятиліть, тепер спростовуються раніше невідомими архівними документами і матеріалами, тогочасною періодикою та іншими джерелами, що робить можливим достеменне дослідження даної проблеми.

Українська емігрантська історіографія ніколи не мала найменшого сумніву щодо мети вбивства, як і того, що воно було заплановане Москвою. С.Єфремов уже наступного після вбивства дня, 26 травня 1926 р., записав у своєму щоденнику: *«... тільки большевикам міг заважати цей носій єдиного популярного на Україні і не заплямованого перекинчинцтвом політичного йменя. Навіть тепер, коли у нього не було жадної реальної сили, все ж сама мара цього йменя грізно стояла перед большевиками»* [19]. 27 жовтня 1926 р., він знову повертається до цієї теми: *«...в убийстві бачать керівничу руку, протягнуту звідси* (з Москви. — *Авт.*)*»* [20].

На цей же слід вказувалось у комунікаті комітету з поховання С.Петлюри від 29 травня 1926 р.: *«Вороги Українського Народу, окупанти його Країни, насильники його волі, а не месник жидівської народності на Україні, направили руку вбивці на Симона Петлюру»* [21]. Подібні комунікати і заяви робили представники українських громад багатьох країн світу.

У відозві ЦК УСДРП від 22 червня 1926 р. «До українських робітників і селян», зокрема, зазначалось: *«25-го мая 1926 року в Парижі убитий большевицьким агентом Симон Петлюра, голова Директорії і головний отаман військ Української Народної Республіки. Московські комуністи, які панують залізом і кров'ю над українським народом, підіслали свого найнятого ката, який горячою кров'ю вірного сина України зросив вулицю світового города... Звісно, всі заяви душогубця про помсту Петлюрі за жидівські погроми придумані для того, щоб затулити дійсну причину убийства»* [22].

Пізніше закордонна делегація УСДРП у своєму меморандумі до Виконкому Соцінтерну від 15 лютого 1928 р. (за підписами І.Мазепи і П.Феденка), зупиняючись на питанні, чи був Шварцбард більшовицьким агентом, заявляла: *«В розпорядженні нашої партії є факти, для опублікування яких ще не настав час, але які свідчать, що Шварцбард підготовляв убийство Петлюри в тісному контакті з агентами Москви. Хіба цього не досить, щоби полі-*

тична партія мала повне право назвати такого «героя» також більшовицьким агентом?» [23].

Однак факт причетності вбивці до більшовицької агентури і до сьогодні знаходить заперечення, тому варто зупинитися на деяких біографічних даних Шварцбарда, що підтверджуються різними джерелами. Народжений у Балті на Україні. Емігрував вперше у 1908 р. Проживав у Відні, Будапешті, Парижі. У вересні 1917 р. на французькому кораблі «Мельбурн» подорожував до Петрограда. Дотримуючись лівих поглядів, вів на кораблі комуністичну агітацію, за що, як стверджують документи французького міністерства військових справ, *«був заарештований і переданий російським властям по прибутті до Архангельська»* [24]. Пізніше, в Петрограді, вступає до червоногвардійського загону і в 1917–1920 рр. перебуває у складі чекістських спецгруп на Україні, очолює єврейський загін кількістю 90 осіб, що підпорядковувався Г.Котовському [25]. У 1920 р. повернувся до Парижа. На суді ж його приналежність до більшовицької системи, що мало би стати важливим аргументом для слідства, була прихована. Недавно віднайдено документи, що підтверджують членство С.Шварцбарда в комуністичному осередку у Парижі, подали Р.Сербин і М.Антонович [26].

Французький дослідник Себастіян де Гаске на підставі документів Служби Безпеки Франції доводить зв'язок Шварцбарда з Союзом Українських Громадян у Франції, який, як значиться у висновках Служби Безпеки: «Створений, правдоподібно, за намовою українського совєтського уряду у Харкові, який мав би цю організацію утримувати, він насправді має за ціль *«більшевізувати»* українських емігрантів і зібрати тих, що бажають повернутися на свою батьківщину [27]. С.Гаске доводить безпосередню причетність до вбивства члена Союзу Галіпа, на підтвердження наводячи той факт, що 29 липня 1926 р. міністерство Закордонних справ отримало повідомлення про дані німецької розвідки, що *«Шварцбард убив Петлюру за вказівкою Галіпа»* [28]. Серед інших документів він наводить ноту міністерства Закордонних справ, у якій, зокрема, значиться, що «секретар Союзу Дзіковський *«достовірно, був разом зі Шварцбардом співучасником у вбивстві Петлюри. Він йшов за Петлюрою і слідкував за ним...»*. Нота підсумовує, що члени Союзу Українських Громадян у Франції є *«підозрілі у большевизмі і їх уважається як совєтських агентів і шпіонів в українській колонії Франції»* [29]. Названий документ був направлений до Служби Безпеки з коментарем: *«Інформації, подані тут у залученій ноті, були уже одержані з різних джерел Головною контролею Адміністративної Поліції»* [30]. Документи доводять, що французькі урядові чинники підозрювали Союз Українських Громадян у Франції в причетності до вбивства Петлюри, однак, щоб не псувати приязних франко-совєтських відносин, навіть у рамках судового слідства не провели допиту лідерів «Союзу» Борщака, Галіпа, Дзіковського, обмежившись їх висилкою з Парижа за *«комуністичну пропаганду»* та на вимогу преси домоглись відкликання совєтського посла Х.Раковського.

Безперечно, що зацікавлене, глибоке і прискіпливе тогочасне дослідження знайшло б сліди до амбасади СРСР і до Раковського. Зрозуміло, безпосередніх документів, які б містили письмовий наказ про здійснення акту годі й шукати. Коли б вони навіть існували, то давно вже знищені. Але аналіз існуючих історіографічних та документальних джерел все ж дає деяким дослідникам змогу стверджувати про причетність московських чинників до вбивства Петлюри.

Про це йдеться у М.Шаповала, Е.Добковського, А.Яковлева, які по «свіжих слідах» виклали технологію підготовки і здійснення вбивства. Генерал М.Шаповал, зокрема, доводив і на попередньому слідстві, і на судовому процесі, а також у згодом виданій книзі, що *«мала місце змова і головними змовниками виступали Володін і Шварцбард... головним і фактичним організатором вбивства є Володін Михайло, спеціально для цього прибувший до Франції в серпні 1925 року...»* [31].

М.Шаповал свідчив, що Михайло Володін брав участь у терористичних акціях на Далекому Сході у 1920–1921 рр., потім працював у більшовицькій місії у Празі і брав участь в організації повстання комуністів у Кладно, поблизу Праги. Через це виїхав до Берліна, де також працював у більшовицькій місії, а влітку 1925 р. нелегально емігрував до Франції. В Парижі він з'явився 8 серпня 1925 р. на з'їзді французьких соціалістів, де, видаючи себе за соціаліста, бідного безробітного емігранта, знайомиться з Шаповалом, у якого жив протягом серпня і вересня. Потім Володін зникає і знов з'являється у Парижі в січні 1926 р. Відтоді він регулярно відвідує Шаповала. За допомогою Елії Добковського, есера і колишнього більшовицького підкомісара, з яким був знайомий ще з Берліна, Володін знайомиться з Шварцбардом і часто відвідує його на контактній квартирі лівих на бульварі Менільмонтан.

Володін у Шаповала розпитував про адресу Петлюри, але коли той запропонував влаштувати зустріч офіційним шляхом, Володін відмовився. Знаючи, що 23 травня 1926 р. в Парижі мав відбутися Третій з'їзд Союзу Українських Емігрантських Організацій за участю Петлюри, Володін попросив у Шаповала перепустки на з'їзд для себе і для свого приятеля Шварцбарда. Там вони стежили за Петлюрою під час його розмови з Андрієм Лівицьким і професором Ковалем у ресторані «Булонь». Шаповал свідчив, що зауважив підозрілих людей, які вешталися біля Петлюри, але оскільки він був політичним опонентом Петлюри, то передав цю інформацію не безпосередньо Петлюрі, а через Н.Карбовського за два тижні перед вбивством.

Е.Добковський стверджував, що Володін і Шварцбард знали, де зазвичай обідає Петлюра. Напередодні вбивства вони обидва обідали в тому самому ресторані «У Шартьє» і бачили там, як потім зізнався Володін Дубковському, Ольгу Петлюру та доньку Петлюри — Лесю. Слід лиш дочекатися моменту, щоб зустріти Петлюру самого.

Згідно з пізнішими зізнаннями Шаповала Шварцбард перед убивством зустрівся біля вулиці Расіна з Володіним, отримав від нього інструкції і пере-

дав, щоб той відправив поштою листа до своєї дружини, на якому олівцем дописав: *«Його акт має завершитися сьогодні»* [32].

Д.Табачник стверджує, що будучи викликаний до слідчого, Микола Шаповал *«одразу виклав увесь каскад своїх показань»* [33]. Шаповал у своїх свідченнях був непослідовний, боячись підозрінь у зв'язках з убивцями.

Якби М.Шаповал відразу мав відвагу викласти всі свої докази, то процес, напевно, розвивався б інакше. На жаль, так не сталося.

На слідстві Володін заперечив своє знайомство з Шварцбардом, так і залишившись поза лаштунками злочину.

Але наведені вище і давно відомі факти не переконують Д.Табачника, який погоджується з С.Фрідманом, що *«нема ніяких прямих свідчень, які б доводили, що Шварцбард мав організованих спільників у вбивстві»* [34]. Навіть свідчення Шаповала — опонента Петлюри — Табачником не беруться до уваги.

Е.Добковський у двадцятисторінковій заяві до прокурора, зачитаній на судовому процесі Шварцбарда, також стверджував, що Володін причетний до вбивства і є агентом ГПУ. Ці факти він виклав також у своїй книзі [35], що вийшла у Парижі невдовзі після процесу. За тих умов для Дубковського-єврея це було сміливим вчинком, проявом громадянської і персональної мужності.

Переконливо представив картину вбивства та інсценування процесу в добре аргументованій розвідці «Паризька трагедія» [36] професор А.Яковлев — політичний діяч, адвокат, дослідник історії українського права, що брав участь у суді як дорадник цивільної сторони. У ній він доводив, що С.Петлюру вбито за планом, розробленим ОГПУ СРСР. Праця цінна фаховим висвітленням процесу і тим, що написана одразу ж після згадуваних подій.

Мета вбивства Петлюри була двовекторною: знищити небезпечного ворога і викликати антиукраїнські настрої серед єврейства. І саме вбивство, а згодом і паризький судовий процес було вдало використано для дискредитації українського національного руху загалом на багато десятиліть вперед.

Проте Д.Табачник вважає, що *«Радянський Союз тоді ще знаходився у дипломатичній ізоляції, не мав дипломатичних відносин з багатьма країнами світу, надзвичайно дбав про свій міжнародний престиж і тому ніколи б не наважився тоді, у 20-ті роки, піти на такий безглуздий і небезпечний крок»* [37]. Однак відомо, що більшовицький режим намагався нищити все, що могло б призвести до відриву України від Росії, особливо провідних особистостей українського руху. Однак Табачник вважає, що *«важко стверджувати, що Петлюра був більш небезпечним противником, ніж скажімо, Денікін, Врангель, чи Кутепов, але ж вони ніколи не стали жертвами замаху»* [38].

Справді, чому ж вбили саме Петлюру, а не Денікіна, Волинця, Булака-Балаховича, чи когось іншого з відомих погромників, які теж на той час перебували в Парижі і вільно жили під власними прізвищами? Відповідь тут очевидна, одначе чомусь важко дається для розуміння Д.Табачника: Петлюра очолював український визвольний рух і саме цим був найбільш небезпечний. Теза про начебто «боязнь» СРСР нашкодити своєму міжнародному іміджу

не витримує жодної критики, оскільки причетність Радянського Союзу до серії подальших убивств чільних опозиціонерів, а то й непримиренних діячів, як-то Коновальця, Троцького, Бандери та ін. свідчить якраз про протилежне. Хіба в усі інші роки, окрім 20-х, більшовикам потрібен був менш заплямований імідж на міжнародній арені?

Важливим аргументом, на який чомусь звертається мало уваги, є те, що ще у 1921 р. в Україні відбувся судовий процес проти членів уряду Української Народної Республіки і провідних діячів українських партій соціал-революціонерів та соціал-демократів. Стенографічний звіт процесу зберігається у Державному архіві СБУ [39]. Він був виданий того самого року у Харкові видавництвом ВУЧК окремою книжкою [40].

В обвинувальному висновку, що готувався до процесу, серед інших винесено вирок (під порядковим № 10): *«До колишнього члена Генерального секретаріату, Голови Директорії і головного отамана, члена франкмасонської ложі України, члена світової франкмасонської ложі, члена Української соціал-демократичної партії Симона Васильовича Петлюри — застосувати вищу міру покарання, але позаяк він не заарештований, оголосити Симона Васильовича Петлюру поза законом»* [41]. Отже, Петлюрі був винесений смертний вирок ще за п'ять років до його виконання.

Перебування С.Петлюри в Парижі — на перехресті політичних доріг світу — збільшило його можливості як ідейного лідера української еміграції. Навколо Державного Центру УНР почали гуртуватися її найактивніші сили.

Більшовики вбачали небезпеку в самому існуванні Петлюри. Особливо їх непокоїла активність українського центру в Парижі, який дедалі більше консолідував еміграційні державницькі сили навколо журналу «Тризуб».

Серед ворожих до української справи сил поняття *«Петлюра», «петлюрівщина», «петлюрівець»* стали синонімами, що ними окреслювався незалежницький рух. Більшовицьке керівництво закономірно сприймало С.Петлюру як свого першочергового ворога.

С.Петлюра залишався фактичним лідером української визвольної боротьби і більшовики не могли допустити, аби навіть з чужини лунало слово провідника до свого народу.

Аналіз матеріалів, друкованих у «Тризубі», свідчить, що Москва мала повну і постійну інформацію з Парижа. У березні 1926 р. голова уряду УРСР Влас Чубар у Харкові — тогочасній столиці України — у промові на з'їзді комсомолу говорив: *«Ви не уявляєте собі, товариші, що поруч з радянським урядом робітників і селян є за кордоном ще другий «уряд» УНР Симона Петлюри — «уряд» без території, без людей. Але цей «уряд» готується за допомогою Чемберлена знову спробувати зруйнувати наше будівництво, пошкодити трудящому людові йти мирним шляхом до соціалізму. Щоб остаточно знищити цю небезпеку, ми мусимо не тільки покласти надію на червону дипломатію та її переговори, але й стежити за тим, щоб у нас тут не було прихильників нової боротьби з нами, прихильників спілки з буржуазією»* [42].

На промову Чубаря С.Петлюра відповів статтею «Ловці душ», яка була надрукована у «Тризубі» 18 квітня. Виокремлюючи тези виступу, що спрямовані на «знищення позицій уряду УНР», Петлюра вважав, що промова Чубаря *«зайвий раз доказує велике позитивне як політично-національне, так і ідеологічне значення діяльності української еміграції...»* [43].

Невдовзі, 16 квітня 1926 р., В.Чубар уже в Москві, на сесії ВЦВК СРСР продовжив нападки на Петлюру і «петлюрівщину». В.Чубар, зокрема, говорив: *«Навіть після того, як совітська влада змінилася на Україні, еміграція (українська) не заспокоїлась. До цього часу в Парижі існує і живе «український народний уряд» на чолі з Петлюрою. Ми зовсім не певні в тому, що ті, кому це корисно, не використають цього уряду для завдань направлених, проти Радянського Союзу»* [44].

Зв'язок убивства з промовами Чубаря був зазначений іще в газеті «Соціал-демократ» від 28 травня 1926 р., що виходила в Празі, де в статті «Симон Васильович Петлюра» О.Безпалко писав: *«У Харкові і в Москві теперішній начальник большевицького правительства на Україні вказував на ті небезпеки, які загрожують більшевизмові з боку української активної еміграції, серед якої Петлюра, з огляду на свою минулість, займав особливе становище. І ось думка про помсту прокинулася у виконавця замаху через 7 років після описаних подій і на третій рік після переїзду Петлюри до Парижу»* [45].

Більшовицька преса не випускала з поля зору ім'я С.Петлюри, постійно тавруючи його. У квітні 1926 р. в статті «Ловці душ» сам Петлюра висловився так: *«Добрим тоном» для більшовицької преси вважалось опоганювати не тільки осіб і проводирів еміграції, але й ідеї останньої. Політична, ідейна і моральна «безвартість» української еміграції описувалась при кожній нагоді. Казенні пера не жаліли ні чорних фарб, ні огидливих вигадок, щоб підкопати довір'я до неї широких кругів українського населення і прищепити йому застереження і навіть ненависть до тих, кого воно уважало за проводирів, ідеологів і виразників своїх інтересів»* [46].

С.Петлюра усвідомлював небезпеку свого становища: *«Українська політична еміграція — це сіль в оці сучасним червоним окупантам України. Вони роблять все, щоб розкласти, перетягти на свій бік, знищити її — на це йдуть гроші, над цим працюють численні агенти»* [47]. 5 червня 1925 р. у листі до А.Лівицького він наполягав: *«Нам персонально треба обговорити й справу формального характеру — дальшого існування Державного Центру на випадок моєї смерті... щоб, боронь Боже, на грунті неполагодженості нашої справи не повстало яких ускладнень для неї в майбутньому»* [48]. Навіть можливість своєї смерті Петлюра розглядав під кутом неперервності продовження боротьби за державність.

Вбивство С.Петлюри пов'язується також з поверненням до влади у Польщі Ю.Пілсудського у травні 1926 р., що таїло в собі небезпеку поновлення польсько-українського союзу для боротьби проти Москви. Про це висловлювались різні відповідальні чиновники з оточення Пілсудського та польська преса. Так, зокре-

ма, газети «Кур'єр Варшавські» та «Діло», недвозначно заявляли, що *«Симон Петлюра заплатив життям за поворот до влади маршала Пілсудського»* [49].

На цій причині вбивства наголошували С.Єфремов, І.Кедрін, М.Ковалевський та ін. [50] Так С.Єфремов вже 26 травня записав у своєму щоденнику: *«Розійшлася чутка, що вбито в Парижі на вулиці С.В.Петлюру... не без радянської руки тут. Надто під теперішній момент, коли в Польщі гору взяв Пілсудський, спільник Петлюри»* [51].

Таку ж однозначну заяву зробив і М.Ковалевський: *«Це була перша і найтяжча жертва нового «проукраїнського» курсу польської політики. Рука Москви діяла швидко, щоб знейтралізувати саму можливість актуалізації польської політики на Сході»* [52].

Побоювання більшовиків не були безпідставні. Перейнявши владу, Пілсудський дозволив утворити штаб українського Військового міністерства на чолі з генералом В.Сальським, котрий розпочав роботу по розробці мобілізаційного плану. Про своє бажання вступити на службу заявило понад 100 українських старшин. Однак смерть Петлюри загальмувала здійснення цих планів. Пілсудський також відійшов від їх спільної з Петлюрою ідеї «прометеїзму» — об'єднання емігрантських сил поневолених Росією народів.

Кримінальне слідство розпочалося 2 червня і було проведене дуже поверхово. Маючи достатньо фактів, що злочин був скоєний не вбивцею-одинаком, а внаслідок змови, воно не заглиблювалось у цей напрям і мало завершитися вже на початку 1927 р. Лише за наполяганням Ольги Петлюри та Олександра Петлюри, полковника армії УНР, слідство було поновлене з метою переслухання свідків — М.Шаповала, Е.Добковського та М.Володіна. Але вже в квітні слідство закінчено і справу передано прокурору.

Судовий процес відбувався з 18 по 27 жовтня 1927 р. Від самого початку процес пішов усупереч результатам слідства. До повного висвітлення всього, що залишалося поза лаштунками вбивства, не дійшло. Дебати на процесі під спритним «диригуванням» відомого адвоката, комуніста Анрі Тореса були спрямовані не на розгляд самого вбивства і його виконавця, а розглядалися виключно під кутом зору погромів в Україні *. Із суду над убивцею суд перетворився на публічний процес над тими силами українського національно-визвольного руху, яким приписали єврейські погроми. Торес, талановитий адвокат і спеціаліст такого роду процесів, уміло перекрутив ролі позивача і підсудного, і таким чином весь хід суду зосередився на особі Петлюри.

Інспірована навколосудова істерія зробила свій негативний внесок у сприйняття українського визвольного руху на досить тривалий час. М.Рябчук вважає, що *«фактично судовий процес перетворився на показову розправу над*

* У фонді Слідчої комісії... ЦДАВОВУ (Ф. 3890. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 20) автор віднайшов свідчення, що Шварцбард після арешту заявив, що буде свідчити тільки в присутності адвоката П.Тореса, який був також адвокатом посла СРСР у Парижі. Цей зв'язок є ще одним вагомим аргументом причетності до вбивства радянських чинників.

фантастично здемонізованим українським «націоналізмом» і «сепаратизмом» — жодна Луб'янка нічого ліпшого не спромоглася б придумати» [53].

На суд чинився тиск єврейської громадськості через пресу, організовувались масові маніфестації, що розпалювали антиукраїнську стихію. Організовувались фальшиві свідчення, що межували з суцільною брехнею.

Судді постійно слухали про неймовірні злочини в Україні, про ріки єврейської крові, про участь у погромах денікінців, червоних, будьоннівців, навіть поляків. Але все це відбувалося в Україні, за яку, мовляв, був відповідальний Петлюра, і якщо він не припинив погромів, отже, він і винний. На процесі було представлено понад 200 документів, які свідчили про намагання Петлюри та його уряду зупинити погроми. Однак, вони не були взяті до уваги. Не вплинуло на рішення суду і те, що на сесії суду 20 жовтня зачитувалась 20-тисторінкова заява Добковського до прокурора, в якій він твердив, що Володін є агентом ГПУ, розпоряджався значними сумами грошей і що він сам признався Добковському, що безпосередньо допомагав цьому вбивству. Добковський впевнено пов'язував убивство з резолюцією Комінтерну про політичні вбивства від 9 січня 1926 р. Та свідчення Добковського були дискредитовані заявою російського есера А.Бурцева, що нібито Добковський є «агентом-провокатором царської охранки».

У заяві Уряду УНР з приводу виправдання вбивці говорилось: *«Правительство глибоко певне, що той факт, що убивця являється тільки знаряддям в руках Москви, що він є тільки слухняним агентом її, — на що й судове слідство і розправа сама постачили чимало доводів — вийде таки на світло денне і викриє раніше чи пізніше ту ганебну провокацію, якої допустилися наші вороги»* [54].

С.Єфремов у щоденнику від 27 жовтня 1927 р. писав: *«Чисту людину зроблено погромником, а убийника — героєм. Дванадцятеро французьких міщан, які навіть не уявляють собі яка була складна ситуація та рахунки на Україні 1917–1920 рр., своїм «авторитетним» словом спробували розв'язати ті рахунки. Вийшла, звісно, обурлива кривда, якої без сорому і здумати не можна, якої не зрозуміти ніколи людям, що знали і замордованого, і його діла. Чи фанатик з убийника, чи найманий душегуб — тепер нам нема до цього діла, бо французький суд і жидівство усього світу взяли його провину на себе і зав'язали ще один вузол на майбутнє, ще одну кривду додали до тих, яких так рясно зазнав наш безщасний народ, винний тільки тим, що доля не дала йому створити своєї державності. «Сипнули грішми» — ось загальна у нас оцінка цього ганебного процесу. Виправданням Шварцбарта процес не скінчено, а тільки нову завдано рану, за яку може одбувати доведеться майбутнім поколінням»* [55].

Головна управа товариства імені С.Петлюри в резолюції від 8 листопада 1927 р., яку автор віднайшов в ЦДІА у Львові, відзначала, що вирок *«є новою тяжкою кривдою для покривдженої української нації... трагічною помилкою французького суду, якому не були відомі обставини російської революції та українського визвольного руху і який був впроваджений в блуд свідомою і*

ганебною брехнею мобілізованого жидівства... Звичайного злодія, караного судом за крадіж і грабунок, жорстокого ката московської чрезвичайки, жиди зробили своїм національним героєм і перед цілим світом солідаризувалися з ним та гльорифікували його підлий злочин» [56].

Тепер є чимало свідчень того, що у Паризького процесу були свої «драматурги» з ОГПУ СРСР та ГПУ УСРР, які значною мірою доклали рук, щоб він засудив «петлюрівський рух» і виправдав С.Шварцбарда. Визначальний вплив на хід процесу і вирок мало те, що Франція була вірним союзником СРСР. Відповідні чиновники Парижа пильнували за пербігом процесу і допомогли Москві вжити всіх належних засобів, щоб спрямувати процес в русло процесу проти погромів і Петлюри, як головного винуватця за них.

Про обізнаність московських чинників з ходом процесу свідчить лист члена колегії Народного комісаріату іноземних справ СРСР, уповноваженого цього комісаріату в Україні О.Шліхтера до генерального секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича. Лист став наслідком розгляду 21 січня 1927 р. на політбюро ЦК КП(б) України питання «Про процес Шварцбарда». Документ, що на десятиліття був надійно захований, тепер зберігається в ЦДАГОУ у Києві і вперше опублікований Ю.Шаповалом у книзі «Людина і система» [57]. У листі викладено директиви по веденню процесу, наданню захисту відповідних документів, направлення потрібних свідків, застороги не допустити до свідчення небажаних свідків тощо. З цього документу напрошується висновок: давати директиви на кшталт наведених вище могли лише ті, хто відчував у собі сили контролювати і впливати на перебіг подій.

З архівних матеріалів відомо, що більшовики через своє посольство в Парижі надали всі належні матеріальні засоби, щоб Паризький процес пішов у потрібному їм напрямку. За спеціальним рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 18 лютого 1927 р. на відрядження в Париж на процес відомого партійного діяча М.Попова було виділено чималу суму — 2400 карбованців [58].

Українська державницька еміграція і після вбивства Петлюри підтримувала Державний Центр УНР в екзилі, який успадкував легітимну владу від Директорії, а з проголошенням незалежної Української Держави, як правонаступниці УНР, передав 22 серпня 1992 р. свої повноваження Президентові України.

Підсумовуючи, слід наголосити на необхідності продовження наукових досліджень обставин загибелі С.Петлюри. Тут вкрай потрібна копітка пошукова робота, об'єднання зусиль науковців різних країн, вивчення всього комплексу відповідних документів і джерел.

Примітки

[1] Див.: Зленко П. Симон Петлюра (Матеріали для бібліографічного покажчика). — Париж: В-во Бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі, 1939. — 72 с.

[2] Див.: ЦДАВОВУ. — Ф. 3890. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 12.

[3] Там само. — Арк.16.
[4] Див.: Шаповал М(икола). Про смерть Петлюри. — Скрентон: Календар Українського Робітничого Союзу, 1929. — 86 с.
[5] Див.: Яковлів А. Паризька трагедія 25 травня 1926 року. До процесу Шварцбарда. — Париж, 1927. — 39 с.
[6] Див.: Dobkovski M. Affaire Petlura- Schwarzbard. Unfon federative socialiste. — Paris, 1929. — 62 p.
[7] Див.:Tokarzewski-Karaszewicz J. Simon Petlura (1979–1926). — Paris, 1926. — 20 p.
[8] Див.: Іванис В. Симон Петлюра — президент України. 1879–1926. — К. 1993. — 270 с.
[9] Див.: Кедрін І. Культ Симона Петлюри // Симон Петлюра: Збірник науково-студійної конференції в Парижі (травень 1976): статті, замітки, матаріали / Ред. В.Косик. — Мюнхен — Париж, 1980. — С. 209–217.
[10] Див.: Кульчицький Ю. Симон Петлюра і погроми // Там само. — С. 137–159.
[11] Див.: Збірник памяти Симона Петлюри (1879–1926)...; Симон Петлюра: Збірник до 20-ліття смерті. — Гайденав: 1946. — 24 с.; Симон Петлюра: Збірник науково-студійної конференції в Парижі (травень 1976)...; У 100-річчя народження Симона Петлюри — президента Української Народної Республіки: Збірник статей і доповідей / Упоряд. М.Степаненко. — Вашінгтон — Філадельфія: 1979. — 74 с.; У 70-річчя паризької трагедії 1926 — 1996. Збірник пам'яті Симона Петлюри / Упоряд.: В. Михальчук, Д. Степовик. — К.: 1997. — 302 с.
[12] Див.: Бербенець П. Симон Петлюра: до п'ятої річниці його трагічної смерті // Табор. — 1931. — Ч. 16. — С. 4–8; Доценко О. Заповіт Головного Отамана Симона Петлюри…; Жук А. Симон Петлюра (з нагоди 10-ї річниці смерті) // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1936. — Ч. 5. — С. 2–5; Левченко С. Спогади (Блаженної пам'яті Головному Отаманові) // Табор. — Варшава, 1927. — Ч. 8. — С. 5–8; Лотоцький О. Заповіт Симона Петлюри // Тризуб. — 1926. — Ч. 35–36. — С. 6–12; Лотоцький О. Постать Симона Петлюри // Тризуб. — 1927. — Ч. 25(83). — С. 4–5; Мацієвич К. Світлій пам'яті незабутнього Симона Петлюри // Тризуб. — 1926. — Ч. 41. — С. 3–7.
[13] Див.: Єфремов С. Щоденники, 1923-1929. — К., 1997. — 848 с.
[14] Див.: Torres H. Le proces des pogromes. Plaidoirie suivie de temoignages. Editions de France. — Paris, 1928. — 208 p.
[15] Див.: Lecache B. Quand Israel meurt. Au Paus des Pogromes. — Paris, 1927. — 257p.
[16] Див.: Михальчук В. Вбивство та процес Петлюри з перспективи 70-річчя // У 70-річчя паризької трагедії… — С. 11–40; Михальчук В. Погроми в Україні та політика боротьби з ними Симона Петлюри // Інформаційний бюлетень Бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі. — Ч. 56. — грудень 1993. — С. 8–11.
[17] Див.: Табачник Д. Вбивство Симона Петлюри // Укр. іст. журн. — 1992. — № 7–8. — С. 112–123; — № 9. — С. 122–128; Табачник Д. Постріли на тихій вулиці Расіна (Нотатки історика про вбивство Симона Петлюри) // Київська старовина. — 1999. — Ч. 1. — С. 146-155; — Ч. 2. — С. 153–162; Табачник Д. Сім пострілів у Симона Петлюру // Вітчизна. — 1991. — Ч. 9; Шаповал Ю. Людина і система (штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). — К., 1994. — С. 96–107.
[18] Табачник Д. Постріли на тихій вулиці Расіна — С. 148.
[19] Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. — С. 378.
[20] Там само. — С. 421.
[21] Комунікат Комітету вшанування пам'яті Симона Петлюри // Тризуб. — 1926. — Ч. 34. — С. 4–6.
[22] Шаповал Ю. Людина і система… — С. 99.

[23] Там само. — С. 101.
[24] Яковлів А. Паризька трагедія… — С. 231.
[25] Див.: Кульчицький Ю. Симон Петлюра… — С. 139.
[26] Див.: Науковий збірник УВАН у США. — Нью-Йорк, 1999. — Випуск 4.
[27] Див.: Гаске С. Справа Петлюри і Франція // Інформаційний бюлетень Української Бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі. — Ч. 62. — 1999. — С. 13.
[28] Там само.
[29] Там само. — С. 14.
[30] Там само.
[31] Шаповал М(икола). Про смерть Петлюри… — С. 70.
[32] Там само.
[33] Табачник Д. Сім пострілів... — Ч. 9. — С. 145.
[34] Табачник Д. Постріли на тихій вулиці Расіна… — С. 150.
[35] Див.: Dobkovski M. Affaire Petlura- Schwarzbard. Union federative socialiste. — Paris, 1929. — 62 p.
[36] Див.: Яковлів А. Паризька трагедія…
[37] Табачник Д. Постріли на тихій вулиці Расіна… — С. 150.
[38] Там само.
[39] Спр. 69270-ФП. — Т.2. — Арк.104.
[40] Див.: Дело членов Центрального Комитета Украинской партии Социалистов–Революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др. Стенографический отчет / Под редакцией Д.З.Мануильского и С.С.Дукельского. — Харьков, 1921.
[41] ДА СБУ. — Спр. 69270-ФП. — Т. 2. — Арк. 104.
[42] Симон Петлюра. Статті, листи, документи. — Нью-Йорк: УВАН у США, 1956. — Т. 1. — С.312-315.
[43] Петлюра С. (В.М.). Ловці душ // Тризуб. — 1926. — Ч. 26-27. — С. 8, 10.
[44] Петлюра С. (В.М.). Компетентне признання Чубаря // Тризуб. — 1926. — Ч. 31. — С. 6
[45] Безпалко О. Симон Васильович Петлюра // Соціал-демократ. — 1926. — 28 травня.
[46] Симон Петлюра. Статті, листи, документи… — Т. 1. — С. 365.
[47] Петлюра С. Українська політична еміграція // Тризуб. — 1925. — Ч. 5. — С. 1.
[48] Симон Петлюра. Статті, листи, документи… — Т. 1. — С. 439.
[49] Хроніка // Тризуб. — 1926. — Ч. 44. — С. 29.
[50] Див.: Єфремов С. Щоденники…; Кедрін І. Культ Симона Петлюри…; Ковалевський М. При джерелах боротьби…
[51] Єфремов С. Щоденники, 1923-1929. — С. 377.
[52] Ковалевський М. При джерелах боротьби… — С. 616.
[53] Рябчук М. Спокуса метафізичних провин // Критика. — 1999. — Ч. 11(25). — С. 24.
[54] Тризуб. — 1927. — Ч. 42(100). — С. 2.
[55] Єфремов С. Щоденники… — С. 538.
[56] ЦДІА у Львові. — Ф. 327. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 1-1зв.
[57] Див.: Шаповал Ю. Людина і система… — С. 96-107.
[58] Там само. — С. 107.

Світлана Гнітько
(Київ)

БОРОТЬБА З КОНТРАБАНДОЮ В УКРАЇНІ У 20-ті РОКИ

Контрабанда як правопорушення зафіксована у XIV–XVI ст. — у період активізації товарно-грошових відносин. Для встановлення контролю над перевезенням товарів через кордони та стягування митних зборів було створено митниці. Порушення встановлених державою законів перевезення товарів та приховування їх від митного контролю дістало назву *«контрабанда»*. Митна політика була частиною зовнішньої політики держави, а контрабанда виникла і розвивалась як протидія цій політиці. Зовнішня політика держави та внутрішня економічна ситуація визначали причини контрабанди, асортимент та канали транспортування контрабандного товару. Контрабанда завдавала збитків не лише фінансовій системі держави, з нею тісно були пов'язані такі види злочинів, як хабарництво, спекуляція, грабіж. Нерідко контрабандистів використовували сусідні держави для збору розвідувальної інформації. Саме тому проблема контрабанди завжди була в центрі уваги державних установ, і боротьбі з нею приділялась велика увага.

У 20-ті рр. контрабанда в Україні набула нечуваних розмірів. Якщо в 1913 р. вартість усієї затриманої в Російській імперії контрабанди дорівнювала 729338 крб., а її середньорічні показники на західних кордонах становили до 1-ї світової війни 350 тис. крб.[1], то в 1922/1923 господарському році на українській ділянці європейського кордону СРСР лише за попередньою вартістю було затримано товарів на суму 2 282307 крб. (за іншими джерелами — 3 240 914 крб.), у 1924/1925 р. — на суму 3 885 217 крб. (6 513 120 крб. за іншими джерелами). Ринкова ціна товару в прикордонній смузі була приблизно на 25% вищою від вартості, що встановлювалася державою (по мірі віддалення від кордону ціни на іноземні товари ще зростали). Враховуючи, що затримана контрабанда становила приблизно 8–10% від усього нелегального імпорту (за правилами підрахунку контрабандного товару в довоєнні роки), можна припустити, що реальна ціна нелегального товару була разів у

10–11 вище зазначених цифр. Це означає, що щорічно на ринок країни поступав товар на суму 20–30 млн крб., який не обкладався жодними податками [2].

Контрабанда поділялася на експортну та імпортну. Абсолютна її більшість припадала на імпорт. Наприклад, за 11 місяців 1924 р. в УСРР було зареєстровано 10609 випадків затримання контрабанди, з них при ввезенні товару — 10076 (95% всіх затримань), при вивезенні — 533 затримань (5%) [3]. Частково це пояснювалося тим, що предмети контрабанди, які ввозилися до країни, затримувалися як при їх перевезенні через кордони, так і в межах країни, тоді як предмети, що вивозилися — лише при їх вивезенні.

Контрабандним шляхом ввозилася в основному мануфактура (в 1925 р. вона становила 25% імпортної контрабанди): бавовняна, вовняна (особливо цінувалася тонка вовна), шовкова; тонка шкіра (12,5% контрабанди), різні галантерейні товари (близько 21%), парфуми, спиртні напої тощо.

Серед експортної контрабанди переважали золото, дорогоцінне каміння, срібло, валюта, тютюн, сало, а також сировина: прядиво, роги, щетина, конячі хвости тощо. Експортна контрабанда визначалася попитом зовнішнього ринку та наявністю тієї чи іншої сировини в прикордонних областях. Контрабандним шляхом за кордон переправлялися також музейні та архівні цінності, предмети старовини: картини, бронза, старовинний фарфор, що мав музейну цінність, гобелени. У 1922 р. при вилученні церковних цінностей за кордон почали сплавати золоті хрести, паникадила, рідкісні церковні книги.

Проблема контрабанди в 20-ті рр. була настільки небезпечною для розвитку економічної, фінансово-кредитної, і навіть політичної системи радянської держави, що голова ГПУ РСФРР **Ф.Е.Дзержинський** ставив контрабандистів на одну площину з контрреволюціонерами як найнебезпечнішими ворогами радянської влади. У зверненні до делегатів ІІ-го з'їзду політпрацівників військ ГПУ у 1923 р. він зазначав: *«Питання охорони кордонів на даний момент стоїть особливо гостро. Кордон СРСР повинен бути закритим для контрреволюціонерів і контрабандистів. ... Прикордонники охороняють економічну незалежність Рад та оберігають радянську землю від проникнення бандитів і шпигунів»* [4].

Справжній «вибух» контрабанди в 20-ті рр. та асортимент контрабандного товару були зумовлені, насамперед, економічною ситуацією, що склалася в Україні в цей період та особливостями проведення нової економічної політики (НЕП). У роки 1-ої світової та громадянської воєн економіка України зазнала великих збитків. Виплавка чавуну становила 0,8%, виробництво паровозів — 9,9%, видобуток вугілля — 18,4 % довоєнного рівня. У стані глибокого занепаду перебували і провідні галузі легкої та харчової промисловості. Так, цукрові заводи України, які в довоєнні часи виробляли 85 млн пудів цукру, в 1920 р. випустили лише 4 млн пудів, близько 4,8% зазначеного рівня. Виробництво паперу та картону становило 0,4% довоєнного рівня [5]. Обмеженість товарообігу у 1920–1921 рр. досягла максимуму. На внутрішньому ринку відчувався справжній товарний голод. До цього додався страшний

голод, який охопив південні губернії України в 1921–1923 рр. Ситуацію, що склалася у співвідношенні цін на продукцію промисловості та сільського господарства називали *«диктатурою хлібних цін»*.

Наприкінці 1923 р. співвідношення цін на внутрішньому ринку почало змінюватися на протилежне. За рахунок підвищення податків та акцизів, подорожчання кредиту, підвищення залізничних тарифів, вартість промислової продукції за 1922/1923 господарський рік зросла на 18%, за 1923/1924 р. — вдвічі. Уряд намагався регулювати ціни шляхом заниження відпускних цін на промислові вироби та підняттям закупівельних цін на сільськогосподарські продукти. Проте ціни на промислову продукцію, надто на товари широкого вжитку, залишалися досить високими: у жовтні 1923 р. в Україні пара чобіт коштувала 70 пудів жита, 1 пуд цвяхів — 60 пудів пшениці (до революції — 3,5 пудів пшениці). Так звані *«ножиці цін»* було ліквідовано лише в 1924 р.[6]

Навіть у середині 20-х рр., коли у багатьох галузях виробництва республіка досягла довоєнного рівня, говорити про насиченість внутрішнього ринку було ще рано. Вчені-економісти 20-х років **В.Базаров**, **В.Громан**, **Н.Кондратьєв**, аналізуючи економічну ситуацію в країні, наполягали на необхідності збільшення виробництва товарів широкого вжитку, що дало б змогу забезпечити промисловість обіговими коштами, накопичити матеріальні запаси. Проте перемогла офіційна точка зору щодо необхідності першочергової реконструкції важкої промисловості. Саме тому не були задоволені потреби населення в товарах легкої промисловості, попит набагато перевищував пропозицію. За перше півріччя 1925/1926 господарського року купівельна спроможність населення збільшилась до 1 млрд 240 млн крб. Але державна промисловість, підприємства недержавного сектора разом з офіційним імпортом товарів могли задовольнити потреби населення товарами широкого вжитку та продуктами харчування лише на суму 750 млн крб.[7] Дефіцит заповнювався продавцями нелегального імпортного товару. Таким чином, відсутність в країні розвинутої промисловості, дороговизна і низька якість вітчизняних товарів сприяли збільшенню імпортної контрабанди.

До причин збільшення контрабанди можна віднести і неналагодженість легального товарного обігу в прикордонній смузі — відсутність тут сільських кооперативів. Саме тому серед затриманих контрабандистів було багато місцевих селян, які займалися самозабезпеченням — перевозили товар через кордон не для продажу, а для власного користування в обмін на сільськогосподарську сировину.

Збільшенню контрабанди сприяла і політика держави у зовнішній торгівлі. 22 квітня 1918 р. декретом Ради Народних Комісарів (РНК) РСФРР було введено монополію на зовнішню торгівлю. Голова уряду **В.І.Ленін** пояснював це необхідністю захистити слабку вітчизняну промисловість від напливу товарів іноземного походження. Він вважав, що ні державний контроль над зовнішньою торгівлею, ні митна політика, ні охорона кордонів не захистять радянську економіку від іноземного капіталу. НЕП не відмінила монополію

зовнішньої торгівлі, хоча в першій половині 20-их рр. точилися гострі дискусії з цього приводу. Держава сама, через спеціально створений Наркомат зовнішньої торгівлі (НКЗТ), вирішувала, кому і в яких обсягах надавати право здійснювати експортно-імпортні операції; вирішувати, що та в якій кількості може бути завезено до країни та вивезено з неї [8].

З метою насичення товарами внутрішнього ринку, збільшення його товарообігу, в структурі імпорту на початку 20-х рр. значне місце посідали споживчі товари. У 1920 р. промислові товари широкого вжитку становили 58,3% всього імпорту, тоді як машини, обладнання та сировина разом узяті — 24,1%. Ситуація змінилася у 1923/1924 господарському році: в абсолютних цифрах та в процентному відношенні починає зростати виробничий імпорт (в 1923/1924 р. — 65,1%, в 1925/1926 р. — 83,4%, в 1927/1928 р. — 86,4%). Водночас значно зменшився імпорт споживчих товарів: у 1924/1925 р. — 30,8%, в 1926/1927 р. — 12,5% [9].

Така зміна у структурі імпорту пояснювалася необхідністю спочатку збільшити товарообіг на внутрішньому ринку, який був можливий лише при включенні в товарно-грошові відносини якнайбільшого числа споживачів, тобто за рахунок товарів широкого вжитку. Коли цієї мети було досягнуто, постало завдання реконструкції народного господарства, і в першу чергу важкої промисловості. Це зумовило таку закономірність: при зменшенні імпорту товарів легкої промисловості та збільшенні імпорту обладнання та сировини — збільшилась імпортна контрабанда споживчих товарів (див. вище цифри вартості затриманої контрабанди у 1922/1923 і 1924/1925 рр.).

Серед імпортної контрабанди переважали тканини, трикотаж, галантерейні вироби. І тут також необхідно звернутися до проблеми імпорту даних видів товару. В 1920 р. білизна, трикотаж та галантерейні вироби взагалі не імпортувалися, в 1925/1926 господарському році їх імпорт був настільки незначний, що статистика навіть не називає кількості товару (статистика передбачає облік даного виду товару в тисячах квадратних метрів), а визначає лише його вартість. Імпорт вовняних тканин в 1920 р. становив 1,6 млн метрів, в 1925/1926 р. — 0,6 млн м; шовкових тканин — в 1920 р. — був відсутній, в 1925/1926 р. становив 0,1 млн м [10].

Державні організації, що мали право здійснювати експортно-імпортні операції, не могли повною мірою задовольнити потреби населення в певних видах товарів. Це призвело до того, що контрабандним шляхом ввозився і товар, який офіційно закуповувала держава за кордоном. У 1923 р. відсоток контрабандного товару по відношенню до товару, що імпортувався легальним шляхом, становив: парфюмерія — 34%, спиртні напої — 91%, галантерейні вироби — 47%, фотографічний папір — 106%, трикотаж — 539%, тютюн — 629 %, опій — 990%, сахарин — 4118% [11].

Контроль за здійсненням монополії зовнішньої торгівлі покладався на митну систему. Декретом РНК РСФРР від 23 лютого 1922 р. при НКЗТ було засновано Митно-тарифний комітет, на який покладалися розробка та зміна

митно-тарифних ставок, перегляд списків товарів, заборонених до ввезення, тощо. Митні органи оглядали товар, що переміщувався через кордони країни, та обкладали його митом і митними зборами у відповідності до офіційних тарифів. Мита були одним із засобів протекціонізму та слугували економічним важелем регулювання зовнішньої торгівлі. У 20-ті рр. було прийнято 3 митних тарифи, що регламентували експортно-імпортні операції: 1-й затверджено 14 лютого 1922 р., 2-й — щодо європейської торгівлі — 8 січня 1924 р., 3-й — 11 лютого 1927 р. Стимулюючи розвиток вітчизняної промисловості і сільського господарства, митні тарифи надавали суттєві пільги виробничому імпорту (деякі його категорії взагалі не обкладалися митом). Високі тарифні ставки було встановлено на товари легкої промисловості (основні товари імпортної контрабанди). У порівнянні з тарифами дореволюційної Росії значно були підвищені мита фіскального значення, особливо на предмети розкоші. До цього додавався і високий залізничний тариф. Наслідком такої політики ставали високі відпускні ціни на іноземні товари в торговельній мережі.

Таблиця 1 [12]

Найменування товару	Собівартість з митом без накладних витрат	Відпускна роздрібна ціна в СРСР
Гудзики перламутрові (1 гр.)	1 крб. 10 коп.	12 крб.
Кнопки (1 гр.)	0 крб. 45 коп.	1 крб. 80 коп.
Леза «Жилет» (1 дюж.)	1 крб. 10 коп.	5 крб. 40 коп.

Економічна політика, яка обмежувала імпорт товарів широкого вжитку при неможливості забезпечити споживачів товарами вітчизняного виробника, сприяла збільшенню контрабанди саме на товари легкої промисловості. Займатися контрабандою було дуже прибутково ще й через те, що ціни на контрабандний товар зростали в міру віддалення пункту продажу від кордону. За даними Одеської митниці за 1924 р. ціни на контрабандні товари змінювалися в залежності од відстані від кордону (див. табл. 2).

У 20-ті рр. в країні існувала можливість продажу контрабандного товару в крамницях та магазинах, що були у приватній власності. В 1923 р. їх кількість, у порівнянні з 1922 р., збільшилась на 40%. У 1923 р. в СРСР було зареєстровано 400–420 тис. приватних торговців, через яких здійснювалося дві третини міського товарообігу [14]. Враховуючи той факт, що в 20-ті рр. проводилася політика обмеження приватного капіталу, в тому числі фінансово-податковими заходами, приватні торговці були зацікавлені у продажу дефіцитного, дешевого (у порівнянні з вітчизняним) іноземного товару, навіть якщо на нього не було спеціальних документів і митного клейма.

Таблиця 2 [13]

Найменування товару	За кордоном (крб.)	В прикордонній смузі (крб.)	Відстань до 200 верст від кордону (крб.)	Відстань понад 200 верст від кордону (крб.)
Шовкові панчохи (1 дюжина)	18	25	40	до 60
Трикотаж (м)	2	3	5	6
Кофта в'язана (1 шт.)	10	18	30	40

В умовах господарської розрухи, реорганізації прикордонної охорони не вистачало матеріальних і воєнних ресурсів щодо надійного закриття державних кордонів від провезення через них контрабандного товару.

Вздовж кордонів УСРР на польській території в містах Острозі, Рівно, Здолбунові, Соколі та інших було створено спеціальну мережу контрабандних контор, які контролювали плинність товарів. Існували подібні транзитні крамниці і в прикордонній смузі на території СРСР, зокрема в УСРР їх налічувалось 57. Часто вони ставали трактирами та конторами для обміну спирту, кокаїну (в 1923–1924 рр.), мануфактури, галантереї (1925–1926 рр.) на вітчизняну сировину. Важливими контрабандними пунктами в УСРР були Волочиськ, Бережанка, Гусятин, Чорнокозинці, Жабиці, Ямпіль, Тетарщино, Дубосари, Тираспіль та інші. Канали транспортування контрабандного товару територією УСРР проходили через Острог — Бердичів — Козятин — Київ; Кам'янець-Подільський — Проскурів — Київ. З Києва товар переправляли до Харкова, Ростова-на-Дону та Москви. У 20-ті рр. великі партії контрабандного товару доставлялися морем на турецьких суднах у порти Криму та Одеси, звідти намагалися вивозити золото та валюту [15].

Контрабандний товар перепродувався в окремих магазинах у великих містах. Для збуту товару існували і так звані *«чорні біржі»* — місця нелегальних операцій — купівлі-продажу валюти, золота, платини тощо.

Товар переправлявся човнами, бричками, прикритий гноєм, сіном, або мішками з борошном; мануфактурою огортали тіла контрабандисти, перевозячи таким чином за один раз до 70–80 аршин тканини. 200% чистого прибутку давав експорт живої худоби, яку переводили через кордони начебто на водопій. Контрабандою промишляли окремі особи або групи осіб, часто використовували дітей у віці 12–15 років.

Затримання контрабандистів на кордоні ускладнювалося тим, що у 20-ті рр. кордонами стали не географічні чи національні, а політичні розподіли держав: нерідко було розділено колись єдині округи, населені пункти. Населення, що проживало вздовж прикордонної смуги по обидва боки знали одне

одного, навіть були родичами, пов'язаними між собою економічно. Це полегшувало перевезення товару. Саме тому серед затриманих прикордонниками контрабандистів 50% складали жителі прилеглих до кордону сіл.

У містах до продажу контрабандного товару були причетні торговці, комісіонери, власники приватних підприємств (80%). З'явилися окремі групи населення, для яких контрабандний промисел став професією, зокрема організовані групи контрабандистів, які мали тісні стосунки з іноземним капіталом і користувалися за кордоном широким кредитом для закупівлі товару для контрабандного ввезення [16].

Зв'язки з контрабандистами мали і окремі відповідальні працівники радянських органів. Наприклад, у 1924 р. у справі оперативної розробки контрабандистів *«Даешь Варшаву»* проходив завідуючий економічним відділом Торгового представництва СРСР у Польщі — Блих [17]. Того ж року було встановлено причетність до перевезення великих партій контрабандного товару до УСРР **Станиславського-Любинського М.О.**, колишнього співробітника Закордонного відділу ЦК КП(б)У і Польського бюро ЦК, на момент його викриття — уповноваженого Іноземним відділом ОГПУ в УСРР **Вайнштейна Я.**, колишнього співробітника ГПУ та інших [18]. Подільським губвідділом ГПУ в 1923 р. були викриті деякі контролери радянської митниці, причетні до перевезення контрабандного товару (їх було знято з посад, заарештовано та передано до суду) [19].

Кількість контрабандистів і вартість затриманого товару зростали: за неповними даними у 1923/1924 господарському році на всіх ділянках західного кордону з контрабандним товаром було затримано 22808 осіб [20], а в 1925/1926 рр. — 32160 осіб [21].

За 11 місяців 1924 р. на українській ділянці кордону загалом було затримано контрабандного товару на суму 1 млн 140 тис. крб. Найбільша кількість затримань припадала на українсько-польський кордон — 6993 (близько 70%) на суму близько 607 тис. крб. За той же проміжок часу на українсько-чорноморській дільниці було зареєстровано 1060 затримань (122301 крб.), у Київському районі — 1668 (250488 крб.), у Харківському — 467 (131892 крб.) [22].

З метою приховування нелегального товару, контрабандисти нерідко виготовляли фальшиві митні преси, на яких друкували фальшиві пломби митниць. Так, у 1923 р. Контррозвідувальним відділом (КРВ) Київського губвідділу ГПУ було ліквідовано групу контрабандистів, що виготовили фальшивий прес Олевківської митниці та друкували на ньому фальшиві пломби, які збували в різних містах України (справа **Лєйкіна** та ін.). Того ж року в Києві було вилучено фальшивий прес Мінської митниці (справа **Караулова**) [23].

Існувала і так звана *«напівлегальна»* контрабанда у вигляді посилок громадянам СРСР з-за кордону від родичів та колег, що виїздили у відрядження. Видача посилок відбувалася після сплати посилочних зборів без особового дозволу на пропуск товарів. Якщо ж у посилках були товари, які призначалися не для особистого користування одержувачем, а для продажу, до них застосо-

вувалися загальні правила пропуску через кордони товарів за дозволом органів НКЗТ [24]. Контрабандисти вміло використовували можливість отримання контрабандного товару з-за кордону таким шляхом. Ними створювалась широка мережа так званих агентів, якими виступали родичі, знайомі, на ім'я яких надходили посилки з-за кордону без особового дозволу. Інколи контрабандисти мали близько 100 осіб таких агентів. Таким чином вони отримували товари іноземного виробництва для продажу без сплати додаткових зборів.

З метою перекриття такого шляху переправки товару з 15 березня 1926 р. почали діяти нові норми для закордонних посилок — не більше 5 кілограмів в кожній. Це призвело до значного зниження кількості відправлених до СРСР посилок. Якщо в січні 1926 р. надійшла 15981 посилка, у лютому — 16645, у березні — 20617, то у квітні — 7498, травні — 3544, червні — 3758 [25].

Контрабандний товар часто перевозили співробітники іноземних місій в СРСР, які користувалися правом безоглядового провозу дипломатичної пошти [26] та особистого багажу. Так, у 1923 р. КРО Київського губвідділу ГПУ отримало інформацію, що Польська місія та її дипкур'єри, що їздили за маршрутом Москва — Харків — Київ — Варшава, займалися вивозом за кордон коштовностей, валюти, творів мистецтва. Водночас вони під виглядом дипломатичного багажу репатріантам ввозили до країни контрабандний товар, який збували у Москві та Києві. У червні того ж року група по боротьбі з контрабандою КРВ вилучила у магазині Золотницького на Хрещатику близько 8 пуд. шовку, завезеного співробітниками польської місії контрабандним шляхом під виглядом дипломатичної пошти, та іншого контрабандного товару на суму 1 трлн крб. грошовими знаками. Дипкур'єри, причетні до цього, були звільнені з посад польським урядом і виїхали з України (справа *«Діос ІРЕ»*) [27].

Майже водночас було виявлено, що польським дипкур'єром Биньковським привезено до Києва 720 кг контрабандного товару на суму близько 6 тис. доларів США начебто для польського кооперативу. Товар змогли затримати лише під час переправки його до Москви (раніше він зберігався в приміщенні Польської місії) [28].

Напівлегальну контрабанду використовували і деякі іноземні благодійні організації, скориставшись, зокрема голодом, що охопив у 1921–1923 рр. Південь України та Середнє Поволжя. У березні 1922 — червні 1923 рр. до УСРР надходила допомога продуктами харчування, одягом, медичним обслуговуванням від багатьох міжнародних організацій. Ця допомога була дуже суттєвою і врятувала багато людей. Так, «Міжнародний комітет робітничої допомоги» (Міжробдоп) надав голодуючим України 383 тис. пайків, місія полярного дослідника Ф.Нансена — 12,2 млн, Американська адміністрація допомоги (АРА) — 180,9 млн пайків [29].

Для сприяння роботі іноземних організацій, які надавали допомогу голодуючим, ВУЦВК та РНК УСРР 16 червня 1922 р. прийняли спеціальну постанову про безмитний та безакцизний пропуск продуктів харчування, одягу, мила, медикаментів за умови їх безкоштовного розподілу серед населення [30].

Однак АРА, скориставшись ситуацією, змогла надавати допомогу і отримувати при цьому прибутки. За повідомленнями Особливого відділу (ОВ) Київського губвідділу ГПУ Київської губернії, в Києві існував такий порядок отримання продуктових (як їх називали *«10-доларових»*) пайків. Мешканці міста, які мали знайомих або родичів у США, заповнювали спеціальні бланки, де вказували їхні адреси. Бланки переправлялися адресатам, і у разі внесення ними 10 або більше доларів на рахунок АРА, до Київської філії надходило розпорядження про видачу пайка особам, пайок яких було оплачено. Таким чином, продовольчі пайки ставали не благодійними з боку АРА, до того ж за їх перевезення через кордон не треба було сплачувати ніякого мита. Подібна практика існувала і в інших містах України, і приносила АРА непогані прибутки [31]. Дехто з представників Американської місії скуповував за безцінь коштовності та золото з метою відправки їх за кордон, користуючись тим, що закордонним благодійним організаціям надавалися права перевезення багажу без митного огляду, як і іноземним дипломатам [32].

Контрабанда завдавала збитків не лише фінансово-кредитній системі країни. Дуже часто конспіративність контрабандистів та їх знання прикордонної місцевості використовувалися розвідувальними органами Польщі та Румунії. Так, відомий київський контрабандист Гольберг, що підтримував «ділові» стосунки з Варшавською кампанією «ЗГХ» (отримував 30% виручки від перевезеного ним товару), як з'ясувалося пізніше, був водночас агентом 2-го відділу Польського Генштабу, який займався розвідувальною діяльністю на території України. Часто розвідувальні служби використовували контрабандистів «всліпу», як кур'єрів для переправлення через кордон важливої інформації [33].

З польськими розвідувальними органами співпрацювала група контрабандистів **Зільбермана** (м. Кам'янець-Подільський). Ці відомості було використано Подільським губвідділом ГПУ для проникнення до спецслужб Польщі. Один із таємних співробітників прикордонного посту перевербував зв'язкового **Зільбермана** і через нього передав листа начальнику постерунку (розвідпоста в Польщі) **Махницькому** з проханням зустрітися з ним для особистих переговорів. На цій зустрічі таємний співробітник представився завідуючим конторою Донбасторгу в м. Кам'янці і запропонував **Махницькому** свої послуги на користь Польщі, пославшись на своє польське походження. Пізніше він був представлений начальнику експозитури 5 у Львові майору **Чеховському**, після чого отримав завдання розвідувального характеру по військовій лінії [34].

У 1921–1925 рр. лише 5 прикордонних загонів на західному кордоні країни затримали 2742 порушника кордону, серед яких було виявлено 675 агентів іноземних спецслужб [35].

У 1917–1921 рр. урядом Радянської Росії було прийнято низку документів, що регламентували охорону її кордонів, перевезення через них різних видів товарів, коштовностей, історичних цінностей тощо. (Постанова РНК РСФРР від 29 грудня 1917 р. «Про дозвіл на ввезення та вивезення товарів»;

Інструкція НКВД «Про правила в'їзду та виїзду з Росії» (грудень 1917 р.); Декрети РНК від 28 травня 1918 р. про організацію прикордонної охорони, від 29 травня «Про розподіл прав центральної і місцевої Радянської влади по збиранню мит та регулюванню діяльності місцевих митних установ», «Про заборону вивозу за кордон предметів мистецтва та старовини» (вересень 1918 р.); постанова Ради Праці та Оборони (РПО) від 19 березня 1920 р. про виділення спеціальних частин Червоної Армії для створення прикордонної охорони, постанова РНК від 4 грудня 1920 р. «Тимчасові правила про ввезення з-за кордону та зворотне вивезення за кордон іноземних товарів» та інші). Після припинення воєнних дій в Україні, ці законодавчі та нормативні акти набули чинності і на її території.

Декретом РНК РСФРР від 28 травня 1918 р. при Наркоматі фінансів було засновано Головне Управління прикордонної охорони, на яке покладалися боротьба з контрабандою та таємними переходами державного кордону, захист багатств в прикордонних та територіальних водах від крадіжок, захист населення від нападів злочинців тощо [36]. Декретом РНК від 29 червня 1918 р. охорону кордонів було доручено Наркомату торгівлі та промисловості [37].

Того ж року з метою боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, шпигунством та контрабандою в прикордонній смузі при пропускних пунктах почали створювати надзвичайні комісії (ЧК) [38]. 17 липня 1920 р. заступник голови ВЧК **В.Р.Менжинський** підписав «Інструкцію про охорону державного кордону», у відповідності до якої на кордонах Республіки було засновано інститут прикордонних органів ОВ ВЧК. Ці органи мали здійснювати нагляд за особами та товарами, що перетинали кордон, шляхом перевірки документів та присутності під час огляду багажу та товарів [39]. Згодом охорона кордонів повністю перейшла до відома ВЧК.

24 листопада того ж року постановою РПО це завдання покладалося на ОВ ВЧК по охороні кордонів, до завдань якого входило не допустити проникнення на територію країни *«політично-воєнної контрабанди»* та *«слідкувати за непропуском економічної контрабанди…, за винятком тих міст, де існували спеціально створені рогатки Наркомату зовнішньої торгівлі»* [40].

З метою більш успішної протидії контрабандному провезенню товарів через кордони, РНК УСРР 30 серпня 1921 р. ухвалила рішення про залучення до боротьби з контрабандою, крім митних установ та особливих відділів ВУЧК, волосних виконкомів, сільрад та комітетів незаможних селян (комнезами) прикордонних районів. За сприяння у затриманні контрабандного товару надавалася премія грошова або натуроплатою. Розмір премії становив 20% вартості затриманого товару за середніми кооперативними цінами даної місцевості при контрабандному вивезенні та 15% — при ввезенні [41].

Декретом РНК РСФРР від 8 грудня 1921 р. «Про боротьбу з контрабандою» [42], при ВЧК створювалася Центральна комісія по боротьбі з контрабандою з представників ВЧК, Революційної військової ради Республіки та НКЗТ. Подібні комісії створювалися при особливих відділах по охороні кордонів

для нагляду за організацією місцевими органами боротьби з контрабандою, а також боротьби з особливо тяжкими видами контрабанди: озброєною контрабандою; контрабандою, якою займалися посадові особи; контрабандою у вигляді промислу; контрабандою заборонених предметів (зброя, вибухові речовини, радіопередавальні пристрої тощо). Ці види контрабанди визначалися як кваліфікована контрабанда, і справи щодо них направлялися для розгляду до революційних трибуналів. Покаранням за кваліфіковану контрабанду було позбавлення волі з суворою ізоляцією терміном не менше 3 років, а за обтяжуючих обставин — вища міра соціального захисту — розстріл. Така суворість покарання свідчила про серйозність небезпеки для держави даного виду злочину.

Після перетворення ВЧК на ГПУ, охорона кордонів покладалася на Відділ (з 1926 р. — Головне управління) прикордонної охорони і головної інспекції військ ОГПУ, а також на особливі відділи ГПУ (після їх реорганізації у травні 1922 р. — на КРВ та аналогічні відділи в губвідділах ГПУ). При цьому в межах 7,5-кілометрової прикордонної смуги мали право діяти лише прикордонна охорона та КРВ ГПУ. Саме вони здійснювали до 50–52% затримань контрабанди. З метою покращання їх роботи та у зв'язку із зменшенням фінансування (з переходом підприємств на госпрозрахунок дедалі важче ставало добитися від них коштів на утримання бюджетних організацій, у т.ч. і на правоохоронні та прикордонні органи) на з'їзді начальників органів ГПУ УСРР у червні 1925 р. було прийнято резолюцію про відрахування на рахунок прикордонників 17% вартості затриманого товару [43].

Для боротьби з контрабандою використовувалися різні методи: затримання на кордонах, масові операції-рейди по вилученню контрабанди з квартир та магазинів, створення спеціальних загороджувальних загонів у місцях провозу товару, нагляд за особами, які підозрювалися у протиправній діяльності, перлюстрація кореспонденції, агентурне проникнення тощо. Створювалася і мережа інформаторів у прикордонних селах. Співпрацювати з органами ГПУ їх заохочували шляхом виплати певних відсотків від вартості затриманого товару або в примусовому порядку. До боротьби з контрабандою залучалися й економічні відділи губвідділів ГПУ. Вони виявляли контрабандний товар у магазинах та на складах, слідкували за чорними біржами та ін.

3 квітня 1926 р. РПО прийняла Постанову про зосередження боротьби з контрабандою в органах ОГПУ (митні органи вели цю боротьбу лише в місцях їх постійної діяльності). Передбачалися заходи щодо посилення прикордонної охорони, покращання побуту прикордонних військ, їх технічного забезпечення. Питання боротьби з контрабандою розглядалося і на засіданні Президії ЦВК СРСР 3 травня 1926 р. Було прийнято рішення надати Особливій нараді при ОГПУ терміном 6 місяців повноваження щодо вислання, заслання та утримання у концтаборах до 3-х років затриманих та підозрюваних у контрабандній діяльності осіб. До осіб, які при затриманні вчинили зброй-

ний опір, органам ГПУ надавалося виключне право позасудової розправи, аж до розстрілу. Зазначалося, що розширення прав ГПУ у боротьбі з контрабандою було пов'язане з надзвичайним її зростанням. Нагляд за діяльністю органів ГПУ здійснювала прокуратура. Після встановленого терміну Особлива нарада повинна була звітувати перед ЦВК СРСР щодо результативності впроваджених заходів і доцільності їх подальшого проведення [44].

Поряд з посиленням охорони державних кордонів і удосконаленням роботи митних установ подальшого розвитку набула розробка нормативно-правової бази боротьби з контрабандою [45]. Визначення поняття контрабанди як злочину було дано у декреті РНК РСФРР «Про митну охорону» (1 вересня 1922 р.) [46]. У Кримінальному кодексі (КК) РСФРР 1922 р. склад контрабанди було сформульовано лише у загальних рисах. Ст.97 регламентувала відповідальність за просту та кваліфіковану контрабанду. Розширенню контингенту осіб, причетних до контрабанди, сприяла Постанова Президії ЦВК СРСР 1926 р. про зміну Ст. 260 Митного статуту щодо визначення поняття видів збуту контрабандного товару.

Важливе значення для кваліфікації контрабанди як злочину мав КК УСРР в редакції 1927 р. Ст. 114 визначала контрабанду як переміщення через державний кордон цінностей, майна та інших предметів повз митні установи або через митниці, але приховавши їх від митного контролю, тобто без сплати мита, а також встановлювала більш чітку регламентацію між простою контрабандою (міра покарання розглядалася в адміністративному порядку) та кваліфікованою (покарання — в кримінальному порядку). При затриманні простої контрабанди з контрабандистів стягувався штраф, а при повторному скоєнні злочину передбачалося вислання в адміністративному порядку за межі 5-кілометрової прикордонної зони [47]. Практикувалося також вислання найбільш злісних контрабандистів з великих міст. У «Положенні про злочини державні», прийнятому ЦВК і РНК СРСР 25 лютого 1927 р., кваліфікована контрабанда була віднесена до державних злочинів.

Посилення кримінально-правової відповідальності за контрабанду, здійснення заходів, спрямованих на покращання охорони кордонів, обмеження приватного капіталу в промисловості та торгівлі, збільшення випуску товарів народного споживання призвело до деякого спаду контрабанди наприкінці 20-х рр. [48] Однак вона продовжувала завдавати значних збитків монополії зовнішньої торгівлі та економіці УСРР. Її збільшенню сприяли особливості соціально-економічного розвитку республіки, зокрема дефіцит та дорожнеча товарів широкого вжитку на внутрішньому ринку.

Боротьбою з контрабандою займалися різні державні органи та установи: спецслужби, прикордонна охорона, митниці, місцеві органи радянської влади. Проте, ця боротьба здійснювалася не шляхом удосконалення та виправлення помилок у керівництві економікою, а посиленням силових та адміністративних методів. Можливо тому у 20-ті рр. контрабанда залишалася одним із провідних видів економічної злочинності.

Примітки

[1] Макотинский М. Борьба с контрабандой и надзор прокуратуры. // Вестник советской юстиции. — 1925. — № 8. — С. 329.

[2] Кондурашкин И.С. Частный капитал перед советским судом. Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам. 1918-1926. — М.-Л., 1927. — С. 133.

[3] Макотинский М. Борьба с контрабандой и надзор прокуратуры. — С. 330.

[4] Дзержинский Ф.Э. Избранные произведения. — М., 1957. — С. 63–64.

[5] Жигалко П. Украинская промышленность в условиях новой экономической политики. — Харьков, 1925. — С. 11.

[6] Цит. за: Трифонов И. Очерки истории классовой борьбы в СССР в годы новой экономической политики (1921–1937). — М., 1960. — С. 92.

[7] Крумин Г. Некоторые итоги и перспективы. // Экономическая жизнь. — 20 червня 1926 р.

[8] Цит. за: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Изд. 8-е. Т. 3. — 1924–1927.– М., 1970. — С. 225.

[9] Внешняя торговля СССР. Статистический сборник. 1918/01966. — М., 1967. — С. 15.

[10] Там само. — С. 30–31.

[11] Кондурашкин И.С. Частный капитал… — С. 135.

[12] Там само. — С. 134.

[13] Там само. — С. 134.

[14] Народное хозяйство СССР за 1922–1923 гг. — М.-Л., 1924. — С. 430.

[15] Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ). — Ф. 30. — Спр. 427. — Т. 1. — Ч. 1. — Арк. 19.

[16] Колдаев В.М. Из истории организации борьбы с контрабандой в СССР (1917–1930 гг.) // Известия вузов. Правоведение. — 1970. — № 6. — С. 101.

[17] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 162. — Т. 20. — Арк. 50.

[18] Там само. — Арк. 51.

[19] Там само. — Спр. 194. — Арк. 26; Спр. 162. — Т. 2. — Арк. 61.

[20] Угаров Б. У таможенного барьера. — М., 1975. — С. 93.

[21] Цит. за: Н.Зубов. Ф.Э.Дзержинский. Биография. — М., 1971. — С. 400.

[22] А.Макотинский. Борьба с контрабандой… — С. 330.

[23] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр.193. — Арк. 43, 45.

[24] Таможенный устав. — Хабаровск, 1925. — Ст. 29, 208, 209, 211.

[25] Кондурашкин И.С. Борьба с контрабандой… — С. 137; ДА СБУ. — Ф. 30. — Спр. 162. — Т. 1. — Арк. 68.

[26] Згідно з Положенням РНК РРФСР від 21 грудня 1921 р. про введення політконтролю, заборонялося контролювати дипломатичну кореспонденцію та кореспонденцію керівних партійно-радянських робітників.

[27] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 193. — Арк. 93.

[28] Там само. — Спр. 162. — Т. 1. — Арк. 69.

[29] Цит. за: Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К., 1996. — С. 201.

[30] О беспошлинном пропуске прибывающего из-за границы в адрес благотворительных организаций продовольствия. Постановление объединенного заседания ВУЦИК и СНК 16 июня 1922 г. // Борьба с преступностью в Украинской ССР. Сб. документов. — К., 1966. — Т. 1. 1917–1925. — С. 434.

[31] ДА СБУ. — Ф. 30. — Спр. 426. — Т. 1. — Арк. 1. — 27; Т. 2. — Арк. 1.

[32] Там само. — Т. 1. — Арк. 2.

[33] Там само. — Спр. 162. — Т. 2. — Арк. 63; Спр. 427. — Ч. 1. — Арк. 124, 125, 132, 134.

[34] Там само. — Спр. 162. — Т. 10. — Арк. 24, 42.

[35] Цит за: Зубов Н. Ф.Э.Дзержинский. Биография. — С. 401.

[36] Собрание узаконений (далі — СУ) РСФСР. — 1918. — № 44. — Ст. 539.

[37] Там само. — № 48. — Ст. 569.

[38] Из истории войск ВЧК и пограничной охраны. 1917–1921. Документы и материалы. — М., 1958. — С. 14–15.

[39] Пограничные войска СССР. 1918–1928. — М., 1973. — С. 163.

[40] Из истории войск ВЧК и пограничной охраны. — С. 423–424.

[41] Борьба с преступностью. — Т. 1. — С. 304 –305.

[42] СУ РСФСР. — 1921. — № 79. — Ст. 674.

[43] ДА СБУ. — Ф. 30. — Спр. 281. — Арк. 84.

[44] Основные положения и права ГПУ. — М., 1926. — С. 51–53.

[45] Докладніше див.: Угаров Б. Назв. праця (розділ II).

[46] СУ РСФСР. — 1922. — № 58. — Ст. 734.

[47] Уголовный Кодекс УССР в редакции 1927 г. Текст с постатейными разъяснениями из циркуляров и постановлений Наркомюста и Верховного Суда УССР. — Харьков, 1927.

[48] Угаров Б. Назв. праця. — С. 100–101.

Ігор Ільюшин,
Олександр Пшенніков
(Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ ОПЕРАТИВНО-ЧЕКІСТСЬКИХ ГРУП НКВД У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ (вересень–жовтень 1939 р.)

Початок створення оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України було покладено наказом № 001064 наркома внутрішніх справ СРСР комісара держбезпеки 1-го рангу **Л.П.Берії** від 8 вересня 1939 р. про оперативні заходи у зв'язку з проведенням навчальних зборів, під якими розумілася підготовка до воєнних дій проти Польщі.

Перед наркомами внутрішніх справ Української та Білоруської РСР, комісарами держбезпеки 3-го рангу **І.О.Сєровим** і **Л.Ф.Цанавою** ставилося завдання у мінімальний термін створити 9 оперативно-чекістських груп: 5 — у Київському особливому військовому окрузі (КОВО) і 4 — у Білоруському (БОВО). До складу груп мали увійти співробітники НКВД СРСР, УРСР і БРСР, а також із Ленінграда та прикордонних військ. На території КОВО групи комплектувалися з 50–70 осіб, на території БОВО — з 40–55. У розпорядження начальників оперативно-чекістських груп для виконання спецзавдань із складу військ Київського і Білоруського прикордонних округів виділялося по одному батальйону кількістю 300 бійців кожний. Опергрупи передбачалося розподілити у відповідності до плану наркомата оборони по армійських з'єднаннях.

З метою проведення всіх необхідних заходів, а також відповідного інструктажу до УРСР вирушив заступник наркома внутрішніх справ СРСР комісар держбезпеки 3-го рангу **В.М.Меркулов**, а до БРСР — начальник Особливого відділу (ОВ) НКВД СРСР старший майор держбезпеки **В.М.Бочков**. **Л.Берія** вимагав від **І.Сєрова** та **Л.Цанави** телеграфом доповідати про хід робіт щоденно до 18-ї години [1].

Виконуючи цей наказ, **І.Сєров** інформував Москву про проведену в КОВО роботу: станом на 12 вересня передбачуваний район навчальних зборів у відповідності до плану руху військових з'єднань був розбитий на 16 дільниць. До складу кожної з них входило 3–6 великих населених пунктів територіально близьких і пов'язаних між собою залізничними або шосейними шляхами.

У Києві було створено 4 оперативно-чекістські групи на чолі зі співробітниками держбезпеки **М.Петровим**, **М.Макаровим**, **К.Красновим** і **С.Савченком**: 3 групи — діючі, 4-та — резервна. Запланована 5-та група на той час ще не формувалась. Кожна опергрупа у відповідності до кількості територіальних дільниць була розбита на підгрупи у складі 7–12 оперпрацівників. Начальники груп були зорієнтовані в обстановці і докладно проінструктовані щодо запланованих заходів. Кожний з них ознайомився з особовим складом своєї групи і перевірив її готовність. Начальників груп забезпечили картами з відповідними розмітками. По лінії створення прикордонних батальйонів були дані необхідні вказівки з розрахунку завершення цієї роботи до 12-ї години 13 вересня.

На підставі матеріалів, наданих прикордонними загонами, керівництво НКВД УРСР підготувало списки осіб, що підлягали арешту (тільки у найближчій прикордонній смузі таких осіб нараховувалося понад 2 тис.). Ці списки на час оголошення наказу про початок навчальних зборів мали знаходитися у начальників груп. За узгодженням з командуючим КОВО маршалом Радянського Союзу **С.К.Тимошенком** опергрупи передбачалося спрямувати в армійські з'єднання за 24 години до початку навчальних зборів[2].

15 вересня 1939 р. **Л.Берія** підписав суворо таємну директиву № 720, яка чітко регламентувала дії оперативно-чекістських груп. Директивою передбачалося створення тимчасових органів влади, до складу яких входили керівники опергруп НКВД. При виконанні спецзавдань щодо забезпечення порядку, запобігання підривній роботі і придушення контрреволюції опергрупи НКВД в міру просування військових з'єднань мусили створювати на зайнятій території в усіх значних міських пунктах апарат НКВД за рахунок виділення зі складу основної опергрупи окремих груп, кількість яких залежала від важливості зайнятого пункту. Виділені групи разом із загонами червоноармійців-прикордонників мали стати ядром майбутніх органів НКВД у Західній Україні.

Перед опергрупами було поставлено такі завдання:

1. Негайно зайняти приміщення установ зв'язку: телеграф, телефон, радіостанції та радіовузли, пошти; поставити на чолі їх надійних людей.

2. Негайно зайняти приміщення державних і приватних банків, державних скарбниць та сховищ державних і суспільних цінностей, взяти на облік усі цінності, забезпечивши їх зберігання.

3. Надати усебічну допомогу Політвідділам армії у негайному зайнятті друкарень, редакцій газет, складів паперу і в налагоджуванні видання газет.

4. Негайно зайняти усі державні архіви, передусім архів жандармерії та філій 2-го Відділу Генштабу (експозитур, пляцувок органів розвідки).

5. З метою запобігання змовницькій зрадницькій роботі заарештувати й оголосити заручниками відомих представників з-поміж поміщиків, князів, дворян і капіталістів.

6. Заарештувати найбільш реакційних представників урядової адміністрації (керівників місцевих органів поліції, жандармерії, прикордонної охорони і філій 2-го Відділу Генштабу, воєвод та їхніх помічників), керівників

політичних партій — Польської партії соціалістів (ППС), Національної партії (СН), Партії праці (СП), Національно-радикального табору (ОНР), Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), Організації Українських Націоналістів (ОУН), Української соціалістично-радикальної партії (УСРП), Фронту Національної Єдності (ФНЄ), Білоруської національно-соціалістичної організації (БНСО), Білоруського національного об'єднання (БНО), російських білогвардійських організацій.

7. Зайняти в'язниці та перевірити склад ув'язнених. Всіх заарештованих за революційну та іншу антиурядову діяльність звільнити, використавши ці заходи для вербування агентури і проведення політроботи серед населення. Створити нову в'язничну адміністрацію з-поміж надійних людей на чолі з одним із працівників НКВД, забезпечивши суворий режим утримання арештантів.

8. Одночасно розгорнути слідство у справах ув'язнених з метою виявлення підпільних контрреволюційних організацій, груп і осіб, які ставлять своїм завданням проведення диверсій, терору, повстанства й саботажу. Осіб, яких викрито слідством щодо їх участі в організації політичних ексцесів і відкритих контреволюційних виступів, заарештовувати негайно.

9. Розпочати створення агентурно-інформативної мережі з метою охопити нею насамперед державний апарат, контрреволюційні, буржуазно-поміщицькі кола і політичні партії. Особливу увагу приділити охопленню агентурою редакцій газет, культурно-просвітницьких установ, продовольчих складів, штабів, робітничої гвардії й селянських комітетів.

10. Здійснити заходи щодо виявлення й арешту агентів і провокаторів жандармерії, політичної поліції та філій 2-го Відділу Генштабу, використавши для цього також вилучені архіви.

11. Забезпечити організацію надійної охорони громадського порядку, електростанцій, водогонів, продскладів, елеваторів і сховищ пального. Організувати боротьбу з грабіжництвом, бандитизмом, спекуляцією. Провести реєстрацію і вилучення у цивільного населення вогнепальної зброї, вибухових речовин і радіопередавачів.

12. Зайняти приміщення, які б відповідали вимогам роботи НКВД. Для утримування заарештованих організувати внутрішні в'язниці, забезпечивши їхню охорону та обслуговування.

13. З метою гарантування безперебійної роботи залізничного транспорту працівникам дорожньо-транспортних груп НКВД на великих станціях організувати оперативну роботу по боротьбі з диверсіями, шпигунством і контрреволюційним саботажем, проводячи її під керівництвом начальників опергруп НКВД. Спільно з комендантом і комісаром станції організувати охорону станцій, депо, ремонтних заводів, станційних складів, водокачок, залізничних мостів, шляхів і зв'язку.

14. Працівникам НКВД взяти активну участь у підготовці і проведенні тимчасових Управлінь народних зборів — українського, білоруського і польського. Для забезпечення посиленого проведення народних зборів налагодити необхідну агентурно-оперативну роботу щодо викриття і репресування

контрреволюційних організацій, груп та осіб, які протидіють і зривають організацію нової влади.

15. Взяти активну участь у створенні тимчасового управління робітничою гвардією і селянськими комітетами, звернувши при цьому серйозну увагу на запобігання проникненню до їх складу контрреволюційних і провокаторських елементів.

Ця директива розмноженню не підлягала і мала знаходитися лише у **В.Меркулова**, **І.Сєрова**, **В.Бочкова** і **Л.Цанави**. З її змістом було також ознайомлено перших секретарів ЦК КП(б) України і Білорусії **М.С.Хрущова** і **П.К.Пономаренка**, а також командуючих військами КОВО і БОВО **С.К.Тимошенка** і **М.П.Ковальова** [3].

19 вересня 1939 р., на третій день від початку воєнних дій проти Польщі, **В.Меркулов** та **І.Сєров** у звіті № 0036 про ситуацію під час взяття м. Тернополя доповідали **Л.Берії** про необхідність створити нові і більші за кількістю опергрупи. У звіті йшлося про недостатню спритність з боку армійських частин і радянсько-партійного активу у справі забезпечення охорони військовополонених та організації тимчасових управлінь [4].

Проблема утримування польських військовополонених стала однією з найважливіших не лише для командування частин Робітничо-селянської Червоної Армії (РСЧА), але і керівництва НКВД. В інструкції **Л.Берії** від 20 вересня 1939 р., надісланій **В.Меркулову** та **І.Сєрову** у Волочиськ, наказувалося розгорнути пункти по прийманню від частин РСЧА військовополонених із подальшим їх відправленням до таборів. Цього ж дня вперше відправили польських полонених до Козельського (Смоленська область) та Путивльського (Сумська область) таборів, кожен з яких був готовий прийняти по 10 тис. осіб [5].

21 вересня 1939 р. у розвиток директиви № 720 з'явився новий наказ **Л.Берії** № 001124, в якому йшлося про необхідність надання опергрупами НКВД усебічної допомоги командуванню частин РСЧА у транспортуванні військовополонених до приймальних пунктів. Такі пункти на території УРСР створювались в Олевську, Шепетівці, Волочиську, Єрмолинцях і Кам'янець-Подільському. В розпорядження **В.Меркулова** та **І.Сєрова** передавався мотострілецький полк НКВД з дислокацією першого батальйону в Тернополі (мав прибути 24 вересня 1939 р.), другого і третього у Львові (мали прибути 30 вересня 1939 р.). Крім того, на допомогу вже виділеним 270 оперпрацівникам для роботи по лінії НКВД у Західну Україну направлялися ще 150 працівників, які у найближчі 3–4 дні мали прибути до м. Проскурів. **Берія** вимагав регулярно інформувати його (двічі на день телеграфними донесеннями) про хід робіт опергруп НКВД. До моменту взяття частинами Червоної Армії Львова, тимчасовим центром усієї діяльності НКВД у Західній Україні мав бути Тернопіль [6].

У ході подальших воєнних дій, зокрема по взяттю Львова, діяльність опергруп НКВД викликала нарікання з боку прибулих 23 вересня до містечка Вінники **М.Хрущова** і **С.Тимошенка**. На слова начальника ОВ Українського фронту **А.М.Міхеєва**, що робота йде успішно, **Хрущов** заперечив: *«Що*

це за робота, коли немає жодного розстріляного». На це зауваження члена Військової ради фронту **Міхеєв** відповів: *«у Золочеві розстріляно 12 чоловік, а без діла не стріляємо»*[7]. **Сєров** доводив, що працівники НКВД ідуть в перших лавах бійців Червоної Армії і навів приклад, коли вони разом з **Міхеєвим**, йдучи вулицями Львова, потрапили під кулеметний вогонь. На думку **Сєрова**, всі зведення, що надавало керівництво НКВД, мали важливе значення для Військової ради[8].

24 вересня 1939 р. **І.Сєров** надіслав з Тернополя **Л.Берії** підготовлений комкором **Ф.І.Голіковим** короткий огляд заходів командування армійської групи щодо взяття Львова. В огляді повідомлялося, що німці щоденно з різних приводів роз'їжджають по Львову, щоб або повернути полонених, панцерник чи підбиту гармату, або отримати довідку про біженців і т. ін. Крім того, у день взяття Львова німці *«викинули»* кілька груп людей, котрі були затримані в місцях розташування радянських частин[9].

Підкреслимо, що запобігання будь-якому непорозумінню, а тим більше конфлікту з німцями, входило до одного з найважливіших завдань опергруп НКВД. Інструкція **Л.Берії** № 752 від 20 вересня 1939 р. вимагала, щоб на території, зайнятій радянськими військами, особливо на Волині, де були розташовані німецькі поселення, не проводилися серед колоністів німецького походження арешти, за винятком тих випадків, коли злочинці з-поміж місцевого населення були затримані на місці злочину. Цього ж дня **Берія** дав вказівку звільнити затриманих 18 вересня в районі Олевського прикордонного загону німецьких офіцерів **Вштадтюка** і **Пернса**, що перебували у польському полоні, і надати їм можливість дістатися німецького посольства або німецьких військових частин[10].

У звіті **В.Меркулова** про хід роботи оперативно-чекістських груп станом на 27 вересня 1939 р. підбивалися попередні підсумки: «*Опергрупою № 1, очолюваною комбригом Петровим, під час освоєння намічених дільниць — Чортків, Городенка, Коломия, Печеніжин, Косов, Снятин і Станіслав проведена наступна робота. Усього заарештовано оперативною групою № 1 923 особи, серед яких: а) офіцерів польської армії — 126; б) поліцейських — 513; в) жандармів — 28; г) таємних агентів поліції — 31; д) поміщиків, представників великої буржуазії — 44. Решту заарештованих становлять активні члени і керівники антирадянських політичних партій УНДО, ОУН, УСРП, УСДП і т.ін.*

...Одночасно з арештами оперативна група проводить вербування агентури з метою розробки існуючого контрреволюційного підпілля. Усього завербовано оперативною групою № 1 94 таємних співробітників. На підставі даних агентури щоденно проводяться арешти серед членів контрреволюційних партій, бандитів і прихованих таємних агентів поліції.

...Оперативно-чекістською групою т. Макарова проведено таку оперативну роботу. По всіх дільницях даної групи всього заарештовано 553 особи, серед яких колишній прем'єр-міністр Козловський, колишній військовий міністр Малішевський і президент м. Львова Островський. Решту заарештованих становлять чини поліції, відомі діячі контрреволюційних партій і

прокуратури. Крім того, затримано полонених офіцерів 268 чоловік. На підставі агентурних даних по м. Львову заведено 6 агентурних розробок на лідерів і актив контрреволюційно-фашистських партій. Всього на дільницях групи т. Макарова завербовано 130 агентів, в більшості своїй агентура є перспективною і викликає довіру.

У м. Львові створено слідчу групу, якою завершено 10 слідчих справ на відомих політичних діячів і керівників українських націоналістично-фашистських партій. Робота слідчої групи проходить в тісному контакті з групами спецвідділів і контррозвідвідділів та спрямована на викриття організованих контрреволюційних формувань. ...На всіх дільницях оперативно-чекістських груп продовжуємо вилучати велику кількість зброї. Всього тільки у Львові вилучено зброї, не рахуючи боєприпасів, близько 4 вагонів. ... Починаючи від сьогодні буду доповідати про роботу оперативно-чекістських груп кожної доби» [11].

У деяких вересневих звітах **Меркулова** йдеться як про діяльність оперативно-чекістських груп в цілому, так і на окремих дільницях. Наприклад: *«...У Тернополі, Скалаті і Збаражі оперативно-чекістська робота триває. Начальником цієї оперативної дільниці призначається т. Вадіс. Створено тимчасове управління, очолюване працівником політвідділу армії т. Грищук. ... Усі полонені, що знаходяться у в'язниці, виведені за місто. Опергрупа спільно з працівниками прокуратури проводить фільтрацію ув'язнених. ... Із Волочиська відправлено до табору 3800 полонених, залишається близько 5000 чоловік. Група т. Краснова сьогодні передбачає вийти із Костополя до Сарн. За повідомленням т. Краснова в містах, в яких вони діють (Острог, Рівне, Луцьк, Костополь, Дубно) спокійно. У в'язницях Острога ув'язнених до 1000 чоловік, в Рівному — до 1500 чоловік, в Дубно — 500 чоловік»* [12].

Проблема утримування великої кількості польських військовополонених та інших ув'язнених і надалі понад усе турбувала керівництво НКВД. На 1 жовтня загальна кількість заарештованих опергрупами у Західній Україні (крім військовополонених) становила 3914 осіб, у тому числі колишніх жандармів, поліцейських, офіційних і таємних агентів поліції і розвідки — 2539, поміщиків і представників крупної буржуазії — 293, офіцерів польської армії і осадників — 381, керівників УНДО, ОУН та ін. партій — 144, петлюрівців, учасників бандугруповань — 74, всіх інших — 483 особи [13].

Щоб розвантажити в'язниці Західної України **Л.Берія** 3 жовтня 1939 р. дав наказ **В.Меркулову** та **І.Сєрову** військовополонених солдатів — українців, білорусів та інших національностей, що були мешканцями Тернопільського, Станіславського, Львівського і Луцького воєводств (так само, як і Новогрудського, Віленського, Білостоцького і Поліського воєводств у Західній Білорусії) звільнити та розпустити по домівках. Військовополонених солдатів — вихідців з окупованої німцями частини Польщі, було наказано відправити до Козельського і Путивльського таборів надалі до особливих вказівок. Військовополонених генералів, офіцерів, великих військових і державних чиновників слід було

відправити до Старобельського табору Ворошиловградської області, а колишніх розвідників, контррозвідників, жандармів, тюремників і поліцейських — до Осташківського табору Калінінської області [14]. Отже, долею військовополонених розпоряджалося не командування РСЧА, а керівництво НКВД [15].

Крім осіб, заарештованих під час воєнних дій (які мали офіційний статус військовополонених), велику кількість польських офіцерів було взято на облік після припинення бойових дій. Лише у Львові було зареєстровано 4312 офіцерів резерву і 348 офіцерів кадрового складу колишньої польської армії. Значно менше було зареєстровано офіцерів в інших містах. В одному зі своїх повідомлень за жовтень 1939 р. **І.Сєров** процитував уривок із свідчень генерала **М.Янушайтіса** про долю польського офіцерства: *«Я визнаю, що радянська розвідка працює добре, але вона припустилася великої помилки, коли залишила на волі офіцерський склад, котрий зараз бідує без коштів і вже починає виявляти озлоблення на радянську владу. За таких умов офіцерів легко використати з будь-якою авантюристичною метою»*. На цій підставі **Сєров** пропонував всіх взятих на облік офіцерів терміново евакуювати до таборів [16].

Важливим напрямом діяльності опергруп була агентурно-оперативна робота серед військовополонених. Процитуємо деякі з повідомлень **Сєрова** з цього приводу: *«...В м. Рівне затримано кілька працівників рівненської пляцувки № 8* (2-го Відділу Польського Генштабу. — *Авт.*), *що діяла проти Радянського Союзу, в тому числі резиденти і офіцер Корпусу Охорони Прикордоння (КОП), який працював у пляцувці в якості начальника контррозвідувального відділу. В результаті їх свідчень заарештовано 20 таємних агентів пляцувки і 8 утримувачів конспіративних квартир. Всього на підставі свідчень заарештовано до 40 агентів, що проживають на території Рівненського і Здолбунівського повітів. ...Заарештовані дали свідчення, що рівненська пляцувка впродовж 1939 р. перекинула на радянську територію з метою проведення розвідьдіяльності 10 агентів. Агентура для розвідьдіяльності в СРСР вербувалася в більшості своїй з-поміж українців, що проживали на польській території, але мали в СРСР родичів. Щойно завербовані агенти на конспіративних квартирах проходили спеціальний курс навчання, вивчали російську літературу, радянський лад, орієнтування по компасу, володіння зброєю, а потім вже перекидалися через кордон. Поряд з цим, в якості таємних інформаторів використовувалися службовці, що обслуговували потяги, курсуючі від станції Здолбуново до Шепетівки. Вони збирали свідчення від резидентів»*. **І.Сєров** зазначав, що заарештовані назвали прізвища 8 осіб, яких навесні — влітку 1939 р. закинуто на територію СРСР і які досі не повернулися звідти. По лінії контррозвідки на підставі свідчень заарештованих було з'ясовано справу подружжя Стефановичів, котре починаючи від 1933 р. працювало у Польщі на користь СРСР. У 1936 р. польська діфензива на квартирі Стефановичів у м. Дубно випадково виявила радіопередавач і заарештувала їх. Протягом 6-ти місяців поляки використовували цю станцію від імені Стефано-

вичів. Із СРСР ними був викликаний радянський розвідник Фос, якого на території Польщі було заарештовано і засуджено [17].

Вивчення механізму роботи польської розвідки, а також досвід і знання заарештованих працівників польських пляцувок 2-го Відділу Генштабу Війська Польського були використані НКВД у боротьбі з польськими підпільними організаціями, що вже існували і продовжували утворюватися. По лінії 2-го Відділу НКВД завело чимало агентурних розробок. Так, ще в одному жовтневому звіті наркома внутрішніх справ УРСР про агентурно-оперативну роботу чекістських груп йшлося: *«...Луцькою опергрупою в селах Данічів, Каралук, Богданівка, Річки, Мільянівка, Чаплинський, Ванік (прикордонна смуга СРСР і колишньої Польщі) агентурним шляхом викрито 3 явочних квартири і 5 резидентур колишньої польської розвідки. По викритим резидентурам і явочним пунктам заарештовано 10 колишніх агентів і резидентів польської розвідки, котрі неодноразово перекидалися на територію СРСР із контрреволюційними розвідницькими цілями. Ведемо слідство»* [18].

У спецповідомленнях **І.Сєрова** називається чимало агентурних справ, за якими були заарештовані десятки польських і українських діячів. Так, у справі «Павутина» заарештували осіб, що мали завдання від генерала **Янушайтіса** створити в польських гімназіях № 1, № 9 і № 10 м. Львова бойові групи. На початок жовтня у справі «Блок» заарештували 22 особи, серед яких були і активні діячі ОУН і УНДО [19]. Була також викрита польська антирадянська організація під назвою «СПО» у Львівському університеті, до складу якої входили професори і студенти. Агентурним шляхом працівники тернопільської опергрупи в м. Скалат отримали інформацію про колишнього поручика прикордонної охорони **Маца**, який, згуртувавши навколо себе колишніх службовців поліції, намагався дістатися м. Вільно, де нібито організовувалися залишки польських військ для виступу проти радянської влади [20].

Під час допитів заарештованих працівниками оперативно-чекістських груп нерідко отримувалася інформація про місця переховування зброї, грошей, коштовностей, архівів. За повідомленням **В.Меркулова** та **І.Сєрова** від 5 жовтня 1939 р., під час однієї з операцій було вилучено 8062 американських золотих доларів, 7820 золотих франків, 5200 австрійських крон, 13562 золотих карбованця царського карбування, 1693 паперові долари, 6400 паперових французьких франків, 2400 паперових бельгійських франків і багато іншої золотої та паперової валюти різних країн [21]. 9 жовтня 1939 р. на хуторі Юливка Ківерцівського району (Волинь) Особливим дорожньо-транспортним відділом НКВД станції Ківерці було вилучено польський урядовий архів, що займав половину залізничного вагона [22].

Важливим напрямом діяльності опергруп НКВД стала активна участь у створенні нових органів влади, зокрема, в організації робітничо-селянської міліції. Під час перевірки стану міліції у Львові з'ясувалося, що там діяло 10 комісаріатів добровільної польської і 9 комісаріатів української міліції. **Меркулов** віддав наказ опергрупам НКВД спільно із тимчасовим управлінням міста

вжити заходів для злиття цих комісаріатів, а також їх грунтовної чистки від контрреволюційних елементів і реорганізації в робочу гвардію. З метою створення органів міліції до Львова спеціально прибули заступник начальника Управління міліції НКВД УРСР **І.Гребченко** і начальник карного розшуку **Орлов**, а також близько 100 співробітників міліції, що закінчили навчання у Київській міліцейській школі, і частина яких була відібрана у Західній Україні [23].

Після вступу опергруп на територію, залишену вермахтом згідно з підписаним у Москві 28 вересня 1939 р. німецько-радянським договором «Про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною», перед ними постало завдання встановлення контролю за важливими промислово-господарськими об'єктами, залізничними і шосейними мостами, пунктами зв'язку і т.ін., що частково потерпіли внаслідок воєнних дій. Серед таких об'єктів було, наприклад, близько 700 нафтових вишок в м. Бориславі та його околицях, нафтоперегінний завод у м. Дрогобичі (за повідомленням **Меркулова** під час бомбардувань завод на 70% був зруйнований), мости через р. Сян в районі Перемишля (при відступі польських військ під час наступу німців шосейний міст через р. Сян був поляками зруйнований). Відступаючи на визначені договором території, німці намагалися вивезти з собою все, що було можливо: автомашини, верстати, телефонні апарати і т.ін. В одному з вересневих донесень до Москви **В.Меркулов** та **І.Сєров** повідомляли: *«Під час відходу із м. Самбор німці вивезли із собою близько 20 паровозів, 100 цистерн, 150 вагонів із каучуком і гумовими виробами, евакуйованими поляками із м. Санок, 17 вагонів пшениці, низку вагонів і цистерн із борошном, цукром, бензином та іншою продукцією»* [24]. Проте опергрупам НКВД в районі Борислава вдалося захопити близько 3000 вагонів із різноманітними нафтовими продуктами і понад 2000 вагонів спиртопального [25].

Неодноразово працівникам опергруп доводилося з'ясовувати обставини, за яких відбувалися несанкціоновані радянським командуванням вбивства цивільних осіб, переважно поляків. Так, 8 жовтня у лісі на території Турійської гміни (волості) Ковельського повіту були виявлені трупи вбитих і заритих у землю 5 чоловіків і 1 жінки. Розслідуванням було встановлено, що ці особи мешкали в с. Клюсик. Вони були розстріляні як провокатори за рішенням групи членів КПЗУ і колишніх політв'язнів з числа мешканців цього села відразу ж після взяття м. Ковеля частинами Червоної Армії і звільнення комуністів із в'язниці. **І.Сєров** повідомляв, що місцеві мешканці надали оперпрацівникам документи, вилучені з архівів судів і поліції, якими підтверджувалася провокаційна діяльність розстріляних [26].

Таким чином, оперативно-чекістські групи НКВД відіграли важливу роль в осінній воєнній кампанії Червоної Армії і здійсненні військово-політичних планів радянського керівництва. Діяльність опергруп тривала до 1940 р., коли керівництво всією агентурно-оперативною і слідчою роботою по викриттю і ліквідації польського і українського підпілля в західних областях України було покладене на 4-й відділ Управління держбезпеки НКВД УРСР [27].

Примітки

[1] Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ). — Ф. 16. — Оп. 32. — Спр.33. — Арк. 1–4.

[2] Там само. — Арк. 6–7.

[3] Там само. — Арк. 10–15. Див. також: Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. — Т. 1. — М., 1995. — С. 79–81; Hladem zbrodni katycskiej. — Warszawa, 1998. S. 17–19.

[4] ДА СБУ. — Ф.16. — Оп.32. — Спр.33. — Арк. 19–24.

[5] Там само. — Арк. 25–27.

[6] Там само. — Арк. 36–38.

[7] Там само. — Арк. 49. Див також: Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках XX ст. — Т. I: Польське підпілля 1939–1941. — Варшава — Київ, 1998. — С. 136–137.

[8] ДА СБУ. — Ф.16. — Оп.32. — Спр.33. — Арк. 51.

[9] Там само. — Арк. 44–53.

[10] Там само. — Арк. 29–30.

[11] Там само. — Арк. 58–61.

[12] Там само. — Арк. 70–72.

[13] Там само. — Арк. 95.

[14] Там само. — Арк. 97–99.

[15] Див.: Obozy jenieckie NKWD IX–1939 — VIII–1941 / Red. nauk. S. Jaczycski. — Warszawa, 1995. — S. 14.

[16] ДА СБУ. — Ф.16. — Оп.32. — Спр.33. — Арк. 16–17. Як відомо, 3 грудня 1939 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову: «Затвердити пропозиції НКВД щодо арешту всіх зареєстрованих кадрових офіцерів колишньої польської армії».

[17] Там само. — Арк. 138–147.

[18] Там само. — Арк. 167.

[19] Там само. — Арк. 159–163.

[20] Там само. — Арк. 121,124.

[21] Там само. — Арк. 110–111.

[22] Там само. — Арк.128.

[23] Там само. — Арк. 65, 69.

[24] Там само. — Арк. 66–68.

[25] Там само. — Арк. 59.

[26] Там само. — Арк. 127–128. Порівняй: J.Turowski, W.Siemaszko. Zbrodnie nacjonalistyw ukraicskich dokonane na ludnoкci polskiej na Woeyniu 1939–1945. — Warszawa, 1990. — S. 11.

[27] ДА СБУ. — Ф.16. — Оп. 33. — Спр. 44. — Арк. 45–48.

МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

Андрій Амонс
(Київ)

СПРАВА ПОЛЬСЬКОГО ПРОКУРОРА

За родом своєї діяльності в органах військової прокуратури автор публікації тривалий час з'ясовував обставини арештів та розстрілів на території України органами НКВД колишніх громадян Польщі (офіцерів Війська Польського, жандармів, працівників юстиції та інших), що потрапили у полон після введення військ Червоної Армії до Західної України у вересні 1939 р. Доводилося також встановлювати долі тих осіб, яких за рішенням позасудових органів ув'язнили на 8–10 років до виправно-трудових таборів.

Було переглянуто тисячі архівних документів на репресованих поляків, українців, росіян, осіб інших національностей, проте долі багатьох з них і донині залишаються нез'ясованими. Численні звернення з цього приводу рідних і близьких цих осіб не завжди вдавалося задовольнити, оскільки далеко не всі документи тих часів збереглися в архівах.

Саме з подібним проханням звернувся у 1995 р. до органів військової прокуратури України заступник Генерального прокурора Республіки Польщі Стефан Снєжко. З-поміж кількох прізвищ розшукуваних осіб він назвав і колишнього прокурора Верховного Суду Польщі С.В.Любодзецького. Невблаганно спливав час, однак, незважаючи на численні звернення до різних державних установ України і Російської Федерації, відомостей про полоненого Любодзецького знайти не вдавалося.

Нарешті у грудні 1997 р. серед припинених кримінальних справ, що свого часу були передані з Державного архіву Служби безпеки України до Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), було знайдено справу Лібкінд-Любодзецького Станіслава Владиславовича.

Перші аркуші справи містять список обвинувачених (в якому тільки одне прізвище Лібкінд-Любодзецького) та довідку від 19 жовтня 1939 р., що підтверджує факт його перебування у Путивльському таборі військовополонених. 23 березня 1940 р. заступник наркома внутрішніх справ УРСР майор

держбезпеки Горлинський затвердив постанову про арешт колишнього прокурора. Водночас на нього було заведено кримінальну справу за обвинуваченням у злочинах, передбачених ст. 54–13 Кримінального кодексу УРСР, та прийнято рішення про його ув'язнення до Київської тюрми НКВД.

Щоправда, у довідці про переведення обвинуваченого Лібкінд-Любодзецького *«для следственной его проработки»* з Козельського табору до тюрми у Києві не вказано дату. У таборі його утримували як військовополоненого колишньої польської армії, у зв'язку з чим ордер на його арешт не виписувався.

З анкети заарештованого від 20 серпня 1940 р. можна довідатись, що С.В.Лібкінд-Любодзецький народився 24 січня 1879 р. у Варшаві в сім'ї лікаря, закінчив юридичний факультет Варшавського університету, працював прокурором Верховного Суду Польщі, проживав разом із сім'єю у Варшаві. Мав дружину Марію Густавівну та сина Станіслава-Георгія. Членом жодної політичної партії не був. До 1931 р. служив у Війську Польському. 17 вересня 1939 р. під м. Збараж на Тернопільщині взятий у полон частинами Червоної Армії.

У двох постановах про продовження терміну слідства про Лібкінд-Любодзецького йшлося як про прокурора Верховного цивільного суду Польщі з дисциплінарних питань, а також відповідальну посадову особу царських військових органів юстиції та при адміністрації адмірала О.Колчака в Сибіру і на Далекому Сході.

У 1920 р. повернувся до Польщі, підтримував зв'язок з японськими дипломатами, був членом товариства «Спілка сибіряків», через яке японці здійснювали розвідувальну роботу. На підставі цих даних робиться висновок, що Лібкінд-Любодзецький служив у каральних судових і військових органах Польщі і спрямовував свою діяльність проти польського революційного руху.

На допиті 26 березня 1940 р. Лібкінд-Любодзецький заявив, що він — громадянин Польської держави, де служив у правоохоронних органах. За свою службову діяльність ще раніше був відзначений чотирма царськими та, згодом, трьома польськими орденами. Останнім часом був членом товариства «Судової медицини, кримінології і криміналістики», товариства «Кримінального законодавства», а також членом правління товариства «Протиповітряної оборони» і «Спілки сибіряків».

На вимогу слідчого він дав докладні свідчення про місце проживання численних родичів. Серед них згадувалася і двоюрідна сестра — Софія Сигизмундівна Дзержинська — вдова Ф.Е.Дзержинського, яка тоді мешкала у Москві і якій ще з табору він написав листа. Однак цей факт аж ніяк не позначився на подальшій долі прокурора.

Того ж дня Станіслава Владиславовича було допитано вже стосовно його службової діяльності у царській Росії і у Польщі. Він досить докладно пояснив, що у 1905 р. йому було присвоєно звання прапорщика піхоти. У 1906–1907 рр. служив судовим слідчим у м. Чердинь Пермської губернії, а у 1907–

1908 рр. — у м. Читі, у 1908–1909 рр. працював міським суддею у Гжатську. У 1909–1914 рр. був товаришем прокурора у Читі.

З початком 1-ї світової війни знову був призваний до російської армії, служив офіцером-ординарцем при штабі у 2-му Сибірському корпусі. У вересні 1915 р. призначений на посаду судового слідчого 1-го Туркестанського корпусу, а незабаром — помічником прокурора Приамурського окружного військового суду у Владивостоці. У вересні 1917 р. призначений на посаду прокурора окружного суду Іркутська, однак невдовзі царські судові органи було закрито і у 1918 р. він виїхав до Владивостока.

Навесні 1919 р. вийшов у відставку і почав шукати можливості повернутися до Польщі. 31 серпня 1919 р. виїхав до Йокогами (Японія), звідки у квітні 1920 р. через Францію і Німеччину дістався Варшави.

Одразу ж після повернення був призваний до Війська Польського, де з 8 червня 1920 р. до 31 липня 1931 р. служив у військово-судових органах, на посадах діловода відділу судового нагляду департаменту юстиції військового міністерства, начальника законодавчого відділу цього ж міністерства, помічника прокурора Верховного військового суду Польщі. У 1922 р. йому було присвоєно військове звання полковника.

З 1927 р. і до звільнення в запас у 1931 р. обіймав посаду судді Верховного військового суду. У 1931-1939 рр. працював у Верховному Суді Польщі на посаді прокурора Верховного цивільного суду з дисциплінарних справ.

5 вересня 1939 р. у зв'язку з наближенням до Варшави німецьких військ він разом з судовим відомством виїхав зі столиці у напрямку Любліна–Дубна–Тернополя. На Тернопільщині С.Лібкінд-Любодзецький був взятий у полон радянським кінним роз'їздом. Разом з іншими військовополоненими він був направлений до Путивльського табору військовополонених, звідки у листопаді того ж року переведений до Козельського табору, де перебував до початку весни 1940 р.

Невдовзі після переводу його до Київської тюрми НКВД до нього в камеру потрапив громадянин Л.К.Матвійченко, якого також було безпідставно заарештовано й ув'язнено. Матвійченку пощастило уникнути розстрілу і дожити до наших днів. У 1989 і 1996 рр. він докладно розповів про перебування в одній камері з польським прокурором. Пан Станіслав добре володів російською мовою, багато розповідав про Варшаву, про свою родину, про службу в правоохоронних органах, про царські і польські нагороди, одержані ним за багаторічну працю, навчав його польських пісень. Колишній прокурор постійно висловлював надію на швидке завершення слідства у своїй справі і звільнення, оскільки жодних злочинів проти Радянської держави він не чинив.

Однак співробітники НКВД вважали інакше. Вони наполегливо шукали неіснуючих доказів вини С.Лібкінд-Любодзецького, намагались добитися від нього зізнань в антирадянській діяльності. У ході численних допитів слідчий настійливо повертався до обставин *«партійної»* та *«політичної діяльності»* колишнього прокурора, який неодноразово повторював, що у жодних пар-

тіях і антирадянських організаціях він не перебував, підривної роботи проти СРСР не вів.

Він підкреслював, що брав участь лише у громадській діяльності як член правління польського товариства «Судової медицини, кримінології і криміналістики», «Спілки сибіряків», віце-голова правління Варшавського округу товариства «Протиповітряної і протигазової оборони».

Протягом 3-х днів, з 29 до 31 березня 1940 р., його скрупульозно допитували про обставини багаторічного перебування у названих організаціях, особливо у «Спілці сибіряків» — організації, створеній 1926-го року у Варшаві з ініціативи колишніх офіцерів, які служили у Сибіру у 5-й польській дивізії. Дивізію було сформовано 1918-го року з військовополонених поляків, які воювали на боці Німеччини у 1-й світовій війні.

У 1920 р. цю дивізію, що входила до складу військ адмірала О.Колчака, було розгромлено радянськими військами. Лібкінд-Любодзецький пояснив, що завданням «Спілки сибіряків» було надання його членам матеріальної допомоги, сприяння у просуванні по службі, збирання історичних матеріалів про перебування і життя поляків у колишній Російській імперії. Слідчий особливо цікавився обставинами співпраці членів спілки з японським посольством у Варшаві.

Зазначимо, що постанову про притягнення С.Лібкінд-Любодзецького до кримінальної відповідальності за ст. 54–13 Кримінального кодексу УРСР було винесено ще 23 квітня 1940 р., а допитували його по суті висунутого обвинувачення лише 20–21 серпня.

Свою вину колишній прокурор категорично заперечував, підкреслюючи, що він був членом громадських організацій, в тому числі і «Спілки сибіряків», але ніякої підривної роботи проти СРСР не вів, у складі польської 5-ї дивізії проти Червоної Армії не воював, бо в армії тоді не служив, і взагалі ні в чому себе винним не визнавав.

22 серпня йому були пред'явлені для ознайомлення матеріали кримінальної справи, що складалися в основному з його пояснювальних записок, протоколів допитів, документів-характеристик.

30 серпня 1940 р. було складено обвинувальний висновок, згідно з яким Лібкінд-Любодзецький визнавався винним у скоєнні злочину, передбаченого ст. 54–13 КК УРСР. Того ж дня висновок було затверджено народним комісаром внутрішніх справ УРСР І.О.Сєровим. На підставі цього висновку 7 вересня 1940 р. прокурор у спецсправах виносить відповідну постанову про направлення справи на розгляд Особливої наради при НКВД СРСР.

19 жовтня того ж року Особлива нарада при НКВД СРСР розглянула справу і постановила ув'язнити С.В.Лібкінд-Любодзецького як соціально небезпечний елемент на 8 років у виправно-трудову колонію. 31 жовтня 1940 р. з Київської тюрми НКВД його було направлено етапом в Усольлаг, що підтверджується відповідним записом на виписці з протоколу засідання Особливої наради НКВД СРСР, доданій до справи.

Нез'ясованою залишається подальша доля репресованого прокурора. За даними МВС Російської Федерації, після Київської тюрми Станіслав Владиславович перебував у ВТТ м. Солікамська, звідки 9 січня 1942 р. був звільнений і направлений до м. Кунгур Пермської області, де сліди подальшого його перебування губляться.

У справі підшито 6 заяв польського прокурора, які він надсилав прокурорам УРСР і СРСР, наркому внутрішніх справ СРСР. Однак на жодну з них він відповіді не отримав, хоча в кожній обгрунтовано доводив безпідставність свого ув'язнення, наполягаючи на своєму звільненні.

Минули роки і 27 травня 1989 р. першим заступником прокурора УРСР, державним радником юстиції І-го класу М.В.Потебеньком було розглянуто справу і підписано висновок про реабілітацію польського прокурора, необгрунтовано притягнутого до кримінальної відповідальності.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ

Документ № 1

СПРАВКА

ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКИЙ Станислав Владиславович, 1879 г. рожд., по национальности поляк, подданство польское, отставной полковник.

ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКИЙ С.В. работал прокурором дисциплинарного присутствия Верховного суда Польши.

ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКИЙ имеет обширное знакомство с высшими офицерами 2 отдела (разведки) не только в Польше, но и в Японии, (где также он бывал) хорошо знаком с Генерал-Лейтенантом 2 отдела Японского Генштаба — ХАСЕБЕ*, который 1/2 года назад приезжал в Польшу с целью присоединения Польши к военному договору Японии и Германии против Советского Союза.

ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКИЙ имеет ряд польских орденов, а также и его занимаемая должность дают основание предполагать, что он является крупной фигурой.

НАЧ. ОО УГБ НКВД ЛАГЕРЯ В/П
СЕРЖАНТ ГОСПЕЗОПАСНОСТИ МИРОШНИЧЕНКО

19 октября 1939 г.
г. Путивль.

ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 62113–ФП. — Арк. 2.
Оригінал. Машинопис.

Документ № 2

«Утверждаю»
Зам. Наркома внутренних дел УССР
майор госбезопасности
(ГОРЛИНСКИЙ)
«23» марта 1940 г.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ
(на арест)

г. Киев « » дня, я, зам. нач. Отделения 3 Отдела УГБ НКВД УССР — Мл. лейтенант госбезопасности ЛЕБЕДЕВ, рассмотрев имеющиеся материалы в отношении военнопленного полковника б. польской армии ЛИБКИНД-ЛЮ-

* У документах це прізвище подається також як ХАСЕБЕ. — *Авт.*

БОДЗЕЦКОГО Станислава Владиславовича, 1879 года рождения, поляка, уроженца г. Варшавы (Германия), по профессии юриста — прокурора Верховного Суда б. польского государства.

Н А Ш Е Л:

ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКИЙ С.В., занимая должность Прокурора Верховного суда б. Польши проводил работу, направленную против рабочего класса б. Польши и коммунистического движения.

Имел обширные знакомства среди офицерского состава б. 2 Отдела польского главштаба (польская разведка), а также был близко знаком с генерал-лейтенантом японской разведки ХАСЕБА, приезжавшего в б. Польшу с целью установления контакта в работе против СССР и заключения военного договора.

За активную работу в борьбе за сохранение капиталистического государства против революционного движения награжден бывш. польским правительством рядом высших орденов.

Усматривая в действиях ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКОГО С.В. преступления, предусмотренные ст. 54–13 УК УССР

П О С Т А Н О В И Л:

ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКОГО Станислава Владиславовича, 1879 г. рождения, подвергнуть аресту для предварительного следствия по его делу.

Настоящее постановление представить прокурору для санкции.

ЗАМ. НАЧ. 6 ОТДЕЛЕНИЯ
МЛ. ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ ЛЕБЕДЕВ

СОГЛАСЕН: ЗАМ. НАЧ. III ОТДЕЛА УГБ НКВД УССР
КАПИТАН ГОСБЕЗОПАСНОСТИ ТИМОФЕЕВ

ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 62113–ФП. — Арк. 3. Оригінал. Машинопис.

Документ № 3

П О С Т А Н О В Л Е Н И Е

Гор. Киев, «23» марта 1940 г., я, Зам. Нач. 6 отделения 3 Отдела УГБ НКВД УССР, мл. лейтенант госбезопасности ЛЕБЕДЕВ, рассмотрев материалы по обвинению гр. ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКОГО Станислава Владиславовича, 1879 года рождения, поляка, уроженца г. Варшавы (Германия) в преступлениях, предусмотренных ст. 54–13 УК УССР, выразившихся в том, что он в период существования польского государства проводил активную работу, направленную против революционного движения рабочего класса.

Нашел, что пребывание ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКОГО С.В. на свободе может отразиться на ходе следствия и обвиняемый может скрыться.

На основании изложенного и руководствуясь ст.ст. 143, 145 и 156 УКП УССР,

П О С Т А Н О В И Л:

Избрать мерой пресечения способов уклонения от суда следствия по отношению к обвиняемому ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКОМУ Станиславу Владиславовичу, 1879 г. р., содержание под стражей в Киевской тюрьме.

Настоящее постановление представить Прокурору.

СОГЛАСЕН: ЗАМ. НАЧАЛЬНИКА 6 ОТДЕЛЕНИЯ МЛ. ЛЕЙТЕНАНТ
ГОСБЕЗОПАСНОСТИ ЛЕБЕДЕВ

УТВЕРЖДАЮ: ЗАМ. НАЧАЛЬНИКА 3 ОТДЕЛА
УГБ НКВД УССР КАПИТАН
ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ТИМОФЕЕВ

ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 62113–ФП. — Арк. 4. Оригінал. Машинопис.

Документ № 4

К следделу № 147146

С П Р А В К А

Обвин. ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКИЙ Станислав Владиславович для следственной его проработки был доставлен из Козельского лагеря НКВД, где он содержался как военнопленный б. польской армии.

В силу этого **ордер на его арест не выписывался.**

ЗАМ. НАЧ. ОТД. 3 ОТДЕЛА УГБ НКВД УССР
МЛ. ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ *

ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 62113–ФП. — Арк. 5. Рукопис. Оригінал.

Документ № 5

3 отдел УГБ НКВД УССР

А Н К Е Т А А Р Е С Т О В А Н Н О Г О

1. Фамилия *Либкинд-Любодзецкий*
2. Имя и отчество *Станислав Владиславович*
3. Дата рождения: число «*24*» месяц *января* год *1879*
4. Место рождения *г. Варшава*
5. Местожительство (адрес) *г. Варшава, ул. Мицкевича, дом № 20, кв. 3*

* Підпис нерозбірливий. — *Редколегія.*

6. Профессия и специальность *юрист*

7. Место службы и должность или род занятий *Прокурор верховного гражданского суда бывш. польского государства*

8. Паспорта *советского не имел*

9. Социальное положение:

а) до революции *служащий, из семьи врача*

б) после революции *служащий*

10. Образование (общее и специальное) *Варшавский университет, юридический факультет*

11. Партийность (в прошлом и настоящем) *ни в каких партиях не состоял и не состоит*

12. Национальность и гражданство (подданство) *поляк, б. польского государства*

13. Категория воинского учета-запаса и где состоит на учете *полковник в отставке с 1931 года*

14. Служба в белых и др. к-р армиях, участие в бандах и восстаниях против Сов. власти (когда и в качестве кого) *нет*

15. Каким репрессиям подвергался при Соввласти: судимость, арест, каким органом и за что) *нет. Взят в плен 17 сентября 1939 г. частями Красной армии под г. Збараж, Тарнопольского воеводства*

16. Состав семьи *жена Марья Густавовна — г. Варшава, сын — Станислав-Георгий Станиславович — гор. Варшава, инженер-электрик.*

Подпись арестованного *Ст. Любодзецкий*

[…]

«20» августа 1940 г.

ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп .1. — Спр. 62113–ФП. — Арк. 6–7.
Рукопис. Оригінал.

Документ № 6

К следделу № 147146

С П Р А В К А

Обвин. ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКИЙ Станислав Владиславович подвергался обыску в Козельском лагере НКВД, где он содержался как военнопленный б. польской армии.

При обыске в лагере НКВД у обвин. ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКОГО С.В. были изъяты часы наручные за № 1126840 и денег польских на сумму 2332 злотых 10 грош.

Указанные ценности при этапировании обвиняемого ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКОГО С.В. из Козельского лагеря НКВД также были доставлены и сданы финчасти внутренней тюрьмы УГБ НКВД УССР гор. Киева.

В силу этого протокол обыска 3 отделом УГБ НКВД УССР не составлялся.

ЗАМ. НАЧ. ОТД. 3 ОТДЕЛА УГБ НКВД УССР
МЛ. ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ *

ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 62113–ФП. — Арк. 10.
Рукопис. Оригінал.

Документ № 7

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА
Обвиняемого ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКОГО
Станислава Владиславовича

ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКИЙ Станислав Владиславович, 1879 г. рождения, уроженец г. Варшавы, по национ. поляк, подданный б. польского государства, соцположение служащий, род занятий — прокурор верховного суда б. польского государства, соцпроисхождение из семьи врача, местожительство г. Варшава, ул. Мицкевича, 20, кв. 3. Образование — высшее.

Вопрос: — Расскажите о Вашем служебном положении в бывш. царской России?

Ответ: — По окончании юридического факультета Варшавского Университета я поступил на службу в судебное ведомство на должность кандидата на судебного работника и одновременно тогда же (1904 г.) отбывал воинскую повинность в качестве вольноопределяющегося 1-го разряда в Варшаве. В конце 1905 г. я выдержал испытание на прапорщика пехоты и был произведен в этот чин в ноябре 1905 г.

В 1906 г. выдержал испытание на должность старшего кандидата на судебную должность, в этом звании дважды временно исполнял должность судебного следователя.

В 1906 г. был назначен исполняющим должность судебного следователя б. Чердынского уезда г. Чердынь б. Пермской губернии, где проработал до апреля 1907 года.

В 1907 г. переведен на ту же должность в г. Читу, где проработал до августа 1908 г.

* Підпис нерозбірливий. — *Редколегія.*

С августа 1908 г. по май 1909 г. работал городским судьей г. Гжатска б. Смоленской губернии, после чего был назначен снова в г. Читу товарищем прокурора, где проработал до начала войны 1914 г.

Вопрос: — В бытность работником судебных органов и прокуратуры вы рассматривали дела по политическим преступлениям в б. царской России?

Ответ: — Политических дел мне не доверяли, так как я считался, благодаря своей национальности (поляк), неблагонадежным.

Вопрос: — Расскажите, чем вы занимались с 1914 г., периода возникновения империалистической войны?

Ответ: — С возникновением войны, я как имеющий чин прапорщика был призван в армию и определен на службу во 2-й Сибирской корпус в качестве офицера-ординарца при штабе. В этой должности я находился до половины 1915 года около Варшавы, где стоял тогда фронт.

В июне или июле 1915 г. я был назначен кандидатом на военно-судебную должность в соединенный суд корпусов 2 армии.

В том же 1915 г. в сентябре месяце я был назначен на должность судебного следователя 1-го Туркестанского корпуса, но вскоре был назначен пом. прокурора Приамурского окружного военного суда в гор. Владивостоке, куда и выехал. В сентябре 1917 г., уже после февральской революции я по предложению вновь назначенного прокурора Судейской Палаты в Иркутске б. ссыльного эсера С.С.СТАРЫНКЕВИЧА переехал на должность прокурора окружного суда в г. Иркутск, но работы по этой должности не проводил, так как советские все судебные органы закрыли, а дела я сдал комиссару.

В 1918 г. выехал во Владивосток, куда меня пригласили мои знакомые поляки, обещая дать должность. Во Владивостоке я замещал нотариуса Раймунда ВОНАГО, который впоследствии был в б. Польше судьей (умер несколько лет назад).

В том же 1918 г. после произведенного переворота чехами, всем служащим было предложено возвратиться к ранее занимаемым должностям и я вынужден был выехать снова в Иркутск, но, не желая в нем оставаться, написал министру юстиции, которым был тогда указанный СТАРЫНКЕВИЧ, с просьбой перевести на работу во Владивосток. Эта просьба моя была выполнена и я в декабре месяце 1918 г. был переведен и приехал во Владивосток. Примерно в марте 1919 г. узнал, что бывший тогда правитель Сибири и Дальнего Востока КОЛЧАК издал закон, в котором он признает самостоятельность Польши и разрешил б. русско-подданным полякам выходить из подданства и возвратиться на родину.

После увольнения в отставку я работал в б. польском комитете, организованном в то время с целью опекунства над проживавшими в Приморье поляками и подготавливал их возвращение на родину.

Вопрос: — Кем был организован «польский комитет»?

Ответ: — Польский комитет для Сибири и России с центральным органом в Харбине, был организован по инициативе влиятельных лиц польской колонии Дальнего Востока.

Целью этого комитета была помощь полякам в возвращении на родину, как я указал выше.

Вопрос: — Продолжайте ваши показания.

Ответ: — Стремясь выехать на родину в Польшу, я поступил на работу в коммерческую контору польского коммерсанта Альфоноса БЕРНАРСКОГО, находящуюся в Японии, г. Йокагама, куда и выехал 31 августа 1919 года.

Находясь в Йокагаме, я был уполномоченным польского комитета по организации выезда поляков на родину.

В 1920 г. в апреле месяце с помощью директора русско-азиатского банка в Шанхае ЯСТРЖЕМСКОГО (умер) выехал через Марсель–Париж–Берлин в Варшаву.

По прибытию в Варшаву, я был призван на военную службу в военно-судебные органы б. Польши и находился на военной службе с 8 июня 1920 года по 31 июля 1931 г., после чего ушел в отставку.

Вопрос: — Расскажите какие должности вы занимали в период пребывания на военной службе в б. Польше и о Вашем звании?

Ответ: — С момента призыва на военную службу я был назначен делопроизводителем отдела судебного надзора департамента юстиции военного министерства, где проработал до весны 1921 г.

В 1921 г. был назначен начальником законодательного отдела того же департамента. В этой должности находился до 1923 года, после чего был переведен в прокурорский надзор Верховного военного суда в качестве помощника прокурора Верховного военного суда.

В 1924 г. был вновь командирован на должность начальника законодательного отдела, где пробыл до 1926 года, а затем назначен в Верховный суд. В 1927 г. занял должность судьи Верховного военного суда, где находился до ухода в отставку.

Вопрос: — Какие причины явились основанием Вашей отставки?

Ответ: — В отставку я ушел по возрастному цензу, т.к. мне в то время было 52 года.

Вопрос: — В каком чине вы находились на военной службе?

Ответ: — С призывом на военную службу я был подпоручиком, а в 1922 году был произведен в полковники, так как мне засчитали мой весь период пребывания на военной службе.

Вопрос: — Расскажите, какие дела, за весь период вашей судебной практики вы разбирали о революционном выступлении или проявлении в армии?

Ответ: — Такие дела я никогда не вел и они в наш верховный суд не доходили, вернее сказать, их у нас не было.

Вопрос: — Продолжайте Ваши показания о дальнейшей деятельности.

Ответ: — После увольнения с военной службы в отставку я занял должность прокурора верховного гражданского суда по дисциплинарным делам и в этой должности находился до моей эвакуации из Варшавы в связи с военными действиями 1939 г.

Вопрос: — Скажите, как вы очутились на территории б. Западной Украины и были пленены частями Красной Армии?

Ответ: — 5 сентября была объявлена эвакуация судебного ведомства из Варшавы в связи с наступлением немецких войск и я совместно с другими судебными работниками выехал по направлению на восток, сначала в г. Люблин, а затем в г. Дубно и Тарнополь.

По пути в Тарнополь я был встречен конным патрулем Советских войск, задержан и таким путем попал в плен.

Вопрос: — Вы оказывали сопротивление войскам Красной армии при задержании или до задержания Вас?

Ответ: — Нет, никакого сопротивления я не оказывал при задержании, сразу же сдал имевшийся у меня пистолет «Маузер» и через Волочиск направлен с другими военнопленными в лагерь военнопленных в Путивль. В ноябре месяце переведен в Козельский лагерь военнопленных, где я находился до марта месяца — момента отправки меня в г. Киев.

Вопрос: — Расскажите, к каким партиям, организациям и обществам вы принадлежали, находясь на территории б. Польши.

Ответ: — К партиям я ни к каким не принадлежал, был только членом правления польского общества «судебной медицины Криминологии и Криминалистики», вице-председателем правления Варшавского столичного округа «Общества противовоздушной и противогазовой обороны» и до половины 1937 года членом правления «Союза Сибиряков».

ДОПРОС ПРЕРВАН.

Ст. ЛЮБОДЗЕЦКИЙ

ДОПРОСИЛ: ЗАМ. НАЧ. ОТДЕЛЕНИЯ 3 ОТДЕЛА УГБ НКВД УССР
МЛ. ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ ЛЕБЕДЕВ

ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 62113–ФП. — Арк. 24–27.
Машинопис. Оригінал.

Документ № 8

П Р О Т О К О Л
дополнительного допроса обвиняемого
Либкинд-Любодзецкого Станислава Владиславовича

20–21-го августа 1940 г.

Вопрос: Вам предъявлено обвинение в том, что на протяжении ряда лет, занимая ответственные руководящие должности в судебно-карательных органах бывш. царской России и Временного правительства КЕРЕНСКОГО — Вы вели борьбу с революционным движением рабочих и крестьян.

Признаете ли Вы себя в этом виновным?

Ответ: Нет, виновным себя в этом, по сути предъявленного мне обвинения — я не признаю.

Вопрос: Вам также предъявлено обвинение в том, что, работая в судебных органах б. польского государства, Вы проводили работу, направленную против революционного движения рабочих и крестьян б. Польши.

В этом себя виновным Вы признаете?

Ответ: Нет, виновным себя не признаю.

Вопрос: Признаете ли Вы себя виновным в том, что состоя в руководстве общества «Союза Сибиряков», Вы вели работу по организации антисоветских сил на вооруженную борьбу с Советским Союзом?

Ответ: Нет, в этом виновным себя не признаю.

Вопрос: 5-я польская дивизия в годы гражданской войны вела борьбу на стороне КОЛЧАКА против Соввласти в Сибири. Это так?

Ответ: Да, это так.

Вопрос: «Союз Сибиряков» состоял из бывших офицеров и солдат этой 5-й дивизии. Это верно?

Ответ: Основное ядро этого «Союза Сибиряков» до 80% и даже больше составляли именно офицеры и солдаты, боровшиеся против Соввласти в Сибири, 5-й польской дивизии.

Вопрос: Японский генерал 2 отдела Генерального штаба Японии — ХАСЕБЕ на совещании руководства «Союза Сибиряков» оглашал планы борьбы с Советским Союзом. Это так?

Ответ: Я не хочу сказать, что это было официальное совещание руководителей «Союза Сибиряков» совместно с Японским генералом ХАСЕБЕ, т.к. свою речь, — планы борьбы с Советским Союзом, он — ХАСЕБЕ произнес во время ужина в ресторане. Говоря о борьбе с Советским Союзом ХАСЕБЕ выражал надежду также на то, что в этой борьбе против СССР примет участие также и Польша.

Вопрос: Вы на этом совещании присутствовали как один из руководителей «Союза Сибиряков». Это верно?

Ответ: На совещание руководства «Союза Сибиряков» совместно с японским генералом ХАСЕБЕ я был приглашен инициаторами этого совещания.

К этому времени членом центрального правления «Союза Сибиряков» я уже не был. На совещание я был приглашен как один из старейших членов союза, до этого состоявший в руководстве его.

Вопрос: Таким образом, сами обстоятельства говорят за себя, что Вы, будучи близки к польским правящим кручам, состоя в активе антисоветских, националистических организаций также проводили работу, направленную к интервенции против Советского Союза.

Признаете ли Вы себя в этом виновным?

Ответ: Близким к правящим кругам б. польского государства я себя не считал и не считаю.

Также я не считаю «Союз Сибиряков» организацией националистической и антисоветской.

Из членов Центрального правления этого Союза я вышел в 1937 г.; на ужин в ресторан с участием японского генерала ХАСЕБЕ — я приглашался в конце 1938 или начале 1939 года, потому активистом «Союза Сибиряков» я себя не считаю, т.к. к этому времени я был рядовым членом союза.

Вопрос: Что Вы еще можете показать по своему делу?

Ответ: По сути предъявленного мне обвинения и моих показаний в связи с вопросами по настоящему протоколу допроса я прошу также учесть и мои собственноручные показания, мною изложенные 2-го апреля и 8-го мая 1940 г.

К изложенному выше ответу добавляю, что в составе 5-й польской дивизии я не был и участия в ее боевых действиях против частей Красной армии я не принимал.

Протокол читал лично, с моих слов записан верно, в чем расписываюсь.
(подпись)

ДОПРОСИЛ: ЗАМ. НАЧ. ОТД. 3 ОТДЕЛА УГБ НКВД УССР
МЛ. ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ *

ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 62113–ФП. — Арк. 80–82. Рукопис. Оригінал.

Документ № 9

«УТВЕРЖДАЮ»
НАРКОМ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
КОМИССАР ГОСБЕЗОПАСНОСТИ 3 РАНГА
СЕРОВ

«30» августа 1940 г.
г. Киев

О Б В И Н И Т Е Л Ь Н О Е З А К Л Ю Ч Е Н И Е

По обвинению ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКОГО Станислава Владиславовича по ст. 54–13 УК УССР.

Органам НКВД стало известно о том, что среди военнопленных бывш. польской армии, содержащихся в Козельском лагере НКВД находится в/п

* Підпис нерозбірливий. — *Редколегія.*

ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКИЙ Станислав Владиславович — прокурор Верховного суда бывш. польского государства, состоявший в близкой связи с офицерами 2 отдела генштаба Японии.

На основании этого ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКИЙ был арестован и привлечен к следствию в качестве обвиняемого по ст. 54–13 УК УССР.

В процессе следствия было установлено, что обв. ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКИЙ с 1906 по 1918 гг. находился на ответственных руководящих должностях судебно-карательных органов бывш. царского правительства России, временного правительства Керенского, практическая деятельность которых была направлена против революционного движения в стране. За службу в России обв. ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКИЙ был награжден 4 орденами (л.д. 16-об, 24–25).

С образованием польского государства, находясь в 1919 г. в Сибири, а затем с августа месяца 1919 г. по апрель месяц 1920 г. в Японии, обв. ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКИЙ выехал в Польшу, где начал работать в судебно-карательных органах, последовательно занимая должности: начальника законодательного отдела департамента юстиции военного министерства, помощника прокурора, а затем судьей Верховного Военного суда. В 1931 г. обв. ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКИЙ по выслуге лет был уволен в отставку в чине полковника.

С 1931 по 1939 г. (по день эвакуации гор. Варшавы, в связи с германо-польской войной) обв. ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКИЙ являлся прокурором Верховного гражданского суда. (л.д. 26–27)

При разгроме польских войск, обв. ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКИЙ частями Красной Армии, выступившей на защиту трудящихся Западной Украины, 17 сентября 1939 г. был захвачен в плен, обезоружен и доставлен в лагерь военнопленных. (л.д. 27)

Следствием установлено, что обв. ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКИЙ принимал активное участие в государственном устройстве б. Польши, являлся участником различных государственных организаций и в том числе членом центрального правления польской военной националистической организации, так называемого «Союза Сибиряков», состоявшего из офицеров и солдат 5 польской дивизии, активно боровшейся на стороне Колчака против Советской власти в Сибири. (л. д.)*

Практическая деятельность «Союза Сибиряков» всячески поощрялась правительством б. Польши и одновременно с этим субсидировалась японскими разведывательными органами, подготовлявшими в 1939 г. интервенцию против Советского Союза.

В этих целях, в 1939 г. в гор. Варшаву из Японии приезжал японский генерал ХАСЕБЕ (сотрудник 2 отдела генштаба Японии), на совещании с которым по вопросу подготовки войны с СССР и создания для этого военного союза ряда капиталистических государств, также принимал участие и обв. ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКИЙ. (л. д. 42–44, 63)

---

* Номер аркуша у документі відсутній. — *Авт.*

За активную государственную деятельность правительством бывш. Польши обв. ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКИЙ был награжден 3 орденами. (л.д. 16-об)

На основании вышеизложенного:

Следственное дело № 147146 на ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКОГО Станислава Владиславовича, 1879 г. рожд., уроженца г. Варшавы, по профессии юриста, с высшим образованием, по национальности поляка, б. прокурора верховного гражданского суда б. польского государства, б. вице-председателя правления Варшавского Округа, «Общества противовоздушной обороны», б. члена правления польской военной националистич. организации «Союза сибиряков», полковника в отставке, —

Направляется на рассмотрение Особого Совещания НКВД СССР — г. Москву.

СПРАВКА: Вещдоков по делу нет.
Арестов. ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКИЙ С.В. содержится под стражей во внутренней тюрьме НКВД УССР — гор. Киева.

ЗАМ. НАЧ. 4 ОТДЕЛЕНИЯ 3 ОТДЕЛА
МЛ. ЛЕЙТЕНАНТ ГОС. БЕЗОПАСНОСТИ МАЗИН

«СОГЛАСЕН» ЗАМ. НАЧ. 3 ОТДЕЛА УГБ НКВД УССР
КАПИТАН ГОС. БЕЗОПАСНОСТИ ТИМОФЕЕВ

Составлено «30» августа 1940 года в 3 Отделе УГБ НКВД УССР
г. Киев.

ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 62113–ФП. — Арк. 86–88. Машинопис. Оригінал.

Документ № 10

П О С Т А Н О В Л Е Н И Е

г. Киев, 1940 г. сентября 7 дня.

Вио Прокурора Отдела по Спецделам Прокуратуры УССР — ШАФИРО С.Б., рассмотрев следственное дело за № 147146 по обвинению ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКОГО Станислава Владиславовича по ст. 54–13 УК УССР

Н А Ш Е Л:

Обв. ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКИЙ Станислава Владиславович, 1879 г. рождения, уроженец г. Варшавы, по профессии юрист, с высшим образованием, по национальности поляк, бывший прокурор верховного гражданского суда быв. Польского государства, находился среди военнопленных быв. Польской армии, содержащихся в Козельском лагере НКВД.

На основании изложенного ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКИЙ был арестован и привлечен к ответственности по ст. 54–13 УК УССР.

Произведенным по делу следствием было установлено следующее:

Обв. ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКИЙ с 1906 по 1918 г. находился на ответственных руководящих должностях судебно-карательных органов быв. Царского правительства России, временного правительства Керенского. За службу в России обв. ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКИЙ был награжден 4-мя орденами (л.д. 16, 24, 25).

С образованием польского правительства, находясь в 1919 г. в Сибири, а затем в августе м-це 1919 г. по апрель м-ц 1920 г. в Японии, обв. ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКИЙ выехал в Польшу, где начал работать в судебно-карательных органах от Начальника законодательного отдела департамента юстиции военного министерства до судьи Верховного военного суда. В 1931 г. обв. ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКИЙ по выслуге лет был уволен в отставку в чине полковника. С 1931 по 1939 г. (по день эвакуации г. Варшавы, в связи с германо-польской войной), обв. ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКИЙ являлся прокурором Верховного гражданского суда.

При разгроме польских войск красными войсками обв. ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКИЙ был захвачен в плен, обезоружен и доставлен в лагерь военнопленных.

Также следствием установлено, что обв. ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКИЙ принимал активное участие в государственном устройстве быв. Польши, являлся участником различных государственных организаций и в том числе членом центрального правления польской военной националистической организации, так называемого «Союза сибиряков», состоявшего из офицеров и солдат быв. Польской дивизии, активно боровшейся на стороне Колчака против советской власти в Сибири.

Практическая деятельность «Союза сибиряков» всячески поощрялась правительством быв. Польши и одновременно с этим субсидировалась японскими разведывательными органами, подготовлявшими в 1939 г. интервенцию против Советского Союза.

В этих целях в 1939 г. в г. Варшаву из Японии приезжал японский генерал ХАСЕБЕ (сотрудник 2 отдела генштаба Японии), на совещании с которым по вопросу подготовки войны с СССР и создание для этого военного союза ряда капиталистических государств, также принимал участие и обв. ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКИЙ (л. д. 42–44, 63).

На основании изложенного, —

ПОСТАНОВИЛ:

Следственное дело № 147146 по обвинению ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКОГО Станислава Владиславовича по ст. 54–13 УК УССР направить на рассмотрение Особого совещания при НКВД СССР.

ВИО ПРОКУРОРА ОТДЕЛА ПО СПЕЦДЕЛАМ Ш А Ф И Р О

«УТВЕРЖДАЮ»: ЗАМ. ПРОКУРОРА УССР
ПО СПЕЦДЕЛАМ ДРУГОБИЦКИЙ

ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 62113–ФП. — Арк. 89–90. Оригінал. Машинопис.

Документ № 11

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА № 132
Особого Совещания при Народном Комиссаре Внутренних Дел СССР
от «19» октября 1940 г.

С Л У Ш А Л И	П О С Т А Н О В И Л И
7. Дело № 147146/НКВД УССР по обв. ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКОГО Станислава Владиславовича, 1879 г.р., ур. г. Варшавы, поляк, б. польско-подданный	ЛИБКИНД-ЛЮБОДЗЕЦКОГО Станислава Владиславовича как социально-опасный элемент, заключить в исправительно-трудовой лагерь сроком на ВОСЕМЬ лет, считая срок с 23-го марта 1940 года

НАЧ. СЕКРЕТАРИАТА ОСОБОГО СОВЕЩАНИЯ
ПРИ НАРОДНОМ КОМИССАРЕ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СССР *

ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 62113–ФП. — Арк. 91. Оригінал.

Документ № 12

У Т В Е Р Ж Д А Ю
Первый заместитель Прокурора УССР
государственный советник юстиции
II класса М.А.Потебенько
«22» мая 1989 года

З А К Л Ю Ч Е Н И Е
в отношении Либкинд-Лободзецкого ** С.В.
по материалам уголовного дела (арх. № 45853)

Фамилия, имя, отчество *Либкинд-Лободзецкий Станислав Владиславович*
Дата и год рождения *24 января 1879 года*
Место рождения *гор. Варшава*
Сведения о партийности (в том числе № партийного билета) *беспартийный*
Место работы и должность до ареста *Верховный гражданский суд Польши, прокурор. Взят в плен 17.09.39 г. частями РККА*
Место жительства до ареста *г. Варшава, ул. Мицкевича, д. 20, кв. 3*
Данные о родственниках *родственники проживали на территории Польши*

---

* Підпис нерозбірливий. — *Редколегія.*
** Так у документі. — *Авт.*

Дата ареста, предъявлявшееся обвинение, когда и каким несудебным органом было вынесено решение по делу *Арестован 23.03.40 г. НКВД УССР в Козельском лагере военнопленных. Обвинялся в том, что работая в судебных органах царской России и Польши «проводил работу, направленную против революционного движения рабочих и крестьян», т.е. в преступлении, предусмотренном ст. 54–13 УК УССР*

Доказательств, подтверждающих обоснованность данного обвинения в деле не имеется

По постановлению Особого совещания при НКВД СССР от 19 октября 1940 г. Либкинд-Лободзевский С.В. был заключен в исправительно-трудовой лагерь сроком на 8 лет

Либкинд-Лободзевский Станислав Владиславович подпадает под действие ст. 1 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 16 января 1989 г. «О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30–40-х и начала 50-х годов».

НАЧАЛЬНИК ОТДЕЛА ПРОКУРАТУРЫ УССР ПО НАДЗОРУ
ЗА СЛЕДСТВИЕМ В ОРГАНАХ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
СТАРШИЙ СОВЕТНИК ЮСТИЦИИ В.И.ЛЕСНОЙ

ЗАМ. НАЧАЛЬНИКА СЛЕДСТВЕННОГО ОТДЕЛА
КГБ УССР ПОДПОЛКОВНИК В.И.ПРИСТАЙКО

«17» мая 1989 г.

ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 62113–ФП. — Арк.104–105. Оригінал. Машинопис.

Іван Фостій
(Чернівці)

ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН НА БУКОВИНІ У 1940–1941 рр.

Висвітлення діяльності ОУН на Буковині у 1940–1941 рр. є досить складним завданням з кількох причин. Перша: у зв'язку з суворою конспірацією, документів організації того часу досі виявлено не так вже й багато. Друга: спогади учасників ОУН здебільшого фрагментарні, носять суб'єктивний характер. Найбільше інформації про структуру, керівництво та діяльність ОУН цього періоду міститься у Державному архіві Служби безпеки України (далі — ДА СБУ), яку, за винятком деяких нашарувань, у фактологічному, хронологічному, подієвому і персональному аспектах можна вважати найбільш достовірною і точною. Чимало відомостей є також у Державному архіві Чернівецької області (далі — ДАЧО). Всі ці джерела ми намагалися неупереджено проаналізувати.

Організація Українських Націоналістів (ОУН) Південно-західних українських земель (ПЗУЗ) офіційно сформувалася на Буковині в 1934 р., коли підпільні організації «Легіон Українських революціонерів», заснований у 1930 р. і очолюваний Орестом Зибачинським, та «Месники України», заснована у 1932 р. Денисом Квітковським та Іваном Григоровичем, встановили зв'язок із проводом українських націоналістів під керівництвом Євгена Коновальця. О.Зибачинський став крайовим провідником ОУН Буковини, Бесарабії і Мармарощини [1].

Велику організаційно-виховну роботу в цьому плані провів національно-громадський та культурно-науковий щомісячник «Самостійна думка», що почав виходити у січні 1931 р. за редакцією Сильвестра Никоровича. Це, як зазначають А.Жуковський і Д.Квітковський, був «без сумніву один із найкращих літературно-наукових журналів, який тільки мала колись Буковина, або і взагалі, перший такого роду журнал на цій землі» [2]. 1 січня 1934 р. вийшов перший номер газети «Самостійність», видавцями й редакторами якої були Д.Квітковський, Петро та Іван Григоровичі, Любомир Гузар та С.Никорович. Вона виходила 3 роки і здобула багато прихильників. Газета також спри-

яла розгортанню національно-визвольного руху в краї та творенню осередків ОУН на Буковині [3].

Політичну лінію вказаних видань проводили також газета «Народна сила», яку у 1932–1934 рр. видавала Українська національна партія, заснована у 1927 р. Володимиром Залозецьким, а також незалежна газета української думки у Румунії «Рада», що виходила у січні 1934 — лютому 1938 рр. Обидва видання редагував Юрій Сербинюк [4].

Всі ці газети були під постійним наглядом сигуранци і поліції. «Самостійність», наприклад, неодноразово закривалася і реєструвалася під новою назвою «Молода Буковина», аж поки зовсім не була заборонена в березні 1937 р. за антидержавну діяльність. Закриттям газети справа не обмежувалася. 19–20 квітня 1937 р. перед військовим судом у Чернівцях постали Денис Квітковський, Іван Григорович, Орест Зибачинський, Володимир Тодорюк, Микола Нацюк, Іван Бучко та Микола Насадюк за те, що під час святкування чергової річниці Т.Г.Шевченка освистали румунський національний гімн. В.Тодорюк одержав 5 років ув'язнення, М.Насадюк — 4, І.Григорович і Д.Квітковський — по 2, І.Бучко — 6 місяців. 23 червня цього ж року військовий суд у Чернівцях на 3 роки засудив відповідального редактора «Самостійності» І.Григоровича за іридентичну пропаганду.

30 березня 1939 р. король Румунії Кароль II видав декрет про розпуск усіх політичних партій, яким по суті встановлював королівську диктатуру [5]. ОУН, яка не визнала декрету короля, пішла у підпілля.

Приєднання Північної Буковини 28 червня 1940 р. до СРСР і встановлення в краї радянської влади спочатку не внесли жодних змін у діяльність ОУН. Приблизно до вересня 1940 р. її осередки перебували у стані очікування. Органи НКВД і НКГБ, навпаки, з перших днів прибуття на буковинську землю розпочали активну роботу по *«очистці»* новоутвореної області України від *«антирадянського і контрреволюційного елементу»*. Заволодівши архівами сигуранци, поліції і жандармерії, розпущених політичних партій, громадських організацій, вони вели роботу з нейтралізації їх діяльності та ізоляції їхніх членів. Почалися арешти і допити колишніх жандармів, поліцаїв, працівників і агентів сигуранци, членів політичних партій та національних товариств. Особлива увага зверталась на ОУН — найбільш організовану, здатну до збройного опору силу, яка ставила за мету відрив України від СРСР і створення Самостійної Української Держави. На ліквідацію цієї небезпеки і було кинуто значну частину оперативно-слідчого апарату управлінь НКВД і НКГБ Чернівецької області. Оскільки основна частина крайового керівництва ОУН перед приходом Червоної Армії емігрувала за кордон, заарештовували лише окремих його представників та членів низових ланок.

25 жовтня 1940 р. була заарештована медсестра Чернівецького міськвідділу народної освіти Князько Одарка Юріївна, 1907 р. народження, яку обвинуватили в участі у контрреволюційній націоналістичній організації «Залізняк», що спрямовувала свою діяльність проти СРСР [6]. Слідство інкримінувало їй

зв'язок з активними оунівцями Дмитром Настуняком (який був її чоловіком), Мартою Зибачинською-Мойсюк, адвокатом М.Насадюком та членом товариств «Чорноморе» і «Залізняк», бухгалтером райвідділу наросвіти Кіцманського району Захаром Бідняком. О.Князько на слідстві категорично заперечила, що вона проводила будь-яку антирадянську агітацію. 8 січня 1941 р. її звільнили, оскільки належність її до ОУН не була доведена і справу було закрито [7].

Проте О.Князько на допитах назвала імена своїх знайомих: Аглаю Федорович, 55 років, голову «Жіночої громади» у 1937–1938 рр.; І.Григоровича; Д.Квітковського, 1908 р.н., адвоката; Марію Герасимович, 55 років, Осипа Мурая, 45 років; Захара Миколайовича Бідняка, 30 років, з Ленківців; Марту Данилівну Зибачинську-Мойсюк, 1916 р.н.; Льва Когута, редактора «Часу»; Миколу Васильовича Насадюка, 1912 р.н., з Ленківців, якого раніше заарештовували румунські каральні органи [8].

Свідчення О.Князько обумовили арешт її знайомих, яких вона назвала під час слідства. Лише І.Григорович, Д.Квітковський, М.Насадюк, А.Федорович, О.Мурай емігрували за кордон і уникли арешту.

25 жовтня 1940 р. був заарештований З.Бідняк. Будучи адвокатом за освітою, він не відчував за собою провини перед радянською владою, оскільки ніякої антирадянської чи контрреволюційної роботи не вів. Не заперечуючи, що з 1934 р., часу вступу до університету і до 1936 р. він був членом українського спортивного товариства «Залізняк», зазначив, що це товариство не було контрреволюційним чи націоналістичним. Воно вело боротьбу за студентські права, організовувало студентську взаємодопомогу, виховувало молодь в національному дусі, впроваджувало навички культурної поведінки у громадських місцях, ознайомлювало студентську молодь з історією і побутом українського народу [9].

31 жовтня 1941 р. на вимогу слідчого назвати прізвища його знайомих З.Бідняк назвав 58 прізвищ визначних українських інтелігентів. Серед них були згадані вище і нові, зокрема, Кулишір, поки що без імені, юрист, член товариства «Чорноморе», який проживав у Чернівцях [10]. Слідчі добивалися від Бідняка, щоб він зізнався в своїй «*контрреволюційній, антирадянській роботі*». Він же категорично заявляв, що ніякої контрреволюційної роботи не провадив. Більше того, не хотів підписувати протоколи, бо мав намір записатися німцем і виїхати до Німеччини. Але на допиті 10 грудня 1941 р. він зазначив, що у Ленківцях у 1932 р. систематично виступав за підняття культури українського народу, за українізацію шкіл і театру: *«Я виступав за підняття і розвиток української культури. Моя активна діяльність у боротьбі за українську культуру стала підставою для поліції в пред'явленні мені звинувачень... Я знаходився під слідством з листопада 1932 по лютий 1933 р. Незважаючи на те, що в процесі слідства вина моя і Ореста Рудольфовича Забачинського * не була доведена, справа в суді слухала-*

* Так у документі. — *Авт.*

ся, де захисником виступав Кость Радонець, професор юридичної психології. Ми були судом виправдані і звільнені з-під охорони. Після звільнення я був під наглядом поліції, як неблагонадійний елемент, і протягом 1933 р. відкрито ніде не виступав» [11].

Далі З.Бідняк пояснював, що у 1922–1931 рр. в інтернаті гімназії він був під впливом професора Володимира Федоровича та інспектора інтернату Антона Клима, які виховували молодь в українському національному дусі. Адже, на Північній Буковині, що перебувала у складі Румунії, не було свободи українського слова, заборонялося вживати українську термінологію. Румунський уряд обкладав українців непосильними податками, вони зазнавали утисків у навчальних закладах та установах. Все це наштовхувало на думку про необхідність створення Самостійної Української Держави. Тому у подальшому Бідняк систематично в легальних умовах виступав за піднесення української культури, за українізацію [12].

На допиті 24 грудня 1940 р. З.Бідняк, категорично відкидаючи висунуті проти нього звинувачення, ще раз заявив слідчому Куршину: *«Мною проводилася національна українська робота в умовах капіталістичного режиму легально, про що я говорив раніше. Моя діяльність була направлена не проти СРСР, а проти румунського уряду, проти румунізації українського населення Північної Буковини. Я боровся за підняття української культури. Українське національне товариство «Залізняк», членом якого я був, я не вважав і не вважаю націоналістичним. Націоналістична діяльність, яка проводилася окремими членами товариства «Залізняк», не визначає і не може визначати всієї його діяльності та інших його членів»* [13].

Але й ці слова не переконали слідчих. Сфальсифікована, політично упереджена, справа була направлена на розгляд Особливої наради при наркомі внутрішніх справ СРСР. 28 травня 1941 р. З.Бідняка засудили до 8 років виправно-трудових таборів. 17 червня 1943 р. він помер у тюрмі № 3 м. Томська [14].

Одночасно з О.Князько і З.Бідняком 24 жовтня була заарештована і М.Зибачинська-Мойсюк — дружина провідника ОУН Буковини О.Зибачинського [15]. Вона розповіла слідству, що її чоловік перед приходом Червоної Армії на Буковину виїхав у Ясси до брата і в Чернівці не повернувся, перебуває в Бухаресті, збирається переїхати на постійне проживання до Німеччини. Не приховувала, що, навчаючись у 1927–1934 рр. на літературному факультеті Чернівецького університету, вступила до товариства студентів-українців «Запороже» і назвала прізвища 20 найактивніших членів цього товариства, 11 членів товариства «Чорноморе» і 11 членів товариства «Залізняк», надавши їм відповідні соціально-політичні характеристики [16].

Для органів НКГБ це була справжня знахідка. 14 квітня 1941 р. нарком держбезпеки УРСР старший майор держбезпеки П.Я.Мешик підписав постанову про припинення справи № 53958 і звільнення М.Зибачинської-Мойсюк з-під охорони. Було взято до уваги те, що вона зі встановленням радянської влади в Північній Буковині від роботи в ОУН відійшла [17].

Звільнення з-під арешту О.Князько та М.Зибачинської-Мойсюк не означало, що органи НКВД-НКГБ пом'якшують свої репресії. Навпаки, одержавши переліки імен, вони активізували роботуз пошуку та ізоляції верхівки та найактивніших членів ОУН, викриття мережі організації. Як з'ясувалося, велику роль при цьому зіграли політична і конспіративна недосвідченість багатьох членів ОУН, надія за чесні зізнання та співробітництво з органами НКВД–НКГБ уникнути кримінальної відповідальності.

Показовою у цьому плані є поведінка Ростислава Гузара — сина відомого в Чернівцях лікаря Володимира Гузара і організаторки жіночого руху на Буковині Ольги Захарівни Гузар. Ростислав під впливом батьків і за їх прикладом брав активну участь у національно-визвольній боротьбі. Свідчення попередніх заарештованих спонукали органи НКВД звернути увагу на сім'ю Гузарів і 30 жовтня 1940 р. Р.Гузара заарештували. Допитували його 2 тижні, однак 15 листопада з-під арешту звільнили [18]. Пояснення цьому він зробив 20 квітня 1944 р., коли вдруге потрапив до слідчих НКВД: *«У 1940 р. ОУН, до якої я належав, була розкрита, і її члени, в тому числі і я, були заарештовані органами НКВД. Перебуваючи в ув'язненні, я дав зізнання про роботу підпільної ОУН і видав таких відомих мені членів організації: Кулишіра Віктора [19], Рущак [20], Кіндзірську [21], Курчака [22] і Крижанівського Леоніда [23].*

Коли я був в ув'язненні, то мені запропонували працювати на користь радянської розвідки, на що я охоче погодився, після чого був звільнений з тюрми. При відступі Червоної армії з Чернівців я збирався евакуюватися, але в останню хвилину мені подзвонив хтось із співробітників НКВД, назвав мене по псевдоніму, запропонував залишитися у Чернівцях і продовжувати працювати на користь радянської розвідки. Я вирішив залишитися. Перед відходом Червоної армії я не зміг побачитися із працівником НКВД, з яким мав зв'язок. Я заходив на квартиру, де ми зустрічалися, але там нікого не було.

Коли німецькі і румунські війська окупували Чернівці, мене зустрів член ОУН Войновський Петро, який запропонував мені в обумовлений час прийти на нараду в готель «Чорний орел». 6 липня 1941 р. години о 9-й вечора я прийшов у готель «Чорний орел», де в залі були збори, на яких були присутні німецькі офіцери. Із членів ОУН на цих зборах були: я, Войновський, Шемчук, Фурман, Якубовський Ярема, пізніше працював в українській поліції у м. Києві, Мичковський, дантист. На цих зборах виступав Войновський. Ми одержали настанову: 1. Виявити, де переховуються червоноармійці і повідомити німцям; 2. Виявити, де знаходиться майно, документи, бензин; 3. Розшукувати всі військові документи і здавати німцям; 4. Виявити, що роблять румуни. З цієї наради всіх розвезли по домівках на машинах.

У цей же самий час члени ОУН Войновський Петро, Зибачинський Орест і Джуліба (керівник ОУН в м. Чернівці) вели переговори з представником керівництва Бандери Кіндзірським [24], якого за завданням Войновського привів я, але на переговорах я присутній не був, оскільки мене з кімнати видалили, і про що у них ішла мова, я не знаю.

Войновський, Зибачинський і Джуліба роз'їжджали по районах на німецьких автомобілях, куди возили листівки, які друкував я. Листівки були підписані Мельником і закликали об'єднуватися в ОУН.

Після виїзду німецької комендатури із Чернівців все управління перейшло до рук румунських властей, які почали переслідувати ОУН. Переслідувані румунськими властями активні члени ОУН — Войновський, Зибачинський, Якубовський — виїхали на Україну. Оскільки я був зв'язаний тільки з Войновським і Зибачинським, то після їх від'їзду з Чернівців я втратив зв'язок з ОУН і поступив на роботу в фірму «Електрон» радіотехніком. 27 січня 1942 р. я був арештований румунською сигуранцою. Слідство вів Костиняну. В тюрмі просидів до 3.04.42 р.» [25].

Щирі зізнання не врятували Р.Гузара. Його звинуватили в тому, що він, будучи активним членом антирадянської ОУН у період окупації німецько-румунськими військами м. Чернівці, активно провадив націоналістичну агітацію, друкував і розповсюджував серед населення оунівські листівки. Будучи заарештованим в 1942 р. румунськими властями за оунівську діяльність, був завербований сигуранцою і як агент залишений після вигнання окупантів з Буковини із завданням шпигунського характеру. 28 листопада 1944 р. Військовий трибунал військ НКВД у Чернівецькій області засудив Р.Гузара до 20 років каторжних робіт і позбавлення прав на 5 років. Вирок був остаточний і оскарженню не підлягав [26]. 20 вересня 1945 р. Р.Гузар помер від крупозного запалення легенів у Північно-Східному виправно-трудовому таборі («Севвостлаге») у Магаданській області, де й похований [27].

4 листопада 1940 р. був заарештований Віктор Тодорович Кулишір, 1917 р.н., студент юридичного факультету Чернівецького університету, член ОУН з 1938 р., який з жовтня 1940 р. виконував обов'язки провідника ОУН Буковини [28]. Йому інкримінували членство в ОУН, за дорученням якої він придбав зброю для здійснення терористичних актів проти представників радянської влади, а також проводив контрреволюційну пропаганду [29]. 14 лютого 1941 р. старший слідчий слідчастини УНКВД молодший лейтенант держбезпеки Кузьмін змінив формулювання підстав арешту. Тепер В.Кулишір був учасником контрреволюційної ОУН, яка ставила за мету відторгнення України від СРСР і створення Самостійної Української Держави.

На перших же допитах В.Кулишір розкрив структуру обласної організації, зазначивши, що центр ОУН знаходиться в Чернівцях, є комітети в районах, які побудовані по трійках і п'ятірках. Обласний провід має зв'язок із закордонним центром ОУН у Бухаресті та з Галичиною. Керівництво низовими організаціями здійснювалося викликами і наїздами. Зустрічі відбувались на явочних квартирах у Лесі Никорович, Петра Войновського і в нього, Віктора Кулишіра [30]. Він зі своїми однодумцями готував кадри для виступу проти радянської влади. Нових членів направляли для роботи в міліцію. Організували збирання зброї, кількість якої знає Войновський. Зброю отримали від поляків (які тікали в 1939 р. до Румунії), румунів та німців.

Кулишір також зізнався в тому, що обласний провід через свого зв'язківця одержав із Західної України Програму ОУН і вказівки щодо посилення роботи по залученню до ОУН молоді та накопичення зброї. Проте, вказівки О.Зибачинського, одержані у жовтні 1940 р. здивували Кулишіра, оскільки рекомендували припинити відбір молоді до ОУН і не вести ніякої роботи проти заходів радянської влади. Ці вказівки приніс кур'єр Юрій Фурман, який відвозив звіт Зибачинському [31].

Кулишір зазначив, що йому пропонували працювати на німецьку розвідку, та він відмовився. Але з його відома до цієї роботи були залучені П.Войновський і Л.Никорович, а член німецької комісії Королюк передав Войновському радіостанцію і дав завдання вести розвідроботу проти СРСР на користь німецької розвідки [32].

На допиті 26 листопада 1940 р. він назвав керівників та активних членів ОУН Буковини Дмитра Яремчука, Ростислава Гузара, Мирослава і Лідію Кіндзірських, Целестина Суховерського, Антоніну Рущак. 17 і 20 лютого 1941 р. до цього списку додалися вже заарештована М.Зибачинська, П.Войновський, О.Зибачинський, Ю.Фурман, а також псевдоніми і справжні прізвища керівників з периферійних осередків у Брідку, Чунькові, Василесі, Ревному. Назвав він і кількість членів окремих осередків ОУН. Всього, заявив він, організація налічує 110 членів [33].

Свідчення О.Князько, М.Зибачинської, З.Бідняка, Р.Гузара, В.Кулишіра, А.Рущак дали можливість органам НКВД розгорнути широку роботу по ліквідації підпільної мережі ОУН в області, зокрема по розконспірації сільських осередків. У квітні — травні 1941 р. вони були викриті у Чорному Потоці, Добринівцях, Вікні, Брідку, Миткові, Дорошівцях, Борівцях, Василеві, Кадубівцях, Киселеві, Веренчанці. Були заарештовані секретар сільради Чорного Потоку Іван Онуфрійович Паліброда, 1915 р.н., та його односельці — господарі Василь Манолійович Паліброда, 1920 р.н., Георгій Васильович Паліброда, 1920 р.н., Георгій Васильович Василинчук, 1908 р.н., Василь Миколайович Запаринюк, 1921 р.н.; Микола Юрійович Осадчук, 1909 р.н., — господар с. Добринівці; Василь Григорович Нуцуляк, 1896 р.н., і Степан Іванович Нагірний, 1908 р.н., — бідняки с. Вікно; Василь Георгійович Бейко, 1910 р.н., і Манолій Іванович Манчуленко, 1902 р.н., — господарі с. Митків; Манолій Степанович Халатурник, 1920 р.н., — середняк с. Брідок; Василина Іванівна Мацкуляк, 1901 р.н., — господиня с. Дорошівці [34].

Слідство у цій справі закінчилося тільки 25 червня 1941 р., коли на Чернівці уже падали німецькі бомби, а на кордонах гриміли бої. Початок війни не дав змоги розглянути справу в судовому порядку. Подальша доля заарештованих невідома. Проте, вони назвали нові прізвища: Василя Пелешатого із Борівців, Івана Турецького із Заставни, Дмитра Звізди з Дорошівців, Григорія Маника з Чунькова та ряд інших.

23 лютого 1941 р. був заарештований надрайонний провідник ОУН Василь Петрович Пелешатий, 1909 р.н., з с. Борівці Кіцманського району; 23 квітня —

Георгій Іванович Пугач, 1911 р.н., з цього ж села; 25 квітня — Михайло Дмитрович Савчук, 1918 р.н.; 19 травня — Георгій Васильович Цебрик, 1896 р.н., з Киселева. Всі вони були обвинувачені в тому, що є активними членами української контрреволюційної організації — ОУН, яка проводить активну діяльність по підготовці збройного повстання на території СРСР, маючи на меті створення *«самостійної буржуазно-фашистської держави»* [35].

«Робота» слідчих із заарештованими дала свої наслідки. Зокрема, майже повністю була викрита мережа ОУН Заставнівського району, встановлено, що між Буковинським проводом ОУН і Галичиною існує тісний контакт, що звідти на Буковину регулярно приїздять інструктори, які допомагають налагоджувати роботу, готують місцеві організації до збройної боротьби. Серед націоналістів у той час широко побутувала думка, що навесні 1941 р. Німеччина обов'язково розпочне війну проти СРСР, і українці Буковини та Західної України повинні надати реальну допомогу німцям шляхом збройного виступу проти радянської влади. Оунівці Буковини чекали приїзду в край Степана Бандери.

Зокрема, В.Пелешатий на допиті 8 лютого 1941 р. заявив, посилаючись на слова Войновського, що керівництво Буковиною взяли на себе провідники ОУН Західної України, які пройшли добру підготовку. Їх очолює Бандера, досвідчений і непримиренний до радянської влади. У грудні 1940 р. Войновський говорив Пелешатому, що Бандера скоро приїде на Буковину, щоб ознайомитися з кадрами організації. *«Буковині*, — заявив Войновський, — *зараз приділяється максимум уваги, оскільки тут багато незадоволених радянською владою»* [36].

Справді, незадоволених радянською владою було багато і вони готові були підтримати будь-кого, хто розпочне війну проти більшовиків і пообіцяє допомогти Україні здобути самостійну державність. Однак, радянська влада не гаяла часу в боротьбі з ОУН, яка була по суті єдиною організованою силою, що могла чинити їй збройний опір. Та бойові керівники ОУН, потрапивши до рук працівників НКВД чи НКГБ, забували іноді про свій «Декалог» [37] і розкривали відому їм мережу.

Не був винятком і В.Пелешатий. Від нього енкаведисти дізналися про Савчука Олександра Івановича — «Сандо», який залучив Пелешатого до ОУН у 1939 р. та про інших членів ОУН — Георгія Цебрика, Георгія Гордея, Михайла Філіпчука, Миколу Баб'яка, Дмитра Звізди, Тодора Бахура, Василя Палагнюка, Івана Гордея, Василя Лахманюка, Іллю Хмелевського, Василя Малика, Дмитра Жуковського, представника ОУН з Галичини Петра Івановича Запотічного, що діяв на Буковині під псевдонімом «Бурий» [38].

25 березня 1941 р. були заарештовані М.Савчук, Г.Цебрик, Г.Пугач та вчитель Чуньківської початкової школи Григорій Михайлович Маник, 1909 р.н.; 26-го — Ілля Іванович Хмелівський, 1897 р.н., селянин-бідняк із Кадубівців; 29-го — П.Запотічний, 1920 р.н., з с. Костів Тернопільської області (він же Маменко, Пританко Микола Миколайович), який мав при собі зарядженого

револьвера «Стеєр»; 23 квітня — Манолій Миколайович Молдаван, 1909 р.н., з с. Брідок; 26-го — Дмитро Іванович Мельниченко, 1906 р.н., селянин-середняк; 30-го — Василь Іванович Ковчак, 1909 р.н., шляховий майстер з цього ж села [39]. До початку війни слідство було завершене. Його результатом стало викриття 3-х ланок ОУН, чисельністю відповідно 7, 8 і 9 осіб, озброєних револьверами та обрізами [40].

Водночас з деякими представниками цієї групи оунівців були заарештовані й інші особи: Михайло Іванович Королик, 1911 р.н.; Іван Дмитрович Сливка, 1918 р.н., із Василева; Василь Васильович Лахманюк, 1906 р.н., із Заставни; 24-го — Михайло Миколайович Павчук, районний провідник ОУН; 30-го — Андрій Іванович Ковалик, 1908 р.н., із Заставни. 6 травня до рук слідчих НКГБ потрапили Михайло Васильович Семенюк, 1907 р.н., з Василева; Василь Іванович Пазюк, 1921 р.н., із Заставни; Степан Антонович Щербанович, 1903 р.н., із Чунькова; 19-го — Георгій Іванович Бурик, 1913 р.н., із Василева [41]. Вони теж назвали чимало нових імен. Зокрема, це зробив М.Павчук, уродженець Дорошівців, колишній адвокат і мировий суддя, який назвав 51 члена ОУН — мешканців сіл Заставна, Дорошівці, Василів, Вікно, Чорний Потік, Товтри і Погорілівка, що входили до району його дії [42]. Слідство у цій справі також завершилося ще до початку війни. Але військовий трибунал її розглянути не встиг. У зв'язку з відсутністю документальних свідчень встановити їх подальшу долю не вдалося.

За неповний рік роботи органи НКВД-НКГБ встигли завдати ОУН значних втрат. Було заарештовано і засуджено до розстрілу та різних термінів ув'язнення близько 270 осіб. Проте, значна кількість членів ОУН, здебільшого освічених і добре вишколених, була за кордоном. Частина менш підготовлених кадрів залишилася нерозконспірованою на терені області. До того ж масові репресії, націоналізація промислових і торговельних підприємств та землі, колективізація, заборона самовільного залишення підприємств, насаджування войовничого атеїзму, заборона політичних партій, національно-культурних та спортивних товариств, масові депортації буковинців 21 травня і 13 червня 1941 р. у віддалені райони СРСР, неможливість спілкування з родичами за кордоном спонукали багатьох громадян до збройного захисту своїх інтересів і прав.

Очікування нападу Німеччини на СРСР породили у багатьох людей вороже настроєних до радянської влади, надію, що Радянський Союз буде розгромлено і на його руїнах за допомогою Німеччини зродиться Самостійна Соборна Українська Держава. Саме цю ілюзорну можливість проповідувала ОУН і мельниківського, і бандерівського напрямків.

Початок війни активізував діяльність ОУН на Буковині, яка закликала населення йти не в Червону Армію, а до лісу. Згодом установка змінилась: іти в Червону Армію, брати зброю, з нею тікати до лісу і там творити боївки Української Національної Армії (УНА).

Про хід мобілізації в області свідчить доповідна записка Чернівецького обкому КП(б)У першому секретареві ЦК КП(б)У М.С.Хрущову [43]. В ній го-

ворилося, що мобілізація розпочалася 23 червня і проходить на високому ідейно-політичному рівні: *«В прикордонному Путилівському р-ні*[44]*, протягом 24 червня мобілізація пройшла з повним успіхом, всі 100% людського складу з кіньми з'явилися на призовні пункти вчасно»*[45].

Однак, обстановка була не така райдужна, як зазначалось. Справді, люди з'явилися до військкомату вчасно, але вони не дістали розпоряджень і змушені були під вечір повернутися додому. Лише кількох чоловік взяли у 593-й гаубичний полк 96-ї гірської стрілецької дивізії. По кілька осіб відправили у 94-й важкий протитанковий артилерійський полк, 1337-й гірський стрілецький полк 318-ї гірської стрілецької дивізії та інші частини і з'єднання.

У Новоселицькому районі з 1776 призваних на 23 червня з'явилося 1581, у Вижницькому районі з 873 військовозобов'язаних — 765. Із Вашковецького району на 25 червня було відправлено на збірні пункти 1137 людей із 1776, 800 коней, 123 вози. Додатково було підготовлено для відправлення лише 455 осіб. У с. Бережниця з 40 призовників ніхто до військкомату не з'явився, всі втекли до лісу. У с. Бабин Кельменецького району з 15 призовників з'явилося тільки 8, а у с. Грубна втекло 8 осіб[46]. Секретар Вашковецького райкому КП(б)У А.В.Мазур 26 червня доповідав секретарю Чернівецького обкому КП(б)У І.С.Грушецькому, що випадки дезертирства були в Карапчеві, Кельменцях, Драчинцях, Руському Банилові, Костинцях. Всього не з'явилося по мобілізації 64 особи, які переховувались у лісах[47]. Він зазначив, що паніки в районах немає, але паралізує район боївка, яка щоденно розростається за рахунок дезертирів. Вживаються заходи, щоб їх зловити, але поки що не вдається. Він просив допомогти зброєю, бо та, що є в райвідділі НКВД, не дає змоги мобілізувати партактив на допомогу НКВД для боротьби з боївкою.

У Бережниці було вбито представника райкому партії, завідуючого господарською частиною радгоспу Кірічка, який віз мобілізаційні матеріали, захоплено іншого представника райкому, директора райпромкомбінату Брагіна, який раніше приїхав у це село, був затриманий оунівцями і відведений у ліс, звідки йому вдалося втекти. *«Бандою керує румунський шпигун Колотило,* — доповідав А.Мазур, — *який давно переховується. Вся банда озброєна, має гвинтівки, гранати і навіть кулемети. Ті, що затримані з банди, заявляють, що їх розрахунок на одержання зброї з Румунії і на організацію повстання «За вільну Україну!»*[48].

Спецповідомлення та оперативні зведення перших днів війни свідчать, що діяльність ОУН значно ускладнювала обстановку в тилу Червоної Армії. Співробітникам НКВД і НКГБ доводилося вести боротьбу не тільки з ворожим десантом, але і з боївками, агітаторами, «панікерами», «пораженцями», а також з пожежами. Так, у ніч на 23 червня групою нелегалів був поранений з вогнепальної зброї працівник сільради с. Мілієве Швейко Василь Іванович. Керівник цієї групи Нагорняк утік, а учасники замаху Іван Палій, 1923 р.н. і Дмитро Кузяк, 1913 р.н., були затримані[49]. Того ж дня начальник Вижницького райвідділу НКВД сержант міліції Архипенко повідомляв, що у селах

оперує група нелегалів у складі 12–15 осіб. Є людські жертви. Для її ліквідації і з'ясування всіх обставин у район виїжджала оперативна група працівників обласних управлінь НКВД і НКГБ [50].

24 червня у с. Кибаки було вбито працівника райвійськкомату капітана М.С.Зоріна, який приїздив вручати військовозобов'язаним повістки про мобілізацію. Цього ж дня тут був убитий листоноша с. Мілієве Семен Киселиця. Він їхав у Кибаки з'ясувати, чому не працює телефон, що був виведений з ладу групою ОУН, очолюваною головою сільради с. Кибаки Петром Ісаком [51]. В ніч на 23 червня боївка Колотила напала на Вашковецьке районне поштове відділення, але була відбита червоноармійцями. Цієї ж ночі вона напала на залізничну станцію Банилів. Було важко поранено начальника станції Соколова, який невдовзі помер, а також вбито працівника відділення зв'язку, прізвище якого на той час не було встановлене [52]. У Великому Кучорові 24 червня 50 селян прийшли в сільраду і зажадали від голови повернення грошей за облігації державної позики і кінського поголів'я. Оперативна група працівників НКВД-НКГБ затримала господарів Кваснюка Назара Миколайовича, 1903 р.н., і Промбес Марію Василівну, 1880 р.н., які загітували селян на цю акцію [53].

Цього ж дня о 22.30 у Чернівцях на вул. Бранков'яну (нині І. Франка) був заарештований Моспанчук Дмитро Георгійович, 1909 р.н., українець, який обстріляв машину з червоноармійцями, що їхала вулицею. 25 червня під час спроби втекти він був тяжко поранений і направлений до тюремної лікарні [54]. 23 червня в Чернівцях по вул. Леніна (нині Головна), в будинку № 16 працівники НКВД затримали Гентюка Степана Івановича, 1896 р.н., який під час повітряного нальоту німецької авіації на місто сигналізував з горища білим прапором, прив'язаним до антени. Гентюка передали в 97-й прикордонний загін НКВД [55]. Всього протягом 23–24 червня в Чернівцях було заарештовано 35 осіб за *«контрреволюційні дії»* і *«антирадянську агітацію»*, 7 осіб — як *«соціально-небезпечний елемент»* [56].

Діяльність ОУН у ці дні наростала. 25 червня в лісі поблизу Руського Банилова опергрупа НКВД-НКГБ, проводячи операцію проти боївки Колотила, затримала 3-х її членів і одного вбила [57]. 26 червня начальник Вашковецького РВ НКВД повідомляв до обласного управління, що з Бережниці і Руського Банилова в ліс пішло 28–30 дезертирів і голова Бережницької сільради як керівник групи [58]. 27 червня о 4.30 черговий УНКВД одержав повідомлення, що в районі цегельного заводу № 3 з горища обстрілюють цивільне населення і військові частини, які проходять поблизу. Група НКВД, що прибула на місце, захопила 3-х обстрілювачів, а одного вбила [59].

27 червня було заарештовано 76 осіб, з яких 4 — члени ОУН. Підозрюваних у шпигунстві, диверсіях і терорі було 11, «ураженців» — 20, агентів сигуранци — 4, членів антирадянських партій — 1. Вилучено радіопередавач з шифром, кодом і зброєю [60]. 28 червня, в річницю приєднання Північної Буковини і Бесарабії до СРСР, у Хотині було вбито червоноармійця. Вбивцю заарештували. У Виженці по вікнах сільради було зроблено два постріли і поранено секретаря

сільради Никифора Георгійовича Клима [61]. В Карапчеві Вашковецького району 15 оунівців напали на 2-х сільських активістів, побили їх і втекли. Проте 2-х нападників було затримано і вживалося заходів, щоб затримати інших [62].

У Чернівцях була заарештована Рідуш Олена Германівна, 1865 р.н., за антирадянську агітацію і за те, що з горища її хати обстрілювали військовослужбовців [63]. У ресторані по вул. Бранков'яну затримали Квятковського Онуфрія Карловича, 1872 р.н.; Білоуса Олександра Івановича, 1877 р.н.; Грек Марію Георгіївну, 1914 р.н.; Пітея Олександра Георгійовича, 1899 р.н.; Домбровського Євгена Йозефовича, які висловлювалися проти радянської влади, а під час нальоту німецької авіації махали білими хустками [64]. 28 червня заарештували 75 осіб, з яких 8 — члени ОУН, 14 — терористи, 19 — «*пораженці*», 34 — *«антирадянський елемент»* [65]. Того ж дня о 14.00 була пошкоджена телефонна лінія між Заставною і Чернівцями, яку відновили о 16.00, а о 24.00 поблизу райвідділів НКВД і НКГБ було обстріляно червоноармійський патруль. Обійшлося без жертв [66].

29 червня арешти продовжувалися. За антирадянську агітацію до в'язниці потрапили: Миронюк Степан, 1918 р.н., румун; Романчук Іван Георгійович, 1924 р.н.; Паранчук Кароль Михайлович, 1902 р.н.; Шляхоцький Леопольд Васильович, який на пивзаводі № 1 вів серед робітників *«контрреволюційну пропаганду»*; Прудиус Михайло Федорович, 1897 р.н., з Ленківців; Олар Василь Маркович, 1924 р.н., в димарі хати якого знайшли іноземний пістолет; Даскалюк Микола Георгійович, у якого вилучили «браунінг» і 7 бойових набоїв [67]. Уночі по дорозі між Садгорою і Чернівцями військовим патрулем був убитий невідомий [68]. 29 червня було заарештовано 112 осіб, з яких членів ОУН — 24, шпигунів і диверсантів — 7, *«пораженців»* — 23, активних членів антирадянських політпартій — 27, *«бандпособників»* — 4, *«антирадянського елементу»* — 27 осіб [69]. У ніч з 29 на 30 червня було додатково заарештовано 21 особу, з яких членів ОУН — 2, *«пораженців»* — 2, «*антирадянського елементу*» — 17 [70].

Таким чином, з 22 по 30 червня 1941 р. в області було заарештовано 553 особи, з них членів ОУН — 100. Решта заарештованих поділялася на 18 категорій — від шпигунів, диверсантів і терористів до *«пораженців»*, *«саботажників»*, дезертирів і *«зрадників батьківщини»* [71]. Подальша доля більшості з них невідома. Зрозуміло, що ситуація не сприяла уважному розгляду діяльності кожної підозрюваної особи. Влада діяла за законами воєнного часу: частину з них могли розстріляти або ж вивезти за межі області.

Репресії завдали значних втрат осередкам ОУН на Буковині, однак заарештовані були далеко не всі активні оунівці. Зокрема, член Буковинського проводу ОУН П.Войновський після від'їзду керівника проводу Дмитра Яремчука до Німеччини, залишався на терені краю як керівник оунівських боївок, а після арешту В.Кулишіра очолив і обласний провід ОУН. Він приділяв чимало уваги зміцненню та відновленню старих і створенню нових низових осередків. У квітні 1941 р., коли арешти членів ОУН досягли апогею, він

перейшов на нелегальне становище. Спочатку переховувався в передмістях Чернівців, а згодом перебрався в с. Кибаки Вижницького району і звідти керував організацією боївок, які мали нападати на невеликі групи червоноармійців, державні установи, працівників НКВД, псувати телефонний і залізничний зв'язок, чинити різні диверсійні акції та допомагати німецьким десантам, які мали висаджуватися на території області з початком воєнних дій.

Сформувавши разом з головою сільради с. Кибаки Петром Іллічем Ісаком групу в складі 20 осіб, Войновський організував дрібні терористичні акти, очікуючи, коли 43-й стрілецький полк 96-ї гірської стрілецької дивізії відступить з Вижниці. В надвечір'я 4 липня 1941 р. останні підрозділи Червоної Армії залишили Вижницький район.

Щоб продемонструвати свою підтримку антиєврейської політики Гітлера, Войновський заздалегідь спланував одразу ж після відступу радянських військ провести по селах Буковини єврейські погроми. Було дано наказ розстрілювали також усіх комуністів і тих, хто активно працював в органах радянської влади. Першими жертвами стали жителі с. Мілієве. 5 липня група Войновського, до якої приєдналося близько 20 добровольців, озброєна гвинтівками, пістолетами, обрізами, кілками та різним господарським знаряддям, напала на село. Розділившись на кілька груп по 5–7 осіб, вони кинулися по будинках, де жили єврейські сім'ї, які вважалися ними основною опорою радянської влади на Буковині. Войновський особисто брав участь у цьому нападі, пристрілював із револьвера недобитих [72]. Його активною помічницею в організації та проведенні акції була Л.Кіндзірська. Всього, за свідченнями учасників цієї розправи, було розстріляно близько 120 осіб [73].

Того ж дня група Войновського зробила спробу здійснити подібний напад на с. Іспас. Однак тодішній голова сільської управи Іван Георгійович Денис категорично заборонив це робити, незважаючи на наполегливу вимогу Войновського [74].

Подібні розправи над єврейським населенням за вказівкою проводу ОУН були проведені також у Банилові, Карапчеві, Шишківцях, Лужанах, Неполоківцях, Васловівцях та ряді інших сіл області [75]. 7 липня за наказом надрайонного провідника ОУН-мельниківців Степана Карбашевського, районного провідника Георгія Кравчука і підрайонного провідника Тодора Бахура було вбито 45 євреїв у Борівцях і 54 — у Киселеві [76]. За 2 дні до цієї розправи групою С.Карбашевського було вбито також колишнього голову Борівецької сільради М.О.Підгурського, секретаря сільради О.І.Сливку, фінагента Д.М.Кричака, голову сільського споживчого товариства Михайла Гав'юка, вчителя сільської школи І.В.Мельничука [77]. Ці розправи над безвинними людьми не додавали ОУН ні честі, ні слави. Навпаки, вони відштовхували від неї людей.

6 липня 1941 р. П.Войновський повернувся до Чернівців і за вказівкою Центрального проводу ОУН почав набір добровольців до УНА та німецьких адміністративних органів на окупованій території України, розраховуючи на допомогу німців в утворенні Самостійної Соборної Української Держави.

Зібравши близько сотні осіб, 3 серпня з дозволу румунської та німецької військових адміністрацій він пішки повів їх до Снятина. Дорогою до них приєдналися бажаючі. Частина добровольців прибула також із Вижницького і Вашковецького районів. З цих людей Войновський утворив 5 сотень, складалися з 2-х чот по 50 бійців. Командирами сотень були призначені Василь Ширей, Михайло Данчул, Микола Чунка, Михайло Токарюк, Олекса Домчук. Була і окрема комендантська чота у складі 25 осіб, якою командував безпосередньо Войновський. Відділ пропаганди очолював керівник хору Чернівецької обласної філармонії Олесь Микитюк [78].

У Снятині курінь перебував 8 днів. За цей час він розділився на 2 течії — бандерівську і мельниківську. І в повному складі рушив на Городенку. Там, виявилося, збиралися оунівці-бандерівці, до яких з 2 сотнями приєднався заступник Войновського О.Домчук. Щоб не довести справи до сутички, Войновський наказав негайно покинути Городенку і йти на Кам'янець-Подільський [79]. Залишивши в Кам'янці-Подільському близько 25 своїх підлеглих для роботи в поліції, курінь рушив через Жмеринку, Вінницю, Житомир, Бердичів на Київ, залишаючи у цих містах своїх представників для роботи в Українській поліції, службі охорони, перекладачами при німецьких комендатурах тощо. Наприкінці вересня 1941 р. курінь прийшов до Києва, де його членів чекало гірке розчарування. Німці не дозволили формувати українську національну армію. Вони не збиралися доручати серйозних адміністративних посад українцям, відводячи їм роль виконавців поліційних і каральних завдань. Згодом курінь був розпущений — одну його частину направили в українську поліцію Києва та ближніх сіл і райцентрів, а іншу — в 115-й і 118-й батальйони німецької охоронної поліції *«шуцманшафт»* [80]. Київська українська поліція, як відомо з документів, була використана гестапо і німецькою поліцією в арештах і розстрілах громадян Києва в Бабиному Яру [81].

Ті ж члени ОУН, які продовжували боротися за створення Української Держави та її армії і тому являли небезпеку для німців, були заарештовані гестапо і розстріляні, зокрема, 7 грудня 1941 р. у Миколаєві розстріляли Юрія Шпитко, Володимира Коцура, Богдана Сірецького, Володимира Антонюка, Василя Баранецького, Михайла Сироту, Віктора Малярчука, Романа Шавло. У лютому 1942 р. у Києві, в Бабиному Яру обірвалося життя Теофіла Панчука, Юрія Дідіва, Созонтія Пиндуляка, Корнелія Турлика, Корнелія Костюка з Мамаївців, Дарії Володимирівни Гузар-Чемеринської, Євгенії й Теодозії Суховерських, Романа Якубовича, Володимира Керського з Чернівців [82].

Підсумовуючи сказане, можна зробити такі висновки:

1. ОУН на Буковині за радянської влади першого періоду — з 28 червня 1940 по 22 червня 1941 р. — перебувала у підпіллі, активної політичної діяльності не провадила. В цей час вона намагалася, передусім, зберегти організацію і, за можливості, збільшити її чисельність, залучаючи нових членів, виховуючи їх в національному дусі, навчаючи військової справи. Однак арешт молодих, недосвідчених керівників, їхня надмірна довірливість до органів

НКГБ—НКВД, може навіть віра в помилування за щирі зізнання, призвела до значних людських втрат.

2. Систематичні арешти членів ОУН, масові депортації громадян області у віддалені райони СРСР, а згодом напад Німеччини на СРСР і мобілізація чоловіків у Червону Армію спонукали членів ОУН взятися за зброю. Період їх збройної боротьби був недовгим: з 22 червня по 8 липня — часу встановлення румунської окупаційної влади в краї. Він був характерний спорадичними нападами на залізничні станції, поштові відділення, окремих радянських працівників і військовослужбовців, а після відступу Червоної Армії, коли націоналісти на кілька днів захопили владу в свої руки, — жорстокими розправами над єврейським населенням і працівниками та активістами місцевих рад.

3. Відводом на Україну певної частини членів ОУН та її симпатиків П.Войновський значно підірвав потужність українського національно-визвольного руху на Буковині в період з 6 липня 1941 р. по 29 березня 1944 р. Членів ОУН тут залишилося мало. Їх діяльність в атмосфері постійного переслідування обмежувалась глибоко законспірованою підпільною роботою, створенням нових організацій, відновленням зруйнованої мережі, виготовленням і розповсюдженням листівок та переправою націоналістичної літератури з Галичини на Буковину, підготовкою кадрів за межами краю, зокрема в Галичині. Збройного опору як такого тут по суті не було. Арешти значної частини членів ОУН румунськими окупаційними органами в 1942–1943 рр. загальмували розвиток національно-визвольного руху на Буковині. Відроджуватися він почав лише навесні 1944 р.

4. Сподівання провідників і рядових членів ОУН побудувати Самостійну Соборну Українську Державу, спираючись на військову допомогу Німеччини, виявилися примарними, оскільки гітлерівська верхівка розглядала Україну тільки як життєвий простір, який можна буде використати в інтересах третього рейху. Тому Буковинський курінь, як і вся ОУН, у своїй практичній діяльності не змогли реалізувати ті ідеї, задля яких створювалися.

Примітки

[1] Квітковський Д. Боротьба за українську ідею. — Дейтрот–Нью-Йорк–Торонто, 1993. — С. 26–27.

[2] Бриндзан Т., Жуковський А., Квітковський Д. Буковина, її минуле і сучасне. — Париж–Філадельфія–Детройт, 1956. — С. 655.

[3] Там само. — С. 651.

[4] Там само. — С. 647–649.

[5] Очерки политической истории Румынии 1859–1944. — Кишинев, 1985. — С. 358.

[6] ДА СБУ, Чернівці. — Спр. П–1766. — Арк. 3, 7.

[7] Там само. — Арк. 11.

[8] Там само.

[9] Там само. — Спр. П–7067. — Арк. 3.
[10] Там само. — Арк 15–18.
[11] Там само. — Арк. 23
[12] Там само. — Арк. 24–25.
[13] Там само. — Арк. 55.
[14] Там само.
[15] Там само. — Спр. П–22–32. — Арк. 3–5.
[16] Там само. — Арк. 10–13.
[17] Там само. — Арк. 59.
[18] Там само. — Спр. П–5078. — Арк. 3, 5, 7, 11.
[19] **Кулишір Віктор Тодорович**, 1917 р.н. Українець. Народився в м. Тешин у Моравії. Працював у 1940 р. секретарем ЧДУ. Провідник ОУН Буковини у жовтні–листопаді 1940 р. Заарештований 4 листопада 1940 р. Суду над ним не було. Рішенням наркома внутрішніх справ УРСР і прокурора УРСР розстріляний 11 липня 1941 р. у Києві як ворог народу в період воєнних дій на території України (ДА СБУ, Чернівці. — Спр. П–4421).
[20] **Рущак Антоніна Андріївна**, 1921 р.н. Українка. Касир Чернівецької головпошти. Заарештована як член ОУН 2 листопада 1941 р. Засуджена Особливою нарадою при НКВД СРСР 21 червня 1941 р. за ст. 54–2 КК УРСР до 8 років виправно-трудових таборів. Покарання відбувала в Севураллазі, де 3 липня 1942 р. померла (ДА СБУ, Чернівці. — Спр. П–7069).
[21] **Кіндзірська Лідія Василівна** («Хмара»), 1922 р.н., із с. Чорний Потік, сестра Мирослава Кіндзірського. Член ОУН. Разом з П.Войновським працювала у східних областях України як референт по роботі серед жінок. Померла від туберкульозу у Вінниці в 1943 р.
[22] **Курчак Деонизій Іванович**, 1922 р.н., із с. Драчинці Кіцманського р-ну. Доля невідома.
[23] **Крижанівський Леон Миронович**, 1920 р.н. Студент гімназії. Член ОУН, арештований 31 жовтня 1940 р. Засуджений Особливою нарадою при НКВД СРСР 21 червня 1941 р. за ст. 54–2, 54–11 КК УРСР до 8 років виправно-трудових робіт. Помер у Севураллазі 16 вересня 1942 р. Реабілітований Чернівецькою облпрокуратурою за відсутністю складу злочину 12 серпня 1993 р. (ДА СБУ, Чернівці. — Спр. П–7069).
[24] **Кіндзірський Мирослав Васильович** («Боєвір», «Степан»), 1918 р.н. Уродженець с. Чорний Потік. Українець. Студент Чернівецького університету. Провідник ОУН Буковини бандерівського напрямку в 1940–1944 рр. Убитий у Васловівцях 29 грудня 1944 р. під час проведення чекістсько-військової операції. Похований у с. Чорний Потік (ДА СБУ, Чернівці. — Спр. П–5577. — Арк. 94).
[25] ДА СБУ, Чернівці. — Спр. П–5078. — Арк. 11.
[26] Там само. — Арк. 53–54.
[27] Там само. — Арк. 61.
[28] Там само. — Спр. П–4421. — Арк. 2.
[29] Там само. — Арк. 9.
[30] Там само. — Арк. 47.
[31] Там само.
[32] Там само.

[33] Там само. — Арк. 21–22, 31–33, 64, 68.
[34] Там само. — Спр. П–3237. — Арк. 136, 176, 200, 389.
[35] Там само. — Спр. П–3230. — Т. І. — Арк. 8, 15, 21, 27.
[36] Там само. — Арк. 60.
[37] Декалог — десять заповідей українського націоналіста.
[38] ДА СБУ, Чернівці. — Спр. П–3230. — Т. І. — Арк. 60, 66, 69, 80–81, 90, 98, 127.
[39] Там само. — Спр. П–3284. — Арк. 3, 50, 133, 162, 183, 204.
[40] Там само. — Арк. 179–181.
[41] Там само. — Спр. П–3252. — Арк. 6, 27, 68, 94, 120, 194, 197, 236.
[42] Там само. — Арк. 216–221.
[43] ДАЧО. — Ф. 1. — Спр. 140. — Арк. 15–21.
[44] У 1940–1941 рр. смт. Путила називалося Путилів, а район Путилівський.
[45] ДАЧО. — Ф. 1. — Спр. 140. — Арк. 15–21.
[46] Там само. — Арк. 19, 33, 35.
[47] Там само. — Арк. 33.
[48] Там само.
[49] Там само. — Спр. 138. — Арк. 1.
[50] Там само.
[51] Там само.
[52] Там само.
[53] Там само. — Арк. 2.
[54] Там само.
[55] Там само. — Арк. 3.
[56] Там само.
[57] Там само. — Арк. 8.
[58] Там само.
[59] Там само. — Арк. 9.
[60] Там само. — Арк. 12.
[61] Там само. — Арк. 14–15.
[62] Там само.
[63] Там само. — Арк. 16.
[64] Там само.
[65] Там само. — Арк. 14.
[66] Там само. — Арк. 16.
[67] Там само. — Арк. 21–22.
[68] Там само.
[69] Там само. — Арк. 16.
[70] Там само.
[71] Там само. — Арк. 23.
[72] ДА СБУ, Чернівці. — Спр. 6681. — Арк. 67; Спр. 7334. — Арк. 154, 369–397; Спр. 6657. — Арк. 22, 28, 41–42, 44, 76–77, 118, 139.
[73] Там само. — Спр. 9997. — Арк. 2; Спр. 2468. — Арк. 113; Спр. 7334. — Т.1. — Арк. 156.
[74] Там само. — Спр. 6675. — Арк. 62.

[75] ДАЧО, Чернівецька обласна комісія з розслідування злочинів, заподіяних німецько-румунськими загарбниками на території Чернівецької обл. — Ф. Р–653. — Оп. 1. — Спр. 141; ДА СБУ, Чернівці. — Спр. 1697, 2468, 3603, 5681, 5293, 7833, 9997.

[76] ДА СБУ, Чернівці. — Спр. 5681. — Т. 4. — Арк. 77–79.

[77] Там само. — Т. 1. — Арк. 24–26. — Т. 4. — Арк. 232.

[78] Там само. — Спр. 745. — Арк. 15–17.

[79] Там само. — Арк. 23.

[80] Дуда А., Старик В. Буковинський курінь в боях за українську державність. 1918–1941–1944. — Київ—Чернівці, 1995. — С. 84–92, 120–150.

[81] Бабин Яр (вересень 1941 — вересень 1943) // Український історичний журнал. — 1991. — № 9. — С. 80–86.

[82] Бриндзан Т., Жуковський А. Квітковський Д. Вказ. праця. — С. 410.

Ірина Мусієнко
(Чернівці)

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ НА ПІВНІЧНІЙ БУКОВИНІ ТА ХОТИНЩИНІ У 1940–1941 рр.

Приєднання 28 червня 1940 р. до СРСР Північної Буковини та Хотинщини, незважаючи на обставини за яких воно здійснювалося, стало актом історичної справедливості і докорінно змінило суспільно-політичну та економічну ситуацію на цих теренах. Основним завданням нової влади в утвореній 7 серпня 1940 р. у Чернівецькій області була організація радянської суспільної системи — тобто економічної, політичної та соціальної структури, які становили основу державного ладу СРСР. *«Радянізація»* області, яка проводилася в стислі строки, несла багато позитивних моментів: вживалися заходи до ліквідації безробіття, найбідніше селянство наділялося землею, поліпшувалося медичне обслуговування населення, розпочалася українізація, розвивалася система освіти та культури.

Але форсовані диктаторські методи механічного, без урахування місцевої специфіки і потреб населення, перенесення сюди радянської моделі *«казармового»* соціалізму призвели до багатьох соціально-економічних деформацій і масових політичних репресій. Все, що не вкладалося в радянську суспільну модель чи становило якусь загрозу для її існування, було поставлено поза законом і підлягало знищенню. Ліквідації підлягали всі некомуністичні, нерадянські ідеології, політичні та економічні структури, культурні та національні течії, а також їх носії.

Найбільших успіхів влада досягла в такий короткий проміжок часу в формуванні політичної системи радянського зразка. Було встановлено однопартійність, монополію комуністичної партії на державну владу, вибудовувалася партійно-радянська ієрархія. Але для цього необхідно було знищити політичну систему, всі політичні партії і рухи, які існували в часи румунського правління. Радянські органи державної безпеки перших же днів взяли їх під свій особливий контроль[1].

У червні 1941 р., за повідомленням начальника УНКГБ по Чернівецькій області, капітана держбезпеки **В.М.Трубнікова**, на території області прожива-

ло 1553 сім'ї колишніх активних членів *«антирадянських політпартій»* з кількістю членів сімей 5115 осіб [2]. Більшість керівників цих партій перед приходом Червоної Армії емігрували до Румунії, тому органи НКГБ-НКВД полювали переважно за рядовими їх членами. Багатьом заарештованим іноді просто приписували членство в тій чи іншій *«буржуазній партії»*, хоча насправді вони не мали до них жодного стосунку. Щоб потрапити за грати, досить було відвідати якесь масове зібрання партії, читати партійну літературу, або просто голосувати за членів цієї партії на виборах.

Органи влади з недовірою ставилися не лише до членів *«буржуазних контрреволюційних»* партій, а й до колишніх членів компартії Румунії. В постанові бюро Чернівецького обкому КП(б)У від 19 листопада 1940 р. «Про факти неправильного ставлення до колишніх члені КП Румунії» зазначалося, що *«деякі керівні партійні і радянські працівники огульно не довіряють, безпідставно відмовляють у прийомі на роботу, недостатньо залучають до громадської діяльності місцевих комуністів»* [3].

До членів «*буржуазних*» партій застосовували різні види покарання: засудження до ув'язнення у виправно-трудових таборах, висилку, а в деяких випадках і вищу міру покарання. Так, 2 жовтня 1940 р. обласний суд засудив до розстрілу **Олега Васильовича Руссо**, 1915 р.н., з Хотина, якого звинувачували в тому, що він брав участь у *«контрреволюційній партії»* кузистів і видавав радянських активістів [4].

Соціально небезпечними елементами оголошувались всі колишні румунські службовці. Служба в державних органах Румунії була визнана злочином і прирівнювалась до зради Батьківщини, хоча ці особи, будучи громадянами Румунії, просто виконували покладені на них обов'язки, за що вони отримували платню. До того ж, для всіх румунських службовців було обов'язковим членство в партії «Фронт національного відродження». Таким чином, згідно з радянським правосуддям всі вони несли подвійний тягар «*вини*» — і як державні службовці Румунії, і як члени *«контрреволюційної партії»*. Один із таких службовців, інкасатор примарії м. Хотина, **Петро Васильович Раєвський**, якого звинувачували в приналежності до цієї партії, намагався довести на суді, що він не міг не вступити до партії «Фронт національного відродження», бо інакше його звільнили б з роботи. Не довів. Його засудили за ст. 54–4 КК УРСР до 7 років виправно-трудових таборів [5].

Особлива увага приділялася особам, які служили у поліції, жандармерії, примаріях. **Федір Якович Бабій**, який у 1927–1940 рр. служив у поліції постовим сержантом, отримав за ст. 54–2 КК УРСР 7 років виправно-трудових таборів [6]. Високу ціну заплатив за те, що у 1938–1940 рр. був примарем у с. Рідківці Новоселицького району, **Василь Тодорович Михайлюк**. Його засудили до 4 років виправно-трудових таборів, де він і помер 12 лютого 1943 р. [7] 9 січня 1941 р. був розстріляний **Олександр Вікторович Ракоча** за те, що працював директором центральної в'язниці м. Чернівці [8].

Швидке приведення *«радянізації»* Чернівецької області вимагало належної організації каральних органів на кшталт загальносоюзних. На 2 грудня 1940 р. в Чернівецькій та Ізмаїльській областях було утворено 2 обласних управління, 3 міських та 14 районних відділів НКВД [9]. На 1 січня 1941 р. ці органи були укомплектовані на 83%. В них служило 1067 осіб, з яких 400 набрали з числа звільнених у запас червоноармійців Чернівецького гарнізону [10]. Наказами НКВД СРСР № 00146 від 20 вересня 1940 р. та № 001128 від 7 вересня 1940 р. в області утворено 4 в'язниці — в Чернівцях № 1 та № 2, і по одній у Хотині та Сторожинці, розрахованих на 1180 в'язнів зі штатом 297 працівників [11].

На Буковині використовувалися різноманітні методи репресивного тиску, важливою складовою якого було тотальне стеження та контроль за населенням. Широко застосовувалось таке звинувачення, як *«за недонесення»*. Зокрема, 4 роки відбула у виправно-трудових таборах **Цихон Марія Матвіївна** з Горячого, яка знала про намір односельчан перейти кордон і не повідомила про це органи [12]. Масові арешти, депортації, конфіскації, примусові роботи діяли на населення приголомшливо, були випробуваним методом залякування і примусу.

Наказом НКВД СРСР від 25 листопада 1940 р. для кращої організації контролю за населенням в області було паспортизовано 183456 громадян [13]. Ця акція проходила не без труднощів. Так, в 7,5 км прикордонній смузі планувалося паспортизувати 52457 осіб, а паспортизовано на 10 січня 1941 р. лише 15846 [14]. Основними причинами такого становища було те, що населення намагалося уникнути цього заходу, влада ж технічно погано підготувалась до нього, бракувало фотоматеріалів.

10–11 січня 1941 р. в області відбулися вибори до Верховних Рад СРСР та УРСР. Вони теж сприяли зміцненню системи контролю над населенням і не мали нічого спільного з вільним волевиявленням народу. Кожен прояв невдоволення фіксувався, а «*грішники*» потрапляли у чорні списки. Серед них опинився і вчитель с. Довжок **Спатар**, який агітував проти виборів, заявляючи, що *«це суцільна дурість і обман, які робляться тільки для закордону. Вони ж самі виставляють своїх кандидатів, а ті потім з успіхом душать народ. Хіба народ виставляє кого він хоче?! Ні, заставляють голосувати за тих, за кого скажуть»* [15]. Не тільки ради, а й всі новостворені громадські організації (профспілки, комсомол) слугували засобами контролю над громадянами. Вони були повністю підзвітні, підконтрольні компартії і очолювались комуністами. Профспілки, які існували до приєднання Буковини, у зв'язку з тим, що в них великий вплив мали соціал-демократи, були оголошені реакційними і розпущені [16].

Зміна державної підпорядкованості краю означала включення його до господарського комплексу СРСР. Відбувалась форсована зміна економічного ладу — перехід від системи вільного господарювання до державної планової директивної економіки. Перетворення призвели до ліквідації приватної та встановлення державної власності на засоби виробництва. Були націоналізовані земля з її надрами, лісами і водами, банки, транспорт, засоби зв'язку, промис-

лові підприємства, навчальні, культурні та спортивні заклади, готелі й великі домоволодіння. Тисячі колишніх власників залишилися без свого майна, не отримавши жодної компенсації. Різкі зміни в системі форм власності, власне, нічим не прикрите пограбування частини населення, не могли реалізуватися без опори на каральні органи і без застосування широкомасштабних репресій.

До січня 1941 р. було націоналізовано 74 банки, 266 промислових та 804 торговельних підприємств [17]. Зазначені дані дозволяють уявити приблизну кількість репресованих їх власників, не забуваючи при цьому про членів їх сімей. За попередніми підрахунками їх число сягає 1,5 тис. осіб.

Репресивні заходи різко змінили соціальну структуру населення краю. У 1940–1941 рр. *«вищий»* і *«середній»* класи в області були майже повністю ліквідовані. Дехто встиг виїхати за кордон, хтось, залишившись без власності, розчинився в масі міського пролетаріату і сільської бідноти, але більшість представників цих двох класів були депортовані і засуджені. Дехто, приховавши своє минуле, намагався пристосуватися до нових реалій і влаштуватися на роботу в радянські установи та підприємства, але це не завжди вдавалося. Їх викривали і, як *«класово-ворожий елемент»*, звільняли з посад. Так, на жовтень 1940 р. тільки у Сталінському районі м. Чернівців було виявлено 29 таких осіб, у Кельменецькому — 25 [18].

23 жовтня 1940 р. на засіданні бюро Чернівецького обкому КП(б)У підкреслювалось, *що «особливо незадовільно проходить очищення Рад, господарського апарату від ворожих елементів. Так, у Міськхарчторзі працює директором заводу газованих вод Вайсберг, у минулому власник цього заводу. Велика засміченість соціально-чужими людьми була в апараті Головлісзбуту. З 34-х прийнятих на роботу — 18 у минулому були фабрикантами, заводчиками»*. Бюро зобов'язувало секретарів РК КП(б)У систематично перевіряти і очищати ради і господарський апарат від *«ворожих елементів»* [19].

Незважаючи на те, що саме представники заможних класів становили основну масу серйозних спеціалістів з вищою освітою європейського зразка, їх до керівних посад не допускали. Кадрову проблему влада вирішувала у два способи: сільські ради та низові ланки на підприємствах формувалися в основному з місцевих висуванців, а обласна і районні ради та інженерно-директорський корпус підприємств — з приїжджих. Так, на 24 січня 1941 р. із 178 членів районних та міських виконавчих комітетів тільки 38 були місцеві [20]. Приїжджі працівники погано орієнтувалися в місцевих умовах — їм бракувало знання мови, історії, традицій буковинців та бесарабців. Тому основними методами керівництва промисловістю були адміністрування та жорстока централізація.

Політика змішування населення, його переміщення не тільки вирішувала економічні та кадрові проблеми, але мала іще одну мету — попереджувальну — тобто не дати можливості організуватись для опору репресивним заходам нової влади. Частину громадян найбільш активного віку намагались відправити за межі області шляхом оргнабору в промисловість. 1 грудня 1940 р. Чернівецька область мала план оргнабору для роботи у чорній металургії, нафтовій

та вугільній промисловості і будівництві 23000 осіб, який вона виконала на 62,8%, тобто було набрано 14440 осіб [21]. Так буковинці розсівалися по всій території СРСР, русифікувалися і проходили *«політичну перековку»*.

Яскравим проявом адміністрування стало також прийняття Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону самовільного залишення робітниками і службовцями підприємств і установ». Робочий час збільшився на 33 години на місяць, прогули без поважних причин каралися примусовими роботами за місцем служби строком до 6 місяців і утриманням 25% заробітної платні. Робітники не мали права за власним бажанням звільнятися з підприємства, а самовільне його залишення каралося тюремним ув'язненням строком від 2 до 4 місяців. Реалізація цього указу мала характер *«кампанії»*. Всі 26 дільниць народних судів Чернівецької області були завалені справами, відкритими за цим указом. У листопаді 1940 р. вони розглянули 445 таких справ із загального числа 1968, а в грудні — 454 з 1840 [22]. Широке застосування указу призвело до загострення морально-психологічної обстановки у трудових колективах. Адміністрація намагалася за його допомогою звести рахунки з працівниками; засуджені озлоблювались на нову владу, що не додавало їй авторитету.

Значна увага приділялась аграрному сектору — провідній галузі економіки Буковини. Перетворення у сільському господарстві вирішували одночасно 2 завдання — ліквідацію поміщицького, церковного та куркульського землеволодіння і об'єднання одноосібників у колективні господарства. Всі, хто заважав реалізації цієї політики, не хотів віддавати землю і вступати до колгоспів, підлягали ізоляції та знищенню. Так, поміщик **Опря Михайло Георгійович** із с. Маморниця за те, що мав 170 га землі та експлуатував найману робочу силу, 12 лютого 1941 р. за вироком Чернівецького обласного суду був розстріляний [23]. Така ж доля спіткала і **Черкез-Шнеєр Віру Михайлівну** з Хотинщини [24]. Всього в області нараховувалось 3229 поміщицьких та куркульських господарств. До 1 вересня 1940 р. розподілили 99,6% поміщицької землі, а до 20 листопада ліквідували все церковне землеволодіння [25].

Однак багато землі ще залишалось у власності заможних (*«куркульських»*) селянських родин. У зв'язку з напруженою передвоєнною обстановкою їх висилали на підставі постанов опертрійки УНКГБ Чернівецької області. Так, до Актюбінської області вислали *«куркульську»* родину **Бойчук Євдокії Василівни** з Дихтинця, яка володіла 24 га землі. Спочатку був заарештований глава сім'ї — **Бойчук Іван Васильович**, колишній примар села, а за ним — дружина і 6 дітей 1926–1938 рр. народження, наймолодшою була дворічна Василина. Всі вони, крім дочки Параски, протягом 1941–1946 рр. померли на засланні від голоду [26].

Партійні органи поставили під свій жорсткий контроль усі сфери суспільного життя Буковини, в тому числі й ідеологію та культуру. Тут же почав діяти старий радянський сценарій — знищувалось усе чуже, «шкідливе» і насаджувалось нове, «комуністичне». До 1940 р. на Буковині видавалось 15 газет і 4 журнали загальним тиражем 25–30 тис. примірників [27]. Всі вони були

закриті. Особливо переслідувалась українська газета «Час», яку вважали «націоналістичною». Замість цих газет були засновані нові, офіційні — «Радянська Буковина», «Комсомолець Буковини» та «Адеверул большевик» * [28] та ін., які мали стати рупорами нової влади. Час від часу на засіданнях бюро обкому КП(б)У слухались інформації «Про вилучення шкідливої літератури», після яких списки такої літератури передавалися обллітом до бібліотек та книготорговельної мережі й вилучалися [29].

Надзвичайно наполегливо насаджувалася повсюдно радянська символіка, організовувалося вивчення комуністичної ідеології. Жоден виступ і публікація не обходилася без згадки імені *«великого вождя»*, наведення цитат з його виступів і творів. У цьому служінні *«батькові всіх народів»* окремі представники каральних органів доходили до абсурду. Так, до 5 років виправно-трудових таборів і 2 років поразки в правах був засуджений головний бухгалтер Красноїльського деревообробного комбінату **Попов Олексій Сергійович** за те, що будучи в нетверезому стані, випадково розбив скло на портреті Сталіна, що висів у їдальні комбінату [30]. Всілякі прояви інакодумства оголошувалися антирадянською агітацією і суворо карались. 9 червня 1941 р. Чернівецький облсуд засудив **Муху Василя Тодоровича** з с. Череш за *«контрреволюційну»* агітацію проти радянської влади до розстрілу і 22 червня 1941 р. цей вирок було виконано [31].

«Українізація» області, яка розпочалася одразу ж після її приєднання, мала суперечливий характер і йшла одночасно з процесом русифікації. Українська мова була введена як обов'язкова в освітніх, культурних та державних закладах, але ті кадрові зміни, які сталися на Буковині, не могли сприяти її поширенню і закріпленню. Адже більшість обласних і районних керівників, нової інтелігенції, спеціалістів, викладачів були російськомовними. Вивчати українську мову вони не мали ні бажання, ні часу. Діловодство майже повсюди велося російською мовою. Щоб зробити кар'єру, треба було добре її знати.

Партійно-державне керівництво СРСР всі національні процеси в країні тримало під жорстким контролем. Політичних переслідувань зазнали всі національно-культурні товариства, національна преса. У Чернівцях був закритий Український народний дім. Багато активістів національних товариств були засуджені. Так, в 1940 р. викрили організацію з 10 громадян польської національності, яких звинуватили у шпигунстві на користь Румунії. Двох з них — **Ковальського Яна Петровича** та **Хащинського-Збігнєва Романа Тадеушовича** 21 квітня 1941 р. розстріляли, інших засудили до різних строків ув'язнення у виправно-трудових таборах НКВД [32]. Але, як з'ясувалося пізніше, ця польська організація була створена восени 1939 р. у Чернівцях для допомоги полякам, які втікали від німецької окупації до Франції, де формувався польський легіон. Члени організації надавали матеріальну допомогу втікачам і організовували їх переправу через кордон. Ніяких доказів шпигунської діяльності проти СРСР в справі не було, тому всіх неспра-

* Більшовицька правда.

ведливо засуджених 3 березня 1993 р. Чернівецька обласна прокуратура реабілітувала.

Двічі — у 1940 і 1948 рр. був засуджений як керівник сіоністської організації «Ухуд» та міського комітету по збиранню сіоністських фондів **Фельдман Моісей Давидович** з Хотина, адвокат, людина високої культури та інтелекту[33].

Не було обійдено увагою нової влади і церкву: Буковинську митрополію ліквідували, її Чернівецьку резиденцію перетворили на музей, церковні землі націоналізовували, священиків обклали надмірно високими податками, а декого заарештували і вислали у віддалені райони СРСР.

У зв'язку з тим, що репресії проводилися форсованими темпами, у масових масштабах, організованих активних форм опору репресіям в області не було. Переважали пасивні форми опору — намагання виїхати легальним або нелегальним способом за кордон, сховатися від переслідувань. Багато етнічних румунів, наприклад, подавали заяви до виконкомів з проханням дозволити їм виїзд до Румунії для возз'єднання з сім'ями або як службовцям румунської армії чи державних установ. Перші декілька місяців після приєднання, такі заяви приймали і задовольняли, а згодом ця робота була загальмована, хоча залишилося ще понад 1000 заяв[34]. Місцеві органи не знали, що робити з цими людьми. 2 лютого 1941 р. до Чернівців надійшла вказівка наркома внутрішніх справ СРСР **Л.П.Берії**, якою він дозволяв виїзд особам, родичі яких дійсно проживали за кордоном за умови, що на них немає компромату[35]. На 6 червня 1941 р. в області ще проживало 926 сімей (1971 особа), родичі яких мешкали в Румунії[36].

Інший легальний спосіб виїзду був пов'язаний з роботою німецької репатріаційної комісії, яка займалась евакуацією з області громадян німецької національності. Всього було евакуйовано 44577 осіб[37]. Чимало українців і румунів намагалися записатися німцями і виїхати з країни. У таким спосіб виїхало, за різними підрахунками, 2 тис. родин або 4 тис. осіб — в основному представників буковинської інтелігенції[38].

Ті буковинці, на яких існував *«компромат»* і яким було відмовлено у від'їзді, рятуючись від майбутніх переслідувань, вдавалися до нелегального переходу кордону. З 1940 по 6 червня 1941 р. вдалося втекти за кордон 1192 сім'ям чисельністю 3302 особи[39]. У доповідній записці начальника УНКВД по Чернівецькій області капітана держбезпеки **О.М.Мартинова** на ім'я секретаря Чернівецького обкому КП(б)У **І.С.Грушецького** повідомлялося, що 28 січня 1941 р. був організований груповий перехід через кордон жителів сіл Гарячий Урбан, Гарячий Монастир, Бояни, Острица, Магала. На відстані 3-х км до кордону вони були перехлопені кавалерійським загоном прикордонної застави та оперативними працівниками УНКВД. При проведенні цієї *«операції»* було вбито 12 осіб, затримано 53 і лише 2 пощастило перейти кордон[40].

1 квітня 1941 р. близько 2 тис. селян Глибоцького району з хрестами і хоругвами прибули в м. Глибоку, де вимагали від органів радянської влади прийняти від них заяви на виїзд до Румунії, погрожуючи в разі відмови самовільно перейти кордон. На кордоні цю групу людей після застосування зброї вдалося

зупинити[41]. 24 особи були застрелено, в селах проведено масові арешти. Так, 7 жителів с. Верхні Петрівці за участь у цій акції були заарештовані і вислані в Севураллаг Свердловської області, де 6 з них померли від виснаження[42].

Єдиною силою, що була спроможна завдати активного опору тоталітарному режиму, була ОУН, яка на той час діяла в глибокому підпіллі. За її членами каральні органи полювали особливо ретельно. 4 листопада 1940 р. був заарештований крайовий провідник ОУН **Кулишір Віктор Тодорович**, студент 3-го курсу юрфаку і секретар Чернівецького університету. 11 листопада 1941 р. його без суду розстріляли, як *«ворога народу в період військових дій на території України»*[43]. У березні–травні 1941 р. УНКГБ по Чернівецькій області викрило і ліквідувало декілька груп членів ОУН в Заставнівському районі, які нараховували близько 80 осіб[44].

Після часткової чистки буковинського суспільства *від «класово-ворожих»* та *«соціально-небезпечних елементів»* перед каральними органами було поставлене нове масштабне завдання — вивезти за межі області всіх неблагонадійних. Депортації проходили в 2 етапи — перший відбувся 23 травня, другий — 13 червня 1941 р. У травні вивозилися в основному так звані «*зрадники Батьківщини*», яких було засуджено Особливою нарадою при НКВД СРСР. До цієї категорії належали ті, хто бажав виїхати за кордон чи робив спроби перейти кордон нелегально. Основна маса депортованих була з Садгірського, Чернівецького, Глибоцького, Герцаївського та Сторожинецького районів. Депортації підлягала 181 родина, з числом дорослих 306 осіб і неповнолітніх — 210[45]. В 36 вагонах вони направлялися до Комі АРСР, Красноярського краю та Кіровської області.

За планом ця *«операція»* мала початись 23 травня 1941 р. о 4 годині 30 хвилин і закінчитись о 10.00. У проведенні акції взяли участь 724 оперпрацівника та партійно-радянські активісти. Згідно з «Пам'яткою по виселенню членів сімей зрадників Батьківщини», група оперпрацівників разом з представниками місцевих органів влади заходила в дім *«зрадника Батьківщини»* і оголошувала всім членам родини рішення Особливої наради. Після цього пропонувалося зібрати речі — не більше 500 кг на одну родину[46]. До кожного району були призначені відповідальні за проведення операції, які не пізніше 21 травня мали виїхати на місця. Вони складали оперативні плани, в яких передбачалася мобілізація необхідної кількості гужового транспорту, оперативного і рядового складу УНКВД, партійно-комсомольського і радянського активу. Виселенці з Садгірського та Глибоцького районів, яких вантажили у вагони на станціях Садагура та Тереблече, переправлялися у Чернівці на малу станцію, де їх розподіляли по вагонах відповідно з місцем призначення.

Травнева депортація стала репетицією для масштабнішої — червневої. 8 червня 1941 р. об'єднане засідання бюро обкому КП(б)У та обвликонкому ухвалило постанову «Питання проведення (13.06.41 р.) виселення у віддалені місцевості Радянського Союзу сімей зрадників Батьківщини, поміщиків, фабрикантів, активних діячів контрреволюційних партій, крупних торговців

та інших контрреволюційних та кримінальних елементів по Чернівецькій області». Зазначалось, що обком КП(б)У та облвиконком надають питанням виселення з області контрреволюційних елементів великого значення і тому вимагають від секретарів райкомів і міськомів КП(б)У та голів виконкомів взяти під свій особистий контроль підготовку і проведення виселення [47].

Для забезпечення проведення виселення, крім оперативного складу НКГБ, було виділено 3 тис. комуністів і комсомольців та 121 представник місцевого активу [48], проведено інструктивні наради партактиву, мобілізовано 269 автомашин, 2803 підводи та необхідна кількість залізничних вагонів. В результаті червневої акції було виселено 2279 сімей (7720 осіб). З них за визначенням органів НКГБ 2340 осіб — активні члени контрреволюційних партій та їхні близькі родичі, 2766 — члени сімей зрадників Батьківщини, 1518 — колишні поміщики, фабриканти, торговці, чиновники та члени їх сімей, решта — колишні поліцейські, офіцери румунської, польської та білої армій і члени їх сімей [49].

За спогадами вчителя с. Купка **Плевана В.Р.**, уранці 13 червня 1941 р. представник сільської ради та кілька військових обходили будинки, давали 30 хв. на збори і під конвоєм, як злочинців, відправляли людей на станцію. Самому старшому було 80 років, найменшому — кілька місяців. Багато беззаконь чинили представники місцевої влади. За платню деякі сім'ї викреслювались зі списків і замість них забирали інших. З 92 осіб, виселених з цього села, протягом 4-х років 40 померли в Казахстані [50].

Депортації підлягали також ті, хто порушував паспортний режим, всі соціально-небезпечні та підозрілі особи. Коли заходили в якусь хату, заарештовували всіх, навіть тих, хто жодного відношення до сімей господарів не мав. Так, одна з працівниць по найму була депортована разом з родиною господаря, у якого вона ночувала [51]. 5 осіб із сім'ї **Митрика Захара Тодоровича** із с. Красноїльськ були вислані до Актюбінської області без будь-якої причини [52].

У зв'язку з тим, що строк проведення операції двічі змінювався — з 11 на 12, а потім на 13 червня, 54 сім'ї, довідавшись про намічену операцію, втекли і сховалися, але вже до 18 червня 37 з них були знайдені [53]. Таким чином, ця *«чистка»* області за кілька днів до війни була ґрунтовною і всебічною. Тому ми не можемо погодитися з твердженням дослідника Є.Тирчинського, що в 1941 р. висилались тільки заможні єврейські родини [54] — адже висилались представники всіх націй та соціальних груп, які проживали на території області. Ніякого опору цій акції населення не чинило. Під час її проведення стався лише один випадок збройного опору — був убитий оперпрацівник Київського УНКГБ **Давиденко**. Вбивство у с. Банилів Вашковецького району скоїв оунівець-нелегал **Колотило**, що ховався на квартирі члена *«антирадянської»* партії **Котовчинського**, якого **Давиденко** прийшов заарештовувати [55].

Каральні органи пильно стежили за реакцією населення на цю акцію. На зібраннях виступали спеціально підібрані і добре проінструктовані *«активісти»*, які в своїх промовах схвалювали висилку *«буржуїв»* і *«куркулів»*, представляли цю акцію втіленням волі всього народу, заявляючи, що *«вони давно чека-*

ли моменту розрахуватися зі своїми гнобителями» [56]. Одночасно органи НКВД-НКГБ ретельно відстежували і *«нещадно викорчовували»* прояви *«наклепницької пропаганди контрреволюційних елементів»*. Так, була зафіксована заява **Зонда Якова** з с. Петрівці Глибоцького району про те, що *«...народ прагнув до комунізму, зараз минуло близько року, як існує Радянська влада. За цей час совєти багатьох арештували і вислали, тепер народ не хоче комуністів»* [57].

Над жителями області важкою хмарою нависли жах та невпевненість. Люди шукали порятунку у будь-який спосіб. За ці дні було подано 210 заяв про вступ до існуючих колгоспів та створено 73 ініціативні групи для створення нових колгоспів, до яких надійшло 1442 заяви бажаючих об'єднатися в колективні господарства [58]. В інформації секретаря обкому КП(б)У **І.С.Грушецького** підсумки виселення оцінювалися так: *«Проведені заходи по очищенню області від ворожих антирадянських елементів укріпили наші позиції на селі, підняли продуктивність праці на підприємствах області, а також морально-політичні настрої бідняцько-середняцьких прошарків селянства, викликали серед них тягу до колгоспів і подачу заяв до колгоспів, які організовуються»* [59].

Долі буковинців і бесарабців, репресованих у 1940–1941 рр., здебільшого трагічні. Їх перебування на засланні або у виправно-трудових таборах припали на роки воєнного лихоліття. До в'язнів ставилися за законами воєнного часу. Життя багатьох обірвали розстріли у в'язницях перших днів війни. Країна жила під гаслом *«Все для фронту, все для перемоги»*, тому їжі й одягу для *«ворогів народу»* не вистачало. Так, 18 березня 1942 р. у Богословському виправно-трудовому таборі Свердловської області помер **Гривул Петро Тодорович**, засуджений у Чернівцях [60]. 11 жовтня 1943 р. в Караганді обірвалося життя **Олійника Никифора Феодосійовича** з Хотина [61]. Туберкульоз легенів і авітаміноз стали причиною смерті 1 липня 1942 р. у Севураллазі **Ніколаєвича Герасима Миколайовича** з Верхніх Петрівців Сторожинецького району [62].

В останні місяці перед нападом Німеччини на СРСР в області почалася мобілізація чоловіків до Червоної Армії. В травні 1941 р. на військовому обліку перебувало 27212 осіб [63]. Але далеко не всіх збиралися відправляти до армії. І не тільки за висновками медичної комісії. Була ще одна важлива причина — *«вивчення призовників за соціальною ознакою»* та з політико-моральних міркувань. На 10 червня 1941 р. таке *«вивчення»* пройшли 21633 особи. 6187 синів поміщиків, *«куркулів»*, торговців, офіцерів румунської армії, румунських державних службовців, членів *«буржуазних партій»*, репресованих, таких, що мають зв'язки із закордоном, планувалося відправити не в армію, а в робочі батальйони [64], однак здійснити це не встигли.

Тим, хто з перших днів був направлений у діючу армію, довелося пережити немало. Їм, як вихідцям з недавно приєднаних до СРСР областей, командування не довіряло, за ними постійно стежили, кожне їхнє слово фіксувалося. Будь-який схвальний відгук про румунську армію чи життя при румунській владі сприймалися як «*антирадянська фашистська агітація*». Саме за таку провину були засуджені до 5 років виправно-трудових таборів **Кебич Ва-**

силь Андрійович з Оршівців, червоноармієць гарматної батареї 91-го кавалерійського полку 17-ї кавалерійської дивізії[65], до 10 років — **Бронштейн Ісаак Рувимович** із Сокирян, червоноармієць військової частини 1125[66], а червоноармієць 96-ї стрілецької дивізії 18-ї армії **Вилущак Петро Іванович** з Чорнівки 9 вересня 1941 р. був розстріляний перед строєм[67].

Згідно з Директивою наркомату оборони від 20 липня 1941 р., у серпні — жовтні буковинців, як «*сумнівних*» людей та *«зрадників»*[68], призваних із західних областей, зняли з фронту і передали на роботу в промисловість, у так звану «*трудармію*», де чимало з них загинуло від важкої праці, голоду і холоду, або ж були заарештовані і засуджені у багатьох випадках до вищої міри.

На другий день війни, 23 червня 1941 р. з Москви від заступника наркома внутрішніх справ НКВД СРСР комдива **В.В.Чернишова** на ім'я наркома внутрішніх справ УРСР старшого майора держбезпеки **В.Т.Сергієнка** надійшла телеграма про негайну евакуацію в'язнів з тюрем НКГБ та НКВД західних областей УРСР. 2385 ув'язнених у тюрмах Чернівецької області евакуювали в Нижню Туру Свердловської області та Соль-Ілецьк Оренбурзької області[69]. 222 особи, засуджені за ст. 54 до вищої міри покарання, були розстріляні[70].

Таким чином, за попередніми підрахунками, в 1940–1941 рр. на території Північної Буковини та Хотинщини було незаконно репресовано з політичних мотивів близько 11 тис. осіб, з яких понад 1400 розстріляні, загинули у тюрмах, таборах та на спецпоселенні. Репресії та масові депортації населення мали жахливі наслідки для краю. Важке матеріальне становище, залякування та невпевненість у майбутньому призвели до погіршання основних демографічних показників області. Значних змін зазнав соціальний склад населення — знищувались поміщики, підприємці, заможні селяни, була ліквідована й економічна база існування цих суспільних прошарків — приватна власність на землю і засоби виробництва. Іншою стала і національна структура населення Буковини. Зменшилась чисельність основних національних груп. Велика кількість українців була або вислана з області, або виїхала за оргнабором, німці були репатрійовані, багато румунів та євреїв емігрували за кордон або ж були депортовані. Водночас збільшилася кількість росіян і представників інших національностей СРСР за рахунок мігрантів.

Буковина перетворилась на територію, де переслідувалися всі інші ідеологічні, політичні, національні та релігійні групи і партії, крім комуністичної, де громадян жорстоко карали за будь-який критичний вислів про радянську владу, вождів партії, колгоспний лад тощо. Тому для населення, яке сприйняло приєднання Північної Буковини і Хотинщини до УРСР та СРСР в цілому схвально, в червні 1941 р. вже були характерні зовсім інші настрої. Цим частково пояснюються факти масових розправ над радянськими активістами в перші дні після відступу Червоної Армії, а також влаштування урочистих зустрічей румунським військам у багатьох населених пунктах. У масових репресіях 1940–1941 рр. треба шукати й коріння росту національно-визвольної боротьби цих і наступних років.

Примітки

[1] Державний архів Чернівецької області (далі — ДАЧО). — Ф. 615. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 17, 18.
[2] Там само. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 118–155. — Арк. 14.
[3] Там само. — Спр. 14. — Арк. 14–15.
[4] Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ) Чернівці. — Спр. 4995.
[5] Там само. — Спр. П–7568.
[6] Там само. — Спр. П–6991.
[7] Там само. — Спр. П–5239.
[8] Там само. — Спр. П–5499.
[9] Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. — К., 1994. — Т. 1. — С. 120.
[10] ДАЧО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 139. — Арк. 1.
[11] Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. — Т. 1. — С. 127.
[12] ДА СБУ, Чернівці. — Спр. П–6163.
[13] Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. — Т. 1. — С. 124.
[14] ДАЧО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 139. — Арк. 9
[15] Там само. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 51. — Арк. 8.
[16] Там само. — Ф. 615. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 5–6.
[17] Радянська Буковина 1940–1945. Документи і матеріали. — К., 1967. — С. 54, 128.
[18] ДАЧО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 64.
[19] Там само.
[20] Там само. — Ф. Р–3. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 39.
[21] Там само. — Спр. 29. — Арк. 25.
[22] Там само. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 159. — Арк. 5–6.
[23] ДА СБУ, Чернівці. — Спр. П–5989.
[24] Там само. — Спр. П–5849.
[25] Радянська Буковина. 1940–1945. — С. 53.
[26] Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі — ДА МВС України), Чернівці. — Спр. ФО 2288.
[27] ДАЧО. — Ф. 615. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 4.
[28] Буковина: Історичний нарис. — Чернівці, 1998. — С. 257.
[29] ДАЧО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 85. — Арк. 6.
[30] ДА СБУ, Чернівці. — Спр. П–7496. — Арк. 13.
[31] Там само. — Спр. П–6947.
[32] Там само. — Спр. П–6879.
[33] Там само. — Спр. П–6944.
[34] ДАЧО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 133. — Арк. 2–3.
[35] Там само.
[36] Там само. — Спр. 118. — Арк. 13.
[37] Там само. — Спр. 49. — Арк. 25.
[38] Tyrczynski E. Geschichte der Bukovina in der Neuzeit. — Wisbaden, 1993. — S. 233; Квітковський Д., Бриндзан Т., Жуковський А. Буковина: її минуле і сучасне. — Париж–Філадельфія–Дейтрот: Зелена Буковина, 1956. — С. 399.
[39] ДАЧО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 118. — Арк. 13.
[40] Там само. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 138–139. — Арк. 5–6.
[41] ДА СБУ, Чернівці. — Спр. П–7500. — Арк. 13.

[42] Там само.
[43] Там само. — Спр. П–4421.
[44] Там само. — Спр. П–3252, П–3284, П–3237.
[45] ДАЧО. — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 11а. — Арк. 18–19.
[46] Там само. — Арк. 23.
[47] Там само. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 138. — Арк. 4.
[48] Там само. — Арк. 5.
[49] Там само. — Спр. 118, 155. — Арк. 12.
[50] Архів обласної редакції книги «Реабілітовані історією». — Спр. 6. — Арк. 14.
[51] ДА МВС України, Чернівці. — Спр. ФО–382.
[52] Там само. — Спр. Р–244.
[53] ДАЧО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 118. — Арк. 7.
[54] Tyrczynski E. Geschichte der Bukovina in der Neuzeit. — S. 234.
[55] ДАЧО. — Ф.1. — Оп. 1. — Спр. 118. — Арк. 10.
[56] Там само. — Арк. 8.
[57] Там само. — Арк. 9.
[58] Там само. — Арк. 11.
[59] Там само.
[60] ДА СБУ, Чернівці. — Спр. П–7357.
[61] Там само. — Спр. П–7841.
[62] Там само. — Спр. П–7500.
[63] ДАЧО. — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 32. — Арк. 23.
[64] Там само. — Арк. 24.
[65] ДА СБУ, Чернівці. — Спр. П–6554.
[66] Там само. — Спр. П–6612.
[67] Там само. — Спр. П–6557.
[68] Директива НКО СРСР військовим радам фронтів, армій, округів, начальникам політорганів, військовим комісарам дивізій і полків про завдання військових комісарів і політпрацівників в умовах наступу німецько-фашистських військ // Український історичний журнал. — 1990. — № 5. — С. 100.
[69] Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. — Т. 2. — С. 224, 269.
[70] Кулаковський П. Розстріляні на початку війни // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1994. — № 1. — С. 191.

Дмитро Вєдєнєєв,
Володимир Єгоров
(Київ)

МЕЧ І ТРИЗУБ. НОТАТКИ ДО ІСТОРІЇ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ *

III. Служба безпеки ОУН(Б) у воєнні роки: основні напрями творення та діяльності

Просування військ фашистської Німеччини та її союзників вглиб території СРСР створило передумови для поширення діяльності ОУН в Україні. Найбільш гучною акцією ОУН(Б) у перші дні війни було проголошення у Львові 30 червня 1941 р. Української Соборної Самостійної Держави (УССД) та її уряду — «Українського Державного Правління» — на чолі із першим заступником С.Бандери Ярославом Стецьком. У складі цього правління передбачалося і відомство безпеки, керівником якого призначався перший референт СБ ОУН(Б) М.Лебедь [1]. Проте, плани А.Гітлера на Сході аж ніяк не передбачали існування якоїсь суверенної державності й взагалі ставили цілі народи на межу фізичного винищення та асиміляції. У відповідь у липні-вересні почалися арешти керівників і активістів ОУН(Б). Певний час вести відкрито пропагандистсько-організаційну діяльність продовжувала лише більш лояльна до окупантів мельниківська ОУН. Таким чином, ОУН (далі буде йтися лише про ОУН(Б) — *Авт.*), як і досі, була змушена працювати у підпіллі та особливу увагу приділяти його оперативному забезпеченню. Вже на кінець 1941 р. у більшості низових ланок ОУН створюються референтури СБ [2].

Після арешту німцями С.Бандери фактичним керівником ОУН став М.Лебедь, а функції керівника СБ перебрав на себе його заступник Микола Арсенич. У 1941–1942 рр. основними напрямами оперативно-розшукової діяльності СБ були: виявлення агентури радянських спецслужб, що залишилася на окупованій території; контррозвідувальна протидія репресіям окупаційної влади проти націоналістичного підпілля; робота з нейтралізації осередків ОУН(М); розробка польської націоналістичного підпілля; контроль за середовищем ОУН(Б) [3]. Що стосується антинімецьких заходів, то референти СБ двічі на місяць зобов'язувалися подавати звіт про діяльність місцевої окупаційної адміністрації та поліції, їх агентуру, можливості створення власних позицій у згаданих структурах, за-

* Продовження. Початок див. № 1/2 за 1998 р.

арештованих українців тощо. Відомо, наприклад, що через агентуру СБ був отриманий список 50 активістів ОУН, яких німці розшукували з метою арешту, та виведено їх на периферію або ж глибше законспіровано [4].

З'ясовувалися плани польського підпілля щодо ворожих акцій проти ОУН та українського населення. Традиційно однією з приорітетних для СБ була робота проти ОУН(М), спрямована на її розклад, виявлення несанкціонованих контактів між мельниківцями і бандерівцями, а також зв'язків ОУН(М) з Гестапо. В процесі агентурної роботи, зокрема, з'ясувалося, що керівник референтури СБ ОУН(М) Крайового Проводу в Галичині Соколовський є агентом Гестапо. У 1943 р. він був фізично усунений [5]. Вдалою виявилась вербовка співробітником СБ Львівського Крайового Проводу СБ Г.Пришляком стеклографа Крайового Проводу ОУН(М), через якого регулярно надходили копії важливих документів конкурентів по руху [6].

30 серпня 1941 р. у Житомирі внаслідок теракту загинули члени проводу ОУН(М), ветерани та провідні теоретики руху О.Сеник та М.Сціборський. Однією з найбільш поширених версій вбивства є організація його СБ ОУН(Б). Лідери мельниківців слідували через місто до Києва, де планували провести переговори з командуванням німецької групи армій «Південь». Неподалік від штаб-квартири ОУН(М) по вул. Михайлівській до них стрімко наблизилася молода людина і пострілами з двох пістолетів «ТТ» ззаду холоднокровно розстріляла свої жертви, однак, втікаючи, була застрілена німецьким офіцером [7]. При вбивці знайшли паспорт на ім'я уродженця Галичини Степана Козія (інколи подається — Кузія).

Версія про причетність німців до теракту виглядає непереконливою: вбитим було влаштовано урочистий похорон за участю високих чинів СС, його ж вояки стояли у почесній варті біля домовини. Німцями було взято 200 заручників, більшу їх частину розстріляли. Окупанти ще відчували прагматичну потребу у мельниківцях — репресії проти них розпочнуться взимку 1942 р. Є твердження, що смертний вирок ветеранам ОУН було винесено *«чорним судом»* за участю М.Лебедя. Так, принаймні, свідчив один з керівників СБ ОУН(Б) М.Матвієйко, який назвав і організатора теракту — М.Климишина [8]. Бандерівці одразу ж після вбивства миттєво втікли із Житомира, *«лишивши розкидані речі і харчі»* [9].

Організаційна структура та головні завдання Служби безпеки ОУН

Головним керівним осередком Служби була референтура СБ Центрального Проводу (ЦП) ОУН. Це було закріплено у новій структурі ЦП, яку ухвалив у серпні 1943 р. III Надзвичайний Збір (з'їзд) ОУН. На центральну референтуру покладалися функції контррозвідувальної та розвідувальної діяльності, контроля за виконанням нижчими ланками Організації рішень її ЦП, стеження за дотриманням конспірації у підпіллі, розслідування кримінальних злочинів з боку як членів ОУН, так і місцевого населення, здійснення репресивних заходів. Крім того, СБ повинна була у взаємодії із *«дипломатичною референтурою»* ЦП вести закордонну розвідувальну роботу [10]. Із

спеціальних підрозділів ЦП слід назвати ще і розвідувальний відділ військової референтури, котрий здійснював розвідку проти Червоної Армії [11].

Структура СБ, як і раніше, чітко прив'язувалася до територіальних ланок ОУН. Референтури Служби створювалися при крайових, окружних, надрайонних та районних проводах. У нижчих (*«кущових»*) організаціях знаходився штатний інформатор СБ. Найпоширенішими штатними одиницями референтур були *«референти»* (керівники), слідчі, бойовики (*«боївкарі»*), архіваріуси [12]. Встановлювалася штатна чисельність референтур. Так, надрайонна мала 22 одиниці гласного складу, 10 жандармів. На практиці, за умов бойових дій та підпілля, склад референтур не був постійним. З 1943 р. робляться спроби запровадити уніфіковану оргструктуру референтур. Так, у наказі референта СБ військової округи ОУН «Смока» [13] від 10 вересня 1943 р. пропонується поділ місцевих органів на розвідчо-інформаційний та поліційно-виконавчий відділи, а також групу допоміжного персоналу (кур'єри, канцелярські працівники).

Розвідувальний відділ складався з 3-х співробітників, один з них — обов'язково жінка, котра могла стати і керівником відділу, якщо відзначиться *«своєю відданістю і спритністю праці»*. Розвідділ мав спиратися на створену ним мережу інформаторів та агентів: *«не сміє бути ані одного місця, де б не діяв наш розвідчик»* [14].

У наказі містилася і схема пріоритетних завдань розвідки, яка включала до себе збір інформації про німецьку адміністрацію та поліційні органи, їх агентуру, настрої населення та його моральний стан (включаючи *«пиття самогону»*), антиукраїнське підпілля. Багато уваги приділялося вилученню відомостей про політичні партії та організації, опозиційні ОУН, їх лідерів. III Великий Збір ОУН нормував серйозні корективи «класичної» доктрини *«інтегрального націоналізму»*, відмови від монопартійної орієнтації, ідеологічної та етнічної нетерплячості. Проте політичні конкуренти так і залишилися одним з наріжних пунктів компетенції СБ, що, на нашу думку, свідчило про подальше перетворення Служби у самостійний, майже непідконтрольний елемент ОУН.

Поліційно-виконавчий відділ складався також із 3-х співробітників, в тому числі і слідчого. До основних функцій підрозділу належали ведення слідства, виконання вироків, конфіскація зброї та майна, контроль за моральним станом членів ОУН, здійснення етнічних чисток (*«очистка терену від ляхів»*) [15]. Для виконання репресивних заходів при відділі створювалася боївка СБ у складі 2–3 або 6–8 боївкарів.

Структура референтур не була сталою і варіювалася у залежності від військової та оперативної обстановки, завдань конкретних територіальних ланок ОУН. Так, референтура СБ ОУН округу «Північ» мала розвідувальний, контррозвідувальний, слідчий, поліційно-виконавчий відділи й окремо додаткові підрозділи з боротьби проти радянських органів держбезпеки, німців, польського підпілля, мельниківців [16]. Система референтур СБ проіснувала до кінця 1951 р., коли за браком кадрів більшість есбістів перейшли на керівні посади у підпіллі ОУН [17].

Окремо слід сказати про судові функції СБ. Всередині організації вона таких не мала. Слідчі матеріали на членів ОУН передавалися внутрішньому суду. Його склад визначався провідником відповідного проводу. Судити мав право лише рівний за становищем щодо підсудного, а скликати суд — вищий на два ранги за нього. Однак по відношенню до інших осіб судово-каральні функції Служби не обмежувалися [18].

За умов напруженого протиборства із противниками, масованої оперативної діяльності радянських правоохоронних органів щодо знищення й розкладу націоналістичного підпілля, відриву від вищого керівництва, внаслідок особистих якостей ряду керівників СБ та їх непідконтрольності органи СБ мали особливий статус в ОУН і фактично перетворилися на організацію в організації. Як засвідчив заарештований у липні 1951 р. співробітник СБ «Резунчик» [19], *«працівники органів СБ мають необмежені права, внаслідок чого діяльність їх набула такого широкого розмаху, що навіть керівники організацій українських націоналістів побоювались груп та боївок СБ, які знаходились під їх підпорядкуванням... Навіть рядові бойовики СБ за малою підозрою члена ОУН у співробітництві з органами МГБ або у зраді розстрілювали будь-якого члена ОУН»* [20].

Контроль СБ поширювався й на особисте життя підпільників. Наприклад, дозвіл одружитися надавав лише окружний провідник ОУН після перевірки нареченої есбістами. В «Організаційних вказівках» СБ йшлося: *«Чоловік-підпільник не повинен ходити до жінок по особистих справах. Якщо він іде до жінок по службових справах, то повинен брати з собою свідка... Чоловік, якого здеморалізує жінка, буде покараний пониженням у посаді»* [21]. Траплялися і взагалі курйозні випадки. Одна з жінок — станичних ОУН — була засуджена 4 години стояти *«струнко»* за інтимне спілкування з чотовим (взводним командиром) УПА на сіновалі [22].

Таким чином, у 1941–1943 рр. у головних рисах склалася організаційна мережа СБ, визначилися основні її функції, спрямовані, перш за все, на захист безпеки націоналістичного підпілля. Разом з тим, екстремальні умови воєнного часу й окупації, внутрішні ідейно-організаційні особливості ОУН заклали передумови для гіпертрофованої ролі та зловживань СБ, наклали відбиток на методи її дій.

З кінця 1943 р. головним фактором оперативної обстановки для СБ стає повернення на землі Правобережної та Західної України радянської влади, котра завжди розглядалася як головний противник, та широкомасштабна діяльність органів держбезпеки й внутрішніх справ СРСР. Крім того, діяли інші чинники — присутність до певного часу німецької адміністрації, польського збройного підпілля, розбрат у русі націоналістів, протистояння між ОУН-УПА та іншими збройними формуваннями націонал-патріотичної орієнтації.

Апарат радянських правоохоронних органів швидко зміцнювався. Лише за листом Секретаря ЦК КП(б)У М.Хрущова до Й.Сталіна від березня 1944 р. пропонувалося відібрати у східних областях України для роботи на Західноукраїнських землях (ЗУЗ) 2000 працівників НКГБ УРСР, в тому числі 200

для заміщення посад начальників райапаратів і 790 співробітників НКВД [23]. У регіоні діяла мережа радянських силових структур, спрямована, зокрема, на боротьбу з *«буржуазно-націоналістичним підпіллям»*: органи держбезпеки, Управління по боротьбі з бандитизмом НКВД УРСР, оперативні відділення військової контррозвідки «СМЕРШ», оперативні підрозділи (5-ті відділи) Прикордонних військ НКВД, робітничо-селянська міліція. Вони спиралися на потужний агентурно-інформативний апарат [24]. Все це вимагало радикальних змін у роботі СБ, активізації її контрзаходів. Зрозуміло, що на перший план висувається завдання посилення контррозвідувального захисту підпілля та УПА, зміцнення агентурного апарату.

Агентурно-інформативна робота СБ ОУН

У серпні 1944 р. в Суському лісі на Волині відбулася нарада керівників ОУН на Північно-Західних українських землях (ПЗУЗ). Командувач УПА «Північ» «Клим Савур» (Д.Клячківський) зажадав від СБ розширення кола її добровільних помічників (*«щоб кожен член ОУН вважав себе есбістом»*), наказав виділити перевірених членів ОУН для посилення оперативно-розшукової роботи Служби [25].

Інструктивні документи з інформативної роботи передбачали запровадити агентуру у населених пунктах, на підприємствах, у державних структурах, за можливості — у силових структурах противника, навіть серед священнослужителів та в середніх школах [26]. *«Не може бути жодного місця, де б не діяла наша розвідка»*, — йшлося в одному інструктивних документів СБ [27]. Відомо, скажімо, що агентура референтури «СБ № 02» (так у документі. — *Авт.*) одного з підрайонів мала до 200 таємних інформаторів, переважно — жінок. В надрайоні «Коліно» агентурна мережа «з діловим та технічним» персоналом доходила до 438 осіб [28]. Розмаху агентурної роботи підпілля віддавали належне навіть його противники. Як велося у розвідувальному звіті 2-го з'єднання радянських партизанських загонів Рівненської обл. (кінець 1943 р.), українські націоналісти створили *«широку розгалужену агентурну мережу»*, яка охопила майже всі села, сільську адміністрацію, а також ряд партизанських загонів [29].

Особливої уваги надавали вербовці членів ОУН та вояків УПА. Наприклад, у двох сотнях УПА «Негуса» й «Макса» із 220 вояків до співробітництва з СБ притягнуто було 26 осіб, усі — командири різних рівнів [30].

«Коротка інструкція з розвідки за допомогою агентів» СБ від 6 вересня 1943 р. наголошувала, що агент повинен бути хоробрим, хитрим, кмітливим, терплячим та відповідальним при виконанні завдання, звичним до будь-якої роботи, комунікабельним [34]. Підкреслювалася також необхідність ретельної перевірки інформатора — чи не є він ворожим агентом *«і не інформує нас мильно, щоб звести на бічні рейки»*, чи дійсно він має особистий доступ до певної інформації, який в нього рівень інтелекту та пам'яті, психологічний стан [32]. Вербовка інформатора СБ закріплювалася підпискою (*«заявою»*), в якій зазначалися біографічні дані особи, що *«добровільно згоджувалася при-*

ступити до служби таємного інформатора СБ» та сповіщати *«про рухи НКВД і НКГБ в селі…, як вірний член української нації. За невиконання положених на мене обов'язків і розконспірацію тайн принимаю на себе найвищу кару Революційного суду. Доносити буду під кличкою...»* [33].

Про основні пріоритети у зборі інформації дає уявлення «Таємний наказ № 1» від 13 вересня 1943 р., виданий референтом СБ надрайонного проводу «Громом»: спецслужби противника, методи їх роботи, агентура (*«сексоти»*); збройна сила противника, її чисельність, дислокація, озброєння; ворожі підпільні організації, їх озброєння, тактика, методи пропаганди, моральний стан, вплив на населення; політичні організації і партії; репресії окупаційної влади; морально-політичний стан вояків УПА, «непевні елементи» в її лавах; стан промисловості і транспорта [34].

Агентурна мережа створювалася як за територіальною, так і за об'єктовою ознакою, з перевагою першої. Основу її становили інформатори в первинних організаціях (*«кущах»*) ОУН в населених пунктах або на об'єктах. Рекомендувалося на рівні районної референтури мати 3–4 агентів-резидентів СБ, які б тримали на зв'язку по декілька інформаторів. Горизонтальні зв'язки між агентами та інформаторами заборонялися. З 1944 р. вживається назва *«спецрозвідник»* по відношенню до агентів-резидентів із підпорядкуванням їх *«станичним комендантам СБ»*. Кожного дня *«спецрозвідник»* повинен був передавати отримані відомості *«станичному»* референту СБ для узагальнення та доповіді у вищі інстанції — підрайонні (вони об'єднували до 25–30 станичних) референтури, районні, надрайонні і так далі. Так, районний референт звітував по 5, 15, 25 числах кожного місяця. Для зв'язку з агентурою та передачі інформації широко практикувалися *«мертві пункти»* зв'язку, тайники. Розроблявся графік зустрічей, котрі не рекомендувалося проводити у домівках, населених пунктах [35].

В практиці СБ розрізнялася *«зовнішня»* або *«розвідувальна»* агентура й *«внутрішня» — «контррозвідувальна»* або *«конфіденти»*. Завданням агентів контррозвідувальної спрямованості, які діяли в територіальних ланках ОУН та підрозділах УПА, були контроль за виконанням наказів керівництва рядовими підпільниками, виявлення ворожої агентури в ОУН, догляд за мораллю і побутом членів організації [36]. Внутрішній догляд здійснювався часто в дуже жорсткий спосіб, без урахування норм звичайної людської моралі. Так, у грудні 1943 р. з УПА дезертував уродженець Рівненської обл. Лаврентій С. На допит до СБ було викликано його мати, Ганну С., в якої контррозвідниками Служби було відібрано *«зобов'язання»* якомога швидше донести про появу сина або відомості про нього. Інакше, йшлося в документі, *«я буду покарана смертю разом із всією родиною»* [37].

Не варто і говорити, що чекало на виявлену агентуру радянських чи німецьких спецслужб. Викритий агент МГБ «Крамарченко» був ліквідований боївкою СБ «Ореста» разом із матір'ю, дружиною, сестрою і братами 7 і 5 років [38]. В групі УПА «Південь» виявили німецького агента: *«Одного з таких ласих на гроші СБ зловила, і «Еней»* (командир групи. — *Авт.*) *сокирою власноруч-*

но відрубав йому голову до пенька» [39]. Зауважимо, що *«перегиби»* у пошуках ворожих агентів, репресивні заходи без підстав самі по собі полегшували противникам СБ надбання *«джерел»* серед населення. *«Перші сексоти,* — згадував курінний УПА М.Скорупський, — *вийшли переважно з тих родин по селах, де були жертви СБ, де ми посіяли горе й ненависть. Вони доложать всіх сил, щоб помстити своїх рідних»* [40].

В одній з інструкцій надрайонним референтам СБ рекомендувалося брати ворожих агентів живими і по можливості конспіративно. Зрадників з числа членів ОУН примушували писати рідним, що вони переходять у глибоке підпілля або до іншої місцевості. Пропонувалося застосовувати прилюдні суди над агентами противника, після ж роз'яснення загалу їх провини — принародно вішати і трупи залишати на шибениці [41].

Здобута в процесі оперативно-розшукової діяльності інформація потребувала систематизації та збереження. Відтак виникає система оперативного обліку СБ. Взагалі для Служби найбільш поширеними видами документації були картотеки (*«скоровид-зошити»*), повідомлення, інформативні звіти по періодах, протоколи допитів, навчальні матеріали, особисті плани оперпрацівників, некрологи [42].

До картотеки вимагалося заносити *«всі дані про ворогів визвольної революційної боротьби українського народу за УССД»*, а також про *«всі злочини, зроблені супроти українського народу органами поліції, совєтської адміністрації та явними вислужниками ворога»* [43]. Як правило, інформація заносилася на картонні, форматом піваркуша, картки, що зберігалися у валізах чи теках (коробках). Картотека поділялася на такі розділи: І. Виявлена агентура противника; ІІ. Підозрілі у співробітництві з противником (тут накопичувалися відомості про осіб, що прийшли з повинною, на яких було вказано при допиті інших тих, хто був заарештований і звільнений або втік із ув'язнення, репатріантів з Німеччини, колишніх співробітників радянської адміністрації та міліції, заробітчан, спекулянтів, фахівців, що прибули із Східної України); ІІІ. Радянські правоохоронні органи (вміщувалась інформація про їх особовий склад, оргструктуру, адреси органів, схеми їх приміщень); IV. Радянська адміністрація: партійні та комсомольські органи, місцеві Ради, кооперація, заклади освіти; V. Особи, які зізналися радянським органам у причетності до ОУН або підпілля [44].

Референт СБ ніс персональну відповідальність за збереження документів. Інші взагалі не мали права з ними знайомитися. Про випадки, коли секретна документація потрапляла до ворога, необхідно було своєчасно доповідати *«нагору»*. В разі необхідності матеріали вкладали до металевих герметичних контейнерів, ховали або у лісі, або у господарстві надійної людини. Про місце схову архіву мали знати не більше 5–6 осіб, включаючи референта й архіваріуса. Одним з головних способів реалізації агентурної інформації, й, водночас, здобуття додаткових відомостей, було проведення слідства щодо затриманих підозрюваних.

Слідча практика

Аналіз протоколів допитів, що їх проводила СБ, дозволяє дійти висновку, що підслідчими есбістів виступали, переважно, члени ОУН та інші особи, на яких пала підозра у співробітництві зі спецслужбами противника, захоплені радянські військовослужбовці та співробітники правоохоронних органів, їх агентура, радянські партизани або учасники інших українських збройних формувань, радянські та партійно-комсомольські функціонери, колгоспні активісти.

Інститут слідчих, як зазначалося, існував при основних ланках СБ. У жовтні 1944 р. було відкрито курси з підготовки слідчих, де на потоці займалося 30 членів ОУН, котрі після випуску отримували призначення слідчими районних та надрайонних референтур [45]. На основі спеціальної літератури радянських та інших правоохоронних органів розроблялися методики ведення слідства, готувалися навчальні посібники з технології допиту, психології слідчої роботи. Інструкції зі слідчої роботи рекомендували застосовувати очні ставки, допити свідків, перехресні допити. Вказувалося, що необхідно апелювати до ідейних переконань об'єкта допита, використовувати особливості характеру й психіки, демонстративно виявляти турботу про нього, закликати до його сумління (*«ганьбиш своїх рідних»*), а то й просто обіцяти зберегти йому життя в разі допомоги слідству.

Широко застосовувався *«конвейєр»* — безперервний допит бригадою слідчих з метою «психічно і фізично виснажити» підслідного. Існувало поняття *«методів третього ступеня»*, під яким розумілося використання фізичних впливів, *«коли слідчий переконаний, що об'єкт-злочинець принципово не хоче говорити»* [46]. Робилася, щоправда, обмовка — *«не можна бити так, щоб об'єкт втрачав надію на життя»*. Серед фізичних методів впливу практикувалися побої, тортури вогнем. Недобру *«славу»* набув есбістський *«станок»*: людині зв'язували руки з ногами, підвішували на жердину й били кийками по чутливих місцях. *«Впертих»* підслідних чекало і *«цуркування»*: мотузку чи шкіряний пасок обв'язували навколо черепа і стискали. Тортури могли тривати довго. Скажімо, захоплену у полон дружину засновника «Поліської Січи» Т.Боровця-Бульби Ганну Орочинську СБ піддавала тортурам протягом 2 тижнів, перш ніж розстріляти [47].

Такі засоби слідства призводили до масових самообмовлень або наклепів. Вибиті знущаннями *«свідчення»* посилювали шпигуноманію, деморалізували підпільників. Член ЦП ОУН «Коваль», який навесні 1945 р. розслідував діяльність згаданого «Смока» (той особисто знищив понад 100 членів ОУН), дійшов висновку: *«Якби мене допитували в такий спосіб, то я б зізнався, що я не керівник ОУН, а абіссінський негус»* [48].

За матеріалами слідства виносилися вироки та виконувалися покарання. Навіть станичному СБ надавалося право своєю владою карати *«ворожі елементи»*. Щоб покарати члена ОУН, формально потрібні були протокол слідства та вирок *«революційного суду»*. Вирок підписувався суддею, слідчим, керівником місцевої ланки ОУН. За наказом по СБ від 10 травня 1944 р. вимагалося за одного винного *«знищувати всю рідню»* [49].

Кара смертю здійснювалася шляхом розстрілу, повішанням та триманням трупа на шибениці інколи близько 4-х місяців. Мали місце відрубання кінцівок, спалення живцем, повільне придушення «путом». За менш *«важкі»* провини били *«буком»* (батогом), як правило — від 10 до 50 ударів [50]. Смертні вироки за матеріалами слідства СБ виносилися у левовій частці випадків. Так, за звітом крайового провідника ОУН на ПЗУЗ «Чупринки» в період з 1 січня до 1 жовтня 1945 р. на Волині СБ ліквідувало за звинуваченням у співробітництві з *«совітами»* 889 членів ОУН з 938, що потрапили під слідство. При цьому в ряді районів (Ковельский, Любомльский, Колківський) кількість страчених дорівнювала 100% від підслідних [51]. Особливо гарячими були для слідчих СБ періоди *«чисток»* в ОУН.

СБ — знаряддя «чисток» в організації

Головною метою «чисток» була ліквідація агентури противника в лавах ОУН, усунення недисциплінованих учасників руху. Безсумнівно, оперативні позиції радянських органів держбезпеки в націоналістичному підпіллі зміцнювалися. Однак масштаби й жорстокість *«чисток»* навряд чи були адекватні оперативній обстановці. Більш того, провокаційна робота по розкладу підпілля, яку вели противники ОУН і УПА, багато в чому спрямовувалась на ініціювання атмосфери підозри та стимулювала репресії всередині ОУН. В результаті, заявив на допиті колишній керівник СБ проводу ОУН «Одеса» С.Янишевський, утворився *«психоз страху, керівництво ОУН заявляло, що в кожному місці, в кожному селі є масова радянська агентура»* [52].

«Чистки» за розпорядженням М.Арсенича починаються з осені 1943 р. На місця відряджалися співробітники СБ, наділені великими повноваженнями щодо виявлення *«ворожого елементу»* у власному таборі [53]. Відомі подібні кампанії вересня 1944 р., зими 1945 р. та інші, ініціаторами яких виступав головнокомандувач УПА «Північ» «Клим Савур». Лише взимку–навесні 1945 р. в ряді районів ОУН було ліквідовано по 200–300 підпільників [54]. Жертвами ставали і самі есбісти, яких сурово карали, навіть за крадіжку речей приватних осіб — розстрілювали. Боротьба зі *«своїми»* знекровлювала Організацію, не давала можливості СБ зосередитися на протидії реальним ударам НКВД-НКГБ.

Одним із наслідків *«чисток»* та свавілля СБ були розколи в організаційних ланках ОУН. Чи не найбільшим з них було створення у грудні 1945 р. на знак протесту проти безглуздого терору альтернативного Крайового проводу ОУН «Одеса». Ініціатором тут виступив згадуваний С.Янишевський («Далекий»), якого судом ОУН 25 серпня 1948 р. було засуджено *«до кари смерті без права реабілітації»* [55], хоча тоді він вже давав свідчення слідчим МГБ УРСР.

Оперативно-бойова діяльність. Боївка СБ

Для проведення оперативно-бойової та каральної діяльності при референтурах СБ створювалися спеціальні бойові групи — боївки СБ (БСБ). До числа їх

головних функцій належали: здійснення диверсійних акцій; участь у бойових діях з військами та правоохоронними органами противника; ліквідація керівного та оперативного складу радянських спецслужб, функціонерів радянської влади, партійно-комсомольских органів, агентів НКВД-НКГБ; виконання смертних вироків та акцій залякування; охорона керівного складу ОУН та СБ.

БСБ комплектувалися добірними, перевіреними вояками. Як зазначалося в «Інструкції боївкам СБ Калушського району» (лютий 1944 р.), боївкар повинен бути сміливим, ідейним, морально стійким, безжалісним до ворогів України, фізично розвинутим, досконало володіти вогнепальною зброєю. Він має дотримуватися суворої конспірації, не потрапляти живим у руки ворога, бути дисциплінованим. За дезертирство, невиконання наказів, крадіжки бойовиків карали на смерть [56]. Чисельність БСБ, як правило, коливалася від 2–3 до 10–12 вояків, хоча могла бути і більшою. Стандартне озброєння складали 1–2 ручних кулемети, автомати, пістолети, не менш 2-х гранат на кожного, мотузки для в'язання бранців. Частина командного складу БСБ проходила навчання у старшинських школах УПА «Олені».

Боївки брали участь у сотнях боєзіткнень з частинами Червоної Армії, внутрішніх військ, оперативними групами держбезпеки [57]. Як правило, БСБ діяли з засідок, зненацька нападали на невеликі групи противника, вистежували та ліквідовували окремих офіцерів правоохоронних органів, проводили диверсії на підприємствах, у колгоспах та радгоспах. Систематично відбувалися теракти проти представників влади та місцевих активістів, встановлювалася та знищувалася агентура противника. 29 лютого 1944 р. БСБ «Примака», що рухалася із Славутського району Хмельницької обл. на Рівненщину, обстріляла кортеж командуючого І Українським фронтом генерала армії М.Ватутіна, в результаті чого він отримав важке поранення і 15 квітня того ж року помер у Києві [58].

Широко застосовувалися БСБ для розправ над запідозреними у лояльності до радянської влади або в акціях залякування населення. Характерно, що особовий склад боївок переважно і не знав, в чому провина приречених до страти. Жертви обиралися на розсуд місцевої сітки СБ, згадує учасник визвольної боротьби О.Шуляк, а потім до них направляли боївку із наказом *«ліквідувати німецького (або совєтського) агента, який має доказані великі злочини»* [59]. Як засвідчив на допиті командир БСБ Рівненського району «Гамалія» («Рубач»), від районного референта СБ «Макара» часто надходили накази провести репресивні акції по населених пунктах. Командир отримував список жертв без пояснень причин знищення. *«Приїхавши до села,* — розповідав «Рубач», — *я за допомогою місцевих мешканців встановив, де мешкають люди, занесені «Макаром» у список... Ми заходили в хати і постріляли впритул розстрілювали людей. Всього протягом 2-х днів в селі Грушевиця Рівненського району ми вбили 36 осіб, трупи яких кинули у селі. Жодного вбитого я особисто ніколи не знав ні в обличчя, ні за прізвищем. В чому вони винні.. члени боївки не знали. Це нас і не цікавило. Ми виконували наказ «Макара»* [60].

Окремо слід зупинитися на організації *«спецбоївок»* або *«легендованих боївок»*. За умов партизансько-підпільного руху й, відповідно, широкої контрпартизанської війни, перемога сторін вирішальним чином залежить від підтримки населення та контролю над ним. Зрозуміло, що коли населення опиняється між жорнами протиборства, примушувати його до співробітництва доводилося й жорсткими способами. До того ж, необхідно було дискредитувати противника в очах *«обивателів»*. Легендовані під противника бойові групи створювали обидві сторони. З радянського боку вони іменувалися *«агентурно-бойовими групами»* [61]. Їх очолювали офіцери спецслужб, а основною масою були перевербовані бійці й командири УПА (*«агенти-бойовики»*). Для останніх це було реальним шансом зберегти життя та волю. Звісно, добре знаючи колишніх *«братів по зброї»*, їх тактику та місця дислокації, маскуючись під справжні боївки УПА, легендовані групи завдавали підпіллю болючих ударів. Припускалися вони від імені ОУН і УПА і протиправних дій щодо цивільних осіб.

Не залишалася в боргу і СБ. Як повідомляв нарком державної безпеки УРСР С.Р.Савченко (січень 1945 р.), *«СБ і керівники бандформувань при проведенні бандитських наскоків стають на шлях провокаційних витівок і маскування... під бійців і офіцерів Червоної Армії, військ НКВД, співробітників НКВД і НКГБ. Бандити, прикриваючись формою військ Червоної Армії і наших органів, часто з орденами і медалями Радянського Союзу, групами з'являються у селах і під виглядом офіцерів і бійців Червоної Армії або співробітників НКВД-НКГБ проводять терористичну діяльність..., знищують низовий радянсько-партійний актив, офіційних працівників наших органів, агентурно-освідомчу мережу та членів їх сімей»* [62].

Підготовка співробітників СБ

Фахова підготовка оперативного складу Служби здійснювалася на спеціальних курсах (*«вишколах»*) або шляхом самостійного опанування відповідною навчальною літературою (посібниками). Крім згаданих курсів слідчих достеменно відомо про існування наступних: 2 вишколи розвідників СБ створені восени 1943 р. під керівництвом колишнього полковника армії УНР І.Трейка («Немо»), на кожному навчалося по 15–20 есбістів; курси районних референтів СБ організовані у серпні 1943 р. функціонером СБ «Безрідним», на потоці займалося до 10 осіб; курси розвідників СБ Дубровицького району на Волині, 20 осіб у наборі; курси боївкарів СБ (до 30 осіб) [63].

Навчально-методичну основу вишколів визначали програми. Вони укладалися у залежності від профілю підготовки або службового становища слухачів. Як правило, програми були 2-х рівнів: від рядових співробітників до районного рівня включно, і для більш високих посадових осіб. Одна з них — «Програма переведення вишколу працівників СБ» — була розрахована на 55 годин і складалась з таких розділів: *І. «Загальні відомості» (розглядалася історія виникнення й розбудови СБ, минуле та сучасна структура органів*

НКВД та НКГБ; давався аналіз груп населення, політичних та громадських організацій, релігійних конфесій, на які звернуто оперативну розробку радянських правоохоронних органів); II. «Агентура НКГБ і НКВД на протиукраїнському відтинкові» (йшлося про історію боротьби органів з рухом націоналістів, розглядалася структура агентурної мережі «совітів», поняття про агента, довірену особу, резидента, зовнішнє спостереження, способи зв'язку з агентурою; характеризувалися основні стадії процесу встановлення конфеденційного співробітництва); III. «Слідча служба» (методика ведення слідства, допитів, проведення обшуків, арештів, конвоювання; психологічні основи слідства). IV. «Оформлення справ» (ведення протоколів, оформлення вербування, порядок оперативного обліку (картотеки). Курси закінчувалися 10-годинним «показовим переслуханням» [64].

Було створено значну кількість навчальних матеріалів, особливо щодо агентурної роботи, слідчої практики, оперативної психології. Велику увагу приділялося вивченню форм і методів роботи радянських спецструктур. *«Запорукою нашого дальшого успіху боротьби є послідовна студія большевицьких органів поліції і методів боротьби з ними»* [65]. Зауважимо, що есбісти, віддаючи належне своєму грізному противнику, ретельно переймали досвід радянських спецслужб, звичайно, і сумнозвісний... Відомі такі матеріали як «Студійно-інформативний матеріал про більшовицькі органи поліції», «Агентура більшовицьких органів поліції», «Агентура НКГБ в дії» тощо.

Навчальний процес доповнювався заняттями з морально-психологічної підготовки, виховання особового складу. Судячи з «Плану політвиховної роботи у боївках СБ», приділялося увагу вивченню історії української державності від княжої доби до національної революції 1917–1920 рр., аналізу основних ідеологічних течій, доктрини більшовизма. Йшлося про законність боротьби за відродження суверенітету України, студіювалися програмні документи ОУН, міжнародне становище українських земель. Один з розділів доводив *«основні прикмети революціонера-бойовика-державника»*: 12 прикмет і 44 *«правила життя»*. В переліку свят, які мали святкуватись у підпіллі, були Свято державності (30 червня), Свято зброї (31 серпня), Свято соборності (22 січня), Шевченківські роковини, річниця ЗУНР, річниці Крут і Базару, вшанування пам'яті О.Бесараб, В.Біласа та Д.Данилишина та інші [66]. Для підсилення авторитету Служби було запроваджено спеціальні військові звання: хорунжого, поручика, сотника, майора, підполковника та полковника Служби безпеки, а згодом — і генерала контррозвідки.

IV. Спеціальні структури «Лісової армії».

Власні структури розвідки та захисту внутрішньої безпеки існували і в Українській Повстанській Армії (УПА). До контррозвідувального забезпечення УПА залучалася і СБ ОУН. До 1943 р. на окупованій території України

діяло декілька збройних формувань націонал-патріотичної спрямованості («Поліська Січ-УПА» Т.Бульби-Боровця, Фронт Української Революції, загони ОУН(М) та інші). Довгий час ОУН(Б) утримувалася від *«партизанки»*. Після ІІІ Конференції ОУН(Б) (лютий 1943 р.) починається формування її збройних загонів [67]. Чисельність бандерівської УПА швидко зростала і досягла восени 1943 р. 15–20 тис. активних бійців. Здійснювалися (добровільно і примусово) мобілізації цивільної молоді. До УПА влилася частина української поліції, вояки роззброєної Української народно-революційної армії (так з 20 липня 1943 р. іменувалася УПА Т.Бульби-Боровця), а також підрозділи мельниківців, гетьманців, *«вільних козаків»* [68].

«Злиття» українських сил опору в єдине об'єднання проходило в оперативному супроводженні СБ. Роззброєні загони вливалися до УПА *«під поліційним доглядом СБ, як непевні. Старшини дістають кожен свого «ангела» СБ, з путом у кишені, а організаційні провідники... як «ворожий елемент» переважно ліквідуються»* [69].

Структурно УПА поділялася на оперативно-територіальні угруповання: «Схід» (з 1944 р. припинила існування), «Північ» (Волинь, Полісся, Київщина), «Захід» (Галичина, Буковина, Закарпаття) та «Південь» (Поділля) у складі декількох загонів або бригад. Бригада об'єднувала 3–4 курені (батальйони), ті складалися з 3–4 сотень по 100–150 бійців. Далі йшли чоти (взводи) та рої (відділення по 10–12 вояків) [70]. Взимку 1944 р., за даними західних істориків, УПА охоплювала впливом територію в 150 тис. кв. км з населенням близько 15 млн осіб [71]. До моменту приходу до регіону Радянської Армії бойовий склад УПА зріс до 80–100 тис. багнетів (хоча є і більш реальні оцінки — до 25 тис.). Відповідно, радянська сторона нарощувала свою військову присутність — з березня 1944 р. на територію ЗУЗ передислокуються декілька стрілецьких дивізій внутрішніх військ, 15 бригад, 3 стрілецькі та кавалерійські полки (загалом — понад 26 тис. вояків), танковий батальон (22 одиниці) та 5 бронепотягів з 7 тис. вояків [72].

З початку 1944 р. розгортаються масові зіткнення з'єднань та підрозділів УПА з радянськими військами. Відомо, наприклад, що у квітні 1944 р. у Гурбенських лісах до 30 тис. радянських вояків оточили 8 куренів УПА з 5000 бійців [73]. Згодом починаються операції з фронтальної *«зачистки»* великих лісових та гірсько-лісових масивів від УПА, знищення або витиснення у важкодоступні райони її загонів. Перша з таких операцій, відома як *«наступ Хрущова-Рясного»*, тривала з весни до серпня 1945 р. [74] Для проведення лише Станіславської бойової операції залучалося 11 тис. військовослужбовців НКВД, Радянської Армії, прикордонних військ, 6-й авіаційний полк НКВД і танкова рота. В ході акції було вбито 2167 і захоплено у полон 6311 вояків УПА, ліквідовано 10 референтів і 138 співробітників СБ [75].

Поступово стратегічна ситуація погіршувалась для УПА. Втрати серед досвідчених бійців призводили до зростання частки молодих, *«необстріляних»* рекрутів (від 60% і більше). Накопичувався і радянський досвід антиповстансь-

кої боротьби. Якщо у 1943 р. втрати внутрішніх військ НКВД (ВВ) дорівнювали третині від повстанських, то в подальшому їх кратність становила 1:10 і більше на користь радянської сторони [76]. Масштабні й запеклі бої висували суворі вимоги до оперативного забезпечення бойової діяльності УПА, постачання її своєчасною та достовірною розвідувальною інформацією.

Розвідка УПА

22 листопада 1943 р. було сформовано Головну Команду УПА, в структурі якого передбачалися відділи розвідки та безпеки [77]. Побудову та завдання розвідки визначала «Інструкція розвідчої і контррозвідчої служби». Документ окреслював головні принципи, яким повинна відповідати розвідка: конспіративність, відданість Україні, безперервність й наполегливість, компетентність, уважність, хитрість та нехтування нормами звичайної моралі у разі службової необхідності, відсутність шаблонності [78]. Розвідку орієнтували на співробітництво з СБ шляхом обміну відомостями, документами, спільними допитами полонених.

При штабі кожної групи УПА утворювався *«розвідчий відділ»* (РВ) у складі шефа, секретаря, *«керівника зв'язку»* та агентів (імовірно, малися на увазі співробітники-агентурники. — *Авт.*). Керівництво і контроль за діяльністю РВ покладалися на командира групи. У компетенції начальника РВ було комплектування відділу, створення агентурної мережі на території дислокації групи, засилання розвідувально-диверсійних груп, збір та узагальнення розвідінформації від підрозділів групи, опитування полонених [79].

При штабах загонів УПА створювалися *«агентурні станиці»* на правах розвідвідділу. Його керівник організаційно підлягав командиру загону, а в оперативному відношенні — шефу розвідки групи. До складу *«станиці»* входили керівник, його заступник і секретар. До обов'язків керівника відносилися організація місцевої агентурної мережі, організація розвідки підрозділами загону та узагальнення здобутої інформації, формування та засилання розвідувально-диверсійних груп. Зазначена *«інструкція»* формулювала завдання *«розвідчої агентури»*. Її пропонувалося поширювати у зайнятих ворогом населених пунктах, обласних і районних центрах, об'єктах промисловості, транспорту, зв'язку, радянських органах управління, а також за межами українських земель — *«на етнографічних теренах окупанта»* [80]. Говорилося і про *«спеціальну агентуру»*, яка за особистими вказівками керівників розвідки виконує *«найскладніші завдання, які потребують спеціальної підготовки»*.

У розділі III документа («Діяльність») ретельно перераховувалися основні напрями та об'єкти розвідзусиль. Головні з них зводилися до вивчення: військової сили противника, починаючи від чисельності, озброєння, дислокації до морального стану і дисципліни; правоохоронних органів противника; театру військових дій; населення регіону, його настроїв, матеріального становища, соціальної структури. Визначалися засоби зв'язку з агентурою, шифри, зразки діловодства: агентурна справа, агентурне повідомлення, план агентурної розробки тощо. Окремо йшлося про вимоги до співробітників

розвідки та агентів, які мали бути політично розвинутими, обізнаними з військовою справою, надійні та перевірені на практичних справах [81].

Виконання спеціальних активних заходів покладалося на розвідувально-диверсійні групи (РДГ). До їх складу (3–12 осіб) включали військового командира («коменданта»), співробітників розвідки, добре підготованих бойовиків. РДГ застосовувались там, де неможливо було мати стаціонарні агентурні мережі. До функцій груп відносилися: розвідувальні рейди по ворожій території; проведення диверсій та терористичних актів; захоплення «язиків» та цінних документів; організація повстансько-партизанських загонів; інші спеціальні акції. Перед відправленням на завдання РДГ отримували інструктаж розвідників та бойових старшин, їх обов'язково забезпечували засобами радіозв'язку [82].

За умов активної оперативної розробки противником повстанського руху та з метою підтримки внутрішньої безпеки і дисципліни в УПА створювалися структури з контррозвідувальними та військово-поліційними функціями.

Контррозвідувальне забезпечення та польова жандармерія в УПА

Функції контррозвідувального захисту в УПА покладалися на відділ СБ Головного штабу та контррозвідувальну агентуру. За організацію останньої відповідальність покладалася на шефа РВ та керівників агентурних станиць. Контррозвідувальна агентура (далі — КРА) за функціональною ознакою поділялася на 2 категорії: перша займалася виявленням агентури або штатних співробітників НКВД-НКГБ, а друга шукала *«непевний елемент»* всередині УПА. КРА запроваджувалася при всіх підрозділах бойового та тилового призначення, штабах УПА, серед цивільного населення [83].

КРА отримувала завдання негласної перевірки особового складу, включаючи його кореспонденцію, проведення *«планових комбінацій контррозвідувально-агентурного характеру»*. Стосовно вояків УПА рекомендувалося звертати увагу на причини їх вступу до Армії, можливість зв'язків їх та їх родичів з радянськими спецслужбами, повсякденну поведінку, моральний стан, ставлення до командування й дотримання військової таємниці, *«шкідливі»* розмови тощо. Серед цивільного населення особливий інтерес становили колишні члени ОУН-УПА, представники влади, звільнені з радянських в'язниць, військовослужбовці у відставці, колишні партизани. КРА повинна була з'ясовувати і становище у підрозділах УПА, оцінюючи стан бойової підготовки та дисципліни, дотримання правил збереження військової таємниці й конспірації, ступінь виконання наказів командування, моральний стан вояків [84].

Військово-поліційним і, частково, контррозвідувальним органом УПА була військово-польова жандармерія (ВПЖ), створена у червні 1943 р. До лютого 1944 р. вона підпорядковувалась СБ в УПА, а згодом перепідрядкована безпосередньо командуванню УПА. У березні 1945 р. ВПЖ за наказом Р.Шухевича перейшла під контроль СБ ОУН [85]. В «Інструкції по організації Військово-Польової Жандармерії УПА» зазначалося, що її створено для догляду за *«дотриманням революційних законів та порядків в УПА»*, вона комплектується *«з най-*

кращих сил УПА», а її особовому складові повинні бути притаманні *«революційна свідомість, взірцева дисципліна, висока мораль і стійкість»* [86].

Організаційна структура ВПЖ виглядала таким чином. При Головному штабі УПА вона нараховувала 50–60 осіб, очолюваних начальником, його заступником з контррозвідки, другим заступником з питань боротьби з дезертирством. Існувала слідча група у складі 5–6 осіб, а решта групами по 3–4 вояки охороняла Головний штаб. При штабі воєнної округи УПА було 30–35 жандармів з подібною структурою керівництва і слідгрупою у 3–4 особи. Жандарми куреня (7–10 вояків) розподілялися по його сотнях [87].

Основними завданнями ВПЖ були: агентурна розробка особового складу УПА до взводних командирів включно; виявлення та знешкодження агентури радянських органів; боротьба з дезертирством; розшук підозрюваних у злочинах через територіальні органи СБ; слідство у справах компетенції, проведення обшуків, арештів, покарання винних; охорона командного складу УПА; контроль за військовою дисципліною й правопорядком серед вояків.

Зрозуміло, що у воєнний час застосовувалися жорсткі санкції проти порушників дисципліни, особливо дезертирів, хоча за умов добровільно-примусової мобілізації селянства та відчутних ударів по УПА з боку радянських силових структур масової втечі з Армії навряд чи можна було уникнути. Як показав на допиті «обласний комендант ВПЖ» «Зміюка», його підлеглими з листопада 1944 р. до травня 1945 р. було розстріляно 264 дезертири, в тому числі — 14 старшин, і це лише у Станіславській обл. [88] Дуже часто ВПЖ сама проводила слідство, встановлювала ступінь провини й карала людину.

В УПА існували й органи воєнної юстиції. За наказом Головнокомандувача від 15 травня 1943 р. запроваджувалися воєнно-польові суди і революційні трибунали. Вони розглядали справи воєнно-політичного шпигунства, зради, дезертирства, військові злочини. Найпоширенішою мірою покарання була страта через розстріл або повішання, фізичні покарання *«буками»* за моральні або дисциплінарні провини [89]. Відомо про існування *«карних відділів»* (штрафних рот) УПА і «карного табору «Кентавр» на Поліссі [90].

Діяльність СБ в лавах УПА

Органи СБ відігравали в УПА неоднозначну роль. Їх діяльність з контррозвідувального забезпечення діючих військ була об'єктивно необхідна. На рахунку оперпрацівників СБ було чимало знешкоджених радянських розвідгруп або агентури. Лише у травні 1943 р. СБ знешкодила в УПА чотири кадрові розвідгрупи радянської сторони, і як визнавали самі полонені, *«ми недооцінили сили Вашої Служби Безпеки. Ми думали, що легше буде працювати серед вас, ніж серед дурних німців, і помилилися»* [91].

Але іржа шпигуноманії та підозри, свавілля СБ, низькі професійні та моральні якості частини її співробітників призводили до гірких наслідків. Есбісти некомпетентно втручались у бойове планування та дії командирів, а незгода з ними мала тяжкі наслідки для старшин. Доходило до заборони во-

якам УПА читати небандерівську пресу. Терор відчутно вдарив по репутації співробітників СБ. Доведені до відчаю, *«лісові вояки»* повертали зброю проти *«опричників»*. Доходило до справжніх боїв між відділами УПА і БСБ. Зокрема, серйозне зіткнення відбулося у січні 1945 р. у лісовому масиві Сарненського району Рівненської обл. з відчутними жертвами з обох сторін. З полонених есбістів повстанці 18 повісили, а решту розстріляли [92].

* * *

У 1941–1945 рр. в цілому сформувалася організаційна мережа СБ, її основні функції, форми та методи діяльності, система підготовки кадрів. В цілому СБ зробила помітний внесок у справу контррозвідувального забезпечення бойових та підпільних структур руху опору в регіоні. Разом з тим, екстремальні умови функціонування зробили з СБ майже безконтрольну силу, яка широко припускалася безпідставних переслідувань членів ОУН і УПА, насильства проти цивільного населення. Поразка основних збройних формувань УПА в кампаніях 1944–1945 рр. змусила перейти до нових форм стратегії бойових та підривних дій. Створюється нова концепція боротьби у підпіллі, що висувало завдання коригувати діяльність самої Служби безпеки ОУН.

Примітки

[1] Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни: Нові документи і матеріали. — К., 1996. — С. 240.
[2] Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ). — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 20. — Арк. 80.
[3] Там само. — Арк. 75–79.
[4] Там само. — Арк. 76.
[5] Там само.
[6] Там само. — Арк. 75.
[7] Обставини вбивства подаються за: Сварогов В. Как убили Сеника и Сциборского // Вечерний Житомир. — 1994. — № 2; Михалевич М. Сорок років тому... // На зов Києва. — К., 1993. — С. 239; Бульба-Боровець Т. Армія без держави. — Львів, 1993. — С. 106.
[8] Самостійна Україна (Чикаго–Нью-Йорк). — 1961. — Вересень; ДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 56232–ФП. — Т. 1. — Арк. 54.
[9] Полікарпенко Г. Організація Українських Націоналістів під час другої світової війни // На зов Києва. — С. 464.
[10] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 5. — Арк. 42.
[11] Там само. — Арк. 3.
[12] Там само. — Т. 54. — Арк. 2–4.
[13] «Смок» (Микола Козак-Вівчар) — один з керівників СБ у Західній Україні. Нар. 1914 р. в с. Рахиня Долинського району Станіславської обл. У 1934 р. гімназистом вступає до ОУН. В 1937–1939 рр. відбуває покарання у польській в'язниці. Працює окружним референтом ОУН на Вінниччині (1941–1942 рр.), референтом СБ Проводу ОУН на Північно-Західних землях (ПЗУЗ) у 1944–1945 рр. Керівник ОУН на ПЗУЗ у 1945–1949 рр. 8 лютого 1949 р. загинув у бою біля с. Пітушків Острожецького р-ну Рівненської обл. Майор СБ, кавалер Золотого Хреста Заслуги. Як «революційний поет» мав псевдо «Степан Орач».

[14] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 49. — Арк. 265.
[15] Там само. — Арк. 266.
[16] Там само. — Арк. 133.
[17] Там само. — Спр. 372. — Т. 54. — Арк. 134–135.
[18] Там само. — Т.5. — Арк. 5–6.
[19] Автори з етичних міркувань здебільшого подаватимуть лише псевда есбістів.
[20] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 56. — Арк. 123.
[21] Там само. — Т. 22. — Арк. 193–194.
[22] Центральний державний архів вищих органів влади України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 106. — Арк. 1.
[23] Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. — С. 144.
[24] Коваль М. Правда безнадійних змагань // Політика і час. — 1997. — № 10. — С. 72.
[25] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 22. — Арк. 115.
[26] Там само. — Т. 20. — Арк. 179.
[27] Там само.
[28] Там само. — Арк. 180.
[29] Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. — С. 121.
[30] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 20. — Арк. 180.
[31] Там само. — Арк. 182.
[32] Там само. — Спр. 376. — Т. 49. — Арк. 27.
[33] Там само. — Арк. 306.
[34] Там само. — Спр. 372. — Т. 20. — Арк. 176–177.
[35] Там само. — Т. 22. — Арк. 188–189.
[36] Там само. — Спр. 376. — Т. 49. — Арк. 179–180.
[37] Там само. — Арк. 187.
[38] Там само. — Ф. 6. — Спр. 91362–ФП. — Арк. 258–259.
[39] Скорупський М. Туди, де бій за волю. (Спогади курінного УПА Максима Скорупського-Макса). — К., 1992. — С. 145.
[40] Там само. — С. 258.
[41] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 22. — Арк. 111–112.
[42] Там само. — Т. 17. — Арк. 132.
[43] Там само. — Т. 22. — Арк. 371–372.
[44] Там само. — Арк. 112.
[45] Там само. — Т. 5. — Арк. 116.
[46] Там само. — Т. 21. — Арк. 245; Т. 22. — Арк. 128.
[47] Дзьобак В.В. Отаман Тарас Бульба-Боровець. — К., 1995. — С. 45.
[48] Військова частина Е–6035. — Од.зб. 2892. — С. 87.
[49] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 22. — Арк. 198.
[50] Там само. — Спр. 376. — Т. 49. — Арк. 374.
[51] Там само. — Спр. 372. — Т. 57. — Арк. 52.
[52] Там само. — Т. 5. — Арк. 120.
[53] Там само. — Арк. 85.
[54] В/ч Е–6035. — Од.зб. 2892. — С. 87.
[55] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 8. — Арк. 190.
[56] Там само. — Спр. 372. — Т. 22. — Арк. 201.
[57] Див. напр.: Літопис УПА. — Торонто–Львів, 1992–1993. — Т. 19. — С. 254–262.

[58] ДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 91362–ФП. — Арк. 153.
[59] Шуляк О. В ім'я правди (до історії повстанського руху в Україні). — Ротердам, 1947. — С. 26.
[60] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 20. — Арк. 61.
[61] Докладніше про дії легендованих груп радянської сторони див.: Потапов А.А. Бой в сумраке леса // Малая война. (Организация и тактика боевых действий малых подразделений): Хрестоматия. — Минск, 1998. — С. 440–445.
[62] ДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 88 (1951). — Спр. 26. — Арк. 51–52.
[63] Там само. — Арк. 103–104.
[64] Там само. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 21. — Арк. 244–245.
[65] Там само. — Арк. 21.
[66] Там само. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 50. — Арк. 1–2.
[67] Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертовність: Українці на фронтах другої світової війни. — К., 1997. — С. 412.
[68] Там само. — С. 413–414.
[69] Шуляк О. В ім'я правди… — С. 26.
[70] Шевчук В. Украинская Повстанческая Армия // Политика и время. — 1991. — № 11. — С. 81.
[71] Коваль М. Правда безнадійних змагань. — С. 70.
[72] Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертовність. — С. 429.
[73] Там само. — С. 429–430.
[74] Мартович О. Сучасний український національно-визвольний рух. — Мюнхен, б.р. — С. 129 (англ. мовою).
[75] ДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 88 (1951). — Спр. 26. — Арк. 34, 43.
[76] Богданов В.Н. и др. Советский опыт борьбы с партизанами и повстанцами // Малая война... — С. 420, 425.
[77] Енциклопедія України. — Торонто, Буфало, Лондон, 1993. — Т. V. — С. 393 (англ. мовою).
[78] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 61. — Арк. 304–305.
[79] Там само. — Арк. 305–306.
[80] Там само. — Арк. 306–307.
[81] Там само. — Арк. 308.
[82] Там само. — Арк. 307–308; Т. 82. — Арк. 62.
[83] Там само. — Т. 61. — Арк. 307.
[84] Там само. — Арк. 312.
[85] ДА СБУ, Івано-Франківськ. — Спр. 14629. — Арк. 12.
[86] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 61. — Арк. 292.
[87] Там само. — Спр. 372. — Т. 5. — Арк. 50–51.
[88] ДА СБУ, Івано-Франківськ. — Спр. 14629. — Арк. 13.
[89] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 9. — Арк. 1.
[90] Скорупський М. Туди, де бій за волю… — С. 145.
[91] Лебедь М. УПА. — Б.м., 1946. — Ч. 1. — С. 67.
[92] ДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 88 (1951). — Спр. 26. — Арк. 151.

(Далі буде)

Валерій Єфименко
(Київ)

ТАКТИКА ТА МЕТОДИ РОБОТИ ПРАЦІВНИКІВ СПЕЦІАЛЬНОГО ПІДРОЗДІЛУ ОУН(Б)

Тривалий час дослідників історії Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії цікавить діяльність спеціального підрозділу ОУН(Б), який мав назву *«референтура СБ»*. Останніми роками з'явилися окремі дослідження, в яких на основі маловідомих документальних матеріалів викладено історію зародження і становлення цього підрозділу у період активних дій ОУН(Б) на західноукраїнських землях (кінець 30-х — початок 50-х рр.). Однак, поки що немає змістовної праці, в якій на базі архівних документів була б дано характеристику спецпідрозділу як органу, що використовував на *«таємному фронті»* специфічні засоби і методи. Зважаючи на це, в даній статті робиться спроба хоч б частково заповнити цю прогалину.

Розгляд складових і невід'ємних частин розвідки і контррозвідки дасть можливість переконливо доводити або заперечувати приналежність референтури СБ до спеціальної служби. Автор намагався висвітлити діяльність спецпідрозділу ОУН(Б), аналізуючи, насамперед, документи безпосередніх учасників підпілля, оскільки в історичній літературі існують розбіжності в тлумаченні цих документів, особливо, коли вони подаються у перекладі.

Серед різноманітних наказів, інструкцій та вказівок, часто з позначкою *«цілком таємно»*, які регулювали діяльність спецпідрозділу і були обов'язковими для виконання, чи не найбільший інтерес становлять так звані *«записники»*. Вони знаходились практично у кожного відповідального працівника, який займався розвідкою та контррозвідкою.

Зовні записники були схожі на учнівські зошити (10–12 арк.) або зшиток такої ж кількості паперу, скріпленого нитками, де записувалося все, що слід було б використати в роботі. Вірогідно, вони належали тим учасникам оунівського підпілля, хто навчався на короткострокових (від 2–3-х днів до 1–2-х тижнів) розвідувальних курсах, які періодично функціонували при керівних організаційних ланках (референтурах СБ області, округу, краю тощо). Ці влас-

норучні записи фіксували основні знання працівників спецпідрозділу, і тому дають можливість оцінити професійний рівень останніх та визначити, наскільки цей підрозділ відповідав структурно і за змістом своєї роботи вимогам повноцінної спецслужби. Враховуючи, що записи велися в довільній формі, оскільки були призначені для особистого користування, автор вважає за доцільне взяти для аналізу найважливіші теми, виділені власником записника особисто, а саме: *«Психологічні моменти в допиті»*, *«Вказівки слідчому»*, *«Про агентурно-оперативну роботу»*, *«Оформлення протоколів»*, *«Способи розкриття легенд»* та *«Про конспірацію в оперативній роботі»* [1].

Для кращого їх вивчення необхідно акцентувати увагу на основних напрямах та характері роботи спецпідрозділу. Зокрема, в записах ідеться про таке: *«зміст СБ визначає саме життя — першочергові справи, місцева агентура, польські справи, більшовицькі справи»*. Зазначалося також: *«Коли наближався фронт* (йшлося про німецько-радянський фронт. — *Авт*.) *ці справи (більшовицькі) вийшли на перше місце»*.

З метою формування або закріплення у працівників спецпідрозділу чіткого уявлення про напрями і суть їхньої роботи їм давалося важливе, з погляду оперативної практики, тлумачення неординарних слів, зокрема **доцільність** та **черговість**. Так, перше необхідно було розуміти як дію в напрямі, де *«успішно можна поборювати агентуру і здобувати вартісні відомості, обсадити найважливіші місця»*. Відповідно, наступне — *«правильний підхід до визначення черговості справ, виділити дрібні справи від найголовніших, хоч вони і найтяжчі до виконання»*.

Отже, працівники спецпідрозділу мали розуміти своє призначення у викритті ворожої агентури і здобутті необхідної інформації. Для цього вони поширювали свій контроль на ті об'єкти, які, на їхній погляд, були найцікавішими в оперативному плані, детально вивчали їх при отриманні відомостей про їхні ворожі дії, розбиралися конкретному змісті та характері цих дій та визначали, які з них розслідувати терміново, а які у *«вільний час»*.

Для запобігання провалу працівників рекомендувався перелік *«найважливіших помилок в роботі СБ»*, які умовно можна структурувати на 3 найважливіші групи.

До першої слід віднести ті помилки, що стосувалися самих підпільників, тобто стосувалися питання їхньої внутрішньої безпеки. Саме з огляду на це, помилкою вважалося ***«наставлення** боєвиків на провідників, підкомандного на зверхника»*. Іншими словами, давати завдання своїй агентурі з рядових учасників підпілля на виявлення ворожої агентури, яка могла бути серед керівників. Така практика засуджувалася не тільки виходячи з міркувань про маловірогідність успіху таких дій, але й з причини, що *«це все знищує довір'я, яке є основою підпільної організації»*. Тому, щоб привчити працівників спецпідрозділу не тільки рахуватися з фактором довіри, але й цінувати його, давалося більш поглиблене пояснення цього слова. Зокрема зазначалось, що в основі його можуть бути якісні елементи, а саме — почуття та розумові аргументи. Останніми і мали керуватися праців-

ники спецпідрозділу. Та водночас давалося пояснення, що працівники референтури СБ до всього мають ставитися з підозрою, оскільки такий підхід формував умову *«доходити до скріплення довір'я, чи підтвердження недовір'я»*. Таким чином, підозра розцінювалася як засіб, що додавав упевненості у вирішенні важливих питань в позитивному або негативному напрямах.

До другої групи можна віднести помилки, які стосувалися виключно розслідування справ. Зокрема, коли в роботі з кримінальними справами не бралися до уваги факти з підозрою на ворожу агентурну діяльність або давалася поверхова, невиважена оцінка.

Третя група включала помилки в особистій поведінці самих працівників спецпідрозділу, особливо такі, як самозаспокоєння і переродження їх в механічних адміністраторів. Для уникнення такої ситуації їм пропонувалося *«бути в терені, вистежувати і підбирати відповідних людей, давати вказівки для практичного проведення роботи, а не вести штафетної політики і давати інструкції на папері»*.

У переліку було також схематично окреслено низку важливих так званих *«опорних пунктів»*, знання яких полегшувало сприйняття всього комплексу тріади: *«ворог — його дія — протидія»*. До них, в першу чергу, належали ***«справи** кримінальні та кримінально-адміністративні, політично-більшовицькі, німецькі, внутрішньоукраїнські (агентурні організації, які ворожі Українській Самостійній Соборній державі)»*, а потім організаційні ***ланки підпілля*** (станиця, кущ, підрайон, район, надрайон і т.ін.) та ***різновид ворожої агентури*** (секретний противник, агент-внутрішник, агент-резидент, агент-рейдовик).

Характерно, що одразу за вищезазначеним переліком ішов запис щодо «Компетенції СБ», де зазначалося: *«займається лише політичними справами і виконує основне завдання: боротьба з агентурою в середині організації, зовнішньою агентурою, з ворожими угрупованнями, які протистоять Українській Самостійній Соборній державі»*. Крім цього, спецпідрозділу надавалося право брати участь в судочинстві, притягати до відповідальності як представників ворожих сил, так і самих підпільників. Форми покарання були різні. В основному застосовувалася смертна кара через повішання. Практикувалось також винесення смертного вироку, коли після цього не карали, а давали можливість звинуваченому реабілітувати себе перед організацією. Ця форма вироку називалася *«смерть через реабілітацію»*. Інколи заарештованих засуджували до *«мурашиної»* праці, або, як вона ще називалась, *«чорної»* роботи.

Смертна кара через повішення застосовувалася до представників ворожих підпіллю сил, а також до українців, які повністю перейшли на бік ворога. На смерть з реабілітацією засуджувалися колишні учасники підпілля, що відверто зізнались у зв'язках (зокрема агентурних) з ворогом і не завдали тяжких втрат ОУН(Б). Крім того, така форма покарання, як *«чорна робота»*, застосувалась до членів організації, які *«несвідомо вислужувались ворогові»*.

У тих випадках, коли до страти засуджувалося декілька осіб, працівники спецпідрозділу мали право, враховуючи їхнє моральне становище, можливі заслуги

перед Україною, здібності до реабілітації, замінити смертний вирок. При цьому бралося до уваги й те, як саме, через які причини та за яких умов засуджений перейшов на бік ворога (можливо потрапив під час бою у полон, отримавши поранення тощо). Суворіше покарання більше стосувалося керівників, ніж рядових учасників підпілля. Вироки виносили так звані *«надзвичайні»* суди з працівників спецпідрозділу та його уповноважені, які вели слідство самостійно.

Розглядаючи тему «Агентурно-оперативна робота», слід звернути увагу на зазначений мовний зворот, запозичений з лексики радянських правоохоронних органів, оскільки він та інші схожі визначення боротьби оунівського підпілля зі спецпідрозділами СРСР в документах не зустрічалися. Цікаво й те, що вся вищезазначена робота розподілялася на дві взаємопов'язані ділянки: *«інформативна робота»* або *«інформативна служба»* (*«ІС»*) та *«повна агентурно-оперативна робота»*.

Зважаючи на пояснення і характеристику *«ІС»* як найнижчої ділянки агентурно-оперативної роботи, можна стверджувати, що вона виконувала роль допоміжної ланки для підвищення ефективності агентурно-оперативної роботи. Перед нею ставилося головне завдання — *«зором і слухом»* вивчати *«ті ділянки життя в СРСР, які безпосередньо цікавлять СБ»*. Інтерес працівників спецпідрозділу ОУН(Б) був передусім до діяльності правоохоронних та адміністративних органів, їхнього персонального складу, розміщення, методів та засобів, якими ті користувалися в боротьбі з *«українським націоналістичним»* підпіллям. Крім того, їх цікавили *«комуністи, радянські та колгоспні активісти»*, так звані східняки, та інші *«вороги українського народу»* [2].

Зазначимо, що той перелік, який наводився в записнику, не тільки був великий, але й стосувався найдрібніших деталей навіть простих питань, розв'язання яких цікавило працівників спецпідрозділу. Так, за допомогою виробленої ними тактики та методики оперативно-агентурної роботи із залученням активної частини таємної мережі, що були в розпорядженні працівників спецпідрозділу, необхідно було уточнити можливості втечі членів підпілля під час арешту, конвоювання, направлення до місць відбування покарання. На випадок самостійного залишення ними цих місць, слід було з'ясувати, наприклад, де можна перетнути р. Дніпро, уникаючи загрози як від працівників влади та правоохоронних органів, так і місцевого населення, яке не сприймало ОУН, і без перешкод дістатись до *«своїх»* на західноукраїнських землях. Підлягали детальному вивченню питання, пов'язані, зокрема, з придбанням паперу для нелегального друкування *«націоналістичної літератури»*. Якщо потрібний папір реалізувався через торговельну мережу, то обв'язково з'ясовувалось, чи існує дозвіл місцевої влади на реалізацію його у великій кількості. Така скрупульозна робота мала проводитися і щодо мешканців населених пунктів, які перебували на *«броні»*, тобто не підлягали призову до армії. Встановлювалося також, яка державна установа давала їм на це право і т.п.

Працівники спецпідрозділу орієнтувались також на виявлення ворожої

агентури. Тому в сільській місцевості слід було спостерігати за вихідцями зі східних районів України, які з'являлися на західноукраїнських землях з будь-якого приводу. Особливо необхідно було контролювати представників місцевої влади, їхню роботу та контакти з населенням, з'ясовувати, хто з них виїздить до району, з якою метою та на який термін, чи бере участь у нарадах з боротьби з *«українським націоналістичним»* підпіллям тощо. З іншого боку, перевірці підлягали ситуації, пов'язані з викликами людей (робітників, колгоспників, студентів, учнів) до голови секретарів та сільради, відділів кадрів, спецчастин чи директорів шкіл. Для збору потрібної інформації серед вищезазначеної категорії осіб пропонувалося мати агентів із членів сільських рад, учителів, молоді призовного віку, робітників тваринних ферм тощо. Для того, щоб вчасно одержувати необхідні дані й перевіряти їх, слід було мати не менше 2-х агентів на кожному напрямку роботи працівника спецпідрозділу.

Необхідно зазначити, що існували суттєві відмінності при формуванні агентурного апарату для *«ІС»* і для виконання головних завдань оперативної діяльності. В першому випадку агентурний апарат створювався з людей, які з довірою ставилися до українських націоналістів, вважалися лояльними до влади, а то й загалом *«радянськими»* людьми. Контроль за виконанням завдань такими агентами мав здійснюватися шляхом аналізу їхньої роботи, вивчення ситуації, в якій вони знаходяться, умов провалу або розконспірації тощо. У разі потреби при скороченні *«ІС»* (на випадок загрози для підпілля в даній місцевості) потрібно було залишити в агентурній мережі найактивніших таємних помічників, які надавали найціннішу інформацію.

У випадку, коли підбирались агенти для виконання суто оперативних завдань, процес вивчення кандидатів на вербування був детальнішим та ретельнішим. Велика увага при цьому приділялася вивченню ситуації, що складалася навколо місцевого українського підпілля. Коли вона не була сприятливою, то поповнення агентурного апарату відбувалося за рахунок виключно ідейних представників місцевого населення, які користувалися повною і беззастережною довірою учасників підпілля. Бралося до уваги й те, як кандидат до агентурного апарату знав місцевість, мешканців найближчих населених пунктів, що підлягали оперативному нагляду. Серед головних вимог було й вміння вести розмови, видавати себе за іншу людину і т.п. Припускалося вербування агентів із членів сімей підпільників після обов'язкового вивчення їх з дотриманням усіх вимог, які ставилися перед кандидатом в агенти.

Коли оперативна обстановка була сприятливою, дозволялося залучення до агентурної роботи й тих, хто не поділяв ідей ОУН(Б). Необхідною умовою вивчення кандидатів була перевірка на предмет можливого інтересу до них з боку радянських правоохоронних органів, їхнього уміння говорити *«напівправду»* та за будь-яких умов знаходити вихід *«із тяжкої ситуації»*.

Для полегшення освоєння практики агентурної роботи, зокрема агентурного проникнення до радянських органів держбезпеки, працівникам спецпідрозділу давались конкретні та досить прості рекомендації: *«якщо хочеш мати відомості*

про районний відділ МГБ, тоді не вербуємо начальника МГБ, але прилучаємо послугуючого — стрілка, міліціонера» [3]. Зауважимо, що такі варіанти залишилися лише на папері, оскільки один із керівників ОУН(Б), говорячи про діяльність «*референтури СБ*», водночас заперечував можливості її агентурного проникнення до радянських правоохоронних органів, посилаючись на відсутність у працівників спецпідрозділу необхідної професійної підготовки [4].

Завербована агентура потребувала не тільки уваги до себе з боку своїх керівників, але й відповідного виховання для успішного виконання поставлених перед нею завдань. З цією метою було вироблено спеціальну методику поступовості в агентурній роботі. Давати доручення агентові слід було, починаючи з найлегших, поступово їх ускладнюючи, постійно наглядати за ним, аналізуючи особисте ставлення до виконання завдань, не допускати випадків використання агента у незначних справах. Працівникам спецпідрозділу давалося таке визначення ідеального агента: *«це чоловік так завербований, що не знає для чого працює»* [5].

Найважливішими заходами *«повної агентурно-оперативної роботи»* вважались: підставлення свого агента ворожому (підозрілому) об'єкту, вербування і перевербування. Скоріш за все, працівники спецпідозрілу займались підставленням своєї агентури та залученням до таємної співпраці нових людей, оскільки перевербування потребувало чималих професійних умінь та навичок. У заходах з підставлення використовувалась, як правило, звичайна агентура, з так званих *«околотників»*, тобто: *«ясних, але не авторитетних, головне таких, до яких ми набрали переконання, що вони будуть у всьому щирими і таких, що мало знають про організацію»*.

Сам процес підставлення був досить простий. Так, до людини, на яку впала підозра, направлявся агент, використовуючи умови підпільного життя. Тобто, якщо підозрюваний був членом організації, то агент мав *«допомагати»* йому в роботі, знаходитися поблизу і наглядати. У разі необхідності проводити заохочувальні розмови, видаючи себе за того, хто зневірився у боротьбі українських націоналістів. Така ситуація, на думку працівників спецпідрозділу, мала вплинути на об'єкта і спонукати його до позитивних чи негативних дій (донести на агента своєму керівнику або викласти свій план виходу з організації).

Для перевірки підозрюваної людини, яка не перебувала в підпіллі, використовувався елемент легалізації. Відібраному для цього агенту-підпільнику відпрацьовувалась спеціальна легенда, за якою він виходив з організації і поступово встановлював контакт з потрібною людиною.

Питання збереження агентів від провалу і розшифрування завжди було в полі зору працівників спецпідрозділу. На це вказує перелік *«найважливіших помилок у роботі СБ»*. Головними з них були: *«не серйозне ставлення до своєї роботи, легковажність, показний стан своєї значущості, наявність речей закордонного походження, не знання території та часте повторювання легенд»*.

У тексті записника «Вказівки слідчому» головна увага приділялася здійсненню арешту та веденню допиту працівниками спецпідрозділу, які виступали в

ролі слідчих. Для цього їм необхідно було враховувати ряд вимог, конспірувати арешти. Заздалегідь слід було мати повну інформацію про того, кого необхідно було заарештовувати, а сам арешт провести, використовуючи будь-який принагідний привід. Так, намічений для арешту член організації міг бути викликаний до підрозділу для складання звіту щодо своїх обов'язків, переведення до іншого підрозділу, направлення на курси (пропагандистів, господарників та ін.). Якщо такий об'єкт підозрювався у зв'язках з ворогом і мав ознаки поведінки агента-рейдовика, арешт мав бути проведений з використанням знань ним місцевості. Йому пропонувалося показати дорогу до сусіднього села або щось інше, подібне. Людину, яку підозрювали і яка не була пов'язана з організацією, рекомендувалося викликати для арешту під час кампанії по залученню нових вояків до військових загонів УПА або підпілля.

З метою ефективнішого психічного та фізичного тиску на заарештованого допит умовно поділявся на 3 етапи. Під час першого етапу слідчий давав можливість затриманому виговоритись, не уточнюючи фактів, особливо тих, які вже були йому відомі. У тих випадках, коли об'єкт поводився спокійно, не відповідав на запитання, слідчому пропонувалося покласти перед собою зброю, оголосити про факт арешту, пояснюючи, що він знаходиться в руках *«СБ»*. Якщо заарештований знав, що відбувається, слідчий пропонував йому написати автобіографію. Власноручне написання автобіографії інколи застосовувалося й тоді, коли затриманий ні про що не здогадувався, а слідчий потребував часу для вивчення його характеру, окремих рис поведінки, вміння приховувати настрій та аналізувати ситуацію. Для зашифрування напису автобіографії об'єкту давалося відповідне пояснення, як наприклад, у зв'язку з переводом на іншу роботу.

На другому етапі допиту слідчий, зважаючи на те, що об'єкт вдає з себе невинну людину, повинен був чітко наголосити, що затриманого викликано на допит, тому доцільно говорити правду. При цьому повторювався прийом із написанням автобіографії, з тією лише різницею, що останній повинен був написати її так, як було треба слідчому. Малося на увазі — з уточненням усіх цікавих для слідчого фактів та епізодів. На цьому етапі допиту слідчий повинен був мати повне уявлення про заарештованого (наскільки він впертий, хитрий, збентежений фактом арешту тощо).

На третьому етапі допиту слідчому необхідно було добитись від об'єкта правдивого зізнання. На той випадок, коли результати перших двох етапів нічого суттєвого не дали, слідчому пропонувалося застосувати методику так званої *«німої»* та *«голосної»* конфронтації. Під першою слід було розуміти наступне: заарештований для допиту розміщувався так, щоб повз нього можна було провести іншого, добре йому знайомого, але так, щоб вони не змогли побачити обличчя, а лише спини. Така обережність потрібна була для того, щоб вони не передали один одному жодних умовних знаків, й водночас фактом арешту слід було посіяти у них взаємні страх і відчай.

У свою чергу *«голосна»* конфронтація припускала аналогічну ситуацію з

тією лише різницею, що той, хто проходив, перед тим відповідно проінструктований, на ходу кидав своєму товаришу побажання, щоб він наслідував його приклад, тобто все розповів. Нерідко слідчий застосовував методику *«конвеєру»*, коли допит вели троє слідчих (один головний, а два — допомагають). Тоді план допиту складав головний слідчий, і він відігравав основну роль в отриманні зізнань. Його помічники слідкували за процесом допиту та за згодою головного ставили запитання, уточнювали окремі факти, але самостійно не порушували план і хід допиту. Інколи, щоб у короткий термін з'ясувати всі факти, пов'язані з об'єктом, слідчі вели допит по 8 годин, змінюючи один одного, щоб не дати відпочити заарештованому.

У практиці спецпідрозділу застосовувався фізичний примус, особливо тоді, коли слідчий володів точною інформацією про факти ворожої діяльності об'єкта, окрім зізнань його самого. При застосуванні фізичного примусу співробітник спецпідрозділу повинен був повідомити жертві про цей захід і запропонувати пояснити причину небажання говорити правду. Отриману таким шляхом інформацію необхідно було перевірити.

Серед різних рекомендацій та пам'яток слідчому, викладених у записнику, чималий інтерес становить опис стану заарештованої особи. Оскільки він був наближений до практики і, мабуть, написаний з урахуванням розслідуваних справ, то варто зупинитись детальніше на його розгляді. Основна мета, яку переслідували керівники спецпідрозділу, ознайомлюючи своїх працівників-слідчих з тим, як почувається і поводиться заарештована особа, полягала у тому, щоб полегшити сам процес слідства і допомогти слідчому здобути позитивний результат. Це підтверджується тими деталями психічного стану затриманої чи заарештованої особи, на які зверталася особлива увага слідчого.

Так, у першому етапі слідства об'єкт (заарештований) намагається з'ясувати обсяг відомої про нього інформації, її зміст, а також можливість втечі з-під варти. Для кращого сприйняття ситуації і визначення *«лінії поведінки»*, він слідкує за рухами і словами слідчого, тих, хто знаходиться поруч з ним та неподалік, намагаючись не пропустити жодного слова навіть не на свою адресу. У своїх зізнаннях *«хвалиться»* зв'язками з авторитетними підпільниками, або навпаки, не розкриває до кінця особисті знайомства з тими, хто мав негативну репутацію. Кожна людина, що знаходиться в його оточенні, розглядається ним під кутом зору можливості надання допомоги спочатку поглядом чи словом співчуття, а потім конкретною пропозицією.

Стан об'єкта у другому етапі характеризується тим, наскільки він зорієнтувався щодо подальшої своєї долі, тобто, звільнять його чи засудять на смерть. Загроза смерті підштовхує його до одного рішення — втекти за першої ж нагоди. У цей час за вказівкою слідчого мали здійснюватися заходи, які б повністю виключали втечу об'єкта. В разі невдалої спроби втекти у об'єкта, як правило, настає психічний злам і виникає бажання правдиво розповісти про свою діяльність. Цей момент слідчий повинен був якнайкраще використати, активізуючи процес допиту, який пропонувалося починати сло-

вами: *«Говори всю правду. І ти знаєш, і ми знаємо»*.

Для більш ефективного психічного тиску слідчий міг застосовувати методику так званих *«вразливих місць»*, інакше кажучи — нав'язати йому розмову з болючих для нього проблем. Найчастіше такі нетрадиційні розмови велися у 3-х напрямках. Спочатку вони зачіпали питання ідейності об'єкта, потім його поглядів на людську чесність та порядність і особисту повагу до своїх рідних.

Якщо слідчий мав справу з високо ідейною людиною, його завдання полягало в тому, щоб розвінчати ідейні переконання заарештованого і зародити сумнів щодо особистого життєвого шляху. З цією метою він розповідав про героїзм членів ОУН(Б) і ганьбив намагання *«москалів»* посіяти розбрат серед українського населення. При цьому робив наголос на *«хитрощах»*, які застосовували працівники радянських спецслужб у роботі, схиляючи на свій бік учасників підпілля або тих, хто їм співчував. Тим самим слідчий наголошував на маловартісності чужої ідеології та жертовності характеру ідеї українського національного визволення.

Інколи слідчий, виявивши гіпертрофоване уявлення об'єкта щодо поняття *«гідність»* та *«чесність»*, натякав йому на те, що щирий українець не може бути зрадником свого народу. А той факт, що і його особисто було залучено до ворожих агентурних зв'язків, свідчить лише про тимчасову розгубленість об'єкта перед загрозою бути висланим до Сибіру чи кинутим у в'язницю. Тому для нього, незважаючи на арешт, настає відповідальний момент у житті, коли є можливість виправити свій хибний життєвий шлях, зізнавшись у всьому. Далі слідчий повинен був розповісти об'єкту про зацікавленість ОУН(Б) кожною людиною, яка хоче і може брати участь у боротьбі за УССД, про те, що завданням *«СБ»* є не лише знищення людей, але й їх порятунок. При цьому, не торкаючись самої *«вини»*, робився наголос на порядності самого заарештованого і членів його родини. Якщо заарештований мовчав, слідчий давав роз'яснення, що його скарають на смерть і пляма зрадництва та ганьби впаде на всю його рідню.

Психічний стан об'єкта, рівень адекватної реакції його на загрозу життю, давали можливість слідчому застосовувати найрізноманітніші варіанти залякування і морального пресингу. Для остаточного зламу, на випадок моральної та фізичної стійкості людини, необхідно було показати їй інструкцію про звільнення з-під арешту і збереження життя в обмін на правдиве зізнання. Окрема вимога стосувалася зовнішнього вигляду інструкції — обов'язково на жовтому старому папері, щоб сам вигляд свідчив про появу її в минулому, викликаючи більшу довіру об'єкта.

Перед слідчим завжди стояло завдання з'ясувати зміст легенди заарештованого. Для цього слідчим пропонувалося під час допиту користуватися методикою так званих *«крюків»*. Суть їх зводилась до того, щоб під час розмови із заарештованим, при уточненні деталей його розповіді, фіксувати неточності, до того ж явні (заарештований, розповівши про втечу з табору, пояснив, що йшов вночі, керуючись зоряним небом, хоч насправді тоді йшов дощ з вечора до ранку наступного дня), і поступово, вдало поставленими запитаннями

руйнувати легенду об'єкта, викривати його нечесність.

Надавались також рекомендації слідчим щодо ведення протоколів допиту. Їм пропонувалося детально фіксувати зізнання об'єкта, і якщо їх було декілька, окремою позначкою вказати черговість (1-е зізнання, 2-е зізнання і т.п.). Крім цього, аналогічно треба було робити і з приводу легенд, розписуючи кожну з них окремо. Загальна вимога щодо ведення протоколу була такою: вести його так, щоб мати повне уявлення про об'єкт, його риси характеру і конкретну *«злочинну»* роботу.

У тексті записки «Про конспірацію в агентурно-оперативній роботі» викладалися методи конспірації. Найпоширенішими були такі — *«шапка-невидимка»* та *«вовк в овечій шкурі»*. У першому випадку всі дії членів підпілля, у тому числі і спецпідрозділу, повністю конспірувались, зокрема контакти, зустрічі з агентами і т.п. У другому — маскувались якимось приводом (хлопці заходять у село з метою познайомитися з дівчатами і т.п.).

Зокрема зазначалося, що передусім необхідно було «*визначити спосіб дурманення — не ідейних утримувати грішми, ідейних — ідеєю, балакуну — підставляємо балакуна, хто любить жінок — підставляємо жінку і жінка мусить бути недосяжна, не виходити заміж і т.п., створювати любовні інтриги з жінками*».

При проведенні *«оперативних ігор»* основна увага зверталася на роль у них *«грача»* (так звався перевербований агент противника), наскільки йому можна було довіряти і добиватися того, *«щоб він працював з нами щиро, а з ворогом ні»*. Отже, основний тягар при здійсненні оперативної гри покладався на перевербовану агентуру. Одночасно можливості агентурного проникнення до ворожого середовища приділялася недостатня увага.

Звичайно, що такий, не досить виважений, підхід з боку працівників спецпідрозділу до оперативних ігор не давав їм можливості ефективно протистояти своїм ворогам, особливо в боротьбі з радянськими партизанами. Розвідвідділи партизанських з'єднань, а саме Д.К.Николайчика, В.Г.Шангіна та ін. у ряді районів, охоплених мережею ОУН(Б), зуміли не тільки проникнути за допомогою агентури у підпілля бандерівців, але й утворити там свої нелегальні структури, чим завдали йому великих втрат [6].

Підсумовуючи, слід підкреслити, що працівники спецпідрозділу були добре знайомі зі змістом та методами роботи розвідки та контррозвідки. (Про це свідчать такі оунівські документи, як *«Завдання СБ»*, *«До надрайонних і районних СБ»*, *«Коротка інструкція по розвідці при допомозі агентури і доносчиків контррозвідки»* [7]). Однак, власну практичну роботу вони обмежували питаннями формування агентурного апарату і отримання необхідної інформації. При цьому роль агента зводилася, головним чином, до простого постачальника інформації про те, хто з села поїхав у район на нараду, або з ким мав зустріч голова сільради тощо. Такий спрощений погляд на питання розвідки і контррозвідки базувався виключно на специфіці практичної роботи у підпіллі, зокрема обмеженими можливостями для її ведення.

Таким чином, тактика та методи діяльності спецпідрозділу ОУН(Б)

свідчать, що в цілому *«референтура СБ»* відповідала багатьом ознакам спецслужби. Однак у період своїх активних дій на західноукраїнських землях, вона була об'єктивно приречена на поразку, оскільки держави, за яку ОУН(Б) так активно вела боротьбу, не існувало, була лише ідея її створення. До поразки призвела також відсутність можливості у спецпідрозділа вдосконалювати свою роботу, виходячи на більш високий рівень розвідки та контррозвідки.

Примітки

[1] Тут і далі цитуються записи з одного аркуша записника. (Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ). — Ф. 30. — Спр. 398. — Т. 22. — Арк. 38).
[2] Коваль М.В. Україна в другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). — К., 1999. — С. 153.
[3] Там само.
[4] ДА СБУ. — Ф. 30. — Спр. 372. — Т. 54. — Арк. 125.
[5] Там само. — Спр. 398. — Т. 22. — Арк. 38.
[6] Адрианов В.Н. Участие чекистов в партизанской борьбе в годы Великой Отечественной войны. — М., 1990. — С. 61.
[7] ДА СБУ. — Ф. 30. — Спр. 372. — Т. 49. — Арк. 204, 288; Т. 20. — Арк. 179.

Олег Бажан
(Київ)

ЗОВНІШНЬО-ПОЛІТИЧНІ АКЦІЇ СРСР У 50—80-ті рр. ТА ЇХ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ОПОЗИЦІЙНОГО РУХУ В УКРАЇНІ

Поширення дисидентства у другій половині 50-х — 80-ті рр., розповсюдження опозиційних настроїв серед різних верств населення України стали своєрідною реакцією не лише на внутрішню політику КПРС, що характеризувалася невиправданими деформаціями в економічній та духовній сферах, а й на зовнішньо-політичні акції радянської держави, які супроводжувалися силовими демаршами на міжнародній арені, втручанням у справи країн соціалістичної орієнтації.

Серйозним випробуванням для політичної *«відлиги»* в Радянському Союзі другої половини 50-х рр. стали національно-визвольні за своїм характером, антисталінські за своїм спрямуванням повстання 1956 р. у Польщі та Угорщині, під час яких партійно-державне керівництво СРСР, незважаючи на проголошений ним курс на лібералізацію, ще раз довело своє небажання розстатися з роллю світового жандарма. Інформації голови КГБ при Раді Міністрів СРСР І.Сєрова, стенограми нарад за участю М.Суслова, Б.Арестова, дипломатичне листування посла СРСР в Угорщині Ю.Андропова всебічно розкривають розроблений у Москві сценарій, що передбачав заходи від дискредитації національно-демократичних сил до введення на територію сусідніх країн контингентів радянських військ [1].

Вторгнення СРСР на територію Угорщини викликало найнегативнішу реакцію у світі. Навіть серед керівництва комуністичних та робітничих партій, ідейно близьких до КПРС, не було єдиної думки щодо доцільності та своєчасності такого кроку. Неоднозначно сприймалися угорські події в Україні. Незважаючи на численні повідомлення засобів масової інформації про повну і безумовну підтримку введення військ з боку трудових колективів, окремих громадян, в архівах вищого політичного керівництва та колишніх спецслужб СРСР зберігаються свідчення, які доводять зовсім протилежне. Зокрема, інформаційно-аналітичні матеріали зафіксували невдоволення найрізноманітніших

категорій населення інтервенцією в Угорщині. Причому для багатьох протиправні дії СРСР у сусідній країні стали тією відправною точкою, яка поставила їх в опозицію до правлячого режиму.

У 1956 — на початку 1957 рр. серйозні заворушення відбувалися в колах київського студентства, яке вбачало в угорських подіях початок згортання процесу *«десталінізації»*. Щоб якось розрядити обстановку, ЦК Компартії України рекомендував вислати з Києва ряд угорських студентів, які, на його погляд, були збудником негативної громадської думки. Так, у лютому 1957 р. були позбавлені права навчатися в СРСР студент 5-го курсу лісогосподарського факультету Української сільськогосподарської академії Валішек Золдан, Дьєрдь Чабі з Київського політехнічного інституту, Михай Конда з Харківського автодорожнього інституту [2]. Як повідомляв першому секретарю ЦК КПУ О.Кириченку секретар Київського обкому КПУ П.Шелест, згадані студенти та їхні товариші *«висловлюють своє незадоволення соціалістичним ладом в Угорщині, допускають ворожі випади проти сьогоднішнього Угорського уряду, а також керівників Радянського уряду і ЦК КПРС. При цьому вони схвалюють дії контрреволюційних елементів в Угорщині і заявляють, що угорський народ не простить Радянському Союзу за його, нібито, втручання у внутрішні справи Угорщини»* [3].

Прискіпливо слідкуючи за студентськими аудиторіями, політичне керівництво та спецслужби республіки прагнули перешкодити утворенню на терені України різноманітних організацій та груп за прикладом Москви *, Ленінграда, інших міст Російської Федерації, що в дні угорського повстання 1956 р. висловлювали свою підтримку повстанцям, рішуче засуджували радянське військове втручання, організовували виступи на комсомольських зборах, розповсюджували листівки та прокламації [4].

Дорого обійшлася критика радянського вторгнення в Угорщину студенту 5-го курсу історико-філологічного факультету Полтавського педагогічного інституту Вадиму Куценку. За погодженням з секретарем ЦК КПУ А.Скабою його виключили з інституту і *«...рекомендували негайно влаштуватись на роботу в сферу матеріального виробництва»* [5]. Трагічні угорські події намагалися осмислити також правозахисники студент Харківського університету В.Біркін [6], вчитель з Донеччини О.Тихий [7] та інші. Негативна оцінка ними позиції СРСР щодо Угорщини пізніше лягла в основу розпочатих проти них слідчих та судових справ, вплинула на вирішення їхньої подальшої долі.

---

* Влітку–восени 1957 р. КГБ при Раді Міністрів СРСР було заарештовано групу у складі аспіранта кафедри марксизму-ленінізму Московського держуніверситету Л.Краснопєвцева, асистента кафедри нової історії МДУ, кандидата історичних наук М.Обушенкова та інших молодих істориків. У червні 1957 р. вони виготовили і розповсюдили в різних районах Москви 300 листівок з протестом проти подій в Угорщині та закликом до повалення існуючого в СРСР політичного устрою. Переважну більшість членів університетської антирадянської організації було засуджено до різних термінів ув'язнення (ЦЗСД. — Ф. 89. — Оп. 6. — Спр. 7. — Арк. 1–4).

Попри жорсткий пресинг, вчинений радянським політичним керівництвом та органами КГБ, тривалий час звести нанівець протидію акціям СРСР в Угорщині так і не вдалося. З різних регіонів України надходили повідомлення про окремі антирадянські виступи, факти розповсюдження листівок та прокламацій. Так, секретар Одеського обкому КПУ М.Максименко інформував 9 лютого 1957 р. О.Кириченка про виявлення в Одесі розклеєних листівок з текстом: *«Ми проти розправ з революціонерами Угорщини»*, *«Вивести наші війська з Угорщини!»*, *«Не з'являйтесь на вибори 3 вересня!»* [8].

Якщо події в Угорщині 1956 р. викликали лише поодинокі, не досить організовані спалахи протесту, то вторгненню радянських військ до Чехословаччини в серпні 1968 р. вже протистояв організований рух опору. Окупація Чехословаччини військами країн Варшавського договору відібрала, по суті, останню надію в тих, хто ще сподівався на демократизацію радянського суспільства, пропагував ідеї *«соціалізму з людським обличчям»*. Численні мітинги в підтримку КПРС, кампанія листів трудящих нагадували невдало зрежисований і зіграний фарс. Помітивши це, Анатолій Марченко у своєму *«Відкритому листі до комуністичних газет»* ще за місяць до вторгнення в Чехословаччину писав: *«Мені соромно за свою країну, яка знову виступає в ролі жандарма Європи. Мені було б соромно і за мій народ, якби я вірив, що він дійсно одностайно підтримує політику ЦК КПРС і уряду в справі Чехословаччини. Але я певен, що насправді це не так, що мій лист не єдиний, що такі листи не публікуються у нас. Одностайність наших громадян і в цьому випадкова фікція, творена штучно шляхом порушення тієї самої свободи слова...»* [9].

Думку відомого правозахисника підтверджує той факт, що 25 серпня 1968 р. о 12-й годині дня на Червоній Площі при великому скупченні радянських та іноземних громадян група російських дисидентів підняла плакати з написами *«Руки геть від ЧССР!»*, *«За вашу і нашу свободу!»*, *«Геть окупантів!»*, «*Хай живе вільна і незалежна Чехословаччина!*». Марно через декілька днів голова КГБ Ю.Андропов, міністр внутрішніх справ М.Щолоков переконували Політбюро ЦК КПРС, що демонстранти — молодший науковий співробітник Інституту російської мови та літератури АН СРСР К.Бабицький, старший науковий співробітник Всесоюзного науково-дослідного інституту наукової інформації Л.Богораз-Даніель, екскурсовод Павлівського палацу в Ленінграді В.Файнберг, інженер проектного інституту М.Горбаневська, студентка історико-архівного інституту І.Баєва, науковий співробітник Інституту світової економіки та міжнародних відносин Коркова, експерт Всесоюзного науково-дослідного інституту Русанівська, тимчасово непрацюючі П.Литвинов, В.Делоне, В.Дремлюга — не більш ніж купка відщепенців [10]. Факти, що надходили з місць, у тому числі з України, переконували в протилежному, свідчили про зростаюче невдоволення *«інтернаціональною місією»* радянських військ в ЧССР. 28 серпня 1968 р. у м. Ново-Волинську Волинської області було виявлено написане на стіні колгоспного ринку гасло: *«Смерть кремлівським бюрократам. Руки геть від Чехословаччини!»*. Аналогічні на-

писи було зроблено на приміщенні шахтоуправління шахти № 4 «Ново-Волинська», ресторану «Шахтар».

12 жовтня 1968 р. в Чернівецькому державному університеті, а також у будинках по вулицях Леніна, Міцкевича, Шевченка, Українській були виявлені листівки такого змісту: *"Товариші! Пропаганда в нашій країні обрушує шквал брехні на народ, комуністичну партію, пресу і молодь соціалістичної Чехословакії. Намагаючись обмовити партійних і державних діячів ЧРСР, радянська пропаганда використовує брудні чутки і домисли, в черговий раз демонструючи давніші прийоми шантажу і погроз. З продажу вилучено газети найкрупніших комуністичних партій світу. Ганьба прислужникам брудної пропагандистської кампанії!*

Події в Чехословаччині доказують, що купка захопивших владу в нашій країні і партії осіб заради збереження свого пануючого положення продала інтереси миру, соціалізму і пролетарської солідарності. Їхні авантюрні дії знову ввергають світ у жахи холодної війни, зірвали підписання договору про непоширення ядерної зброї і викликали небувалий до цих пір розкол в комуністичному русі. Геть знеславлену нашу країну політику авантюристів!..» [11].

У вищенаведених випадках виявити розповсюджувачів листівок так і не вдалося, хоч далеко не завжди останні залишалися без покарання. В лютому 1969 р. КГБ при РМ УРСР був затриманий за розповсюдження листівок робітник Вінницького заводу № 45, поляк за національністю Ю.Ольховський. Оскільки матеріалів для кримінальної справи явно не вистачало, то з ним було проведено відповідну *«профілактичну роботу»* [12].

Аналогічним чином провадилась *«профілактика»* з громадянами в інших областях України. З доповідної записки І-го секретаря Луганського обкому партії В.Шевченка *«Про заходи, вжиті до осіб, що допустили нездорові висловлювання у зв'язку з подіями ЧССР»* довідуємося, що Рада робітничої честі АТП–12115 м. Комунарська 27 серпня 1968 р. засудила вчинок водія таксі І.Худобина, який при перевезенні пасажирів засуджував введення військ СРСР до Чехословаччини [13].

Дещо інакше склалася доля доцента Кіровоградського педагогічного інституту Георгія Дубовова. 28 жовтня 1968 р. викладач з більш ніж двадцятирічним педагогічним стажем, колишній завідувач кафедрами фізики та загальнотехнічних наук, кандидат фізико-математичних наук був заарештований Управлінням КГБ по Кіровоградській області. Причиною арешту Г.Дубовова слугувало написання листа *«Що робити?»* на ім'я Президента ЧССР, уряду, ЦК партій, що входили до Національного Фронту, *«всіх патріотичних організацій, всіх патріотів Чехословаччини»*. У листі Г.Дубовов висловлював свою підтримку всім патріотичним силам Чехословаччини, які піднесли прапор боротьби за оновлення своєї батьківщини, наголошував на винятковому міжнародному значенні *«празьких форм»*, закликав активніше боротися з окупаційними військами, що вторглися на чехословацьку землю. Незважаючи на те, що лист Дубовова не дійшов до адресата (був перехоплений спецслужбами на Кіро-

воградському поштамті), це не завадило порушити проти нього кримінальну справу, звинуватити *«в підриві і ослабленні радянської влади»* — злочині, передбаченому ст. 62 ч. 1 Кримінального кодексу УРСР.

Суд, який відбувся у Кіровограді в січні 1969 р., засудив інваліда II групи, хворого на туберкульоз суглобів до 6 років ув'язнення в таборах суворого режиму, з наступним п'ятирічним засланням. Водночас було піднято клопотання перед Вищою атестаційною комісією при Раді Міністрів СРСР про позбавлення Г.О.Дубовова вченого ступеня кандидата фізико-математичних наук [14]. 5 років позбавлення волі з відбуттям покарання у виправно-трудовій колонії суворого режиму коштувало редактору видавничого відділу Черкаського облуправління з друку Михайлу Ліхцову за те, що він у ніч на 25 серпня 1968 р. від імені неіснуючого товариства «Симоненкові друзі» причепив на одній з вулиць областного центру листівку, в якій закликав населення протестувати проти окупації Чехословаччини [15].

Не обминуло суворе покарання і Зоряна Попадюка, який восени 1968 р., будучи учнем 9-го класу Самборської школи разом зі своїм однолітком Геннадієм Погорєловим замислювались над причинами придушення інакодумства в Чехословаччині. Пізніше, в серпні 1972 р. він від імені молодіжної організації «Українського Національно-визвольного фронту» розповсюджував у м. Самборі та Коломиї листівки протесту проти окупації Чехословаччини, в яких пов'язував трагічність долі українського, чеського та словацького народів, що стали заручниками імперської політики Москви [16].

Своєрідним джерелом соціального напруження тривалий час залишалися військовослужбовці. Начальник Особливого відділу КГБ при РМ УРСР по Київському військовому округу генерал-майор В.Шуренов змушений був визнати, що, незважаючи на всі ідеологічні заходи, значна кількість військовослужбовців з осудом висловлювалась щодо вторгнення до Чехословаччини. Наприклад, оперативний черговий КП 276 зенітного полку 8-ї армії ППО капітан І.Проценко в розмові з військовослужбовцями не побоявся визнати: *«Наш народ все терпить, а ось у Чехословаччині правильно роблять, що закликають до ліквідації комуністичної партії»*. Інший військовослужбовець цієї ж армії капітан В.Пєтухов констатував: *«Чехи правильно поступають. Вони проти нав'язування їм нашої політики. Нема чого нам туди сунутися»* [17].

Небезпечність подібних настроїв відзначив у листі до ЦК КПРС 11 лютого 1969 р. П.Шелест. Як приклад він навів висловлювання офіцера військової частини № 83281 В.Чернікова, що повертався з України до місця служби в ЧССР. У розмові з провідником поїзда він заявив, що *«...В СРСР необхідно здійснити другу революцію, як це зробили в Чехословаччині, необхідно не говорити, а діяти. В СРСР людей для цього є значно більше, ніж в Чехословаччині, необхідно лише розпочати...»* [18].

Повертаючись до документів спецслужб, можна стверджувати, що військовослужбовець В.Черніков був близький до істини. У середовищі української

інтелігенції була добре відома прийнята в квітні 1968 р. ЦК КПУ *«Програма дій», яка передбачала «широке демократичне розуміння політичних та особистих прав громадян, конституційну свободу зборів, конституційну свободу перебування і особливо виїзду наших громадян за кордон»*. Цікавими і важливими є викладені в Програмі ідеї плюралізму думок і поглядів щодо ліквідації цензури тощо [19].

Важко сказати, чи знайомились з документами ЦК КПУ автори підготовленої в УРСР «Програми Української Національної Комуністичної Партії», але вже на перший погляд видно, що вони мають між собою багато спільного [20]. З програмними документами «Празької весни» був безперечно знайомий Іван Дзюба. При обшуку у нього було вилучено копії «Студенческих листков», статті-маніфесту, «2000 слів» та ін. [21] Під впливом чехословацьких подій тривалий час перебувала і така неординарна особа, як колишній офіцер держбезпеки Віталій Шевченко. Авторство статті «Чехословацька політика очима українців» обійшлося йому за рішенням Львівського обласного суду в 7 років таборів і 4 роки заслання [22].

Уроки і наслідки «Празької весни», віроломство Радянського Союзу ще довго перебували в центрі уваги української інтелігенції. Зі слідчих матеріалів на Леоніда Плюща довідуємося, що у березні 1971 р., перебуваючи в Умані у письменниці, багаторічного політв'язня Надії Суровцевої в присутності Б.Черномаза, Н.Олицької та ін. він прочитав написану ним статтю «Этическая установка», в якій засуджувалась політика КПРС щодо Чехословаччини, розкривалась аморальна та антигуманна сутність *надання «братської допомоги чехословацькому народові»* [23].

Відомий український дисидент Євген Сверстюк на 10-річчя з нагоди вторгнення радянських військ у Чехословаччину відгукнувся відкритим листом «До братів чехів і словаків». У ньому говорилося: *«Брати мої, чехи і словаки! 10 років тому Ваша Празька весна дихала мені в обличчя рвучким київським вітром, привабливістю вільного слова. 21 серпня всіми почуваннями і думками я був з Вами придушений танками. Тоді в Україні, в світлому кругі обдарованих любов'ю і молодістю я несподівано відчув себе в тюрмі. Сьогодні ми вже всі під конвоєм і тепер в Українському концтаборі я пригадую як тоді немов завмерло зерно, яке ми з Вами плекали в душі. Проте розумію: воно пустило під снігом паростки. Їх непереможна сила стала початком їхнього вирішального кінця. Це був розпад ідей, які вже не були спроможними оновити себе. Сьогодні по 10 роках, вже без смутку, вже серед політв'язнів, знову надіюсь і оживаю. Нас з Вами виснажили холод і темрява. Але з нашого соку і крові знову виросте зерно нашої свободи. І вже над усім світом оживає і лунає Празька весна і відлуння нашої свободи заглушить гуркіт їхніх танків»* [24].

Реформи в Чехословаччині поставили на порядок денний ще одне важливе питання. Йшлося, передусім, про загальну демократизацію церковного життя, усунення існуючих деформацій у законодавстві, про послаблення державного контролю над церквою і віруючими. В контексті цього в Українській

РСР відкрито розпочалася реабілітація греко-католицької церкви, що справило неабиякий вплив на прихильників згаданої конфесії [25].

У доповідній записці до ЦК КПРС від 11 вересня 1968 р. *«Про настрої духовенства в зв'язку з чехословацькими подіями»* голова Ради в справах релігії при Раді Міністрів СРСР Куроєдов зазначав, що потепління відносин між державою і церквою в Чехословаччині знайшли схвальні відгуки в середовищі українських уніатів. *«Так священик Залізняк зі Львівщини*, — повідомляв головний куратор церкви, — *в бесідах з віруючими наголошував*: «*...Правильно роблять уніати в Чехословаччині. Вони настирливо добиваються своєї церкви і вони цього добилися. Ми теж повинні вимагати від влади задоволення наших законних прав»*. З погляду на подібні факти Куроєдов рекомендував активізувати найрізноманітніші *«форми роботи на недопущення «чеського варіанту» розвитку подій в сфері церковного життя»* [26].

Отже, хвилювання в Польщі, угорське національне повстання 1956 р., «Празька весна» 1968 р., пов'язані з ними всі подальші процеси відіграли важливу роль в розвитку демократичних тенденцій у колишніх радянських республіках, привернули увагу широкої громадськості до серйозних деформацій у внутрішній і зовнішній політиці СРСР та його найближчих союзників, показали шляхи лібералізації тоталітарного суспільства, висунули і сформували коло осіб, здатних активно протистояти правлячому режиму.

Не випадково ряд дослідників, і серед них Андрій Амальрик, розглядають вищеозначені події як визначальні у формуванні радянського дисидентства. *«Можна говорити*, — писав він, — *і про два покоління опозиції — світоглядних, а не вікових — покоління 56-го року і покоління 1966-го року»*. Покоління 56-го року *«сформувалось під впливом десталінізації, хвилювань в Польщі, але головним чином — під впливом угорського повстання 1956 року...». «Покоління 66-го року сформувалось під впливом суду над Синявським та Даніелем в 1966 році, чехословацьких реформ 1967—1968 років і врешті-решт у серпні 1968 року»* [27].

Якщо Угорщина та Чехословаччина збуджували уяву радянських, в тому числі українських дисидентів у другій половині 50–70-х рр., то на початку 80-х рр. їх увагу привернули інші міжнародні події. Зокрема, американський історик Роман Сольчаник у своїй статті *«Польща і Радянський Захід»* переконливо доводить вплив на формування ідеології дисидентства подій у Польщі 1980 р. *«В контексті політики радянської багатонаціональної держави*, — зазначав вчений, — *події, що розпочалися влітку 1980 року — виникнення «Солідарності» як незалежної профспілки, перетворення її в національний рух опозиції існуючому політичному ладу і, як наслідок, криза в ПОРП — має, перш за все, ідеологічне значення*» [28].

Підкріпити тезу Р.Сольчаника дають можливість архівні документи та матеріали Служби безпеки України, інших державних та відомчих установ. Вони свідчать, що боротьба польських трудящих за свої політичні, економічні, національні та релігійні права знайшла гарячу підтримку серед українських

інакодумців. Так, у листівці під назвою «Економіка № 1, 1980 р.», що поширювалася в ряді міст СРСР, у тому числі в Донбасі, від імені *«Ідеальної Комуністичної партії Радянського союзу»* містився заклик подолати суцільну залежність радянських профспілок від комуністичної партії, взяти за взірець польське об'єднання трудящих [29].

Активно пропагував серед свого оточення ідею створення незалежних профспілкових організацій на зразок польської «Солідарності» старший інженер Чернігівського обласного відділу охорони здоров'я Микола Малиновський, за що отримав за ст. 62 ч. 1 три роки виправно-трудових таборів [30]. Про свою солідарність із страйкуючими у Гданську заявив у відкритому листі до закордонних профспілок токар Іллічевського порту Леонід Сірий [31].

Своє захоплення опозиційним рухом у Польщі висловив інженер з Чернігова Анатолій Бєдарьков. У написаній ним праці «Моє вільнодумство», яка стала причиною жорстоких переслідувань, читаємо: *«Дії робітничого класу в Польщі запалили нову іскру в історії існування людства і відкрили нову форму боротьби, боротьби проти авантюристів, що називають себе комуністами. Це найважливіша подія сучасності, котра викличе позитивні паростки в свідомості передових представників робітничого класу в усіх країнах світу»* [32].

Поширення впливу польських подій на СРСР стало предметом обговорення Секретаріатом ЦК КПРС 4 жовтня 1980 р. за участю М.Суслова, К.Черненка, М.Горбачова, Б.Пономарьова, В.Долгих, М.Зімяніна, К.Русакова. Спеціальній комісії на чолі з М.Сусловим було доручено виробити проект постанови з цього приводу, яка б поставила надійний заслон проникненню об'єктивної інформації з території сусідньої держави [33]. Проте вжиті заходи, зумовлені постановою ЦК КПРС, так і не дали бажаного результату. Попри всі перешкоди, інформація з Польщі не лише проникала на територію СРСР, найперше в Україну, яка мала з ПНР спільний кордон, але й поширювалась в найрізноманітніших суспільних колах. При цьому на відміну від попередніх років опозиційні настрої охоплювали не лише творчу, наукову інтелігенцію, а й значною мірою інженерно-технічних працівників, простих робітників різних регіонів України.

Практично неефективною була пропаганда та контрпропаганда, пов'язана з введенням у 1979 р. *«обмеженого контингенту радянських військ»* на територію Демократичної Республіки Афганістан. Закриті соціологічні опитування, проведені за дорученням ЦК КПРС, аналітичні матеріали органів КГБ свідчили про непопулярність рішення вищого політичного керівництва щодо Афганістану.

При цьому хотілося б відзначити, що й раніше суворо утаємничені військові акції СРСР за кордоном в Сирії, Єгипті, В'єтнамі, Північній Кореї, інших країнах не знаходили своєї підтримки серед населення союзних республік. Ще в серпні 1970 р. ці питання ставив перед ЦК КПРС перший секретар ЦК КПУ П.Шелест. Спираючись на випадок загибелі в Об'єднаній Арабській Республіці двох військовослужбовців — братів Івана та Миколи

Довганюків з с. Сопово Коломийського району Івано-Франківської області, він пропонував вжити ряд заходів, які б дали змогу нейтралізувати негативну громадську думку. Опір вторгненню військ до Афганістану існував в усіх без винятку верствах населення. Він проявлявся у спробах більш-менш впливових керівників усіх ланок відвернути своїх дітей від служби в ДРА, загальному несприйняттю інформації про Афганістан в засобах масової інформації, критичних висловах на адресу вищих посадових осіб в КПРС і Радянській державі. Подекуди доходило до стихійних мітингів протесту, викликаних загибеллю молодих радянських військовослужбовців. Якщо врахувати, що агресія СРСР викликала хвилю протестів у світі (бойкот Московської Олімпіади, економічні санкції та ін.), то можна дійти висновку, що радянська політика в Афганістані стала помітним чинником формування опозиції.

За активний протест проти участі Радянського Союзу у війні в Афганістані зазнали переслідувань Валерій Остренко із Запоріжжя[34], Дмитро Мазур з Житомирщини[35], Петро Рубан з Чернігівщини[36]. Їх роз'яснювальна робота серед населення значною мірою розходилась з офіційним трактуванням *«історичної інтернаціональної місії»* радянських військ у Демократичній Республіці Афганістан.

Таким чином, наведені факти дозволяють нам стверджувати, що зовнішньо-політичні акції СРСР у 50—80-х рр. відіграли важливу роль у зародженні демократичних традиції в українському суспільстві, в консолідації опозиційного руху в Україні з іншими антитоталітарними рухами країн Східної і Центральної Європи.

Примітки

[1] Центр збереження сучасної документації (Москва, далі — ЦЗСД). — Ф. 89. — Оп.45. — Спр. 95. — Арк. 3; Спр. 5. — Арк. 1–3; Ф. 5. — Оп. 30. — Спр. 240. — Арк. 1–2; Спр. 454. — Арк. 58.

[2] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4537. — Арк. 41–42.

[3] Там само. — Арк. 26–27.

[4] Медведев Р. Никита Хрущев. Политический портрет. — М., 1990. — С. 168–169.

[5] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5141. — Арк. 2–3.

[6] Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ), Харків. — Спр. 034363. — Т. 1. — Арк. 97.

[7] ДА СБУ, Донецьк. — Спр. 31729–ПФ. — Т. 8. — Арк. 156.

[8] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4537. — Арк. 48–49.

[9] Марченко А. Відкритий лист до комуністичних газет // Сучасність. — 1968. — № 11. — С. 118.

[10] ЦЗСД. — Ф. 89. — Оп. 25. — Спр. 32. — Арк. 1–7.

[11] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 64. — Арк. 56–57.

[12] Там само. — Арк. 64–65.

[13] Там само. — Спр. 32. — Арк. 199–200.

[14] ДА СБУ, Кіровоград. — Спр. 12754–П. — Т. 1. — Арк. 252, 266, 330–334.
[15] ДА СБУ, Черкаси. — Спр. 12239–ФПД. — Т. 3. — Арк. 11–19.
[16] ДА СБУ, Львів. — Спр. 22586. — Т. 1. — Арк. 114–115; Т. 2. — Арк. 242.
[17] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 31. — Арк. 141–142.
[18] Там само. — Спр. 168. — Арк. 65.
[19] Прокоп М. Лекція чехословацької революції // Сучасність. — 1968. — № 11. — С. 63–64.
[20] ДА СБУ. — Спр. 69260–ФП. — Т. 5. — Арк. 168; Т. 9. — Арк. 141.
[21] Там само. — Т. 15. — Арк. 40.
[22] Вести из СССР. Права человека. — Мюнхен, 1989. — Т. 1. — С. 418.
[23] ДА СБУ. — Спр. 69260–ФП. — Т. 7. — Арк. 288.
[24] Визвольний шлях. — 1978. — №7–8. — С. 1253.
[25] Дмитрук В.І. «Празька весна» та її вплив на релігійні процеси в Україні на рубежі 60–70-х рр. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (збірник статей). — Вип. 9. — К., 1999. — С. 285–198.
[26] ЦЗСД. — Ф. 5. — Оп. 60. — Спр. 24. — Арк. 154–156.
[27] Амальрик А. Записки диссидента. — М., 1991. — С. 40.
[28] Советские национальности в стратегической перспективе. — М., 1986. — С. 197.
[29] ДА СБУ, Донецьк. — Спр. 32860–ПФ. — Т. 1. — Арк. 99.
[30] ДА СБУ, Чернігів. — Спр. 14693–П. — Т. 1. — Арк. 6, 260.
[31] Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. — Москва–Вильнюс, 1992. — С. 314.
[32] ДА СБУ, Чернігів. — Спр. 14957–П. — Т. 1. — Арк. 160.
[33] ЦЗСД. — Ф. 89. — Оп. 46. — Спр. 59. — Арк. 60.
[34] Остренко В. Именем КГБ // Век XX и мир. — 1990. — №5. — С. 5–6.
[35] Абаза С. Уроки сільського вчителя // Старожитності. — 1993. — № 39–40.
[36] ДА СБУ, Чернігів. — Спр. 15252. — Т. 1. — Арк. 54; Т. 3. — Арк. 194.

Володимир Дмитрук
(Київ)

НЕЛЕГАЛЬНА ІНФОРМАЦІЙНА МЕРЕЖА В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ОПОЗИЦІЙНИХ НАСТРОЇВ В УКРАЇНІ (кінець 60-х — початок 70-х рр.)

Гортаючи сторінки газет тридцятирічної давності не можна не дивуватися винахідливості й майстерності тогочасних ідеологічних інститутів, підпорядкованих їм журналістів, які прагнули за будь-яку ціну переконати власний народ, весь цивілізований світ у справедливості історичної місії союзних військ у Чехословаччині. Численні інформаційні повідомлення, інтерв'ю, коментарі вчених і політиків ставили за мету довести пересічному читачеві, що вона стала відповіддю контрреволюційному підпіллю, яке прагнуло *«відірвати Чехословаччину від країн соціалістичного табору»*, *«відкрити шлях в центрі Європи світовому імперіалізму»*. При цьому замовчувався факт про те, що не квіти, не усміхнені дитячі обличчя, а масові мітинги, пікети, барикади зустріли війська країн Варшавського договору в містах Чехії та Словаччини.

Вторгнення союзних військ на територію ЧССР супроводжувалося встановленням жорсткої політичної цензури. Зокрема, було зроблено все, щоб змусити замовкнути державне радіомовлення, відоме своїми ліберальними тенденціями. За вказівкою секретаря ЦК КПЧ Алоїса Індри, повністю зорієнтованого на Москву, директор Центральної служби засобів масової інформації Карл Хоффман перервав радіопередачі 21 серпня близько 2-ї години ночі. Кількома годинами раніше припинила свою діяльність редакція газети «Руде право». Під тиском представників окупаційних військ редактори, наборщики, друкарі були змушені залишити приміщення редакції [1].

Пізніше, відновивши видання газети, журналісти не відмовилися від своїх опозиційних настроїв. Символічною, в зв'язку з цим, стала зміна на логотипі «Руде право» гасла *«Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»* на гасло *«Повернути соціалізму людське обличчя!»*. Подібне вільнодумство не могло не викликати роздратування вищого політичного керівництва СРСР та командування союзних військ. Під їх натиском колектив редакції було змінено [2].

Прорвати щільну блокаду могла лише нелегальна інформаційна мережа, яка, незважаючи на оперативні заходи спецслужб, продовжувала діяти протягом усього періоду окупації, доносила до своїх земляків і світового співтовариства правду про те, що насправді відбувалося в країні. Вже 21 серпня 1968 р. радянські органи держбезпеки виявили значну кількість нелегальних радіопередавачів, які здійснювали мовлення в різних регіонах ЧССР. На 22 серпня вони практично перекрили всю територію країни. З інформаційно-аналітичних матеріалів КГБ СРСР довідуємося також про те, що протягом наступних 6 днів було з'ясовано місцезнаходження 35 потужних радіостанцій, що містилися в адміністративних будинках, житлових корпусах тощо. Частина з них були пересувними [3].

Зокрема, нелегальні радіостанції були виявлені на території заводу «Світ» у м. Готвальдові, в будинку радіоконтррозвідувальної станції МВД ЧССР у Братиславі, в приміщеннях штабу громадянської оборони та райкому партії в м. Банська-Бистриця. 23 серпня потужна радіостанція «Братислава-2» була виявлена у Братиславі. Її очолював начальник відділу словацького радіомовлення та телебачення Франтішек Курила.

За своїм спрямуванням підпільні радіостанції можна умовно поділити на три основні групи. До першої входила мережа синхронного підпільного радіомовлення, що використовувала як офіційно діючі, так і підключені радіопередавачі. До 27 серпня вони цілодобово вели передачі в діапазонах довгих, середніх і коротких хвиль. Лише за першу декаду в районах Пардубіце, Шумперк, Литомишль (Східно-Чеська і Північно-Моравська області) було зареєстровано понад 150 таких радіопередавачів. Поширюючи різноманітну інформацію, вони водночас передавали звернення громадських організацій, окремих осіб, в яких закликали рішуче чинити опір окупаційним військам. Так, 24 серпня під час трансляції передач радіостанції «Голос на Дунаї», було оприлюднено звернення до всіх власників магнітофонів і до фотолюбителів, в якому пропонувалося збирати і нагромаджувати фотофонодокументи про трагічні події, що розгорталися у Чехословаччині.

Радіостанції другої групи використовували радіопередавачі, які не входили до синхронної радіомережі, а діяли автономно — в схованках, автомобілях, поїздах. Серед іншого вони передавали відомості про офіційних осіб, співробітників органів безпеки ЧССР, які тісно співпрацювали з союзними військами.

Третю — найчисельнішу групу радіостанцій — складали любительські передавачі, які безконтрольно працювали в ефірі. На 27 серпня радянськими спецслужбами було виявлено 68 таких передавачів. Користуючись ними, чехословацькі радіоаматори впливали на формування світової громадської думки, закликали уряди інших країн надати політичну, моральну та військову допомогу ЧССР. У деяких радіопередачах висловлювалося прохання до урядів Австрії та ФРН створити всі необхідні умови для організації трансляцій з їх території. Чехословацькі радіоаматори також докладали чималих зусиль для налагодження контактів зі своїми радянськими колегами, в т.ч. з тими, які

працювали в Україні. Таким чином, радіолюбительський зв'язок тривалий час залишався одним із серйозних каналів проникнення об'єктивної інформації про події в Чехословаччині на територію радянських республік.

Аналізуючи тематику передач нелегальних радіостанцій необхідно зазначити, що, як правило, вони поширювали відомості, які, із зрозумілих причин, не потрапляли до легальних засобів масової інформації. Так, наприклад, радіостанція «Південна Моравія» передала, що секретар Їлгавського райкому КПЧ з ідеологічних питань Шебеста заявив, що підписане в Москві комюніке було *«нав'язане шляхом прямого диктату»*. Радіостанція «Північна Моравія» познайомила своїх слухачів з обміном думок на пленумі Північно-Моравського обкому КПЧ, на якому було заявлено, що *«результати переговорів неприйнятні ні для кого з нас»* і що чехословацькі керівники були змушені вести їх *«під сильним тиском»*.

Інформацію підпільних радіостанцій приймали і поширювали різними мовами радіостанції «Голос Америки», «Німецька хвиля», Бі-Бі-Сі, «Вільна Європа» та інші.

Поряд з підпільними радіостанціями вже з перших днів окупації вступили в дію 4 нелегальних телеканали, репортажі для яких готувалися у винятково складних, небезпечних для тележурналістів умовах. Характерно, що вся нелегальна телерадіомережа працювала в Чехословаччині під безпосереднім керівництвом Гейзлара, який, починаючи з 26 серпня, фактично перебрав на себе обов'язки завідуючого ідеологічним відділом ЦК КПЧ. Він за короткий проміжок часу зумів створити кореспондентські пункти на численних промислових підприємствах, в організаціях, установах, у сільських населених пунктах.

Свій високий обов'язок перед читачами продовжувала виконувати чехословацька преса, яка послідовно виступала проти окупації Чехословаччини, а також підписання Московської угоди. Як повідомляв начальник Першого Головного управління Комітету державної безпеки при Раді Міністрів СРСР А.Сахаровський, журналісти закликали своїх прихильників *«витримати»*, щоб потім продовжити *«перерваний шлях до соціалізму з людським обличчям»*, навчитися *«читати між рядками»*, оскільки вони *«обмежені цензурою»*. Водночас працівники преси у міру своїх можливостей бойкотували рішення уряду щодо обмежень у поширенні інформації. Так, у міській друкарні м. Брно випускався «закритий додаток» до газети «Руде право», в якому публікувалися матеріали, відхилені органами цензури. Згадане видання розповсюджувалося серед партійних працівників, керівників державних організацій і установ.

Поступово налагоджувався і випуск нелегальних видань. Серед них: «Літерарні лісти», «Студент», «Млада Фронта», «Репортер», «Праце», «Смена», «Політіка» та деякі інші[4]. Тональність опублікованих у них матеріалів можна яскраво продемонструвати на основі статті В.Неффа «Хвала переломній ситуації», оприлюдненій газетою «Літерарні лісти» 28 серпня. В ній, зокрема, говорилося: *«Народ ЧССР в ці дні прокинувся від сплячки і виявив усі прихо-*

вані в ньому сили, які за останні 20 років дрімали в ньому, приспані байдужістю... Бог не допустить того, щоб... народ знову опинився в темряві напівжиття». В іншій замітці, вміщеній в цьому ж номері, виправдовуються будь-які виступи проти союзних військ, у тому числі і збройні [5].

Прагнучи протистояти неправдивій інформації, розповсюджуваній країнами Варшавського договору, чехословацькі журналісти підготували т.зв. «Чорну книгу», в якій були представлені яскраві свідчення про те, що довелося пережити народу ЧССР. Вражаючий за своєю силою документ було передруковано в цілому ряді видань зарубіжних країн [6].

У досліджуваний період спостерігається сплеск петиційної кампанії, розповсюдження листівок і прокламацій. Значна їх частина відзначалася крайнім радикалізмом і антикомуністичною спрямованістю. Так, в одній з листівок говорилося: *«...Люди, не дозволяйте дезорієнтувати себе комуністичною пропагандою, отримуйте інформацію з передач західного радіо. Пам'ятайте про одне: потрібно вийти з підпорядкування зрадницького Варшавського договору, щоб західна демократія могла нам допомогти і армії західних держав готові нанести воєнний удар. Західні союзники у випадку необхідності не зупиняться перед знищенням сателітів СРСР»*. Листівка закінчується закликом: *«Хай живе вільна, нейтральна ЧССР»* [7].

З метою розповсюдження об'єктивної інформації про події в Чехословаччині широко практикувалося спрямування звернень, листівок, петицій на адресу центральних і місцевих партійних комітетів, підприємств, організацій і установ, окремих політичних, державних та громадських діячів. Так, президія Східно-Чеського обкому КПЧ у своєму зверненні до Чернігівського обкому Компартії України від 6 вересня 1968 р. відзначала: *«...Прийшло 21 серпня 1968 року. Окупаційні війська 5-ти держав вдерлися в нашу країну під приводом, що їх покликали відповідні партійні та радянські органи на допомогу проти контрреволюції, можливо, ця аргументація переконлива у Вас вдома. Однак важко переконати чеського і словацького громадянина, що Вас покликали «відповідні партійні та державні органи», коли Ви заарештували першого секретаря ЦК КПЧ, голову парламенту, голову уряду, голову Чеських національних зборів, ізолювали президента республіки, перешкоджаючи роботі легальних представників та інститутів. Ви хочете переконати простого нашого громадянина в тому, що прийшли допомагати нам боротися проти контрреволюції, а самі загрожуєте йому вогнепальною зброєю, вбиваєте і раните його братів, порушуєте Женевську конвенцію, нападаючи на медичні заклади, на культурні інститути, навіть на найстаріший в світі слов'янський університет. Важко виправдати цей акт як допомогу КПЧ, якщо блокуєте її центральний орган і загоните його в підпілля. Таким чином Ви не лише розірвали узи, але і нанесли удар міжнародному комуністичному руху»* [8].

У прокламації Братиславської вищої економічної школи всім економічним інститутам соціалістичних країн від 26 серпня 1968 р. говорилося: *«Хоча нам дуже важко використовувати слово «загарбник», однак наш обов'язок*

викладачів змушує нас сказати, що ті, хто в 1945 році виявилися нашими визволителями, сьогодні, на жаль, поводять себе як загарбники... Єдності комуністичного і передового руху в усьому світі все ж не можна домогтися шляхом насильства, а лише на основі довіри і врахування специфічних умов кожної окремої країни» [9].

Учасники ансамблю народної пісні і танцю «Олшава» при заводському клубі м. Угерський Брод у своєму листі профспілковим організаціям України від 26 серпня 1968 р. писали: *«Товариші, ми знаємо, що ви особисто не винні, але наші ображені патріотичні почуття і гірке відчуття від зради з боку радянського уряду не дозволяють нам чинити інакше. У нас не було і немає контрреволюції, ми всі лише хочемо будувати демократичний гуманний соціалізм, і радянський уряд це добре знає»* [10].

Користуючись особистим знайомством з Героєм Соціалістичної Праці, депутатом Верховної Ради СРСР А.Д.Довженко, Рихнівський-над-Княжною райком КПЧ просив її 30 серпня 1968 р. протестувати *«...проти беззаконної окупації нашої республіки, проти знищення моральних і матеріальних цінностей, проти беззаконних арештів представників нашого громадського і політичного життя»* [11].

Необхідно зазначити, що народ Чехословаччини не залишився наодинці зі своєю трагедією. Хвиля протестів як на урядовому, так і неурядовому рівні прокотилася через всі континенти. Не залишилися осторонь і широкі правозахисні кола СРСР. Вже 25 серпня 1968 р. о 12 годині дня на Червоній площі у Москві раптово з'явилися гасла російською та чеською мовами: *«Руки геть від ЧССР!», «За вашу і нашу свободу!», «Геть окупантів!», «Хай живе вільна і незалежна Чехословаччина!»*. Їх підняли відомі правозахисники Л.Богораз, П.Литвинов, В.Делоне, В.Дремлюга, екскурсовод Павловського музею у Ленінграді В.Файнберг, інженер Державного інституту з проектування театральних та видовищних споруд Н.Горбаневська, молодший науковий співробітник Інституту російської мови та літератури АН СРСР К.Бабицький, студентка Історико-архівного інституту Баєва, науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин Корхова, експерт Всесоюзного науково-дослідного інституту патентної експертизи Русаківська [12].

Акція, проведена в Москві, знайшла своє належне відображення в історії правозахисного руху. Значно менше відома позиція українських інакодумців, які не могли і не хотіли змиритися з фактом агресії. Одним з перших висловив свою позицію щодо цього старший викладач Кіровоградського педагогічного інституту ім. О.С.Пушкіна, кандидат фізико-математичних наук Г.О.Дубовов, який 24 вересня 1968 р. за підписом *«старий комуніст»*, направив на адресу Чехословацького посольства в Москві лист, в якому настійно радив врахувати уроки минулого, підготуватися до активної і тривалої боротьби проти окупантів. Перехоплений органами державної безпеки цей документ став підставою для вироку Кіровоградського обласного суду, який 27 січня 1969 р. засудив Г.О.Дубовова до позбавлення волі терміном на 6 років у виправно-трудових

колоніях посиленого режиму з подальшим висланням і забороною займатися викладацькою діяльністю протягом 5 років [13].

14 жовтня 1968 р. Управління КГБ при Раді Міністрів УРСР повідомляло ЦК КПУ про вчинок робітника Вінницького заводу №45 Ю.П.Ольховського, який з місцевого поштамту надіслав петицію Українському радіо, в якому порівняв вторгнення радянських військ до Чехословаччини з фашистською агресією 1938 р. Лише недостатність доказів не дала підстав для порушення проти Ольховського кримінальної справи [14].

На відміну від Ольховського не уникнув покарання студент фізичного факультету Ужгородського державного університету 24-річний Р.Д.Гринь, засуджений 23 березня 1970 р. судовою колегією Закарпатського обласного суду до 3-х років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії суворого режиму. Його провина полягала в тому, що вже 22 серпня 1968 р. він від імені «Комітету по підтримці визвольного руху в Чехословаччині» надіслав листа до празького радіо з підтримкою справедливої боротьби народу ЧССР [15].

Лише випадковість врятувала від ув'язнення студента філологічного факультету Чернівецького університету 19-річного П.О.Ардюкова. Останній дозволив собі в листах до найближчих друзів висловлювати серйозні сумніви з приводу доцільності рішення керівництва КПРС про введення військ до Чехословаччини, дати високу оцінку діям тих, кого в СРСР брутально називали ревізіоністами [16].

Не вважав за доцільне приховувати власні погляди і викладач Харківського військового інституту Г.А.Алтунян. У своїй розмові з відповідальним працівником Харківського обкому КПУ в 1969 р. він прямо заявив: *«Що стосується Чехословаччини, то мені здається, що введення військ більше принесло шкоди, ніж користі. Нас ніхто не запрошував.., «запрошення» не було підписане, повідомлення про нього з'явилося після введення військ. Крім того, на початку вересня «Руде право» писала, що ніякого «запрошення» не було. Навряд чи можна виправдати введення військ і з військової точки зору. При сучасних засобах доставки ми встигли б це зробити і пізніше, коли такий крок був би продиктований не особистими міркуваннями окремих людей, а реальною загрозою зі сторони ФРН»* [17].

Власний непересічний погляд на проблему введення військ до Чехословаччини ліг в основу обвинувального висновку у справі В.М.Долішнього, порушеній 21 лютого 1972 р.: *«Проводячи серед свого оточення антирадянську пропаганду в усній формі, Долішній протягом 1968-1969 рр. зводив наклепи на заходи КПРС, Радянського уряду та інших соціалістичних країн по придушенню антисоціалістичного заколоту в Чехословацькій Соціалістичній Республіці, заявляв, що такі дії є «насильством», «окупацією» стосовно народу ЧССР, який нібито піднявся на боротьбу за свої національні права, в своїх судженнях висловлював заклики до проведення подібних дій на Україні»* [18].

В полі зору органів КГБ опинилися працівники редакції газети «Радянська Україна» А.Друкаренко та І.Кухар, які в розмовах з колегами висловлюва-

ли свою підтримку реформаторам у партійно-державному керівництві Чехословаччини [19].

З документів вищого політичного керівництва України довідуємося, що в різних регіонах республіки були випадки розповсюдження листівок, в яких висловлювалася солідарність з народом ЧССР, засуджувалися неправомірні дії партійно-державного керівництва СРСР. Так, 13 вересня 1968 р. у Чернівецькому університеті, в під'їздах будинків по провулку Українському, вулицях Леніна, Міцкевича та Шевченка були виявлені листівки такого змісту: *«Товариші! Пропаганда в нашій країні обрушує шквал наклепів на народ, Комуністичну партію, органи друку і молодь соціалістичної Чехословаччини. Намагаючись звести наклеп на партійних та державних діячів ЧССР, радянська пропаганда використовує брудні плітки і домисли, в черговий раз демонструє прийоми шантажу і погроз. З продажу вилучені газети найбільших комуністичних партій світу. Ганьба прислужникам брудної пропагандистської кампанії»*.

В іншій листівці, вилученій у Чернівцях, говорилося: *«Події в Чехословаччині доводять, що купка осіб, які захопили владу в нашій країні й партії, заради збереження свого пануючого становища продала інтереси миру, соціалізму і пролетарської солідарності. Їх авантюристичні дії знову втягнули світ в жахи холодної війни, зірвали підписання договору про нерозповсюдження ядерної зброї і викликали небувалий до цього часу розкол в комуністичному русі. Геть зганьбившу нашу країну політику авантюристів!»* [20].

Через декілька днів у Київському університеті було виявлено листівку за підписом «Голос народу», в якій чехословацькі студенти ставилися за взірець відданості інтересам власної держави, ідеалам, проголошеним «Празькою весною» [21]. Подібні приклади були непоодинокими. Вони яскраво свідчать, що, незважаючи на встановлені бар'єри, в Україну різними каналами доходила об'єктивна інформація про події в Чехословаччині, яка породжувала опозиційні настрої серед різних верств населення, викликала обурення політикою вищого політичного керівництва СРСР, яке відмовляло в праві на самобутній і демократичний розвиток навіть своїм найближчим союзникам.

Примітки

1 Коут Д. Пражская зима // Страна и мир. — 1989. — № 3. — С. 136–137.

2 Марко М. Черным по белому. — М., 1974. — С.182.

3 Тут і далі використано Інформаційно-аналітичну довідку Першого Головного управління КДБ при Раді Міністрів СРСР//Центр зберігання сучасної документації Російської Федерації (далі — ЦЗСД). — Ф. 89. — Оп. 61. — Спр. 5. — Арк. 19–26; Источник. — 1993. — № 5–6. — С. 106–110.

4 До подій у Чехословаччині. Факти, документи, свідчення преси і очевидців.— К., 1968. — С. 137.

5 Там само. — С. 138.

[6] Марко М. Вказ.праця. — С. 193–194.
[7] ЦЗСД. — Ф. 89. — Оп. 61. — Спр. 5. — Арк. 25.
[8] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 33. — Арк. 46.
[9] Там само. — Арк. 69.
[10] Там само. — Арк. 65.
[11] Там само. — Арк. 61.
[12] ЦЗСД. — Ф. 89. — Оп. 25. — Спр. 32. — Арк. 1–2.
[13] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 64. — Арк. 68–69.
[14] Там само. — Арк. 64–65.
[15] Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ), Ужгород. — Спр. С–5801. — Арк. 249–252.
[16] ДА СБУ, Чернівці. — Спр. П–3658. — Арк. 72–73.
[17] ДА СБУ, Харків. — Спр. 032915. — Т. 2. — Арк. 354.
[18] ДА СБУ, Івано-Франківськ. — Спр. 9375–П. — Т. 2. — Арк. 370–371.
[19] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 342. — Арк. 134–137.
[20] Там само. — Спр. 64. — Арк. 56–57.
[21] Там само. — Арк. 60.

ДИСКУСІЇ ТА РЕЦЕНЗІЇ

*Валерій Васильєв**
(Вінниця)

М.ГРУШЕВСЬКИЙ: ОСТАННІ СТОРІНКИ ДРАМИ

Причини появи рецензій на книги бувають різними. Іноді їх замовляють самі автори видань. Інколи читачі хочуть оприлюднити думки, що з'явилися у них після ознайомлення з книгою. Бувають рецензії суто наукові.

Але трапляються випадки, коли книга породжує певний філософський і духовний стан, почуття зустрічі з чимось таким великим та водночас трагічним, чого не можна зразу осягнути. Це ознака хорошої книги, яка залишає глибоке враження та помітний слід в душі, а тому відгук про неї народжується швидко та легко.

Інша справа, що поставлені автором у книзі проблеми викликають у читача глибокі роздуми, які можуть довго ятрити душу, спонукати до пошуків власних відповідей на складні та хвилюючі питання.

Нова книга В.Пристайка та Ю.Шаповала «Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934)» (Київ: «Критика», 1999. — 355 с.) належить саме до таких книжок. З її сторінок постає перед нами могутня постать Михайла Грушевського, діяльність та життєвий шлях якого постійно привертають увагу вище згаданих дослідників. Автори продовжують аналіз «радянського» періоду життя Михайла Грушевського на основі нових унікальних документів, виявлених авторами в Державному архіві Служби безпеки України.

До попередньої книги цих дослідників, що з'явилась під назвою «Михайло Грушевський ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934», увійшли матеріали справи-формуляра, заведеної чекістами на М.Грушевського у 1924 році. Більшість з цих документів відбивають процес повсякденного пильного стеження комуністичної політичної поліції за «неблагонадійним» вченим.

* Васильєв Валерій Юрійович — голова Вінницької обласної редколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», кандидат історичних наук, доцент.

У новій книзі В.Пристайко і Ю.Шаповал доводять, що чекістський нагляд за академіком здійснювався до останніх хвилин його трагічного життя і навіть під час його поховання. Про це свідчать нові архівні матеріали, які вдалося розшукати авторам. Уважне ознайомлення з документами переконує, що з часу повернення М.Грушевського до Радянського Союзу, керівництво компартії та чекісти намагалися використати його у власних інтересах. Брудна «гра» навколо академіка, за колізіями якої стежив Сталін, продовжувалася і після смерті М.Грушевського.

Проте він не був людиною, яка б дозволила зробити з себе «героя» чергового сфальсифікованого судового процесу над «ворогами українського народу». Заарештований 23 березня 1931 року в Москві академік на першому допиті визнав свою приналежність до міфічного «Українського Націоналістичного Центру» («УНЦ»). Але незабаром почав спростовувати версію про наявність «УНЦ» та свою керівну роль в ньому.

На запитання начальника Секретно-політичного відділу ОГПУ СРСР Я.Агранова, що саме спонукало М.Грушевського вводити в оману чекістське слідство, пролунала відповідь: *«Мені важко говорити про це. Я не належу до породи героїв і не витримав 9-годинного нічного допиту. Я стара людина, сили мої давно підірвані. До тюрми я був кинутий у грипозному стані. Я не витримав різкого натиску слідчих… Мене переконували в тому, що я ідейний вождь свого руху, повинен взяти на себе відповідальність за контрреволюційну діяльність організації в цілому і дії окремих її керівників, а також підтвердити дані ними свідчення, що, безумовно, приведе до пом'якшення участі усіх притягнутих у цій справі осіб. У стані повної безвихідності і відчаю я погодився…».*

У розмові з Я.Аграновим М.Грушевський не тільки відмовився від попередніх свідчень, але й запевнив, що ні він, ні його однодумці не плекали жодних планів активної боротьби з Радянською владою. Керівники ОГПУ зрозуміли, що спроба українських чекістів зробити М.Грушевського лідером «УНЦ» може провалитись. Він був звільнений, але чекісти організували йому моральне «аутодафе», вимагаючи написати листа до окремих українських політичних діячів із закликом припинити боротьбу з більшовицьким режимом.

Невдала спроба чекістів зв'язати ім'я М.Грушевського з «УНЦ» виявилася не останньою. 23 грудня 1933 року на нього було заведено нову справу-формуляр і його знову взяли на оперативний облік як «українського контрреволюціонера». З цього моменту чекісти почали вписувати М.Грушевського у чергову міфічну контрреволюційну організацію «Російська національна партія» («РНП»).

За схемами, що розроблялися у надрах ОГПУ, «РНП» являла собою блок російських та українських націоналістів, які орієнтувалися на німецький фашизм. М.Грушевський поставав керівником «української контрреволюції» в Москві. Водночас керівництво української компартії зробили спробу вивести його зі складу Всеукраїнської Академії Наук. Втім, дозволу з Москви на вигнання М.Грушевського з академії одержано не було.

Більше того, йому надали можливість виїхати з Москви до Кисловодська на відпочинок. Стеження за ним чекісти продовжували, але наказ на новий арешт забарився. Можливо на той час керівництво ОГПУ СРСР, яке продовжувало проводити різні операції за кордоном серед українських політичних діячів, вважало недоцільним арешт академіка.

24 листопада 1934 року в Кисловодську М.Грушевський пішов із життя. Копія повної історії хвороби вченого, яку читачі зможуть знайти у додатку рецензованої книги, дозволяє реконструювати останні дні життя М.Грушевського.

НКВД продовжував пильнувати за перевезенням тіла М.Грушевського до Києва, похороном, який відбувся 30 листопада 1934 року на Байковому цвинтарі. Телеграми чекістів з інформаціями про ці події надсилалися до керівництва НКВД СРСР. Чекістську справу-формуляр на М.Грушевського припинили лише 22 липня 1938 року за фактом смерті академіка.

Безумовно, що нова книга В.Пристайка та Ю.Шаповала є цінним внеском в грушевськознавство. Вона спонукає до нових роздумів, запитань, досліджень доби 20-х початку 30-х років XX століття, яку влучно називають добою розстріляного національного відродження. Останні роки життя М.Грушевського, його діяльність є символом цього відродження та трагічної долі тих інтелектуальних сил, які були носіями національного відродження.

Анатолій Щуровський *
(Київ)

З ІСТОРІЇ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: ПРО МЕТОДОЛОГІЧНО-ВИХОВНУ ЦІННІСТЬ НАУКОВИХ ПРАЦЬ

13 листопада 1998 р. відбулася презентація монографії В.С.Сідака «Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії)». Майже в усіх виступах, а їх було понад двадцять, йшлося про неординарність видання, в тому числі неординарність методології дослідження та виховної спрямованості книги. На останньому є потреба зупинитися грунтовніше. По-перше, тому що більшість наукових праць з історії органів державної безпеки, які виходять останнім часом, досі перебувають у полоні старих методологічних настанов, зокрема вони не вільні від суб'єктивізму та політичної заангажованості, що ставить під сумнів їх професійно-виховну спроможність. По-друге, у виховній роботі з молоддю в Україні в цілому, а в СБУ зокрема, сьогодні найбільш гостро постає проблема співвідношення загально-світоглядного та професійного виховання.

Справа в тому, що в СБУ, як і в будь-якій іншій професійній спільноті, триває пошук шляхів вдосконалення процесу професійного виховання, який має свої професійно-правові, професійно-етичні та інші особливості. Але для вирішення оперативних завдань одного лише арсеналу професійно-виховних заходів недосить. Головним чином тому, що професійна діяльність в СБУ за своїм змістом є агентурно-оперативною. Адже основний засіб цієї діяльності знаходиться за межами СБУ як професійної спільноти. Цей засіб — агент, якого теж необхідно виховувати, орієнтуючись не так на професійні, як на загальнолюдські цінності, на загальновиховні принципи, напрямки, форми й методи. Яким чином досягти єдності цих складових? Книга В.Сідка є однією з перших, яка значною мірою відповідає на це запитання.

Саме «виховання історією» і є тією ланкою, що поєднує названий вище аспекти виховної роботи і забезпечує її як цілісний процес. Те, що кожен

* Щуровський Анатолій Миколайович — начальник кафедри Національної академії Служби безпеки України, кандидат філософських наук, професор.

громадянин країни, незалежно від професії, повинен знати історію своєї Батьківщини, — незаперечна істина. Але агента та оперативного працівника має єднати щось значно більше, суттєвіше, ніж формальна належність до українського громадянства, а саме свідома патріотична відданість Україні. Стосовно оперативного працівника вимога патріотичної відданості і навіть самовідданості випливає безпосередньо з його професійно-етичного кодексу. Щодо його добровільних помічників (агентів, довірених осіб тощо), то книга В.Сідака є, на наше переконання, першою, яка об'єктивно висвітлює діяльність цієї категорії громадян. Адже не випадково серед матеріалів монографії чимала кількість так званих первинних документів: агентурних повідомлень, спостережень, сигналів тощо. Звичайно, вони надають дослідженню більшої достовірності, бо це інформація, як кажуть, з перших рук. Але ще вагомішим є виховний вплив на широку аудиторію. Книга переконує, що незалежність України виборювали й захищали спеціальними методами не лише штатні співробітники спецслужб, а й ті, хто їм допомагав. Тим самим чітко проводиться основоположний принцип виховання громадян України — принцип патріотизму. Розширити цю аудиторію, зробити наступне видання книги більш доступним і популярним — таким було побажання авторові під час презентації.

Важливим є те, що в монографії відсутня будь-яка апологетика. Ми знаємо, що на органи державної безпеки або молилися, як на Бога, або відхрещувалися від них, як від Сатани. Книга В.Сідака вільна від цих крайнощів; за своєю методологією це об'єктивна, науково виважена й разом з тим творчокритична оповідь про діяльність національних спецслужб, позбавлена упередженості та політичної догідливості. Звідси ще одна методологічна знахідка автора — вільність від горезвісної «методології антиподів», за якою скрізь і завжди вбачалися лише вороги і спецслужби «нацьковувалися» тільки на їх пошук. Тематика книги — це боротьба органів, але боротьба не тільки «проти», — хоч слово «контр» і зустрічається в усіх розділах, але це швидше дань етимології, — а боротьба «за». Боротьба за людину, за національну державність. В цьому плані книга, вільна від будь-яких політико-партизованих домагань, має чітке ідеологічне спрямування на державництво, право. Сюжетом книги і є головна, державотворча, конструктивна, а не руйнівна функція органів безпеки, функція воістину гуманістична. Тим самим книга, по-перше, дає категоричну науково-аргументовану відповідь на запитання: для чого створюються й функціонують спецслужби? По-друге, вона озброює ще одним визначальним принципом виховання — принципом гуманізму.

У методологічному арсеналі автора — складна діалектика єдності історичного та логічного, об'єктивного й суб'єктивного, закономірного й випадкового, національного й загальнолюдського, але керується він нею творчо. Ця творчість перш за все — в неординарному баченні історичної реальності. Адже не таємниця, що остання під пером деяких авторів часто подається як своєрідний фатум. Намагаючись уникнути суб'єктивістсько-ідеологічних

штампів, вони зводять об'єктивну закономірність до універсальної неминучості, якогось невблаганного «дамоклова меча», що переслідує людей, наче зла доля. За такого підходу історик стає слухняним рабом сліпої історичної необхідності, пасивним її спостерігачем. Зазначене — свідчення світоглядно-методологічної безпорадності деяких сучасних науковців. Книга В.Сідака навпаки вражає своєю чітким методологічним спрямуванням. З одного боку, мова даної праці, як зазначає сам автор, — це мова наукових, суто об'єктивних фактів, головним чином архівних документів. Та історик — не сторонній і байдужий їх реєстратор. Він не може бути в полоні об'єктивізму. Адже діяльність спецслужб здійснювалась не в вакуумі. Вона була завжди пов'язана з політикою. Єдність політичної та оперативної обстановки — ця закономірність проходить червоною ниткою через все дослідження. Але й цю єдність не слід розуміти примітивно. Знайомство з книгою дозволяє виявити ще один важливий методологічний здобуток, який, можливо, не до кінця усвідомлює й сам автор. Ідеться про діалектику загального й одиничного, згідно з якою будь-що одиничне (окреме, специфічне) є лише проявом загального, закономірного. Справді, в книзі історія спецслужб розглядається як невід'ємна змістовна складова історії України, що зумовлює предметність патріотичного виховання, бо традиції та звичаї спецслужб подаються як прояв вітчизняних та загальнолюдських здобутків щодо захисту національної державності. Але з такого лише розуміння діалектики загального та одиничного в радянській історичній науці робився висновок, що в історії, мовляв, є дві лінії: одна — неухильно-закономірна, необхідна, що втілює прогресивний поступ людства, інша — випадкова, побічна, що залишається на узбіччі світової історії і вже ніколи не повториться ні сьогодні, ні в майбутньому. Тому в «старій» методології якщо й панував принцип історизму, то все рівно він був партійно-спотвореним, спрощеним і догматизованим.

Згідно з таким тлумаченням період 1917–1921 рр. в історії України розглядався як такий, що не заслуговує на увагу, бо він не вписувався в літопис «закономірного поступу залізних батальйонів пролетаріату». Справа ще й у тому, що державні утворення в Україні цього періоду — Центральна Рада, держава гетьмана П.Скоропадського та Директорія УНР, — не декларували «історичного» зв'язку між собою. Політична спадкоємність, наступність були їм невідомі, про що говорили й учасники презентації. Здавалося б і в діяльності українських спецслужб цього періоду годі було шукати таку спадкоємність. Та автор не пішов цим хибним шляхом. Одиничне, — і це переконливо доводить книга В.Сідака, — не є обов'язково зменшеною копією загального. Воно завжди багатше за загальне і відзначається відносною самостійністю у своєму розвитку. Діяльність спецслужб не була пасивним дублюванням функціонування означених державних утворень. Вона творилась і за своїми професійними законами, перш за все відбувалося нарощування потенціалу безпеки, тобто збагачення змісту та форм оперативно-розшукової діяльності, вдосконалення оперативного мистецтва тощо. Провідною тенденцією тут була спадкоємність

традицій та здобутків. Тим самим автор, на нашу думку, збагачує принцип історизму, бо доповнює його знахідкою, якої немає в марксистському методологічному арсеналі — категорією «історичності». Остання була вперше запропонована філософією екзистенціалізму * — батьківщиною якої є Україна. В ній «історичність» тлумачиться як унікальність, неповторність і «невичерпність» окремої історичної ситуації. З позицій такого бачення те історичне буття, яке, здавалося б, було випадковим і відійшло безслідно в минуле як побічна лінія в історії, насправді виявляється історично-необхідним і не може канути в забуття. Навпаки, його відродження (заповнення «білої плями» в історії) вкрай важливе для сьогодення. Унікальне — це не одиничне як антипод загального. Унікальне — це особливе, що поєднує загальне та одиничне, закономірне й специфічне. Саме такою унікальною вимальовується пером автора історична доба 1917–1921 рр. в Україні. Ця доба так досконало автором вивчена й висвітлена так професійно вдало (маємо на увазі професійність автора як вченого-історика, доктора історичних наук), що здається з нами говорить співучасник тих далеких подій, про які йдеться, і яким так співзвучне українське сьогодення! Але цей синтез історичного та логічного має у автора чітку одновекторну орієнтацію — спрямованість у майбутнє. Книга беззаперечно свідчить, що подолання найгостріших проблем сучасної України та її майбутнього, — зовнішніх загроз, фінансово-економічної кризи тощо — неможливе без активного залучення до їх вирішення спецслужб.

Унікальність і в тому, що історія розглядається в книзі не тільки і не стільки як минуле, а як конкретная людська діяльність. І не знеособлена, деперсоніфікована історія мас. Адже останні творять історію силами своїх кращих синів та дочок. Тому так приваблюють читача майстерно виписані в книзі образи тих, хто безпосередньо очолював спецслужби та їх підрозділи, і рядових співробітників. Виховне значення цих персоналій величезне. І цілком слушним було на презентації побажання віце-прем'єра України В.Смолія авторові щодо майбутнього творчого доробку в жанрі історичного портрета.

Унікальність полягає також ще в одній методологічно-виховній новації автора: хоча книга за своїм змістом є суто науковою працею, та за формою це художньо-публіцистична робота, що має неабияку професійно-естетичну виховну цінність. І справа не лише в особливій виразності мови, якою вона написана, не так в підвищеній емоційності викладу, як у тому, що весь аналіз ведеться в межах філософсько-естетичних категорій трагічного та звитяжного, героїчного. Центральним героєм книги є український народ, який вміє не тільки мирно творити, а й відстоювати створене. Книга попереджає авантюристів щодо спроб використання спецслужб у вузькопартійній політичній грі. Як правило, ці спроби закінчувалися трагедією для органів держбезпеки, але вона завжди була лише провісником трагедії всього народу, інтелектуальні

* Екзистенціалізм (від лат. екзистенція — існування) — філософське вчення, яке має за першооснову існування людської особистості як унікальної й неповтороної істоти.

соки якого, найбільш тонкі й дорогоцінні, концентруються в бійцях таємного фронту. Це і є той «дар Божий», про який мовиться в книзі В.Сідака.

Рецензія була б неповною, якби ми не звернули увагу ще на одну методологічну неординарність книги: мистецтво оповідання в ній збігається з майстерністю слідчого. Можливо, справа в тому, що ми виводимо слово «історія» з англійського «story», тобто оповідання. Проте родовід його більш давній — від грецького «історико», що означає «розвідувати», «розслідувати». Як бачимо, термін «історія» споріднений з оперативною лексикою, і спорідненість ця не лише формальна, а й змістовна.

Монографія В.Сідака — зразок такого методологічного підходу, яким, на нашу думку, повинен сьогодні керуватися вчений-історик. І не лише історик, бо без екскурсу в історію, вважаємо, зараз неможливе жодне серйозне наукове дослідження. Ніякі філософи-месії не принесуть їм якоїсь принципово нової методології. Розробка її істориками — безпосередній обов'язок останніх. Палітра ж підходів у ній — багата, різнобарвна й невичерпна, як сама істина. Але одне в ній повинно бути абсолютним — гуманістично-виховне служіння людині. Монографія В.Сідака—це оповідь про невідоме, але пріоритетною в ній є не просвітницька, а виховна функція, зорієнтована на формування громадянина — патріота й професіонала.

Ігор Усенко
(Київ)

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ 20-х РОКІВ: СПРОБА ІСТОРИЧНОГО АНАЛІЗУ

Останнім часом складна і суперечлива історія радянської державності досліджується переважно в аспекті критики «тоталітарного минулого» і український читач вже звик до валу викривальних публікацій, які буквально заполонили сторінки наукових і публіцистичних видань. В цьому потоці літератури різної спрямованості і жанрів, та, на жаль, часом і досить різної наукової вартості, необхідно не загубити дійсно грунтовні і цікаві дослідження, які мають справжню теоретичну і практичну цінність, розкривають нові горизонти наукових пошуків.

Монографія В.В.Ченцова «Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки» (Тернопіль, 2000. — 482 с.) безумовно належить до тих праць, що заслужено викличуть помітний інтерес і у спеціалістів, і у широкого загалу. Вже з самої назви видно досить складний задум автора: висвітлити тему репресій не на матеріалі 30–50-х рр., як здебільшого робили інші дослідники, а на підставі узагальнення каральної практики попереднього періоду. Варто нагадати, що ще не так давно початок протиправних репресій пов'язували з 30-ми роками і навіть відповідний «реабілітаційний» Указ Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. називався «Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості стосовно жертв репресій, що мали місце в період 30–40-х — початку 50-х рр.»

Структурно книга складається з вступу, п'яти розділів («Формування механізму політичних репресій», «Роль репресивних установ в утвердженні більшовицького режиму», «Репресії проти селянства», «ДПУ і релігія в умовах раннього радянського тоталітаризму», «До єдиновладдя в країні. Репресивні методи становлення монополії більшовизму») і висновків. Проте, якщо

* Усенко Ігор Борисович, завідувач відділу Інституту держави і права ім. В.М.Корецького Національної академії наук України, професор Національної академії Служби безпеки України, заслужений юрист України, кандидат юридичних наук.

абстрагуватись від цього формального поділу, монографія, на нашу думку, включає три досить самостійні змістові блоки.

Перший — це дуже ретельний і грунтовний огляд праць, присвячених проблемам репресій і діяльності органів безпеки Радянської України. В сучасній українській науковій літературі подібний перелік (список посилань включає понад 500 праць) міститься хіба-що у близькому за тематикою спеціальному джерелознавчому дослідженні С.І.Білоконя «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.)».

Можна, звичайно, дорікати В.Ченцову, що деякі праці він обминув своєю увагою, що для тієї мети, яку поставив автор, основний акцент варто було зробити на історико-юридичних, а не просто історичних дослідженнях, що списки літератури подані у вигляді не раз розкритикованої «братської могили» і важко відокремити пріоритетні праці від прохідних, другорядних тощо. Проте подібні недоліки є майже традиційними для сучасної історичної літератури на відповідну тему і їх наявність аж ніяк не перекреслює загального позитивного враження від цієї історіографічної частини монографії.

Дещо збіднілою після такого змістовного історіографічного вступу виглядає характеристика джерельної бази дослідження, але й це деякою мірою зрозуміло — більшу частину її складають ще й досі маловивчені матеріали Державного архіву Служби безпеки України і навіть Центрального архіву Федеральної служби безпеки Російської Федерації.

Другий змістовний блок монографії складає розділ «Формування механізму політичних репресій», що містить короткий виклад історії органів ЧК-ДПУ і правових основ їхньої діяльності. Загалом на цю тему досить важко сказати нове слово, оскільки історія ВЧК-ВУЧК вже давно досліджена «і вглиб, і вшир», а впродовж останніх років значної мірою висвітлена і діяльність ДПУ УСРР (принаймні в тих хронологічних рамках, які обрав автор для свого дослідження). Тому заслуга науковця в цій частині вбачається не так в поданні нової інформації, як у досить вдалому лаконічному викладі «в рамках опублікованого» основних параметрів діяльності спецслужб, які стосуються теми його дослідження.

Якщо бути дуже прискіпливим, то, звичайно, можна і тут знайти певні упущення. Так, змальовуючи на стор. 33–34 збройні сили чекістів, автор мав би поруч з Особливим корпусом військ ВУЧК згадати про Особливу пластунську бригаду ВУЧК, яка існувала в 1919 р. Досить фрагментарно, на нашу думку, він охарактеризував і діяльність Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при Раді Народних Комісарів УСРР. Проте не слід забувати, що рецензована праця присвячена насамперед історії політичних репресій і все інше є лише тло для висвітлення основних проблем.

Третя і найцікавіша змістова частина книги, яка займає приблизно 80% її обсягу, — це систематичне і хронологічне висвітлення тих конкретних справ, якими займалися органи ЧК-ДПУ у 20-ті роки. Картина, змальована В.Ченцовим, вражає і широтою охоплення (використано відомості з самих різних

регіонів України) і ретельним посиланням на джерела в кожному конкретному випадку (що, на жаль, буває не так часто).

Здається, такого детального висвітлення «контрреволюційних» та інших політичних справ періоду 20-х років ще не було ні в українській, ні в зарубіжній літературі. Безсумнівно в цій своїй частині, як, до речі, і в першій історіографічній, праця зможе стати настільною книгою для багатьох дослідників.

Із загальних позитивних моментів книги відзначимо спокійну, зважену, суто наукову тональність викладу. Як правило, автор не нав'язує своїх висновків, а виклавши фактичний матеріал, пропонує читачеві самому розставити акценти. Врешті-решт не можна не оцінити і масштабність проробленої праці (одних посилань близько 2-х тисяч). До речі, навіть за «фізичним обсягом» монографія приблизно складає десь півтори традиційних докторських дисертацій.

Відзначивши безперечні чесноти дослідження, слід зупинитися на деяких, можливо, не таких очевидних його недоліках. Насамперед хотілось, щоб свіжий фактаж супроводжувався і відповідними оригінальними висновками і оцінками. Таких, на жаль, порівняно мало. Хоча, як всім добре зрозуміло, сказати нове слово з проблеми репресій, та ще на рівні теоретичних узагальнень, досить важко.

Можливо, певною мірою відсутність радикальних висновків викликана і зазначеною вище принциповою відмовою автора від нав'язування своєї думки. Думається, що такий підхід теж має право на існування. Нашу історичну науку стільки вимучували вимогами неодмінних теоретичних узагальнень, практичних рекомендацій, зв'язку з сучасністю тощо, що варто нарешті визнати і самостійне наукове значення «простого» ретельного опису історичних фактів.

Більш того, спроба робити далекосяжні висновки може виявитись і небезпечною для автора. Так, наприклад, на стор. 386 своєї книги В.Ченцов зазначає, що державна і партійна політика у 20-ті роки «будувалась на тотальному контролі буквально в усіх галузях суспільного життя». Водночас у назві IV-го розділу пропонується визначення «ранній радянський тоталітаризм».

Отже, слід зробити висновок, що для автора тоталітаризм в Україні починається значно раніше, ніж для більшості інших дослідників. Але ж тоталітаризм слід відрізняти, скажімо, від диктатури. І з позиції історичної правди треба визнати, що у 20-ті роки владні структури контролювали не «всі галузі суспільного життя» (це прийде значно пізніше), а тільки ті сфери, які видавалися важливими з точки зору політичної боротьби.

Власне кажучи, сам автор це теж, здається, добре розуміє, коли на стор. 387 пише, що лише наприкінці 20-х років склалися передумови, які сприяли становленню тоталітаризму. Іншими словами, в цей час тоталітаризму ще не було, визріли тільки його передумови. Зауваження це носить загальний характер, оскільки сучасні історичні публікації перенасичені виразами «тоталітаризм», «імперія» тощо, а разом з тим згадані терміни є конкретно-історичними поняттями, які можна застосовувати лише до певних історичних

періодів. (До речі, вони досить глибоко вивчаються іншими науками — політологією і правознавством).

Ще один такий же штампований висновок можна побачити на стор. 386, де вказується, що «у 1920–1921 рр. політика «воєнного комунізму» призвела країну до глибокої економічної та політичної кризи». З одного боку, правильно, криза була, але ж народилася вона не у роки воєнного комунізму, а значно раніше. Варто було б звернути увагу на цікаву працю О.М.Мироненка «Економічний колапс України і спроба його подолання у 1917–1920 рр. як препозиція НЕПу (державно-правовий аспект)» (К., 1994), щоб уникнути спрощеного трактування передумов нової економічної політики.

Навряд-чи можна погодитись з тим, що весь розділ про механізм політичних репресій зводиться до діяльності органів ЧК-ДПУ. Автор, до речі, не дає свого визначення цього «механізму», але певно, як і кожний юридичний чи політичний механізм, останній має включати систему органів, ідеологічних настанов, правових норм тощо. Хіба не входять в «механізм політичних репресій» органи суду, прокуратури, виконання покарання тощо? А вищі органи влади, — входять вони чи ні? Словом, існує низка наукових проблем, які поки що залишилися поза увагою дослідника.

Ще одне питання методологічного характеру. Автор декларував, що в роботі йдеться про політичні репресії «без акценту на їх правомірність з боку держави щодо конкретних громадян». Зрозуміло, що одна справа — формально вказати на існування кількох тисяч архівно-слідчих справ і стисло їх схарактеризувати, зовсім інша — заново їх переглянути, визначити, де є підстави для реабілітації, а де їх немає. Це врешті-решт завдання «компетентних органів», а не науковців. Але ж є якийсь офіційний стан на сьогоднішній день і автору варто було, виходячи з офіційних матеріалів, відрізнити ті справи, де прийнято рішення про реабілітацію, від тих, де його немає.

Це важливо, оскільки саме слово «репресія» — це лише нейтральний юридичний термін. Репресія може бути як правомірна (щодо злочинців), так і неправомірна. І далеко не байдуже, з якою саме репресією ми маємо справу у конкретному випадку. Навряд-чи вчений погодився б назвати свою книгу «Правомірні політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки». Вирішення питання про правомірність репресій необхідне хоча б для того, щоб врешті-решт дати відповідь на питання, чи був опір Радянській владі, чи його вигадали чекісти.

Проблем тут дуже багато, але справжня наука і полягає в тому, щоб відділити «зерна від плевел». І оцінюючи ті чи інші справи, потрібна ретельність і ретельність. Ось на стор. 99 автор пише, що «В 1923 р. ДПУ сфабрикувало справу «Київського обласного центру дій» (КОЦД). За версією співробітників органів безпеки у 1921 р. в Парижі кадети і народні соціалісти створили Керівну колегію, яка отримала назву «Центр дії». Така тональність авторського викладу не викликає сумніву, що ніякого «Центру дії» не було і все це вигадка чекістів. Але ж насправді був такий «Центр дій» за кордоном і величезний

комплекс його документів зараз зберігається в Москві у складі так званого «Празького архіву». Були і реальні, а не міфічні, шпигуни, кур'єри з-за кордону і багато чого іншого.

Це вже інший бік справи, що до реальної підпільної організації (так званої «лінії зв'язку») у ході розслідування штучно прив'язали групу вільно мислячої київської інтелігенції. Чому не зазначити, що з усього загалу учасників «Центру дії» (якщо мої дані не застаріли) після численних клопотань наукової громадськості досі реабілітований лише один — академік М.П.Василенко. В книзі до того ж спотворено прізвища учасників процесу С.М.Чебакова і Л.Е.Чолганського. Уникнути, до речі, зазначених помилок, можна було б, якби дослідник був знайомий з сучасними публікаціями, де дається аналіз цього процесу, зокрема з колективною монографією «Микола Прокопович Василенко» (К., 1991) і нарисом автора цих рядків «Репресоване правознавство: трагічні сторінки історії ВУАН» (Правова держава. — Вип. 9. — К., 1998).

Більшої глибини хотілося б і у висвітленні сумної справи «Спілки Визволення України». Останнім часом після публікації матеріалів так званої «Академічної справи» стало ясно, що цей процес не був суто українським явищем, як досі вважалося. Справа «Спілки Визволення України» мала вибухнути водночас з «викриттям» аналогічних «Союза Вызваленьня Беларусі» і «Всенародного союза борьбы за возрождение свободной России» (див.: In memoriam: Исторический сборник памяти Ф.Ф.Перченка. — М., СПб, 1995. — С.13).

Можливо варто було знайти десь місце і чіткіше сказати про значною мірою «сценічний», «показовий» характер багатьох політичних репресій першої половини 20-х років. Маю на увазі численні випадки, коли виносилися жорсткі вироки, згодом смертна кара замінювалася багаторічним ув'язненням, але через рік-два всі засуджені опинялися на волі.

Зрозуміло, що до такої великої, багатопланової, насиченої фактами книги є багато редакційних та інших дрібних зауважень. З них, як видається, варто загальної уваги наступне. Неважко помітити, що автор послідовно використовує терміни «НК», «ВНК», «ВУНК» замість відповідно «ЧК», «ВЧК», «ВУЧК». Така практика останніми роками стала майже масовою, проте видається недоречною з багатьох причин, які частково викладені у згаданій вище книзі С.Білоконя (С. 34–35). Абсурдність такого «перекладу» стане особливо зрозумілою, якщо продовжити логічний ряд і запровадити «енкісти» замість «чекісти».

Не прикрашає роботу і несподіваний (здається, єдиний у книзі) натяк щодо найгрунтовнішої на сьогоднішній день книги з історії ВУЧК, що вона написана «на замовлення КДБ УРСР» (С. 10). Певно, такий висновок зроблено з того, що книга відомих харківських вчених формально вийшла «за редакцією» колишнього голови КДБ і дістала деяке сприяння з боку спецслужби у її виданні.

Насправді, автори згаданої монографії, як добре відомо всім українським історикам права, не одне десятиліття лише з власної ініціативи займалися

відповідними дослідженнями і перше, зовсім не «кадебістське» видання своєї праці опублікували ще 1971 р. В роки перебудови вони скористалися своєрідною «спонсорською допомогою» органів безпеки і ціною вміщення на титульному аркуші прізвища високої посадової особи забезпечили включення другого видання монографії до видавничих планів. Врешті-решт всі фахівці знають, що жодна праця з історії ЧК-ДПУ в ті часи не могла пройти крізь сито Головліту без обов'язкового попереднього схвалення прес-групою відповідного органу КДБ (аналогічно тому, як «узгоджувалися» військові мемуари і деякі інші праці). Тому виділяти саме цю монографію (до речі, досить об'єктивну для свого часу) із загального гурту не зовсім коректно.

Обов'язок рецензента змусив мене більше зупинитися на недоліках монографії В.Ченцова, ніж на її позитивних рисах. Останніх безперечно значно більше. Будемо сподіватися, що дослідження матиме продовження і з часом автор порадує читачів новими цікавими і змістовними працями.

Володимир Шевченко *
(Київ)

СИЛА ПРАВДИ

Про книгу А.Сахна «Щоденник «контрреволюціонера»

Правда завжди врешті-решт перемагає — цю народну мудрість згадуєш, коли читаєш оригінальну, цікаво написану книгу про долі простих людей в страшні часи масових сталінських репресій, яка щойно вийшла в світ *. В ній ідеться не про відомих політичних чи громадських діячів, яким присвячено чимало публікацій. Розповідається про студентів, аспірантів, що тільки починали свій життєвий шлях рядового працівника міліції, колгоспника, низового партійного функціонера, педагога, співака та інших. Але тим страшніший, а подекути просто диявольський вигляд має та безжалісна державна система, в якій за вказівками вузького кола партійно-державних олігархів буквально вирубували цілі суспільні прошарки. Вона не милувала нікого — справжніх супротивників чи потенційних опонентів, або навіть тих, хто працював на неї, але мав власну думку з якихось аспектів політики, що здійснювалась.

Рецензована книга цінна перш за все тим, що публіцистична, легка для сприйняття форма викладу поєднується зі скурпульозною документальністю. Автор — керівник прес-центру Служби безпеки України, полковник, член Спілки журналістів України А.І.Сахно базує свої розповіді виключно на архівних матеріалах, їх аналізові. І саме документи, які оприлюднюються в книзі вперше, їх усебічний розгляд дають можливість показати конкретних і водночас типових людей, їхні долі в ході конкретних і типових для свого часу історичних подій.

Зі сторінок книги постають особистості, кожна з яких має власну історію, що є складовою загальної. Автор розповідає про критичні моменти буття певних людей, коли на терезах долі лежали їхні честь, совість і життя чи смерть. І чимало з них зуміли зберегти свою людяність і совість навіть у

* Володимир Федорович Шевченко — доктор історичних наук, професор, заслуженний працівник народної освіти України.

** Сахно А.І. Щоденник «контрреволюціонера». — К., 1999. — С. 159.

загрозливій та безвихідній ситуаціях. Не прикрашуючи подій автор акцентує увагу на тих проявах, які за певних умов робили людину не схожою на себе. Останнє стосується і жертв, і тих, хто їх карав.

Особливістю книги є те, що автор намагався реально і правдиво змалювати відповідні події, незважаючи на кон'юнктурні настрої чи уподобання. Він, зокрема, піднімає завісу над явищем, яке мало досліджене сучасною наукою і публіцистикою, — проявами опору сталінському режиму, його згубній політиці 30-х рр. Саме про це йдеться в двох перших розповідях — про Комітет визволення України і Українську революційно-демократичну спілку. Це реальні організації, які були створені молодими патріотами, що опікувалися долею свого народу. І справи про них, що зберігаються в архівах, це не фабрикація ГПУ-НКВД, а відображення, хоч і перекручене, діяльності хоча нечисленних, але активних організацій, які намагались протистояти тоталітаризму.

Про справжнє несприйняття сталінської політики свідчать і записи одного з героїв книги «Щоденник «контрреволюціонера». Йдеться про рядового партійного працівника м. Києва Замолоту Д.Д., який у 1929–1935 рр. у своєму щоденнику занотовував враження від подій і давав оцінку тодішній ситуації в країні, всередині правлячої партії, гостро засуджував політику Сталіна і звертав увагу на особисті якості останнього. Треба було мати неабияку мужність, щоб у ті часи тотального нагляду писати про *«підлу манеру»* Сталіна не визнавати своїх помилок, його нездатність *«реагувати на справжній стан речей»*, про *«безглуздість, абсурдність, шкідливість його перегинів»*, про те, що теоретичні праці *«батька»* народів *«слабкі»*, *«мізерне порівняння з тими працями, ... що залишив Ленін»*. Особливо вражають навіть сучасного читача, який вже немало читав про голодомор 1932–1933 рр., ті сторінки щоденника, які відображають абсурдність політики в сільському господарстві, страшні картини голодних страждань селян, а також робітників, інших жителів міст.

З цим щоденником перегукуються матеріали книги про листи, які писав рядовий колгоспник з с. Любарці Бориспільського району на Київщині Г.Грищенко до Сталіна. Простий український селянин гнівно писав *«мудрому вождю»*, що *«більшість людності залишилась поза бортом життя. Меншість панує, заправляє, диктує, а більшість не живе життям людини, а скотини...»*. Життя обірваного голодного колгоспника він називає *«соціалістичним рабством»*.

Прослідковуючи долі мужніх, неординарних і водночас нещасних героїв своєї книги автор наводить матеріали, які свідчать про певну єдину основу дій різних і ніяк не пов'язаних між собою людей. Ідеться про несприйняття ними нереалістичної сталінської політики і методів її здійснення. Про це говорилось і в документах Комітету визволення України, Української революційно-демократичної спілки, і в особистих матеріалах конкретних людей, про яких ішлося вище. Адже в ім'я непотрібного форсування індустріалізації,

насильницької колективізації, т. зв. *«соціалістичного накопичення»* не даремно приносились в жертву інтереси, а нерідко й життя мільйонів. На жаль, це не останній приклад, коли *«геніально»* задуманим перетворенням заважало існування народу, що населяв країну і не сприймав нововведень.

Сторінки книги спонукають до висновків про неперехідну цінність таких категорій як інтелект, чесність, совість, справедливість, порядність. Останні три розповіді автор присвячує долям людей, які ні діями, ні думкою не протистояли системі. Педагога Одарченка звинуватили в тому, що він викладає українознавство, багато уваги приділяє українській мові, навіть створив гурток з її вивчення. Архівного працівника Руліну обвинуватили у співробітництві з німецькими окупантами. При цьому зовсім не взяли до уваги її допомогу підпільникам, переслідуваним фашистами людям єврейської національності. А знаного українського співака М.Донця запідозрили у зраді тільки тому, що він нібито провадив націоналістичну діяльність. І одразу ж, без доказів і суду, розстріляли разом із сотнями інших в'язнів.

Звичайно ж, працівники органів, які здійснювали репресії, виконували відповідні настанови, захищали існуючий лад. Будучи складовими тієї системи влади вони не були вільні у своїх діях. Людей значною мірою творять обставини. Але й люди творять обставини. *«Блаженний той, хто відвідав цей світ в його фатальні хвилини»*, — писав поет. При цьому йдеться про неухильне дотримання золотого правила християнства: робити для свого ближнього те, що ти хочеш, щоб він робив для тебе, і не заподіяти йому зла. Тільки тоді людина може бути по-справжньому щасливою. Ця заповідь багатьма функціонерами партійних, державних, силових та інших структур того часу сприймалась як застаріла. Тому ще один висновок, який випливає з цієї книги: ніколи й ніде не можна нехтувати основними моральними нормами. Бо інакше така людина стає нечестивою, непорядною, фактично некерованою в своїх помислах і діях. І горе тим, хто з нею має справу.

Книга свідчить про незбориму силу правди, стане в пригоді всім, хто цікавиться історією рідного краю, долями його людей.